БГУ жарчысы
Вестник БГУ

№ 2(32)
2015

К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА

ISBN 9967-410-59-0

Башкы редактор
А.И. МУСАЕВ
филология илимдеринин доктору, профессор

Башкы редактордун орун басары
С.И. ИСКЕНДЕРОВА
филология илимдеринин доктору, профессор

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - филология илимдеринин доктору, академик
БАЙГАЗИЕВ С.Б. - филология илимдеринин доктору, профессор
ИСАЕВ К.И. - философия илимдеринин доктору, профессор
КАНИМЕТОВ Ж.К. - педагогика илимдеринин доктору, профессор
МАВЛЯНОВ А.С. - техника илимдеринин доктору, профессор
САДЫКОВ А.С. - филология илимдеринин доктору, профессор

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯНЫН МҮЧӨЛӨРҮ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - тарых илимдеринин кандидаты
АКМАТОВ Б.М. - филология илимдеринин кандидаты
АСАНОВА А.А. - филология илимдеринин кандидаты
ЕЛЕБЕСОВА С.А. - филология илимдеринин кандидаты
ИСМАИЛОВА Э.И. - философия илимдеринин доктору, профессор
ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор
КОЗУЕВ Д.И. - филология илимдеринин кандидаты
МАШРАПОВ Т.Т. - тарых илимдеринин кандидаты
ОРМОНБЕКОВА А.О. - филология илимдеринин доктору
САВИН В.Е. - экономика илимдеринин доктору, профессор
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - саясий илимдеринин кандидаты
ТОКСОНБАЕВ Р.Н. - педагогика илимдеринин доктору, профессор
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - география илимдеринин кандидаты

Илимий журнал 2003-жылы негизделген

Журнал КРнын Адилет министрлигинен 2001-жылы 2-мартта каттоодон өткөн.
Каттоо күбөлүгү № 504

© К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети

Вестник БГУ
БГУ жарчысы

№ 2(32)
2015

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

ISBN 9967-410-59-0

Главный редактор
А.И. МУСАЕВ
доктор филологических наук, профессор

Заместитель главного редактора
С.И. ИСКЕНДЕРОВА
доктор филологических наук, профессор

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - доктор филологических наук, академик
БАЙГАЗИЕВ С.Б. - доктор филологических наук, профессор
ИСАЕВ К.И. - доктор философских наук, профессор
КАНИМЕТОВ Ж.К. - доктор педагогических наук, профессор
МАВЛЯНОВ А.С. - доктор технических наук, профессор
САДЫКОВ А.С. - доктор филологических наук, профессор

ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - кандидат исторических наук
АКМАТОВ Б.М. - кандидат филологических наук
АСАНОВА А.А. - кандидат филологических наук
ЕЛЕБЕСОВА С.А. - кандидат филологических наук
ИСМАИЛОВА Э.И. - доктор философских наук, профессор
ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор
КОЗУЕВ Д.И. - кандидат филологических наук
МАШРАПОВ Т.Т. - кандидат исторических наук
ОРМОНБЕКОВА А.О. - доктор филологических наук
САВИН В.Е. - доктор экономических наук, профессор
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - кандидат политических наук
ТОКСОНБАЕВ Р.Н. - доктор педагогических наук, профессор
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - кандидат географических наук

Научный журнал основан в 2003 г.

Журнал зарегистрирован в Министерстве Юстиции КР 2 марта 2001 г.
Свидетельство о регистрации № 504

© Бишкекский гуманитарный университет им. К.Карасаева

Сыдыков А.Н.,
БГУ им. К. Карасаева

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Письменность – одна из самых существенных культурных завоеваний человека, хотя, казалось бы, она играет подсобную, техническую роль. Письмо представляет собой фиксацию человеческой речи для передачи ее в целях общения на расстоянии и во времени с помощью системы начертательных обозначений. Изобретения письма сделало возможным массовое накопление знаний и передачу любых сообщений, а также произведений художественного слова и науки вне личного общения и на протяжении неограниченного времени. Вплоть до изобретения радио и звукозаписи только письменность давала возможность передавать творения человеческой мысли на расстоянии и сохранять их в течении веков. Однако и сейчас письменность имеет ряд преимуществ перед механической звукозаписью, прежде всего в компактности и обозримости письменного текста.

Возникновение и развитие письменности охватывает многие тысячелетия человеческого существования.

Кыргызский язык – является государственным языком Кыргызской Республики. Кыргызский язык – основной язык устного общения в местах компактного проживания киргизов. В условиях многонационального состава населения киргизского края и отсутствия собственной национальной письменности до 1924г. существовало двуязычие носителей языка – киргизско-таджикское, киргизско-сартовское (ныне узбекское), киргизско-казахское и киргизско-русское.

Относительно периодизации истории кыргызского языка нет еще окончательного и единого мнения. Но исследователи в целом сходятся в том, что он является продуктом смешения южносибирских признаков с среднеазиатскими. Как полагает известный киргизский лингвист Б.Ю.Юнусалиев, в истории формирования общенародных черт кыргызский язык можно выделить следующие этапы:

1) I-VIII вв., период проживания кыргызов на Енисее, когда сложились черты, общие с хакасским и тувинским языками;

2) VIII-XIII вв., период постепенного продвижения киргизских племен с верховьев Енисея на запад проживания в пределах южного Алтая, когда сложились, общие с алтайским языком;

3) тянь-шанский период истории кыргызского языка (XIV-XVI вв.) характеризуется, с одной стороны, развитием, присущих только современному кыргызскому языку, с другой – возникновением лексико-грамматических особенностей, явившихся результатом контактов с языками народов Средней Азии;

4) новокиргизский период (начиная с XVI в. до наших дней) [12].

Мы бы добавили еще один пункт:

5) новейший письменный период формирования литературного языка (XX век).

Известно, что енисейские предки киргизского народа в V-VIII вв. н. э. пользовались орхоно-енисейским алфавитом. Памятники этой письменности (на надгробных камнях) найдены в ряде пунктов:

а) В верховьях Енисея (памятник V-VII вв.).

Их последовательно обнаруживали русские путешественники и торговые люди, начиная с первой половины XVII в.

б) На берегу Орхона (памятник Бильге-кагана, или Могиляна, и Кюль-Тегина, относящиеся к первой половине VIII в.). Обнаружены в 1889 г. Н. М. Ядринцевым и послужили источником для разгадки орхоно-енисейского письма.

в) У рек Онгин (памятник конца VIII в). и Селенги (памятник Тоньюкука, советника трех ханов, живших в конце VII и начале VIII в.).

г) На юге от Урги (текст Кули-Чура) и др.

В кладах на Алтае, в Хакасии, Туве, Бурятии, Китайском Туркестане и в Венгрии были обнаружены монеты, золотые и глиняные сосуды с надписями, а в Восточном Туркестане были найдены и рукописи, написанные этим алфавитом.

До расшифровки орхоно-енисейских памятников среди части востоковедов XIX в. высказывалось порочное мнение о происхождении этой письменности из скандинавских рун. Возможно потому, что первыми руны расшифровывали представители европейских народов.

Так, первым в мире узнал, что у кочевых тюрков была своя письменность, датский рунолог Вильгельм Томсен (1842 – 1927). 25 ноября 1893 года ему удалось выделить из текстов орхонских надписей первое слово – **тенгри**. Этим словом открылась новая глава истории тюрков и монголов. Это слово 𐰉𐰍𐰃𐰠 - ТЭҢР стало ключом для изучения духовной культуры и истории кыргызов, доселе считавшимся народом без истории, без письменности, без культуры, без государственности.

Работы российских ученых решительно опровергли «теорию» скандинавского происхождения орхоно-енисейской письменности.

Стараниями русских востоковедов доказано, что предки современных тюркских народов уже в середине 1-го тысячелетия н.э. имели свою письменность. Это свидетельствует о высоком уровне развития их культуры.

Под этнонимом «кыргыз» имеются в виду тяньшаньские кыргызы, входящие ныне в состав Кыргызской Республики, а не енисейские кыргызы.

Считается, что у кыргызов в донациональной период ни литературного языка, ни письменности не было.

До сих пор это мнение никем научно не подтверждалось и не опровергалось. Существуют отдельные высказывания по этому поводу. Касаясь культуры кыргызского народа, А.Каниметов в 1962 г. писал, что свыше десяти тысяч эпических произведений насчитывает устное творчество кыргызов; так как не было письменности, в нем отражались все важные события, все движения жизни и общественной мысли; и далее – ни одна книга и газета не были изданы до революции на кыргызском языке, народ оставался поголовно безграмотным [6].

Описывая состояние культуры кыргызского народа до 1917 года С.С. Данияров утверждал то же самое – в дореволюционный период в духовной культуре кыргызского народа, не имевшего своей письменности, следовательно, печатной литературы, основное место занимало устно-поэтическое творчество, удивительно богатое по своему жанру и форме. Тем не менее С.С. Данияров отметил первые рукописные произведения, появившиеся в Киргизии в конце XIX и начале XX вв. и принадлежащие акынам-письменникам: число этих произведений было очень незначительным.

О кыргызской письменности С.С. Данияров высказался категорично. Он пишет: «Однако в трудах отдельных местных ученых иногда без всяких оснований встречаются голословные утверждения о том, что у кыргызов, якобы еще до установления советской власти, была своя национальная письменность; письменность и письменный язык; до Октябрьской революции народы Средней Азии, Казахстана и некоторые тюркские народности в разной степени приспосабливали арабский алфавит к своим языкам, но он не отражал лексических, фонетических и др. особенностей языков этих народов; арабской графикой пользовались в основном представители мусульманского духовенства, она была недоступна широким трудящимся массам» [5].

В интервью журналу «Советская тюркология» Ч.Т. Айтматов также усомнился в наличии в недавнем прошлом у кыргыз письменной культуры [1]. Мнения ученых-тюркологов другого характера. Вот что писал в 1957 г. И.А. Батманов: «Кыргызы до Октябрьской революции пользовались буквенным письмом, имели письменность, но такую, которая не отражала существенных особенностей их языка»[3]. Примерно в таком же духе писал в 1965 г. К.К.Юдахин в предисловии к кыргызско-русскому словарю: «До Октябрьской революции грамотные кыргызы (а их было немного) пользовались крайне слабо приспособленным к кыргызскому языку арабским алфавитом и писали, подражая образцам т.н. чагатайского (древнеузбекского) языка» [11]. Этой точки зрения придерживался и С.Е.Малов [8]. Изучавшие язык кыргызских официальных документов, В.М. Плоских и С.К. Кудайбергенов в 1968 г. отметили, что «До революции 1917 г. кыргызы, как и многие другие тюркские народы Средней Азии, писали свои немногочисленные документы и родословия, используя арабский алфавит, на т.н. староузбекском (чагатайском) языке»[9]. Исследуя в историческом плане кыргызскую орфографию, Х.К.Карасаев в 1970 г. высказал свое суждение – кыргызский народ, начиная с эпохи употребления арабских букв, и до Октябрьской революции 1917 г. оставил рукописи официальных документов и литературных произведений, а также несколько печатных книжек – это с давних пор всем известно [7].

Таким образом, исследователи культуры кыргызского народа высказались за отсутствие старой письменности у кыргыз, а ученые-тюркологи почти единодушно – за ее признание. Но ввиду того, что тюркологи-лингвисты не привели развернутой аргументации в пользу кыргызской письменности, утвердилось мнение, что у кыргызов не было ни письменности, ни литературного языка. Здесь уместно привести мнение великого лингвиста В.В. Виноградова о том, что, «изучая литературный язык в истории или в современном состоянии, приходиться касаться и литературы, и культуры, и истории, и просвещения народа» [4].

Под литературным языком подразумевается грамматически нормированный, понятный всем носителям язык и наличие текстов. Тексты были. Пусть и разношерстные, но они были. Это – и Орхоно-Енисейские стеллы-эпитафии (V-VIII вв.), и сочинения Юсуфа Баласагуни и Махмуда Кашгарского (XI в), и поэзия Захриддина Бабура и Алишера Навои (XV-XVI вв.), санаты (стихи-наставления) Молдо Нияза, Молдо Кылыча Шамырканова, Тоголока Молдо (XIX в), исторические сочинения Белека Солтоноева и Осмоналы Сыдыкова (XIX-XX вв) и многих других, которые внесли свой неоценимый вклад в развитие общетюркской культуры и, в частности, в становление киргизской письменности.

Но у кыргызов есть одно отличие от европейцев. Это – устное народное творчество. Устная форма речи у кыргызов была доведена до совершенства. Ее грамматическая форма, лексическое значение, синтаксический строй были понятны всем носителям языка независимо от географической принадлежности, что объединяло всех племен в одну нацию. А литературный язык в современном его понимании – это книжно-письменная модификация народного языка. Следовательно, можно смело утверждать, что у кыргызов по меньшей мере, с VII века существовал письменный язык.

Кыргызский язык относится к северо-западной (кипчакской по А.А. Самойловичу, киргизско-кипчакской по Н.А. Баскакову) группе тюркских языков; он стоит в наиболее близком родстве с горно-алтайским языком. Первое упоминание в исторических источниках о кыргызском этносе (под названием «кыргыз») относится ко 2 в. до н. э., как об обитателях верхнего течения реки Енисей. «Кыргыз» - одно из 22, перечисленных средневековым филологом Махмудом Кашгарским, тюркских племен (без указания р-на их обитания). Однако, как показывают результаты исследования языка памятников древнетюркской письменности, нет возможности возвести современный кыргызский язык к древнему енисейскому, а, следовательно, считать современных кыргызов прямыми потомками древних енисейских кыргызов. Согласно теории

Э.Р. Тенишева, язык древнетюркской орхоно-енисейской письменности был языком наддиалектным, литературным, существовавшим наряду с устными разговорными языками племен, обитавших в ареале распространения этой письменности [10]. Что касается специфич. особенностей современного кыргызского языка, то они сложились в результате долгой истории его носителей, путем контаминации диалектных черт в единый общенародный разговорный язык. В этом процессе немаловажную роль сыграло влияние языков сопредельных народов (узбеков, таджиков), а также те черты, которые не укладываются в рамки традиционных классификационных признаков, содержащихся в языковых компонентах, влившихся в кыргызскую народность. Не случайно С.Е. Малов в своей классификации относит кыргызский язык к «новейшим тюркским языкам» [8], что согласуется с объективно существующими различиями между языком енисейских памятников и современными южносибирскими языками с одной стороны, и современным кыргызским языком – с другой.

Распространение арабского алфавита среди киргизов связано главным образом с проникновением мусульманской религии. Не случайно представители духовенства больше обращались к этому алфавиту – их основной целью было обучение детей чтению книг. По этому поводу Б.М. Юнусалиев писал: «Известно, что до революции родные языки среднеазиатских народов не преподавались в школах. Тот, кто учился в мектебах, где весь процесс обучения сводился к заучиванию начертания и произношения арабских букв и слов, а затем заучиванию текстов религиозных и нравоучительных книг на арабском и персидском языках, считался грамотным (киргизы таких людей на северном диалекте называли *молдо,* а на юго-западном – *молло*). Такой *молдо* (грамотей), научившийся арабской письменности сам, без чьей-либо помощи, применял арабский алфавит для письма и чтения на родном языке. Так поступали в течении многих веков все народы Средней Азии, в том числе и киргизы. Однако многие среднеазиатские писцы в написании арабоиранских заимствований ориентировались главным образом на орфографические нормы арабского и персидского литературных языков, а в отношении других слов и, отчасти, грамматических форм, руководствовались традициями книжного «чагатайского» (литературного) языка, полностью не совпадающего ни с одним из живых тюркских языков» [13].

В начале XX века, в первые годы Советской власти была проделана огромная работа по ликвидации безграмотности. К 1923 году уже существовало 327 школ, из них киргизских 251, где учились более 20 тысяч учеников. Это был прорыв в образовании: нужен был учитель нового типа, нужны были научные разработки новых программ для школ. Не последнюю роль сыграла идеологическая пропаганда. Советская власть специальным декретом ввела обязательное бесплатное обучение письму и чтению всех граждан от 18 до 40 лет. Сама жизнь диктовала необходимости обучать своих граждан: интенсивно развивалась промышленность, сельское хозяйство, инфраструктура, появилось электричество, расширилась сеть научных исследований – нужны были грамотные кадры.

В конце 1924 года был образован Академический центр, на базе которого в 1925 году была создана Кара – Киргизская научная комиссия. Эта комиссия многое сделала в области разработки алфавита на базе арабской графики, развития литературных норм, составлении терминологии по отраслям наук.

Первая киргизская государственная письменность на основе общенародного разговорного языка создана в 1924 г. С этого времени стала выходить на киргизском языке первая национальная газета «Эркин Тоо» («Свободные горы»). Она положила начало развитию киргизской письменности, которая возникла на базе реформированного арабского алфавита. Сам факт рождения письменности, более или менее приспособленной к особенностям общенародного киргизского языка, явился большим историческим событием в духовной и общественно-политической жизни киргизского народа. Реформированный арабский алфавит был первым официальным этапом в истории становления и развития киргизской национальной письменности и в свое время сыграл положительную роль.

Первое фонетическое письмо киргизского языка, построенное на реформированном арабском алфавите, просуществовало до принятия латинской графики. Необходимость его замены диктовала жизнь. «Реформированный арабский алфавит, - писал И.А. Батманов, - в принципе мало чем отличался от дореформенного, оставался сложным и недостаточно четко передающим фонетические особенности как киргизского, так и ряда других тюркских языков. Поэтому сразу же после реформы киргизской орфографии в 1925 году, раздались голоса о необходимости, по примеру других народов Советского государства, отказаться от арабского алфавита и заменить его другим, построенным на основе латинской графики» [2].

Президиум ЦИК Киргизской АССР, признавший латинизированный алфавит государственным в 1927 г., принял постановление, где указывалось: «С 1 января 1930 г. совершенно изъять из употребления старый (арабский) алфавит во всех отраслях производства на всей территории Киргизской АССР, заменив его (старый алфавит) новым киргизским национальным латинизированным алфавитом».

Латинизированный алфавит несомненно сыграл в свое время положительную роль в развитии национальной письменности и культуры киргизского народа. Он на практике доказал свое полное превосходство над арабским алфавитом. Благодаря созданию письменности на основе латинской графики удалось в кратчайший срок ликвидировать неграмотность населения, облегчить обучение родному языку в школе, латинизированным шрифтом печатались газеты и журналы, учебники и учебные пособия, художественная и массово-политическая литература. Кроме того, переход на новую демократическую систему письма дал возможность киргизскому народу отойти от архаичной и сложной системы письма, связанной с культом мусульманской религии.

Латинский алфавит не отвечал требованиям культурно-экономической жизни киргизского народа того исторического периода. Чтобы избавиться от разнобоя в алфавите и тем самым облегчить овладение грамотой как на родном, так и на русском языке, в ряде республик Советского Союза в разное время был поставлен вопрос о замене латинской графики русской.

Такой вопрос поднимался и в нашей республике. Он был поставлен группой научных и практических работников Киргизии в статье, опубликованной в газете «Кызыл Кыргызстан» 10-го июня 1939 г. Позднее, 9-го мая 1940 года, подобная статья была напечатана и в «Советской Киргизии». Были разработаны и обсуж-

дены проекты, было внесено немало практических предложений. В разработке нового алфавита активное участие принимали: Т. Актанов, У. Асылбеков, К. Бакеев, У. Бактыбаев, И.А. Батманов, У. Джакишев, Г. Куранов, Н. Макешев, Т. Саманчин, А. Токомбаев, Дж. Шукуров, А. Элебесов, К. Юдахин, Б. М. Юнусалиев и другие.

Коммунистическая идеология еще тогда взяла направление на «советизацию» всего государства, провозгласив утопическую теорию «слияния национальных по форме, социалистических по содержанию культур в одну общую социалистическую культуру с одним общим языком под названием «советский народ». (Сравните термин «американский народ» на базе английского языка).

Языком-инструментом для осуществления этой бредовой идеи, к сожалению, стал русский язык. Но у этой «идеи», на наш взгляд, была на тот исторический момент и положительная сторона. Все народы и национальности, проживающие на огромной территории Советского Союза, через русский язык быстро интегрировались в мировое языковое, политическое, экономическое, информационное пространство, что предопределяло интенсивное развитие национальных культур. Киргизия не была исключением.

После длительного (в течение второй половины 1939 и 1940 г.) обсуждения был разработан окончательный проект, представленный на утверждение ЦК КП Киргизской ССР. В его разработке и редактировании принимали участие такие известные ученые, как К.К. Юдахин, И.А. Батманов, Дж, Шукуров, народный поэт Киргизии А. Токомбаев и другие. Проект был подготовлен и опубликован Научно-исследовательским институтом языка и письменности. В январе 1941 г. проет был вынесен на обсуждение четвертой сессии Верховного Совета Киргизской ССР, где был принят Закон о переводе киргизской письменности на новый алфавит на основе русской графики. В сентябре 1941 г. Указом Президиума Верховного Совета Киргизской ССР был утвержден свод правил новой киргизской орфографии, который действовал до издания нового (1953 г.) свода.

Становление кыргызской национальной письменности прежде всего связано с именем К. Тыныстанова. Им были написаны «Букварь» (1924), «Родной язык (1929), «Морфология кыргызского языка» (1934), «Синтаксис кыргызского языка (1936) и другие научно-публицистические труды. Большую роль в развитии киргизского языка сыграли и русские ученые, в частности, работы И.А. Батманова (1906-1969), «Грамматика киргизского языка» (1939-40), где автор дал классификацию частей речи и выделил грамматические категории киргизского языка, и «Фонетическая система современного киргизского языка» (1946), где он охарактеризовал соотношение вокальных и консонантных фонем, фундаментальный труд К.К. Юдахина (1890-1975) «Киргизско-русский словарь» (1940) и выполненный в соавтарстве с Дж. Шукуровым, К. Карасаевым «Русско-киргизский словарь» (1944), учебное пособие П.И. Харакоз (1906-1995) «Методика преподавания русского языка в начальной киргизской школе» (1950) являются тому ярким свидетельством.

Становление и стабилизация единых норм явились важными факторами формирования основы единства киргизского литературного языка. Поэтому, говоря о современном киргизском языке, мы имеем в виду прежде всего его литературную форму. Именно эта форма является высшим достижением речевой культуры народа и играет в общественной жизни киргизской нации ведущую роль, выступая как средство внутринационального общения.

Правда, в годы суверенитета, в частности, в начале XXI века была предпринята попытка написания новой орфографии с учетом современных требований социально-политической жизни. Но, к сожалению, во главе комиссии по выработке новых правил правописания стояли литераторы, писатели и общественные деятели, которые не знали фундаментальную основу орфографии: фонематический принцип правописания. То есть, прежде чем приступить к написанию орфографии необходимо произвести реформу самого алфавита, и уж после этого выработать принципы правописания.

Речь идет не о замене алфавита латинской или иной графикой (а такие голоса раздаются очень часто и настойчиво), а перепроектировании существующего, чтобы безболезненно перейти к новому этапу развития и сохранения киргизского языка.

Таковы в общих чертах процессы формирования киргизской национальной письменности, которая в ходе развития прошла четыре главных этапа. На первом было использовано руническое письмо, на втором - арабский алфавит, на третьем – латинская графика, а на четвертом этапе - с начала 40-х годов XX в. - был осуществлен переход на кириллицу на базе русского алфавита.

Литература

1. Айтматов Ч.Т. Актуальное интервью. – «Советская тюркология». Баку, 1988. С. 116.

2. Батманов И.А. Принципы орфографии киргизского языка. – Труды ИЯЛИ КиргФАН СССР, вып. 2. – Ф., 1948, с. 16.

3. Батманов И.А. Киргизский язык и письменность до образования киргизской нации. – Сб. «Формирование и развитие киргизской социалистической нации». – Ф., 1957. С. 56.

4. Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. – М., 1967. С. 100-101.

5. Данияров С.С. Становление киргизской советской культуры (1917-1924). – Ф., 1983. С. 60.

6. Каниметов А. Культура возрожденного к новой жизни киргизского народа. – Сб. «Развитие социалистической культуры в союзных республиках». – М., 1962. С. 290.

7. Карасаев Х.К. Кыргыз орфографиясынын тарыхынан. – «Тюркологические исследования. Сборник статей, посвященных 80-летию акад. К.К. Юдахина». – Ф., 1970. С. 73.

8. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. – Л., 1952.

9. Плоских В.И., Кудайбергенов С.К. Ранние киргизские письменные документы. – «Известия АН Кирг. ССР», Обществ. науки. – Ф., 1968, №4, С. 75.

10. Тенишев Э.Р. Древнекыргызский язык. – Б.: Кыргызстан, 1997, - 56 с.

11. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М., 1965. С. 6.

12. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. – Ф., 1959, ч.1. – 242 с.

13. Юнусалиев Б.М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза. – Тюркологические исследования: Сборник статей, посвященных 80-летию академика К.К. Юдахина. – Ф., 1970, с. 52-53.

А.Жамашова, БГУ

ЭЛЕСТҮҮ ЭТИШТЕРДИН КЫРГЫЗ-ТҮРК ТИЛИНДЕГИ АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ

Морфологиялык изилдөөлөрдө сөздүн турпатын мүнөздөгөн анын тыбыштык түзүлүшү болсо, анын маани – маңызын, б.а., ички маани-мазмуну сөздүн уңгусу менен ага уланган мүчө аркылуу берилерин баса көрсөтөбүз. Андыктан, сөздүн формасы жөнүндө анын уңгусу менен катар формасынын өзгөрүп турушу ага уланган мүчөлөр аркылуу ишке ашарына өзгөчө карап өтөбүз.

Кыргыз тилинде жана түрк тилинде экөөндө тең сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр бар.Сөз тутуму анын жасалышына карай тубаса жана туунду болуп болуп бөлүнөт.Эки тилде тең эле туунду сөздөр жана туубаса сөздөр, бирдей кездешет.

Морфологиялык курулушу боюнча **үн - элес туураочу сөздөр**, алгач сөздөн, туунду сөздөн турат.Түрк тилинде үн туураочу сөздөрдүн морфологиялык түзүлүшү төмөнкүчө;

1) уңгу сөз

2) туунду сөздөн турат.

Уңгу түрүндөгү сөз *үн - элес - тууранды* сөз болот. Үн туураочу сөз жогоруда фонетикалык жагынан көрүнгөндөй *Үнсүз, үндүү* жана *үнсүз, үнсүз* жана *үндүү, үнсүз, үнсүз*; *Үнсүз, үнсүз, үндүү, үнсүз* болуп уңгу сөзгө карата бөлүнөрүн көрдүк.

Түрк тилинде уңгу сөздөр кыргыз тилиндегидей үндүү менен аяктаса, үндөшүп, үнсүз менен аяктаса каткалаңдашып, үндүү үнсүз менен аяктаса, жумшарып кетет.

Түрк тилинде мүчөлөр;

1) *– ıl (- il, - ul, - ül)* мүчөлөрү көбүнчө аягы **“r”** менен аяктаган *hor-ul, mır- ıl, par – ıl* сөздөрүнөн кийин уланып келет.

2) аягы “*c, (c), k, g, p,(b)* менен аяктаган тыбыштардан кийин, *gıc-ır, tak – ır, şap- ır, gümb- ür* болуп уланат.

Эгерде үн туураочу сөздөрүн уңгусу башка үнсүздөр менен аяктаса, анда аларга жардамчы болуп, *- ır,* же *- ıl* мүчөсүнөн кийин *hış-ır, tang – ır, zıng – ıl, zıng-ır, hom – ur* болуп уланып келет.

Тууранды сөздөрдүн уңгусун *– ık, -ak* мүчөсү уланып андан ары күчөтүп өнүктүрөт.

«cızık» – чартылдагандагы чыккан үн, (салыштырып көрөлү; *cız,cızır* - этти кууруганда чыккан үн); *vızık* - көгүчкөндүн, чычкандын чаңыргандагы үнү, *vız-* ызылдоо, *ciyak-(cıyak*)– чоң куштун кыйкырган үнү, *şırak-* бир нерсени койгондогу чыккан үн, *şır- şır* булактын шырылдаган үнү.

Б) *– p- a- la;*

Hoppala - тез кыймыл же секиргенде чыккан үн, салыштырып көрөлү; *hop “гоп”,* дагы *“hoppa”*- жеңил ойлуу же (кокетка), кылыктуу. Дагы салыштырып, бөлүп алып, карап көрөлү; **trank** - монетанын жерге же ташка тийгендеги чыккан үнү; *çatra patra söylemek,* шашып – бушуп сүйлөө, *çat pat konuşmak* – мында, кыргызчасын алып карасак, шаша – буша сүйлөө. – **ып (- уп,- үп, -п),** түркчөсү – **ra (- re, - rö, -r)** болуп уңгуга мүчө болуп келет. Эки тилде тең окшош.

Элес – тууранды сөздөр жогорудагы көрсөтүлгөн принцип боюнча өнүгөт.Элестүү сөздөр, этиштин өнүмдүү негизи катары келип, сүйлөм ичинде кош сөз катары, бышыктооч болуп келет. Морфологиялык жагынан төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы аркылуу уюштурулат:

1) *- ım, - im, - um*, (көбүнчө негизден кийин, уңгунун аягы “*l, r, z”*): *burum – burum burulmak - оролуп – оролуп оролгон* деген маанини берет. Бул сөз түрк тилинде элестүү сөз болгону менен кыргыз тилинде элестүү сөз боло албайт.

İlim – ılim ilimek “*илгич менен илинген*” - бул сөз деле кыргыз тилинде элестүү сөз эмес, зат атоочтун милдетин аткарат.

Sızım- sızım sızlamak “сыздап ооруу” - бул жерде бышыктооч болуп калды.

Tepim – tepim tepinmek “буту менен жер тепкилөө” – бул жерде деле кыргыз тилинде элестүү этиш болбойт.

Eşim – eşim eşilmek – жылкы буту менен жер чапчуу.

Döğüm – döğüm döğünmek – көшөкөрлөнүү.

2) - ık, - ik, - uk, - ük;

Didik – didik didiklemek; майда- майда бөлүккө бөлүү;

İlik – ilik iliklemek; баарын бүчүлүк менен бүчүлөө;

3) -ın, - in, - un, ün;

Esin – esin esmek; дуулдоо (шамалдын дуулдашы);

Dizin – dizin dizinmek; тизүү, бир нерсенин баарын текши коюп чыгуу;

4) - ış, - iş, - uş, -üş;

Yapış – yapış yapışmak; жабышуу, жармашуу;

Didiş – didiş didişmek; быт чытын чыгарып, тытуу.

Жогоруда, биз көргөн түрк тилинде элестүү сөз, тууранды сөздөр кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр менен элестүү сөздөр менен туура келбейт. Кыргыз тилиндеги тууранды, элестүү сөздөргө мисалдарды келтирип көрөлү;1) *– ыр, - ир, - ур, - үр; шатыр – шатур этмек*– кыймыл – аракеттин одоно угулушу; 2) *–кшаңк – шаңк шаңкылдамак* – адамдан чыккан шаңдуу үн, күлкүнүн бир түрү; 3) *– ыр, - ир, - ур, - р;кырр – кырр кыркырамак* – малдын же адамдын кыйналгандагы чыккан үнү;

1) Татаал кыймыл – аракетти билдирген элестүү сөздөрдө, көбүнчө аягы *“ң”* тыбышы кээде *“к”* тыбышы менен аяктайт.

2) дардаң – дардаң дардаңдоо – адамдарга гана мүнөздүү көйрөңдүктүн бир түрү;

3) сорок – сорок сороктоо – жандуу жана жансыз заттардын экөөнө тең тиешелүү.

- ла мүчөсү аркылуу жасалган элестүү сөздөр, морфологиялык жагынан элестүү этиштер менен өтө жакын. Ушул мүчө аркылуу гана этиштин формасы өзгөрүп, жаңы сөз жасалат. Аягы “**ң, к**” тыбыштары менен бүткөн элестүү сөздөрдү этиш деп кароого болбойт, анткени алар этиштин мүчөлөрү

менен өзгөрбөйт, жаңы сөз жасоодо уңгу болуп гана кызмат кылат. Аягы "**й**" менен бүткөн элестүү этиштер элестүү сөздөрдөн түзүлгөн деп кароо да туура болбойт. Аягы "**й"** менен бүткөн элестүү этиштерди элестүү сөздөргө **(- ң, - к** менен бүткөн) салыштырганда элестүү сөздөрдүн аяккы тыбыштары, кошумча элементтери түшүп калгандай болуп көрүнөт *(калдаң калдай, дардак дардай),* бирок чындыгында андай эмес. Экөө тең бир уңгуга кошумча элементтеринин жалганышы аркылуу: элестүү сөздөргө **- ң, -к** элементтеринин, элестүү этиштерге **- к** элементинин кошулушу аркылуу жасалган. Морфологиялык бул көрсөткүчтөр жалганган уңгулардын көпчүлүгү азыркы мезгилде өз алдынчалыгын жоготушкан, өлүү уңгуга айланышкан. Мисалы; "**болчой, соксой**" деген сөздөр өз алдынча колдонулбайт, ал эми кээ бир тилдерде уңгу сөз катары колдонулат.

Аягы **– й** тыбышы менен бүткөн элестүү сөздөр заттардын кыймылсыз тургандагы сырткы көрүнүшүн билдирет. Мисалы; "**далдай"** дегенде бир нерсенин далдайып турганын гана түшүнөбүз; "**тарбай"** дегенде бутактуу нерсенин же колдун салааларынын тарбайып турганын түшүнөбүз. Бул түшүнүктөрдө эч кандай кыймыл жок. Алар заттардын тигил же бул формада тургандагы абалын көрсөтөт. Ал эми аягы **"ң"** менен же **"к"** тыбышы менен бүткөн элестүү сөздөрдөн жасалган этиштер болсо, кыймыл процессиндеги элестүү көрүнүштүн кайталанышын билдирет; *коёндун кулагы сереңэтти же коёндун кулагы сереңдеди десек, "серең"* дегенде бир жолу болгон кыймыл, *"сереңдеди"* десек бир нече жолу болгон кыймылды билдирип калды. Элестүү сөздөр морфологиялык жагынан да, фонетикалык жагынан да табыш тууранды сөздөр элестүү сөздөр менен окшош.

Булардын сөз жасоочу мүчөлөрү – **а,- ылда:** *жылтыр – жылтыра, желбир – желбире, жалт – жалтылда, жылт – жылтылда.*

Бул элестүү сөздөрдөн сын атооч **–к** мүчөсү аркылуу түзүлөт: жалтыра – к – жылтырак, жылтылда – к –жылтылдак ж.б.

Элестүү сөздөрдө төмөндөгүдөй кошумча элементтер менен болгон окшоштуктар мүнөздүү:Аягы **-т, - к, - п** тыбыштары менен бүткөн элестүү сөздөр кыймыл – аракеттин тездигин билдирет; *жал – жал (жал – жал карайт); жал-т- жалт* – тез карагандыкты, же бир кубулуштун тездигин билдирүүчү элестүү сөз; *Ал мени жалт карады. Алыстан жарык жалт этти.Жал – п – жалп:* От жалп этип өчтү. Мында жалп деген сөз оттун тез өчкөндүгүн билдирип турат.

Мөл –мөл – т – мөлт; Көзүнүн жашы мөлт этти. Бул сөздөргө жогорку айтылган - ыр элементи жалганып, элестетилген кубулуштун белгилүү бир убакытка чейин созулганы, же алардын биринин артынан бири кайталанганы берилет.

Демек, эки тилде тең кыргыз жана түрк тилинде элестүү сөздөр кош сөз катары кайталангандан бир маанини бере турганы көрүнүп турат. Бул жагынан морфологиялык түзүлүшү боюнча окшош экенин көрөбүз.

Аягы **-ыр** мүчөсү менен аяктаган сөздөргө дагы кошумча элементтер кошулса, ал сөздөр кайрадан кескиндикти, тездикти билдирип калат;

Желбир – т –желбирт (жел- п – ыр –т); жалбыр – т – жалбырт (жалп – ыр – т); даңгыр –т – даңгырт (даң – к –ыр –т); шың – гыр –т шыңгырт (шың гыр – т) ж.б.

Элестүү сөздөр менен табыш тууранды сөздөрдүн айырмачылыгына караганда окшоштугу көп. Морфологиялык жагынан да окшош. Бирок бул сыяктуу ажыратууда экөө бири – бирине дал келбейт:

Чуркурашат өз ара, тамга конуп каргалар,
жай, күз кетип, кыш келди,
балпалактап жаа жерге кар.
(Н. Ж. "Кар тилеген каргалар").

Мындан бир эле сөздү алып көрөлү; *"балпалактап"*(морфологиялык), *бал- п-ла-к-та-п* (муунга ажыратылды), туюк муун.

Биз жогоруда карап өттүк, муун түзүлүшүнүн структурасы үндүү – үнсүз, үнсүз – үндүү – үнсүз болуп өз ара тыгыз байланышта болот.

Муун түзүлүшү боюнча ачык, жабык, туюк муун болуп бөлүнөт.

Мисалдарга көңүл буралы:

1. Ар кимден *чырк – чурк* дан сурайт,
Амалы калбай дан сурар.

"*Чырк – чурк*" деген үн тууроочу сөздө төрт тамга, төрт тыбыш бар. Туюк муундан турат.

2. *Үкүбаланы Эдигей айталбай калган сөзү бардай* ***кылчак –кылчак*** *карай берди.* Бул мисалда *"кылчак- кылчак"* деген грамматикалык маани жагынан сын атоочтук белгини билдирип турат. белгилүү бир грамматикалык топко киреби же жокпу, аны сүйлөм тизмегинен алып уңгу жана мүчөлөргө ажыратып, маанисин билип алабыз. Бир эле сөздө грамматикалык бир канча маани болушу мүмкүн. *"Кылчак - кылчак"* сөзүн алып көрөлү; сөз түркүмү жагынан элестүү этиш, кыймыл-аракетти билдирет; этиштин өткөн чагын билдирип турат. 1- жакка таандык.

Морфологиялык составы боюнча уңгу мүчөгө ажырата турган болсок, **уңгусу** *"калч – калч"* ага - а формасындагы чакчылдар менен айкашканда, кыймыл-аракеттин тездигин, чукулунан болгондугун да көрсөтүп калды. *– к* жакты билдирүүчү мүчө, 1- жактын мүчөсү.

3. *Шамал гана акырын ышкырып, жол шагылдын арасындагы таштанды кагаздарды* ***дирилдете*** *кубалап жүрөт. "Дир - дир"* үн тууроочу сөз, этиштик маанини билдирип турат. туунду сөз, составы жагынан уңгу мүчөгө ажыратылат. Уңгусу дир – дир ага этиштин туюк мамилесинин - ыл мүчөсү - де жатыш жөндөмөнүн мүчөсү - е 2- жакты уюштуруучу мүчө.

4. ***Күрс – күрс*** *вагондорун койгулашып, состав энтиге келип токтогондо вагондордун үстүнөн учкан чоң жарыкка* ***жылт – жулт*** *учкундап, уюлгуп, кыймылы көпкө токтобой турду.* Сөздүн жалпы толук маанисинде *"күрс - күрс, жылт - жулт"* табыш тууроочу жана элес тууроочу сөз. Бул жерде көрүнүп тургандай уңгу жана мүчөгө ажырабайт. Туубаса сөз.

5. *Бүрүшүп отурганга* ***калч –калч*** *эткен кичинекей томолок болуп, өзүнүн чексиз кайгысына чөгүп баратат.* Бул жерде да туубаса этиш. *"Калч - калч"* деген кыймыл-аракетти билдирип турат, ага *"эткен"* деген этиштин татаал формасын уюштуруучу жардамчы сөздү кошуу менен этиштин татаал формасын анын ичинен элестүү татаал этиш көрүп турабыз.

6. *Балдар парталарды* ***шак – шук*** *эттире кайра орундарына отурушту. "Шак- шук"* деген тууранды сөз кыймыл-аракеттинтездигин билирип турат, *"эттире"* деген жардамчы этиш сөздү кошуу менен татаал этиштин алдык.

7. *Машина тегирмендин ташына таш түшкөнсүп,* ***күлдүрөп, какыр – кукур*** *эттире үн чыгарды. "Күлдүрөп"* белгилик жагынан сын атоочтук белгини билдирип турат. Сөз түркүмү жагынан этиш, кыймыл - аракетти билдирет. Морфологиялык жагынан туунду этиш. *Күлдүр - ө - п,* мында, аягы "а, ө, о, е" мүчөсү менен жасалган этиштер табыш тууранды сөздөрдөн келип чыгат.

8. *Чамадандарын көтөрүп алып, вагондорго* ***култ – култ*** *кирип алышат.* Бул жерде дагы *"култ- култ"* деген сөз туубаса этиш болуп турат. Кыймыл-аракеттин тездигин, ыкчамдыгын билдирип, туранды сөздөн этишке өтүп кетти.

10. *Себеби жолборс* ***мөлтүрөп*** *жашы тамарда катуу айкырат.*

Белгилик касиети жагынан "мөлтүрөп" сын атооч, сөз түркүмү жагынан этиш. Морфологиялык жагынан туунду сөз, анткени уңгу жана мүчөдөн турат. Уңгусу "*мөлт*", *мөлт – ур -ө - п.* Биз бул жерде этиштик ган формасын карап жатабыз, эгер морфемаларга ажыратсак анда *мөл-т- ур - ө- п* болуп, алгачкысы этиш эмес, зат атооч болуп калат да, сөздөн сөз жасалып жатат.

Бизге белгилүү болгондой тууранды сөздөрдүн жана элестүү сөздөрдүн морфологиялык жагынан жасалуу жолдорун карап чыктык.

Адабияттар

1. Абдиев, Т.К. Кыргыз тилиндеги этиштер жөнүндө кээ бир статистикалык маалыматтар [текст]/ Т.К. Абдиев // Түркологиялык изилдөөлөр. – Б., 2000.
2. Абдувалиев, И. Азыркы кыргыз тили: Морфология [Текст] / И. Абдувалиев, Т. Садыков. - – Б.: Б-сыз, 1997.
3. Азыркы кыргыз тили [Текст] . – Ф.: 1958. -2 бөлүм: Сөз түркүмдөрү. – 159-б.
4. Давлетов, С. Азыркы кыргыз тили: морфология [Текст] / Давлетов, С. Кудайбергенов. –Ф.: Мектеп, 1980.
5. Давлетов С., Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин грамматикасы. [Текст] / С.Давлетов. –Ф.,1982.
6. Дмитриев Н.К. Турецкий язык. [Текст] /Н.К. Дмитриев. –М.:1966.
7. Дербишева З. Функциональная грамматика русского и кыргызского языков [Текст] / З. Дербишева. –Б., 2003.
8. Дмитриев Н.К. Строй турецкого языка [Текст] / Н.К. Дмитриев. –М., 1962.
9. Сарыбаев Ш.Ш. Подражательные слова и их отношение к междометиям, Из. АН Казахской ССР №135, Сер. Филологии и искусствоведения, вып. 1-2, 1954. Сарыбаев, Ш.Ш. , междометие в казахском языке. –Алма ата, 1959.
10. Muharrem Ergin, Türk Dili.- İstanbul,1985.
11. Muharrem Ergin, Türk Dili.- İstanbul,1990.
12. Türk Dili.-III. –Ankara,1993
13. Türkçe öğreniyoruz-I, -İstanbul,1997
14. Türkçe öğreniyoruz-II, -İstanbul,1997.

Mukarapova A.K.,
KNU, FLF

THE WAYS OF RENDERING KYRGYZ PHRASEOLOGICAL UNITS INTO THE RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES

The article deals with the study of the stylistic-semantic peculiarities of Kyrgyz phraseological units and the ways of their translation into the English and Russian languages.

В статье рассматриваются стилистические и семантические особенности фразеологических единиц кыргызского языка и способы их перевода на русский и английский языки.

Key words: phraseological units, semantic unity, ways of translation

Phraseology, which has been considered as one of the branches of language science for the last 50-60 years, is not only the subject of language studies, but it is also one of the aspects which enables development of speech habits in practice [6]. The main goal of current linguists or practicing teachers is to prevent misunderstanding in the interpretation of phraseological units, to achieve a mutual opinion about them, and to conclude what meanings phraseological units in any language have and what is included in them. For example, if we consider the phraseological unit of the Kyrgyz language "*to show a snake's head"*, it does not mean that someone takes hold of a snake and shows its head to everyone. It implies that when someone does this, then he or she wants *to frighten or scare* another one.

So phraseological units are word-groups consisting of two or more words the combination of which is integrated as a unit with a specialized meaning of the whole [1], such as *with half a heart, for love or money, ships that pass in the night, close at hand, give a green light to, sleep like a log, that's a horse of another colour,* and others. Phraseological units represent what can probably be described as the most picturesque, colorful, and expressive part of the language's vocabulary.

The problem of transmitting semantic and stylistic peculiarities of Kyrgyz phraseological units into the languages with different structures has not been worked out much. Phraseology being one of the most important sources of enriching any language bears a tremendous emotionally-expressive stylistic loading, and therefore, transmitting of phraseological units of one language by means of the other language causes a definite difficulty in the process of translation [5].

But however diverse nationalities and languages may be genetically, economically, socially, culturally, and geographically, all people, wherever they may be, are united by the community of logical thinking, estimation of phenomena of real world and human society, by spiritual culture, by the main psychological ties and associations which gave rise to many image bearing and specific comparisons that have been incarnated in colourful phrases-idioms, proverbs, sayings, catch-words and that often have similar features in content and image.

This can account for the similarity of some phraseological units in structurally different languages.

Phraseological units of the Kyrgyz language

In the Kyrgyz language (as well as in other languages), phraseological units have the following characteristics:

· ***Having components***

The words in phraseological units do not have the properties of words, and they can make sense only when they come together. Phraseological units consisting of three, four, or more words can be found in the following examples: *"To have your own heart in your mouth, to pour blood into lice, to come unscathed out of the battle, to tuck something through the hole of a needle* and others. There are phraseological units with more components: *a time when a white camel's belly is big enough, to have your belly in the cradle, the one who does not overstep piebald rope* and others.

· ***Lexical-semantic unity***

It does not matter how many words there are in phraseological units as long as all the components of phraseological units can mean just one thing, and they can have only one lexical meaning. If they have a lexical unity, then it means that they are united both semantically and lexically. For example:

1. In case when some people at the top come, Orozkul takes the reins himself, and shows the visitors the forest and controls their visit without spending a penny.

2. Oskonbai, who had never taken grass from sheep's mouths (never stole anything from anyone), came home directly.

Phraseological units given in the examples mean the following: *to take the reins* means to control; *not taking grass from a sheep's mouth* implies mild and peaceful. It proves that although phraseological units have a lot of components, they have just one meaning. The idioms given in the examples above show that they collocate with each other both semantically and lexically.

· ***Functioning as one syntactic part in a sentence***

Phraseological units can be a single part of a sentence in spite of the fact that they have several components. For example, J.Osmanova [7] gives following examples to show how they are used in sentences:

1. A wind foot (reveler) is hanging around everywhere and getting ready to go somewhere.

2. And this hard-hearted who does not respect his parents is still among us.

In these two sentences, the phraseological units are *subjects*. Phraseological units where they are *predicates* are given in the following example: *His attempts to achieve his goals became in vain and his star went down*.

We can see that although the examples given above have phraseological units with several components, they play just a single part in a sentence. To be more precise, they play parts of a *subject, predicate, and others*. We can never divide their components and consider them separately. If we do so, the meaning will be lost, and we will miss the objective truth. For example, we cannot divide the phraseological unit, *his star went down* into separate parts and say that *his star* is the subject and *went down* is the predicate. If we do so, then its phraseological meaning will be lost. Therefore, regardless of how they are used in the sentence, they must be considered as one part of a sentence.

· ***The usage in speech as a ready material***

Using phraseological units as ready materials in speech is caused by the lexical-semantic unity of phraseological units. To be more precise, phraseological units are understandable for those who speak one language and are not formed during the speech, but they are used in speech with their particular forms and meanings that were already formed in the past. For example:

Why are you drooping your eyelids, buster? What's up to you without being stung by a snake and not being kicked by a horse?

In the example, the phraseological unit "*without being stung by a snake and not being kicked by a horse* "means "*without reasons*." It is not a word combination that was formed just during the conversation, but it is a phrase which was historically established by the people and had been used by the people for long.

Regardless of what kind of sentences or context phraseological units are in, it is true that they always keep their particular forms and are used as ready materials in speech.

· ***Figurativeness***

Figurativeness is one of the most important features of phraseological units. A word (neutral word) shows different properties, numbers, qualities, activities of a thing, but phraseological units give more emotional and expressive strength to words, highlighting their special features and, thus, influencing people's way of thinking. Not only the meanings of phraseolocical units are so significant but also their figurativeness formed by expressive and emotional factors.

Figurativeness is formed when phraseological units are compared in metaphoric, metonymic, synecdoche ways and are converted into other meanings. For example, we can call an immature child like "*a child with mother's milk on his mouth"*; a quiet person – "*a person who doesn't take grass from sheep's mouth"* and others. In fact, it is true that a very young boy will be like a boy with milk in his mouth. If you say just *young*, then it will not give enough impression to the word.

The ways of translating Kyrgyz phraseological units into the Russian and English languages

One of the most topical problems of today is the translation of phraseological units from one language into

the other. The range of problems embracing different phraseological aspects is enormously wide and diverse; among them, the comparative study of phraseological units of cognate languages as well as non-cognate ones is gaining more significance [3].

The scholars have turned to the comparative study of the Kyrgyz and foreign languages just recently; therefore, there are only a few works dealing with this field of study. Mostly, the sound system of the language and grammar were subjected to the analysis; some attention was drawn to the comparison of lexical units, in particular, in the Kyrgyz and English languages. As for the questions concerning the comparative study of phraseological units of the Kyrgyz, Russian, and English languages, they have not presented the subject of special consideration so far, though the necessity of such kind of analysis has been felt long ago.

This article deals with the analysis of problems concerning the ways phraseological units of the Kyrgyz language are transmitted semantically and stylistically by means of the Russian and English languages.

The theme of Kyrgyz phraseological units is much more differentiated from the subjects of the phraseological units of the compared languages. Nomad life, keeping cattle-breeding as the main source of living and peculiar tenor of life deriving from here - traditions, customs, tribal relationships seemed to predetermine the themes, lexical and semantic basis of Kyrgyz phraseological units. Phraseological units given below can give a brief view on the material basis, motives, and devices of figurative speech in each of these languages:

"To live in abundance, luxury, and easy circumstances":

Кой үстүнө боз торгой жумурткалаган заман; кататься как сыр в масле; to live like a fighting cock; to be on velvet;

Ак төөнүн карды жарылган заман; как из рога изобилия; to have bread buttered on both sides.

These examples reveal that semantically similar notions are transmitted with the help of expressions differentiating in national colour.

Sometimes Kyrgyz and English expressions completely coincide:

баш кошуу
to put heads together
совещаться

сөөккө сиңүү
to be bred in the bone
быть врожденным

колу ачык болуу
to have open hands
быть щедрым

From the given comparison it becomes clear that in spite of considerable differences in image bearing basis of these languages, there is a common layer of identical set expressions that appear in the languages independently of each other.

The national peculiarity of languages presents difficulty in the process of translation of languages that are structurally different. However, translators have reached maximum adequacy in transmitting the content of phraseological units taking into account not only semantic exactness but also stylistic and expressively-emotional correlation to the original [4].

Below is the detailed analysis of different ways of translating phraseological units of the Kyrgyz language into Russian and English.

The equivalent way of translation

It has become known that phraseological units of one language must be transmitted with the help of equivalent phrases, equivalent correspondences that are available in the other languages and present "a kind of catalyst in the process of translation" [8]. It can be observed, for example, while translating phraseological units of the Kyrgyz language into the Russian and English languages.

Ансыз дагы кандуу жүрөгү кансырап жүрөт….
Ее сердце и без того разрывается от печали….
Her heart is already broken.

Phraseological phrases "*жүрөгү кансырап жүрүү – сердце разрывается – heart is broken"* are completely equivalent phrases according to figurativeness and structure. They occur in each of these languages. It is this very way that best of all transmits the spirit of language speaker's figurative thinking.

However, owing to different reasons – historically-social mode of life, lingual traditions, etc, the languages under consideration are essentially differentiated from each other; therefore, correspondences equivalent to Kyrgyz phraseological units are few in these languages. Of all the three languages, it mainly occurs between two pairs of these languages and mostly – between the Russian and English languages:

Кимдин маңдайы жарылып турат экен?
Для кого взойдет счастливая звезда? Whose star is to be lucky this time?

Here are some more examples of rendering phraseological units of the Kyrgyz language into Russian and English using the *equivalent way of translation*:

Өйдө-төмөн – взад и вперед – up and down

Чегирткеден корксон эгин экпе – волков боятся в лес не ходить – nothing venture, nothing gain.

Жан дили менен – вкладывать душу – to put one's heart into something

Тышы жалтырак, ичи калтырак – не все-то золото, что блестит – all is not gold that glitters

Эсинен чыгып кетүү – вылететь из памяти - to slip one's memory

Тилдин учунда туруу – вертеться на языке – be on the tip of one's tongue

Баш аягы жок – не разобраться где начало, где конец – to make no heads or tails

Кылдын учунда туруу – как на иголках – like a cat on hot tricks

Дайын жок эле – ни с того, ни сего – without rhyme or reason

Жашоо эмес эле бейиш – не жизнь, а масленица – a bed of roses

Тикирейип туруу – глазом не моргнуть – not to stir an eyelid.

Эт менен челдин ортосунда – ни рыба ни мясо – neither fish nor flash

Чекеге чыккан чыйкан болуу - бельмо на глазу – a thorn in somebody's flesh

Карышкырга кой кайтартуу – волк в овечьей шкуре – wolf in sheep's clothing

Суудан кургак чыгуу – как с гуся вода – like water off duck's back

Тили тикен – острый язык – a sharp tongue

Жел болбосо, чөптүн башы кыймылдабайт – нет дыма без огня – no smoke without fire

Көзүнүн карегиндей сактоо – хранить как зеницу ока – the apple of one's eye

Чачы тик туруу – волосы дыбом встали – one's hair stood on end

The variantly-analogical way of translation

Nearly all the phraseology that has been translated from the language-source is rendered into other languages by means of using varieties- correspondences that are similar in meaning but are based on different images.

Бекназар менен Кулаке абдан айкашкан, шилекей алышкан деген жакындардын өздөрү. Неизвестно, только ли сватовство соединяло их, но они стали закадычными друзьями. Due to prospective marriage and perhaps other reasons, the two leaders became bosom friends.

Being quite different in their figurativeness, and a little different in stylistic shade, these phraseological units are still identical in semantic content and convey the whole idea – *be close friends.*

Here are some more examples of rendering phraseological units of the Kyrgyz language into Russian and English using the *variantly-analogical way of translation.*

Сууну сиңер жерге сеп, сөздү угаар жерге айт – метать бисер перед свиньями – cast pearls before swine

Өлбөгөн жерде калуу – идти на все – to go the whole hug

Ит куугандай качуу – сломя голову – as quick as a flash

Балээден алыс болуу – от греха по дальше – to let sleeping dog lie

Оор жүктөн арылуу – камень с души свалился – to take a load off somebody's mind

Чекке жеткирүү – последняя капля – the last drop

Кубанычы койнуна батпоо –на седьмом небе от счастья - in the seventh heaven

Буркан-шаркан түшүү – на стенку лезть - to hit the ceiling

Оозунан ак ит кирип кара ит чыгат – ругать на чем свет стоить – swear like a trooper

Бир ок менен эки коенду атуу – убить двух зайцев одним ударом – to kill two birds with one stone

Коендой окшош – как две капли воды – as like as two peas

Аңгектен качсан, дөңгөккө -из огня, да в полымя – out of frying-pan into the fire

Карга карганын көзүн чокубайт – ворон ворону глаз не выклюет – dog does not eat dog

Ак сөөк – аристрократ – blue blood

Бий айтканын аткаруу – плясать под чью-либо дудку – eat out of somebody's hand's

Бир карын майды, бир кумалак чиритет – в семье не без уродов – skeleton in the cupboard

The phraseological-analogic way of translation

Phraseological units of the English language that appear in counterbalance to non-phraseological word-combinations, semantic groups, or whole sentences of the original (the Kyrgyz language) constitute more numerous and interesting group.

Кыз жакшыбы жокпу, адегенде аны озуң барып, сынап кел.

Прежде всего познакомься с ней, приглядись, проверь.

First become acquainted with her and see how the land lies.

(*to see how the land lies* – понимать, как обстоят дела, понимать положение вещей)

Айткандан кайтпаса, аяба!

Если он скажет, что от своего не отступит, не щади!

If he sticks to his guns, do not spare him!

Ал сиздерди алдап, азгырууга тырышты.

Оболгал он вас, обольстил он вас!

He has pulled your legs!

(*to pull one's legs* – вводить в заблуждение, пускать пыль в глаза).

In these sentences, phraseological phrases that completely correspond in semantic content and are more impressive in expressively stylistic relation appear in the English language instead of non-phraseological free combinations, semantic groups, or sentences in the Kyrgyz and Russian languages. The whole meaning of phraseological units becomes transferred.

This group of translations constitutes one of the regular ways of translating word combinations from the original into English by means of phraseological units.

Жашын көлдөткөн менен пайда жок – слезами горю не поможешь – it is no use crying over spilt milk

Көзөн болуу – учить ученого – teach one's grandmother to suck eggs

Бой көтөрүү – задирать нос – put on airs (turn up one's nose at)

От менен ойнобо – играть с огнем – skate on thin ice

Оозуна келгенди оттоо – пороть чепуху – talk through one's hat

Ала кушту атынан атоо – называть вещи своими именами – call a spade a spade

Жүрөк заада болуу – кошки на сердце скребут – sick at heart

Улам-улам – то и дело – by feet and starts

Тыпыйган тыкан – с иголочки – spick and span

Башын айлантуу – морочить голову – to pull somebody's leg

The calquing

A calque is a word or phrase borrowed from another language by literal, word-for-word or root-for-root translation. *The calquing* also presents one of the ways of transmitting phraseological units of the original into Russian and English.

For example:

Көргөн көзүнө ишенбөө – не верить своим глазам – not to believe one's own eye

Өз башын жоготпоо – иметь голову на плечах – to have head on one's shoulder

Башынан бутуна чейин – с головы до ног – from head to foot

Бир буту менен көрдө туруу – одной ногой в могиле – with a foot in the grave

Кудай билет – одному Богу известно – God knows

Ит менен мышыктай – как кошка с собакой – cat and dog life

Каным кайнап чыкты – кровь вскипает – to make somebody's blood boil

Өзүнө -өзү көр казуу – копать себе могилу – dig one's own grave

The synonymic – descriptive way of translation

The way of lexical and semantic substitution of a phraseological unit of the original by a synonymic word or word combination constitutes the main and the most numerous and regular group of translations.

Бекназардын алдында жигиттин бетине көө жаап, уят кылам го деп ойлоду. Старается опозорить его перед всеми, особенно перед Бекназаром. He was trying to humiliate him in front of the others.....

Эми ал жакасын кармап, дабыш чыгара, аптыга сүйлөду...

А теперь и он сам был изумлен не меньше Насирдина.....

He returned very soon and no less straggeled than Nasyrdin.....

Обонго салганы көөдөнгө тепкендей болду.

Песни ее – унижение для нас....

She sang to humiliate us.

As a rule, both synonymic word and a descriptive way transmit exact, though not image-bearing, meanings of phraseological units of the Kyrgyz language assuming a little deviation in the shade only in some cases in translations.

Аша чабуу – заходить слишком далеко – carry it too far

Оозуна талкан салып алгандай – как воду в рот набрал – keep mum

Акыретте ажырагыс дос – водой не разольешь – bosom friends

Кыңыр иш кырк жылда билинет – шило в мешке не утаишь – the truth will come out.

Thus, the main part of phraseological units in each of three languages consists of purely national, distinctively expressive means – the most unique and inimitable in their character phraseological units, apt and image bearing comparisons that have common structurally-semantic peculiarities as well as distinctive features and differences.

While comparing the Kyrgyz language with the confronted languages, it becomes clear that incomplete correspondences and absence of correspondences are characteristic of it. But at the same time, it is interesting to note the existence of identical phraseological units in the Kyrgyz and English languages that appeared in the languages as a result of quite independent lingual creativeness of peoples by virtue of community of logical thinking, image and estimation of phenomena of the objective world.

T o conclude, when translating phraseological units of one language into the other, the main attention should be drawn to the establishment of the level of preservation but at the same time to possible divergences in image-bearing, expressiveness, and national colour of phraseological units.

Literature

1. Arnold I.V. "The English Word" , M., 1986.

2. В. В. Виноградов. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977.

3. Ахманова О. С. «Papers in Contrastive Linguistics» / О. С. Ахманова, Н. Н. Слонимская. 1986.

4. Дуйсетаева Куляим "Семантически-стилистическая характеристика особенностей казахских фразеологизмов", – Алма-Ата, 1979.

5. Кенесбаев, С. К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке Текст./ С.К. Кенесбаев//Известия АН ССР. Серия филологическая и искусствоведение. – Алма - Ата, 1954. — Вып.1-2.

6. Кунин А.В. "Английская фразеология", – М., 1970.

7. Османова Т. Структурно-семантический анализ фразеологических новообразований русского языка, С.П.,1991

8. Рецкер Я. И. Перевод и переводческая практика. — М.: Междунар. отношения, 1974.

Думанаева Н. К.,
БГУ им. К.Карасаева

ЯЗЫКОВОЙ СТАТУС ГАЗЕТНЫХ ЗАГОЛОВКОВ

Газетный заголовок как лингвистическое явление давно привлекает внимание исследователей, однако до сих пор многие вопросы, касающиеся их языковых особенностей, недостаточно изучены. Многообразие мнений и подходов можно заметить уже на этапе анализа существующих определений заголовка. Некоторые лингвисты при определении понятия заголовка обращаются в первую очередь к его структуре. Причем здесь наблюдается большое разнообразие мнений:

- · заголовок – это слово или словосочетание[1; 253]
- · заголовок – это номинативное предложение [2; 42]
- · заголовок – это предложение [3; 12]
- · заголовки делятся на предложения и непредложения [4; 52]

Разнообразие определений также связано с двойственной природой заголовка. С одной стороны, это языковая структура, предваряющая текст, стоящая "над" ним и перед ним. [5; 16], поэтому заголовок может восприниматься как речевой элемент, находящийся вне текста и имеющий определенную самостоятельность. С другой стороны, заголовок – полноправный компонент текста и составляет единую систему с текстом. Заголовок - компонент текста, тесно связанный с другими компонентами этой системы, занимающий стилистически важное место, называющий текст и дающий первоначальную информацию о нем.

Лингвисты рассматривают заголовок и с точки зрения выполняемых им функций - графически-выделительной, номинативной, информативной, рекламной, экспрессивной. Выделяются заголовки по структуре и соотнесенности с текстом.

Для анализа синтаксического строя заголовка важно учитывать совокупность всех его аспектов как языкового явления, его функциональную направленность, жанрово-стилистические особенности, поэтому в своем исследовании мы опирались на следующее определение газетного заголовка: заголовок – это выделенный графически потенциально свернутый знак текста, выраженный вербальными и невербальными средствами языка, являющийся абсолютно начальным, единым для всего текста элементом, который именует и/или характеризует текст, прогнозирует содержание, интерпретирует текст, сообщая ему дополнительные смыслы. [6; 4]

В грамматическом построении заголовка используются все известные типы предложения.

Для заголовков газет типичны почти все виды односоставных предложений: определенно-личные, неопределенно-личные, обобщенно-личные, безличные и инфинитивные, номинативные, генитивные, вокативные предложения. Иллюстрацией послужили заголовки газеты «Аргументы и факты»: *«Где слышат чиновника?»*, *«Уважайте жителей Донбасса»*, *«Как вырастить детей порядочными людьми?»*, *«Проураганим партию» «Маша, держись! Ещё попрыгаем»*; заголовки газеты «Комсомольская правда»: *«Как привести себя в порядок перед пляжным сезоном», «Ищу работу Человека-паука», «Эх, рано сошли с экрана», «Не сбивайте Леонида Быкова», «Крымские каникулы», «Водитель, нажми на тормоза»*.

В определенно-личных предложениях выражается действие, соотнесенное с определенным деятелем, который словесно не выражен. Указание на такого деятеля содержится в формах глаголов 1-го и 2-го лица единственного и множественного лица, а также повелительного наклонения.

Формы главного члена определенно-личных предложений имеют большую грамматическую нагрузку: кроме указания на определенного деятеля и на синтаксическое лицо они выражают объективную модальность (реальную или ирреальную) и время. Модальность может быть осложнена добавочными значениями с помощью дополнительных лексических средств. Синтаксическое значение времени обычно получает конкретное выражение настоящего и будущего в формах изъявительного наклонения, или проявляется как временная неопределенность в форме повелительного наклонения. Определенно-личное предложение можно легко преобразовать в двусоставное, если ввести личное местоимение в его состав. Они характерны для газетных заголовков: *«Кого воспитаем под давлением?»* [АиФ №16 апрель 2014]; *«Проураганим партию?»* [АиФ № 7 февраль 2014]; *«Ищу работу человека-паука»* [КП 10-17 апреля 2014]; «Зачем продаем последнее?» [АиФ № 9 февраль 2014]; *«Упал и до сих болит»* [КП 5-12 мая 2014].

Заголовки, по структуре являющиеся определенно-личными предложениями, выполняют, в основном, рекламную функцию. Они формируют психический настрой личности, благодаря чему активизируется внимание, заставляющее читателя целенаправленно обратиться к газетной публикации.

Значение неопределенно-личных предложений выражение независимого действия, субъект которого словесно не обозначен и грамматически представлен как неопределенный: *«Эх, рано сошли с экрана»* [КП 24 апреля- 1 мая 2014].

Грамматическая форма главного члена таких предложений включает выражение признака (действия), его отнесенность к неопределенному деятелю с помощью глагольных форм 3-го лица множественного числа настоящего или будущего времени либо множественного числа прошедшего времени или сослагательного наклонения. Такие заголовки обычно выполняют функцию информативную, привлекая внимание читателя к тексту, если он содержит необходимые для этого сведения, причем название действия сосредоточено в глагольной основе: *«Родиной будут торговать?»* [АиФ № 8 февраль 2014]; *«За чей счет помогут Крыму?»* [АиФ № 16 апрель 2014]; *«Кому добавят пороха?»* [АиФ № 22 июнь 2014].

В обобщенно-личных предложениях заголовков выражается независимый признак, приписываемый обобщенному деятелю, т.е. соотносимый с любым субъектом. Независимый признак утверждается как вневременной, т.е. не соотнесенный с моментом речи. Обычным способом выражения главного члена в обобщенно-личных предложениях является глагол в форме 2-го лица единственного числа настоящего и будущего времени. Именно эта форма имеет в русском языке в качестве распространенного значения обобщенно-личное, расширительное значение: *«Даешь, подъемные!»* [АиФ № 7 февраль 2014]*; «Меньше ешь – дольше живёшь»* [КП 2 апреля 2014].

Однако глагол может обозначать обобщенное действие и в форме 3-го лица повелительного наклонения: *«Уважайте жителей Донбасса!»* [АиФ № 23 июнь 2014]; «*Не дайте вирусам спутать ваши планы*» [КП 27 марта – 3 апреля 2014]. Такие предложения совмещают в себе значение обобщения и неопределенности действующего лица, их иногда называют неопределенно-обобщенными.

Иногда в обобщенно-личном предложении встречается форма 1-го лица множественного или единственного числа изъявительного наклонения: *«Спасем землю – накормим мир»* [КП 24 апреля – 1 мая 2014].

Ими журналисты, используя такие заголовки, опираются на выполнение различных функций: и рекламной, и информативной, и экспрессивной.

Безличные предложения – наиболее употребительная и самая пестрая по структуре и семантике разновидность односоставных предложений. Общим значением безличных предложений является утверждение независимого действия, не соотнесенного с деятелем. Это значение передается главным членом предложения, содержание которого включает: несоотносительность действия с деятелем, а так же независимость от синтаксического времени.

Специфика безличных предложений характеризуется выражением безотчетности, непроизвольности, неосознанности причин действия, поэтому они являются более выразительными, чем двусоставные. Например, заголовки статей: *«Чужого клада мне не надо»* [КП 15-22 мая]; *«Семье всегда выгодно»* [АиФ № 14 апрель 2014]; «*Пора на дачу*» [КП 16 мая 2014]. Подобные заголовки выполняют рекламную функцию, привлекая произвольное внимание, а также информативную, активизируя работу читательского мышления через возбуждение интереса к теме.

В инфинитивных предложениях выражается действие, не соотнесенное с деятелем, в этом они сходны с безличными, но в безличных обозначается процесс, протекающий во времени, а в инфинитивных односоставных предложениях оно мыслится только как потенциальное. Эта семантическая особенность обусловлена формой инфинитива. Инфинитивным односоставным предложениям свойственна вневременность, отсутствие форм времени. При этом форма главного члена не может содержать указания на синтаксическое лицо: *«Спасти мозг от инсульта»* [АиФ № 12 апрель 2014]; *«Как вырастить детей порядочными людьми?»* [АиФ № 22 июнь 2014]; *«Как привести себя перед пляжным сезоном»* [КП 5-12 июня 2014]. Инфинитивные предложения всегда выполняют информативную функцию.

Другим типом односоставных предложений являются односоставные предложения именного строя. Все заголовки такого типа выполняют функцию номинативную

Общее грамматическое значение именных односоставных предложений включает выражение бытийности, которая возникает вследствие употребления форм именительного и родительного падежей в независимой позиции: *«Сочи. Место счастливых слез и поцелуев»* [АиФ № 7 февраль 2014].

Выделяют два структурных типа именных предложений:

- номинативные предложения (главный член – существительное в именительном падеже).
- генитивные предложения (главный член – существительное в родительном падеже).
- кроме того, некоторые ученые выделяют в особый тип односоставных предложений вокативные предложения, или предложения-обращения.

Традиционно структурной основой номинативных предложений считается имя существительное в именительном падеже. Различаются следующие разновидности номинативных предложений:

а) бытийные предложения, утверждающие бытие предмета речи / мысли. Подобные предложения особенно популярны среди журналистов: *«Крымские каникулы»* [КП 27марта – 3 апреля 2014]; *«Замкнутый круг»* [АиФ № 9 февраль 2014]; *«Цивилизованный развод?»* [АиФ № 20 май 2014]; *«Грантовая бюрократия»* [АиФ № 9 февраль 2014].

б) указательные, где идея бытия осложняется указанием на предмет речи / мысли. В их структурную схему входят частицы: *«Ну, очень крутое яйцо!»* [КП 27марта – 3апреля 2014];

Основу структуры генитивных односоставных предложений составляет главный член, выраженный независимой формой родительного падежа имени существительного: *«Во славу!»* [АиФ № 8 февраль 2014].

Генитивные предложения всецело лежат в сфере разговорного стиля, и используются в основном в диалогической речи, а также в монологической, эмоционально окрашенной.

Вокативные предложения - это «предложения-обращения» осложненные выражением нерасчлененной мысли, чувства, волеизъявления. Журналисты нередко используют данный тип предложения в целях выразительности, эмоциональности, экспрессивности: *«Маша, держись! Ещё попрыгаем»* [АиФ № 8 февраль 2014]; *«Холлифилд, береги уши!»* [КП 5 – 12 июня 2014]; *«Водитель, нажми на тормоза!»* [КП 3-10 апреля 2014].

В современном мире множество печатной продукции, и каждая борется за своего читателя. Средств этой борьбы много: разнообразные фотографии, яркие иллюстрации, необычный шрифт, но, на наш взгляд, самое главное средство — это содержание. Можно предположить, что все статьи интересные, но одни статьи вызывают интерес сразу, а другие даже не читаются. Что же влияет на выбор читателя? Многие факторы - во-первых, иллюстрации и фотографии, во-вторых, помогают зафиксировать наше внимание издательские приёмы — яркий шрифт, необычное расположение текста и т. д но при этом самым важным элементом текста, является заголовок. С заголовка, с названия начинается знакомство с текстом, поэтому его главная задача — задержать наше внимание. Преследуя эту цель, журналисты, как мы видим, используют все типы односоставных предложений. В бесконечном многообразии форм и типов заголовков непреходящим является одно: заголовок должен быть точным, кратким, выразительным, конкретным. Заголовок воспринимается, как речевой элемент, находящийся вне текста и имеющий определённую самостоятельность.

Таким образом, можно говорить о разнообразии, сложности структуры, многофункциональности заголовков как самостоятельного языкового явления.

Литература

1. Шахматов А. А. – Синтаксис русского языка. – М.: ЛКИ, 2007. – С. 253.

2. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – С.42.

3. Кухаренко В. А. Интерпретация текста. – Л.: Просвещение, 1979. – С.12.

4. Тураева З.М. Лингвистика текста: структура и семантика. – М.: Просвещение, 1986. – С.52.

5. Мужев В.С. О функциях заголовков // Ученые записки МГПИИЯ им.- М.: Тореза. – 1970. - №55. – С.16.

6. Качаев Д.А. Социо-культурный и интертекстуальный компоненты в газетных заголовках (на материале российской прессы 2000-2006 гг.): Автореф. дис. канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2007. – С.4.

Малькова Б.Ж.,
БГУ им. К.Карасаева

ФУНКЦИИ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Зарубежные исследователи З. Вендлер, Т. Гивон, Р. Кверк, Дж. Лакофф и др. по новому осмыслили уже имеющиеся теоретические положения, касающиеся прилагательных и их лексико-семантических разрядов, благодаря установлению новых моментов в семантике и функциональном поведении прилагательных. Были выявлены факторы, способствующие переходу генетических ОП в качественные. Определенны критерии отнесения значений к качественному/относительному. Исследовались особенности семантического перехода ОП в КП методом компонентного анализа, с учетом различий на уровне сем. В данном случае предпринимается попытка изучения семантических групп качественных прилагательных. Перспективность этого направления в развитии языкознания объясняется тем, что такой переход к языковым явлениям позволяет дать наиболее полную характеристику всех возможных способов передачи средствами языка определенного понятийного содержания.

При анализе функции прилагательного учитывается синтаксический критерий. Зачастую прежде всего в языках аналитического типа только исключительно синтаксические функции языковой единицы помогает позиционировать ее в определенном контексте в качестве прилагательного (английское good for ones-для чье-либо пользы и a good mother-хорошая мать) поэтому даже в случае отсутствия в том или ином языке мифологических показателей прилагательные, несмотря на это, все равно рассматривались бы в качестве таковых благодаря обладанию четко выраженного грамматического значения “качества, признака, свойства” и выполнению либо атрибутивной либо предикативной функции предложении. При этом понятие “функции прилагательного” будет рассматриваться нами как в широком так и узком (с позиции выполнения определенной роли в словосочетании и предложении) контекстах.

В современном английском языке мы наблюдаем постоянное появление новых слов в лексико-грамматической категории имени прилагательного. Это часть речи заслуживает тщательного изучения и всестороннего и системного описания. Кроме денотативного значения часто имеют места какие-либо коннотации-(эмоциональную, стилистическую, оценочную, градуальную). Это часть речи выражает тончайшие оттенки смысла и используются в качестве стилистического средства экспрессивности речи: эпитеты, сравнения, метафоры, гиперболы и др.

Имя прилагательное

Общие сведения

Имя прилагательное – часть речи, обозначающая признак предмета.

A black cat – черная кошка
A young man – молодой человек
A good pupil – хороший ученик
English literature – английская литература
Fine weather – хорошая погода

По своему значению прилагательные делятся на **качественные** и **относительные**.

Качественные прилагательные обозначают такие признаки (качества) предмета, которые отличают один предмет от другого по форме (**solid** круглый), по размеру (**large** большой), по свойству (**solid** твердый), по цвету (**bleak** черный), по вкусу (**sweet** сладкий), по весу (**heavy** тяжелый) и т.д. Эти качества могут быть присуще предмету в большей или меньшей степени, поэтому качественные прилагательные имеют форму степеней сравнения.

Относительные прилагательные передают такие признаки предмета, которые не могут быть в предмете в большей или меньшей степени. Обычно они обозначают материал из которого сделан предмет. (**wooden** деревянный), места действия (**rural** сельский, деревенский), область знаний (**mathematical** математический), эпоху (**medieval** средневековый) и т.д.

Относительные прилагательные не имеют степеней сравнения и не сочетаются с наречием **very** очень.(2.37)

Именем прилагательным называется часть речи, которая обозначают признак предмета и отвечает на вопрос **what?** какой? Например: **red** красный, **good** хороший, **interesting** интересный и т.д.

Имена прилагательные в английском языке не изменяется ни по родам, ни по числам, ни по падежам: a **young man** молодой человек, **a young woman** молодая женщина, **young people** молодые люди, **with a young man** с молодым человеком.

Имена прилагательные бывают **простые** и **сложные.**

К **простым** именам прилагательным относятся прилагательные, не имеющие в своем составе ни префиксов, ни суффиксов: **big** большой, **short** короткий, **black** черный.

К **производным** именам прилагательным относятся прилагательные, имеющие в своем составе суффиксы или префиксы, или одновременно и те и другие: natur**al** натуральный, **in**correct неправильный, **un**natur**al** неестественный.

К наиболее характерным суффиксам прилагательных относятся:

- **ful: -** use**ful** полезный, doubt**ful** сомнительный
- **less: -** help**less** беспомощный, use**less** бесполезный
- **ous: -** fam**ous** знаменитый, danger**ous** опасный
- **al: -** form**al** формальный, centr**al** центральный
- **able, -ible –** eat**able** съедобный, access**ible** доступный

К наиболее распространенным префиксом прилагательных относятся:

un-: - unhappy несчастный, **un**equal неравный
in-: - incomplete неполный, **in**different безразличный

Некоторые имена прилагательные являются составными и образуются из двух слов, составляющих одно понятие: **dark blue** темносиний, **snow white** белоснежный.(3.51)

Некоторые имена прилагательные являются составными и образуются из двух слов, обозначающих одно понятие: dark-blue темно-синий, snow-white белоснежный.

В предложении имена прилагательные употребляются в функции определения и в функции именной части составного сказуемого:

The large box is on the table – Большая коробка на столе.

The box is large – Коробка большая.

Некоторые имена прилагательных в английском языке, как и в русском, могут выступать в значении существительных. Со значением множественного числа, обозначая всех лиц или групп лиц, обладающих данным признаком, они не принимают окончание –s и употребляются с определенным артиклем.

Прилагательные обозначающие национальность могут превращаться в существительные, обозначающие лиц данной национальности. Прилагательные оканчивающиеся на –an, -ian (Russian русский, German немецкий и т.д.) превращаясь в существительные, употребляются как в единственном, так и во множественном числе. Во множественном числе они принимают окончание –s.

a Russian-русский two Russians-две русские
a Bulgarian-болгарин two Bulgarians-два болгарина
a German-немец two Germans-два немца
an American-американец two Americans-два американца

Во множественном числе такие существительные могут обозначать данную нацию в целом. В этом случае перед ними стоит определенный артикль:

the Russians-русские
the Bulgarians-болгары
the Germans-немцы
the Norwegians-норвежцы

Прилагательные оканчивающиеся на –es и –ss (Chiness китайский, Swiss швецарский и т.д.) оканчивающиеся на –sh и –ch (English английский, French французский и т. д.). (1.607)

В английском языке прилагательные имеют лишь один четко представленный лексикой разряд – качественные прилагательные. В то время как относительные прилагательные представлены ограниченным числом лексических единиц, из числа которых значительная часть относится к области науки. Несмотря на то, что английский и русский принадлежит к одной и той же языковой семье, они отличаются по своим типологическим признакам: английский относится к языкам аналитического строя, а русский –синтетического.

Имя прилагательное как часть речи сопоставляемого языках обнаруживает общее значение – значение качества или свойства того или иного предмета, оно обозначает статистический признак предмета. По типологическим признакам прилагательное в рассматриваемых языках значительно отличается друг от друга. В русском языке, как отмечает проф. В.Д. Аракин, все прилагательные делятся на три разряда: качественные, обозначающие признак предмета непосредственно; относительные, обозначающие признак предмета через отношение его к другому предмету или действию; притяжательные прилагательные, обозначающие принадлежность предмета лицу или животному.

Литература

1. Ахманов О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1969.

2. Гузеева. К.А. Справочник по грамматике английского языка. – Санкт-Петербург: “Союз”, 1997.

3. Качалов Н.К., Израилеавич. Е.Е. Практическая грамматика английского языка с упражнениями и ключами. –М.: “Лод-Ком” – 2010.

4. Граммтика современного русского литературного языка.-М.: Наука, 1970.

5. Oxford Advanced English Dictionary of Current English. ODCE Oxford University Press, 1995

Эдилбекова Г.,
БГУ им. К.Карасаева

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СИСТЕМЫ ГЛАГОЛЬНЫХ ВРЕМЁН В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье мы рассмотрели употребления времен английского языка, особое внимание уделили каждой группе времен (Indefinite, Continuous, Perfect и Perfect Continuous). Сравнили систему глагольных времен английского и русского языков, а также проанализировали систему передачи глагольных времен английского языка на русский язык.

Как указывает А.В.Бондарко объективное время отражается в языке не только в системе временных форм глагола, но и за пределами этой системы. Функционально-семантическая категория, опирающаяся на различные – морфологические, синтаксические, лексические – средства языкового выражения времени, может быть названа «темпоральностью» (от латинского tempus, -oris «время»).[1] К темпоральности относятся лексические показатели времени типа *давно, прежде, несколько лет тому назад, сегодня, сейчас,*

завтра, будущим летом и вообще все элементы контекста, отражающие временные отношения во внеязыковой ситуации.

Глагол – знаменательная часть речи, которая объединяет слова, обозначающие действие или состояние предмета как процесс. Морфологически это значение выражается в категориях лица, времени, наклонения, вида и залога. [2]

В английском языке категория времени определяется как грамматическое выражение временных отношений.[3]

Видовые значения в английском языке выражаются синтаксически – при помощи сочетания вспомогательного глагола с причастием смыслового глагола. [4]

Система глагольных времен в английском языке не только выражает действие в настоящем, прошедшем и будущем времени, но и выражает отношение действия к данному моменту времени или другому действию.

В систему английских глагольных времен входят времена Indefinite, Continuous, Perfect и Perfect Continuous, представленные в настоящем, прошедшем и будущем времени. Английский глагол имеет для выражения настоящего, прошедшего и будущего времени в изъявительном наклонении действительного залога 12 глагольных времен. Кроме этих форм имеются четыре формы **«будущего времени в прошедшем» (Future in the past)**: Future Indefinite in the Past (будущее неопределенное время в прошедшем), Future Continuous in the Past(будущее длительное время в прошедшем), Future Perfect in the Past (будущее совершенное время в прошедшем) и Future Perfect in the Past (будущее совершенное длительное время в прошедшем). Таким образом, в английском языке существует 16 форм времени.

В русском языке категория времени подчинена категории вида (совершенный вид, несовершенный вид).

Глаголы совершенного вида, обозначая действие, указывают его внутренний предел, границу, законченность действия и наличие результата. А глаголы несовершенного вида, обозначая действие, выражают его длительность, незавершенность, а в некоторых случаях повторяемость, но без указания предела и результата действия. [5]

Состав временных форм определяется видовой характеристикой глагола. Так в русском языке на сегодняшний день три времени: настоящее, прошедшее, будущее, а форм времени пять, т. к. категория времени связана с категорией вида.

Категория времени связана и с категорией наклонения: только глаголы изъявительного наклонения имеют формы времени. Инфинитивы, формы сослагательного и повелительного наклонения не обладают временными значениями.

Система времен русского глагола в изъявительном наклонении состоит

из пяти временных форм:

1) Настоящего времени (только несовершенного вида, например: улетаю)

2) Прошедшего несовершенного вида (улетал)

3) Прошедшего совершенного вида (улетел)

4) Будущего сложного (несовершенного вида: буду улетать)

5) Будущего простого (совершенного вида: улечу).

Группа «неопределенных» времен в английском языке является **Indefinite Tenses**, котрая состоит из: The Present Indefinite Tense (настоящего неопределенного времени), The Past Indefinite Tense (прошедшего неопределенного времени) и The Future Indefinite Tense (будущего неопределенного времени).

Времена группы **Indefinite** употребляются, в отличие от времен других групп, только для констатации факта совершения действия в настоящем, прошедшем и будущем, без указания на его длительность, законченность и безотносительно к какому-либо другому действию или моменту.

Времена Indefinite используются для выражения обычного, постоянного действия. В Past Indefinite может сопровождаться лексическими показателями, как *yesterday, last week, on Monday, the other day, an hour ago* и т.д. На русский язык время Present Indefinite переводятся глаголами несовершенного вида, а Past Indefinite, Future Indefinite переводятся как совершенным, так и несовершенным видом.

Например:1) He studies at the University – Он учится в университете.

Глагол studies перевели на русский язык глаголом несовершенного вида, т.к. это предложение выражает обычное, постоянное действие, но не момент речи.

2) The negotiations ended last week – Переговоры закончились на прошлой неделе. Глагол Past Indefinite передали на русский язык глаголом совершенного вида, т.к. по контексту присутствует темпоральность *last week*, и этом предложении показывается, что действие имело место в прошлом. Нас не интересует результат, который свойствен временам The Perfect Tenses.

3) He will return to Moscow in a few days – Он вернется в Москву через несколько дней. Глагол Future Indefinite *will return* перевели глаголом будущего совершенного вида, т.к. имеется лексический показатель *in a few day*, а также это предложение выражает обычное будущее действие.

Continuous Tenses (группа «длительных» времен). Времена Continuous состоят из Present Continuous Tense(настоящее длительное время), Past Continuous Tense (прошедшее длительное время), Past Continuous Tense (будущее длительное время).

Времена Continuous употребляются для выражения длительного действия, которое началось до определенного момента в настоящем, прошедшем или будущем и которое все еще совершается, совершалось или будет совершаться в этот момент.

Слова сейчас в английском предложении нет, но сама форма глагола указывает, что действие происходит в данный момент.[7] Они описывают действие в процессе его совершения, выражая, незаконченное длительное действие. В русском языке этим временам соответствуют времена глагола только несовершенного вида.

Например: 1) She is typing a letter – Она печатает письмо на машинке (т. е. сейчас печатает, в момент речи). На русский язык передали глаголами несовершенного вида , т. к. именно глаголы несовершенного вида могут показать момент речи.

2) He was writing his exercises at five o'clock – Он писал упражнения в пять часов . Прошедшее длительное время перевели на русский глаголом несовершенного вида, поскольку действие незаконченное длительное и на это нам указывает лексический пока-

затель *at five o'clock*, т.е.*он начал писать упражнения до пяти часов и в пять часов все еще их писал.*

3) I shall still be working at six o'clock – Я еще буду работать в шесть часов. В этом предложении The Future Continuous указывает на длительность действия, а также мы видим лексический показатель *at six o'clock*, и поэтому мы передали на русский язык будущим сложным несовершенного видом.

Группа «совершенных» времен **Perfect Tenses** В этой группе времен мы также наблюдаем следующие времена: Present Perfect Tense (настоящее совершенное время), Past Perfect Tense (прошедшее совершенное время), Future Perfect Tense (будущее совершенное время).

В английском языке играет роль наличие результата, следовательно времена группы Perfect выражают действие, совершенное к определенному моменту в настоящем, прошедшем или будущем, причем говорящий обращает внимание на результат, вытекающий из совершенного действия, а не на время его совершения. На русский язык обычно переводятся глаголами в форме прошедшего или будущего времени совершенного вида, чем и подчеркивается завершенность действия.

Например:1) I have broken my pencil – Я сломал свой карандаш (Говорящий сообщает о конкретном результате действия, что карандаш сломан, и поэтому, чтобы показать результат действия, мы передаем это предложение прошедшим совершенным видом).

2) Past Perfect выражает действие, которое совершилось ранее другого действия в прошлом, также Past Perfect может обозначаться временем: *by five o'clock, by Saturday, by the end of the year и т.д.*

Например: 2) We had translated the article by five o'clock – Мы (уже) перевели статью к пяти часам. В этом предложении мы видим завершенность действия, также на результат указывает лексический показатель *by five o'clock* и поэтому это предложение будет правильным передать прошедшим совершенным временем.

При переводе предложений, содержащих наречия неопределенного времени, английский глагол Perfect переводится на русский язык формой глагола несовершенного вида. [8]

Сравним два предложения:

She has come – Она пришла (прийти – сов. вид).

She has never come in time – Она никогда не приходила вовремя(приходить- несов. в.).

В первом предложении, мы видим, что действие произошло ,результат действия нам известен, тем самым предложение мы передали прошедшим совершенным видом. А второе предложение, мы передали прошедшим несовершенным видом, мы не видим завершенность действия, мы знаем лишь то, что нам показывают отрезок времени в прошедшем, постоянность действия в прошедшем.Также в этом предложении содержится наречие неопределенного времени, а употребление наречия с совершенным видом невозможна. Если второе предложение перевести совершенным видом, то получится так: *Она никогда не пришла вовремя* .

3) The Future Perfect Tense выражает действие, которое закончится до начало другого действия или указанного момента в будущем. Этот момент может быть выражен датой, указанием числа, месяца и т.д. с предлогом **by (к)**.

Например: They will have made their experiment by 7 o'clock – Они проведут опыт к семи часам. За счет лексического показателя времени *by 7 o'clock*, мы видим, что это Future Perfect Tense. На русский язык передали будущим временем совершенного вида .

Perfect Continuous Tenses (группа «совершенных длительных» времен).

Эта группа состоит из Present Perfect Continuous Tense (настоящее совершенное длительное время), Past Perfect Continuous Tense (прошедшее совершенное длительное время), Future Perfect Continuous Tense (будущее совершенное длительное время).

В текстах сравнительно редко встречается сложная форма глагола Perfect Continuous.[9] Группа Perfect Continuous Tenses употребляются для выражения длительного действия, начавшегося до определенного момента в настоящем, прошедшем или будущем и длившегося известный период времени, включая этот момент. В русском языке этим временам соответствуют времена глагола несовершенного вида.

1) The Perfect Continuous Tense употребляется следующими обозначениями времени: *for an hour (в течении часа), for a long time (в течении долгого времени), since five o'clock (с пяти часов), how long (как долго), since when?(с каких пор)* и т.д. На русский язык Present Perfect Continuous переводится настоящим несовершенным временем.

Например: I have been waiting for my brother for a long time – Я жду своего брата уже давно. (Благодаря лексическому показателю *for a long time*, мы видим, что действие началось в прошлом и еще совершается в настоящем.

2) Past Perfect Continuous выражает длительное прошедшее действие, начавшегося ранее другого прошедшего действия, выраженного в Past Indefinite и еще происходившего в момент его совершения. На русский язык переводится глаголом несовершенного вида в прошедшем времени, чаще всего с наречием уже.

Например: I had been working for a long time when my brother came – Я (уже) долго работал, когда пришел мой брат.

3) The Future Perfect Continuous выражает длительное будущее действие, которое начнется ранее другого будущего действия и будет еще совершатся в момент его наступления. На русский язык The Future Perfect Continuous переводится будущим временем глагола несовершенного вида.

Например: By the 1st of June, 1994, he will have been working at the factory for twenty years – К 1 июня 1994 года он будет работать на фабрике уже 20 лет.

Употребление будущего времени в прошедшем.

Времена **The Future Indefinite, The Future Continuous, The Future Perfect, The Future Perfect Continuous in the Past** употребляется для выражения будущего действия, рассматриваемого не с точки зрения настоящего момента, а с точки зрения прошедшего времени. Поэтому будущие времена в прошедшем употребляется в придаточных дополнительных предложениях, когда сказуемое главного предложения выражено глаголом в прошедшем времени. Основной сферой его употребления является сложноподчиненное предложение.

The Future Indefinite in the Past Tense, также как и Future Indefinite, переводится на русский язык как совершенным, так и несовершенным видом глагола в будущем времени .[10]

Например: I said that he would translate the article tomorrow – Я сказал, что он переведет (или будет переводить) эту статью завтра.

The Future Continuous in the Past Tense, также как и Future Continuous, переводится на русский язык глаголом в будущем времени несовершенного вида: *He knew that at that time the patrols would be searching the area where they had lost him- Он знал, что в это время патрули будут обыскивать район, где они потеряли его из виду.*

The Future Perfect in the Past Tense употребляется по тем же правилам, что и Future Perfect, переводится на русский язык будущим временем глагола совершенного вида: *I said that I should have copied the text by five o'clock- Я сказал, что я (уже) перепишу текст к пяти часам.*

The Future Perfect Continuous in the Past Tense заменяет Future Perfect Continuous в придаточных предложениях, когда глагол в главном предложении стоит в прошедшем времени, эта форма употребляется очень редко, на русский язык переводится глаголом сложного будущего времени несовершенного вида: *He said that by the first of June he would have been working at that plant for twenty years- Он сказал, что к первому июню он будет уже работать на этом заводе двадцать лет.*

Заключение

Как в английском, так и в русском языках глаголы изменяются по временам. Если в английском языке мы наблюдаем 16 времен, из которых 4 времени выражены в прошедшем-будущем времени (Future in the Past), то в русском языке 3 времени, а форм времени 5, т. к. категория времени связана с категорией вида. Только глаголы несовершенного вида имеют все три времени(настоящее, прошедшее и будущее сложное), которые обозначают действия, выражают его длительность, незавершенность, повторяемость, но не имеют результата. А глаголы совершенного вида имеют два времени (прошедшее совершенное, будущее простое), в отличие от несовершенного вида, ей свойственна законченность действия и наличие результата.

Из выше приведенных примеров, мы делаем вывод, что время Present Indefinite передается на русский язык только глаголами настоящего несовершенного времени, т.к. этому времени свойственна обычность действия. Времена Past Indefinite, Future Indefinite могут переводится как совершенным, так и несовершенным временем.

Говоря о временах Continuous (в настоящем, прошедшем и будущем) , то они передаются на русский язык только глаголами несовершенного вида, т.к. именно, несовершенный вид может показать длительность действия. А времена Perfect (в настоящем, прошедшем и будущем), наоборот передаются глаголами совершенного вида, т.е. Present Perfect и Past Perfect переводятся прошедшим совершенным временем, а Future Perfect будущим совершенным временем, т. к. для этих времен свойственна результативность и законченность. Группа времен Perfect Continuous Tense выражают длительное действие. Present Perfect Continuous переводится настоящим несовершенным видом, Past Perfect Continuous переводится несовершенным прошедшим временем, а Future Perfect Continuous будущим несовершенным временем.

Говоря уже о временах Future in the Past (будущее в прошедшем), то это время употребляется в придаточных дополнительных предложениях для выражения будущего действия, рассматриваемого не с точки зрения настоящего момента, а с точки зрения прошедшего времени.

Литература

1. Барабаш Т. А. Грамматика английского языка. -М., 1983.
2. Беляева М.А. Грамматика английского языка.-М., 1971.
3. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. -Л., 1967.
4. Дудников А.В. Современный русский язык. —М., 1990.
5. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка.- М., 2010.
6. Крылова И.П., Крылова Е.В. Английская грамматика для всех. -М., 1989.
7. Новицкая Т.М., Кучин Н.Д. Практическая грамматика английского языка. -М., 1983.
8. Розенталь Д. Э. Современный русский язык часть 1. -М., 1979.

Акиф Шинаси Баштабак,
Кыргызско-Турецкий университет "Манас"

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ И РАБОТЫ ОТНОСИТЕЛЬНО ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РОССИИ

Фразеологизмы

Современная лингвистика века активно разрабатывает направление, в котором язык рассматривается как культурный код нации. Язык – это путь, по которому человек проникает не только в современную ментальность нации, но и в воззрения древних людей на мир, общество и самих себя. Вся многовековая культура народа отражается в его языке, каждый язык специфичен и уникален, так как по-разному фиксирует и отражает деятельность человека. В.А.Маслова пишет: «Отзвуки давно минувших лет, пережив века, сохраняются сегодня в пословицах, поговорках, фразеологизмах, метафорах, символах культуры и т.д.» [Маслова 2001: 3].

Хранителем культурной информации является любой текст, а всякий фразеологизм – это минималь-

ный текст, который и содержит определенную информацию.

В.Н.Телия, один из виднейших современных ученых-фразеологов, пишет, что фразеологический состав языка – это «зеркало, в котором лингвокультурная общность идентифицирует свое национальное самосознание», особенно фразеологизмы как бы навязывают носителям языка особое видение мира, ситуации, [цит. по Маслова 2001: 82]. Фразеологизмы русского языка – ценнейший источник сведений о культуре и менталитете народа, в них «как бы законсервированы мифы, легенды, обычаи» [цит. по Маслова 2001: 82].

Известный русский языковед Б.А.Ларин писал: «Фразеологизмы всегда косвенно отражают воззрения народа, общественный строй, идеологию своей эпохи. Отражаются – как свет утра отражается в капле росы». [Ларин 1977:125].

Ф. И. Буслаев утверждал, что фразеологизмы – это своеобразные микромиры, которые содержат в себе «и нравственный закон, и здравый смысл, выраженные в кратком изречении, которые завещали предки в руководство потомкам». [Буслаев 1959: 37].

Фразеологические единицы отражают в своей семантике длительный процесс развития культуры народа, фиксируют и передают от поколения к поколению культурные установки. М.А.Шолохов так писал о народном характере фразеологизмов: «Из бездны времени дошли до нас во фразеологических сочетаниях радость и страдания людей, смех и слезы, любовь и гнев, честность и обман, трудолюбие и лень, красота истин и уродство предрассудков».

О фразеологии написано множество статей, книг, диссертаций, а интерес к этой области языка не иссякает ни у исследователей, ни у тех, кто просто неравнодушен к слову. Подтверждается точность формулы, высказанной еще на заре века известным датским языковедом Отто Есперсеном, который назвал фразеологию «деспотически капризной и неуловимой вещью».

Предметом фразеологии как раздела языкознания являются исследования категориальных признаков фразеологизмов, на основе которых выделяются основные признаки фразеологичности и решается вопрос о сущности фразеологизмов как особых единиц языка, а также выявление закономерностей функционирования фразеологизмов в речи и процессов их образования. Однако в условиях наличия единого предмета исследований и, несмотря на многочисленные подробные разработки многих вопросов фразеологии до настоящего времени существуют разные точки зрения на то, что такое фразеологизм, каков объем фразеологии русского языка. Перечни фразеологизмов, предлагаемые разными учеными, настолько отличаются друг от друга, что с полным основанием можно говорить о различных, часто прямо противоположных, даже исключающих друг друга взглядах на предмет исследований и о разнобое и путанице в научной терминологии, употребляемой для обозначения соответствующих понятий. Этим объясняется и нечёткость понимания задач, целей и самой сущности термина «фразеология», и тот факт, что нет достаточно конкретной единой классификации фразеологических оборотов русского языка с точки зрения их семантической слитности.

В современной лингвистике четко наметилось два направления исследований. Первое направление исходной точкой имеет признание того, что фразеологизм - это такая единица языка, которая состоит из слов, то есть по природе своей словосочетание. При этом одни ученые высказывают мысль, что объектом фразеологии являются все реально возможные в данном языке конкретные словосочетания, независимо от качественных различий между ними. Так, например, Копыленко говорит следующее: «Фразеология охватывает все сочетания лексем, существующие в данном языке, в том числе и так называемые «свободные» словосочетания». [Копыленко М.Н., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. - Воронеж: Изд-во ВГУ, 1972.-с. 83]

С другой стороны объектом фразеологии в границах этого направления признаются только некоторые разряды и группы словосочетаний, которые выделяются из всех возможных в речи особым своеобразием. В зависимости от того, какие признаки принимаются в расчет при выделении таких словосочетаний, и определяется состав подобных единиц в языке. Только эти «особые» словосочетания и могут быть названы фразеологизмами. Несмотря на условность понятий и связанное с этим разграничение, обычно говорят, что фразеология может быть представлена:

а) как фразеология языка в «широком» смысле слова, включающая в свой состав и словосочетания, переосмысленные полностью, и словосочетания, в которых есть не переосмысленные слова-компоненты. Примером такого «широкого» понимания объема и состава фразеологии может служить точка зрения В.Л.Архангельского, О.С.Ахмановой, Н.М.Шанского.

б) как фразеология русского языка в «узком» смысле слова, включающая в свой состав только словосочетания, переосмысленные до конца. К числу работ, отражающих такое понимание объема и состава фразеологии русского языка, относятся, например, статьи В.П.Жукова.

Второе направление в русской фразеологии исходит из того, что фразеологизм - это не словосочетание (ни по форме, ни по содержанию), это единица языка, которая состоит не из слов. Объектом фразеологии являются выражения, которые лишь генетически суть словосочетания. «Они разложимы лишь этимологически, то есть вне системы современного языка, в историческом плане». Эти выражения противопоставляются словосочетаниям, не омонимичными, так как качественно отличаются от них. Основным в изучении фразеологизма делается не смысловая и формальная характеристика компонентов, его образующих, и не связей между компонентами, а самого фразеологизма в целом, как единицы языка, имеющей определённую форму, содержание и особенности употребления в речи. Состав фразеологии образуется из категориально однотипных единиц. История и этимология каждого фразеологизма изучается в не прямолинейной зависимости от неких «универсальных» схем переосмысления словосочетаний, от степени семантической слитности компонентов и от степени десемантизации слов в словосочетаниях [Фразеологический словарь русского языка. Под ред. Молоткова А.И. - Русский язык, 1986. - с. 19].

Фразеологизм имеет ряд существенных признаков: устойчивость, воспроизводимость, целостность зна-

чения, расчлененность своего состава (раздельнооформленное строение). Устойчивость и воспроизводимость понятия соприкасающиеся, но не тожественные. Все языковые единицы, обладающие устойчивостью, воспроизводимы, но не все воспроизводимые образования наделены устойчивостью.

Воспроизводимость - это регулярная повторяемость языковых единиц разной степени сложности. Воспроизводятся пословицы и поговорки: Слово не воробей, вылетит - не поймаешь; Скучен день до вечера, коли делать нечего крылатые изречения: Счастливые часов не наблюдают ,составные термины и наименования: белый медведь, серная кислота, ядерный реактор; собственно фразеологизмы: брать на буксир, собаку съел и т.д.

Устойчивость - это мера, степень семантической слитности и неразложимости компонентов. Устойчивость служит формой проявления идиоматичности. Так, фразеологизмы с целостным немотивированным значением типа у черта на куличках – «очень далеко» характеризуются большей устойчивостью, чем фразеологизмы с целостным мотивированным значением типа плюнуть негде – «так много кого-л., что вовсе нет свободного места».

Целостное значение - это такое общее (единое) значение фразеологизма, которое трудно или невозможно вывести из значения образующих частей. Целостность значения фразеологизма достигается полным или частичным переосмыслением, компонентов, в результате чего они, как правило, расходятся в значении с соответствующими словами свободного употребления.

Важным признаком фразеологизма является его расчлененное строение, «сверхсловность». Так, фразеологизм втирать очки и свободное словосочетание читать газету построены по одному образцу «глагол-+существительное в винительном падеже», являются раздельно оформленными единицами и не различаются по своим внешним признакам.

В стилистическом отношении фразеологизмы резко отличаются от слов. Основная масса слов стилистически нейтральна, чего нельзя сказать о фразеологизмах, основное назначение которых - выражение разного рода оценок и отношение говорящего к высказываемому, которые являются существенным элементом фразеологического значения. Не может существовать текст, состоящий из одних фразеологизмов.

Фразеологизмы могут быть расчленены на три основных стилистических пласта. Большая часть фразеологизмов относится к разговорной речи. Область применения таких фразеологизмов - бытовое общение, устная форма диалогической речи: задирать нос, заткнуть за пояс. Фразеологизмы просторечного характера употребляются преимущественно в обиходно - бытовой речи и имеют грубовато - сниженный стилистический оттенок: лезть в бутылку, лыка не вяжет, не лаптем щи хлебаю. Одним из отличительных свойств разговорно-просторечных фразеологизмов является то, что они в основном образуются в результате метафорического переосмысления свободных словосочетаний такого же лексического состава: закидывать удочку, заткнуть за пояс (кого) и др.

Межстилевые фразеологизмы не имеют какой - либо стилистической окраски (сниженной или возвышенной) и активно употребляются в разных стилях устной и письменной речи. Это сравнительно небольшой разряд фразеологических единиц: во всяком случае, время от времени. По большей части стилистически нейтральные фразеологизмы включают компоненты, соотносительные со словами неконкретного содержания. Поэтому соответствующие обороты, как правило, не могут быть противопоставлены свободным словосочетаниям эквивалентного состава и вследствие этого лишены обобщенно - метафорического значения.

Книжные фразеологизмы свойственны по преимуществу письменной речи и обычно придают ей оттенок приподнятости и торжественности; они присущи в основном общественно - публицистической, официально деловой и беллетристической речи. Не всегда книжные фразеологизмы обладают экспрессией торжественности или приподнятости. Они могут быть и стилистически нейтральными. Таковы характерные для литературно – книжной речи обороты иноязычного происхождения типа зондировать почву, авгиевы конюшни.

Публицистические фразеологизмы применяются в общественно -политической литературе. Их цель - сообщение знаний и воздействие на читателей или слушателей. Вследствие этого публицистические фразеологизмы близки как к научному, так и к книжному стилю. В них встречается самая разнообразная лексика - от специальной технической до высокой, поэтической.

Научные фразеологизмы используются в научных трудах всех областей знаний. Основное их назначение - сообщение сведений и результатов, полученных той или иной отраслью науки. Для научного стиля фразеологизмов характерно использование большого количества терминов, относящихся к соответствующей области науки, и абстрактной лексики. Даже конкретные слова обычно употребляются в отвлеченном значении. В официально - деловом стиле фразеологизмы применяются в канцелярских, юридических и дипломатических документах. В деловой речи им присуща высокая степень стандартизации. Фразеологизмы употребляются в их прямом и точном значении, не допускающем двоякого толкования.

С точки зрения актуальности применения фразеологизмы, как и слова, могут быть употребительными, устаревающими и устаревшими. Степень употребительности зависит и от стилистической окраски фразеологизма: стилистически нейтральные и разговорно-просторечные фразеологизмы обычно используются активно; напротив, книжные обороты не в такой мере свойственны словоупотреблению наших дней. Устаревшие обороты утрачивают внутреннюю форму и нередко содержат архаичные элементы.

Литература

1. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Изд-во Ростовского ун-та, 1964.

2. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. - М.: Учпедгиз, 1957.

3. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. - Л.: Наука, 1970.

4. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М.: Наука, 197.

5. Вомперский В.П. Возвращение к истокам // Русская речь. - 1991

6. Гаврин С.Г. Фразеология современного русского языка

(в аспекте теории отражения). Пермь: Пермск. гос.пед.ин-т, 1974

7.Гвоздарев Ю.А. Основы русского фразообразования. Изд-во Ростовского ун-та, 1977

8. Глухов В.М. Вопросы многозначности фразеологических единиц и их решение в «Фразеологическом словаре русского языка под ред. А.И.Молоткова // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. - Тула, 1968.

9. Грамматика современного русского литературного языка. - М.: Наука, 1970

10. Жуков В.П., Жуков А.В. Морфологическая характеристика фразеологизмов русского языка. - Л., 1980.

11. Жуков В.П. Русская фразеология. - М.: Высшая школа, 1986

12. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. - М.: Просвещение 1978.

13. Иванникова Е.А. Синонимические отношения между фразеологическими единицами и словами // Очерки по синонимике современного русского литературного языка. - М.- Л., 1966.

14. Копыленко М.Н., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. - Воронеж: Изд-воВГУ, 1972

15. В.М. Мокиенко Загадки русской фразеологии. - М., Высшая школа, 1990

16. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. - Л.: Наука, 1977

17. Соло дуб Ю.П. Русская фразеология как объект сопоставительного структурно-типологического исследования (на материале фразеологизмов со значением качественной оценки лица): Автореф. дис. докт. филолог, наук. - М., 1985.

18. Солодуб Ю.П. О семантико-грамматической классификации фразеологизмов // Русский язык в школе1'. 1988.

19. Толикина Е.Н. О природе и характере синонимических связей фразеологической единицы и слова // Очерки по синонимике современного русского литературного языка. - М.-Л., 1966.

20. Хайитов Б.Т. Фразеологизмы в словаре // Русская речь. - 1987.

21. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка: 2-е изд. - М., 1972.

22. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. - М.: Высшая школа, 1985.

23.Шанский Н.М., Зимин В.И., Филиппов А.В. Школьный фразеологический словарь русского языка: Значение и происхождение словосочетаний. - М.: Дрофа, 1997

24 Фразеологический словарь русского литературного языка в 2 тт.

Б. Усмамбетов, БГУ

МАХМУД КАШГАРИНИН “ДИВАНУ ЛУГАТ АТ-ТҮРК” ЭМГЕГИНИН ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ

“Диван” боюнча Түрк тилдеринде илимий изилдөө иштерин алсак С.Акаллынын “Махмуд Кашкаринин сөздүгү жана түркмөн тили” –аттуу темада1958- жылы жакталган кандидаттык диссертациясын илебиз. Анда түркмөн, түрк жана огуз тилиндеги сөздөрдүн “Диванда” кездешүүсү, тыбыштык өзгөртүүгө учураган сөздөр жөнүндө жана лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн ачып берүүгө аракеттерди жасап, андан тышкары фоно-морфологиялык анализдерди өздөштүргөн (Ахаллы С,1958,21б).

Ошондой эле түрк дүйнөсүндө “Дивандын” өзбек тилине которулган котормосу менен белгилүү болгон өзбек тилчиси С.М.Муталибовду белгилей кетсек болот. Ал сөздүк түзүү менен гана алек болбостон Махмуд Кашкаринин “Диваны” боюнча илимий ишин жазып (1967), ушул маселенин тегерегинде көптөгөн илимий макалалары жарык көрөт (1947,1957,1961 ж.б.).

Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкари жана Ахмед Югнакскийдин материалынын негизинде Х.Г.Нигматов “ XI-XIII кылымдардагы чыгыш-түрк эстеликтеринин морфологиялык тили” аттуу илимий ишин азербайжан тилинин морфологиялык багытта тарыхый-салыштырма негизинде изилдөөгө алат.XI-XII кылымдарга таандык үч аалымдын эмгектериндеги сөздөрдү фоно- морфологиялык аспектиде бири-бири менен болгон окшоштуктарына жана өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурган. Ошндой эле байыркы сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн ошол мезгилдеги ролу, азыркы түрк тилдеринде колдонулушу, сөз жасоочу мүчөлөр уланганда семантикалык өзгөрүүлөрдүн процесстери жөнүндө терең изилдөөлөрдү жүргүзүлгөн (Нигматов Х.Г.1978).

В.У.Махпиров болсо, Махмуд Кашкаринин “Диванындагы” антропонимдерге, этнонимдерге, топонимдерге этимологиялык жана лексика-семантикалык анализдерди жүргүзөт. Ошондой эле типологиялык классификаларды тактоо маселелерин карап чыккан. Андан тышкары грамматикалык, структуралык калыптануу өзгөчөлүктөрүн кароого жетишкен. Ишинде жекече аталыштардын биринен – бирине өтүү жөндөмдүүлүгү жана этноантропонимдердин, антропоминдердин, этнотопонимдердин пайда болуу жолдорун аныктоого аракеттерди жасаган. Жыйынтыгында: “многие из антропонимов, этнонимов и топонимов, указанных в “ Диване”, встречаются в составе ономастики, по истории тюркских языков” – деп Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат- ит түрк” эмгегинин азыркы түрк тилдерине өзгөчө чоң мааниси бар эмгек катары белгилейт (Махпиров У.В 1980-ж.).

Р.Кайрбаева Махмуд Кашкаринин “Диванд лугат-ит түрк” эмгегиндеги XI кылымдагы түрк урууларынын тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөр тууралуу Батыш-Европалык немец окумуштуусу, түроколог К.Брокельмандын илимий эмгегин изилдөөнүн максаты кылып алып “Дивандагы” сөз жасоочу афикстерди К.Брокельмандын эмгегине салыштырмалуу толугу менен иликтөөгө алып: “Со дня появления первых тюркологических работ К.Брокельмана прошло немало времени, стех пор тюркология добилась определенных успехов и новых достижений, что было зафиксировано в соответствующей научной литерату-

ре. Отдельные положения и основные суждения. Брокельмана, его научные выводы, разумеется, рассматриваются нами через призму этой литературы" – деп белгилейт. Р.Кайырбаева илимий ишинде "Дивандагы" бардык сөз жасоочу мүчөлөрдү толугу менен иликтеп алып, сөз жасоочу мүчө грамматикалык категориянын негизи катары аныкталгандыктан алардын санын аныктап чыккан. Синхрондук иликтөөнүн планында алардын лексика- семантикалык анализ жүргүзүлүп, азыркы жана XI кылымдагы түрк уруулларынын тилинде диривациялык маселелерди чечүүдө диахрондук өңүттө чечүүнү аракет жасайт. Ошондой эле сөз жасоочу мүчөлөрдүн өзгөрүшү, колдонуудан чыгуусу (өлүү сөз жасоочу мүчөлөр), башка мүчөлөр менен алмашып колдонулушу жана азыркы түрк тилдеринде калыптанышы жөнүндө изилдөөлөрүн жүргүзгөн (Кайырбаева Р., 1981-ж).

А.Р.Рагимовдун диссертациялык ишинде М.Кашкаринин "Диваны" жана азербайжан тилинин лексикасына салыштырылып, азербайжан тилинин байыркы сөздүк составы жөнүндө көз алдыга элестетүү, ошондой эле аталган тилдеги сөздөрдүн фоно-морфологиялык архетибин тактап, кыйла сөздөрдүн пайда болушун жана баштапкы семантикасын аныктоо максаттарын чечүү маселеси коюлган. Диссертацияда алгач "Диван" менен азербайжан эстетиктеринин лексикасы салыштырылып, бул бөлүмдө "Диванда" кездешкен сөздөрдүн азербайжан жазма эстеликтеринде сакталып, азыркы тил үчү архаизмге айланган, жазма эстеликтерде жолугуп, азыркы диалектиде сакталып калган сөздөр изилдөөгө алынган. Кийинки бөлүмдөрдө "Диван" жана азыркы азербайжан тилинин лексикасы салыштырылып , азыркы мезгилге чейин өзгөрүлбөстөн жеткен сөздөр 14 топко бөлүнүп каралат. Ал эми фоно-морфологилык өзгөрүүлөргө учураган, диалектилерде гана учураган сөздөр өзүнчө бапта берилет да, алардын фонетикалык, морфолгиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө кеңири сөз козголот.

Кийинки мезгилде түрк тилдеринин ар кыл илимий чөйрөдө Махмуд Кашкаринин "Дивану лугат-ит түрк эмгеги боюнча кызыгуулар арта баштаган. Өзгөчө лингвистикалык өңүттө бир нече илимий диссертациялар (Назирова Х, 2008;Абдурахман Варис, 2006) жана Махмут Кашкари жөнүндө, анын эмгеги жөнүндө, котормо маселелери жөнүндө "Дивандын түрк тилдерине болгон грамматикалык, фоно-морфологиялык жана лексика-семантикалык катыштыгы жөнүндө, эмгектеги сөздөргө этимологиялык анализдердин жүргүзүлүшү боюнча тарыхый- салыштырма планда илимий бир топ макалалар жарыялана баштады. Ошондой эле бөтөн тилдер болуп эсептелген араб, кытай жана орус тили менен болгон катыштыгын, тийгизген таасирин далилдеген илимий макалалар да жок эмес (Коркмаз Зейнеп,1981; Жафер оглы Ахмед, 1985; Абдурахманов Г., 2008; Ауэзова З., 2005; Рустам Али, 2006; Г.Р.Абдулина,2007; ХамидовА.Б., 1984; Ходжиев А., 2008; Сатарбаев А,. 2008; Бавдинов Р., 2008; Гүлүсү Сулайман, 1982; Бейсенова М., Жан Полот, 1999; Чагатай Саада, 1985 Махпиров В.У,. 1981; ж.б)." (Рагимов А.Р., 1988).

Кыргыз тилинде байыркы жана орто кылымдардагы жазма эстеликтер боюнча К.Ашыралиев, Ү.Үсөналиев, С.Сыдыков, Ч.Жумагулов, Л.Жусупакматов, К.Ибрагимов, С.Каратаева, А.Жилкубаева, Р.Конурбаева, Г.Ш.Абдуразакова ж.б. илимий изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Атай кете турган болсок: К.Ашыралиевдин "Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр (1969), Ү.Үсеналиевдин "Кут Билим эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү (1965) , С.Сыдыковдун " Монгольские тюркские языковые параллелли" (1983), Ч.Жумагуловдун "Язык сиро-тюркских (несторианских) памятников Киргизии (1969), Эпиграфика Киргизии" (1982), Л.Жусупакматовдун "Саймалы таш сүрөт жазма сырлары (1999), "Древние картосхемы земли в пиктографии петроглифов юга Кыргызстана (2006), К.Ибрагимов " Древнетюркские названия животных в лексике современных тюркские языков (1975), С.Каратаева "Древнетюркский словарь" сөздүгүндөгү кош сөздөр" (2004), А.Жылкубаева "Лексика питания в тюркских языках лингво- культурологический аспект" (2012), Р.Коңурбаева "Codex cumanicus" (XIII-XIV) жазма эстеликтеринин кыргыз тилине катышы" (2011) жана Г.Ш.Абдуразакованын "Ж.Баласагындын "Кутту Билим" чыгармасынын семантикасы жана текст катары уюшулушу "(2010), Г.Жаманкулованын "Кыргыздардын жана кыргыз турмушунун тарыхы" (I , II том, 2014) атту илимий эмгектери жарык көргөн жана корголгон.

Махмуд Кашкаринин "Дивану лугат ит- түрк" эмгеги боюнча Б.Ө. Орузбаеванын "Словарь Махмуда Кашкари как источник для изучения лексика кыргызского языка в историческом плане" – аттуу эмгегинде кыргыз тилиндеги сөздөрдүн түпкү тегин табууда Махмуд Кашкаринин "Дивану лугат ит- түрк" эмгегинин мааниси зор экендиги тууралуу жана кыргыз тилиндеги айрым сөздөргө карата тарыхый - салыштырма ыкмасынын негизинде анализдерди жүргүзөт (Орузбаева Б.О., 1972,1,46-б).

Улуу мурас Махмуд Кашкаринин "Түрк тилдеринин сөздүгү" мамлекетибиз өз алдынча Эгемендүүлүк алгандан кийин гана кеңири сөз болуп, илимий объектиге өз алдынча алынып, кыргыз элине да ортоктош экендиги далилдене баштады. Гуманитардык илимдин бардык тармактарында ага атайын көңүл бурулуп, Махмуд Кашкаринин сөздүгүн илимий булак катары таянып изилдөөлөрдү жүргүзүү кулач жайды, докторлук жана кандидаттык диссертациялар жактала баштады. Түздөн –түз "Дивану лугат ит- түрк" сөздүгү боюнча З.Мусабаеванын "Махмуд Кашкаринин " Дивану лугат ит-түркүндөгү омонимдер"- аттуу кандидаттык диссертация корголгон. (Мусабаева З.Омонимы в "Дивану лугат ит тюрк" Махмуда Кашкарского (Х1в) . Автореферат на дисс канд. фил.наука. Фрунзе,(1975). "Дивандагы" омонимдердин лексика – семантикалык өзгөчөлүктөрүн, салыштырма планда алардын чыгыш тегин жана азыркы түрк тилдерине болгон катышын аныктаган. Бул эмгек кыргыз тилине "Дивандагы" сөздөрдү салыштыруу боюнча алгачкы эмгек болуп саналат. Ошондой эле башка тилдерге өздөштүрүлүүсүн караган. Эмгегинде ар уруулларда пайда болгон омонимдерди 1. Фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болгон же болбосо пайда болгон омонимдер; 2.Сөздүн түзүлүшүндө кокусунан пайда болгон омонимдер; 3. Морфологиялык ыкма менен пайда болгон омонимдер ; 4. Төл жана өздөштүрүлгөн сөздөрдүн дал келүүсүнөн пайда болгон омонимдер- деп бөлүштүрүп чыккан. Жыйынтыгында: "И вот первое сравнительное узучение корневых омонимов "Дивана" и прослежи-

вание их судьбы в живых узбекском, уйгурском и кыргызском языках позволино сделать интересный вывод:из трех современный тюркских языков именно киргизский язык донес до наших дней в наиболее неизменном виде большинство значений и форм первичных корневых омонимов "Дивана"- деп белгилейт.

Ошондой эле Д.Б. Сатаркуловдун "Махмуд Кашкаринин "Дивану лугат ит-түрк" эмгеги жана кыргыз тили (Түштүк- Батыш говорундагы фонетикалык, лексикалык жалпылыктар жана айырмачылыктар) – аттуу кадидаттык диссертациясы корголгон (Сатаркулов Д.Б. автограф канд.диссер, Бишкек 2002-ж.). Сатаркулов Д.Б. илимий ишинде Махмуд Кашкаринин "Диванындагы" сөздөрдүн Түштүк – Батыш говоруна болгон катышын аныктап, фонетикалык жактан, лексикалык жактан өзгөчөлүктөрүн аныктоого аракеттерди жасаган.Махмуд Кашкариниин "Диванын" кыргыз тилине салыштыруу менен, андагы кыргыз тилине тикеден- тике байланыштуу сөздөрдү айкындап, анын негизинде орто кылымдагы кыргыз тилинин сөздүк куралы тууралуу айкын көз алдыга чагылдыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу жана салыштырып жаткан сөздөрдүн фоно- морфологиялык байыркы тиби, баштапкы семантикасы жана ал сөздөрдүн келип чыгышы жөнүндө кеңири түшүнүктөрдү камтууга аракеттерди жасайт. Илимий иште "Дивандагы" фонетикалык үндүүлөр, үнсүздөр системасынын кыргыз тилинде окшоштугу, синегармония мыйзамы жана кыргыз тилде берилиши, басым муундун кыргыз тилинде берилиши, "Дивандагы" сөздөрдүн кыргыз тилинде кандайча денгээлде фонетикалык, морфологиялык жана семантикалык өзгөрүүгө дуушар болгондугун, сөздүктөгү материалдарга таянуу менен кыргыз тилиндеги айрым сөздөрдүн алгачкы уңгусун табуу, ошндой эле түштүк – батыш говордо колдонуш өзгөчөлүктөрүнүн аныкталышы, андан тышкары айрым лексикалык бирдиктердин этимологиясы каралган. Түштүк – батыш говордо кездешкен лексикалык бирдиктерди тыбыштык өзгөртүүгө дуушар болгон сөздөр жана аталган говордо кездешпеген сөздөр деп бөлүп карайт. Ошондо түштүк – батыш говордо, кыргыз тилинде кездешкен сөздөргө караганда тыбыштык өзгөрүүгө учурабай же болбосо учураган сөздөрдүн санынын "Диванда" көп кездешери жөнүндө белгилеп кеткен.

2011- жылы Г.Жаманкулованын" Махмуд Кашкаринин "Диваны" жана баяндоочтун трансформацияланган формалары" – деген илимий монографиясы жарык көрөт. Бул эмгекте Махмуд Кашкаринин доору жана ошол мезгилде жашаган уруулар жөнүндө тарыхый кенен маалыматтарды берген, "Дивандагы" айрым лингвистикалык элеметтерди салыштырма – тарыхый планда анализдегенге жетишкен. Баяндоочтордун жасалышы, фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болушу, азыркы кыргыз тилине болгон катышын иликтөөгөалат. Токтоло кетсек, карахандар династиясынын түптөлүшүндө чоң ролу бар карлуктар, алардын бийликке келиши, Карыхандар хандыгынын түзүлүшү жана аябагандай чоң саясий күчкө айланышы , араб тил илими жана анын "Диванды" түзүүгө тийгизген таасири, Махмуд Кашкаринин ата теги, түпкү мекени, ошондой эле карлуктардын, андан соң Карыхандар династиясы тушундагы кыргыздар тууралуу да кеп козголот. Эмгекте ошондой эле баяндоочтун трансформацияланган формалары да каралган. Жазма эстеликтеринин тилин азыркы учурдагы түрк тилдери менен салыштырма – тарыхый багытта изилдөөнүн жолдору, ыкмалары тууралуу илимий- теориялык эмгектерди үйрөнүү жана Махмуд Кашкаринин "Дивану лугат - ит–түрк» сөздүгүнөн чогултулган факт- материалдардын анализи- сүйлөмдөгү болушу мүмкүн болгон тарыхый өзгөрүүлөр биринчи кезекте баяндооч менен байланышта болорун көрсөткөн. Ошондой эле эмгекте жазма эстеликтердин тилин синтаксистик жактан изилдөөнүн жолдору, субстантивдик элементтин "Диванда" орун алышы, жөнөкөй сүйлөмдөр тутумундагы баяндооч жана анын өзгөрүүгө учураган формалары каралган. Сөздүктөгү жана азыркы кырыз тилиндеги жак мүчөлөр, ошондой эле түрк тилдеринин этиштик системасынын эң мурунку, баштапкы ядросун түзгөн этиштин чактарынын формаларын иликтөөгө алган. Бул илимий эмгек факты- материалдарга бай, ар тарптуу илимий көз карашта каралган илимий эмгек десек жаңылышпайбыз. (Г.Жаманкулова., 2011) .

Ушул эле жылы И.Султаналиевдин Махмут Кашкаринин "Диванындагы" сөздөрдүн кыргыз тилине болгон катыштыгы тууралуу монографиясы чыгат. Бул илимий эмгекте "Дивандын" жаралыш тарыхы, андагы тамгалардын окулушу жана тыбыштык өзгөрүүлөр "Дивандагы" лексикалык куралдар, морфологиялык ар кандай жылышуулар жөнүндөгү ар кандай илимий маалыматтарды берет. Ошондой эле "Дивандын" түрк тилдерине жана башка тилдерге которулушу жөнүндө так маалыматтарды берген. Сөздүктү түзүүдө Махмут Кашкаринин араб графикасын колдонуу ыкмасы жана андагы мүчүлүштүктөр жөнүндө кеңири айтат. Өзгөчө эмгекте фоно-морфологиялык өңүттө карагандыгы көрүнүп турат. "Дивандагы" архаизмдер тууралуу, эскирген сөздөр тууралуу жана азыркы кыргыз тилинде кездешкен сөздөр тууралуу, эскирген сөздөр тууралуусөз козголуп, бир нече лексика-семантикалык топторго бөлүштүргөн. Ушундай эле көз карашта сөз жасоочу мүчөлөр тууралуу да белгилейт. Илимий иште өзгөчө белгилей кетчү нерсе "Дивандагы" зат атоочтордун этимологиясы тууралуу айрым маалыматтарды бергендиги. Мис., сургуч-чайыр. Ол бычак сургучлады – Ал бычакты (сабын) сургуч (чайыр, желим) менен бекитти. Бул жерден этнографиялык маалымат алууга болот(сургуч-сур// сыр "желим"). Басыг –түн ичинде жаткан жерге жоонун кол салышы, басып алышы (басыг-бас)ж.б. (И. Султаналиев. 2011, 89-бет)

Кыргыз тил илиминде Махмуд Кашкаринин "Дивану лугат ит-түрк" эмгеги боюнча баалуу илимий маалыматтарды камтыган Т:Токоев менен Ж. Семеновдун "Махмуд Кашкари-Барсканинин "Дивану лугат –ит түрк сөздүгүндөгү атоочтук сөз жасоо, этиштердин структура- семантикалык, лексика-семантикалык топтору" аттуу дагы бир илимий монография менен толукталды. Анда М.Кашкари жашаган идоору, сөздүктүн тыбышына которулушу жана бүгүнкү күндө баалуулугу маселелери камтылып, "Дивандагы" этиштердин жасалышы, семантикасы жөнүндө жана сөздүктөгү атоочтук сөз айкаштары жөнүндө кеп козголот. Аталган эмгекти жазууда орчундуу 14 максат, милдеттерди коет. Андан тышкары эмгекти ар тараптан изилдөө кыргыз тилинин тарыхый фонетика-

сын, лексикасын, грамматикасын, жана стилистикасын туура аңдап билүүгө жана тарыхый грамматикасын түзүүгө теориялык негизи катары, ошондой эле этиштердин жасалыш өзгөчөлүгүн жана анын семантикасын изилдөө материалдары катары практикалык жактан эмгектин баалуулугун айтат. Өзгөчө "Дивану лугат ит- түрк" жалпы түрк элдеринин орток мурасы-жана ал ар тараптан изилдөөгө алынышы керек деп"-төмөндөгүдөй илимий изилдөө багыттырын берет: 1. Орто кылымдагы жазылган М. Кашкаринин "Түрк тилдеринин сөздүгү-Дивану лугат-ат түрк" эмгегинде жалпы түрк тилдерине материалдар топтолуп,ал азыркы түрк тилдеринин тилдик өзгөчөлүктөрүн тарыхый планда изилдөөгө багыт көрсөткүч эмгек болуп саналат; 2."Диванда" азыркы кыргыз тилинин 60-70 пайыз лексикасы сакталган; 3. "Дивандагы" грамматикалык жактан ыкташуу, таандык байланыштардын бардык түрү кыргыз тилинде кезигет; 4. "Диванда" пайдаланылган тилдик материалдар жалпы түрк тилдеринин лексикалык өзгөчөлүктөрүн, грамматикаларынын калыптанышындагы негизги эмгектердин бири болуп эсептелет; 5."Диванда" атооч, сөз түркүмдөрүнөн этиш сөз жасоочу мүчөлөрдүнжардамы менен жасалып, алар азыркы түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин материалдарында кездешет. Алардын көпчүлүгү маанисин сактап,айрымдары гана кыргыз тилинде өлүү формага айланган; 6. " Дивандагы" этиштердин семантикасында окшоштуктар менен бирге, кыйла айырмачылыктар да кездешет; 7. –лыг, -лик, -лүк, -лек формалары азыркы кыргыз тилинде өзгөрүүгө учураган; 8. Изафеттик байланыштын эк өзгөчөлүгү тең кыргыз тилинде ошолкалыбында сакталган;

Өзгөчө монографиянын тиркеме катары берилген этиш сөздөрдүн тизмеси мыкты иштелген. Тиркемедеги этиш сөздөр "Дивандан" тышкары Байыркы түрк сөздүгүндөгү бардык этиштер камтылып, семантикалык өзгөчөлүктөрү берилип, тастыктоо үчүн байыркы булактардагы мисалдар жана макал, лакаптар менен берилген. (Т.Токоев, Ж. Семенова. 2015, 233-б.)

Ал эми тарыхый – лингвистикалык өңүттө караган М.Кашкаринин "Диваны" боюнча тарыхый- лингвистикалык жактан проф.Ж.Жумалиевдин макалаларын белгилей кетсек. Ал "Дивандагы" белгилүү түрк уруулары аргу,йагма, чигилдер тарыхы, тили боюнча даректүү илимий маалыматтарды берет.

Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун илимий кызматкерлери И.Абдувалиев,. А.Акматалиев., Г.Орозовалар тарабынан 2011 –жылы түзүлгөн. "Махмуд Кашкари жана кыргыз маданияты" – аттуу жыйнак жарык көрөт. Ал жыйнак "Махмуд Кашкари – орто кылымдагы түрк ойчулу" (адабий багытта) болуп эки бөлүмдөн туруп, тилдик багытта: Б.О. Орузбаеванын, Т.К.Акматовдун, И.Абдувалиевдин, Б.Сагынбаеванын, А.Б.Исабековдун, К.Т.Жамангуловдун,А.Карыбаевдин, Ж.А.Семеновдун, К.Т,Токтоналиевдин, Ж.Жумалиевдин, М.Толубаевдин ж.б. илимий макалалары берилсе, ал эми адабий педагогикалык багытта: Т.Сыдыкбековдун, К.Артыкбаевдин, Ж.Шериевдин, А.Акматалиевдин ж.б. илимий макалалары камтылган.

Адабияттар

1. Орузбаева Б.О., Словарь Махмуда Кашкари Как источник для изучение лексики кыргызского языка в историческом плане // Советская тюркология. 1972,1,46-б.

2. Султаналиев И. Махмуд Кашкаринин "Дивану лугат иттүрк жана азыркы кыргыз тили. – Б., 2011, 89-бет.

3. Токоев Т., Семенова Ж. " Махмуд Кашкари –Барсканинин"" Дивани лугат ат-түрк сөздүгүндөгү атоочтук сөз жасоо, этиштердин структура-семантикалык,лексика-семантикалык топтору". – Б., 2015, 233-бет

4. Коркмаз Зейнеп,1981; Жафер оглы Ахмед, 1985; Абдурахманов Г., 2008; Ауэзова З., 2005; Рустам Али, 2006; Г.Р.Абдулина,2007; ХамидовА.Б., 1984; Ходжиев А., 2008; Сатарбаев А,. 2008; Бавдинов Р., 2008; Гүлүсү Сулайман, 1982; Бейсенова М.; Жан Полот, 1999; Чагатай Саада, 1985 Махпиров В.У,. 1981; ж.б)." (Рагимов А.Р., 1988).

Emilbekova Gulkaiyr
Bishkek Humanities University

EXPRESSING MODALITY IN ENGLISH AND KYRGYZ LANGUAGES

This article presents expressing of modal verbs in the Kyrgyz and English languages. The present contribution is concerned with an area of grammar – that of modal verbs – which has shown and still shows a degree of variation across different forms of the English language. Rendering and expressing English modal verbs into Kyrgyz language is very important and disputable question till present days. In this paper we would like to examine some of the problems that have to be coped with if one tries to set up a contrastive modality of English and Kyrgyz in the frame of semantics and pragmatics, with special emphasis on their occurrence with performative verbs. We will therefore mainly be concerned with comparing modal auxiliaries of English and Kyrgyz. We will focus on how the modal auxiliaries are used and what kind of rules are involved in their usage and the use of modal auxiliaries is important, i.e. their function in a sentence. We would like to point out certain undesirable consequences of the syntactic approach and

to offer some suggestions in the light of performative analysis. Two kinds of modalities are epistemic, i.e. those that signal the degree of commitment the speaker has to the truth of the proposition.Various ways have been proposed to classify predicates in English.

Modality is to be understood as a semantic category. By means of modal expressions the speaker can evaluate a particular situation in terms of possibility, probability, permission, volition, obligation and necessity. Modal auxiliary verbs give more information about the function of the main verb that follows it. Although having a great variety of communicative functions, these functions can all be related to a scale ranging from possibility («may») to necessity («must»). Within this scale there are two functional divisions:

Epistemic, concerned with the theoretical *possibility of propositions being true or not true* (including likelihood, and certainty); *Deontic,* concerned with *possibility and necessity in terms of freedom to act*(including ability, permission, and duty).

The following sentences illustrate the two uses of *must*:

• epistemic: You **must** be starving. (e.g., «It is necessarily the case that you are starving.»)

• deontic: You **must** leave now. (e.g., «You are required to leave now.»)

• ambiguous: You **must** speak Spanish.

• epistemic: «It is surely the case that you speak Spanish (after having lived in Spain for ten years).»

• deontic: «It is a requirement that you speak Spanish (if you want to get a job in Spain).»

Epistemic modals can be analyzed as raising verbs while deontic modals can be analyzed as control verbs.

Modals include modal verbs, semi-modal verbs (also called marginal modals) and other modal expressions. They combine with main verbs and modify their meanings. A modal may have several different meanings, while similar meanings may be expressed by using different modals. The following table sums up the nine central modals and other semi-modals and their meanings:

Epistemic meaning	**Deontic meaning**	**Central modals**	**Semi-modals**
Possibility	Permission	*Can, could, may, might*	
Necessity	Obligation	*Must, should*	*(Had) better, have (got) to, need to, ought to, be supposed to*
Prediction	Volition	*Will, would, shall*	*Be going to*

Modal verbs always come first in a verb phrase and are followed by a bare infinitive. When used with a perfect infinitive, modal verbs usually refer to past time:

*I **could hear** the dog barking outside.* (modal + simple bare infinitive)

*You **must be joking**.* (modal + continuous bare infinitive)

*He **may have caught** the train.* (modal + perfect bare infinitive)

*You **must have been waiting** for hours.* (modal + perfect continuous bare infinitive)

Contracted forms of will and would are often used in spoken and in informal written language (“ll and ”d):

I’d tell you if I knew.
They’ll be here soon.

Modal verbs take no -s in the third person singular: *He might be at the office.*

Modal verbs form their negative and interrogative like other auxiliaries and not with do:

I can’t swim.
Can you swim?

The following contracted negative forms are often used in spoken and in informal written language:

cannot	*can't*
might not	*mightn't*
will not	*won't*
shall not	*shan't*
would not	wouldn't
should not	shouldn't
must not	mustn't

Modal verbs have no infinitive, -ing or past participle forms and cannot be followed by other modal verbs. When necessary, modal idioms or other expressions are used instead of them:

~~*If you want to be a sailor, you must can swim.*~~
If you want to be a sailor, you must be able to swim.

~~*I have canned swim since the age of five.*~~
I have been able to swim since the age of five.

Semi-modal verbs

The semi-modal verbs (or marginal modals) are: dare, need, used to and ought to. They behave similarly to modal verbs but also share some characteristics with main verbs:

*How dare she criticize us? (*as a modal verb, the interrogative formed without do)

*He didn't dare to look back. (*as a main verb, followed by a to-infinitive and the negative formed with do)

Need you make so much noise? (as a modal verb, the interrogative formed without do)

You needn't have been so rude. (as a modal verb, the perfect infinitive used to refer to past time)

Do you need to use the hairdryer? (as a main verb, followed by a to-infinitive and the interrogative formed with do*)*

They used to live by the sea. (Unlike a modal verb, followed by a to-infinitive)

You ought to know that by now. (Unlike a modal verb, followed by a to-infinitive)

Other modal expressions

Besides modal verbs and semi-modal verbs, there are other expressions which can express modal meanings. Some of these are formed with be:

be able to	*be going to*
be allowed to	*be likely to*
be about to	*be obliged to*
be bound to	*be supposed to*

Other expressions that carry modal meanings are: be to, had better, have (got) to, would rather.

Adverbs are often used with modals to add to their meaning:

***Surely** you can't have said that to her!*

*I might **just** tell you all about it.*

*I could **easily** have been hurt.*

*You **really** shouldn't have gone to so much trouble.*

*I will **definitely** call you tomorrow.*

Kyrgyz Modal verbs

Various ways have been proposed to classify predicates in English. In English there are a number of modal auxiliaries*: ought to, used to, need, dare, had better, must, should, will, would.* Each modal auxiliary is used in different contexts and it has also different functions. The situation is entirely different in Kyrgyz. Although modality exists in Kyrgyz, it is not as clearly marked as it is in English. Since there are no modal auxiliaries in Kyrgyz like the ones in English, modality is usually marked on the main verb. Modalities in most cases are conveyed covertly in sentences in Kyrgyz. They are not used with performative verbs in Kyrgyz. Semantically, *requests, necessity*, *condition* and *imperative*s are the main modal performatives in Kyrgyz. Modality acts like an aspect of the verb in a sentence. It is the realization of the act that the verb of the sentence undertakes. Modality indicates the situation of the act. Modality and tense are different entities in Kyrgyz. It is possible to find modality in any tense, but not the other way around. Some models modals have got tense. Due to the syntactic structure of Kyrgyz we can not show a class of modals as we can in English, but it is possible to compare modality between languages as far as the use of language is concerned. Kyrgyz uses verbal suffixes and auxualary to convey certain modal meanings with respect to the speaker's attitude. I will explain and exemplify the English modals and give examples of their Kyrgyz counterparts. In terms of their functions, modals in Kyrgyz can be classified as follows:

• **Possibility** (*мүмкүн, балким, болжолу, кыязы,өңдөнөт, сыягы, сыяктуу, чагында, шекилдүү).* These modal words express the probability, uncertinity, unreality to the meaning of the sentences.

*1.Кош болуңуз, **балким** дагы көрүшөбүз. (А. Токомбаев)*

Here modal (***балким***) shows the possibility or probability of future meeting.

*2. **Кыязы**, менден мурун да бир топ сөз болуп өтсө керек.*

Modal verb (***кыязы***) shows the uncertinity of the happened situation. The speaker is not sure was it spoken or not.

*3. **Мүмкүн,** тиги бок жүрөк ошенткендир! (Т. Абдумомунов)*

Modal verb (***мүмкүн***) expresses the suspicion of the situation.

*4. **Балким,** бүгүн кечке келип калар, баланын көкүрөк өйүгөн ойун түшүнгөндөй, жубата сүйлөдү Жумай. (М. Макенбаев).*

Modal verb (***балким***) adds the possibility and probability to meaning of the sentence.

• **Reality modal verbs adds ceritinity,tothe meaning and always supports the meaning.**

(акыйкатта, албетте, арийне, дурус, созсуз, чындыгында, чынында, шексиз)

*1. **Арийне,** Доо –аке бул санаасын ачык айтса, ага Эр-киши көнмөк эмес. (Т. Сыдыкбеков)*

Modal verb (**ырас**) expresses the speakers certain opinion.

*2. **Ырас,**Жапардын жүрогүндо белгисиз сыр бар, же оор кайгы бар..(А. Токомбаев).*

Speaker expresses the certinity of his opinion using the modal verb (***ырас***).

*3. Бул кызмат эн жогорку кызмат, **албетте**. (К. Баялинов)*

The speaker expresses thereality of the situation.

*4. **Албетте,** бул чындык, нукура чындык..(К. Жантошев)*

Modal verb (***албетте***)adds certinity to the meaning

• **Modal verbs (керек, тийиш) expresses thenecessity.**

1. Сенин отурган жеринди кетмендеп, салуу **керек**..(Ж. Боконбаев).

Modal verb **(керек)** *expresses the strong necessity.*

2.Акыркы замандын жаштары көптү билүүгө **тийиш**. (Ж. Боконбаев)

Modal verb **(тийиш)** *expresses the obligation.*

If we look all the modal verbs in detail there we can see some grammatical diffrences.For example some modal verbs like (*балким, албетте, арийне,кыязы)* don't have any personal endings. But at the same time some modal verbs like (*өңдөнөт,шекилденет,сыяктанат*) can have personal endings: (*өңдөнөм, өңдөнөсүн,өңдөнөт,сыяктанам, сыяктанасын*).Modal verbs have syntactic peculiarities: (*албетте, арийне, балким*) don't have any syntactic connections with other words in the sentences. Modal verbs (*керек, балким*) can have grammatical meaning like an object: ***Албетте**, бизге бакыт- таалайды Совет бийлиги берди.Мекенди көздүн карегиндей сактоону баа жеткис ыйык милдет катары урматтоо **керек**.* Some modal verbs can have their own meanings in the sentences of the dialogue.

*—Партиянын чакырыгынаар дайым даярсынарбы?—**Албетте.***

Differences and similarities of Kyrgyz and English modal verbs

Can denotes positive ability on the part of the doer. Besides ability, permission and theoretical *possibility* are expressed by using the modal auxiliary *can*.

1.Ability

I** can **swim.

In Kyrgyz *ability* is expressed with the "ал"which appears before tense/aspect markers and person marking and varies in accordance with the verb it is attached to. For the first person singular it is *–м* - in the present simple:

***Мен сууда сүзө** алам.*

For the second person singular it is *–а-сын*,

***-Сен сууда сүзө** аласын,*

For the second person plural it is *–а- сы- ныз*

For the third person – а-т

*Ал сууда сүзө **алат.***

For the first person plural it is *–а - быз—.*

*Биз сууда сүзө **алабыз.***

For the second person of the plural it is – **а-сыздар**

*Сиздер сууда сүзө **аласыздар.***

For the third person of plural it is – ***ы –шат***

*Алар сууда сүзө **алышат.***

• ***Past ability - could***

Past ability is expressed with the modal auxiliary *could* in English. The action is expressed by the lexical verb in both *can* and *could*. In other words, the basic meanings of *can* and *could* are that there are no obstructions to the action of lexical verbs of which *can* and *could* are auxiliaries; that is to say, the action is free to take place.

*I **could** write in Spanish.*

In negation it is always the meaning of *ability* that is negated; the results of past tense modification remain unaffected by negation.

*It was not exactly panic they gave way to, but they **could not** just sit there.*

Past ability in Kyrgyz is different from English. It is expressed by adding past ending– чу- and « эмес». Past ability personal endings.

*Мен жаза **алчу эмесмин.***

'First person singular: *эмесмин*

Second person singular: *эмесин*

Third person singular: *эмес*

First person plural: *эмеспиз*

Second person plural: *эмес*

Third person plural: э*мес*

• ***Permission (might) (rare)***

***Might** I smoke here?*

*He said he **might** come in.*

In the Kyrgyzl anguage permission is expressed bywords like: *руксаат, мүмкүнбү, болобу*

*Кирүүгө **руксаатпы**?*

(May I come in?)

*Сиздин китебинизди алууга **мүмкүнбү**?*

*Бул жерде тамеки чегууго **мүмкүнбү**?*

1) Giving information about the futures: predicting.

The **shall /will** structure is used to give (or ask for) information about the future (in caseswhere there is no reason to use a present progressive or going to) and rendered into the Kyrgyzlanguage with «жөнөкөй келээр чак» expressed by words; болот, келет etc. and баяндагычыңгай» of verbs.

For example:

- *We **shall need** the money on the 15th.*
- *Бул акча бизге 15 ине керек **болот.***
- *It"**ll be** spring soon.*
- *Жакында жаз **келет.***

2) Conditional use

The **shall/will** structure is often used to express conditional ideas, when we say what willhappen if something use happens.

*He "**ll have** an accident if he goes on driving like that.*

*Ал машинаны ушундай айдай турган **болсо,** бир күнү кырсыкка учурашы **мүмкүн.***

(шарттуу ыңгай) үчүнчү жак, жекелик түр.

If it rains the match will be cancelled.

*Эгерде жаан жааса, оюн болой калышы **ыктымал.***

If you are not careful you"ll tall

*Эгерде сен этият болбосоң, жыгылып кетишиң **мүмкүн.***

*If you leave me alone, I"**ll cry.***

Сен мени жалгыз калтырып кетсең, мен ыйлаймын. (сурануу, өтүнүү, маанисин билдирип турат).

To translate this use of modals shall /will into Kyrgyz language we use mostly modal Wordof prediction in the Kyrgyz language such as: **мүмкүн, ыктымал, сыягы, кыязы** etc. And«шарттуу ыңгай» the ending – **са** in the first and second person subject.

3) "Predicting" the present or past

We can use will to make a kind of prediction about the present or part – to say what wethink is probably the case, or has probably happened.

*Don"t phone them now – they**"ll be having** dinner.*

*Аларга азыр телефон чал**ба**, алар **балким** тамактанып атышат.*

*"There`s somebody at the door" "That`**ll be** the postman "*

*Эшикке «кимдир – бирөө келди» - Ал почтальон **окшойт***

4) Predictions as orders

Predictions can be used a way of giving orders-instead of telling somebody to dosomething, the speaker just says firmly that it will happen.This is common in military –style orders.

*You **will start to** work at six o'clock sharp.*

*Сиз жумушуңузду так саат алтыда башта**ңыз** (ңыз, буйрук ыңгай, жекелик түрү, келээр чак)*

The regiment will attack at down.

Полк чабуулду күн чыгаарда баштайт (буйрук ыңгай).

5) Shall/will and present tenses: both used often **shall/will** and present – tense form are possible with similar meanings. The choice depends on whether we want to emphasize present ideas like intention

(certainty (present tenses)), or not **(shall/will).**

*What **will** you do next yeas?*

Сен келээрки жылы эмне кыласың?

*All the family **will be** there?*

Бүт үй-бүлөөлөр ал жакта болот.

*If your mother comes, you"ll **have** to help with the cooking.*

*Эгерде энең келсе, сен ага тамак бышырууга жардам беришиң **керек.***

Expressions of modal verbs from English into Kyrgyz languages in the novel "The Old Man and the Sea"

In this story Hemingway used short sentences that are written in simple and natural language. He almost always used concrete, specific, more common, casual and conversational words in his works. He prefered to use short sentences that rarely include adjectives and abstract nouns. However, he created a particular tension and rhythym in these sentences, which becomes more of an issue in the tranlations. Now we would like to analyze the expressing and using of modal verbs in the novel "The old man and sea" from English into Kyrgyz language.

—You ***can not*** fish and not eat.

—Ач карын тамак кармоого ***болбойт***.

Here wasusednegative form of modalverb can not and in thetranslation it has the same equivalent болбойт which expresses unability or impossibility

—***Ким билсин,*** бир кезде ал да биз сыяктуу кедей болгон чыгар, бизден жийиркенбей барар эле ***балким.*** *(p. 9)*

The author expressed uncertainity with the adverb ***maybe*** but in the Kyrgyz version uncertainity was expressed by two words Ким ***билсин, балким*** which are considered as a modal verb of the Kyrgyz language.

References

1. Anne Enquist, Laura Currie Oates „Just writing, grammar, punctuation, style for the legal writers“ New York 2001.
2. Baily Richard W. Burton, Dolores M. „English stylistics“ 1967.
3. Brian Lamont „First impressions“Edinburgh (2005).
4. Biber, Douglas, StigJohansson, GeoffreyLeech, Susan Conrad, and Edward Finegan. LongmanGrammar of SpokenandWritten English. Longman. 1999.
5. Close, R.A. A Teachers' Grammar: The Central Problems of English. Hove: LTP(1992).
6. Eastwood, John Oxford Learner'sGrammar: GrammarFinder. Oxford: OUP(2005).
7. Ernest Hemingway (1983) "Theoldmanandthesea".
8. Galperin.I.R "Stylistics" Moscow (1971).
9. Galperin. I.R " An essay in StylisticAnalyses" Moscow (1968).
10. Huddleston, Rodney, andGeoffrey K. Pullum(2002). The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge UniversityPress.
11. Leech, Geoffrey N. (1971). Meaningandthe English Verb. London: Longman.
12. Leech, Geoffrey N. (1969). Towards a SemanticDescription of English. London: Longmans.
13. Lewis, Michael (1986). The English Verb: An Exploration of StructureandMeaning. Hove: LTP.
14. Mambaeva . S.K (2009) "Stylistics" Bishkek.
15. Palmer, Frank Robert (1988). The English Verb. Harlow: Longman.
16. Palmer, F. R.: 2001, MoodandModality, Cambridge Textbooks in Linguistics, secondedn, Cambridge UniversityPress.
17. Parott, Martin (2000). Grammarfor English Language Teachers.
18. Raymond Murphy "English grammar in use "Cambridge Universitypress 1985.
19. Quirk, Randolph, SidneyGreenbaum, GeoffreyLeech, and Jan Svartvik (1985). A ComprehensiveGrammar of the English Language. London: Longman.
20. Saeed, John I. (1997). Semantics.Blackwell.
21. The London School in Bishkek (2011) "Kyrgyz grammar".
22. Yule, George (1998). Explaining English Grammar. Oxford: OUP.
23. Абдувалиев Ибраим (2008)" Кыргыз тилинин морфологиясы".
24. Аракина В.Д. (2003) «Практический курс английского языка».
25. Арнольд (1973) «Стилистика современного английского языка»
26. Арнольд (1986) «Лексикология современного английского языка».
27. Бактыбек Токтубек уулу(2009) "Learn the Kyrgyz language".
28. Давлетов. С. Кудайбергенов.С. (1980) "Азыркы Кыргыз тили" Морфология.
29. Дыйканов.К. (1980) " Кыргыз тилинин тарыхынан".
30. Гордон Е.М. и др. М.,(1968)"Modality in Modern English".
31. Кравченко. А.К.,Ушакова.л.в (1997) "The English verb. A newgrammarforeveryone".
32. Смолина. М.В. М., 1977. "Наклонения английского языка".
33. Расторгуева. Т.А., И.П. Верховская и др. М.,(1987). "Английский глагол".
34. Окенова.А.Б. Чыныбаева. Д.Т. Issyl Kul State University.
35. Шахова.Н.И. и др. "Наука", (1980). "Learntoreadscience".
36. Хемигуэй. Э.(1983) " Чал жана дениз".

Internet sources

http://www.google.com
http://content://com.sec.android.apps.sbrowser/readinglist/
http://bibliofond.ru/view.aspx?id=561003#1
http://wwwhelsinki.fi/vierieng/series/volumes/01/nurmi
http://aboutworldlanguages.com/turkibranch/altaiclanguagesfamily

Б. Усмамбетов, БГУ

МАХМУД КАШГАРИ ЖАШАГАН ДООР ЖАНА АНЫН "ДИВАНЫ"

Тилдин тарыхынын элдик тарыхы менен байланыштуу экендиги тилдин коомдук табияты менен шартталышкан. Тил өзгөчө коомдук көрүнүштөргө жатат. Тил коомдук көрүнүш болгондуктан, ал коомдун өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу. Башка коомдук көрүнүштөргө караганда тилдин спецификасы бөтөнчөлүктөрү менен мында: тил адамдардын байланыш куралы катарында, өз ара пикир алышып, түшүнүшүп туруунун куралы катарында, турмуш жагынан кишилердин ишинин бардык тармактарында биргелешип иштөөнү жолго коюу мүмкүнчүлүгүн берүүчү курал катарында коомду тейлеп турат. Мына ошентип, тилдин тарыхын ал тилдин ээси болгон элден, элдин тарыхынан ажыратып кароого болбойт (К.Сартбаев, 1987, 161-162 б.б.).

Махмуд Кашкари эмгегинде түрк тилинде сүйлөгөн элдер тууралуу, алардын орун алган аймагы, кайсыл эл менен коңшулаш жашагандыгы, достук мамилесинде болушу, каада – салттары, маданияты ж.б. жөнүндө сөз кылгандыгы бул эмгекти энциклопедиялык эмгек катары кароого болот.

Карахандын тушунда жашган түрк уруулары боюнча тарыхый маалыматтар ушул мезгилге чейин окумуштуулардын көңүлүн буруп келген. Алсак, С.Г.Кляшторный, Анвар Байтур, А.Г.Малявкин, Э.Н.Гумилев, Ө.Караев, Т.Чороев, И.Я.Бичурин, В.В.Бартольд, С.А.Абрамзон, А.Н.Бернштам ж.б. болушкан.

С.Г.Кляшторный туура белгилегендей, сөздүктө камтыган материалдардын жардамы менен ошол доордо жашаган уруулардын тарыхын калыбына кел-

тирүү мүмкүн эмес болсо да, алардын турмуш- тиричилиги, коомдук турмушу жана маданияты тууралуу көп маалыматтарды билүүгө болот. “Дивандагы” материалдар аркылуу Карахандар мамлекети ич жагынан биздин көз алдыбызга тартылат (С.Г.Кляшторный, 1972, 18-б.) (Г.Жаманкулова, 2011, 7 –б.).

Түркеш, Карлуктар тушундагы кыргыздарга кайрыла турган болсок Түркеш тайпасы адепки убакыттарда азыркы Балхаш көлүнүн түштүк тараптары менен Иле өзөнүнүн бойлорунда жашаган бир түрк тайпасы, жаңы эранын 6-кылымынын кийинки жарымында түркештер түрк каганаты тарабынан багындырылган. Жаңы эранын 583-жылы түрк каганаты экиге бөлүнгөндө түркештер батыш түрк каганатынын бийлигине турган. 659- жылы Таң империясы батыш түрк каганатын талкалаган соң түркеш райондору Таң империясынын бийлигине өткөн (267- б. “Кыргыздар 1-том).

Жаңы эранын 7- кылымынын аягында кийинки түрк каганаты күчөгөн заманда түргөштөр да күчөй башпап тайпасынын башчысы Бахатар көп дегендин жетекчилигине өзүнүн батыш жана батыш- түштүк тараптарындагы райондорго аскер жиберип, азыркы Талас суусу менен Сыр өзөнүн аралыгындагы бир кыйла жерлерди басып алган жана Талас суусунун боюндагы Суяб шаарын өзүнө борбор кылган. Ошондой эле Иле өзүнүн баш агымындагы Күнөс шаарын (кээ бир материалдарда Иле шаары деп баяндалат) экинчиордо кылып бекиткен (Кыргыздар , 1-том 268-б). Жаңы эранын 715- жылы Сулу каган деген адам түргештерге башчылык кылып,өз тегерегиндеги райондор жана Таң империясынын Тянь-Шандын түндүк жана түштүк тарабында турган аскер коргондоруна чабуул жасап турган (Кыргыздар, 1-том, 268-б)

Карлуктар тегинде түрк тайпаларынын бири болуп, алар алгачкы убакыттарда азыркы Балкаш көлүнүн чыгыш- түштүк тарабында жашаган. Көп түрк каганаты курулган 6- кылымда алар Алтай тоолорунун тараптарын ээлеген, кийинге Ертыш суусу менен Тарбагатай тоолорунун арылыгына көчкөн. 757-759-жылдары аралыгында карлуктар, уйгурлар менен бийлик талашып, илгерки түркештердин жерлерин ээлеп,Суябжана Талас шаарларын басып алып, өз таасирин бүткүл Талас, Сыр өрөндөрүнүн бойлору, Ысык-Көлдүн жээктерине чейин кеңейткен.Жаңы эранын 766- жылы карлуктар уйгур каганатынын бийлигине бүт бойдон ажырап чыгып, Орто Азия бир жарым кылымдан артык өкүм сүргөн карлук каганатына жектеген.

Карлуктар өз борборун Ысык-Көлдүн жээгиндеги Баласагун шаарына орнолуштурган. Талас шаары алардын экинчи ордосу болгон. Карлуктар уйгур каганатынын бийлигине турган замандарда өз башчысын “Ябгу” деп аталган. Ал эми карлук каганаты курулган соң алардын башчысы “Арслан хан” же болбосо “ Кара хан” деп аталган.

Бул доордо кыргыз уруулары жана алар жашаган райондордун коому тез темп менен өнүккөн. Анткени, кыргыздар жашаган райондор, айрыкча Баласагун , Талас шаарлары байыркы замандан бери келеткан чыгыш менен батыш ортосундагы соода жолунун бир бирине туталышкан жерине орнолушкан. Ошондуктан байыркы чыгыштын маданияттууэлдеринен болгон хансу маданияты менен батыштын маданияттуу элдери болгон Византия (Чыгыш Рим) жана ирандыктардын өнүккөн маданияты, кийинчээрек арабдардын маданияты, алардын өндүрүштүк куралдары, кол өнөр буюмдары жана анын өндүрүштүк техникасы сыяктуулар үзгүлтүксүз бул райондорго ачып кирип турган. Ошондуктан бул райондо жашаган кыргыз уруулары жана башка тайпалардын маданияты күндүн – күнгө жогору баскычка карай жүргөн. Айрыкча бул доордо Баласагун,Талас, Иснжап (Сайрам), Койлук, Ош шаарлары Орто Азия районунун маданият жана соода борборлору болуп калган. Ушуну менен катар чоң шаарлар пайда болгонун байкоого болот. Караханилер доорунда майданга келген атактуу маданият мурас болгон “Диван лугат ит- түрк” деген чыгармада кыргыздар бир канча жерде тилге алынат. Бул чыгармадагы маалыматтарга караганда Караханилер доорунда кыргыз тайпасы илгеридей эле экиге бөлүнгөн. Алардын бир бөлүгү татарлар менен (Дивану лугат ит- түрк , 1-том,3-б.), башкача айтканда, илгеркидей эле Эне-Сай өзөнүнүн бойлорунда жашаган болсо бир бөлүгү Ягма тайпасынын жанында жашагандыгы көрсөтүлгөн (Дивану лугат ит- түрк,1-том, 28-б.) (Кыргыздар 1- том, 273-б).

Бул доордо кыргыз маданияты илгеркиден бир кыйла өнүккөн. Алардын тил маданияты жагынан башка элдер, тайпалар менен болгон ортоктугу өтө күчөгөн. “Дивану лугат ит- түрктүн” берген маалыматтарды “Кыргыздар бир түрк тайпасы” (Диван лугат ит түрк, 1-т,246-б.) экендиги анын караханилер доорундагы 24 чоң тайпанын бири экендиги жазылган “(Кыргыздар 1-т,278-б.).

Махмуд Кашкаринин кайсыл уруудан экендиги жөнүндө бирдиктүү пикир жоктугун С.Г.Кляшторный айткан. Э.П.Насилов болсо түрк уруусунан чыккан, чигил уруусу болуш керек деген божомолдорду берет (Э.Н.Насилов, 2007, 26-апрель, 22-б).

Э.Р.Тенишев, Ө.К.Караев, Т.Чороев сыяктуу окумуштуулардын “Хакандык түрктөргө” кирген уруулардын адабий тили – чигил тили деп эсептешкендигин, айрым окумуштуулардын Махмуд Кашкаринин чигил уруусунан болгон деген божомолун жана карахандар жашаган жерлерде чигилдердин жайгашкандыгын ж.б.у.с фактыларды улам, чындыгында эле бул версия чындыкка жакын болуш керек деген ой кететдеп Г.Жумагулова да белгилейт. (Г.Жумагулова, 2011,83-б.).

Азыркы мезгилде Ысык-Көлдүн Барскон, Түп, Койсары,Тосор,Тамчы айылдары жайгашкан жерлерде археологиялык казууларда ал жерлерде суу астындагы айылдар (үйдүн дубалдары) манеталардын табылышы, чопо кумаралар жана ар кандай формадагы идиш аяктар табылгандыгы белгилүү (А.Н.Бернштам избр. тр.11,1998,284-б.).

Ошондой эле кийинки мезгилде Кыргыз - Түрк “Манас” университети тарабынан уюштурулган археологиялык казууларда X1 – кылымга таандык эн тамгасы бар белгилер коюлган идиш аяктар, үйдүн дубалдарынын калдыктары Барскон айылында табылган. Азыркы мезгилде Барскон айылынын мектебинин музейинде сакталып турат. (Археологиялык альбом, КТМУ,2013,146-б.).

Мындай белгилер Махмуд Кашкаринин эмгегинде огуздар жыйырма эки уруу, ар биринин айрым белгилери, малдарына басуучу тамгалары бар. Алар биринин малын ошол тамгалар боюнча таанышат. (Ар бир уруунун тамгасын берип) адамдар бул уруулларды билүүгө муктаж болгондугу үчүн, мен аларды бир бирден жазып чыктым. Жогорку тамгалар алардын жылкы жана башка малдарынын белгиси болгондуктан, аралашып кетсе, ушул белгилер аркы-

луу таанып алышат. Жогоруда айтып өткөндөрүн негизги түпкү уруулары (МК,ТТС,1-т,141-б.). Ошондой эле С.М. Абрамзон уруулардын өзүнө тиешелүү тамгасы болгонду жөнүндө "Имеются показания о генеалогической связи между собой в сравнительно об интенсивных контактах между этими племениями, это подверждаются и данными о тамгах" – дейт (С.М.Абрамзон, 1990,43 стр (478 стр общ).

Б.Урстанбеков жана Т.Чороевдин сөздүгүндө чигилдердин орто кылымдарда Теңир-Тоону мекендеген түрк элдеринин бири экендиги маалымдайт. "8-кылымдан акыркы 9- кылымдын ортосунда Корлуктар мамлекетине караган. Негизинен Ысык-Көл калаасын, Талас өрөөнүн, айрым тоолору Иле өрөөнүн жана Уашкарды мекенден турган. Мал чарбачылыгы жанаа өздөр-көптүр дыйканчылык менен кесип кылышкан. Тоң, Барскон, Кутас, Йор сыяктуу калаалары болгон. 9- кылымдын ортосунан чигилдер Караханийлер кагандыгын негиздеген, чигилдер кийин кыргыз, казак, өзбек, уйгур элдерине аралашып кеткен" (Г.Жаманкулова, 2011, 147-б.),

"Диванда" Кыргыз тили орто кылымдардагы түрк тилдеринин ичинен "негизги" тилдердин катарында дайыма аталат, ал атактуу аалым тарабынан изилденип, үйрөнүлөт, "Хакан" тили катары мүнөздөлөт, анын кайсы тилдерге жакын экендиги ж.б айтылат. Тактап айтканда, кыргыз эли, тили тууралуу баалу материал топтолуп, сөздүкө киргизилгендиги- кыргыз элинин тарыхы жана тили учун баа жеткиз байлык (Г.Жумагулова, 2011, 56-бет).

Дастандын дын тили боюнча В.В.Бортолдун төмөмндөгүдөй пикири көптөгөн талаш тартыштарга чекит койгондой болду: Карахандыктар теги боюнча уйгурларга жатпайт "Кутту билим" дастаны уйгур тилинде жазылган эмес. Ошентип, Карахандын хандыгын түзгөн уруулар уйгурлардын кирбеген ишенимдүү эле айтууга болот.

Карахандар хандыгын түзүүдө карлуктардын ролу чон, В.В. Батольд Карахандар мамлекети үч уруудан – чегилдер, карлуктар ягмаларды түзүлгөн десе, С.Г Кляшторный чигил, ягма, ошондой эле тухси уруусу да карлук уруусунун конфедерадациасына киргендигин айтып тарыхы бири-бири менен ажырагыс байланышта дейт. (С.Г.Кляшторный,1972.1,20-б.) (Г.Жумагулова, 2011, 56-бет).

Махмуд Кашкаринин түрк урууларынын ичинен экендигин кайсыл уруулардан экендиги жөнүндө көптөгөн окумуштуулардын (Э.Р.Тенишев, Ө.К.Караев, Т.Чороев, Ж.Жумалиев) пикирлери айтылган. Алар Хакандык түрктөргө кирген уруулардын тили (адабий тили-чигил тили экендиги, карахандар жашаган аймактарда чигилдердин жайгашкандыгын ж.б.у.с фактылардан улам, чындыкка жакындыгы бардай. Ошондой эле "Диванда" чигилдер тууралуу даректүү материалдардын көбүрөөк кездешишинен жогорудагы ойлорго кошулууга болот.

Ө.Караев чигилдердин Талас өрөөнүндө турушканын маалымдайт. Окумуштуунун маалыматы боюнча Талас өрөөнүндөгү чигилдер огуздар менен коңшу жашашкан. Алар бири-бири менен каршылашып, душмандашып турушкан. (Ө.Караев.1972). Айрым орто кылымдагы авторлор да карахандар Талас өрөөнүндө жайгашкан огуздар менен душмандашып тургандыгын белгилешет. Ө.Караев бул маалыматтар карахандарды чигилдер менен окшотурууга негиз берет дейт (Как будто есть, основание отождествлять караханидов с чигилями (Ө.караев 1972) (Г.Жамангулова, 2011,83).

С .Муталибов көптөгөн түрк диолектилерин бириктирип турган тил- чигил тили болгондугун белгилесе (ДЛТ, I, II –б,) . Ө.Караев "Диванндагы" фактылардын (ДЛТ, III,49). Негизнде хакандык огуздар, буйруктар да чигил сөзүнөн ("Ярлыг") тургандыгын маалымдайт (Аталган эмгек, 111)

Чигилдер Ысык-Көлдүн түндүк жээгинде (БА,1,4-б, СМ,1,44-б.) жашашкан. Орто кылымдагы авторлордун маалыматтары боюнча чигилдер Ысык-Көлдүн аймагында, т.а.Махмуд Кашкаринин атасы жашаган аймакта, ошондой эле Таразга жакын турган Чигил шаарында, Кашкардын жанындагы бир нече кыштактарда жайгашкан. "Диванда" Иле деген сөзгө түшүндүрмө берип жатып, Махмуд Кашкари: "Илебир дарыянын аты, бул дарыя түрк элдеринин Жейхуну. Анын жээктеринде түрк урууларынын ягма, тохси жана бир бөлүк Чигилдер жашайт", - дейт (МК,ТТС,1,197) (Г.Жаманкулова, 2011,83).

Адабияттар

1. Абрамзон С.М., "Киргизы" Фрунзе "Кыргызстан" 1990,43 стр (478 стр общ).
2. Жаманкулова Г., "Диваны" жана баяндоочтун трансформацияланган формалары. – Б.; "Бийиктик", 2011,7 –б.).
3. Жаманкулова Г., Кыргыздардын жана кыргыз жазуусунун тарыхы, 11-том, Бишкек " Улуу тоолор" -2011, 147-б.),
4. Кляшторный С.Г. Советская тюркология. – М., 1972.1,20-б.)
5. Насилов Э.Н., "Диван" Махмуд Кашкарского сравнительно- историческое грамматика тюрских языков"./ Эл аралык конференция; Кашкарлык Махмуду жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты жана тарыхы. – Б., 2007, 26-апрель, 22-б).
6. Сартбаев К., Түркологияга киришүү . – Ф.: Мектеп, 1987, 161-162 б.б.).

А. Жамашова, БГУ

ЭЛЕСТҮҮ ЭТИШТЕРДЕГИ ИДИОФОНЕМАЛАР

Элестүү этиштердин тутумундагы идеофонема атанган үндүү жана үнсүз тыбыштар, негизги түркүмдөгү сөздөрдөн айырмаланып, өзгөчө фоносемантикалык жүктү аркалайт [Афанасьев 1993]. Биз талдоого алган тилдик даректерде үндүү идеофонемалар төмөнкү контексттерде келет.

А идеофонемасы: *алжай, калжай, барбай, балпай, балжай, заңкай, далбай, кампай, чакчай, тартай, майпай, дардай, чалкай* ж.б.

Көрүнүп тургандай, ачык жоон ***а*** үндүү катышкан бул элестүү этиштер чоңдукту, жазылыкты, бийиктикти, кеңдикти элестетип, адамдарга, кээде айбанаттарга

же башка заттарга карата колдонулат да, жалпы сценаны да, жеке адамдыда сүрөттөп көрсөтөт. Мисалы:

Абыке Кошой мына деп,
Кандагайын *калдайтып*
Керип чоюп *далдайып*
Кошойго бере салганы (3- т , 202- б .)

О идеофонемасы: *компой, койкой, коркой, опой, очой, орсой, ормой, торой, томпой, борбой, болпой* ж.б.

Эрин жоон *о* үндүү катышкан бул өңдүү элестүү этиштерда заттын көрүнүшүн чоң, барандуу, көзгө толумдуу кылып көрсөтүүдө колдонулат. Мисалы:

Туучунак менен **болкоюп**
Абаңыз Жакып **золкоюп**
Атына минип алыптыр (1- т, 198 -б.)

Е идеофонемасы: *дердей,сексей, сеңсел, селей, чекчей, эрбей, челей, элей, телпей* ж.б.

Ачык ичке *е* үндүү идеофонема катышкан элестүү этиштер затты сүрөттөөдө чоңдукту, кеңдикти билдирүү менен бирге буларга карама-каршы кичинеликти, жепирейгендикти, төмөндүктү билдирет. Мисалы:

Атка минип **эрбейип**
Найза кармап **сербейип**
Эсенкан кыйын эле деп
Беш айчылык Бээжинден
Бул жерде коркуп **селейип**
Жалтанышың жарабас (2-т, 23-б.)

Ө идеофонемасы:*өчөй, бөкчөй, өпөй, көлчөй, чөкчөй* ж.б.

Эрин ичке *ө* үндүү идеофонемасы менен уюшулган мындай элестүү этиштер тилибизде дээрлик сейрек кездешет да, заттын көзгө көрүнгөн элес-көрүнүшүн сүрөттөп көрсөтөт. Мисалы:

Кайрат менен эр Манас
Найзасын тиреп **өчөйүп**
Астындагы Аксагыл
Оңоло албай соолгур
Отурган иттей **чөчөйүп** (2-т, 62-б .)

У идеофонемасы: *дулдуй, куржуй, чулчуй, мулжуй, мултуй, суйсал, сумсай,куучуй* ж.б. Бул идеофонема катышкан элестүү этиштер заттын,көбүнчө адамдын кылык-жоругун, мүнөзүн, келбет-көрүнүшүн сүрөттөп көрсөтөт. Мисалы:

Кулагы түшсө **кулжуйуюп**
Муруну түшсө **мулжуйуп**
Жаманатты болом деп (4-т, 91- б)

Ү идеофонемасы адамдын физиологиясы менен келбет-көрүнүшүндөгү жагымсыз образды сүрөттөйт: *чүкчүй, үтүрөй, үрпөй, түксүй, бүкчүй* ж.б.

Үтүрөйгөн каракыз
Тирүү пенде карагыс
Үйдө отуруп калыптыр (2-т, 422-б.)
Сакалы кетти **түксүйүп**
Чачы кетти **үксүйүп**
Үтүгүнө шоодай деп
Үтүрөндөп бу каапыр (3-т, 123-б.)

Ы идеофонемасы катышкан элестүү этиштер адамдын кыймыл-аракетиндеги түрдүү образды билдирет: *зыңкый, былкылда, быркыра, былжыра, жыбырай, кылкылда, кыжылда, дыңкый, кылтый, былтый, лыпылда, эпилде, ызылда, кыжылда* ж.б.

Андай-мындай сүйлөбө
Кытай болуп **кымпыйып**
Жүрөгөр деп **зыңкыйып** (4-т, 267-б.)

И идеофонемасы катышкан элестүү этиштер аз кездешет, булар адамдын дене-мүчөсүндөгү ооруксунуу, кыйналган абалын билдирет.

Бүжүрөгөн жаманчал
Эл ичинен көрүндү
Көкүрөгү **дирилдеп**
Көзү жаман ириңдеп **(**2-т, 82-б.)

Тилибизде үнсүз идеофонемалардын колдонушунда да бир катар өзгөчөлүктөр байкалат.

Б идеофонемасы катышкан элестүү этиштер заттын көрүнүшүнүн чоң, кең, жазы, жайылыңкы, кээде кичине экендигин элестетип көрсөтөт. Мисалы:

1. Кай бир тобу айтка келгендей, көйнөктөрү ак, белдери жаңы жолуктар менен курчалуу, көк селде чалынып, карала кымкап кийип көйкөлүп, өзгөчө алардын кабактары жарык эле, көздөрү делөөрүп *чекчейип* тиктеп, үндөрүн бийик чыгарып бакылдап сүйлөшүп, нары бери чайпалып басышат [Т.К. СК. 301].

2. Казына башы кирпиктерине чейин агарып,аккүп жөжөдөй *бүжүрөп* жүдөп карыган адам, ал жалтыраган кашка башын бир жагына кыңырта кылып, колундагы шамын жогору көтөрө берип дүнүйөнүн тарыхын, кайсынысы жортуулдан түшкөнүн, кайсы жылкы элден жыйган зекеттен чогулганын же кайсы бектен тартуу болуп келгенин бежиреп сүйлөп келет [Т.К. СК. 284].

Мында 1-мисалда *чекчейип* сөзү адамдын теше тиктеп турган көзүн элестетсе, 2-сүйлөмдө *бүжүрөп* сөзү басынып корунган, жүдөө адамдын көрүнүшүн элестетет.

Д идеофонемасы заттын чоң, кең, жазы, жайылыңкы, кээде кичине экендигин элестетип көрсөтөт.

Мисалы: Кудаяр хан *дымып* өз санаасына өзү эзилип, башын ийкеди [СК. 445].

Бирок, эми ал баштагыдай *дүпүрөгөн* эли бар бекпи?![СК. 680].

Кайраты, атайы бой салбаган, атайын *дордоңдобогон* мүнөзү жакчу [СК. 677].

Мында 1-мисалда *дымып* сөзү заттын кичинелигин, алсыздыгын билдирип турса, 2-мисалда *дүпүрөгөн* сөзү заттын көптүгүн элесин берип турат, ал эми 3-мисалда *дордоңдобогон* сөзү заттын кең көлөмүн элестет.

К идеофонемасы катышкан элестүү этиштер сүйлөм башына жана ортосуна келгенде жүткүнгөндүктү, аягына келсе кичинеликти билдирет.

Мисалы: *Кылкылдап* бүтүн турган эл удургуп, жарылып, кай бир топ жакаларын карманып, келмелерин күңкүлдөп кете башташты [СК.306].

Азыр кээде эсине түшкөндө *кыңкылдап* ырдап жүргөн алиги ыр да Жаманкул кой жайып тоодо жүргөндө чыгарган ыры эмеспи [ЧА.IIт.175].

Танабай аттын нары жагына бир чыгып, бери жагына бир чыгып, *күйпөндөй* берди [Ч.А.Iт.54].

Мында1-мисалда *кылкылдап* сөзү элестүү этиш кыймыл-аракеттин чоңдугун алдыга жүткүнгөндүктү билдирсе, 2-мисалда *кыңкылдап* сөзү адамдын кыймыл-аракетинин басыңкы үнүн билдирип турат, 3-мисалда *күйпөндөй* сөзү кыймыл-аракеттин акырындыгын алдастагандыгын билдирип турат.

Л идеофонемасы катышкан элестүү этиштер аз кездешет, бирок ошого карабастан заттагы тездикти, чоңдукту, жумшактыкты, жазылыкты билдирет.

Мисалы:

1. Шырт этпей, дүп этпей *лепилдеп* кыймылдаган үй-бүлөө зайып тез колго суу куюп, тез дасторкон жайып, дүйүм даам коюп, чай суна баштады [СК.687].

2. Канкор жырткыч тумшугун матыра, ныгыра тиштеп, үзүп-жулкуп *лукулдатып* жеп кирди [СК.556].

3. Кушкатты тилмеч орусча *лепилдетип* жазып кирди [СК.461].

4. Мына жашы улгайды, айыл аксакалы болуп, эттүү жерде чара башчылык кылып, *лөкүйүп* отуруп алып эт бөлгөндөн башка менен иши жок момундун күнүн кечирип келет [СК.290].

Мында *лепилдеп, лепилдетип* сөзү 1-3-мисалда элестүү этиш кыймыл-аракеттин тездигин билдирип турса, *лукулдатып* элестүү этиши кыймыл-аракеттин өтө тездигин, шашкандыкты билдирип турса, 4-мисалда *лөкүйүп* сөзү заттын чоңдугунун элесин берип калды.

М идеофонемасы катышкан элестүү этиштер заттын чолок-кыскалыгын, алсыздыгын ж.б. көрүнүштөрүн берет.

Мисалы: Турчу мындай…Айпери жанынан өтө берди *мурчуңдап* [М.М. Т.75].

Ушунча сөзгө, ушунча ачык кекетүүгө *мүңкүрөп* отуруп береби? [СК.295].

Кул киши жооп бере койбой, бол эми сурабайсынарбы дегендей, *мулуюп* тиктеп алды [СК.394].

1-мисалда *мурчуңдап* сөзү адамдын келбетиндеги кыймылын, ишаратындагы кыскалыкты билдирип турса, 2-мисалда *мүңкүрөп* сөзү адамдын алсыздыктын элесин берсе, 3-мисалда *мулуюп* сөзү дагы адамдын кыймылындагы ишаратты билдирип турат.

Т идеофонемасы элестүү сөздөрдүн башында жана ортосунда келгенде заттын кеңдигин, жазылыгын, жайылган көрүнүшүн билдирет. Кээде көрксүз, начар, жагымсыз көрүнүштү билдирип калат.

Мисалы: 1.Данияр адегенде унчукпай, жаман көргөнсүп *түктүйө* калды [Ч.А. I т. 211].

2.Хан оозунан бир сөз чыгарышына жарабай, *тымпыйып* тим калды [СК.295].

Мында *түктүйө* көрксүз, жагымсыз, начар көрүнүштү билдирип турат.

С идеофонемасы элестүү этиштердин башында жана ортосунда келгенде заттын алсыздыгын, кичинелигин, чабалдыгын билдирип калат.

Мисалы: *Селейип* калышпадыбы. [СК.280]. Сөздү эмнеден баштарды билишпей экөөбү тең *салбырап* отуруп калышты [СК. 289].

Мында *селейип, салбырап* элестүү этиштери заттын алсыздыгын билдирип турат.

Ч идеофонемасы элестүү этиштердин башында жана аягында келгенде алдыга жүткүнгөндүктү, айрым учурда узундукту, көрксүздүктү, кээде жазылыкты, кеңдикти билдирип калат. Мисалы: Эң башы буларды да бир бечара иштерман канынан кырып, теринен буулап тапкандыр, меники деп,ач көздүктөн көздөрүн *чакырайтыш* эртели-кеч тиктеп да отурган чыгар [СК. 284].

Бийлер күдүңдөшүп, бири биринин этегин тартып, кычыгы кызарып эт баскан ач көздөрүн алдыртан *чекирейтишти* [СК. 404].

Р идеофонемасы кыргыз тилинде элестүү этиштердин башында колдонулбайт. Сөз ортосунда келгенде чоңдукту, кеңдикти узундукту, тездикти билдирип турат. Айрым учурда кичинеликти, алсыздыктыкты, көрксүздүктү билдирип калат.

Мисалы: 1. Абышка *үтүрөйүп* коркту[СК. 550].

Н идеофонемасы катышкан элестүү этиштер заттын көрүнүшүндөгү чоңдукту, кеңдикти, жазылыкты көрсөткөн маанини берет. Сөз ортосунда гана колдонулат, сейрек кездешет.

Мисалы: 1. Экөө аны муну кобурашканча майпаңдай басып карт адам келди да тигилерге жакын *ныгырыла* отура кетти [М.М.Т. 8].

Элестүү этиштер көркөм каражат катары образды, көрүнүштү элестүү, жандуу сүрөттөп берүүдө колдонулат. Ошол эле маалда алардын тутумундагы үндүү-үнсүз идеофонемалардын колдонушунда да бир катар өзгөчөлүктөр байкалат.

Тактап айтканда, кең үндүү менен келген мүчө аркылуу жасалган уңгулаш элестүү этиштер элестик түшүнүктү билдириши боюнча бири бирине жакын болушканы менен, конкреттүү маанилери боюнча айырмаланышат. Ошондуктан кең үндүү менен келген мүчөлөрдү элестүү этиштерди жасоочу мүчө деп эсептөөгө болот. Маселен, бир эле уңгудан жасалган төмөнкү этиштерди салыштырып көрөлү. Сал. **балкай** (толук, толмоч, көзгө толумдуу көрүнүү); **балпай** (дене-бою чоң, көлөмдүү, балпагай көрүнүү); **балтай** (толук, эби сыны жок көрүнүү); **балчай** (талпайган, былчыйган); **балжай** (бети жайык, толук көрүнүү). Мында *бал* - өйдөкү элестүү этиштердин түпкү уңгусу [Кудайбергенов 1981: 22-23].

Кыргыз тилинде элестүү этиштерди жасоочу өйдөкүдөй кең үндүү менен келген мүчөлөрдүн кууш үндүү варианттарыда бар. Алар лексика грамматикалык жагынан эки ача: кээ бир сөздөрдө кууш үндүүлөр сөздүн маанисин өзгөртө алышпай кең үндүү мүчөлөрдүн фонетикалык варианты катарында гана кызмат кылышса, айрым учурда жалганган мүчөлөрдүн кең жана кууштугуна карата уңгулаш туунду сөздөр маанилери боюнча кескин айырмаланышат.

Мисалы: *барпай - барпый, балкай - балкай, үксөй - үксүй, бултай - бултуй, жалпай - жалпый, какчай - какчый, салпай - салпый, сапсай - сапсый, чакчай - чакчый* ж.б.

Келтирилген фактылар элестүү этиш мүчөлөрүнүн кең жана кууш үндүү варианттары нагыз фонетикалык кубулуштардан башка семантикалык себептери менен шартталарын көрсөтүп турат.

Адабияттар

1.Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили: Морфология.- Б.,1997.

2.Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. -.М., 1988.

3. Кудайбергенов С. Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү.- Ф., 1983.

4.Садыков Т. Кыргыз жана түрк салыштырма грамматикасынын негиздери. -.Б., 2010.

К.Т. Секимова, БГУ

КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ ОРУС ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨРДҮН ЛЕКСИКО–СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Белгилүү бир тилге тиешелүү болгон лексикалык элементтер экинчи бир тилдин семантикалык, фонетикалык, грамматикалык өзгөрүүлөрүнө учурайт. Анткени, кандай гана сөз болбосун башка тилге өтүү менен ошол тилдин грамматикалык законуна баш ийет.

Сөздөрдүн семантикалык жактан өздөштүрүлүүсү ошол сөз өздөштүрүлүп жаткан мезгилдеги элдин экономикалык , илимий – техникалык , маданий дэңгээлине жана өздөштүрүлүп жаткан элдин тилине ал сөздүн кайсы мааниси кабыл алгандыгына байланыштуу болот. Ошол себептүү революцияга чейинки жана революциядан кийинки алгачкы мезгилде 20-30- жылдардагы кабыл алынган сөздөрдүн семантикалык жактан өздөштүрүлүшү менен азыркы мезгилдеги кабыл алынып жаткан сөздөрдүн семантикалык өздөштүрүлүшүнүн ортосунда бир кыйла айырмачылыктар бар.

Ошондой эле сөздөрдү өздөштүрүүдө бир тилдеги көп маанилүү сөздөр экинчи бир тилге дайыма эле бардык маанилери менен толук кабыл алына бербейт. Себеби, ал зарылчылыкка карай адегенде бир же эки мааниси кабыл алынышы мүмкүн. Мисалы, орус тилиндеги **билет** деген сөздүн бир нече лексикалык мааниси бар.

1.Бир нерседен пайдаланууга укук берүүчү акчага сатып алынган документ.

2. Белгилүү бир уюмга, партияга тиешелүүлүктү күбөлөндүрүүчү документ.

3. Кандайдыр бир текст жазылган баракча. Экзамендик билет.

Кыргыз тилинде революцияга чейинки бул сөздүн бир нерседен пайдаланууга укук берүүчү документ деген биринчи мааниси гана кабыл алынган. Калган маанилерин өздөштүрүүгө ал учурда шарт да, зарылчылык да жок болуучу. Себеби , ал маанилерди билдирген түшүнүктүн өзү кыргыз тилине кабыл алына элек болчу.

Кабыл алынуучу сөздүн кыргыз тилинде жок түшүнүгү гана орус сөзү менен өздөштүрүлүп, кыргыз тилине мурдатан белгилүү түшүнүгү кыргыздардын төл сөзү менен айтылып кала берген. Натыйжада андай сөздөр кыргыз тилине бүткүл мааниси менен эмес бир – эки мааниде өздөштүрүлгөн.

Одеяло – керебетке жабылуучу жука жабууну да ичине жүн салып жасалган буюмду да билдирет. Мунун экинчи мааниси кыргыз тилиндеги “жууркан” деген сөздү билдиргендиктен, бул сөз кыргыз тилинде биринчи гана маанисинде кабыл алынган.

Перевод - бир жакка акча жөнөтүү маанисинде гана колдонулат да башка маанисин кыргыздын “котормо” төл сөзү менен берген.

Спутник – жердин жасалма жандоочусу деген мааниде гана колдонулат. Башка мааниси кыргыздын төл сөзү менен “**жолдош**” деп берилет. /мой спутник/;

Орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн ортосундагы тыбыштык окшоштуктар жана кабыл алынган сөздү эне тилинин грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтыруунун натыйжасында толуп жаткан омоним сөздөрдү пайда кылган.

Кабыл алынган орус сөздөрүнүн өз нормасынан бир аз өзгөчөлөнтүп кыргыз тилинин тыбыштык законуна ылайыктап колдонуу жагы совет бийлигинин алгачкы жылдарында орун алган. Буга орфографиялык эрежелер да жол берип келген. 1930 -жылы орфографияга орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө ылайыкталып өзгөртүлүп колдонула тургандыгы көрсөтүлгөн болучу.

Ал эми революциядан кийин кирген сөздөр кыргыз тилинин фонетикалык мүмкүнчүлүгүнө туура келгендиктен, тыбыштык жагынан өзгөрбөй, орус тилиндегидей эле нормада колдонулуп жатат.

Бас:1: жоон (бас менен ырдоо/, орусча бас/, Бас :2: Бир нерсени басуу , этиш **Бас**: 3 Тез басып кетүү.

Чек .1: Акча берип чек алуу /Орусча чек./; Чек ,2; чек ара;

Чек. 3; тамеки чегүү;

Чек, жумушка чыгуу/;

Чек 4 сырдык сөз

Азыркы этапта кыргыз калкынын көпчүлүк массасы кабыл алынган орус сөздөрүн фонетикалык өзгөчөлүктөрү боюнча сабаттуу өздөштүрүүгө жетишип калышты. Мына ошондуктан кабыл алынган орус сөздөрүн мурдагыдай кыргыз тилинин тыбыш өзгөчөлүктөрүнө баш ийдирип, орфографиялоо маселесин кайрадан карап чыгып аларды мүмкүн болушунча орус орфографиясынын нормасы боюнча жазуу керек экендиги күндөлүк практикада ачык көрүндү. Мына ушундай шарттардын негизинде кыргыз тилинин өз бөтөнчөлүктөрүнө ылайыкталып кабыл алынган орус сөздөр аркылуу пайда болгон омонимдердин саны азыркы кезде азайды. Туура кыргыздын төл сөздөрүнө омонимдик катышы бар болгон:

Бут 1.адамдардын айбандардын жана канаттуулардын басып жүрүүгө ылайыкталган мүчөсү.

2. Күзүндө ошол бир кочуштан бир бут эгин алсак , азыркынын эсесин кайтарып алганыбыз ошол болбойбу деген гана ойдомун. (Ч.Айтматов “Гүлсарат” Ыр 1978 ж.85 – бет)

Чот /счет/ сыяктуу сөздөр азыр орус тилиндегидей эле колдонула баштагандыктан омонимдик катарлардын составынан чыгып калды . Бул сөздөр өздөрүнө омоним болуп калган кыргыз сөздөрү менен кээде оозеки айтууда гана окшоштугун сактап, жазууда алардан айырмалангандыктан азыркы кыргыз тилинде алар омонимдер эмес, омофондор айтылышы гана окшош, жазууда айырмаланган сөздөр болуп калды.

Орус тилинен кирген төл сөздөр омографтарды да түзүшкөн. Мисалы, **курсант** деген сөз кыргыз

тилинде кубанычтуу, көңүлдүү, ыраазы деген мааниде колдонулса . орус тилинен **курсант** деген сөз атайын окуу жайынын окуучусу дегенди билдирет.

Мисалы: Тилегим орундалып самап жүргөн **курсанты** мен дагы анын катардагы" /Маликов К./.

Отурду бак кароочу "аягыла" деп кыпкызыл анарына **курсант** болуп. (Бекжанова Р. Орус тилинен кирген сөздөрдүн таасири менен түзүлгөн омонимдер, Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. Фрунзе 1985 ж. /Үмөталиев /

Азыр тилдеги өсүп – өнүгүү, өзгөчөлүктөргө байланыштуу бул өңдүү айрым синонимдердин орус тилинен кирген түгөйлөрү күндөлүк турмушта активдүү колдонулуп , төл сөздөн турган түгөйү кийинки синонимдик жаңы маанисинен ажырап , алгачкы түпкү маанисинде гана колдонулуп калгандыгы, же кээ бирөөлөрү колдонуудан таптакыр чыгып калгандыгын байкайбыз. Мисалы, 20- жылдары **кеңеш өкмөтү**, **совет өкмөтү** деген сөздөр синоним болсо, азыр бул мааниде совет өкмөтү гана колдонулуп, "**кеңеш**" өзүнүн алгачкы "кеңеш берүү" деген маанисинде гана колдонулуп калды.

Орус тилинен кирген айрым сөздөр кыргыз тилиндеги төл сөздөр менен катар айтылышынын натыйжасында көп сандаган синонимдер пайда болгон Мисалы, Кожоюн хозяин – орус тилинен – ээ. Орус тилинен кирген кээ бир синонимдердин кыргызча эквиваленти жок. Андай синонимдер орус тилинен даяр түрдө оошуп кирген: Доктор – врач, летчик-учкуч,аэроплан - самолет деген синонимдик катарлар эне тилибиздин лексикасын байытты. (Б. Суранчиев Орус тилинен кирген сөздөр аркылуу түзүлгөн синонимдер Ф. 1965.99 - бет). Бир тилден экинчи тилге оошуп кирген сөздөр ал тилде фонетикалык жана морфологиялык жактан өздөштүрүлөт. Азыркы мезгилде орус тилинен кабыл алынып жаткан сөздөрдү фонетикалык жактан өздөштүрүү анчалык кыйынчылыкты туудурбайт. Анткени , ал сөздөр орус тилинде кандай айтылса жана кандай жазылса , кыргыз тилинде да ошондой айтылат жана жазылат. Орус тилинен кирген сөздөрдү морфологиялык жагынан туура кароонун мааниси чоң.

Кыргыз тилине орус тилинен ар түрдүү составдагы сөздөр өздөштүрүлдү; жөнөкөй сөздөр: стакан, стол, шапка, татаал тутумдуу сөздөр: самовар, водопровод.

Бул сыяктуу кабыл алынган сөздөрдү грамматикалык жактан туура жазуу эң мурда ал сөздөрдүн кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендигин аныктап алуу зарыл. Анткени кыргыз тилиндеги мүчөлөр бардык сөз түркүмдөрүнө бирдей даражада жалгана бербестиги, ар бир сөз түркүмдөрүнүн өзүнө тиешелүү мүчөлөрү бар экендиги жалпыга белгилүү.

Мисалы,трактор,самовар, комбайн деген сөздөр качан гана өзү билдирген заттар колдонууга кире баштагандан тартып кыргыз тилинде кеңири колдонула баштады. Орус тилинен кабыл алынган сөздөр кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендигине карабастан, өздөрүнө мүнөздүү болгон грамматикалык белгилеринен ажырап роддук көрсөткүчтөрү , жөндөмө жана жак мүчөлөрү менен өзгөрүлүп, көптүк санда айтылып кыргыз тилине атооч жөндөмөдө кабыл алынат. Аларга грамматикалык маани берүүчү кыргыз тилиндеги тиешелүү мүчөлөр жалганат. Кыргыз тилинин грамматикалык өзгөчүлүгүнө байланыштуу орус тилинен кирген зат атоочтор кыргыз тилинде роддук белгилеринен ажырайт да , роддук маани кээде лексикалык жол менен да берилип калат: учкуч аял, врач кыз.

Кийинки мезгилдерде айрым сөздөр жөнөкөй родду билдирген мүчөлөр менен бирге кабыл алына баштады:

актриса, медичка, разведчица, лаборантка Орус тилинен кирген предметтик маанидеги сөздөрдү көптүк мааниде айтууда ага көптүк - лар мүчөсү жалганат.М: тракторлор, айылдар

Орус тилинен кыргыз тилине аягына **- ист, - изм** мүчөлөрү уланган көп сандаган интернационалдык сөздөр да оошуп кирген.

Революциядан кийинки алгачкы мезгилдерде жогорку мүчөлөрдү кыргыз тилиндеги мүчөлөр менен алмаштырып берип келишкен:

капиталчыл, социалчыл, марксисчил. Бирок бул формада уюшулган сөздөр көпкө жашай алган жок-,себеби кыргыз тилиндеги - чыл мүчөсү жогорку мүчөлөрдүн маанисин толук бере алган жок.

Орус тилинен кыргыз тилине жалаң гана жөнөкөй сөздөр эмес ар түрдүү моделде жасалган татаал сөздөр да өздөштүрүлгөн.

1. Эки жөнөкөй сөздүн бирге айтылышы менен жасалып , жаңы лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр. Мындай татаал сөздөрдүн эки компоненти тең которулбай орусча кабыл алынган, же бир компоненти кыргызча которулуп алынган:

Кино – студия кино - механик , кино - жыйнак авто – мончо , контр сокку.

2.Ар башка маанидеги эки сөздүн ортосун бириктирүүчү үндүүнүн кошо айтылуусу менен жазылган сөздөр:

Круг – о – зор круг жана зор, зрение, электр – о – монтер электр жана монтер

Сам – о –лет сам жана летать сам – о – вар сам жана варить

3.Биринчи сөзү уңгу түрүндөгү аны менен мүчө жалганган сөздөрдүн кошо айтылуусу менен жасалган сөздөр : **товар - о – ведение товар жана ведение**

Кыргыз тилинин лексикасында орус тилинен оошуп кирген сапаттык сын атоочтор кезикпейт. Көбүнчө **- ский, - ный** сыяктуу суффикстер менен жасалган катыштык сын атоочтор кыргызча кабыл алынган. Мисалы, - лык мүчөсү – ский суффиксинин ордуна колдонулат. агротехнический – агротехникалык, советский - совет- тик ный мүчөсүнүн ордуна колдонулат:

автомобиль- ный – автомобиль – дик, мораль – ный - морал- дык.

Кыргыз тилиндеги луу мүчөсү орус тилиндеги төмөндөгүдөй мүчөлөрдүн ордуна колдонулат: **гениаль – ный – гениал – дуу талантливый - талант – туу.**

Кыргыз тилине орус тилинен чыныгы этиштердин кабыл алынгандыгы байкалат.

Орус тилинен кабыл алынуучу этиштер дээрлик субстантивдешкен түрдө келип кирет да , андан кийин аларга ар кандай мүчөлөрдү жалгоо менен этиштик маани берилет, мындай көрүнүш жалгыз гана кыргыз тилине мүнөздүү болбостон , жалпы түрк тилдери үчүн да мүнөздүү.

Кабыл алынуучу этиш сөздөргө кыргызча грамматикалык форма берүүдө да алардын атооч жөндөмдөгү атоочтук негизи алынып, андан кийин кыргыз тилиндеги этиш жасоочу мүчөлөрү жалганат.

Мисалы: орус тилиндеги арендовать, асфальтировать, аттестовать, деген этиштердин кыргыз тилине өздөштүрүлүшү эң мурун алардын атоочтук уңгусу бөлүнүп алынып, андан кийин ага жалганып турган орус тилиндеги

- ировать - изировать, - овать мүчөлөрүнүн маанисин так бере ала турган кыргыз тилдеги – лоо жана лаштыруу мүчөлөрү жалганган;

Аренда – лоо, асфальт – тоо, аттестация – лоо.

1924- жылы кыргыз эли басма сөзгө ээ болуп , адабий тилдин өнүгүшүнө кыргыздын төл сөздөрүнөн жаңы маанидеги сөздөрдү жасоодо жалгыз гана семантикалык жол пайдаланылбастан , фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик жол да кеңири пайдаланылган.

Адабияттар

1. Бекжанов Р. Орус тилинен кирген сөздөрдүн таасири менен түзүлгөн омонимдер. Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. -Ф:.1985. 76 – бет.
2. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан ,- Ф.: Мектеп, 1987.
3. Курманалиева В. Азыркы кыргыз тилинин лекскасынын өсүшүнүн кээ бир маселелери . –Ф.: Мектеп, 1969.
4. Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф.: Мектеп, 1987.
5. Суранчиев П. Орус тилинен кирген сөздөр.- Ф., 1965.
6. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. – Ф.: Киргизучпедгиз, 1959.
7. Ибраимов С. Тил илиминин негиздери .- Б., 2009.202 б.
8. Карыбекова М. Кыргыз тилиндеги көркөм сүрөт өнөр терминдеринин лексико - грамматикалык өзгөчөлүктөрү.- Б., 2015.

Байниязов А.
Международный казахско-турецкий университет им.Х.А. Ясави
Туркестан, Казахстан

АНТРОПОАКТУАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР УЧЕБНЫХ СЛОВАРЕЙ

Главная особенность обучающих словарей неразрывно связано с его антропоцентрической характеристикой, так как они создаются с учетом всех пожеланий и направлены на удовлетворение реальных потребностей человека. Следовательно необходимо отметить тот факт, что одним из основных отличий обучающих словарей является на направленность к адресату. При создании словаря автору необходимо знать и учитывать в своей работе как психологические, так и прфессиональные качества личности тех, кому адресован данный словарь. Кроме того, создатель словаря также должен уметь прогнозировать позновательные и коммуникативные потребности, динамику развития языкового сознания личности, причины использования того или иного словаря.

Учебные словари занимают особое место в учебной лексикографии. Учебный словарь - одно, двух или многоязычный словарь, составленный в учебных целях, помогающий организовать и направить преподавание и изучение лексического состава языка [1.81].

Учебный словарь – продукт многочисленного труда в области лексикографии, играющий неоценимую роль в исследованиях языковых контактов и языкового взаимодействия групп людей, различных как по содержанию, так и по типу и обьему (Морковкин). Основной отличительной особенностью учебных словарей является то, что они нацелены на процесс овладения языком, и в отличие от других видов словарей они имеют определенную направленность и свой лексикографический способ создания. Главная их задача заключается в формировании в сознании человека важности изучения языка. Следовательно, учебные словари имеют антропоцентрический характер. Существуют другие виды и типы словарей, называющиеся лингвоцентрическими. Сходство и различия этих двух словарей, имеющих место в лексикографии, можно без труда проследить в строении словарных статей толкового словаря. В толковых словарях, созданных лингвоцентрическом способом особое внимание уделяется описанию строения языка, в то время как в словарях, созданных антропоцентрическим способом, ярко выражено их целевое назначение в обучении и овладении языком.

В настоящее время имеют место так называемые малые толковые словари, которые не всегда отвечают требованиям. Многие из них содержат в себе единицы из общеупотребительной лексики и представляют собой результат сокращения, сжатия, упрощения уже имеющихся больших толковых словарей, что в свою очередь приводит к низкому качеству содержания. А учебные словари, в противовес указанным словарям, имеют научную теоретическую основу, резко отличаются от других словарей как своим строением, так и содержанием.

В основе всех учебных словарей лежит их антропоактуальный характер, о чем в своих работах пишет Р. Тусипкалиева. По ее мнению все словари можно разделить на два вида по характеру и принципам их создания, имеющие антропологический и лингвоцентрческий способы описания. Лингвоцентрический способ описания словарей представляет язык как систему категорий и разрядов, заключенный в текстах, как явления, изолированное от говорящего субъекта. В таком подходе к языку отмечается множество различных языковых явлений и процессов с позиции типологии, которое составляет общий языковой механизм, допускающий их механическое поочередное описание. Поэтому такой вид описания называется системно- описательным. Лингвоцентрический способ описания находит свое применение в традиционных словарях, где представлена академическая грамматика. Раздел науки о языке, в основе которой лежит лингвоцентрический способ описания называется системно-описательной лингвистикой.

Язык, с точки зрения антропоактуального подхода, рассматривается как явление не врожденное от природы, а приобретенное позже в процессе жизнедеятельности человека, постепенно формирующееся в его сознании.

Значимость антропоцентризма, во-первых, в том, что объектом изучения выступает язык как средство общения, во-вторых, что очень важно, выявляет сам процесс взаимодействия языка и человека. Лингвистика, изучающая язык с позиции антропоцентризма, называется антропоактуальной лингвистикой. Если в системно-описательной лингвистике язык функционирует в качестве социального процесса, то в антропоактуальной лингвистике, если говорить образно, язык рассматривается как развивающееся явление, как живой растущий организм в человеке. Из этого следует, что обучающая лексикография должна опираться на антропоактуальный подход к языку, который находит отражение в педагогической лингвистике [2].

На сегодняшний день принято называть учебную лексикографию антропоцентрической лексикографией. Само понятие антропоцентрической лексикографии исходит из понятия антропоцентрической лингвистики. К примеру, если рассматривать казахский язык в качестве иностранного, то такой подход по своей сути будет резко отличаться от традиционного общего описания языка. Разница между двумя видами описания языка выявляет конкретные потребности языкового общения. Если в описании языка содержится большое количество сведений о способах изучения языка, то это ярко выраженный антропоцентрический подход к языку. И наоборот, не содержащий таких сведений – лингвоцентрический подход.

Казахский ученый-лексикограф М. Малбаков считает, что в словаре имеют место три вида интенций: дидактическая, справочно-аналитическая и научная. В исследованиях, посвященных изучению строения толкового словаря, ученый пишет: «Степень необходимости и частотности использования толковых словарей, их жизнеспособность зависят от этих трех интенций. Если в словаре преимущественно предпочтение отдается научной интенции, то такой словарь используется в научных кругах общества. В случае, если в словаре намечается превосходство справочно-аналитической интенции, то существует риск превращения его в обычную энциклопедию. А если в словаре превосходящую роль играет дидактическая интенция, то он становится учебным пособием по изучению языка. Поэтому для того, чтобы словарь стал настоящей настольной книгой народа и долго ему служил, необходимо чтобы все эти три интенции присутствовали в словаре» - утверждает ученый [3]. Затрагивая вопрос о языке словаря, он пишет: «Всем известно, что словарь должен одновременно отражать результаты кропотливого научного труда, быть справочным материалом и в то же время учебным пособием по изучению языка. Словарь играет большой роль в обучении языка, выступая в роли учебника и учебного пособия. В данном случае речь идет о толковых словарях. Академик А.Щерба в качестве эффективного средства обучения языка предлагает использовать толковые словари».

Как уже было сказано выше, в учебной лексикографии особое место отводится дидактической интенции. Неоспорим тот факт, что во всех видах слова обязательно присутствует дидактическая интенция. Такой вывод был сделан известными французскими учеными лексикографами К. Дюбуа и Ж. Дюбуа, получившими мировую известность трудами по исследованию теории лексикографии. По мнению исследователей, общие словари относятся к произведениям дидактического жанра. Таким образом, лексикографические понятия и выражения в рамках данного жанра могут обладать значимыми качествами, свойственными педагогическому языку[4,7]. Язык словаря, по мнению ученого, «должен быть строго научно отшлифованным. В словарях слово представлено в совокупности всех его свойств, поэтому словарь оказывается не только уникальным и незаменимым пособием по языку, но и важнейшим инструментом научных исследований.

В трудах, посвященных человеческому фактору говорится: «Познание, направленное не на мир, а на один из объектов этого мира – на человека, на самого себя – и создает тот специфический фактор, который может быть с полным правом назван субъективным человеческим фактором в языке. Человек как познающий и самопознающий субъект противостоит миру не как пассивный объект, а как деятельный субъект, пытающий создать в своем сознании мир вещей как свой собственный мир» [5.86]. Такая точка зрения указывает на тесную связь субъективного человеческого фактора с антропоцентризмом.

Современная наука стремится воплотить в словарной форме все аспекты полученных знаний, поэтому в новейших словарях объектом описания становятся не только слова, но и иные языковые единицы. Это означает, что целые выражения естественного языка закономерно можно разделить на отдельные слова, а слова, в свою очередь, приобретая определенную форму, объединяются по своим признакам в различные группы слов. Слова естественного языка научно обоснуются, объединяются в лексические единицы языка, обретают свою символическую форму. Словари, содержащие такие лексические единицы, являются вторичными по отношению к естественному языку. «Объектом изучения является не сам язык и не мир в целом. Его объектом становится все то, что знают и говорят о языке и о мире[4]. Французские лексикографы, развивая эту идею, доказывают, что «как и любой вид педагогического языка, словарь направляет читателя на определенный тип коммуникации. Лексикограф становится автором словаря и субъектом коммуникации, зачастую прямо и косвенно общающийся с читателями через свой словарь. Он учитывает все требования и пожелания читателей».

Взаимодействуя, таким образом со своими читателями, лексикограф вступает в роли субъекта коммуникации, а в роли коллективного субъекта коммуникации, что делает его связующим звеном. Таким образом, лексикограф превращается в некий субъект, прогнозирующий общественное мнение, выступая от имени социальной среды. Читатели воспринимают лексикографа как идельного носителя языка, как субъекта представителя языка. Содержание словаря отражает в себе нормы какого-либо языкового и культурного сообщества. Информация, заключенная в словаре, имеет целевое назначение и предназнпчена для пополнения пробелов в знаниях читателей. Словарь становится как бы невидимым мостом между объемом знаний лексикографа и неполным объемом знаний читателя. Таким образом, природа лексикографической информации и педагогическая информация преподавателя-педагога часто совпадают. Лексикограф

никоим образом не может остаться вне любого процесса коммуникации. У него складывается свой собственный подход в изучении языка, отличающийся от традиционных принципов лингвистики. Он становится новых научных открытий. Манера и способы создания словаря лексикографа в принципе отличается от автора педагогической речи выражений. Позиция лексикографа объясняется теорией противоположной другим теориям, той которую он считает правильным и нужным. Исходя из этого можно сделать вывод о том, что существует некоторое противостояние между научно-полемическим методом и нормативно-педагогическим методом, что затрудняет процесс претворения в жизнь собственных идей и замыслов.

Словарь выполняет общественно важные функции, обеспечивая обучение языку, описание и нормализацию языка, межъязыковое общение, научное изучение языка. Лексикография стремится найти наиболее оптимальные и допустимое для восприятия способы словарного представления всей совокупности знаний о языке. Поэтому лексикография охватывает комплекс проблем, связанных с отбором лексики, определение объема и характера словника, принципы расположения материала, структура словарной статьи, типы, словарных определений, соотношение разных видов информации о слове. Ученые-лексикографы доказывают, что язык словаря должен быть в первую очередь педагогическим языком. Именно учебные словари, которые являются основным продуктом учебной лексикографии, выполняют педагогическую функцию. Лексикограф создает все необходимые условия для самостоятельного изучения языка. Таким образом, со страниц учебных словарей автор словаря имеет постоянный виртуальный контакт с самим читателем.

Литература

1. Русско-казахский толковый словарь. Науковедение., Павлодар, 2006.

2.Түсіпқалиева Р. Қазақ лексикографиясы: екі тілді шағын сөздіктің құрылымы: фил. ғыл. канд. ...дис.: 10.02.02 – Алматы, 2007. – 126 б.

3. Малбақов М. Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің құрылымдық негіздері: фил. ғыл. док. ...дис.: 10.02.02. – Алматы, 2003. – 357 б.

4. Rey A. Les bases theorigues de la description lexicographidue du grancais tendances actuelles. P. 1968. – 240 p.

5. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. – Москва: Наука, 1990.

УДК 82. 091

Нургазина А.Б.
КРСУ им. Б.Ельцина

КОНЦЕПТЫ «ЖИЗНЬ» И «СМЕРТЬ» В ЛИРИКЕ А. БЛОКА

Рассмотрена авторская концептуализация понятий «жизнь» и «смерть».Ключевые слова:концепт, поэтическая картина мира, поэтический дискурс, синонимический ряд, авторское восприятие.
The article deals with the author's conceptualization of »life» and «death» concepts. Keywords: concept, poetic world building, poetic discourse, synonymic row, author's perception.

Индивидуально-авторское понимание А. Блоком «жизни» как «смерти», а «смерти» как «жизни», интерпретируется в свете символистических взглядов. Для А. Блока способом обретения иной жизни является смерть. Ее наступление становится некой наградой для лирического героя. Анализ ряда примеров показал, что, касаясь тем «жизнь-смерть», поэт стремится в своем творчестве вырваться за грань земного мира, почувствовать мир иной, прикоснуться к нему. Именно поэтому в ранней лирике Блока намечается следующий парадокс в авторском толковании понятий жизни и смерти:

а) земная жизнь – мертвенная, т.е. физическое существование для Блока – своеобразная «недо-жизнь»: *Земля мертва, земля уныла…* [1, 75];

б) физическая смерть, хотя и является разрушительницей тела, однако одновременно выступает и своеобразной дверью к иной, истинной, идеальной жизни – поэтому желанна лирическим героем: *Пусть разрушается тело и страсти земные бушуют…Дух пролетит над пустыней бесплодных терзаний* [1, 63]; *Готовься в путь! Близка могила, - Спеши, поэт! Земля мертва, земля уныла, - Вдали – рассвет* [1, 75].

Для А. Блока смерть – это этап перехода на новый уровень жизни, в иную форму бытия. Смерть как умирание физической оболочки является обязательным условием осознания человеком себя в иной реальности и служит в онтологическом мировоззрении поэта как бы «перевалочным пунктом»: *Мы вместе ждали смерти или сна. Томительные проходили миги. Вдруг ветерком пахнуло от окна, Зашевелился лист Священной Книги. ...Пришел наш час - запомнить и любить, И праздновать* ***иное новоселье*** [1, 218].

Поэт полон мистических предчувствий; он видит за краем кратковременной земной жизни, сна, иной мир: *Всё отлетают сны земные, Всё ближе чуждые страны* [1, 139]; *Я, наконец, смертельно болен, Дышу иным, иным томлюсь, Закатом солнечным доволен* ***И вечной ночи не боюсь...*** [2, 94].

Ожидание смерти сопровождается томлением, желанием: *Каждый вечер, лишь только погаснет заря, Я прощаюсь, желанием смерти горя* [1, 85]. Блок осознает непохожесть «того мира» на здешний, земной: *Страны холодные, немые, И без любви, и без весны* [1,139].

И в то же время, главным для поэта является тот факт, что неизбежный переход в иной мир прекращает томления, которые терзают человека на протяжении всей его земной жизни: *Там – матерь сына не узнает, Потухнут страстные сердца… Там безнадежно угасает Мое скитанье – без конца…*[1,139]

Стремясь показать все великолепие неземного мира, поэт сравнивал его с весной – временем года, когда пробуждаются силы природы, обновляется и воскресает все безжизненное: *Ангел розовый укажет, Скажет: «Вот она: Бисер нижет, в нити вяжет – Вечная Весна*»[1,139].

А. Блок в своем поэтическом дискурсе выражает культурно-эстетическую информацию в образной форме, наращивая в концептах «жизнь» и «смерть» новые смыслы «в целях самовыражения и художественного воздействия на адресата»[Болотнова 2006:431].

Формирование авторского смысла, выражающего результаты авторской концептуализации понятий «жизнь» и «смерть», происходит в ходе актуализации поэтом индивидуальных ассоциативных значений, возникающих в результате речемыслительной и оценочной деятельности поэта, в результате тончайших ассоциаций, сближающих между собой различные понятия и вовлекающих несовместимые понятия в синонимические отношения. И в этом случае значения, выраженные в словах «жизнь» и «смерть», могут быть сигналом или знаком другого значения. Цепи ассоциаций мыслительных образов могут быть многозвенными и варьироваться, переходя и в значения противоположного характера. По мнению В.Г. Гака, в процессе наименования «возможны» три элементарных изменения: использование данного знака для обозначения нового объекта, введение нового знака с новым обозначением и, наконец, неупотребление знака в связи с дезактуализацией обозначаемого [Гак 1980:19-29].

Первым шагом к изменению значения в речи является отклонение в употреблении, намеренное или случайное. В поэтическом контексте наблюдается намеренное отклонение от обычного употребления. Приглашая вникнуть в новый смысл слова, выявить новый нюанс смысла, поэт совершает, согласно правилам когнитивной семантики, операцию инференции, суть которой состоит в том, чтобы, используя наличествующие в дискурсе или тексте реальные языковые формы, выйти при их «прочтении» за пределы их значений, т.е. определить, что из них следует или вытекает. Такая когнитивная инференция, произведенная над словами «жизнь» и «смерть», позволяет А. Блоку на основе языкового знака создать новые смыслы слова, не только находящиеся в связи друг с другом, но и расходящихся между собой. Так, в результате инференции у слов «жизнь» и «смерть» появляются новые смыслы. В этом наблюдается реализация следующих смысловых связей между доминантами «жизнь» и «смерть» и периферийными глубинными значениями:

1) корреляционные. В этом случае между доминантами «жизнь» и «смерть» в двух отдельных синонимических рядах реализуются корреляционные связи, когда главное слово и члены синонимического ряда соотносятся между собой.

Жизнь – доминанта	Смерть - доминанта
члены синонимического ряда	
бытие	покой
мир	тишина
путь	отдых
судьба	могила
существование	конец

Жизнь: *Я и сам ведь не такой - не прежний, Недоступный, гордый, чистый, злой. Я смотрю добрей и безнадежней На простой и скучный* ***путь земной*** [2, 244]; существованье: *Всё* ***бытие*** *и* ***сущее*** *согласно В великой, непрестанной тишине* [1,140]; судьба: *Ты - как отзвук забытого гимна В моей* ***черной*** *и* ***дикой судьбе*** [2, 227] и др.Смерть: *Сбылось пророчество мое: Перед* ***грядущею могилой*** [1, 135]; *Моим страстям, моим забвеньям, Быть может,* ***близится конец*** [1, 77] и т.д.

2) инклюзивные связи, т.е. связи включения совокупности классификационного типа, могут включать в себя отдельные единства корреляционного типа, отдельные синонимические или антонимические значения слова. В этом случае образуются синонимо-антонимическая парадигма, когда слово-доминанта включает в себя и синонимы, и антонимы.

3) Отношения сопряжения и пересечения, когда синонимические ряды «жизнь» и «смерть» входят в отношения сопряжения и пересечения с членами синонимо-антонимической парадигмы.

В данной парадигме «жизнь» и «смерть» вступают между собой в синонимические отношения, когда «жизнь» рассматривается как *унылое, рутинное, безрадостное, мертвенное существование*, а «смерть» как *животворящее начало, вдохновение, бытие*, несущее радость.

В отношения пересечения «жизнь» и «смерть» вступают в том случае, если синонимы, относящиеся к синонимическому ряду «жизнь», входят в синонимические ряды доминанты «смерть», когда они в процессе варьирования своих значений развивают значения прямо противоположные синонимическим значениям «жизни» или «смерти».

Анализ функционирования концептов в поэтической картине мира и объективации в поэтическом контексте показывает, что концепты «жизнь» и «смерть» получают в результате субъективного творческого переосмысления, эмоционального чувствования новые ассоциативные связи, необычные смысловые, символические значения, изменяют свои привычные связи и вступают в новые. Все это является продуктом авторского мировосприятия и творческого воображения.

Литература

1. Болотнова Н.С. Филологический анализ текста. – Томск: изд-во Томск. гос. ун-та, 2006.

2. Гак В.Г. Эволюция способов номинации в свете соотношения внешних и внутренних стимулов в развитии языка // Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания «Диаманд», – М., 1980.

Источник

1. Блок А.А. Собрание сочинений: в 8 т. – Л., 1960-1963.

Д.Алтаева,
Жалал-Абад шаарындагы экономика жана ишкердик университети

ЖАРДАМЧЫ АТООЧТОР ЖАНА ЖАНДООЧТОР: ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ ЖАНА АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ

Жардамчы атоочтор тилде мурдатан бери эле колдонуп келе жаткан, сүйлөм ичинде белгилүү бир даражада кызмат аткарып, жөндөмөлөрдүн маанисин толуктап, тактап көрсөтүүчү сөздөрдүн тобу.

Кызматчы сөздөрдүн бардыгы, тарыхый жагынан алып карасак толук маанилүү негизги сөздөрдөн жасалган. Мезгилдин өтүшү менен толук мааниде колдонулуп келген сөздөр бара-бара лексикалык маанисинен алыстап, көңүрттөнүп кызматчы сөздөр сыяктуу милдетти аткарып калышы толук мүмкүн жана мындай процесстер тилде ар дайым боло берүүчү көрүнүш.

Алгачкы эмгектерге саресеп салсак, түрк тилдеринин грамматикаларын изилдеген окумуштуулар жардамчы атоочторго токтолбой койгон эмес. Алсак, Орхон-Энесай жазуу эстеликтерин изилдеген окумуштуулар да ошол тилдин курамында кызматчы сөздөр айтайын деген ойду так, даана жеткизүү үчүн жана сүйлөмдөгү сөздөрдү бири-бири менен байланыштырып туруу кызматын аткаруу үчүн колдонулгандыгын белгилешет (Насилов, 1960). Ошондой болсо да алгачкы мезгилдерде жардамчы атоочтор жеке бир изилдөөнүн объектиси болгон эмес, бирок грамматикалардын ичинде анын кичине бир саласы катарында изилдөөгө алынган. Ошол эле учурда жандоочтордун катарында да каралган.

«Алтай тилинин грамматикасында» (ГАЯ, 1869) азыркы жардамчы атоочтор жандоочтордун ичинде каралып өзгөчө атоочтуктар (особые именами) деп аталган. «Послелоги или приставки падежей дательного, исходного и местного отвечают на вопросы: куда, где, откуда. Когда, для предупреждения неясности, нужно точно обозначить положение предмета, тогда между названием этого предмета и падежным послелогом вставляют особое имя, например: ir-внутренность, тыш-внешность, ӱст-верх, алт-низ, алын-перед, кійінзад, јан-бок, сторона и др.» (ГАЯ, 1869, 105).

Бул эмгекте мейкиндик жөндөмөлөрүндө келген жардамчы атоочтор (барыш, жатыш, чыгыш) негизинен кыймыл-аракеттин багытын конкреттүү, так көрсөтөрүн белгилегендигин көрүүгө болот.

Н. К. Дмитриев түркологиянын тарыхында биринчи жолу жардамчы атоочторду жандоочтордон бөлүп, бул эки категорияны бири-бири менен салыштырып, айырмачылыктары менен бирге, окшоштук жактарына да токтолгон. Биринчи жолу «жардамчы атооч» терминин туркологияда колдонгон окумуштуу бул - Н. К. Дмитриев болгон. Ал өзүнүн 1937-ж чыккан «Служебные имена в турецком языке» деген макаласында бул термиди пайдаланып, жардамчы атооч менен жандоочтун эки башка категория экендигин далилдеп берген.

Автор жардамчы атоочтор мурда толук маанилүү сөз болгондугун айтып, ошол толук маанилүү сөздөр бара-бара лексикалык маанисинин солгундашынын (б.а. грамматикализациялоонун) натыйжасында пайда болгондугун көрсөтүп, жардамчы атоочторго мындай аныктама берет. «Турецкий язык знает целую категорию имен, которые как бы находятся в средней стадии развития между обычным именем с его предметной семантикой и с возможностью нормального для имен морфологического изменения с одной стороны и послелогами с его аморфностью, утратой предметной и наличием чисто «грамматической» семантики с другой. » (Дмитриев, 1962, 119).

Бул берилген аныктамадан жардамчы атоочтор деген эмне жана алар кандай болору толук көрүнүп турат.

Н. К. Дмитриевдин бул эмгегинде жардамчы атоочтор жөндөмөлөрдүн маанилерин толуктап, так көрсөтөрү айтылып, сүйлөм тизмегинде келген тартибине да көңүл бөлүнгөн. Жардамчы атоочторго таандык мүчө, андан кийин мейкиндик жөндөмөлөрүнүн (барыш, жатыш, чыгыш) биринин мүчөсү жалганып, өзүнүн алдындагы сөз менен (илик жөндөмөсүндөгү зат атооч сөздөр менен) кыйышуу жолу аркылуу айкашып келери айтылат (Дмитриев, 120-121).

Жогоруда белгиленгендей өз учурунда жардамчы атоочторго туура, так аныктама берилсе да, кийинки чыккан эмгектерде жардамчы атоочтор кайра эле жандоочтордун составында каралып келгенин байкоого болот. Алсак, Н. А. Баскаков «Каракалпакский язык» аттуу эмгегинде жандоочтор зат атоочтун обочолонгон формасы (послелоги-изолированные формы имен существительных) деп «К этой подгруппе относятся послелоги, представляющие собой чаще всего словоизменительные формы имен существительных в локальных падежах (направительном, местном и исходном) деп айтат. (Баскаков, 484). Азыркы грамматикаларда колдонуп жүргөн жардамчы атоочторду ушундай атап, аларды топтоштурууда өзүнчө ыкма колдонгон. «… изолированные формы имени и по своей семантике разделяются на две подгруппы:

1) послелоги, выражающие линейно-плоскостные,

2) послелоги, выражающие объемные отношения.» (Баскаков, 489)

Бул эки топтун катарында биз азыр жардамчы атооч деп колдонуп жүргөн сөздөр бар, мында жардамчы атоочтор жандоочтордон бөлүнүп изилденбеген, ошентсе да (жандоочтун ичинде болсо да) ар биринин маанисине токтолгон.

Кийинки чыккан эмгектерде да эки категориянын (жандооч, жардамчы атооч) бирдикте каралышы, изилдениши байкалат.

Профессор А. Н. Кононов өз эмгектеринде (Кононов, 1956; Кононов, 1960) жардамчы атоочторду жандоочтордон бөлүп албастан, (послелоги-имена) жандооч-атоочтор термини менен атап, алардын жалпы касиеттерине токтолгону менен лексика-грамматикалык жактарына көңүл бурган эмес. Ошентсе да тексттин мазмунунан жардамчы атоочтук маани таанылган.

Кызматчы сөздөрдүн ичинен жардамчы атоочтор менен жандоочтор бири-бирине грамматикалык кызматы жагынан, мааниси жагынан жакын категория, айрыкча жөндөмөлөрдүн маанисин толуктоо жагынан. Жалпысынан эле карап көрсөк кызматчы сөздөрдүн лексикалык маанилеринин басаңдашы, грамматикалык маанилеринин басымдуу болушу алардын жеке турганда сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албашын шарттайт. Ошондуктан кызматчы сөздөр өздөрүнүн алдында турган негизги маани берүүчү сөздүн болушун талап кылып, аны менен бирдикте туруп, аларга ар түрдүү кошумча маанини киргизет.

Эми биз жардамчы атооч менен жандоочтордун айырмачылык жана окшоштук жактарына токтолмокчубуз.

1) Жардамчы атоочтор аз болсо да маанилик касиетин сактап, лексикалык маанилеринен толук ажырабаган сөздөр. Ошондуктан жардамчы атооч катары бирде өзүнүн баштапкы заттык маанисинде колдонула берет да, сүйлөмдүн бир толук мүчөсүнүн милдетин аткарат. Б.а. бул учурда кызматчы сөз маанисинде эмес, заттык мааниде колдонулат. Мисалы: Ичинде жетиштүү огу бар. (Ч. Айтматов). Вертолет нарытан кайып өттү, ичиндегилер бул үчөөнү көргөндөй деле болгон жок…(Ч. Айтматов). Башында кызыл жолук, кабагы түйүңкү. (Ч. Айтматов). Сыртта кар аралаш жүдөткөн жамгыр жаап турат. (Ч. Айтматов). Ичинде туздалган балык бар экен. (Ч. Айтматов). Бул мисалдагы «ичинде», «ичиндегилер» сөздөрү өз алдынча бир сурооо жооп берип, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарды. (ичинде-кайда? орун тактооч, ичиндегилер-кимдер? ээлик милдетти аткарды ж.б.). Ушул сыяктуу эле баш, ооз, арка сыяктуу сөздөр адамдын дене бөлүгүн атоочу кадимки эле зат атооч сөздөр болсо да, экинчи бир маанисинде лексика-грамматикалык мааниси солгундап, алдыдагы сөз илик жөндөмөсүндө келип, жардамчы атоочтук кызматчы сөздүк мааниге өтүп колдонулат. Мисалы: Кызыл үйдүн оозунда күмүштөгөн айбалтачан сакчылар турат. (Ч. Айтматов). Добулгунун башында кир жыйылып да турат. (Т. Касымбеков). Бала үйгө жүгүрүп жеткенде машине-дүкөн тамдардын аркасынан жакындап келаткан. (Ч. Айтматов). Кароол дөбөнүн чокусунан төгөрөктүн төрт бурчу көрүнөт. (Ч. Айтматов). Анан оту өчкөн көзүнүн алдынан баары тумандап каалгый баштады. (Ч. Айтматов). Чуңкурдун капталына калаган кирпичке маңдайымды бастым. (Ч. Айтматов).

Жандоочтор жогоруда көрсөткөндөй эки түрдүү мааниде (жардамчы атоочтордой болуп, бирде-кызматчы сөз, бирде-атоочтук сөз заттык мааниде) колдонулбайт. Жандоочтор бир гана кызматчы сөз маанисинде колдонулат. Анткени жандоочтордун көпчүлүгү өзүнүн лексикалык маанисинен алыстаган же таптакыр жоготуп койгон, жөн гана грамматикалык мааниде колдонулуп, өз алдынча турганда сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт. Мисалы: сен үчүн; чейин; саат онго чейин, жөнүндө; китеп жөнүндө.

2) Жардамчы атоочтор менен жандоочтордун берген маанилеринде айырмачылык бар. Көбүнчө жардамчы атоочтор мейкиндик, мезгилдик мааниде колдонулат. Эгер мезгилдик мааниде колдонулса, өзүнүн алдындагы сөздү (атооч сөздөрдүн маанисин да) мезгилдик мааниде болушун талап кылат. Мисалы: Үч жарым жылдын ичинде Анархайдын тиги четине да, бу четине чыктык. (Ч. Айтматов). Ошондон көп өтпөй бул эки карышкыр кашардын желкесинде жайылып жүргөн бооз койлорго качырып тийип, аныек кызыл-жайранды ошерге салат. (Ч. Айтматов). Ушул тушта Ала-Дөбөт булуңунун колтугунда деңизди омуроолой жиреп кирип турган аска бар. (Ч. Айтматов).

Жандоочтордун өз керт башына тиешелүү мааниси (көбүнчө нака жандоочтор) жардамчы атоочторго караганда күңүрт экени даана байкалат. Анткени жардамчы атоочтор зат атоочтун сүйлөм контекстинде солгундоосунан улам алда канча кийин пайда болсо, жандоочтор маани берүүчү сөздөрдүн грамматикализацияланышынан улам тээ байыркы убактарда эле (нака жандоочтор пайда болуп отурат. Салыштырып көрсөк мурда пайда болгон жандоочтор «чейин», «дейре», «менен» кийин пайда болгон «аркылуу» (арка-спина т.а., опора с аффиксом обладания-луу); «жете», «карай» (жет, кара этиштерине чакчылдын е, й мүчөлөрү жалгануу аркылуу чакчыл этиш пайда болуп, мисалы: жете келди, карай калды, бул сөздөрдөн сүйлөм контекстинде жандоочтор жаралган. Мисалы: Кечке жете күтө албайм. (М. Элебаев). Үйүн карай кетти) жандоочторунун ортосундагы колдонулушу ар башка. Демек, жардамчы атоочторго караганда жандоочтор баштапкы маанисинен алда канча алыстаган.

3) Жардамчы атооч өзүнүн алдындагы сөздүн илик жөндөмөсүндө турушун талап кылат да, таандык мүчө, андан кийин мейкиндик жөндөмөлөрүнүн (барыш, жатыш, чыгыш) биринин мүчөсүн кабыл алат. Кээде өзүнүн алдындагы илик жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүрүлүп да айтылат. Мисалы: Мына ошондо чыканак астынан муштумдай бир таш ылдый кулап кетти. (Ч. Айтматов). Машине чөп астынан көрүнбөй калат, бет алдындагы айнеги гана жылтырап, тумшугу чыгып, төрт дөңгөлөгү гана калат. (Ч. Айтматов). Кара жексур калктын оозундагы сөз көбүнесе чын чыгып жатпайбы. (Ч. Айтматов). Базарбай жанында олтурган Рыскулду карады (Ч. Айтматов). Анан түн ичинде каердендир бирөө ырдай баштайт (Ч. Айтматов).

Айрым учурда жардамчы атоочтун алдында келген илик жөндөмөдөгү сөздүн өзү да түшүрүлүп айтылат. Мындай учурда жардамчы атооч өзүнчө туруп эле толук мааниге ээ болуп, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алат. (КАТГ, 1980, 209). Мисалы: Акбара жүгүрбөй эле учуп бараткансыйт, жанында төрт бөлтүрүгү, алар да катарлаш учуп бараткансыйт… (Ч. Айтматов). Бекей таежеси тойго барчудай жасанып-тыр: үстүндө кызыл көйнөк, бутунда өкчөлүү крым өтүкчө, башындагы гүлдүү шалы желкесине шыпырылган. (Ч. Айтматов).

Жардамчы атоочтор жөндөмө мүчөлөрү менен өзгөрө алат. Ал эми жандоочтор өздөрүнүн алдындагы атооч сөздөрдүн белгилүү бир жөндөмөдө турушун талап кылып, өздөрү жөндөмөлөр менен өзгөрбөйт. Мисалы: шаарга карай (шаар-га барыш жөндөмө), беш жылдан кийин (жыл-дан чыгыш жөндөмө). Жандоочтор жөндөмө мүчөлөрү менен өзгөрбөйт, жөн гана өзүнүн астындагы сөздөрдүн маанисин тактап көрсөтүп, ошол жөндөмөдөгү сөздөр менен айкашып келет.

4) Жардамчы атоочтор өзүнөн кийин жандоочторду кабыл алат. Бул учурда жардамчы атоочтун билдирген мааниси дагы да такталат, дааналанат. Мисалы: Күндүзү күн, түбү тешик дүйнөнүн түбүнө чейин жүрө берет кармаш… (Ч. Айтматов). Бостон карга боорток-топ жата калып, туңгуюктун кырына чейин сойлоп барды. (Ч. Айтматов). Кайык кырына чейин сууга батып, чөкмөй болду. (Ч. Айтматов). Андан ылдый кок-

тунун ичине чейин эңкейиштеп жүрүп отурат. (Ч. Айтматов).

Жандоочтор жогоркудай болуп өзүнөн кийин жардамчы атоочторду кабыл албайт. Тилде белгилүү болгондой, толук маанилүү сөздөрдөн кийин кызматчы сөздөр отун алып, маанилик жактан ыңгайлашат. Жандоочторго караганда жардамчы атоочтордо лексикалык маанинин бүгүнкү күндө да даап даана болуп турушу жардамчы атоочтордон кийин жандоочтордун келишине мүмкүндүк берип тургандай.

5) Жардамчы атоочторго жатыш жөндөмөсүнөн кийин -гы, -ги мүчөсү жалганып, сүйлөмдө аныктоочтук милдет аткарып калат. Мисалы: Баары кайтадан кайталанды, бадалдын арасындагы өздөрүнүн жолу менен Акбара асканын түбүндөгү үңкүргө шапа-шуп кирип барды. (Ч. Айтматов). Ала-Мөңгүнүн белиндеги түбөлүк музда тоңуп жаткан Эрназар да өзү болуптур… (Ч. Айтматов). Кечээ түнү уюлгуп урган бурганактан кийин ашуунун белиндеги кар дагы калың-дай түшкөн, бирок жымжырт. (Ч. Айтматов). Жандоочтор дээрлик сөз өзгөртүүчү, сөз жасоочу мүчөлөрдү кабыл албайт, жаңы сөз жасоого мүмкүнчүлүгү да жок.

6) Жардамчы атоочтор аз болсо да көптүктүн –лар мүчөсүн кабыл алат. Мисалы: Чыбырдын боорлорун жойлоп, башка жандыктар жыл бою искеп жечү тоютту суурлар чээнге киргичекти, оттойт эмеспи. (Ч. Айтматов). Аттын үстүндөгүлөр түшкөн кезде үй ээси жадырап тосуп алды…(К. Жантөшев). Мындай учурда алар көбүнчө субстантивдешкен мааниде келет. Жандоочтор да айрым учурларда көптүктүн –лар мүчөсүн жана жөндөмө мүчөлөрдү кабыл алат. Булар көбүнчө атоочтон пайда болгон жандоочторго тиешелүү (башка, кийин, сыяктуу ж. б.). Мисалы: Берен менен башкалар да макул болушкан. (К. Жатөшев). Сиз сыяктууларга. Бизден кийинкилер окусун. Ал эми этиштик жандоочтор –лар; ж.б. мүчөлөрдү дээрлик кабыл албайт.

Жогорудагы көрсөтүлгөн айырмачылыктар жардамчы атоочтор менен жандоочтордун ар бирин жеке категория боло ала турганын тастыктайт. Ошону менен бирге эле бул эки топтогу сөздөрдүн төмөнкүдөй жалпылык касиеттери бар экенин айта кетүүбүз абзел.

1) Жөндөмө мүчөлөр жетиштүү бере албай калган маани жардамчы атоочтор жана жандоочтор аркылуу берилет. Мисалы: Ал тоого боз үй тикти. Ал тоонун этегинде боз үй тикти. Адыл шаарга кетти. Адыл шаарды көздөй кетти. Ал терекке чыкты. Ал теректин башына чыкты. Мектепке кетти. Мектепке карай кетти.

2) Кызматчы сөздүн маанисинде келгенде жардамчы атооч да, жандооч да конкреттүү мааниге ээ эмес, ошондуктан сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткара албайт.

3) Сөз айкаштарынын тутумундагы жардамчы атооч да, жандооч да алдындагы атооч сөз менен өзүнөн кийинки этишти байланыштырат. Мисалы: тамдын үстүнө чыгуу, короону көздөй басуу.

4) Бул эки категоия тең лексика-грамматикалык жактан атооч сөздөрдөн кийин келет. Мисалы: короонун сыртында, айылга карай, ашуунун белинде, калктын ичинде, тоого карай, шаарга чейин.

Жыйынтыктап айтканда жардамчы атоочтор менен жандоочтордун ортосунда айрым бир айырмачылык жактары менен катар, окшоштук жактарын да белгилөөгө болот.

Адабияттар

1.Грамматика алтайского языка, составленная члена алтайской миссии. Казань, 1869.

2. Дмитриев Н. К., Служебные имена на турецком языке. В кн.: Строй тюркских языков. М., 1962.

3. Баскаков Н. А., Каракалпакский язык.

4. Кононов А. Н., Грамматика современного турецкого языка. М.-Л., 1956.

5. Кононов А. Н., Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960.

6.Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, Ф. «Илим», 1980.

7. Айтматов Ч., Т.2. Ф., 1982.

8. Айтматов Ч., Кыямат, Ф., 1988.

УДК 82. 091

Нургазина А.Б., КРСУ

К ВОПРОСУ АВТОРСКОЙ МОДАЛЬНОСТИ КАК КАТЕГОРИИ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ПОЭТИЧЕСКОЙ КАРТИНЫ МИРА

Рассмотрена категория авторской модальности, способствующая целостности поэтического текста.

Ключевые слова: субъективная модальность, авторская модальность, образ автора, языковая личность, идиостиль автора.

Поэтическая картина мира, будучи составной частью художественной картины мира, отличается от нее большей субъективностью, демонстрируемой поэтическим текстом. Субъективная модальность – это свойство поэтической картины мира, обусловленной особенностями поэтического творчества, субъекты которого, живя в мире собственных представлений, способны переживать только собственные ощущения, опираться на собственный опыт. Для такого субъекта события и факты объективной реальности, весь человеческий опыт умещаются в его сознании, хотя в результате схожести человеческого опыта у людей возникают схожие представления о мире.

Субъективная модальность – это широкое понятие, включающее в себя понятия «образ автора» и «авторская модальность». Авторская модальность

отграничивается от субъективной модальности тем, что субъективная модальность может реализоваться не только на уровне текста, но и на уровне предложения. Авторская же модальность связана как с авторской речью (повествование, описание, рассуждение), так и с речью персонажей и повествователя-рассказчика. По мысли В.В. Виноградова, автор «не просто субъект речи», а «концентрированное выражение сути произведения, объединяющее всю систему речевых структур персонажей в их соотношении с повествователем, рассказчиком или рассказчиками и через них являющееся идейно-стилистическим средоточием, фокусом целого» [1, с. 213].

Как видим, авторская модальность представляет собой существенную сторону художественно-речевой семантики поэтического текста. Выражая идейные позиции поэта, его мировоззрения и установки, его отношение к изображаемым событиям, к героям, авторская модальность способствует целостности и организованности поэтической картины мира. Анализ категории авторской модальности показывает, что она реализует личностные особенности автора, его эмоционально-этическую сферу и аксиологические установки. Авторская модальность цементирует всю поэтическую картину мира автора в единое целое.

Категория авторской модальности выступает как организующий центр образа автора, включая в себя категорию образа автора. Эта категория не тождественна языковой личности, так как данная категория имеет первостепенное значение в формировании идиостиля автора. Поэтому Ю.Н. Караулов, опираясь на высказывания В.В. Виноградова о соотношениях понятий «языковая личность», «художественный образ» и «образ автора», утверждает, что «за каждым текстом стоит языковая личность» [2, с. 5]. А между тем при анализе поэтического текста большое значение приобретают социопсихологические характеристики личности, ее эстетические предпочтения, а также такие компоненты ее творческого познания, как образы, преломляемые в нем смыслы, являющиеся репрезентантами констант культуры. В связи с этим «языковая личность» имеет первостепенное значение в формировании идиостиля автора. Т.В. Романова, разграничивая эти понятия, подчеркивает, что «языковая личность противопоставлена образу автора по степени охвата речевой деятельности. Образ автора ориентирован на текст, языковая личность – на все языковое творчество, следовательно, это более широкое понятие» [3, с. 57].

Понятия «образ автора» и «языковая личность» разграничиваются и по выражаемой авторской оценке. По мысли О.Е. Вихрян, в систему авторской модальности входят «непосредственные авторские оценки, выражаемые на всех структурных уровнях через протагониста – главного героя и одновременно повествователя» [4, с. 5].

Образ автора является одним из компонентов формы, в которую облекается авторская интенция, идея произведения. Именно выражение идеи произведения, авторской позиции и его намерений способствуют увязыванию всех стилевых средств в цельную словесно-художественную систему.

В.Г. Катаев не разграничивает понятия «образ автора», «личность автора» в значении «языковая личность», поэтому он, рассматривая образ автора как организованную и объективированную средствами искусства и по законам искусства «личность автора», конкретизирует понятие «образ автора» следующим образом: во-первых, «образ автора есть в каждом художественном произведении, независимо от субъективных намерений автора»; во-вторых, «образ автора – не воспроизведение биографической личности автора, а структура, в которой элементы объективной действительности соотнесены с человеческим к ним отношением и тем самым организованы эстетически»; в-третьих, «структура образа автора шире категории авторского субъективизма (авторского замысла, авторской позиции, авторского голоса и др.), входящих в нее как составные части» [5, с. 32].

Как видим, образ автора – это особая структура, «сложное сочленение компонентов целой конструкции – стиля отдельного художественного произведения, стиля всего творчества писателя, стиля литературной школы или направления» [6, с.77]. Соотношение данной структуры с авторской модальностью выражена в том, что авторская модальность проявляется в произведении не прямо, а через его образно-речевую структуру. В связи с этим формы проявления авторской модальности разнообразны.

Литература

1. Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М., 1971.

2. Караулов Ю.Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения. – М., 1989.

3. Романова Т.В. Модальность как текстообразующая категория в современной мемуарной литературе. Монография. — СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 2003.

4. Вихрян О.Е. Языковые средства выражения авторской модальности в романе И.А. Бунина «Жизнь Арсеньева»: автореф. дис. … канд. филол. наук. – М., 1990.

5. Катаев В.Г. К постановке проблемы образа автора // Филологические науки, 1966 №1. С. 24-40.

6. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Исследования по русской грамматике. – М., 1975.

УДК 81 373.44

Турдубаева А.М.,
ЖаМУ

К.К.ЮДАХИНДИН "КЫРГЫЗЧА - ОРУСЧА СӨЗДҮГҮНДӨГҮ" АБСТРАКТУУ МААНИДЕГИ ТҮШҮНҮКТӨРДҮ БИЛДИРГЕН АРХАИЗМДЕР

Бул макалада К.К.Юдахиндин "Кыргызча - орусча сөздүгүндө" активдүү сөздөрдүн катарында жыйналып, азыркы учурда, эскирип унутулуп калган абстрактуу маанидеги түшүнүктөрдү билдирген сөздөргө талдоо жүргүзүлдү.
В этой статье мы выписали и попытались анализировать устаревшие и вышедшие из употребления в наше время слова, из имеющихся в словаре слов с абстрактными значениями.

Тил байлыгы элдин нечен кылымдар бою өнүктүрүлүп, калыптанып отурган маданий жана материалдык байлыктары, аң-сезими, ой-пикири, коомдук турмушу, башка элдер менен болгон карым-катышы ж.б. жактары менен тыгыз байланыштуу. Мына ошого жараша тилдин лексикалык байлыгы да бир калыпта турбастан улам жаңы сөздөр менен толукталып, ошону менен бирге көп сөздөр эскирип, колдонуудан да чыгып калат. Ошондуктан анын бардык мезгилдеги абалын бир сөздүккө толугу менен чагылдырып көрсөтүүгө мүмкүн эмес. Адатта, ар кандай сөздүк тилдин белгилүү бир мезгилдеги лексикалык байлыгын чагылдыруу менен гана чектелет.

Башка түрк тилдеринин ичинен өзүнө чейинки сөздүктөрдү кайталабай, жаңыча жагы менен айырмаланып турган, сөз маанилерин терең ачып, кыргыз сөздөрүн чогултууга өмүрүн арнаган жана аны кырк жылдан ашуун убакыт бою мыктап өнүктүргөн илимпоз, профессор К.К.Юдахин болгон. Ал кыргыз лексикасын жыйноого бир канча жыл бою талыкпай аракеттенип, адабий чыгармалардан, гезит-журналдардан, фольклордон жана элдин оозеки речинен жазып алынган бай материалдардын негизинде "Кыргызча-орусча сөздүктүн" биринчи басылышын 1940-жылы түрк тилдерине үлгү болор китеп кылып, жарыялап чыккан.

XX кылымдын, жыйырманчы, отузунчу жылдарында жаңыдан гана жаралып, өнүгүү жолуна түшүп келе жаткан мезгилдүү басма сөз, окуу китептери, адабий чыгармалар кыргыз лексикасынын ошол учурдагы абалын толук элестете алгыдай деңгээлге жете элек болгондуктан, сөздүктүн материалдарын автор көбүнчө эл оозунан, фольклордук чыгармалардан – эпостордон, жомоктордон, элдик ырлардан, макаллакаптардан ж.б. жыйнап, сөздөрдүн ар кыл маанилерин ачып берип, орус тилине маанисин дал келтирип которуп чыккан.

"Кыргызча-орусча сөздүктүн" 1940-жылы латын тамгасы (ал кезде кыргыз жазуусун латынча негизделген алфавит тейлеп турган) менен чыккан алгачкы басылышы 25000ден ашуун сөздү камтып, тез эле оозго алынып, түркологиянын дүйнөлүк окумуштуулар журтчулугу тарабынан жогору бааланган. Москвалык, ленинграддык, казандык окумуштуулар өздөрүнүн бааларын беришип, баарынан да, Туркия лингвисттери түрк тилине которуп алып жарыялашканы өзгөчө баага татыктуу экенин айтып турат [И.Абдувалиев, 2006, 16-б.].

Кыргыз тилинин гана эмес, кыргыздардын өткөндөгү жана азыркы кездеги маданий байлыгынын, тарыхынын эң көп фактыларын алда канча кеңири чагылдырган, жалпы көлөмү мурункудан эки эсеге тете "Кыргызча-орусча сөздүктүн" экинчи басылышын ал 1965-жылы жарыкка чыгарган.

Мындай зор ишти автор көп жылдар бою талыкпай эмгектенүү менен жаратты. Анын бул капиталдуу эмгеги 1967-жылы СССРдин мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон [Э.Абдулдаев,107-б.].

К.К.Юдахин бул сөздүктү түзгөндөн бери жарым кылымдын жүзү болду. Андан бери тилде бир топ өзгөрүүлөр жүрүп, анын "Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү" активдүү колдонулган сөздөрдө лексика-семантикалык жылыштар болуп, коом өзгөргөн сайын, аны менен бирге лексикага жаңы сөздөр кошулса, бир жагынан, коомдо ошол түшүнүк жашап, пайдаланылып, бирок атоосу гана башка сөзгө орун бошотуп, эскирген сөздөргө - архаизмге айланат. *Архаизм* деген термин – гректин «arhomos» - *байыркы, эски* деген сөзүнөн алынган [А.Оморов,29]. Коомдук турмуштагы түрдүү өзгөрүүлөргө байланыштуу тилдин сөздүк составы жаңы сөздөр менен толукталып, ошону менен катар эле айрым бир сөздөр, анча өнүмдүү болбой, бара-бара лексикадан колдонуудан чыгып, унутулуп, башка атоого өтөт да, мурунку аталышы эскирип калат.

Окумуштуу Э.Абдулдаев архаизм сөздөр аркылуу туюндурулган нерселер, түшүнүктөр мурдагы турмушта жана кийинки турмушта да жок болуп кетпей жашай берет. Бирок алар жаңы сөздөр менен аталып, эски аттары архаизмдерге айланат. Тактап айтканда, ошол сөздөр менен аталып келген нерселер, түшүнүктөр эскирбестен, алардын мурдагы гана аталышы эскирип, колдонуудан чыгып калат же пассивдүү колодонула баштайт. Мындайынча айтканда, архаизм сөздөрдүн өзүнө маанилеш синонимдери болууга тийиш (Э.Абдулдаев,218).

Ж.Мамытов да эски коомдук-саясий түзүлүшкө, жашоо-тиричиликке байланыштуу болгон сөздөр коомдук формациялардын алмашышы менен өтө көп сандаган эскирүүгө дуушар болот [Ж.Мамытов,173], - деген көз караштары бар.

Кыргыз эли табиятынан, сөзгө чебер, сөз байлыгы кенен, таланттуу эл келет. Жазуусу жок болсо да, оозеки түрүндө муундан-муунга калтырып кеткен эпостору, уламыштары, жомоктору көп. Турган жеринен төгүп ырдаган төкмө акындар, жөө жомокчулар, манасчылар чыккан. Андай талантуу сөз чеберлерин эл дагы абдан барктап, сөз баккан чечен, манасчылардан айлап жомокторду уккан. Кийин адабий тили өнүгүп, жазуусуна ээ болгондон кийин элдик чыгармалар, эпос-жомоктор эл оозунан жыйналып, ушул сыяктуу рухий кенчтерди сактап калууга бир топ аракет иштер жүргүзүлгөн. Ошол сөз чеберлери, уккан уламыштарын, көркөмдөп кейипкерлердин сүрөттөлүп жаткан учурга, тарыхый боекту күчөтүш үчүн, стилистикалык максатта колдонулган абстрактуу маанидеги түшүнүктөрдү туюндурган сөздөр экендиги көрүнүп турат. Сөздүктө да эпостордон жыйналып, абстрактуу маанидеги түшүнүктөрдү туюндурган сөздөрдүн азыркы мезгилде унутулуп, кийинки муундарга мааниси түшүнүксүз болуп бартакан сөздөргө иликтөө жүргүзүлдү.

Абыгый [Юд.,19]. Бул сөз орусчага *почтенный* деп которулуп, *«куп тыңда менин сөзүмдү,* ***абыгый*** *көрдүм көзүңдү* (я увидел тебя, почтенный, слушай внимательно мои слова)» деген мисал берилген. Ж.Мукамбаев бул сөздү да эскирген сөздөргө кошуп, **абыгый** (эпостордо улгайып калган эркек кишиге карата колдонулган сөз) деп талдаган [Ж.Мукамбаев,145]. Кыргыз тилинин сөздүгүндө да **абыгый** эскирген сөз деп берилип, эпостук чыгармаларда «*абаке», «аке»* деген мааниде колдонулат [КТС,18] деп катталган. Азыр **абыгый** деген сөздүн мааниси белгисиз, кыргыз тилинин лексикасында дээрлик учурабайт. Сөз эскирип, архаизмге айланып кеткен десек жаңылыштык болбос. Биз дагы изилдөөчүлөрдүн ой-пикирине кошулабыз. ***Агача*** (в эпосе) белолицая красавица (в молодухе) [Юд.,20]. Сөздүктө эпостордо жолугарын белгилеп, эскирген сөз катары катталбаган. Бул сөз ***ак жүздүү сулуу*** (белолицая красавица) деп түшүндүрүлүп, ***агача*** *келин, сулуу кыз - баарысы катар мелтиреген* (белолицые молодки, красивые девицы- все под стать одна другой блещут красотой) деген мисал келтирилген. Х.Карасаев да азыркы адабий тилибизде «агача келин» дегендин ортосуна үтүр койбостон, «***сулуу келин***» деген мааниге өткөрүп алышты. «**Агаша, агача**» түрк тилдеринин бир тобунда бар, түрдүүчө мааниге ээ болуп кеткен. Уйгур, казак, кыргыз – **байбиче** деген мааниде колдонот [Х.Карасаев,1987:4] деген көз карашын айткан. Кыргыз тилинин сөздүгүндө да агача деп берилип, мааниси *байбиче, улгайган сөөлөттүү зайып* [КТС,23] болуп көрсөтүлгөн. Азыркы учурда байбиче, ак жүздүү *сулуу деген* варианттары көбүрөөк тарап, ***агача*** деген мааниси айтылбай, унутулуп баратат десек туура болчудай. ***Акис*** [Юд.,38]. Сөздүктө бул сөзгө *только с глаголами* ***–ур, кал-*** *и с личными притяж. аффиксами* деп орусча түшүндүрмө берилген Бул сөздүн биринчи мааниси төмөндөгү бир нече мисалдар менен көрсөтүлгөн: жалган айтсам жашайымбы? **акиси** мени урбайбы? *Если я (тебе) совру, буду ли (спокойно) жить?* ата-энеңди жакшы бакпасаң, **акиси** урат *ты не будешь хорошо заботиться о своих родителях, тебя ждет возмездие за это;* Экинчи мааниси түштүк диалектиге таандык, түшүндүрмөсү: (?кис) **акис** адам *упрямый человек* деп берилген. Х.Карасаев бул сөздү эскирген сөздөрдүн катарына кошуп, **аки** кыргыздын төл сөзү деп берип, мааниси *кусур, касиет* деп талдаган. «*Ак сакалымдын* ***акиси*** *урсун, бачагар!»* деген мисалды келтирип кеткен [Х.Карасаев,25]. Ошондой эле, Карасай сөздүктө да, Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө да катталып, биринчи мааниси *жарыктын чагылышы,* экинчи мааниси өтмө мааниде *ыйыктык, касиет* деп талданган [Х.Карасаев,1996:56;КТС,63]. Азыркы учурда активдүү сөздөрдүн катарында катталган бул сөздүн "Кыргызча-орусча сөздүктө" берилген эки мааниси тең колдонуудан чыгып, эскирген сөздөрдүн катарына өтүп кеткен десек туурадай сезилет. ***Аксым*** нахальный, наглый, грубый; взбалмошный; скандалист, дебошир, буян, самодур [Юд.,39]. Сөздүктө «***аксым*** *болуп келиниң айкырып турса үч убак* (если сноха у тебя окажется будет орать три раза (в день)…); *анча-мынча* ***аксым*** *сөз оозуман чыгып кетти* (мол у меня сорвались с языка кое-какие грубые слова)» деген мисалдар көрсөтүлгөн. Х.Карасаев **Аксым** (кырг.монг. аксем) *орой албуут, одоно ажан* деп чечмелеген [Х.Карасаев,1986:25]. Ошондой эле, Карасай сөздүктө да **аксым** деп монгол, калмактарда *аксам, аксем* деп айтылары белгиленген [Х.Карасаев,1996:57]. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө да катталган [КТС,64]. Активдүү сөздөрдүн катарында көрсөтүлгөн бул сөз азыр сейрек гана учурабаса, дээрлик жокко эсе десек да болчудай. ***Алам*** моментально, глазом не успеешь моргнуть [Юд.,45]. Сөздүктө «*аш ичкен* - ***алам*** саат (пищу есть- дело пустое); ***алам*** *саат болгуча, ачып көздү жумгуча* (не успели повернуться, не успели и глазом моргнуть)» деген мисалдар менен мааниси ачып көрсөтүлгөн. Кыргыз тилинин сөздүгүндө да **алам саат** деп берилип, мааниси *дароо, тезинен, арыдан бери, көз ачып жумганча* деп катталып, экинчи варианты **алеки саат** деп берилген [КТС,75]. Азыркы кезде **алеки саат** деген түрү көбүрөөк колдонулуп жүрөт. Ал эми **алам саат** деп айтылган мааниси унутулуп баратат десек жаңылышпасак керек. ***Алман*** разнообразный, различный [Юд.,52]. *«Алтыбай өзү хан болуп,* ***алман*** *салык тапшырган* (Алтыбай был ханом и облегал разной данью)» деген мисал келтирилген. Х.Карасаев да бул сөздү араб тилинен келип киргендигин белгилеп, биринчи мааниси *ар түрдүү, түрдүү түстө, ар кыл,* ал эми экинчи мааниси өтмө маани *өзүнчө бир кызык, өзүнчө бир башка* дегенди түшүндүрөт деп берген [Х.Карасаев,32]. Ошондой эле, Карасай сөздүктө да **алман**, **албан** деген варианттары берилген [Х.Карасаев,1996:79]. Ж. Мукамбаев дагы бул сөздү тарыхый сөздөрдүн катарында атап өткөн [Ж.Мукамбаев,141]. Кыргыз тилинин сөздүгүндө да эскирген сөз деп берилген [КТС,86]. Биз дагы эскирип бараткан сөздөрдүн катарында карадык. Анткени азыркы кыргыз тилинен бул сөздү жолуктура албадык.

Арыпта [Юд.,73]. Биринчи мааниси *действовать колдовством, чародейством, знахарскими заговорами* деп берилип, «*жыл өткөрүп энеке,* ***арыптап*** *коюп төрөйүн (проведу год, мамаша, отведу глаза и рожу (тайно))»* деген бир нече мисалдар берилген. Экинчи мааниси өтмө маани *действовать хитростью, действовать умело, ловко* деп берилип, эки мааниси тең активдүү сөздөрдүн арасынан орун алган. Бул сөздү Х.Карасаев **Арып** араб тилинен келип киргендигин белгилеп, биринчи мааниси *тамга, жазуу тамгасы*, экинчи мааниси өтмө маани *амал, айла* деп берип, Үчүнчү мааниси дагы өтмө маани диний көз карашта *сыйкыр, дуба* деп чечмелеп, К.К.Юдахин келтирген мисалды толуктап, «*Жыл өткөрүп, энеке,* ***Арыптап*** *коюп төрөйүн, Асылдан калган баланы»* деген мисалды «Семетей» эпосунан алынгандыгын

жазган [Х.Карасаев,1986:43]. Х.Карасаев «Накыл сөздөр» деген эмгегинде бул сөздүн маанисин толуктап төмөнкүчө берген, «**Арыптап** коюу, **арып**-дуба салуу, **арыптуу** сөз» - сыйкырдуу, сырдуу дуба менен иштелген деген мааниде.

Арып, арип – тамга, жазуу деген маанидеги араб сөзү. Эл жомокторунда, эл оозунда «сыйкыр, дуба, амал» деген маани алган. Илгери кыргыз эли туташ сабатсыз кезинде араб алфавитинин ар бир тамгасы касиеттүү, сырдуу болуп көрүнгөн. Анын үстүнө окулушу, жазылыш тексти да, окуган куранынын, китептеринин тили түшүнүксүз болгон. Бардыгы эле араб тилинде, же фарсы тилинде чыкчу. Аны окуган молдо эл көзүнө кандайдыр башкача адам болуп көрүнгөн. Анын үстүнө молдолор да жан багуу үчүн карапайым элди алдап, тумар жазып берип, чыныгы курандын сөздөрүн сыя менен жазып, башы ооруган адамга, төрөбөгөн аялга ичирген. Молдонун жазганында сыр, касиет бар сыяктуу сезилет. Ал тургай дарымчылар да башкача сөз менен дарымдаган.

Ушундан улам кыргыз тилинде «мунун 28 **арыбы** бар, мунун 31 **арыбы** бар, мунун 41 **арыбы** бар» деген накыл кептер пайда болду. Алардын да төркүнү бар. Ал мындай: чыныгы арабдын тамгасы 28 гана болгон. Араб алфавитинен фарсылар, түрк элдери алганда тилдерине ылайыктап, П, Ч, Г тамгаларын кошумчалап, араб тамгасынын санын 31ге жеткирди. Андан кийин түрк эли латын, орус алфавитине өткөндө тамганын саны 41ге жетти. Ушуга байланыштуу жогоруда аталган накыл кептер пайда болгон.

Ошентип, «**арып**» - «амал, айла, сыйкыр» маанисин сактап калды да, анын ордуна «тамга» деген байыркы ата-бабабыздан калган сөз жаңы маани алды [Х.Карасаев,1995:53]. Азыркы лексикадан бул сөздүн Х.Карасаев талдаган үчүнчү мааниси унутулуп, архаизмге айланып бараткан сөз десек жаңылышпасак керек. Кыргыз тилинин сөздүгүндө да **арыпта** деп берилип, мааниси *сыйкырлоо, дубалоо* деп чечмеленген [КТС,121]. Бул мааниси да унутулуп калган десек туурадай көрүнөт.

Зобун ир. унижение, третирование; насилие, притеснение; трудность, трудные обстоятельства [Юд.,291]. Активдүү колдонулган сөздөрдүн катарында каралып, «***зобун*** *(кордук) көр (быть унижать, унижаемым); башыңа* ***зобун*** *(кыйынчылык) келбесин!* (смотри, как бы с тобой беда не стряслась!)» деген мисалдар көрсөтүлгөн. Х.Карасаев бул сөздүн биринчи мааниси *бактысыз кылуу,* экинчи мааниси өтмө маани *кордук, зордук, зомбулук, басмырлоо, зыян,* үчүнчү мааниси дагы өтмө маани *орток, шерик* деп талданган [Х.Карасаев,1986:119]. Карасай сөздүктө да **зобун, забын, сабын и. забун** болуп катталып, биринчи мааниси *бактысыз кылуу* (негизги маани), экинчи мааниси өтмө маани *кордук, зомбулук; кордоо, басмырлоо* болуп чечмеленген [К.Карасаев,1996:328]. Азыркы учурда «**зобун**» деген сөз лексикада колдонуудан чыгып, эскирген сөздөрдүн катарына өтүп кеткен. Ал эми «**забын**» деген варианты да бар. Мындан башка да активдүү сөздөрдүн катарында каралып, азыркы кезде, унутулуп калган сөздөр, ***жансар*** (чала жан), **зилдүү** (ачуулу), ***зер учур*** (шамдагай, күчтүү бол), ***бейле*** (тыңша), ***бактакөл*** (тобокел), ***ашыркы*** (алыскы), ***апу*** (кечир), ***апкөй*** (кыйтыр), ***жубар*** (таза), **азар** (1.ыза кордук, 2.кыйноо жабыр), ***айдирейин*** (айланайын (көңүл бурдуруу максатында колдонулат), ***даки*** (куу, амалкөй), ***борч*** (карыз), ***билиш*** (белгилүү), ***билеселүү*** (акылдуу), ***жармачтык*** (алсыздык), ***усулдуу*** (сыйлуу), ***ускат*** (сыртқы келбет), ***үзөңгүлөш*** (пикирдеш), ***катык*** (күчтүү болуп), ***катаң*** (каардуу), ***карып*** (алсыз), ***каниги*** (каныккан), ***кантемир*** (сыйкырланган таш огу), ***кайыда*** (эреже, орнотуу), ***кайры*** (башка), ***зердүү*** (алтын менен кооздолгон) ж.б. сөздөр.

Адабияттар

1. Абдулдаев, Э. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология [Текст] / Э. Абдулдаев – Б.: Кыргызстан,1998. – 256 б.
2. Абдувалиев, И. К.К.Юдахин түзгөн сөздүк жана кыргыз сөздөрүнүн кагазга түшүш проблемалары [Текст] / И.Абдувалиев. – ЖАМУнун жарчысы (атайын чыгарылыш), 2006.
3. Карасаев, Х. Накыл сөздөр: Тил казын. [Текст] / Х.Карасаев. – Б.: Шам, 1995. –500 б.
4. Карасаев, Х. Камус наама (Карасай сөздүк) [Текст] / Х.Карасаев. – Б.: Шам, 1996. – 856 б.
5. Карасаев, Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк. [Текст] / Х.Карасаев -Ф.: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1986. – 424 б.
6. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / ред. КТС, Ж.Мамытов, С. Мусаев ж.б. –Б.: «Avrasya Jayincilik», 2010. – 1460 б.
7. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология [Текст] / Ж.Мамытов. – Б.: «ЖЭКА» Лтд., 1999. – 256 б.
8. Юдахин, К.К. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / К.К.Юдахин –Б.: Шам, 1999. – 976 б.

Сыдыкова Ч. Т.,
Кыргызско-Турецкий университет "Манас"

ОТРАЖЕНИЕ КАТЕГОРИИ РОДСТВА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

(на материале повестей Чингиза Айтматова)

В данной статье на материале повестей Чингиза Айтматова рассматривается категория родства в кыргызской лингвокультуре. Категория родства представляет из себя универсальную ценность, но в то же время в каждой лингвокультуре выявляются ее специфические стороны. Исследование данной проблемы позволило обнаружить яркую национальную особенность, присущую кыргызской лингво-

культуре и говорить о том, что в системе моральных ценностей данная категория занимает одну из верхних ступеней.
Ключевые слова: лингвокультурология, категория родства, национально-культурная ценность, стереотипы поведения, ритуал, табу, эвфемизм.

Категория родства изучается во многих науках, например, в социологии, антропологии, культурологии, этнолингвистике и т.д. Так, в этнолингвистическом аспекте выделяют три формы выражения категории родства: 1) языковые формы (номенклатура родства, лексика и фразеология, относящаяся к родству, его структуре, родственным связям, их иерархии и оценке); 2) фольклорные формы (мотивы и сюжеты, связанные с отношениями родства, их состав и структура, их символика и функции и т.п.); 3) ритуальные формы (обряды установления родства или изменения родственных отношений, их типология и функции) [1, 8-9]. Мы рассмотрим категорию родства с позиции лингвокультурологии, исследующей закрепленные в языке обряды и поверья, ритуалы и обычаи, безэквивалентные единицы, паремиологический фонд (пословицы и поговорки), фразеологизмы, эталоны, стереотипы, символы, речевое поведение, речевой этикет [1]. Данные языковые единицы отражают особый менталитет, ценностные ориентации того или иного народа. Большинство исследователей выделяют в культурных ценностях общечеловеческие и национальные особенности. Н. Ф. Алефиренко определяет общечеловеческие ценности как признающиеся наибольшим количеством людей, как во времени, так и в пространстве. Национальные ценности, по его мнению, занимают важнейшее место в жизни любого народа и отдельно взятой личности, они более конкретны и материализованы [3]. Наше исследование посвящено выявлению национальных особенностей, присущих категории родства кыргызской лингвокультуры.

В национальном сообществе индивидуальное сознание подвергается воздействию общественного сознания, что находит своё отражение в существовании у всех представителей данной нации специфичных (логической и языковой) картин мира. Национально-культурные стандарты общения стереотипны, чрезвычайно устойчивы, многие из них действуют почти без изменения в течение сотен лет, сохраняя на себе отпечаток древней культуры, подчас забытой или полузабытой. Это сближает их с обычаями — «общепризнанными нормами поведения, неофициально «узаконенными» властью массовой привычки, традиции и общественного мнения... и стихийно воспроизводимыми действиями множества людей» [4, 126]. В стереотипном поведении кыргызов выделяется такая отличительная черта, как особое отношение к родству (поддерживание крепких родственных связей как с близкими родственниками, так и с дальними, взаимопомощь, почитание родичей). Это объясняется особым отношением кыргызов к жизни, которые, как известно, в прошлом были кочевым народом. Именно крепкие родственные, родо-племенные связи помогли им выстоять в суровых условиях кочевого образа жизни. Так, в произведении Ч.Айтматова «Джамиля» еще в самом начале повествования описывается национально-специфичный кыргызский обычай, в котором отражается культ родства:

Вскоре после коллективизации умер хозяин Малого дома. Жена его осталась с двумя малолетними сыновьями. По старому обычаю родового адата, которого тогда еще придерживались в аиле, нельзя выпускать на сторону вдову с сыновьями, и наши одноплеменники женили на ней моего отца. К этому его обязывал долг перед духами предков - ведь он доводился покойному самым близким родственником. [5, 438] .

В описанном выше обычае заключается забота о членах семьи, о членах рода. Так, в старину, если умирал кто-то из сыновей, то один из его братьев обязан был жениться на невестке, заменяя детям отца, заботясь о них. В некоторых случаях (если не было больше сыновей) вдове могли разрешить уйти из семьи и вновь выйти замуж, но детей оставляли в семье, так как они по отцу (по крови) являлись членами данного рода и должны были держаться вместе. Такой обычай существовал у большинства тюркских народов. Кыргызы еще в послевоенное время соблюдали этот обычай, но в настоящее время считается не соответствующим современному(светскому) кыргызскому образу жизни.

Ценность родства проявляется в знании кыргызами *имен предков до седьмого колена* (жети атасын билүү). Мужскому полу с детства прививают знания о собственной родословной. Такое поведение обязывает кыргызов не забывать свои корни, всячески поддерживать связь с родичами, быть достойным своего рода, не порочить имя предков. Вот как приняли сородичи Данияра, который еще в детстве покинул родной аил, так как оставшись сиротой, "*подался в Чакмакскую степь – родственники по материнской линии у него казахи. Близких родных не было, чтобы вернуть мальчонку назад, так и позабыли о нем"... "Возвращение Данияра в родной аил народ встретил с одобрением. "Сколько ни мотало его по чужим краям, а вернулся – значит суждено пить воду из родного арыка <...> Припомнив предков Данияра, они точно установили, из какого он рода. Так появился в нашем аиле "новый родич – Данияр"* [5, 450-451].

Существует большое количество устойчивых выражений, где говорится о ценности родства. Так, в вышеприведенной ситуации возвращения Данияра в родной аил сородичи высказывают свое одобрение столь часто встречающейся в кыргызской речи пословицей: *«Тулпар* за тридевять земель отыщет свой косяк. Кому не дорога своя родина, свой народ! Молодец, что вернулся. И мы довольны и духи твоих предков. Вот, бог даст, добьем германа, заживем мирно, и ты, как и другие, обзаведешься семьей, и у тебя взовьется свой дымок над очагом!» – говорили старые аксакалы*[5, 450].

По мнению кыргызов, родство обязывает сородичей поддерживать друг друга во всем (оказывать как моральную, так и материальную помощь). Но существуют пословицы и поговорки с негативной характеристикой понятия родства, например, "*тууган бар болсо — көрө албайт, жок болсо — асырай албайт"* (*если ты богат - родич завидует твоему богатству, если ты беден – он не сможет прокормить тебя*), которая заключает следующее: "*тууган – душман" (родич - враг).* Эта поговорка используется в речи

при конфликтных отношениях между родственниками, при зависти, соперничестве и т.д. Негативную характеристику понятия родства можем рассмотреть на примере отрывка из повести Ч.Айтматова "Лицом к лицу":

Тууган – душман деген ушу да! Тууганынын баш корголоп жүргөнүн көрө албайт" [6, 141]. */ Недаром говорят: «Брат брату враг*. Мырзакул ненавидит Исмаила за то, что он живой и невредимый... Будь проклят ты, Мырзакул! Я никогда больше не погляжу тебе в глаза...»* [7, 424].

В переводе данной поговорки на русский язык понятие "тууган" (родич) заменено на "брата". Автор перевода кыргызской поговорки-реалии о родстве дает в сноске следующее объяснение: «* У киргизов все мужчины одного рода считаются братьями». Эта информация помогает русскоязычному читателю глубже понять родовые взаимоотношения кыргызов.

В семейно-родовых отношениях кыргызов большую роль играют возрастная и гендерная иерархия. Стереотип кыргызского эталонного поведения закреплен и в устойчивых выражениях: например, *ата-энеңди урматтасаң өз баландан сый көрөсүң* (если будешь уважать своих родителей, тогда и собственные дети будут оказывать тебе почет), *аялды башынан, баланы - жашынан (*жену необходимо воспитывать с самого начала супружества, а детей – сызмальства*)*; *аял жакшы, эр жакшы (*жена – благочестива, умна, так и муж хорош), *кайнатаңды кандай көр*, *кайненди жандай көр* (почитай свекра и свекровь), *агасын көрүп иниси өсөт, эжесин көрүп, сиңдиси өсөт (*младшие дети в семье равняются на старших: брата и сестру) и т.д. Отношение кыргызов к родству можно пронаблюдать и в ритуально-стереотипной форме написания письма, который так ярко проиллюстрировал Ч.Айтматов в повести «Джамиля»:

«В тот день, как мне и наказывал бригадир, я решил дождаться отца, чтобы побрить голову, а тем временем принялся писать ответ на письмо Садыка. И тут у нас были свои правила: братья писали письма на имя отца, аильский почтальон вручал их матери, читать письма и отвечать на них было моей обязанностью. Еще не начав читать, я наперед знал, что написал Садык. Все его письма походили одно на другое, как ягнята в отаре. Садык постоянно начинал со слов «Послание о здравии» и затем неизменно сообщал: «Посылаю это письмо по почте моим родным, живущим в благоухающем, цветущем Таласе: премного любимому, дорогому отцу Джолчубаю...» Далее шла моя мать, затем его мать, а потом уже все мы в строгой очередности. После этого следовали непременные вопросы о здоровье и благополучии аксакалов рода, близких родственников, и только в самом конце, вроде бы второпях, Садык приписывал: «А также шлю привет моей жене Джамиле...»

Конечно, когда живы отец с матерью, когда здравствуют в аиле аксакалы и близкие родственники, называть жену первой, а тем более писать письма на ее имя просто неудобно, даже неприлично. Так считает не только Садык, но и каждый уважающий себя мужчина. Да тут и толковать нечего, так уж было заведено в аиле, и это не только не подлежало обсуждению, но мы просто над этим не задумывались, да и не до того было. Ведь каждое письмо - желанное, радостное событие». [5, 447].

Из данного отрывка мы можем выделить следующие характеристики понятия родства: почитание родителей, соблюдение возрастной иерархии при обращении (*«Посылаю это письмо по почте моим родным, живущим в благоухающем, цветущем Таласе: премного любимому, дорогому отцу Джолчубаю...» Далее шла моя мать, затем его мать, а потом уже все мы в строгой очередности…»),* поддерживание связи с родом (*«После этого следовали непременные вопросы о здоровье и благополучии аксакалов рода, близких родственников…»),* в системе родства жене (особенно если речь идет о молодых супругах) отводится более приниженное место в обществе (*«…и только в самом конце, вроде бы второпях, Садык приписывал: «А также шлю привет моей жене Джамиле...»).*

О более низком положении женщин в кыргызском обществе свидетельствует и факт существования табу (запрет на произнесение прямых имен родственников мужа) и эвфемизмов в их речи (прямые имена родственников мужа заменяются гендерными обозначениями, терминами профессии и т.д.). Подтверждением может служить отрывок из произведения Чингиза Айтматова «Джамиля»:

...Я горячо любил Джамилю. И она любила меня. Мы очень дружили, но не смели друг друга называть по имени. Будь мы из разных семей, я бы, конечно, называл ее Джамиля. Но я называл её «джене», как жену старшего брата, а она меня – «кичине бала» - маленьким мальчиком, хотя я вовсе не был маленьким, и разница у нас в годах совсем невелика. Но так уже заведено в аиле: невестки называют младших братьев мужа «кичине бала» или «мой кайни» [5, 439].

Применение в женской речи табу и эвфемизмов является своего рода и средством выражения вежливости (уважения, почтительности), гендерным вербальным выделением родственного статуса (невестки).

Таким образом, категория родства, являясь общечеловеческой ценностью, в то же время обладает яркими национальными особенностями. Если для европейцев (индивидуалисткого типа культуры) ценным является лишь близкое родство, то для кыргызов (коллективистского типа культуры) в понятие родства как ценностной категории входит как близкое, так и дальнее родство. Превращение категории родства в одну из важнейших ценностей для кыргызской лингвокультуры связана с историей, культурой, образом жизни народа.

Литература

1. Толстая С. М. Категория родства в языке и культуре / Отв. редактор С. М. Толстая. — М.: Индрик, 2009. — 312 с.

2. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений./ В.А.Маслова. -2-е изд. – М.: «Академия», 2004. -208 с.

3. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. - Режим доступа: http://libatriam.net/read/128051/— Загл. с экрана.

4. Дробницкий О., Левада Ю. Обычай. Ритуал // Философская энциклопедия. - Т.4. –М., 1967. –С. 126-127.

5. Айтматов Чингиз. Джамиля. (Повести и рассказы). – Ф., «Кыргызстан», 1974.

6. Чыңгыз Айтматов. Чыгармаларынын жыйнагы.: 1-том. Повесттер жана аңгемелер. /Түз. Абдылдажан Акматалиев. – Б.: Бийиктик, 2008. -389 б.

7. Айтматов Чингиз. Лицом к лицу. (Повести и рассказы). – Ф., «Кыргызстан», 1974.

Мамбаева С.К.,
Кыргызско-Турецкий Университет Манас

ПОДГОТОВКА УСТНЫХ ПЕРЕВОДЧИКОВ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Устный перевод является одним из наиболее необходимых видов перевода в данное время в Кыргызстане. Кыргызстан является малой страной, которая для выхода на мировую арену должна о себе заявить, но, как и на каком уровне, это все зависит от уровня подготовки переводчиков. А основные переговоры на всех уровнях проходят только при помощи устных переводчиков - и конечно переводчиков синхронистов. Подготовка по данной специальности до сих пор остается проблемной, так как за время перестроечного периода, мы потеряли наиболее профессиональных переводчиков, опыт которых был бы кстати сейчас. Специальных учебников по переводу у нас ещё не издают, программы устарели, аппаратуры для устного перевода (лингафонные кабинеты) практически нет или устарели. Как готовят, и каков опыт современных переводческих отделений, какие можно внести коррективы в учебные программы и многие другие вопросы, связанные с устным переводом рассматриваются в данной статье. Если раньше при Союзе мы пользовались для устного перевода русским языком, то сейчас в наших вузах необходимо готовить переводчиков с иностранного языка на кыргызский, что практически сейчас в кыргызских вузах отсутствует. И самая главная трудность это отсутствие учебных пособий по переводу на кыргызском языке, и по переводу на данный язык. А дефицит переводчиков для перевода с любого иностранного языка на кыргызский язык существует, но разрулить все это, ни Министерству образования и науки Кыргызстана, ни самим вузам так и не удается. Так что же необходимо для развития подготовки устных переводчиков в Кыргызстане? Эти и другие проблемы хотелось бы затронуть в данной статье.

Ключевые слова: *устный перевод, синхронный перевод, подготовка кадров.*

Подготовка переводчиков одна из наиболее наболевших проблем в системе образования Кыргызстана, и именно данная наболевашя проблема является темой моей статьи, так как я сама являюсь частью тех кто готовит в настоящее время переводчиков у нас в стране, в последние постперестроечные годы.

Высшие учебные заведения, таких как Кыргызский Национальный Университет им. Ж.Баласагына, Кыргызский государственный педагогический университет им. Арабаева, Бишкекский гуманитарный университет им. К.Карасаева - всегда были флагманами по подготовке кадров с филологическим образованием в Кыргызстане. В данных же вузах всегда были кафедры теории и практики перевода, которые «готовили» переводчиков. Учебные программы по переводу, переводоведению всегда были у нас в вузах, но практически дипломы с квалификацией переводчик, согласитесь выдают, иногда можно сказать с опаской.

Даже в последние годы советского периода, были не всегда понятными именно в области подготовки переводчиков. Я стала одним из тех выпускников КГУ (ныне КНУ им. Ж.Баласагына), у которых вдипломе стоит квалификация: Филолог. Преподаватель. Переводчик, а у предыдущих выпускников, и выпускников после нас уже этой записи нет.

И меня всегда мучил вопрос: почему именнос нашей специальностью и квалификацмей не всегда можно увидеть постоянство выпуска и подгтовки кадров. Это одна из причин почему вопрос именно подготовки переводчиков, я бы хотела затронуть в данном своем выступлении.

Когда в КТУ Манас открыли отеделение Синхронного перевода,я была рада, что это сдвинет с мертвой точки именно эту область образования. Но после открытия про данное отеделение долго не было никакой точной информации, и только тогда когда я пришла работать в качестве заведующего отделением Синхронного перевода в КТУ Манас, я увидела исттинно саму картину.

Отделение работало по сводной учебной программе вузов Кыргызстана и Турции, но среди преподавательского состава практически не было тех кто, на практике знал работу переводчика, не говоря о тех, кто сталкивался с синхронным переводом вообще. И это было плачевным. Конечно было сделано много усилий, чтобы данное отделение, и программа отлеления в какой то мере стала похожа именно на программу подготовки устных , и синхронных переводчиков.

А отделения и кафедры по теории и практике перевода других вузов, практически взяли за шаблон уже существовавшую учебную программу российских вузов, и стали по ней чеканить переводчиков у нас. Но согласитесь, что методы подготовки переводчиков на данный момент желают лучшего.

Я уже выступала с такого рода темой на предыдущих конференциях, но больше касательно синхронного перевода, но сегодня я хочу обратить внимание на качество подготовки переводчиков в общем по Кыргызстану.

Подготовка переводчиков высокого уровня у нас ещё не имеет крепкого основания. Качество перевода не имеет критерий оценки, по которому можно было

бы оценить качество перевода. Нет специализированного комитета, или сообщества как в США и европейских странах, где любой перевод проходит определенную оценку со стороны профессионалов. Но в Кыргызстане данная сфера деятельности пока не имеет определенной формы и нет курирующей организации, вся переводческая деятельность идет на самотек. Даже практически не имеющие опыт в переводческой деятельности токрывают переводческие агенства, и не секрет, что многие переводческие агенства сосуществуют с курсами по иностраннм языкам. И есть в Бишкеке курсы, то есть они называют себя «Высшие курсы переводчиков», где по прохождении курсов в течении трех месяцев выдают диплом переводчика, это частные курсы, но выдача дипломов, наверное должна была проходить через Министерство образования.Но минюст выдает лицензии, и курсы не только иностранного теперь в Бишкеке растут как грибы, но кто и как там переводит это ещё вопрос.

Учебные переработанные программы, которые подогнаны под прогрмаммы Болонской системы, уже вошли в программы учебных заведений, и именно специальности Теория перевода и Переводоведение, получило определенный статус, то есть не 4 года как все другие филологические специальности, а 5 лет, что уже радует. Всё- таки за 4 года подготовить профессионального переводчика не всегда удается.

Для написания данной статьи мне необходимо было просмотреть историю перевода, а затем остановиться на вопросах подготовки переводчиков, так как без истории, мне кажется говорить об уровне перевода на данный момент невозможно. На примере развития перевода, на Западе, можно дать некоторые объяснения для того, чтобы предподложить пути подготовки переводчиков не только письменных, но и устных.

Достаточно долго появление перевода связывалось с легендой о Вавилонской башне из Книги Бытия. Согласно Библии, после Всемирного потопа потомки Ноя решили поселиться на равнине земли Сеннаар. Здесь они совершили большой грех: вместо того чтобы образовать общество, соответствующее воле Божьей, они осмелились бросить вызов Богу, построив башню до небес. Однако плану этому не суждено было осуществиться – Всевышний, узнав об этих замыслах, вновь установил над людьми контроль, прибегнув к лингвистической хитрости. Он заставил их говорить на разных языках, чтобы они перестали понимать друг друга, и рассеял людей по всему земному пространству. Количество языков стало беспредельным, и люди начали искать способы общения друг с другом. Так появился перевод.

С развитием переводческой науки библейская легенда стала забываться, зато фиксировались определенные даты и имена, относящиеся к различным периодам истории перевода. Исследователи отмечают, что труды, связанные с наукой о переводе, берут начало в Древнем Риме. Эрик Якобсон утверждает, что появлением перевода мы обязаны древним римлянам. Цицерон и Гораций были первыми теоретиками, которые провели параллель между буквальным и смысловым переводом. Их высказывания в отношении практики перевода повлияли на последующее развитие переводческой деятельности вплоть до XX века.

Во второй половине XX века исследования в области перевода стали важным направлением в обучении и изучении языка в школах. Значительным шагом было создание ряда методов и моделей перевода. К примеру, был разработан грамматико-переводной метод изучения иностранного языка, учитывающий грамматические правила и структуру языка. Появление культурной модели свидетельствовало о степени развития исследований в области перевода в данный период. Эта модель требовала не просто дословного перевода, но и учета культурных различий в мыслительном процессе в зависимости от принадлежности к тому или иному обществу. При помощи этой модели мы можем провести разграничение между этнографическо-семантическим и динамико-эквивалентным методами.

Другая модель, созданная в тот период, – это модель перевода, основанная на тексте. В соответствии с ней внимание в переводческом процессе уделяется не словам или предложениям, а текстовым единицам. Данная модель, в свою очередь, подразделяется на интерпретационную, текстово-лингвистическую и модель оценки качества перевода, которые далее дробятся на ряд моделей: Riess, Wilss, Koller, House, North и Hulst.

Данный период характеризуется также появлением прагматического и систематического подходов к изучению перевода. Среди наиболее известных исследователей того времени – Жан-Поль Вине и Дарбелне, которые работали над стилистическим сравнительным изучением французского и английского языков, Альфред Мальблан, Жорж Мунен, Джон К. Кэтфорд, Юджин Найда, на которого большое влияние оказала генеративная грамматика Хомского, что и отразилось в его теориях перевода, де Богран. Этот сегмент переводческой науки продолжает развиваться.

В настоящее время исследования в области перевода пошли по другому пути, в направлении большей автоматизации. Изобретение Интернета, а также новейшие разработки в сфере коммуникаций и цифровых технологий увеличили масштабы культурного обмена между нациями. Эти изменения заставили переводчиков искать способы более практичных методов, которые позволяли бы переводить больше информации при меньших затратах. Возникла также необходимость войти в мир кинематографического перевода – появился аудиовизуальный перевод. Новейшая технология, называемая экранным переводом, связана с работой над различными телевизионными программами, включая кинокартины, сериалы и документальные фильмы. Данная область связана с компьютерами и переводческими компьютерными программами и включает два метода: дублирование / озвучивание и ввод субтитров. Фактически аудиовизуальный перевод ознаменовал новую эру в области переводческой деятельности.

До конца двадцатых годов на международных съездах, конференциях и совещаниях практиковался последовательный перевод: речь оратора переводилась на другие рабочие языки после ее прослушивания. В зависимости от количества рабочих языков, принятых на собрании разноязычных делегатов, каждое выступление последовательно повторялось с трибуны несколько раз, что приводило к большой потере времени. Лишь в конце двадцатых годов начал эпизодически практиковаться перевод речей одновременно с их прослушиванием, получивший в связи с этим название синхронного перевода (об истории синхронного перевода см.: Гофман Е. А., 1963; Longley P., 1968).

В советское время в университетах готовили только переводчиков- филологов, и с дополнительной спе-

циальностью – преподаватель английского языка и литературы. Это было вполне реальным и неоьбходимым на то время, и как такового подготовкой переводчикогв занимались простые филологи, у которых не всегда был опыт в переводческой деятельности, они использовали грамматико-переводный метод, и были ещё несколько аспектов, такие как перевод научной литературы и художественный перевод.

Но на данный момент мы видим,что к подготовке переводчиков надо относиться уже по-другому, и переработать методы обучения для будущих переводчиков, тем более что появилась необходимость, особенно у нас в Кыргызстане, наличие устных переводчиков, более того переводчиков синхронистов, подготовка которрых у нас практически на нуле.

Какие методы обучения нужны для преподавания будущим переводчикам? Где найти книги и учебные пособия по переводу?

Эти извечные вопросы у нас есть, книги стали появляться, но выработанной метьдоики пока нет. На интеренете я нашла сайт Юговосточного колледжа г7орода Линкольн штат небраска США, просмотрев программу подготовки переводчиков, я нашла много интересного, что можно было бы перенять у них. Например, у них каждый вид превода идет отдельно, предметы для устных переводчиков в медицине, для тех, кто будет, переводит в общественных организациях, для тех, кто будет заниматься переводами в суде и юридических учреждениях и т.д. Наверное, это и правильно!

Мы же на данный момент, ставим наших студентов перед огромным выбором, учите все, авось пригодится. Наверное, надо переходить к более конкретным видам подготовки переводчиков, и целенаправленно готовить к будущей сфере деятельности. Предметы по учебной программе для перевордчиков, на данный момент не всегда охватывают все сферы, в которых может в дальнейшем практиковаться переводчик.

Основными методами приподготовке переводчиков является практика переводов, как письменных, так и устных. Для письменных переводов материала всегда хватает, для устного, а тем более синхронного перевода необходимо наличие оборудования и мероприятий, где нужен такой вид перевода.

Для переводчиков-синхронистов необходимо приобрести навыки работы с аппаратурой, а интенсивно-коммуникативный метод позволит студентам больше работать с языком и овладеть практикой устного общения и увеличения скорости речи, что позволит во многом улавливать иностранную речь, и рпаввльно воспринимать её.

Для данной методики необходимо:

- Ежедневные насыщенные занятия;
- Комплексность обучения;
- Ориентация на реальное общение;
- Обучение механизмам порождения неподготовленной устной речи;
- Отказ от родного языка при обучении — общение только на иностранном языке;
- Практичность, функциональность, увлекательность;
- Новизна используемых учебных материалов;
- Групповая динамика занятий и т.д.

Начиная с 1 го курса необходимо всё общение на уроке вести на иностранном языке.

- Вместо изучения лексических тем и прочей теории решать коммуникативные задачи (Например: попросить, согласиться, отказаться, спросить дорогу, извиниться, запросить информацию, сообщить данные о себе, выразить свое мнение, описать предметы и лица…);

- Вместо надуманных сценок в изображении разных персонажей, участвовать в реальных ситуациях ведения занятия, то есть, обучаясь в группе, студенты взаимодействуют друг с другом, от простых выражений необходимых потребностей (просьбы помочь, повторить, объяснить) до языка общения, обмена. Учебная группа существует в своем микроклимате реального коммуникативного контекста, где иностранный язык — единственное средство коммуникации в группе;

- Говорить и слышать только живой иностранный язык, изучать только современные реалии страноносителей языка;

- Действовать в рамках своих целей, студент должен реализовывать свои конкретные намерения. В коммуникативных заданиях студентам дать задание, чтобы они говорили о себе и своем окружении и т.д.

А теоретическая работа для устных-переводчиков и переводчиков синхронистов включает в себя отработку базовых грамматических и фразеологических моделей, необходимых переводчику, где необходимо отрабатывать навыки интенсивного вхождения в новую тему (на примере основных сфер применения синхронного перевода: экономика, политика, бизнес, технологии). Также тренировать психоэмоциональное состояния, необходимого для синхронного перевода (сочетание релаксации и концентрации), и постоянное расширение словарных ресурсов по намеченной тематике, синонимия, также п реодоление проблемных ситуаций, возникающих при переводе. Дать основные методы запоминания. И конечно же переводческий этикет и элементы межкультурного общения.

Исходным пунктом в определении концептуальных основ обучения на любом уровне системы образования является выделение стратегической цели, которая всегда соотносима с социальным заказом. В настоящее время социальный заказ в наибольшей степени отражен в компетентностном подходе, внедрение которого в процесс модернизации например российского образования обусловлено, как пишет И. А. Зимняя, тремя причинами: общеевропейской и мировой тенденцией к интеграции и глобализации экономики, гармонизации системы высшего образования разных стран; сменой образовательной парадигмы; более объемным смысловым наполнением понятий «компетенция / компетентность» по сравнению с триадой «знания / умения / навыки» [3]. Для Кыргызстана вышеуказанное - не является исключением, т.к. после приобретения независимости Кыргызстан стал на перепутье этих же проблем.

Не каждый, кто знает иностранный язык и умеет переводить может стать переводчиком; не каждый переводчик, кто умеет переводить, способен переводить синхронно, т.е. выполнять работу, требующую не только хорошего владения родным и иностранным языками, но и сочетания целого ряда психологических и эмоциональных качеств. Например, таких качеств как: умение сосредоточиться без чрезмерного напряжения, способность молниеносно реагировать на все повороты в речи оратора, даже если эта речь не блещет логическим построением, умение пристально следить за ходом мысли, не упуская при этом фактической информации. Добавьте сюда способность

быстро вникать в новую тему, овладевая ее оперативным словарём. Всё это трудно, но реально для тех, кто не останавливается на пути своего самосовершенствования в сфере профессионального владения языком, это, наверное, и должно стать стимулом для подготовки переводчиков синхронистов.

Литература

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М.: Изд-во «Просвещение», 1990.

2. Гофман Е. А., 1963; Longley P., 1968.

3. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – М.: Изд-во «ЭТС», 2002.

4. Мирам Г.Э.Профессия: переводчик. - К.: Ника-Центр, 1999.-160с.

5. Псурцев Д.В. К проблеме перевода и интерпретации художественного текста: об одном критерии адекватности // Вестник МГЛУ. 2002. Вып. 463

6. Eugene A.Nida. Theories of Translation. In.: TTR, Volume IV, Number I, 1st. Semester 1991. Pp. 19-32

Mambaeva S.K.,
Kyrgyz Turkish Manas University

AN INVISIBILITY OF A TRANSLATOR

This article is about the exact role of a simultaneous interpreter in our modern life. The globalization of our life brought us to the necessity of more and more quick and exact simultaneous interpretation and the role of a modern interpreter in our society. The translator's role is embedded in the broader context of a communication process whose purpose will be different in each instance and where the number and identity of the interlocutors will also vary.
Key words: *translation, simultaneous interpretation, communication*

In this article I would love to speak about the exact role of a translator and the invisible life of a translator for others in our real life. Also here I would love to underline the growth of requirements for translation and interpretation.

The main purpose of this article I think is to explore translating from the angle of *internal observation and experiencing of a process* rather than *external observation and measurement of a product.* We have to know where are we?

Translating cannot be seen in isolation. The translator's role is embedded in the broader context of a communication process whose purpose will be different in each instance and where the number and identity of the interlocutors will also vary. Indeed, the very same text can sometimes be made to serve different purposes on different occasions and can therefore require a different translation each time To do full justice to any text, we have to think and feel ourselves into the relevant context. The more thoroughly we can steep ourselves in the background, the more effortlessly and naturally we will be able to produce the quality of work which is required for each occasion. There is more, however: the ultimate success of the communication process depends on understanding not only the *content* of the message and its context but also, wherever possible, the *identity* of the sender and receiver and the *relationship* between them, as experienced on both sides.

The translators in communication are in the position which we can call «in the middle». Being neither the sender of the message nor its receiver, the translator is not so much an interlocutor in the communication process as *part of the process itself.* In this capacity, the translators are supposed to be invisible.

The translator rarely comes face-to-face with either the sender or the receiver of the message. An investment of the translator in the process is to ensure that the message from the sender is relayed as faithfully as possible to the receiver. Sometimes, the receiver need not be taxed with the knowledge that the message originated in a different organization, a different language or a different culture. At other times, the receiver wants to understand the circumstances in which the message originated.

As the role translators, in the process is also more complex than that of either the sender or the receiver. Part of the translator's role must be *"chameleon"*. For if we are to be sure of faithfully and effectively transmitting the message, we will need to spend time in other people's shoes.

All above is devoted to the written translation or to text translators', as for an interpretation, and if we speak about simultaneous interpretation, the role of an interpreter is twice bigger, because an interpreter not only tries to transmit the speech of a speaker on the way or we can say "on an air", and he/she should do all efforts that the receiver of the message which is translated "on an air" will have an effect and the same impression as it would be in the original language! "As translators we must cover double the territory, being required to "inhabit" first the author, to check we have understood his intent and the context from which he is formulating his message, and then the reader, to check that the message is pitched at a level she will readily understand. And for the actual act of translating, of course, we must fully inhabit our own selves if we are to have all our resources at our command as - for a while - we become the original author of a new text." (*Bill Fraser and Helen Titchen Beeth,* "The Hidden Life of Translators" *Translation Service, European Commission*)

We need to be more consciously aware of these special features in the interpreter's role in the communication

process. Always being an intermediary, aspiring to invisibility or at least window-like transparency while having to spend so much time inhabiting other people's identities can be a recipe for rapid burn-out unless we are soundly anchored in our own role in the process. Conversely, if we remain in touch with our sense of vocation as we translate we will find that playing the chameleon gives a deep authenticity to our work which is the hallmark of the truly inspired translator.

Translating is one of the most demanding and difficult intellectual pursuits that exists. Over and above the level of linguistic competence, general knowledge of the world and mental flexibility that is required, translators must also be almost *entirely self-motivated* if they are to stay in the business long enough to gain worthwhile experience, *self-critical* if they are to maintain high standards and continue to improve the quality of their work, and, on top of all that, *able to self-train.*

The translating world has probably changed more in the last ten years than it had since the beginning of written texts. The introduction of PCs and a bulk of different programs for computer based translation have created an intense learning situation for almost everybody in the profession. Translators who wish to stay on top of the market have to learn new methods at a rate and volume they may never have experienced before in their professional lives. Yet while there is *constant change* in the tools and media which translators, and especially the simultaneous interpreters are required to master in order to work satisfactorily with the full range of clients, the actual act of language transfer seems to remain *stubbornly and eternally the same.* It is a task which must (we believe) be carried out by the human mind in the way it always has been, since biblical times and before.

No one writing seriously about translation these days would claim that it is a scientific activity; it remains essentially a craft. But what is it that makes a good craftsman? Most of the key tools of translating are invisible, i.e. mental processes, discussion of what makes for more professionalism is often inconclusive. And because, as human beings, our relationship to language and thinking is so individual and intimate, most of the areas that fall within translating professionalism are extremely private and sensitive, and therefore not willingly discussed by translators themselves.

Translating in written form " is a *continual decision-making process".* It starts off with major decisions about context, message, register, treatment, processing. During the actual process, scores of micro-decisions are taken every minute. Translating without confidence is therefore highly stressful and leads to a mediocre or poor product. So it is worth spending the time it takes to gain the confidence we need to make competent decisions.

Confidence is not an absolute. Our confidence levels fluctuate according to multiple factors which interact to form a fairly complex moving picture.

False confidence, when you think you know enough and don't question your understanding, is surely just as common. True confidence enables us to call ourselves into question continually and to forgive our errors. It enables us to take responsibility for our mistakes and «do it differently next time».

When we translate, it is our body which is the vehicle for the 'sensibility' which

Tell us whether or not we like what we have done.

The used bibliography:

1. Dollerup Cay and Anne Loddegaard, Lexicalization in Translation: an Empirical Study of Students' Progress. eds. Teaching Translation and Interpreting: Training, Talent and Experience. Amsterdam: John Benjamins. (1992) 123-127.

2. Fraser Bill and Helen Titchen Beeth The Hidden Life of Translators . The quest for the roots of quality, Translation Service, European Commissio, 1999

3. Gambier, Yves, Daniel Gile and Christopher Taylor "Quality in Simultaneous Interpreting"., eds. Conference Interpreting: Current Trends in Research. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins. (1997) 123-132.

4. Lambert, Sylvia and Barbara Moser , "Intonation in Simultaneous Interpretation"., eds. Bridging the Gap: Empirical Research in Simultaneous Interpreting. Ottawa: University of Ottawa Press. (1994) 225-236.

5. Shlesinger Franz and Miriam The Interpreting Studies Reader. Poechhacker, , eds. London: Routledge. 2002.

6. Tirkkonen-Condit Sonja, Interpreter Latitude vs. Due Process: Simultaneous and Consecutive Interpretation in Multilingual Trials. ed. Empirical Research in Translation and Intercultural Studies. (1991) 147-155

7. Tirkkonen-Condit, S. and R. Jaaskelainen, "Interpreting As A Cognitive Process: How Can We Know What Really Happens?" eds. Tapping and Mapping the Processes of Translation and Interpreting. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins. (2000). 3-15.

Д. Алтаева, *Жалал-Абаддагы*
Экономика жана ишкердик университети

ЖАРДАМЧЫ АТООЧТОРДУН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ТОПТОРУ ЖАНА АЛАРДЫН СҮЙЛӨМ ИЧИНДЕ БЕРГЕН МААНИЛЕРИ

Жардамчы атоочторду маанисине карай окумуштуулар бир нече топторго бөлүштүрүп изилдеп келишкен. Алсак, проф. Н. К. Дмитриев жардамчы атоочторду берген маанилерине карай экиге бөлүп карайт. «Служебное имя, поскольку оно функционирует как служебное, всегда означает какую-либо плоскость, находящуюся в отношении какого-либо предмета или в горизонтальном плане или в вертикальном»-деп геометриялык кеңдикке карай топтоштурууну жактайт. (Дмитриев, 1962, 120-б). Бул окумуштуунун пикирин башкалар да колдогон. (Коклянова, 1952, 205-б). Мындай пикирге келүүнүн башкы себеби, жардамчы атооч-

тордун бир гана мейкиндик мааниде келет деп кароосунан улам пайда болуу керек. Бирок жардамчы атоочтор мейкиндик мааниде гана колдонулбастан мезгилдик, дагы башка маанилерде колдонулат. Ошондуктан В. А. Исенгалиева жогорудагы эки топко кошумча «служебные имена смешанного плана» (аралаш типтеги жардамчы атоочтор) деген топту киргизет. Бул топко «орто» , «ара», «бас», «бой», «аралык» деген сыяктуу сөздөрдү кошот. (Исенгалиева, 1957, 21-б).

Дагы окумуштуулардын бир тобу жардамчы атоочтордун ар бирине жеке-жеке токтолуп, маанилерин ачып берүүгө далалат кылышкан. (Дыренкова, 1940, 1941; Баскаков, 1952). А. Ысаков болсо, жардамчы атоочтордун синонимдик, антонимдик түгөйлөрүн кошо караган. (Ысаков, 1964).

Ал эми 70-жылдары жардамчы атоочторду атайын изилдөөгө алган казак окумуштуусу М. Оразов өз эмгегинде жардамчы атоочтордун берген маанилерине карап, аларды эки топко бөлүп кароого болот деген ойдо: «біріншіден, тек мекендик маңынада колдонылатын көмекші есимдер, екіншіден, әрі мекендик, әрі мезгілдік маңыналарда колдонылатын көмекші есімдер», -деп, биринчи топтогу жардамчы атоочторго: маңы, жаны, шеті, төбесі ж.б. Экинчи топтогу жардамчы атоочторго: алды, басы, іші, аягы ж.б. сөздөрдү киргизген. Ошону менен бирге жардамчы атоочтордун колдонулуу өзгөчөлүгүнө карай «жиы колдонылатын көмекші есімдер» (көп колдонулган жардамчы атоочтор) деп бөлүп алып өзүнчө токтогон. Ал эми маанилик жактан проф. А. Ысаковдун жардамчы атоочторду антонимдик, синонимдик түгөйлөрү боюнча топтоштурганын кубаттап, ошол ыкманы колдонгон. (Оразов, 1970, 157-б).

Азыркы кыргыз тилинин грамматикасында (КАТГ, 1980) жардамчы атоочтордун лексика-семантикалык топтору төмөнкүдөй берилет:

1. Заттын асты-үстүн, алды жагын көрсзтүүчүлөр: үст(ү), бет, төбө, баш, аст(ы), түп, алд(ы).

2. Заттын айлана-тегерегин көрсөтүүчүлөр: жан, туш, каршы, арт, арка, сырт, айлана, тегерек, чет, жээк, бой.

3. Заттын ич-аралыгын билдирүүчүлөр: ич, ара, орто.

Улам кийинки чыккан илимий эмгектерге назар салсак, жардамчы атоочтордун саны арбып бараткынын байкоого болот.

Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтордун семантикасына карата тилчи, окумуштуу А. Карымшакова эки чоң топко бөлсө болот деген пикирде:

1. Мейкиндик жана орун аралык ж.б. маанилерди билдирген жардамчы атоочтор: аст(ы), үст(ү), алд(ы), орто, ара, айлана, тегерек, туш, арт, жан, жак, каршы, түп, сырт, тыш, чет, жээк ж.б.

2. Адамдын дене бөлүктөрүн билдирген жардамчы атоочтор: бет, төбө, чоку, маңдай, каш, боор, арка, ич, колтук, чат ж.б. (Карымшакова А., 2009, 54-б).

Жалпы эле түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде да зат атооч сөз түркүмү өз алдынча толук маанини билдирет. Ошондуктан зат атооч-негизги сөз түркүмдөрүнүн бири. Бирок аз сандагы зат атооч сөздөр ал өзгөчөлүккө толук баш ийбейт. Булар бирде толук мааниде, бирде кызматчы мааниде колдонула берет.

Жардамчы атоочтор өзүнүн баштапкы толук маанисинде колдонулса, өзүнчө суроого жооп берип, илик жөндөмөдөгү сөз менен байланыштуу айтылбайт да, өзүнчө сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Ал эми кызматчы мааниде келгенде, өз алдынча бир түшүнүктө билгизе албайт, б.а. лексикалык мааниси солгундайт да, өзүнчө суроого жооп бере албай, качан гана илик жөндөмөдөгү сөз менен байланышта келгенде бир суроого жооп берип, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат. Башкача айтканда мурда конкреттүү мааниде колдонулуп келген сөздөрдүн (ич, бет, боор ж.б.) семантикасы күңүрттөнүп, натыйжада жардамчы атоочторго өтөт.

Жардамчы атоочторду мына ушул сыяктуу семантикасына карап, мейкиндик, мезгил-аралык маанилерди билдирген жана адамдын дене бөлүктөрүнүн аталыштарынан пайда болгон жардамчы атоочтор деп топтоштурууну туура көрдүк:

1. Мейкиндик жана мезгил-аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтор: үст(ү), аст(ы), түп, алд(ы), арт(ы), жан(ы), ара, айлана, тегерек, сырт, тыш, чет, кыр, уч, туш, каршы, орто, төр.

2. Адамдын дене бөлүкчөлөрүнүн аталыштарынан пайда болгон жардамчы атоочтор: баш, бет, таман, арка, желке, ич, коюн, колтук, бой, боор, соору, маңдай, каш, ооз, алкым, бел, төбө, чоку.

Жогорудагы аталган жардамчы атоочторго дагы кошумча: кыр, төр, жака, этек, таман, ооз, желке, бел, алкым ж.б. сөздөрдү киргизсек болот деген ойдобуз.

Мейкиндик жана мезгил-аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтордун ичинен.

Заттын үстүңкү бетине багытталган маанини билдирген жардамчы атооч: үст(ү)-бир нерсенин жогорку жагы, үстүңкү бети, үстү жагы деген маанини туюндурат. Мунун алгачкы уңгусу «үс» болгондугун окумуштуулар тастыктайт, «үс» деген уңгуга таандык категориянын III жагынын байыркы –ын мүчөсү жалганып, «үсүн» формасына келген, ага таандыктын III жагынын азыркы –ы мүчөсү жалганып, натыйжада үс+үн+ү>үснү>үстү: үс-т-ү) үс+т түрүнө келген. (Исхаков, 1953, 124-136 б).

1. Үст(ү) жардамчы атоочу барыш жөндөмөдө келгенде төмөнкүдөй маанилерде колдонулат.

а) Кыймыл-аракет заттын үстүңкү бетине багытталат: Таятасы өзү менен Ороскулдун үлүшүн чаап, ташып барып, бастырманын үстүнө эки үймөк кылып чекчейтип жыйып койгон (Айтматов, 1982, 18-б). Байтемир кийиздин үстүнө төшөк салды, жаздык койду (Айтматов, 1982, 376-б). Барсканчысын дүкөн тамдын үстүнө чыгарып, ат сарайдан балдарды чакырат (Айтматов, 1982, 158-б). Эрназар ат жабуунун үстүнө жата кетти (Айтматов, 1988, 288-б).

б) Кыймыл-аракет заттын үстү жагындагы бош мейкиндикке багытталганын көрсөтөт: Айласы түгөнгөн Лувр акырында сууга конуп, саңоор жүнүнөн үзүп, толкун үстүнө уя салган экен Айтматов, 1982, 226-б). Түн жарымы ченде ай тоолордун үстүнө келди салаңдап, жарыгы муздак мунарыктап, мөңгүлүү чокунун кылда учунда турду (Айтматов, 1982, 103-б). Айткандай эле даңгыр жолдун үстүнө шаркырата коё беришти (Айтматов, 1982, 145-б). Асел көйнөгүмдү жууп бүттү да, мештин үстүнө тартылган жипке жайып жатып, оор үшкүрүнүп алды (Айтматов, 1982, 379-б). Моюнкумдун кең талаасынын үстүнө кумсарган ай чыккан (Айтматов, 1988, 210-б).

в) Кыймыл-аракет маани жагынан абстракцияланып, бир нерсенин үстүнө, экинчи бир нерсенин кошулгандыгын же күчөтүү маанисин билдирет: Анын үстүнө кийинки азаптуу күндөрү бала эттен түшүп, алсырап калган (Айтматов, 1982, 295-б). Анын үстүнө, эл менин жоругумду али унута элек окшойт, ичкери-

де мен тууралу сөз болуп жатканын туйдум (Айтматов, 1982, 358-б). Анын үстүнө, күн да минтип көз ачырбай турат (Айтматов, 1982, 373-б).

г) Кыймыл-аракет бирөөлөр отурган жерге багытталгандыгын билдирет: Диспетчердин үстүнө кирдим (Айтматов, 1982, 354-б). … кызынын үстүнө үйрүлүп, канаты менен калкалап, бок-жин аралашкан уятсыздыкка кошо малынган тура таятасы (Айтматов, 1982, 40-б). Кечинде үстүнө кирдим (Айтматов, 1982, 398-б).

2. Үст (ү) жардамчы атоочунун жатыш жөндөмөдө келгенде берген маанилери.

а) Кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын үстүңкү бетинде болгондугун көрсөтөт: Баарынын куралын жыйнап алды да, аттардын үстүндөгү ээр каштарына илди … (Айтматов, 1988, 72-б). Тегерек жазып үстөл үстүндө ушинтип чай ичилип жаты (Айтматов, 1988, 331-б). … кийиздин үстүндө жөрмөлөй башташты Айтматов, 1988, 244-б). Атын сылап-сыйпап минип дегеле, анын үстүндө жаш жигит болуп көрүнсөм дейт (Айтматов, 1988, 224-б).

б) Кыймыл-аракет заттын үстү жагындагы бош мейкиндикте болгон ордун көрсөтөт: Жалгыз аяк жол үстүндө калган ат артка салып, капчыгайга түшүп бараткан элеаны көрдү, бирок кууп жетпестигин билди (Айтматов, 1988, 292-б). Ал эми көкөлөп учкан айры-куйруктун бийигинен улам талаа үстүндө көмкөрүлүп турган асмандын канчалык түптүз экенин билебиз (Айтматов, 1988, 18-б). Дарыянын үстүндөгү катуу кыргындан кийин кокту-колот, капчыгай-өрөөндөрүн коён жатагына чейин жакшы билген Гурам Джоходзе өргүү алды (Айтматов, 1988, 65-б). Итчилик кыла турган болсоң, жер үстүндө сага орун болбойт (Айтматов, 1988, 97-б).

в) Кыймыл-аракеттин кандайдыр бир окуя же иш жүрүп жаткан учурда болгон абалын, кандай шартта болгондугун билдирет: Жалгыз гана таалайсыз Көк Турсун жек көрүндү күйөөсүнүн өлүгүнүн үстүндө ыйга аралаш минтип жатты… (Айтматов, 1988, 337-б). Бийликтүүлүгүң бөтөнчүлүгүң эмес, Римдин өкүл-акими, ар ким бийлик кылгысы келет, жадегенде өзүндөй бирөөнүн үстүндө болгусу келет (Айтматов, 1988, 164-б). Тескерисинче, биз үлпөттүн үстүндө отурган кезибизде, дале болсо, ушул алтын киши куттуктоо телеграмманы ала чаап келди (Айтматов, 1982, 444-б). Ташкендин бир илим-изилдөө институту наша-кара куурайды өсүп чыккан жеринде химико-биологиялык ык менен жок кылуунун үстүндө иштейт экен (Айтматов, 1988, 198-б). Колуна унчукпай суу куйду, сүйлөгөн жок: сөз ананыраак, чай үстүндө башталат (Айтматов, 1988, 251-б).

г) Кимдир бирөөнүн үстүндөгү кийген кийим маанисинде келет: … тамагын кырына жөтөлүп, үстүндөгү калың кийимин оңдоду (Айтматов, 1988, 84-б). Анын үстүндө белин бөйрөгүн орусча узун тон, башында малакай бар эле (Муканов).

Заттын астына багытталган маанини билдирген жардамчы атоочтор: асты), түп. Аст(ы) жардамчы атоочу (III жактын –ы мүчөсү менен) негизинен бир нерсенин астындагы бош орунду, төмөн жакты билдирет.

1. Аст(ы) жардамчы атоочунун барыш жөндөмөдө турганда берген маанилери.

а) Кыймыл-аракет түздөн-түз заттын астына, төмөн жагына багытталат: Машинеанын астына сойлобосо боор эмес … (Айтматов, 1988, 316-б). Акыры жаздыгынын астына коюп алды (Айтматов, 1982, 43-б). Машинем жылжып кран астына турду (Айтматов, 1982, 327-б). –Машинем сынып калды!-деп бурк эттим капоттун астына белимее чейин сүңүлө батып … (Айтматов, 1982, 378-б).

б) Кыймыл-аракет тигил же бул заттын алды, бет маңдай жагына багытталгандыгын көрсөтөт: Бут астына тиги мастар от жага албай убара болуп жаткандары анын көңүлүнө кирбеди (Айтматов, 1988, 214-б). … кайсы поезд өтүп баратса, ошонун астына боюн урмак (Айтматов, 1988, 209-б). Бийчи кыздардын аяк астына гүл ыргытып жатышты окшойт (Айтматов, 1988, 332-б). Отурган ордун тырмышып мыкчыган Кириск эми калтырак басып, Органдын аяк астына бүжүрөдү (Айтматов, 1982, 263-б).

2. Асты) жардамчы атоочунун жатыш жөндөмөдө келгенде колдонулуш өзгөчөлүгү.

а) Кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын астында же алды жагында болгондугун билдирет: Жылдын бу маалында майда жаныбарлар али жер астындагы ий-индеринде жаткан … (Айтматов, 1988, 230-б). Бастырманын астында эки киши кой союп жатат (Айтматов, 1982, 319-б). Эми эртерээк эгин-тегинди жыйнап алыш керек, болбосо кар астында калат (Айтматов, 1982, 272-б). Суу астында көзүн жумбайт (Айтматов, 1982, 28-б).

б) Кыймыл-аракеттин заттын бет маңдай жагында болгон ордун көрсөтөт: Түнү бою көпүрөнүн астында ою он, санаасы сан болуп отуруп, таң атырды эле, эми буерден чыгып кетиштин айласы жанын кашайтты (Айтматов, 1988, 185-б). Таң атканча Авдий көпүрөнүн астында отурду (Айтматов, 1988, 183-б). … оор составдын астында рельстер калчылдап, күркүрөп-шаркырап басып кирпи келет да, ээн талаанын тунжуроосуна тарап, сиңип кетет (Айтматов, 1988, 118-б). Шаркыраган оор дөңгөлөктөрдүн астында жер солкулдап, калч-калч этип калып жатыры (Айтматов, 1988,132-б).

в) Кээ бир учурда алдындагы сөздүн лексикалык маанисине карай, мезгилдик маанини берип калат: Бүт өмүрүбүз каар соту астында дегиң барбы? (Айтматов, 1988, 163-б). … деңиз түнөргөн көр караңгынын астында көрүнбөй көл болуп жата берди Айтматов, 1982, 272-б). Теребел баягысындай эле боз күүгүм туман астында тунжурайт (Айтматов, 1982, 301-б). Мына ушерде, ачык асмандын астында тообо кылгыла… (Айтматов, 1988, 128-б).

г) Кыймыл-аракет башка бирөөнүн катышуусу астында болгондугун жана кыймыл-аракеттин маани жагынан абстракцияланып, кандай шартта болгондугун билдирет: … айласы түгөнүп, Гүлөмкандын астында турду (Айтматов, 1988, 298-б). Данияр анын астында бүгүлө ийилип, трап менен өйдө чыгып бара жатат (Айтматов, 1982, 217-б). Аялынын астындагы күнөөсүн эстеп, өкүнүп, андан кечирим сурай баштады (Айтматов, 1988, 237-б). Абышканын аяк астында кол бочкени кучактаган калыбында бүк түшүп Кириск жатат (Айтматов, 1982, 267-б). Аяк астында бүрүшкөн Кирискенин бүткөн боюн калтырак басты (Айтматов, 1982, 265-б). Туяк астында жер сыйрылып, кам кайыштар жондо былжырап, улам оор тартып, аттар кыйналды (Айтматов, 1982, 207-б). Көзүнүн астындагы көгала такты да бул эримдин койгон белгиси деп мактангансып, жаркылдай күлө чий көбүк алып турат (Айтматов, 1982, 117-б).

Адамдын дене бөлүктөрүн билдирген жардамчы атоочтор.

Заттын ортосуна же ошого жакын борборуна багытталган жардамчы атооч: бел. Бел-жандуу заттардын (адамдын, айбандын) орто жери.

1. Барыш жөндөмөдө келгенде кыймыл-аракет заттын орто жерине багытталгандыгын билдирет: Ашуунун белине чыга бериште биздин автобусту колунда кызыл желекчеси бар жумушчу токтотуп калды

(Айтматов, 1982, 387-б). Мүйүздүү Бугу-эне машинени ашуунун белине түртүп барат (Айтматов, 1982, 102-б).

2. Жатыш жөндөмөдө келгенде кыймыл-аракет заттын орто жеринде, болгон ордун көрсөтүт: Тоо арасында, ашуунун белинде ээн жашаган жолчуга аял, үй-бүлө деген өзүнчө улуу журт, өмүргө шерик деп ошону айтса болот (Айтматов, 1982, 389-б). Мага ушу ашуунун белиндеги участокту беришти (Айтматов, 1982, 392-б).

3. Чыгыш жөндөмөдө келгенде кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын орто жеринен башталып чыккандыгын билдирет: Ашуунун белинен ылдый суу агат (Айтматов, 1982, 210-б). Бостон менен Эрназардын жүздөрүндө кубаныч, көңүлдөрү ыраазы, ашуунун белинен ылдый тиктеп, өздөрү басып келген жолду карап турушту (Айтматов, 1988, 289-б).

Заттын каптал жагына багытталган жардамчы атооч: боор. Боор-жандуу заттын (адамдын, айбандын) органы, нерсенин капталы, жээги.

1. Барыш жөндөмөдө келгенде кыймыл-аракет заттын четине, жээгине багытталгандыгын көрсөтөт: Тек катын-балдар Ала-Дөбөттүн бооруна улуу от жагып, ошону менен атасынын үмүтүн колдоп турушкандыр (Айтматов, 1982, 283-б). Эчтеме менен иши жок, ордонун короосун чаңытып коргондун бооруна килем илдирип, жаа менен аткылап ойноп жүрөт (Касымбеков, 1990, 502-б).

2. Жатыш жөндөмөдө келгенде кыймыл-аракеттин заттын чет жакасында, жээк жагында болгон ордун көрсөтөт: Жылганын боорундагы тартайган Авдийди жабыла сүйрөп барышты (Айтматов, 1988, 214-б). Тоо боорундагы таштардын арасынан капыстан булак атылып чыкканын кара … (Айтматов, 1988, 68-б).

3. Чыгыш жөндөмөдө келгенде кыймыл-аракет заттын чет жакасынан башталып чыккандыгын көрсөтөт: Эгер кар койлордун боорунан келе турган болсо, бизге кыйын болот го дейм (Айтматов, 1988, 289-б). Ала-Дөбөттүн боорунан бери ушунчалык суу кечип келип, нерпанын жатагын ал кыз көрсө кана! (Айтматов, 1982, 254-б)

Адабияттар

1. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык I часть. - М., 1952.
2. Дмитриев Н. К. Служебные имена в турецком языке. В кн.: Строй тюркских языков. - М., 1962, 605.
3. Дыренкова Н. П. Грамматика ойротского языка. - М., 1940.
4. Исенгалиева В. А. Служебные имена и послелоги в казахском языке. - Алма-Ата, 1957.
5. Карымшакова А. Кыргыз тилинин морфологиясынын жана лексикологиясынын маселелери. - Б., 2009.
6. Коклянова А. А. Послелоги и служебные имена в узбекском языке Тр. ИЯ АН СССР, 1954.
7. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. - Ф., 1980.
8. Оразов М. Служебные имена в тюркских языках. - Ташкент, 1970.

Баяндурбаш Юксел,
КПУ им. И.Арабаева

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ КЫРГЫЗСТАНА И ТУРЦИИ И ИХ РОЛЬ ДЛЯ СРАВНИТЕЛЬНО-СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

В задачу данной статьи входит обзор и анализ методологических основ развития лингвистической мысли в таких тюркоязычных странах, как Кыргызстан и Турция, культурные связи и сотрудничество между которыми усилились в постсоветское время.

Теоретические основы кыргызского и турецкого языкознания формировались как результат исторического развития каждой из этих стран и зависели как от практических задач, стоящих перед языковедами, так и научных контактов с теми или иными центрами лингвистической мысли, откуда черпались концепции и методы решения тех или иных проблем.

Несмотря на то, что Турция, в отличие от Кыргызстана, в течение многих веков являлась одним из мощных государств мира, до кемалистской революции у турок не было ни общепринятого самоназвания, ни единого языка. Независимо от своей национальной принадлежности жители этой страны называли себя мусульманами. В русском языке, особенно до 20—30-х годов XX в., бытовали названия «турки-османцы» или «османские турки».

По историческим сведениям основу турецкого этноса составили тюркские кочевые племена туркменов и огузов, которые пришли на территорию Анатолии в XI в. и к XV в. в большинстве своем перешли на оседлость, положив тем самым начало новому народу — туркам (Еремеев 1980, 32), которые стали основателями Османской империи. Как подметил еще средневековый историк Рашид ад-Дин, можно завоевать вселенную, сидя на коне, но управлять ею, оставаясь в седле, невозможно. Поэтому когда перед завоевателями-кочевниками стала задача создания и управления государством, они были вынуждены обратиться к опыту завоеванных народов (персидского и арабского), языки которых издавна использовались в государственном управлении.

Одновременно шел процесс языкового сближения и ассимиляции, в результате чего простые люди разных национальностей (персы, греки, римляне, армяне, лазы, грузины, славяне, курды и др.) переходили на тюркский язык.

Академик А.Н.Кононов выделяет несколько исторических этапов формирования и развития турецкого языка: 1) староанатолийско-тюркский язык (XIII-XVвв.), основу которого составил среднеазиатско-тюркский литературный язык сельджуков; 2) раннетурецкий язык (вторая половина XV-XV1 в.), характеризующийся возрастающим использованием арабской и персидской лексики, включением в грамматическую систему чуждых элементов морфологии и синтаксиси-

са, в результате чего литературный язык начинает отдаляться от народно-разговорного турецкого языка; 3) среднетурецкий язык (ХУП – первая половина Х1Х вв.) известен как «золотой век» османской литературы, и время, когда письменно-литературный язык максимально оторвался от народно-разговорного языка; 4) новотурецкий язык (первая половина Х1Х – первая четверть ХХ вв.) характеризуется борьбой за создание национального турецкого языка; 5) новейший турецкий язык складывается как результат борьбы государства за очищение и упрощение литературного языка и приближение его к народно-разговорному языку (Кононов 1997, 395-396).

В состав Османской империи входили многочисленные народы, говорящие на разных языках, главным образом – на арабском и персидском. Поэтому литературным и официальным языком становится Osmanlica/Osmanli lisani/dili, «османлыджа», в котором преобладала лексика арабо-персидского происхождения, в тоже время грамматический строй сохранил характерные черты тюркских языков, но включил много форм арабской и персидской грамматик, в частности, формы арабского и персидского изафета, арабские и персидские союзы и модальные слова, а также чуждые для тюркских языков элементы морфологии и словообразования. Такой язык в той или иной степени удовлетворял запросы государственного управления многоязычной империей, и был официально-деловым языком для большинства чиновников.

Как пишет А.Н.Кононов, «в 14-15 вв. литературный язык под влиянием арабских и персидских образцов все более и более удаляется от разговорного языка широких народных масс, и дело дошло до того, что люди, стоящие на разных полюсах социальной лестницы, не понимали друг друга. Язык придворных поэтов и аристократов получил название *fasih tūrkce*` чистый турецкий язык`, а язык народа - *kaba tūrkce*` грубый турецкий язык`; язык горожан и городской буржуазии, занимавший переходную позицию в отношении этих двух стилей, носил название *orta tūrkce*` средний турецкий язык` (Кононов 1941, 7). В тех условиях речь людей простолюдинов не могла быть предметом специального изучения и описания.

Таким образом, в Османской империи было три языка: арабский — язык религии, «османский» — язык официальный, литературный и, наконец, турецкий — язык народный, разговорный.

Что же касается методологических подходов к изучению литературных языков Турции, в частности османлыджа, исторически сложилось так, что к его изучению применялись главным образом методы, характерные для арабской и персидской традиций. Изучение истории лингвистических учений показывает, что не существует собственно турецкой методологии изучения языка. В солидном труде на эту проблематику представлены факты мощного влияния арабского языкознания на описание языков Востока, в том числе и на турецкий (Ахведиани, 1981, 58). Как отмечает академик А.Н.Кононов, грамматики турецкого языка писались по образцу арабской грамматики (Бергамалы Кадри (1530 г.), Кютахьялы Абдуррахман Феваи (1846 г.) (Кононов 1956, 12).

В то же время народный турецкий язык, несмотря на неоднократные попытки развить его функциональные стили в староанатолийский период, оставался лишь разговорным языком широких народных масс (Садыков 2010, 34-36) . А само слово T?rk в сознании высшего общества султанской Турции имело негативный оттенок, обозначая простолюдина, мужика и невежду.

С развалом Османской империи территории Турции обозначилась в ее современных границах, а ее основное население стали составлять турки, говорящие на народно-разговорном языке – тюркче. Перекраивание карты мира и новый геополитический статус Турции привел к необходимости выбора общенародного языка в качестве официального и литературного, близкого и понятного для большинства населения страны. Поэтому вполне понятно, что основу такого языка составила лексика и грамматика народно-разговорного языка.

Замена литературного языка османлыджа на новотурецкий язык имела как положительные, так и отрицательные стороны. С одной стороны, на османлыджа создана богатейшая художественная литература, публицистика, исторические сочинения, зафиксированы нормы права, описан многовековой опыт государственного строительства и управления и мн.др., характерное для для Османской империи. Все это в связи с переходом на латиницу остается закрытым для людей непосвященных, т.е. для большинства населения страны. С другой стороны, латиница и новотурецкий литературный язык, имеющий в своей основе народно-разговорный язык, делают добытые знания, с одной стороны, достоянием широких масс, с другой, - они консолидируют нацию.

Таким образом. несмотря на то, что Турция имеет многовековую историю государственности, современный турецкий литературный язык, сложившийся на базе народно-разговорного языка, стал объектом систематического научного изучения и описания относительно недавно, с 30-40 годов ХХ века. До этого известны лишь некоторые попытки описания турецкого языка. Так, А.Н.Кононов пишет, что “впервые турецкий язык, турецкая грамматика в турецкой школе начинает изучаться лишь с открытием школ R??tiye (1839), а первая грамматика анатолийско-турецкого языка, написанная турками, была издана в 1851 г.» (Кононов 1941, 7).

Что же касается перелома в «языковой политике» Турции, то он наступил после крушения Османской империи. Только теперь появились реальные условия для проведения решительных реформ в области языка, которые получил название «Языковой революции» («Dil Devrimi»). Реформы были направлены на 1) преобразование словарного фонда турецкого языка, его функциональных стилей, 2) нормализацию и кодификацию грамматических, стилистических и орфографических норм и правил.

Чтобы внести кардинальные изменения в языковую ситуацию, необходимо было оторваться от влияния персидского и арабского языков, от чуждого для большинства населения языка “османлыджа”, формой существования которого была арабская письменность. Такой отрыв можно было обеспечить только путем перехода на другую графику. Поэтому в 1928 году по инициативе президента Мустафы Кемаля (Ататюрка) был принят закон о введение нового алфавита. Переход на латиницу происходил не без влияния успешных реформ алфавита, проводимых в Советском Союзе.

Преобразование лексической основы турецкого языка шло 3 путями: 1) сбор генетически тюркской лексики из турецких письменных литературных памятников с XIII в.; 2) сбор лексики из диалектов турецкого

языка (Derleme); 3) Создание новых слов путем использования собственных словообразовательных ресурсов на базе современных и древних тюркских языков (Turetme). Этот способ оказался самым продуктивным. Надо полагать, что далеко не последнюю роль в этом процессе сыграл киргизско-русский словарь К.К.Юдахина, который также стал источником пополнения лексики турецкого языка. В результате всех этих преобразований "содержание собственно турецкой лексики в литературном языке увеличилось до 70—80%" (Баскаков 1977, 7).

При ближайшем рассмотрении народно-разговорного языка, который был избран в качестве основы и источника новотурецкого литературного языка, выяснилось, что " грамматическом строе турецкого языка, как и других тюркских языков, многое еще не только не изучено, но и просто не учтено, не зарегистрировано" (Кононов 1956, 3).

Таким образом, начиная с 20-30 гг. 20 века остро встала проблема научного описания и кодифицирования народно-разговорного турецкого языка, заявившего свои права на роль государственного и литературного языка для новой Турции, так и киргизского, как языка также народно-разговорного, не имевшего письменных форм функционирования. Решение этой глобальной задачи потребовало поиска и заимствования наиболее адекватной лингвистической теории для того, чтобы бесконечное множество эмпирических фактов свести к небольшому множеству правил и норм о данном языке.

Одним из первых научных систематических описаний турецкого языка стала грамматика турецкого языка (1941 г.), написанная известным тюркологом, академиком А.Н.Кононовым с учетом российских востоковедных традиций. В этой работе автор характеризует закономерности турецкого языка для каждого его уровня. Они выражаются в следующем:

а) в фонетике действуют закон гармонии гласных и закон гармонии согласных, объединяемых под общим термином "сингармонизм";

б) в морфологии все словообразование и словоизменение происходит с помощью аффиксов, присоединяемых в строгой последовательности по принципу: всеобщее предшествует частному, а каждый аффикс предназначен для выражения одной идеи. Для турецкого языка характерна абсолютная стройность, регулярность всей структуры и отсутствие исключений;

в) синтаксис характеризуется такой особенностью: определение предшествует определяемому, дополнение – дополняемому, подлежащее – сказуемому, придаточное главному, т.е. все зависимое располагается перед тем, от чего оно зависит" (Кононов 1941, 6);

г) в лексике заметно перенасыщение литературного турецкого языка арабскими и персидскими заимствованиями.

Киргизы, в отличие от турок, хотя и имели некогда (в 6-7 веке) свою государственность и письменность, утратили эти ценности в результате различных исторических катаклизмов и вступили в XX век как бесписьменный народ. Как пишет Ч.Джаныбеков, "находясь по жестоким колониальным гнетом, киргизы оказались изолированными от мировой культуры и тем более – от научно-технического процесса. В результате к 20-м годам XX века киргизы были сплошь неграмотными" (Джаныбеков 2003, 9). Такого же мнения придерживается Т.К.Акматов, который к тому же отмечает, что "в дореволюционной Киргизии не было ни одного среднего специального учебного заведения, а также культурно-просветительных учреждений. В Киргизии не издавалось ни газет, ни книг, т. к. не было ни одной типографии" (Ахматов 1968, 5).

Таким образом, стартовые позиции для научного изучения и описания турецкого и киргизского языка в 20-30 гг. 20 века были примерно одинаковыми, за исключением того, что у турок был накоплен определенный багаж знаний на языке османлыджа.

Зато языковеды Кыргызстана имели прекрасную возможность опереться на методологическую базу русской лингвистики, в частности – тюркологии, которая еще в 19 веке стала выделяться как самостоятельная наука из востоковедческих наук. Как утверждает К.К.Сартбаев, "даже само научное обоснование тюркологии связано с именем замечательного русского академика В.В.Радлова" (Сартбаев 1970, 3). Начиная с середины 19 века в России проявляется научный интерес к систематическому изучению тюркских языков в работах О.Н.Бётлинга, А.А.Шифнера, В.В.Радлова, К.Г.Залемана.

Однако только после Октябрьской революции началась практическая работа по культурному строительству и созданию массовой письменности для бесписьменных народов, которую осуществлял Институт народов Востока. Под влиянием веяний нового времени в Кыргызстане началась работа по усовершенствованию письменности. Так, в 1923 году К. Тыныстанов реформировал арабский алфавит, приблизив его к нуждам киргизской фонетики. В 1924 году на этом алфавите И. Арабаевым был издан первый киргизский букварь. В том же году началось обучение на киргизском языке в школах, а также стала выходить первая киргизская газета «Эркин-Тоо».

Первый шаг для научного обоснования работы по разработке алфавитов сделал Н.Ф.Яковлев, выступивший на 1 Тюркологическом съезде в Баку с докладом об алфавитном строительстве, который лег в основу его статьи "Математическая формула построения алфавита". В этой статье Н.Ф.Яковлев сделал очень важные выводы, касающиеся того, что множество наблюдаемых звуков в сознании говорящих на данном языке сводятся к ограниченному их числу (Яковлев 1970, 128). К такому заключению Н.Ф.Яковлев пришел благодаря тому, что он опирался на результаты "не историко-сравнительного изучения языков, но на относительно недавно возникшей теории фонем как главе вновь возникающей лингвистической дисциплины – так называемой "статической", или "синхронической", лингвистики, которую правильнее был бы назвать "теорией грамматики" в научном смысле этого слова" (Яковлев 1970, 148). Отметим, что на этом съезде принял участие и выступил К.Тыныстанов с докладом о переводе киргизской письменности на латинский алфавит.

Данная теория и практика создания алфавитов для бесписьменных народов СССР оказала большое влияние на разработку письменности на новотурецком и киргизском языках. В частности, это отразилось при разработке алфавита и орфографии киргизского языка на основе кириллицы.

В 30-40 годы началось систематическое описание киргизского языка в трудах К.Тыныстанова, Э. Арабаева, К.Бакеева, И.А.Батманова, Х.Карасаева и др. на основе российских лингвистических традиций восточного языкознания.

На начальном этапе развития киргизского языкознания особенно заметна роль выдающегося просветителя и ученого К.Тыныстанова, который в ряде учебников и учебных пособий впервые представил научное описание звукового строя киргизского языка, обратив внимание на такие вопросы, как классификации звуков, определение звука и фонемы, закон сингармонизма, грамматические категории, части речи, строение предложения, виды предложение и мн.др. Ценность исследования К.Тыныстанова заключается в разработке понятийно-терминологического аппарата и метаязыка описания на базе самого киргизского языка. В работе "Кыргыз тилинин морфологийасы" он впервые представил звуковую систему киргизского языка, разработал классификацию звуков, описал грамматическую структуру предложений разных типов, структуры слова, разграничил члены предложения и части речи, выявил различные типы грамматических категорий (Тыныстанов, 2010).

Стоит отметить исследование И.А.Батманова "Краткое введение в изучение киргизского языка", в которой, как пишет автор, поставлена цель "помочь читателю, знакомящемуся с тюркологической литературой в связи с изучением киргизского языка, разобраться в элементарных вопросах тюркологии" (Батманов 1947, 2). Эта одна из первых работ, в которой содержится в теоретическом аспекте обзор основных этапов развития киргизского языка. И.А.Батманов пишет, что процесс активизации основных черт киргизского языка, которые определяли собой дальнейшее развитие его особенностей, начался еще до нашей эры. Следовательно, киргизский язык имеет за собой более чем 2000-летнюю давность (Батманов 1947, 58).

И.А.Батманов описывает специфичные особенности киргизского языка, в числе которых он выделяет: 1) агглютинативный характер киргизского языка, подчеркивая при этом, что в этом языке "корень слова может выступать на правах самостоятельного слова и служит базой для образования производных форм". Это свойство корня характерно не только для киргизского, но и для турецкого языков. Сравните, в турец: *dar* – узкий, *daracık* – очень узкий, *daralmak* – становиться узким, *darlık* – теснота; в кирг.: *тар* – узкий, *тары-* – становиться узким, *тарыл-* - суживаться, *тарылт-* - суживаться.

В результате развития киргизской лингвистики в системно-структурном аспекте были созданы академические описания киргизского языка, в которых описаны его основные черты. Причем, описание киргизского языка производилось в основном через призму методологических установок русского языкознания и тюркологии.

С усилением киргизско-турецких отношений стали заметны процессы сближения лингвистических позиций и установок изучения киргизского и турецкого языков, особенно в части сравнительно-сопоставительного изучения турецкого, с одной стороны, киргизского и русского языков, - с другой. Этой проблематике посвящен целый ряд диссертационных и монографических исследований, созданы двуязычные словари, учебники и учебные пособия (Садыков Т., Сагынбаева Б. 2010).

В заключение отметим, методологические позиции российской тюркологии и киргизского языкознания оказали существенное влияние на процессы изучения сравнительно-сопоставительного исследования турецкого языка.

Литература

1. Ахвледиани В.Г. Арабское языкознание средних веков // История лингвистических учений / Средневековый Восток. – Л., Ленинградское отделение, 1981.

2. Ахматов Т.К. Звуковой строй современного киргизского литературного языка. ч.1. Ф.: Мектеп,1968.

3. Баскаков А.Н.и др. Турецко-русский словарь / Предисловие. – М.: Русский язык, 1977.

4. Батманов И.А. "Краткое введение в изучение киргизского языка. – Ф.: Киргизгосиздат, 1947.

5. Джаныбеков Ч. Касым Тыныстанов: жизнь и творчество. – Б., 2003.

6. Кононов А.Н. Турецкий язык // Языки мира / Тюркские языки (Российская Академия наук, Институт языкознания. – Б., 1997.

7. Еремеев Д. Е. На стыке Азии и Европы (очерки о Турции и турках). М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1980.

8. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941.

9. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956.

10. Сартбаев К.К. Константин Кузьмич Юдахин (к 80-летию со дня рождения) // Тюркологические исследования / Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина. – Ф.: Илим, 1970.

11. Садыков Т., Сагынбаева Б. Кыргыз-Түрк салыштырма грамматикасынын негиздери. – Б., 2010.

12. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологийасы. – Б.: КРСУ, 2010.

13. Яковлев Н.Ф. Математическая формула построения алфавита // А.А.Реформатский. Из истории отечественной фонологии / Очерк / Хрестоматия. – М.: Наука, 1970.

К.Т. Секимова, БГУ

КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ ОРУС ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨРДҮН ФОНЕТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Дүйнөдө бир да тил өз алдынча башка тилдер менен байланышсыз өнүгө албайт. Сөзсүз бир тил экинчи бир тилге таасирин тийгизип, анын тыбыштык түзүлүшүнөн, лексикалык, грамматикалык структурасынан зарыл керектөөлөрүн алып өнүгүп өзгөрөт. Ошону менен бирге эле сөздүн составын тыбыштык жана грамматикалык түзүлүшүн тийиштүү түшүнүктөр менен байытып, тилдин байланыш-катнаш пикир алышуу ийкемдүүлүгүн стилдик жактан тактыгын арттырат. Орус тили кыргыз тилине аябагандай зор таасир тийгизген. Азыркы лексикологиядагы орус сөздөрүн илимий жактан изилдөө ишинде алгач-

кы сөз Ю.Яншансинге, Т.И.Хлорецке, И.Н.Бажинага тиешелүү, – деп К.Дыйканов баса белгилеген.

Ю.Яншансин "Заимствование из русского языка в огромной мере обогатили и расширили киргизскую лексику. Накопляясь в ней постоянно, они явились важнейшим фактором в формировании киргизского литературного языка, в создании всех видов терминологии. Семантическое освоение и использование русских слов оказало большое влияние на переселение и использование исконно киргизских слов, на вытяжение устаревших слов или же сужение их значений ", - деп орус тилинин маанисин көрсөткөн. Чындыгында орус тилинен социалисттик курулушка мүнөздүү келген коомдук саясий сөздөр кабыл алынып келсе, азыр өнүккөн илимдердин ар тармагына тиешелүү терминдер басымдуулук кылып баратат. Азыркы учурда жергиликтүү тил менен орус тили катар колдонулушу лексикалык карым-катнашты күчөтүп жатат.

"Орус тилинен кабыл алынган сөздөр кыргыз лексикасын бир кыйла байытты жана кеңейтти. Алар барабара топтолуп отуруп кыргыз адабий тилинин курулушуна, терминологиянын баардык түрлөрүн түзүүдө эң маанилүү фактор болду",-деп И.И.Бажина орус тилинин кыргыз тилине тийгизген лексикалык таасирин белгилейт.

Г.И.Холорец кыргыз тилиндеги орус сөздүгүнүн тыбыштык жагын изилдеп: "Орус лексикасын кыргыздардын фонетикалык жактан өздөштүрүлүшү орустардын орфоэпиялык жана орфографиялык нормасына жакындоо жагына жылып, ошонун өзү менен кыргыз тилинин фонетикалык системаасын байытып жаткандыгын жогоруда каралып өткөн фактылар көрсөтүп отурат", - деп орфографиянын таасирине жаңы тыбыштардын кабыл алына тургандыгын түшүндүргөн.

Октябрь революциясынан кийин кыргыз тили орус тилинин эсебинен өз лексикасын байытып, анын артынан фонетикасы акырындап прогресске бара жаткандыгы, басмада белгиленип келе жатат. Тилдеги жаңылыктар ар дайым эскинин жок болушун күтүп турбайт. Эскинин жашап турган кезинде, пайда болуусуна, колдонулушуна жараша кээде активдүү болсо, кээде чыдамкайлык кылып эски менен тең жүрөт.

Турмушта көбүрөөк колдонулган сөздөр нормага айланса, аз колдонулганы эскире баштайт. Мис.: дастан-поэма, себет-корзина, алкан-мораль, тил кат-расписка ж.б.

Төл сөздөрдүн маани жагынан бөксөрүп эскиришине чет тилдерден алынган синоним сөздөр себеп болот.

Тилдеги жаңы сөздөр учурдагы түшүнүккө жакын көрүнүп, активдүү колдонула баштаса, төл сөздөр мааниси жагынан төмөндөп эскире баштайт. Ошентип тилдин сөздүк составы, андан соң тилдин фонетикасы тыбыштык жагынан чет тилдик таасирге жараша өзгөрүп отурат. Октябрь революциясынан кийин кыргыз тилине орус тилине **ф,в,ж,х,ц,ү** тыбыштары кирди. Бул тыбыштар мурун кыргыз тилинде жана алфавиттин составында жок болчу. Мурунку араб жана латын алфавитинин составында да булар жок эле. Ошондуктан араб, иран сөздөрүндөгү **ф,х,в** менен айтылган сөздөр кыргыз тилинде **ф-п, х-к, в-б** болуп айтылып, жазылып калды. Мис., **сөз башында** фикир эмес пикир, файда – пайда, ферзент эмес – перзент, **сөз ортосунда** суфра эмес – супра, дефтер – дептер **сөз аягында** таклиф эмес-таклип, тараф-тарап ж.б.

Ал эми **ф** тыбышы сөз башында энчилүү аттарда гана колдонулган. Мисалы: Фарида, Фатима, Фархат ж.б.

Буга чейин **х** тыбышы кыргызча өздөштүрүлүп алынган. Сөз башында хурма эмес- курма, хавар эмес-кабар, сөз ортосунда ихлас эмес- ыклас, нусха-нуска, насыхад – насийкат.

Кээде **х** тыбышы **й** тыбышына өтөт: мехман эмес – мейман, дехкан-дыйкан, сөз аягында нарх эмес – нарк, дозок эмес – тозок, шах – шак.

Азыркы учурда **х** табышы сөздөрдө кеңири колдонулууда пахта, тарых, хан, махабат, халил, Хусеин, Гүлхан, Ахмед ж.б.

Революцияга чейин чет элден алынган сөздөр табыштын түспөлү жактан эне тилге жакындаштырылса, 1930-жылдардан тартып **в,ф,х** тыбыштарры жазууда белгиленип, кыргыз тилине тааныла баштаган.

Мысалы: база-ваза, буз-вуз, бото-фото, борум-форум, калат-халат, кор-хор, калва-халва, мукаба-мукава, совол-собол ж.б.

Башка тилдерден, кабыл алуудагы сөздөрдүн тыбыштык өзөгөрүүгө учурашы биринчиден, кыргыз тилинде мурда йоттошкон тамгаларды **(я,ю,ё,е)** жана айрым үнсүз тамгалардын **(ц,ү,ф,в)** болгондугу менен экинчиден сөз башында эки үнсүздүн катар келүүсү тилибизге жат көрүнүш болгондугу менен, үчүнчүдөн кыргыз тилинде сингармонизм закону толук сакталып, ал эми башка тилдерде сакталбаганы менен түшүндүрүлөт.

Кыргыз тилинин фонетикасына мүнөздүү болгон закон ченемдүүлүктүн бир түрү – андагы үндөштүк закону (сингармонизм).

Орус тилинен кыргыз тилине оошуп кирген сөздөр да революцияга чейин ошондой эле совет доорунун алгачкы жылдарында да, кыргыз тилинин үндөштүк законуна баш ийдирилип айтылган: бечет (печать), бопурас (папирос), кемисийе (комиссия) ж.б.

Совет доорунда орус тилинин кыргыз тилине тийгизген таасиринин, күчүнүн натыйжасында өздөштүрүлгөн сөздөрдүн көпчүлүгү азыр кыргыз тилинде сингармонизм законуна көп баш ийбей тыбыштык жагынан орус тилинин орфографиялык нормасына өтө жакындаштырылып айтылат.

Ушунун натыйжасында азыркы учурда кыргыз адабий тилинде да бир эле сөздүн ичинде (бир муундун ичинде да) жоон үндүү менен ичке үндүүнүн, эрин үндүү менен эринсиз үндүүнүн катар келип айтылышы нормага ылайыктуу көрүнүш болуп калды.

Мисалы: пар-тия, ма-ши-на, ко-ми-тет,пио-нер,радио, кар-тош-ка.

Ал эми орус тилинен кабыл алынган сөздөргө мүчө жалгаганда: үндөштүк закону дайыма сакталат: секретарга, кабинеттен, аэродромго ж.б.

Кыргыз тилиндеги дисгармониялык айкалыштардын бардыгын чет сөздөр деп эсептөө керек. Сингармониялык тилдериде бир сөздө эки үндүү катар колдонулбайт.

- **ио** – биология, шпион, радио, стадион
- **еа** – сеанс, океан, реалдуу, реактив,
- **ео** – география, теория, археология, геометрия,
- **иа** – диалект, диагноз, вариант, пианино, диалог, материал, диалектика, олимпиада, филиал, сөз аягында – **ия** – химия, лекция, аудитория, морфология, зоология, сстанция, материя, партия ж.б.

Жогорудагыдай **с**өздөрдү кыргызча айтканыбызда эки үндүүнүн ортосунда бир үнсүз кошулуп айтылат. Мис.: театр-тейатыр, пионер-пийонер, теория-теорийа, диалект-дийалект ж.б.

Орус тилинен кирген сөздөрдүн да кыргыз тилинин сингармониясына туура келгендери да бар:

а-а: парта, стакан,сварка,паста,
ы-а: рычаг,лыжа
о-о: молоко, огород, поход, очко, окно,
и-и: кирпич, визит, линия ж.б.
и-э: эпитет, эскиз, эфир.

Ал эми кыргыз тилинде жоон үндүү менен ичке үндүү бир муун ичинде келбейт. Мисалы: орус тилинде төмөнкүдөй: балет, вино, вилка, кино, прибор, диспут, минус, сатира, сатин, ужин, туфли, веранда, секунд, адрес, арест, катер ж.б.

Мындай мисалдардан орус тилинде сингормониянын жок экендигин байкасак болот.

Октябрь революциясына чейин кыргыз тилинде сөз башында эмес эки-үч үнсүз тыбыштын катар айтылышы мүнөздүү болгон эмес, ошондуктан 1920-жылдын баш жагында үнсүз тыбыштар катар өздөштүрүлгөн сөздөр кыргыз тилинде тыбыштык жагынан бузулуп айтылган (протеза).

Мисалы: метир (метр), пункут (пункт) же үндүү тыбыш ал сөздүн аягына кошулуп айтылган (эпитеза), акты (акт), отпуске (отпуск), факты (факт) же сөздүн аягындагы бир үнсүз түшүрүлүп айтылган: обулус (область), агус (август) ж.б.

Жалпысынан сөздүн башында эки,үч үнсүз тыбыш катар келүүгө жол берилди. Мисалы: трактор, станция, план, столовая, приговор, квитанция, трамвай ж.б.

Орус тилинде кош үнсүз катышкан сөздөрдүн саны көп буларды өзгөртпөй жазабыз:

- **мм:** сумма, программа, гамма, диаграммма,
- **нн:** тонна,ванна, антенна, теннис,
- **лл:** баллада, коллекция, баллон, коллектив, аллея,
- **рр:** перрон, корректор, баррикада,
- **тт:** аттестация, оттенок,
- **кк:** аккуратно, акклиатизация, аккомпонемент, аккардеон, аккумулятор.

Сөзгө мүчө айкашканда кош үнсүздүн бири орус тилинде да кыскартылат, мисалы: колонна-колониализм, кристалл-красальный.

Мындай маселе боюнча орус тилинде кош үнсүздү сактоо же сактабоо жөнүндө катуу талкуу болуп сөз аягында келген кош үнсүздүн бири дайыма кыскартып жазуу керектиги А.И.Ефримов тарабынан колдоого алынган.

Революциядан кийин сөздөр мурдагындай фонетикалык жактан өздөштүрүлбөстөн орус тилинде кандай айтылып, кандай жазылса дал ошондой калыбында кабыл алынды. Буга жазуу жүзүндө кабыл алынган элдин аң-сезими, интеллектуалы өнүгүп, илимий-техниканын ар кандай тармактарынын маалыматтуу болушу өбөлгө түздү, ошондой эле орус алфавитине өтүү, орус жана ал аркылуу башка тилдерден кабыл алышкан сөздөрдү жазууда эч кандай кыйынчылыкты туудурбай калды.

Тилдин фонологиялык системасы кылымдар бою калыптангандыктан азыркы убакта өтө туруктуу келет. Ошондуктан орус тилинен кабыл алынган сөздөр ассимиляцияга баш ийип, кыргыз тилинин лексикасына кирүү менен пикир алышууда бирдей кызмат аткарат.

Кыргыз эли Россиянын составына кошулгандан баштап элдин турмушунда орчундуу өзгөрүүлөр болуу менен бирге эки элдин күндөлүк турмушта болгон байланыш – катнашынын натыйжасында эл арасында мурда белгисиз болгон бир топ өндүрүш куралдары, кийим – кечелер, башкарууга байланыштуу сөздөр, тамак-аштын түрлөрүн түшүндүргөн жана башка сөздөр тарай баштаган. Ал эми отурукташып жашоонун натыйжасында жалаң гана мал чарбачылык менен эмес, дыйканчылык менен да кесип кылууга бет алышкан. Кыргыздар дыйканчылык ишине керектүү болгон бир топ куралдарды пайдаланышып, алардын аттарын заты менен кошо өздөштүрүп алышкан. Алсак, колдонууга берген бул куралдар мурда кыргызда жок болгондуктан, алар өздөрүнүн даяр атоолору менен бирге кабыл алынган. Мурда жерди буурусун менен айдашкан, кийин орустар колдонгон сокону \ соха\ колдонушуп, ага байланыштуу камыт \ хамут \ , дого\дуга\, божу\ можу, вожжи \ жана башка буюмдары менен бирге алардын атоолору да кыргыз тилине кабыл алынган. Ал мезгилде кыргыз жеринде темир жол катнашы болбогондуктан, ар кайсы жерде пикеттер салынып почта ташыган дрожкалар катташчу. Мына ушунун негизинде тилде да **бекет, бекетчи, бошто, трашманке** деген сөздөр колдонууга кирди.

Россиядан кыргыз жерине купецтер келишип, кыргыздардан мал,тери,жүн баалуу айбандардын терилерин жана башкаларды сатып алуу менен өздөрү кыргыздарга кездеме, тамак-аш, үй буюмдарын сатып турушкан. Мына ушуга байланыштуу алардын **момпосуй, кемпут, болотной, тырайке, колустенке, чыстырнай, баркыт, кырым, сөлкөбай, көлөш, жарманке, чырбан, көпөс** ж.б. сыяктуу атоолору тилге сиңип күндөлүк турмушта кеңири колдонула баштады. Кыргыз тилине бул өндүү көп сандаган орус сөздөрүнөн оошуп кире башташы кандайдыр бир зордоо жолу менен эмес, адамдардын өз ара катнаш процессинде пайда болгон зарылчылктардын негизинде келип чыккан. Бир тилден экинчи тилге сөз өздөштүрүү белгилүү бир элдин \ улуттун\ башка тектеш же тектеш эмес элдер менен болгон экономикалык жана маданий байланыштарынын натыйжасы болуп эсептелет. Элдин экономикасынын, маданиятынын жана илимий деңгээлинин өсүшү менен анын улуттук тилинин лексикалык составы да байып жаңы сөздөр менен толукталып турат.

Бир тилден экинчи тилге сөз өздөштүрүү процесси эч качан бир жактуу болбойт. Экономика жагынан бай, маданияты жагынан өскөн улуттун тили коңшулаш тилдерге таасирин тийгизип, ал тилдин лексикасынын байышына булак болсо, ошол тилдин өзү да өзүндө жок нерселерди атоодо экинчи элдин лексикалык байланышына пайдаланып турат.

Октябрь революциясына чейин кыргыз тилинин сөздүк составына кирген сөздөр андан кийин кыргыз элинин экономикасынын, техника жана маданиятынын өскөн мезгилдеги кабыл алынган сөздөр сан жагынан аздык кылат. Себеби ал кезде кыргыздын өз эне тилинде басмасы болбогондуктан орус сөздөрүнүн кыргыз лексикасына кириши ооз эки байланыш аркылуу гана мүмкүн болгон. Натыйжада дыйканчылыкка, мал чарбачылыгына, башкаруу иштерине, күндөлүк оокат – тиричиликке байланыштуу гана сөздөр саналуу оошуп кирип, кыргыз лексикасын белгилүү өлчөмдө байыткан.

Октябрь революциясынын натыйжасында кыргыз элинин жетишкен эң чоң тарыхый ийгиликтеринин бири – анын улуттук жазма адабий тилинин пайда болушу, ал тилде мектептерде, жогорку окуу жайларында окутуу иштеринин жолго коюлушу, басма иштеринин уюштурулушу, көркөм адабияттын жана искусствонун жаңы формаларынын түзүлүшү болуп саналат. Кыргыз эли менен орус элинин кыргыз саясий, маданий, экономикалык байланыштарынын, тилдин карым – катыштарынын натыйжасында эне тилибиздин лекси-

касы орус тилинен кирген бир топ жаңы түшүнүктөр менен толуктала башталды.

Орус тилинин өзүнөн жана ал аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр кыргыз тилинин сөздүк составынан туруктуу орун алып, коомдун мүчөлөрүнүн күндөлүк турмушунда төл сөздөрдөй эле ролду, муктаждыктарды канааттандыра баштаган. Өздөштүрүлгөн сөздөр мурдагыдай турмуштун кээ бир тармактарына тиешелүү болбостон, илим – техниканын, маданияттын, коомдук экономиканын бардык тармактарына тиешелүү.

Октябрь революциясынан кийин орус тилинен кирген сөздөрдүн негизинде кыргыз элинде пайдаланылбаган жаңы түшүнүктөр денотативдик атоо зарылчылыгына байланыштуу лексикалык базаны байытты. Албетте, мындай учурда сөз жасоонун улуттук үлгүлөрү да активдешти: колхозчу, стахановчу, трактрочу, жогорку совет, чарбалык план, стахановдук кыймыл, медициналык жардам, партиялуулук, индустриялаштыруу, коллективдештирүү, революционер, принциптүү маселе, пролетардык интернационализм ж.б.

Адабияттар

1. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. – Ф., 1980,11-56-бет.

2. Яншансин Ю. Социалисттик Улуу Октябрь революциясынан кийин кыргыз тилинин лексикалык өсүшү.-Ф.,1953,13-бет.

3. Бажина И.Н. Русская лексика в современном литературном киргизском языке. (АКД) – Ф.,13-бет.

4. Хлорец Г.И. Фонетическое освоение русской лексики в кыргызском языке. – Ф.,1953,16-бет.

5. Абдулдаев Э. Совет бийлигинин жылдарында кыргыз лексикасынын байышы жөнүндө. – Ф.,1954,бас.1.45-бет.

6. Дыйканов К. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр. – Ф.,1959. 60-бет.

7. Яншансин Ю. Аталган эмгекте. – 19 - бет.

А. Алипбеков, БГУ

КАРА–ТЕГИН ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ТАҢДЫ–КОЛ, ВАХЫШ, ЛАКШЫ, ГАРЫМ ТОПОНИМДЕРИ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ

Биз иликтөөгө алып, карай турган Кара-Тегин өрөөнүндөгү (Тажик мамлекетине караштуу) Таңды-Кол, Вахыш, Лакшы, Гарым топонимдери түрк тектүү тилдерден тажик тилине фонетикалык жана лексикалык жагынан жакындашып бара жатканы байкаклат. Аталган топонимдердин аталыштарын кайсы тилде айтылгандыгы бу күнгө чейин эл ичинде бир топ талаш пикирлерди жаратып, илимий жактан каралбай келүүдө. Демек, бу жер – суу аталыштары кайсы тилдин негизинде аталганын чечмелеп бериш үчүн төмөнку окумуштуулардын ой – пикирине жана илимий эмгектерге сарасеп салып көрүүнү туура деп таптык.

Таңды – Кол – Жерге - Тал айылынын түндүк тарабындан орун алган капчыгайдын, суунун жана жайлоонун аталышы. Таңды - Кол топонимин аталышын Жерге - Талдын 75 жылдыгына арналган «Диери ошной ва рушной» атуу эмгекте *Тәңги - Гөл, же Дәңги - Гөл* (1.85-б) деп берген. Бу пикирден алыстап окумуштуу Абдилхак Махмануров *Таңды - Колду ыйык жер, ыйык суу* катары эскертип, ***«Тәңги эмес, Теңир, Теңир - Кол»*** деп аныктама берет. Ушул эле ойду толуктап «Фаханги забони точики: тасвири» - «Тажик тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» ***Тәңги*** 1. *Камвусъати*, 2. ***Худо*** *(Кудай)* (17.321-322-б) деп чечмелеген. Жогорку негиздерге таянып Таңды - Кол топонимин тажиктин *тәнги, дәнги* (тар капчыгай) сөздөрүнөн эмес, жалпы түрк жана кыргыз тилиндеги *теңир* деген сөз Таңды-Кол атоосунун биринчи компонентине *(таңды)* негиз болгон деп белгилейбиз. Таңды – Кол (Теңир – Кол) топонимине маанилик жактан аныктама бериш үчүн төмөнкүдөй илимий эмгектерге байкоо салып көрөлү.

Теңир-Кол топонимин биринчи компоненти ***«Теңир»*** сөзүн «Байыркы түрк тилдер сөздүгүндө» *TaŋRi* – [таңри] 1. *Небо*; 2. *Бог, божество*; 3. *Божественный*; 4. *Повелитель, господин* (2.544-б); «Айгине» изилдөө борбору тарабынан чыгарылган «Кыргызстанды мазар басуу: Талас тажрибасын негизинде» деген эмгекте ***Теңир*** - *түрк моңгол* тилдеринде сүйлөгөн элдердин байыркы эң жогорку Кудайынын аты (6.501- б) деп белгилейт. Окумуштуу К.Коңкобаевдин «Топонимия Южной Киргизии» атуу илимий эмгегинде *теңир* - сөзүн *небо* (4.156 - б) - «*асман, көк*» (13.245 -б); К.К.Юдахиндин «Кыргызча - Орусча сөздүгүндө» *Теңир* - 1. *бог* (употребляется вместе Кудай или как парное к нему; инагда в месте с асман или көк); 2. *Небо*; көк теңирдин кары - гнев синего небо (18.721- б); «Кыргыз тилинин түшүндурмө сөздүгүндө» Теңир сөзүн төмөнкүчө карайт: ***Теңир*** - 1. *Кудай*, «*Тел күрөң оозун керген бейим, Теңирим чындап берген бейим»* (Эшманбет). 2. ***Асман, көк*** «*Көбүрөөк калган экенбиз көк Теңирдин каарына*» (Манас), «*Теңирим бир жаага, терегим эки жаайт*» (Макал) (2-том, 5.533-б). Ал эми «Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүктө» Теңир сөзүн тектеш тилдерде да аталарын эскертет. Салыштыра көрсөк: *Алтайча - тенгри, тенгери*, *шор* тилинде - *тегри*, *хакас* тилинде - *тигер, тыва* тилинде - *дээр*, *чуваш* тилинде – *тура*, *якут* тилинде - *тангара*, *моңгол* тилинде-*тенгер*, *бурят* тилинде - *тенери*, *калмак* тилинде - *тенгер* түрүндө айтылат (7.433 -б). Демек, Таңды - Кол топонимин биринчи компоненти (*таңды - «теңир*») *ыйык, улуу касиетүү* деген маанини берет деп ойлойбуз.

Жогоруда аталган *Таңды - Кол* топониминин экинчи компоненти ***«Кол»*** сөзүнүн маанисин «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» **Кол** - *1. Адамдын эки ийнинен баштап манжалардын учуна чейин мүчөсү «*Динар колундагы китепти чоң энеге көрсөттү» (Сыдыкбеков). *2. Малдын алдыңкы буту*. 3. *Беш манжа*, 3.*Кимдир бирөөнүн жазуудагы, тамга тартуудагы өзүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүгү, 5. Кандайдыр бир документтке, тизмеге, текстке же картинага тиешелүү адамдын өзү тарабынан жа-*

зылган фамилиясы, аты - жөнү (1- т. *5.870* – б.). А.Сапарбаев «Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы» атуу эмгегинде «топонимдердеги *кол* сөзү (Кара - Кол) моңгол тилине таандык *суу»* деп түшүндүрөт (14.111- б); Ж.Мамытов ***Кол*** - деген сөз болсо, түрк - моңголчо «*суу*», «*өзөн», «өрөөн»* деген маанини берерин кабарлайт (8.2 - б); окумуштуу К.Коңкобаевдин аталган эмгегинде (ТЮКирг) *кол* (самастаятельно не употребляется, встречается только в составе географических названий*) русло реки, долина реки* (4.151- б) - деп түшүндурмө берген.

Кара -Тегин өрөөнүндө жашаган кыргыздардын тилинде агын суунун (дарыялардын) таштан- ташка чаап аккан жерин «голдоо» деп койору маалым (*Ат менен сүүнүн голдоо жерине кирип кетиптир).* Биздин пикирибиз боюнча *«кол», «гол»* сөзүн моңгол-кыргыз тилдерине таандык *сөз* деп белгилеп, аны «*суу»* деген сөздүн синоними катары кароону туура деп ойлойбуз.

Биз жогорттогу маалыматтарга кайрылып, окумуштуу Махмануровдун аныктамасын туура деп белгилеп, ага кошумча аймактын этностук составы нака Кыргыз уруусунан экендигин, ошондой эле ыйык жерсууларды Таңды-Кол өрөөнү өз ичинде камтылган, улуу мазарларды, жер астынан чыккан ысык сууну (Жылуу - Суу) эске алуу менен *ыйык жер* (Теңир - Кол) экенине күмөн жок деп токтолобуз. Тактап айтканда «Таңды - Кол (Теңир - Кол)» топонимин - ***ыйык жер,*** гидронимин - ***ыйык суу*** маанисин берет деп болжолдойбуз. Кийинки учурларда тажиктин *Тәнги, Дәнги* сөзү менен кыргыздын *Теңир* сөзү омонимдешкени байкалат.

Вахыш // Багыш – Кара - Тегин өрөөнүн батыш тарабындагы райондун аталышы.

Ж.Мукамбаевдин «Эл ичи - өнөр кенчи» аттуу эмгегинде «Нурек ГЭСи курулган жайдын тоо беттеринде Кыргыздын «багыш» деген тарамы жашаган экен. Ошондон бул жерге Багыш (Бахыш) деген ат калган (11.198 - б) деп кабарлайт. Ушул маалыматты кубатап «Манас» эпосундагы топонимдер» деген эмгекте «Сары – Колду ашып жедигер уруусунун мыктысы Багыш да эки жарым миң колу менен келет» («Манас» эп.топ.. 9.175 – бет) деп маалымдаган. Бул фольклордук маалымат биздин оюбузча Ж.Мукамбаевдин оюн толуктап турат.

Уламыш боюнча багыш уруусунун түпкү атасы (оозеки маалыматка караганда сары багыш, ак багыш, үч багыш өндү илгерки уруулардын тотеми «багыш» болгон өндүү); бөкө багыш өзгөндө уруунун аты; кара багыштар Жасы, Мырза - Аке, Кызыл - Дыйкан, Кызыл - Тоо, Зергер, Жыланды, Кашка - Терек, Сузак тарапта жашап келишкен, оң канатка кошулат (санжыра боюнча багыш уруусу – эң эски уруулардын бири. Болжол менен XIV - XV клымдарда Өзгөн тарапта аларды түрк каганатынан чыккан Султан деген адам башкарып турат. Кыргыздардын бир бөлүгү ошол учурда Алтай тараптан Нарын, Жумгал, Ат-Башы ооп конуш алган). Ушул маалыматтан улам Кара-Тегин өрөөнүнө да багыш уруусу Алтай тараптан келип отурукташап калган десек эп болгудай. Ал эми 1. Көкүм багыш Сузакта, 2. Күн багыш түштүктө. Күн карама; күн багышты сындырып, «жар түбү көчүү болвойт»(Макал). 3. Түндүктө кошулуу, улануу; ай айга багышат, күн күнгө багышат (10.175 - б). «Фарханги забони точики» атуу сөздүктө бахш - кисм, хиссо (160 - б) вахиш - (араб сөзү) бад, зишт, хунук (17.232-б); «Тажикча -орусча сөздүктө» *вахши - дикий, зверски, одичать*, *озвереть* (1- том. 16. 108 -б). «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» Багыш 1. бугунун бир түрү (бул сөз уруу аттарында, энчилүү аттарда гана сакталып калган) «Калың *багыш* элиңе, Кадырың бар жан деди» (Олжобай менен Кишимжан). 2. Бак. 3. этиштин кош мамилеси. «Анда санда бош болсом, Ат багышып турганын (Осмонкул) (5.185 - б); «Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүгүндө» багыш кыргыздын оң канатындагы ири уруу катары белгиленет. Ошондой эле багыш сөзү ар улутта ар башка фонетикалык өзгөчөлүктөр менен аталарын маалымдайт. Салыштыра турган болсок кыргызда - *багыш*, туваларда - *булан,* хакасча - *пулан*, татарларда - *болан,* казакча - *бұлан* формаларында айтылат (7.77-б).

Демек, *Вахиш // Вахш* өрөөнүнүн аталышына кыргыздын *Багыш* уруусунун аталышы негиз болгон деп токтолобуз. Бу өрөөндү этнотопоним деп белгилеп, алган аянтын эске алып макротопоним катары карасак болот.

Гарым – Кара -Тегин өрөөнүндөгу Жерге -Тал районунун түштүк -батыш тарабындагы райондун жана шаарчанын аталышы. Аталган топонимге байланыштуу эл ичинде «таштуу корум жер болгондугунан улам Гарым аталган» деген аңыз бар. Окумуштуу Ж.Муканбаевдин «Эл ичи - өнөр кенчи» атуу эмгегинде ***Гарым*** – Жерге -Талдыктардын *корум, гарам,* «*корум таш»* деген сөзүнө байланыштуу аталышы да этимал (11.198-б) деген.

Ал эми «Тажикча - Орусча сөздүктө» Гарм – деп *теплый, горячий* (1-том. 15. 117 - б); Б.О.Орузбаева Корумду - топонимдеринин чечмелениши моңгол тилиндеги «*хорум*» - «таштардын үймөгү» деген сөзүнө дал келет(12.111-116 - б) деп маалымдайт. Ж.Мукамбаевдин «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүндө» *Горум* - (Жерге - Талда) *корум;* 1. *ак горум* –ак ташы көп корум; 2. *Жердин аты* (10.297 - б); «Байыркы түрк тилдер сөздүгүндө» QORUM – 1. *каменние россыни, обломки скол, волуны*; 2.*перен, масса скота* (2.460 - б); К.Юдахиндин «Кыргызча - Орусча сөдүгүндө» Корум -1. Груда больших камней, отвалившихся от скол; 2. Заваливать, большими камнями (18.409-б); А.Сапарбевдин (КТЛжанаФ) аталган эмгегинде Маңгол жана кыргыз тилинде жолукчу топонимдер каттары ***Корумду*** (манг. ***Хорум*** - *үйүндү таш*) дегенди билдирет – деп берген (14.111-б). Ал эми «Кыргыз тилинин түшундүрмө сөздүгүндө» болсо ***корум*** - 1. *Тоонун бийик беттеринен*, *жардан*, *аскалардан уурап, шыгырап жайылган шагыл таштар*. 2. *Кара корум,кararган түс*, «Чайды сала берип, кара корум кылып салган тура (Ала Тоо)» (2 - т. 5.25 - б).

Жогорку «*горум // корум»* сөзүнө тиешелүү бир топ лингвистердин ой - пикирлерин жыйынтыктап келип, жер тилкесинин таштуу жер экенин эске алып, *кыргыз - моңгол* тилиндеги «*корум // горум» (таштуу жер*) деген ойду берерине шек жок деп белгилейбиз. Ал эми *корум // горум* сөздөрү кийин тажиктин «гарм» сөзү менен омонимдешкен деп болжолдойбуз. Алган аянты боюнча макротопоним катары түшүнсө болот.

Лакшы // лахшы – Кара - Тегин өрөөнүнүн чыгыш тарабындагы Жерге - Тал районуна караштуу, жыйырмадай (20дай) айыл - кыштактарды өз ичине камтыган өрөөндүн аталышы.

Отурукташкан эл ичинде бир топ уламыштар менен чечмеленип келүүдө. Маселен «Кең жаткан түз талаа болгондуктан улак, ж.б. ат оюндары ушул жерде өткөрүлөт. Азыркы учурда да Кыдырша менен Бос-

тон уруулары ушул талаада улак тартат. Ошол улак тарткан кишилерди *улакчы* деп коюшат. Бу өрөөндүн аталышына *улакчы* деген сөз негиз болгон» деп түшүндүрмө беришет.

Жогорудагы элдик этимология *«лакшы»* дегени *«улакчы»* деген сөзгө тура келер – келбестигин аныкташ үчүн төмөнкүдөй илимий булактарга таянып, иликтөөгө алып көрөлү.

Улак - байыркы түрк тилинде *огул* сөзү азыркы кыргызча *уул* – дегенди билдирген. Мына ошол сөзгө кичирейтүүчү *–ак*, мүчөсү жалгануудан *оглак* сөзү келип чыккан. Кыргыз тилинде байыркы *огул > уул* болуп өзгөрсө, оглак сөзү *улак* түрүнө келип, созулма үндүү кыскарып калган. Ал эми казак тилинде сөздүн башындагы кыска үндүү да, түшүп *лак* түрүнө келген. М: *огулак > оглак + улак > лак* (15.235-б). Ж.Мукамбаевдин «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүндө» ***Улак*** *– 1.* (Лейлекте) *.эргүү;* улагып кетпесе эле болду. 2. *Улаг* - (Жерге - Талда); *улоо*; бүрөмдүн атыны *улаг* аты кылва. 3.***Улакчын*** - Лейлекте көк бөөрүчү, улакчын аты көк кашка (10.967-б); «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» *улак* 1. Эчкинин бир жашка чейинки төлү, 2. *Көк бөрү*; элдин бардыгы биригип *улака* кириште. 3. *Улакчы* - көк бөру тартууга катышкан адам, улак тартуу ыкмасын мыкты билген киши (5.640 - б). Б.М.Кармышеванын « Каратегинские Киргизы» аттуу эмгегинде өрөөндүн ***Ляхш*** аталышы Тажик тилиндеги *рахш* деген сөз. *Шыбакчи* деген маанини берет (3.40 - б) деп түшүндүрмө берген.

Биздин пикирибиз боюнча *Лакшы* сөзүнө *улакчы* деген сөз толугураак дал келет. *Улак* деген эчкинин баласын туюндурган сөзгө *–чы,* сөз жасоочу мүчөсүн жалгануусу менен улак тарткан (көк бөрү ойногон чабандаз) адамды маалымдап калган. Кийин тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап, *«у»* тыбышы түшүп, сөз ичиндеги *(у-лак+ч (ш) ы = лакшы) «ч» – «ш»* тыбышы менен алмаштырылып айтылуусу менен «*улакчы» - «лакшы»* болуп аталып калса керек. Учурда да улак тарткан кишини Кара - Тегинде «*улакчы»* деп коюшат. Лакшы өрөөнүн алган аянтын эске алганда макротопоним катары белгилесе да болот.

Жогорттогу жер - суу аталыштары сыяктуу түпкү аталышынан пасивдешип, башка тилдерге маанилик жагынан да, тыбыштык жагынан да ширелишип бара жаткан топонимдер («Ой - Тал» - «Утол», «Кош - Мойнок» - «Куш - Агба», ж.б.у.с.) ар бир инсанды кызыктырбай койбосо керек. Кара -Тегин өрөөнүндө буга окшош түпкү аталышынан өзгөргөн топонимдер күн өткөн сайын активдешүүдө. Ошондой эле биз иликтөөгө алган жер-суу аталыштары (Таңды - Кол, Вахыш, Лакшы, Гарым) кыргыз тилинен тажик тилине өтүп бара жаткан топонимдердин катарында десек болгудай.

Адабияттар

1. Диери ошной ва рушной. - Душанбе, 2006.
2. Древнетюркский словарь. - Ленинград, 1969.
3. Кармышева Б.М. Каратегинские Киргизы. - М.: Наук, 2009.
4. Коңкобаев К. Топонимия южной Киргизии. – Ф., 1980.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. I-II том. – Б., 2011.
6. Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрибасынын негизинде. – Б., 2010.
7. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. – Б., 2005.
8. Мамытов. Ж. Туулган жер жөнүндө // Ала Тоо жаңы гезити. 23 - июнь, 1991- ж.
9. “Манас” эпосундагы топонимдер. – Б., 2009.
10. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. – Ф., 1972
11. Мукамбаев. Ж. Эл ичи-өнөр кенчи. – Ф., 1990.
12. Орузбаева Б.О. Кыргыз тил илиминин маанилүү маселелери (макалалар жыйнагы) – Б.: Илим, 1995.
13. Русско - Киргизский словрь. – Ф.,1988.
14. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеолгиясы. – Б., 1999.
15. Седакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Ф., 1988.
16. Таджикско - русский словарь. I том, - Сталинабод - Ташкент, 1946.
17. Фарханги забони точики. I-II том. – М., 1969.
18. Юдахин К.К. Кыргызча - Орусча сөздүк. – М., 1965.

К.Т. Жаманкулова,
КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту

ТОТЕМИЗМ БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕ

Бул макалада байыркы кыргыздардын тотемдери, алардын жазма эстеликтерде берилиши тууралуу сөз болот.

Кыргыздардын тотемдүүлүгү тууралуу маалымат Гардизинин кыргыздар жөнүндөгү маалыматында айтылат (1: 227).

Мисалы, малчы же аңчы тигил же бул уруунун келип чыгышы менен байланышкан жаныбардын күчтүү болушун көргүсү келишкен. Ошондуктан Миң-Суу жергесинде табылган колодон жасалган буюмдарда бийик деңгээлде тартылган жаныбарлардын скульптуралык турпаттары абдан көп кездешет. Бул скультуралардын мүнөздүү белгиси – жаныбарлардын тулкусунун реалдуу аткарылышы. Адегенде мындай скульптураларда жаныбарлардын тулкусу толук берилсе, кийин алардын бир гана бөлүгү, мисалы, башы гана берилген.

1. “Кочкор-күн” тотемдик композиция. Б.з.ч 1-миң жылдыкта таштан биринчи эстеликтер жасалган, эң эле белгилүү эстелик – кочкордун башы болуп эсептелет, башка эстеликтерде күндүн сүрөтү тартылган. Биринчиси да, экинчиси да малчылардын чарбалык ишиндеги молчулуктун эмблемасы катары каралган (1: 531).

Бул таштарда, аска беттеринде, үңкүрлөрдүн дубалдарына чегилген же тартылган сүрөттөрдөн улам

белгилүү болгон. А.Н.Бернштам бул тууралуу: «Баран становится одновременно культовым животным …переплетенных зачастую с культом солнца, как источником всей земной жизни» (1: 165; 2: 280), - дейт. Академик Н. Я. Марр: «Культ древнего тотема часто восходил в семантическом пучке к идее солнца как источнику всего живого в природе» (3: 259), - дейт. Академик муну лингвистикалык материалда көрсөтүп берген. Н. Я. Маррдын бул жобосун кыргыз оймолорундагы сүрөттөр далилдеп турат.

Кыргыздар ооздуктарды абдан көп жасашкан. Көпчүлүк учурда алар "снабжены эсовидными псалиями с прикрепленными ушками для поводка."VI-VIII кылымдарда "некоторые псалии сверху были украшены головками барана, а снизу – схематическим изображением копыт" (1: 332). Ооздукту кочкордун башы жана жаныбарлардын такасы менен кооздоо - эски скиф-тагар мезгилинен келаткан традиция болуп эсептелет.

«Кочкор-күн» тотем идеясы – жазууга чейинки архаикалык сүрөттүк ыкма (пиктографиялык жазуу). "Кочкор-күн» тотем-идеясы С. В. Киселевдун карасук стелалары боюнча археологиялык материалдарында (Изв. ГАИМК, 1933, вып.100) кездешет (1: 649). Кыргыз орнаменттериндеги «күндө» мүйүздөрдүн же кочкордун башынын сүрөттөрү тартылган сүрөттөр кездешет. А. Н. Бернштам: «Кочкор – күн" композициясы өтө архаикалык жана ал адамдардын солярдык-тотемистик көз караштарынан кабар берет» (1: 649), - дейт. Мындай көрүнүштөр кийин скиф доорунда (б. з. ч.VII-III кк.) уланган жана өнүгүүгө ээ болгон. Ошол мезгилде петрогилифтер, т.а., аска бетине чегилип жазылган сүрөттөр пайда болгон.

Тотемдер – жапайы жаныбарлар. Тотем деген эмне? Тотемдин өзгөчөлүгү – адамдардын бир тобу өзүлөрүнүн келип чыгышын белгилүү бир жаныбардын түрү менен байланыштырганында. Мисалы, австралиялык өзүнүн тотем жаныбарын "бул биздин атабыз", "бул бир тууганыбыз" деп эсептейт. Көбүнчө тотемдер жаныбарлар жана ири канаттуулар: кенгуру, оппосум (ири капчыктуу келемиш чычкандар), жапайы ит, вомбат (капчыктуу суур), жарганат, страус эму, кузгун, ошондой эле сойлоочулар: жылан, кескелдирик. Ал эми жаныбарлар дүйнөсүнө борбордук жана жарым чөлдүү райондордо тотемдер - курт-кумурскалар, өсүмдүктөр, жансыз дүйнө кубулуштары: күндүн күркүрөшү, жамгыр, күн, суу, жылдыздар ж.б. болгон. Жаныбарлардын ичинен тотемдер көбүнчө байыркы адамдардын аңчылыгы менен байланыштуу болгон (4: 20).

З. П. Соколова: "Тотемизм не является формой поклонения животным в прямом смысле слова. Тотем не божество, а главное в тотемизме – вера в родство с ним" - дейт, -"для тотемизма характерна и другая черта: вера в то, что тотем воплощается в человеке" (4: 20). Ал эми адам өлгөндөн кийин анын жаны жаныбарга өтүп кетет деген ишеним кийин жан (душа) жөнүндө түшүнүк пайда болгондон кийин келип чыккан (4: 20).

Тотемдер уруу үчүн абдан ыйык деп эсептелген. К.Сарткожаулы: "Сохранить тотем было вопросом чести. Тотем объяснял происхождение рода, был прародителем, охранявшим род от бедствий и несчастий"(5: 87), - дейт. Коомдун мүчөлөрү тотемдерге аңчылыкта, согуштук жортуулдарда, согуштарда жардам, колдоо, кайрымдуулук сурашкан, ошондой эле майрам учурунда сыйынышкан жана ийгиликтери үчүн алкыш айтышкан (5: 87).

Сибир элдеринде тотемизминин калдыктары абдан көп. Мисалы, бүркүт якуттардын тотеми болгон. Якуттар бүркүттөн таралганбыз деп эсептешкен жана бүркүттү өлтүрүшкөн эмес. Якуттарда ат дагы тотем болгон.

Орто Азия элдеринде жаныбарларды урматтоонун издери (төө, кой, тоо эчки, ат, жолборс), канаттуулар (көгүчкөн), жылан сакталган. Кыргыздардын бир группасында үкүдөн чыкканбыз деген ишеним болгондугу тууралуу маалымат бар: "Одна из групп киргизов в прошлом считала себя происходящей от филина"(4: 36). Бул канаттууну кармаган кишилерден аны сатып алышкан жана эркиндикке кое беришкен. Эгерде бул канаттууну кыйнап жатканын көрүшсө, "Эмне үчүн атаңды кыйнап жатасың?" - деп ага болушкан (4: 37).

Колодон жасалган кичи скульптуралардын гүлдөгөн мезгилин тотемдерди, т. а., уруулардын бабаларын чагылдырган жаныбарлардын миниатюралык турпаттарынан билүүгө болот. Буларга бугу, теке, аюу, барс ж.б. кирет. Көбүнчө жапайы айбандардын сүрөттөрү басымдуулук кылат (1: 532). Анткени жапайы жаныбарлар күчтүн символу болгон. Бул сүрөттөрдүн гүлдөгөн мезгили б.з.ч. VII-I кылымдарга туш келет жана бул маданий комплекстер археологдор тарабынан **тагар маданияты** деп аталган.

Кыргыз петроглифтеринде тотемдер - бугу, тоо эчки, барс. Кыргыздарда бугу тотем деп эсептелген. Бугунун сүрөтү кыргыз петроглифтеринде кеңири учурайт. А. Н. Бернштам: «Здесь мы отметим бегущего оленя с запрокинутой назад головой, отяжеленной волютообразно трактованными рогами, находящими аналогии как в скифском рисунке и раннекитайском искусстве, так особенно в петроглифах Монголии того же времени» (1), - дейт. Ошондой эле ошол эле стилде аткарылган секирип бараткан текенин сүрөтү кездешет.

Ал эми таманын койдун үстүнөн салаңдатып ага коркунуч туудуруп турган барстын сүрөтү тартылган композиция скиф сюжетиндеги айбанаттардын кармашын эске салат.

Айрым кыргыз уруларынын тотеми барс болгондугун башка маалыматтар да маалымдайт, аларда "барс" деген сөз "күчтүү барс", "атактуу барс" деген эпитеттер менен берилет (W.Radloff. АТИМ, 320), бир жерде уруунун аты да "Барс" деп аталган.

"Барс" уруусунун кыргыздардын арасында көрүнүктүү орунду ээлегендигин айтып, А. Н. Бернштам: "...о чем говорит, в частности, такой факт, что восточные тюрки имеют дипломатические отношения и выдают княжну замуж за кыргызского Барс-бега" (1: 190), - дейт.

"Барс" деген сөз баатырларды сыпатоодо да колдонулган. Кыргыз каганынын аты да Барсбек деп аталганы тегин жерден эмес.

Алардын ичинде **фазандын** да сүрөтү бар, бул түрксогду искусствосундагы сүрөттөргө окшошот.

Умай-эне. А. Н. Бернштамдын маалыматы боюнча кыргыздардагы матриархаттын калдыгы - үйдүн очогунун ээси образындагы "Умай" деген түшүнүккө сыйдырылган. Бирок "Умай" титул катары уруу башчысы түшүнүгүнө тете колдонулуп калган учуру бар. Мисалы, "Умай" деген титулду бир уруу башчысы, бек алып жүргөн. А. Н. Бернштам: "Такой синкретизм в термине "Умай-бег" наглядно свидетельствует об ассоциациях у кыргыз с положением родоначальника имени Умай" (1: 190), - дейт.

Энени – үйдүн очогунун ээси катары ыйык образга айлантуу карасук маданияты мезгилинде болгон. Бул

аталган доордогу аялдын белине чейин же бүт тулкусу түшүрүлгөн таш балбалдардан (монумент) көрүнүп турат. Ошондой эле карасук доорунда миң-суу талааларынан уйдун эмчеги формасындагы сүт саай турган идиштер табылган. Мунун өзү адегенде сүт саап алууга өзгөчө маани берилгендигин айтып турат, ал түгүл бул магиялык мүнөзгө ээ болгон. Бул тууралуу А.Н. Бернштам: «Употребление такого типа сосудов с несомненностью свидетельствует о магическом характере первоначального доения скота» (1: 165), - дейт. Бекеринен сүт берүүчү малды бул кезде «видимо, сохраняли, и не убивали при захоронении сородича» (1: 165).

А.Н. Бернштам белгилегендей, кыргыздарда мифологиялык кудай Умай, т. а., үйдөгү коломтонун жана балдардын коргоочусу катары ыйык деп эсептелет. Ал кыргыздарда эле эмес түрк элдеринин ичинде кеңири тараган Умай эненин образында берилген.

Умай эне жөнүндө Б. Урстанбеков жана Т. Чоротегиндин сөздүгүндөгү: "УМАЙ ЭНЕ – түрк элдеринин мифологиясындагы негизги кудайлардын бири, төлдүн ж-а түшүмдүүлүктүн кудайы, аялзаттын колдоочусу" (6: 183), - деп берилген.

Адабияттар

1. Бернштам А. Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т. II. – Б.: Фонд Сорос-Кыргызстан, 1998, 699 б.

2. Киселев С. В. Семантика орнамента карасукских стел // Известия. ГАИМК, вып. 100, 1933, 280 б.

3. Марр Н. Я. Яфетидология в Ленинградском Государственном университете. Избранные работы. Т.I, - Л., 1933.

4. Соколова З. П. Культ животных в религиях. – М.: "Наука", 1972, 211 б.

5. Сарткожаулы К. Генезис древнетюркского руническое письма. – Алматы: Изд-во «Абзал-Ай», 2012, 280 б.

6. Урстанбеков Б. жана Чороев Т. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык сөздүк. - Ф., КСЭнин Башкы редакциясы, 1990, 288 б.

А. Алипбеков, БГУ

КАРА-ТЕГИН ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ЖЕР-СУУ АТАЛЫШТАРЫНА АРАБ ТИЛИНИН ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Бул макалада Кара-Тегин өрөөнүндөгү жер-суу аталыштарына арап тилинин тийгизген таасири жөнүндө сөз болот.

Учурда Кыргыз тилине араб сөздөрү күндөн-күнгө өздөштүрүлүп, активдешип баратканы байкалат. Бу өздөштүрүлгөн араб сөздөрүнүн кыргыздар жашаган чөлкөмдөргө (Кыргызстан, Орто Азиядагы этникалык кыргыздарга) тийгизген таасиринин башталышы VII-VIII клымдарда арабдардын мусулман динин жайылтуусу негиз болгон - деген маалыматтарды тарыхый булактардан байкасак болот. Бирок, А.Сапарбаев " Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразелогиясы" аттуу эмгегинде араб сөздөрү кыргыз тилине тике түрдө кирбей , башка улуттардын тилинин таасири менен (тажик, өзбк, уйгур ж.б. тилдер аркылуу) кыйыр түрдө кирген (10.328-б) - деп белгилейт. Н.Акматов " Ысык-Көл топонимиясы" аттуу эмгегинде араб сөздөрү кыргыз тилине биринчи диний лексика активдешип, андан кийин илим-билимге, коомдук – саясий түшүнүктөргө ж.б. байланыштуу сөздөр кыргыз тилине кабыл алынгандыгы боюнча маалымдайт (2.142-б.). Айтылган далилдердин катарында эле Кара-Тегин өрөөнүндөгү жер-суу аталыштарына да араб тилинин тийгизген таасири жок эмес. Маселен, **Азирети Алоодин, Азирети Бурх, Авиз, Рабат, Ада, Адак-Көл** ж.б.у.с. жер-суу атоолору кезигет. Бу топонимдер кандай түшүнүк алып келерине көңүл буруп көрөлү.

Азирети Алоодин, Азирети Бурх- Кара-Тегин өрөөнүнүн түштүк-батыш тарабындагы (азыркы Табил-Дара районунда) мазарлардын аталыштары. Элдик этимологияда " Илгери ислам динин жайылтуу максатында келген мусулман аалымдарынын сөөктөрү коюлган жерлер... Бу мазарлар кедей-кембагалдардын ажысы катары эсептелинген улуу мазарлар"(Паязов Ажи) деген түшүнүк бар.

Ал эми **азирети** сөзүн К.Карасаевдин "Камус Нама" аттуу эмгегинде араб тилинен кабыл алынган. *Улуу, улуу даражалуу, касиеттүү, ыйык* (К.Карасаев 3.42-бет); Юдахиндин "Кыргызча-орусча сөздүгүндө" араб сөзү катары көрсөтүп, 1. *Святейшество, святейший*. 2. *Титул халифа Али* (өзү мыкту эрге окшойт. Азирети Али шерге окшойт) – деп чечмелеген (13.20,21-б); Ошондой эле "Кыргыз тилинин сөздүгүндө" *улуу даражалуу, касиетүү, улук, ыйык, наам (титул)* (КТС 38-б.) катары түшүндүрмө берет. Аталган топонимдердин экинчи компоненти (Алоодин, Бурх) араб тилиндеги адамдардын атты (12.А.Шехов; кара).

Авиз (Әвиз) – Жайылган айылынын квртылынын аталышы. Хамид Боронов санжырачы аксакалдын айтуусунда " Илгери бу айылда үч жерге әвиз казылган. Ал әвиздардин терендиги төрт(4) метр чамасында, узун-туурасы кырк (40) кулач болгон. Айланасы дубал менен тосулуп, әвиздаги суу муздак туруш үчүн айлана көлчүктүн (суудун) жээгине тал эгилген. Күн өткөрүп әвиздөги сууну алмаштырып турган. Булак суусу жок болгондуктан айылдын эли әвиздин суусунан ичкенге да пайдаланышкан. Бу *әвиздардин* орду 1945-жылдарга чейин сакталып келген. Ошол *әвиздар* жерлердин аталыштарына да негиз болгон" деп баяндайт.

К.Карасаев ***Абиз, аваз*** арабдын сөзү. *Кудук, суу кудугу* – деп карай (3.20-б); Ж.Мукамбаевдин "Кыргыз диалектологиялык сөздүгүндө" ***авиз, авуз*** (Өзгөн диалек) 1. Атайын токтотулган көлчүк 2. (Жерг-Т) *көз*; "*эки авизим бар, жээгинде тигилген карегим бар* (таб.) Көз, кирпик/ (9.11-б). Жогорку маалыматтарга таянып *авиз – деген суу сактаганга атайын казылган кудук* катары түшүнсө болот.

Ада-Кайың, Адак-Көл- Көлтө-Булак айылынын түндүк тарабындагы жайлоодун жана көлдүн аталышы. Бу эки топонимдик атоонун биринчи компоненттери (*ада, адак*) Ж.Мукамбаевдин "Кыргыз диалектологиялык сөздүгүндө" *Ада-Кайың топонимин Жерге-Талда (Кара-Тегинде) кайың өрттөлүп, жок болуп кеткен жер*; ***ада кайын болуптур***-деп чечмелеп, ***жердин аты***-катары белгилеген (9.17-б); К.Карасаевдин "Камус Наама" аталган эмгегинде арабдын сөзү катары караган. 1. *Арткаруу, моюндан сакыт кылуу,* 2. *Түгөнүү, бүтүрүү, тосулду* (Карасаев. 3.20-б); Юдахиндин аталган сөздүгүндө "*конец, кончилось, всё* (13.21-б); "Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө" *түгөндү, акыр аягы* (5.31-б)–деген мааниде. Жыйынтыктап айтсак *кайың дарагы түгөнүп жок болгон жер*катары түшүнсө болот.

Бала-Бейит- Кара-Мык айылынын батыш тарабындагы мазардын аталышы. Элдин айтымында"Айылдын эли илгери жаш наристелердин сөөгүн койгон жер" экен. Бу топонимдин биринчи компонентин К.Карасаев *"**Бала**" кыргыз, түрк тилине тиешелүү*-деп белгилеп, экинчи компоненти ***бейит***- сөзү *арап тилинен кабыл алынган*: 1.*үй*, 2.(өтмө м) *моло, көр* – деп чечмелейт. К.Малаевда " Кыргыз тилине кирген араб жана фарсы сөздөрүнүн сөздүгү" аттуу эмгегинде (*мәйитөлүк*) *мүрзө, көр*(8.45-б); К.К.Юдахин аталган сөздүгүндө 1. *Могила*, 2.*моло*(13.124-б). "Бир күн өтүп Алиманды *бейитке* койдук. Аял болсом да *мүрзөсүнүн* башына өзүм бардым" (Ч.Айтматов "Саманчынын жолу").

Мазар-Терек - Кошой айылындагы мазардын аталышы. 1-кезек Мазар-Терек тууралуу уламышка кайрыла кетсек.

"Бу терек өткөрүптүр миң жыл баштан,
Өзүнчө дастан болот баарын айтсам.
Атамдын чоң атасы баян эткен,
Акыры мага жетти ошол дастан...
Угуудан бай өткөн дейт үч бир тууган,
Жашаптыр бу Кошойдо ортончусу.
Калганы Пүтөө-Көлдү мекен кылган...
Кошойдо жашаган туугандары,
Өстүргөн көп бак-дарак ушул жерге.
Атамдын көз жумарда айтканы бул,
-Шо бактан ушул терек калган бизге.
Арам ой, кара мүртөз суук колдон,
Акыры бактын ээси шайыт болгон.
Ошондо ардакташып бабабызды,
Сөөгүн бул тереке жакын койгон.
Шайыттын балдарынын эң улуусу,
Шайыт болгон ал дагы ушул жерде.
Сөөгү атасынын жанында –деп,
Айтылып келе жатат ушул кезге...
Кошойдун мазар терек баяны ушул,
Кылымдар тагдырына шерик болгон.
Теректин таржымалын айтып берген,
Ата да андан кийин каза болгон"(4. 118,119,120-б).

Мазар тополексемасы тууралуу илимий булактардагы маалыматтарды карай турган болсок; *мазар* (ар. Товаф-табынуу, сыйынуу) - дин ишениминде мусулмандар сыйынуучу «ыйык» жер (күмбоз, булак, дарак ж.б.) (6.498-б);Н.Акматов "Ысык-Көл топонимиясы" аттуу эмгегинде ***мазар*** –деп *мурунку мечиттердин орду, ыйык жер катары белгилейт* (2.142-б); К.Коңкобаев *священное место, место паломничества* (7.153-); А.Абдырахманов *священное, святое место* (1.211-б); К.Малаевдин аталган сөздүгүндө ***мазар*** *араб сөзү*-деп белгиленип, 1. *Зарлоочу* же *сыйынуучу жай*, 2. *Мүрзө* (8.108-б); М.Шамшиева «Лейлек топонимиясы: түшүндүрмө сөздүгүндө» ***мазар*** *сөзү – араб тилинде «мусулмандар көмүлгөн жай, ыйык жер»* (11.24-б) – дегенди түшүндүрөрүн маалымдайт. Ал эми ***терек*** *(тополь)* биз турмушта колдонгон дарак.

Мечиттүү-Конуш - Кулжужай айылынын түндүк тарабындагы жайлоодун аталышы. Отурукташкан эл «ушул күндө да аталган жайлоодо мечиттин орду бар экенинен» кабар берет.К.Карасаевдин «Камус Наама» атуу эмгегинде **мечит**- *арабды нсөзү*, *мусулмандардын намаз окуган үйү* (3.534-б); М.Шамшиева аталган сөздүгүндө *«намаз окулуучу ыйык имарат»* - деп түшүндүрөт (11.25-б). **Конуш** – *айыл, эл отурукташкан жер, журт*. Аталган топоним *«мечити бар конуш»* дегенмаанини берет.

Мехрап-Таш – Дуана айылынын батыш тарабындагы үңкүрдүн (мазардын) аталышы. К.Малаевдин «Кыргыз тилине кирген араб жана фарсы сөздөрүнүн сөздүгү» аттуу эмгегинде **мехрап (мехроб)** *арабдын* сөзү, *мечитте имам отуруучу тектирчелүү орун* (8.116-б) – деп түшүндүрөт. Мазардын же үнкүрдүн аталышына таштын түбүндөгү үңкүр негиз болсо керек.

Рабат - Сарыг-Ой айылынын түштүк тарабындагы айдоо жердин да тал дарагы өскөн бактын да аталышы. «Илгери Жибек-Жолу ушул бактын жанынан өткөн. Кербендер келип түнөп, эс алып кеткен жер» (элдик маалымат). К.Карасаев рабат, ***ырабат*** – *арабдын сөзү*. Илгери сооп издеген бай адамдар чоң жолдун боюнда тургузган имарат, анда ачып-арып келе жаткан адамдар түнөп, пулсуз тамактанып өткөн (3.633-б); К.Малаев *кербен сарайы* деп белгилейт (8.135-б).

Шыпаа-Булак-Сарыг-Ой айылынын батыш тарабындагы булактын жана талаанын аталышы. Бул булактын дарылык касиети булактын аталышына негиз болсо керек. К.Малаев «*араб сөзү, шифа 1. Айыгуу, айыктыруу. 2.дары)* дартка даба мээнетке шыпаа (8.170-б); К.Карасаев *эм, айыктыруу* (3.820-б). Демек «*Шыпаа-Булак*» гидроними дарылык касиети бар, дартка даба болгон булак караты караса болгудай.

Жогорттогу өздөш түрүлгөн араб тилине таандык сөздөрдүн негизинде, мындан сырткары дагы канча сөз фонетикалык жактан, маанилик жактан кыргыз тилине сиңип, синонимдешип же омонимдешип кеткени байкалат. Ушундай маселелерди карап иликтөө тил илимине бир аз болсо да үлүшүн кошот десек болгудай.

Адабияттар

1. Абдырахманов А. Отражение этнонимов в топонимике Казахстана.-Ленинград, 1965.
2. Акматов Н. Ысык-Көл топонимиясы. –Каракол,2009.
3. Карасаев К. Камус Нама. – Б., 1996.
4. Каримов М. Жер жылдызы Жерге-Тал, - Б.,1991.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү. - Б., 2010.
6. Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрибасынын негизинде. – Б., 2010.
7. Коңкобаев К. Топонимия южной Киргизии, -Ф., 1980.
8. Малаев К. Кыргыз тилине кирген араб жана Фарсы сөздөрүнүн сөздүгү. – Б., 2011.
9. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. – Ф., 1972.
10. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеолгиясы. – Б., 1999.
11. Шамшиева М. Лейлек топонимикасы: түшүндүрмө сөздүк. –Б., 2006.
12. Шехов А. Хазрати Бурхи Сармасти Вали. - Душанбе, 2006.
13. Юахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. - М., 1965.

К.Т. Жаманкулова,
КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту

КЫРГЫЗ ЖАЗУУЛАРЫ КЫРГЫЗ ОКУМУШТУУЛАРЫНЫН ЭМГЕКТЕРИНДЕ

Бул макалада кыргыз жазууларынын окуу китептеринде, окуу куралдарында берилиши, кыргыз тил илиминде изилдениши тууралуу сөз болот.

Кыргыз тил илиминде кыргыз жазуусунун тарыхы бүгүнкү күнгө чейин атайын илимий изилдөөнүн объектиси боло элек. Кыргыз жазуусунун байыркы тарыхы гана эмес, Енисей жазма эстеликтеринин тили да ар тараптан толук изилдене электиги маалым. Бул тууралуу түркологиянын доктору, доцент Ж. Алийлмаз мындай деп айткан: "Саны 400гө жакындаган Енисей жазма эстеликтеринин лексикасы, синтаксиси жана коомдук-маданий мааниси **бул жазма эстеликтердин чыныгы ээси болгон кыргыздар тарабынан бүгүнкүгө чейин бир бүтүн түрдө изилденген эмес, аткарылган эмгектер да көбүнесе жазма эстеликтердин тексттеринин окулушу жана которулушуна байланыштуу болгон**" (*белгилеген* – Г.Ж.) (1: 7). Ж.Алийлмаздын айтканы бүгүнкү күнү да абдан актуалдуу.

Кыргыз тили боюнча окуу китептеринде кыргыз жазуусунун тарыхы боюнча материалдардын берилиши, дегеле кыргыз тил илиминде аталган маселенин изилдениши кандай абалда? Төмөндө мына ушулар тууралуу сөз болмокчу.

Мектептер үчүн окуу китептерде. Мектептерге арналган көпчүлүк окуу китептеринде Совет дооруна чейинки жазуулар тууралуу дээрлик эч кандай маалыматтар жок. Мисалы, Э. Абдулдаев, А. Турсуновдордун "Кыргыз тили" окуу китебинде Улуу Октябрь революциясы жеңип чыккандан кийин ...Совет өкмөтүнүн камкордугу аркасында «Советтер Союзунда жашаган 50 улут, алардын ичинде **кыргыз эли да өзүнүн өсүш тарыхында биринчи жолу жалпы элдик жазмага ээ болду"** (*белгилеген* – Г. Ж.)» (2: 166-167), - деп белгиленет.

Мына ушундай маалыматтар дээрлик бардык мектептер үчүн окуу китептеринде орун алган. Аларда кыргыздардын мурунку колдонгон жазуулары тууралуу маалымат жок.

Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептерде. Ушундай эле көрүнүш жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептеринде да кездешет. Мисалы, **Т. Ахматов, Ж. Мукамбаевдин** "Азыркы кыргыз тили" аттуу окуу китебинде: "Кыргыз тили Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин өнүккөн жазма адабий тилге айланды" (3: 119-120), - деп айтылат.

Бирок айрым окуу китептерде (мисалы, **А. Жапаров, Б. Орузбаева, Э. Абдулдаев,** "Кыргыз тили" окуу китеби) кыргыздардын тарыхы мындан эки миң жылдар мурда эле болгондугу айтылып, "...демек, кыргыздардын ошол мезгилде эле өз алдынча тили болгондугу шексиз. Кылымдар өткөн сайын биздин тилибиз да, башка элдердин тилдериндей эле тынымсыз өнүгүп, эрежелери такталып, сөз байлыгы өркүндөй берген" (4: 5), - деген маалымат берилет.

Б. Юнусалиев кыргыздардын жазма тили болгондугун биринчилерден болуп жазып чыккан. Ал: "**Кыргыздар өзүнүн байыркы тарыхынын алгачкы мезгилинде өзүнүн жазма тили болгондугу** (*белгилеген* – Г.Ж.) **Енисей дарыясынын сагааларында, Саян тоолорунда табылган ташка жазылган эстеликтер менен далилденет**" (Юнусалиев Б., 1971: 17), - деген. Окумуштуу кыргыздардын жазуусунун башатын Енисей жазууларына алып барат. Ал: "Байыркы кыргыз тилинин жазма үлгүлөрү катарында Енисейлик эстеликтерди көрсөтүүгө болот" (5: 57), - деген.

Т. Ахматов, С. Өмүралиеванын 1990-жылы жарык көргөн "Кыргыз тили" аттуу окуу китебинде Енисей дарыясынын жогорку агымында биздин замандын V-VIII кылымдарында жашаган түрк уруулары, анын ичинде кыргыздар да, өздөрүнүн тилин туура чагылдырган орхон-енисей, тагыраак айтканда, байыркы түрк жазуусу аталган алфавит системасынан пайдаланышкандыгы, бул алфавит Орхонго, Орто Азияга чейин таралгандыгы (6: 95) жана ал жазуу X-XI кылымдарга чейин колдонулгандыгы белгиленет.

Э. Абдулдаев «Азыркы кыргыз тили» (1998) деген китебинде кыргыздар Орхон-Енисей жазуусун колдонушкандыгын маалымдап: «Орхон-Енисей алфавитин гана кыргыздар колдонгон жазуулардын тарыхта изи сакталган жана илимий негизде аныкталган эң алгачкы үлгүсү деп эсеп кылсак болот» (7: 98-99), - деген. Окумуштуунун аталган окуу китебинде Орхон-Енисей жазууларын табылышы, изилдениши, окулушу ж.б. тууралуу маалыматтар орун алган.

С. Сыдыков жана К. Коңкобаевдин «Байыркы түрк жазуусу (VII-X кк.) деген окуу китебинде (2001) енисейлик кыргыздар, алардын жазуусу тууралуу айтылат. Алар: "Кыргыз каганаты доорунда колдонулган Енисей түрк жазуусунун башатында, албетте, кыргыздар турган"(2001: 25), - дешет.

Орто кылымдарда Енисейден көчүп келген кыргыздар өздөрүнүн жазуусун ала келишкен, буга Талас, Фергана өрөөнүнөн жана Кочкордон табылган он жазуу күбө (8: 26). Аталган эмгекте Орхон-Енисей жазууларынын окулушу, транскрипциясы, котормолору, жарыяланышы ж.б. камтылган.

Кыргыз жазуусунун тарыхы илимий эмгектерде. В. В. Бартольд кыргыз тили тууралуу: "Киргизский язык так же древен, как и его носитель" (Бартольд В.В., 1943) деген.

К. Дыйканов, С. Кудайбергенов, Ю. Яншансин тарабынан жазылган **"**Кыргыз жазуусунун тарыхынан" аттуу эмгек 1958-жылы жарык көргөн эмгекте кыргыз элинин колдонгон жазуулары жана алардын кыскача тарыхы тууралуу маалыматтар камтылган (1958). Аталган эмгекте жазуунун түрлөрү жөнүндө кыскача түшүнүк (3), андан соң орхон-енисей жазуусу жөнүндө маалыматтар (4), алардын изилдениши,

окулушу, жарыяланышы (9-11) берилген (*булар К.Дыйканов тарабынан ишке ашырылган* – Г.Ж.) (9: 10).

Э. Абдулдаев, А. Е. Супрун тарабынан "Тилдин жана жазуунун келип чыгышы" деген эмгек (1965) жазуунун келип чыгышы жана тарыхы жөнүндөгү маалыматтар камтылган. Авторлор маалымат адегенде мнемотехникалык каражаттардын жардамы менен ишке ашкандыгын, андан соң сүрөт жазуусу пайда болгондугун, бара-бара цивилизациянын өнүгүшү менен шарттуу белгилер киргизилип, акырындык менен идеографиялык жазууга өткөн болуу керек (10: 54) дешет. Бул жерде жалпы эле жазуунун өнүгүшү тууралуу сөз болот.

Б. М. Юнусалиевдин 1965-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин тарыхы боюнча кыскача кабарлар» деген макаласында тилдин жалпы элдик белгилери жана урук, уруулардын эл катары түзүлүүсү, мүмкүн, хронологиялык жактан бир мезгилде эле болгон болуу керек дейт (11: 5).

Б. Юнусалиев кыргыз тилинин материалдык элементтери төмөнкүдөй тарыхый ырааттуулукта түзүлгөн дейт: а) алыскы жана жакынкы тектеш тилдерге тиешелүү жалпы белгилерден; б) кыргыз тилине гана мүнөздүү спецификалык белгилерден (11: 5).

С. Ибрагимов Окумуштуу жазуу тийиштүү маалыматты сактап калууга башка бирөөгө жеткирүүгө же кийинки муундарга берүү зарылдыгынан пайда болгондугун белгилейт. Жазуу оозеки тилдин айрым кемчиликтерин толуктай тургандыгын, ал жаныбызда жок адам менен сүйлөшүүгө жардам бере тургандыгын, жазуу аркылуу байыркы же өткөн замандагы адамдардын кылган иштеринен кабар берген баалуу маалыматтар, эстеликтер бизге келип жеткендигин маалымдайт (12: 42).

Ж.Сыдыковдун "Байыркы кыргыз эли – кыргыз тили" деген эмгегинде кыргыз элинин тарыхы жана тили, анын байыркы доорлордон азыркы күнгө чейинки өнүгүшү чет элдик (кытай, араб, фарсы, орус, герман ж. б.) булактарда кандай берилгендигин баяндаган (13: 99).

К. Токтоналиев "Кыргыз тилинин калыптануу доору" деген макаласында кыргыз тилинин пайда болуу жана өнүгүү этабын: 1. Алтай доору, эң байыркы доор; 2. Шумер доору – бул доор б.з.ч. 6-кылымдан б.з. 1-кылымдарга чейин созулат: 3. Хунн доору – бул доор биздин заманга чейинки I кылымдан биздин замандын V кылымдарына чейин созулат; 4. Байыркы кыргыз доору (биздин замандын V-X кылымдары): 5. Ортоңку кыргыз доору (биздин замандын X-XV кылымдары); 6. Соңку кыргыз доору (XV-XX кылымдар); 7. Жаңы кыргыз доору (XX кылымдын 20-жылдарынан тартып) (Токтоналиев) деген дооорлоргон бөлгөн.

Албетте, кыргыз тил илиминде орхон-енисей жазууларына жана Кыргызстандын территориясында табылган жазма эстеликтерге арналган эмгектер бар (К.Ашыралиев, С.Сыдыков, К.Коңкобаев, Ч.Жумагулов, Ю.Жусупакматов, Н. Усеев ж.б.). Бирок орхон-енисей жазууларына чейинки кыргыздар колдонгон жазуулар илимий-лингвистикалык аспектте изилдене элек.

Жогоруда каралган окуу китептеринде жана жазууга арналган эмгектерде кыргыз жазуусу, анын байыркылыгы тууралуу айтылганы менен байыртадан бери кыргыздар колдонгон жазуулар жана алардын тарыхый өнүгүшүнө арналган атайын илимий иликтөөлөр бүгүнкү күнгө чейин колго алына элек. Ошондуктан кыргыз жазуулары жана алардын тарыхый өнүгүшү иликтөөгө алынышы зарыл маселелерден болуп саналат.

Адабияттар

1. Alyilmaz Cengiz. Kokturk Harfli Yazitlarin Izinde, Ankara, 2007.

2. Абдулдаев Э., Турсунов А. Кыргыз тили. Кыргыз мектептеринин IX-X класстары үчүн окуу китеби. – Ф.: Мектеп, 1976,177 б.

3. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. – Ф.: "Мектеп, 1978, 176 б.

4. Жапаров А., Орузбаева Б., Абдулдаев Э. Кыргыз тили. IX-X класстар үчүн. – Ф.: "Мектеп", 1968, 140 б.

5. Юнусалиев Б. Кыргыз диалектологиясы. – Ф.: «Мектеп», 1971, 291 б.

6. Ахматов Т., Өмүралиева С. Кыргыз тили. – Ф.: Мектеп, 1990, 232 б.

7. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. – Б.: "Кыргызстан", 1998, 256 б.

8. Сыдыков С., Коңкобаев К. Байыркы түрк жазуусу (VII-X кылымдар). – Б.: КТМУ, 2001, 336 б.

9. Дыйканов К., Кудайбергенов С., Яншансин Ю. Кыргыз жазуусунун тарыхынан. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1958, 71 б.

10. Абдулдаев Э., Супрун А.Е. Тилдин жана жазуунун келип чыгышы. – Ф.: Мектеп, 1965, 75 б.

11. Юнусалиев Б. Кыргыз тилинин тарыхы боюнча кыскача кабарлар. 1965.

12. Ибраимов С. Жалпы тил илимине киришүү. – Б., 2002.

13. Сыдыков Ж. Байыркы кыргыз эли – кыргыз тили (тарыхый (этно) – лингвистикалык очерк). – Б., 2002, 222 б.

А. Алипбеков,
КР УИА Ч.Айтматов атындагы ТАИ

БИЗ КОЛДОНГОН УБАКЫТ, МЕЗГИЛДИН АТАЛЫШТАРЫ

Макалада учурдагы активдүү убакыт мезгилди чагылдырган терминдер боюнча сөз болот.

Кыргыз эли узак кылымдарга созулган тарыхында көптөгөн башка элдер менен карым-катышта болуп келген. Андай байланыштар жалаң гана элдин турмуштиричилигине, жашоо ыңгайына, психикасына, үрп-адатына, рухий көз караштарына маданиятына таасир тийгизбестен, анын тилине да из калтырганын көрөбүз. Ал негизинен, тилдин ийкемдүү жана дайыма толукталып, өзгөрүп турма бөлүгүндө – лексикасында сак-

талат. Андай сөздөрдүн ичинде жакын жана алыс тектеш тилдерден кабыл алынгандары да, тектеш эмес тилдерден өздөштүрүлгөндөрү да бар. (Карасаев Өз. с. 1986, 5-б). Кыргыз тилине лексикалык жактан тааси-рин тийгизген тектеш тилдер – алтай, хакас, тува (тыва) казак, өзбек, уйгур жан моңгол тилдери болсо, ошондой эле тектеш эмес тилдер араб, иран, тажик, орус, кытай ж.б. тилдерден көрсөтүүгө болот.

Кыргыз журтчулугуна иран жана орус тилдеринин кыргыз тилине тийгизген таасири тарыхый маалыматтарга караганда VIII кылымда ислам дини аркылуу араб, иран тилдери келип кирсе, андан кийин падышалык Россиянын куралдуу күчтөрү Кокон хандыгын талкалап, Түркүстан генарал-губернаторлугун түзгөн убактан баштаган. Алардын алдына койгон максаттарынын бири – орус келгиндери туруучу кыштактарды куруу үчүн кыргыз жер-суусун басып алууну практика жүзүндө ишке ашыруу милдети (Жусупов К. Кыргыздар. 357-б) болсо, экинчиден кыргыз духун, маданиятын, тилин басаңдатуу маселеси болгон. Деги эле тарыхый маалыматтар боюнча XIX кылымдын жарым жылдыгынан баштап Кыргызстанга орус тили өз активдүүлүгүн арттырганы байкалат. Ал эми жогорттогу маселе боюнча академик Б.Жамгерчиневдин «Добровольное вхождение Киргизии в состав России» аттуу эмгегинде да маалымдаган (Жамгерчинев.Б., 1963. 357-б).

Убакыт, мезгилди чагылдырган създрдү тилдик катмарлар бюнча үч топко бълүп караса болот.

1. Орус тили жана ал аркылуу кыргыз тилине кабыл алынган убакыт мезгилди чагылдырган аталыштар. январь, февраль, март, апрель, май, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь. минут, секунд.

2. Араб, иран тилдеринен кыргыз тилине кирген убакыт мезгилди чагылдырган аталыштар. кылым, заман, чилде, жума // неделя (дүшънбү, шейшенби, шаршенби, бейшенби, жума, ишенби, жекшенби). багымдат, бешим, асир//дигер, шам, куптан, саат, минут, секунд, беймаал, маал, убакыт.

3. Түрк тилдерине тиешелүү болгон убакыт мезгилди чагылдырган аталыштар: *мезгил, доор, мүчөл;* мүчъл жылдарын аталыштары: *чычкан, үй, барс, коен, (улуу) балык, жылан, жылкы, кой, мечин (маймыл), тоок, ит, доңуз; жыл (год);* мезгил: *жаз, жай, күз, кыш; ай (месяц);* айлардын аталыштары: *он бир тогоол, тогуз тогол, жети тогоол, беш тогоол, үч тогоол, бир тогоол;* күн убактысын аталыштары: *таң караңгысы, таң асты, таң атышы, күн чыгар, күн аркан бою болгондо, чак түш, түш оогон, шашке, күн батар, үрүм (ирим), жылдыз такта болгон, кеч, караңгы, түн, түн ортосу,* чак өлчөмдү билдирүүчү аталыштар: *эт бышым, чай кайнам, көз ирмем* ж.б.

Биз жогоруда азыркы учурдагы эл оозунда айтылып келе жаткан "убакыт, мезгилди" чагылдырылган атоолорду тилдик катмарларга бълүп карадык. Ал эми учурда кыргыз журтчулугунда колдонулуп жаткан бир жума ичиндеги күндөрдүн аталыштары араб, иран тилинен кабыл алынган болсо, бир жыл ичиндеги он эки айдын аталышы басымдуу турдө орус тилинен кабыл алынган терминдер, же ал аркылуу башка тилден кабыл алынган терминдер болуп саналат.

А бирок кыргыздын өзүнүн күн, "ай" аталыштары да жок эмес. Ошол себептен аталган атоолордун ичинен айрымдарын маанилик жактан чечмелеп, же тектеш жана тектеш эмес тилдер менен тъмънкүдъй салыштырып карайбыз.

А) Кыргыз тилине тектеш эмес тилдерде ай аталыштары төмөнкүчө аталат. Мисалы: **1-ай**: ор. *январь* (лат. *januarius*); анг. *january;* **2-ай:** ор. *февраль* (от лат. *februarius*); анг. *february;* **3- ай**: ор. *март* (лат. *martius*); анг. *march;* **4-ай:** ор. *апрель* (лат. *aprilis*); анг. *april*; **5-ай:** ор. *май* (лат.*majus*); анг. *May*; **6-ай:** ор. *июнь* (лат. *junius*); анг. *june*; **7-ай:** ор. *июль* (лат. *julius*); анг. *july;* **8-ай:** ор. *август* (лат. *augustus*); анг. *august;* **9-ай:** ор. *сентябрь* (от лат. *september;* анг. *september;* **10-ай:** ор. *октябрь* (лат. *october*); анг. *october;* **11-ай**: ор. *ноябрь* (от лат. *november*); анг. *november;* **12-ай**: ор. *декабрь* (от лат. *december*); анг. *december.*

2) Кыргыз жана түрк тектеш тилдериндеги "ай" аталыштары:

А) **1-ай:** түрк. *ocak ;* каз. *қаңтар*; тыва. *бир ай;* алт. *чагаан ай;* кырг. *үчтун айы; тогуз тогоол* - биринчи ай.

2-ай: түрк. *şubat*; каз. *ақпан;* тыва. *ийи ай;* алт. *кочкор ай;* кырг. *бирдин айы*; *жети тогоол* - экинчи ай.

3-ай: түрк. *mart*; каз *наурыз;* тыва. *үш ай;* алт. *тулаан ай;* кырг. *жалган куран; беш тогоол* - үчүнчү ай.

4-ай: түрк. *nisan*; каз. *сәуір;* тыва. *дөрт ай;* алт. *кандык ай;* кырг. *чын куран; үч тогоол* - төртүнчү ай.

5-ай: түрк. *mayıs;* каз. *мамыр;* тыва. *беш ай;* алт. *К??к[күүк] ай;* кырг. *бугу; бир тогоол* - бешинчи ай.

6-ай: түрк. *haziran*; каз. *маусым;* тыва. *алты ай;* алт. *баштапкы из?[изү] ай;* кырг. *кулжа; жыйырма үч тогоол* - алтынчы ай.

***7*-ай:** түрк. *temmuz*; каз. *шілде*; тыва. *чети ай;* алт. *экинчи из?[изү] ай;* кырг. *теке; жыйырма бир тогоол* - жетинчи ай.

8-ай: түрк. *ağustos*; каз. *тамыз;* тыва. *сес ай;* алт. *куран ай;* кырг. *баш оона; он тогуз тогоол* - сегизинчи ай.

9-ай: түрк. *eylül ;* каз. *қыркүйек;* тыва. *тос ай;* алт. *сыгын ай;* кырг. *аяк оона; он жети тогоол* - тогузунчу ай.

10-ай: түрк. *ekim ;* каз. *казан*; тыва. *он ай;* алт. *?л?рген [үлүргөн] ай*; кырг. *тогуздун айы; он беш тогоол* - онунчу ай.

11-ай: түрк. *kasım ;* каз. *қараша;* тыва. *он бир ай;* алт. *К?ч?рген [күчүргөн] ай;* кырг. *жетинин айы; он үч тогоол* - он биринчи ай.

12-ай: түрк. *aralık ;* каз. *желтоқсан* тыва. *он ийи ай;* алт. *кышкы куран ай;* кырг. *бештин айы; он бир тогоол* – он экинчи ай.

Биз жогоруда бир жыл ичиндеги он эки айды тектеш түрк тилдерине жана тектеш эмес тилдеринен мисал келтирдик. Мисалга алынган терминдерди салыштырып келип жана ал терминдер кыргыз жана ага тектеш тилдерде бир топ окшош экенин байкаса болот. Ошондой эле айлардын кыргызча аталышынын эки вариантын карап, төмөндөгүдөй жыйынтыка келүүнү туура деп ойлойбуз.

Жогорттогудай эле *январды* - биринчи ай, *февралды* - экинчи ай, *мартты* – үчүнчү ай, *апрелди* – төртүнчү ай, *майды* – бешинчи ай, *июнду* – алтынчы ай, *июлду* – жетинчи ай, *августту* – сегизинчи ай, *сентябрды* – тогузунчу ай, *октябрды* – онунчу ай, *ноябрды* – он биринчи ай, *декабрды* – он экинчи ай - деп атасак туура болчудай. Себеби *үчтун айы; тогуз тогоол*, *бирдин айы*; *жети тогоол*, *жалган куран; беш тогоол, чын куран; үч тогоол, бугу бир тогоол*, *кулжа; жыйырма үч тогоол , теке; жыйырма бир тогоол*, *баш оона он тогуз тогоол*, *аяк оона; он жети тогоол*, *тогуздун айы; он беш тогоол***,** *жети-*

нин айы; он үч тогоол, бештин айы; он бир тогоол – деп кыргыздын илгертен бери атап, ооздон оозго өтүп келген атоолору азыркы ай эсебине (орус календарына) туура келбейт. Эмне үчүн? - деген суроо жаралышы ыктымал. Жооп катары айтсак, жаныбарлардын атынан аталган ай атоолору ошол жаныбарлардын жашоо шарты менен байланыштырылып аталган жана календарлык (орус календары) эсепке туура келбей, айдын жаңырышы менен саналат (кара: Б.Солтоноев «Кызыл кыргыз тарыхы» 2 том. Бишкек, 1993 170-171-беттер).

Ал эми 23 тогоолдон 1 тоголго чейин так сандар менен аталуусунун себеби **Тогоол-** жакындашкан, кездешкен абал деген маанини берет. Үркөр менен айдын маңдай-тескей келип, бири-биринен ыраак турган мезгили (үркөр боюнча убакытты мезгилди билүүдөгү байыркы эсеп). (КТС. 1189-б). Биз турмушта колдонгон орусча ай сандарынын ар кандай күндөрүнө (мусулман ай эсеби сыяктуу) туура келе берет. М: 11 тогоол декабырдын 11 туура келип калышы ыктымал.

Кыргыз эли активдүү колдонгон бир жуманын ичиндеги жети күндүн аталышы төмөнкүчө:

1. Дүйшөмбү (понедельник) - Тыныгуудан, эс алуудан кийинки экинчи күн. Мусулмандардын жумалык календары боюнча дүйшөнбү күнү жумадан кийинки ишенби күнүнө туура келет. Ал эми аталган сөздү тилдик иликтөөгө алсак дүйшөнбү сөзү эки сөздөн куралган термин. Иран тилиндеги "ду" жана "шамбе" сөздөрүнүн негизинде аталып, кыргыз тилине дүйшөнбү болуп кабыл алынган. Иран тилдеринде *"ду"* – кыргыз тилинде *"эки"* деген сөз. *"шамбе"* – орус тилинде *субботага* туура келет (от – евр. *šabbāt iz šābat* - отдыхать). Ал эми Х.Карасаевдин "Камус Нааме" сөздүгүндө "шамбе" сөзүнү *"күн"* (Кам.Н. 810-б.) деп берген. Кыргыз тилине сөзмө-сөз которгондо "эки күн" деген сөз айкашын пайда кылат.

2. Шейшемби (вторник) – иран тили боюнча жуманын үчүнчү күнү. Иран тилинде "се"+ "шамбе" деген кыргыз тилинде "үч" + "күн" дегенди туюндурат. Орустун вторник сөзүнө туура келбей калат.

3. Шаршенби (среда) – ир. Жуманын үчүнчү күнү. Эки сөздөн турган термин : *"шар"// "чор" – төрт. "шамбе" – "күн" "төрт күн*" деген маанини берет.

4. Бейшемби (четверг) - жуманын тортүнчү күнү. "Панж" деген сөз "бей" болуп өзгөргөн. Кыргыз тилинде "беш" дегенди билдирет. Тактап айтканда "беш күн" деген сөз.

5. Жума *ар.* (пятница) – жуманын бешинчи күнү. Араб тилинде майрам күн катары саналат. Биздин оюбузча жума деген сөздүн уңгүсү "жам" болсо керек. Себеби "жам" дегени "чогу, кошо" деген сөз. Экинчи мааниси жети күндүн жалпы (неделя) аталышын да туюнтат.

6. Ишемби (суббота) ир, ар. Жуманын алтынчы күнү. Араб тилинде "себть" эс алуу деген мааниде. Уламышта Кудай таала дүйнөнү алты күндө жараткан. Жетинчи күнү эс алган (Кам.Н. 350-б). Ошондой эле тажик тилинде да *себт, шамбе* болуп айтылары да маалым. Тактап айтканда эс алуу күн деген мааниде болот.

7. Жекшемби –ир. Воскресенье, (день недели). Иран тилдеринде *якшанбе* болуп айтылат. Якшанбе сөзүн иликтөөгө алсак (як+шанбе = якшанбе)"*Як"* – "*бир"*+ "шамбе" – "*күн, кеч (вечер")="* бир күн" дегенди туюнтат. Ал эми кыргыз тилиндеги Жекшенби сөзүнүн уңгусу "Жек, жеке" сөзүн К.К.Юдахин "Кыргызча - орусча сөздүгүндө" орус тилине которуп төмөнкүчө түшүндүрөт. Жек: жекме-жек- один на один. Жеке- Одельный, особый; один в одиночку; часный; только (Юда. 243-244-б). Анткени "як" деген сөздү "жеке" деген сөз менен байланыштырып кабыл алган деген пикирге келебиз. Жекшенби сөзү кыргыз жана иран тилдеринен биригип айтылса керек.

Биз иликтөөгө алган күндөрдүн аталыштарын *биринчи, экинчи, үчүнчү, төртүнчү, бешинчи, алтынчы, жетинчи же дем алыш* күнү деп аташ керек деп сунуштаймын. Себеби биринчиден маанилик жагынан биздин жумуш күндөрүбүзгө азыркы ай аталыштарынын, жумалык күндөрдүн аталыштары туура келбейт. Экинчиден араб, иран тилдери да орус жана ал аркылуу кирген сөздөр сыяктуу эле жат көрүнүш. Албетте иран, орус ж.б. тилдерден келген терминдерди которууга мүмкүн эмес болсо, анда кыргыз тилинин үндөшүү законуна ылайыктап кабыл алсак (ор. *Единица* эмес- *эдиниса*, ир. *Ясын* эмес – *жасын ж.б.у.с.*) кыргыз тилине бир аз болсо да үлүшүн кошу ыктымал.

Адабияттар

1. Жамгерчинев Б. Добровольное вхождение Киргизии в состав России. –Ф., 1963.
2. Жусупов К. Кыргыздар. 2-том, - Б., 1993.
3. Карасаев К. Камус Нааме. –Б., "Шам" 1996. 856 бет.
4. Карасаев К.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. –Ф., 1986. 424 бет.
5. Кроткий русского – тувинский словарь. –Кызыл, 1994. 432 ст.
6. Кыргыз тилинин сөздүгү. –Б., 2010. 1460 бет.
7. Русско – таджикскии словапрь. –М., 1985. 1280 ст.
8. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 2-китеп, -Б., 1993. 124 бет.
9. Шодоев Мендеш Н. Эл-Алтай: литературно – художественный сборник (выпуск 2) –Г.Алтайск, 1989. 144 ст.
10. Электрондук сөздүк (ABBYY. Lingv x5)
11. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. –М., 1965. 973 бет.

Акбагышева Ш.А., Исаева Ж.К.
БГУ им. К. Карасаева

О СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ЗНАЧЕНИИ И ОПИСАНИИ СМЫСЛОВОЙ СТРУКТУРЫ ПРОИЗВОДНЫХ СУФФИКСАЛЬНОГО ТИПА

Ничто, казалось бы, не описано так подробно в традиционном языкознании, как значение словообразовательных суффиксов. Его называли по-разному - лексическим, лексико-грамматическим, наконец, словообразовательным, но без определения этого значения не обходилась ни одна конкретная работа по словообразованию отдельных языков. Да и ориентировались эти работы в основном на описание значений аффиксов: строясь от «аффикса», они нередко представляли собой не что иное, как более или менее полный набор частных описаний отдельных суффиксов и префиксов. Естественно, однако, что получить из такого описания сведения о словообразовательной системе изучаемого языка было также трудно, как было бы трудным получить адекватное представление о морфологической системе какого-либо языка. Имея в своём расположении один только алфавитный список флексий и формативов с указанием на передаваемые им значения.

Общим недостатком описаний указанного типа являлось, однако, отсутствие в них сведений общего порядка об устройстве словообразовательной системы в целом и - как следствие - отсутствие данных о не - элементарных единицах этой системы: моделях производных и их гнёздах. Неудовлетворительным оказывалось при таком подходе и само описание отдельных аффиксов. Ведь аффиксы, или единицы связанные, рассматривались так, как если бы они представляли собой автономные сущности. Но структурная связанность аффиксов, т.е. отсутствие у них коррелятов в виде самостоятельных полнозначных слов, составляет едва ли не важнейшую черту класса аффиксов и потому не может не отразиться па их функционировании. Если аффикс всегда связан по природе своим партнёром, на первый план при его изучении должны выдвигаться сочетаемостные свойства аффикса. Именно, поэтому в описание деривационных аффиксов мы считаем необходимым, включать результаты анализа того. Как зависит поведение аффикса от соединяющихся с ним основ.

Суффикс и основа, будучи равноправными партнёрами словообразовательной модели, оказываются компонентами взаимообусловленными и взаимозависимыми. Без полного описания форм и проявлений этой зависимости нет, да и не может быть адекватного описания модели суффиксального производного. Нет без этого и адекватного описания самого суффикса. Ради удобства описания мы можем в известной степени отождествлять конкретный суффикс с той моделью, которая конструируется при его участии. Соответственно этому общему положению мы и строим план описания словообразовательных моделей. Полагая, что только в результате тщательного и всестороннего анализа принципов сочетаемости конкретных основ с конкретными аффиксами мы можем установить. От каких факторов зависит смысловая структура производной единицы и, главное, каков соотносительный вклад суффикса и\ или основы в конструирование этой структуры.

В настоящей работе мы преследуем несколько, хотя и близко связанных, но всё же разных целей. Одна из них заключается в том, чтобы определить, под влиянием каких конкретных свойств суффиксов и основ складывается смысловая структура производной единицы суффиксального типа. Другая заключается в том, чтобы очертить, какой именно круг сведений должно включать адекватное описание суффикса. Важно также определить по возможности иерархию и уровневую принадлежность этих свойств, и их вклад в организацию модели. Определяя соотносительную роль суффикса и основы в формировании словообразовательных моделей, мы хотим, Выяснить, что представляет собой значение словообразовательного суффикса и какой тип значения может быть выделен в качестве особого «словообразовательного» или «деривационного» значения. Описание любого деривационного форманта и, соответственно, словообразовательной модели, построенной при его участии, начинается с возможно более полного сбора материала. Выборка единиц, подлежащих анализу, репрезентативна не только тогда, когда она достаточно объёмна, но и тогда. Когда она базируется на результатах обследования материала в двух планах: словарном и текстовом. Первое обеспечивает отбор нормативных единиц, закреплённых узусом, второе позволяет уточнить синхронный статус изучаемых моделей во всех деталях их функционирования. Перед тем как свести единицы, обнаруженные в словаре и в текстах определённого объёма, в пробный словообразовательный ряд, нужно каждой исследуемой вторичной единице с данным формантом поставить в соответствие мотивирующую её единицу. Убедившись в производности единицы, следует распределить единицы с одним и тем же формантом по следующим группам:

а) в зависимости от типа основы

б) в зависимости, от каких - либо морфологических особенностей у производных с данным формантом;

в) в зависимости от членимости и степеней членимости этих производных;

г) в зависимости от типа и характера мотивирующих единиц;

д) в зависимости от значений производных единиц.

Как видно из этого перечня, значимость каждого пункта которого для описания суффикса необходимые разбиения не рядоположны, а разноплановы и потому не могут быть относительно зависимыми друг от друга. Нетрудно убедиться в том, что каждое предлагаемое деление может помочь в установлении определённых формальных и семантических особенностей словообразовательного ряда. Выявление структур-

ной и смысловой однородности или, напротив. Неоднородности ряда — необходимое условие правильного определения словообразовательной модели со всеми её формальными или семантическими разновидностями, и, в частности, условие адекватного описания, характеризующего эту модель суффикса. Включение и понятие модели производного свойств, как плана содержания, так и плана выражения означает, что характеристика модели осуществляется в постоянном соотнесении наблюдаемых формальных особенностей производных с той или иной смысловой структурой, для передачи которой они. Собственно, и создаются.

Под смысловой структурой модели понимается вся информация, которую она может передавать. Эта информация образуется путём сложного переплетения значений разного типа - грамматических, лексических и собственно словообразовательных. Составной частью смысловой структуры производного являются сведения не только о денотативном значении производного, но и о его месте в системе изучаемого языка. Так, присутствующие в структуре русского глагола тематические гласные не несут с точки зрения говорящего никакой прямой информации. На самом деле, однако, наличие того или иного формообразующего элемента свидетельствует о принадлежности глагола к определённому типу спряжения. Оно символизирует, следовательно, и определённую тактику обращения с этим глаголом.

Наиболее чёткую классифицирующую и категорирующую роль в системе языка выполняют суффиксы, они фиксируют тот понятийный класс, к которому принадлежит включающая их единица. Не следует, однако, забывать, что информация того же типа может быть передана с помощью других средств. Информация об особенностях функционирования единицы может быть передана ~ получена другим путем, т.е. определение статуса единицы по отражённым в ней диахроническим данным. С их описания и начинается анкета суффикса.

Фонетические и фонологические данные в описании суффикса. При появлении вариантов суффикса и\или основы важно различать два случая варьирования: незначащее, когда модификации указанных единиц не имеют отношения к передаче информации, и. напротив, значащее. Когда наблюдающиеся чередования имеют морфологический статус и так или иначе связаны с передачей того и ли иного содержания. Так, например, наличие умлаута в одном из двух однокорневых противопоставленных слов свидетельствует о том, что именно оно вторично и производно (ср. kalt-холодный и Kalte-холод, Kraft-мощь, и kraftig-мощный и пр.) В корреляциях русских однокорневых слов, содержащих конечные г, к и другие, наличие одних согласных маркирует исходные основы, а наличие других -производные (ср. снег - снежный, рука - ручку, друг - дружить и пр.)

Перечисление всех фонологических и морфонологических особенностей суффикса и связанных с ним основ должно составлять, поэтому неотъемлемую часть описания словообразовательной модели.

От удельного веса производных, маркированных морфонологическими приметами, в словообразовательной системе может зависеть очень важное деление этой системы на исконную и не исконную подсистемы или же выделение внутри этой системы своеобразного диахронического пласта моделей, сохраняющихся по т новых слов в синхронии. Так, в немецком языке связи по абляуту характеризуют отношения между сильными глаголами и отглагольными именами(типа schiessen-Schoss),НО новых имён по этой модели не возникает. Старые модели производных, маркированных умлаутом, нередко вытесняются новыми, без умлаута (ср.heissbliitig- bliitig, blutduerstig - durstig, wissendurstig, grossmutig, langmiitig - missmutig, unmutig).Во французском языке ещё явно ощутимы связи между boire - пить,Ьшге - кувшин и buyable -питьевой или croite - расти, увеличиваться, cru - прирост, и crue - прибыль воды. Они характерны, однако, для воспроизводимых, но не образующихся заново единиц.

Лексические свойства сочетающихся основ и суффиксов.

На лексико-семантическом уровне описание характеристик «анкеты» суффикса целесообразно начинать с описания семантики соединяющихся с суффиксов основ. Это описание включает в первую очередь описание ограничений, возникающих вследствие действия семантических факторов.

Во- первых, ограничения на лексико- семантическом уровне начинаются с того. Что в словообразовательный процесс вообще не вовлекаются или вовлекаются в незначительной степени целые лексические классы и подклассы производящих основ. Так, в словообразовании различных языков менее всего по сравнению с другими частями речи принимают участие наречные и местоименные производящие основы. Вполне определённые ограничения существуют и внутри части речи. Класс примарных наречий почти не участвует в словообразовании.

Во — вторых, ограничения на лексическом уровне проявляются в том, что в процессе образования определённых частей речи от производящих основ определённого лексико-грамматического класса не участвуют целые семантические подклассы основ. Например, в процессе аффиксального образования прилагательных от адъективных основ в английском языке не представлены семантические классы прилагательных, обозначающих общность, совместность, возмещение, стремление, готовность и т.п. Таким образом, в описании каждого языка желательно указать для каждой части радиции, но уже служащих для образования речи, какие семантические классы основ не участвуют в образовании производных данной части речи.

Наконец, в — третьих, в описании каждого языка желательно указать для каждой части речи, какой семантический класс основ не участвует в сочетаниях с имеющимися в данном языке конкретными суффиксами. Это значит, что при описании каждого конкретного суффикса надо указать, какие семантические классы производящих основ характерны для его функционирования, а какие - нет. Например, в английском языке адъективный суффикс —1у сочетается с основами, которые обозначают названия лиц, и названия единиц измерения времени(\уогк - manly -подобающий искусному рабочему, daily - ежедневный, weekly - еженедельный и т.д.). Аналогичная картина наблюдается в немецком языке. Так, суффикс icht в немецком языке сочетается, прежде всего, с теми основами, которые обозначают растения(Weidicht - ивняк, Tannicht - ельник), в то время как для суффикса -schaft это сочетание не типично. Для него характерно сочетание только с теми субстантивными основами, которые явля-

ются наименованиями лиц (например, Studentenschaft – студенчество, Biirgerschaft — граждане) и т.д.

Итак, смысловая структура производных суффиксального типа есть результат определённой комбинации словообразовательного значения суффикса и лексико-грамматического значения сочетающейся с ним основы. Главная роль в формировании нового значения у производной единицы по сравнению с единицей исходной принадлежит суффиксу. Семантический аспект науки о словообразовании связан с тем, чтобы описать моделируемую часть смысловой структуры производного. Под моделируемой частью смысловой структуры понимается значение образца или типа производного. Его следует описывать в виде общей формулы, констатирующей:

1) принадлежность модели к той или иной части речи и, следовательно, её функционирование в виде названия предмета, действия, признака или свойства и т.п.;

2) принадлежность основы данной модели к той или иной части речи и, следовательно, её функционирование в виде названия предмета, действия, признака или отглагольного,деноминатативного, деадъективного или же де адвербиального образования;

3) отнесённость модели к тому или иному парадигматическому классу слов (типу склонения или типу спряжения) или выражение этой моделью других грамматических значений (родовых, аспектуальных и пр.);

4) принадлежность модели к семантическому разряду слов или же лексико- семантическому классу слов и, следовательно, её функционирование в виде члена, какой - либо семантической группировки, конкретизирующей категориальное значение предметности, процессуальности, признаковости и пр. в иерархически подчинённых значениях;

5) Принадлежность модели к определённому функциональному стилю. Зафиксированную в этом виде моделируемую часть смысловой структуры производного и можно именовать словообразовательным значением модели, поскольку ясно, что это значение возникает только в ходе словообразовательных актов.

Литература

1. Адмони 1978: В. Г. Адмони. Морфологическая структура слова в немецком языке. «Морфологическая структура в индоевропейских языках». - М.,1990.

2. Арнольд 1986: И. В. Арнольд. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика её исследования. - Л.,1986.

3. Грамматика 1990: «Грамматика современного русского литературного языка». - М.,1990.

4. Каращук 1987: П. М. Каращук. Некоторые вопросы аффиксального словопроизводства. - Владивосток, 1987,вып. 5

5. Кубрякова 1993: Е. С. Кубрякова. Именное словообразование в германских языках. «Проблемы морфологического строя германских языков». - М., 1993.

Т.Т. Курманалиева,
КР УИА Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту

МАХМУД КАШКАРИНИН “ДИВАНИ ЛУГАТИ-Т ТҮРК” СӨЗДҮГҮНДӨГҮ ЖАНА АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АТ АТООЧТОР *(Жактама ат атоочтор)*

Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ит-түрк” сөздүгү кийинки мезгилдерде илим-поздордун зор кызыгуусун жаратып, гуманитардык илимдердин бардык тармактарында илимий изилдөө иштерин жүргүзүү үчүн колдонулууда.
Биздин макалабызда Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ит-түрк” сөздүгүндөгү жана азыркы кыргыз тилиндеги ат атоочтор (жактама ат атоочтор) изилдөөгө алынмакчы.

Азыркы кыргыз тилинде ат атооч жөнүндө биринчи маалыматтарды залкар окумуштуу Касым Тыныстановдун “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1934) аттуу эмгегинен кезиктиребиз. Бул морфологияда ат атоочко *атоочтордун түркүмүнө* кире турган сөз түркүмүнүн бири катары төмөндөгүдөй аныктама берилет: “Зат атоочтордун, сын атоочтор жана сан атоочтордун ордуна колдонулуучу жана ал атоочторду сурамжылап аныктоочу сөздөрдү ат атооч дейбиз”. Ошондай эле ат атоочторду маанисине карай *жактама атоочтор, сурама атоочтор* деп, эки түргө бөлүп караган. (1 : 31).

Касым Тыныстанов репрессияга туш болуп, анын эмгектери окуу программаларынан алынып салынгандан кийин чыгарылган грамматикалардын айрымдарына токтолуп, ат атоочко берилген аныктамаларга жана анын түрлөрүнө көңүл бөлсөк.

Ошол грамматикаларда ат атоочко берилген аныктамалар К.Тыныстанов тарабынан алгач берилген аныктамадан анчалык өзгөчөлөнбөгөндүгүн байкоого болот. Маселен, Ү. Асылбеков ага мындай аныктама берет: “Зат, сын жана сан атоочтун ордуна колдонула турган, же заттарды көрсөтүү, белгилөө, суроо үчүн колдонулган сөз түркүмдөрү ат атооч деп аталат”. Ат атоочтун төмөнкүдөй алты түрү көрсөтүлөт*: жактама ат атоочтор, энчилеме ат атоочтор, сурама ат атоочтор, аныктама ат атоочтор, тангыч ат атоочтор, күдүк ат атоочтор* (2 : 97-100).

Ал эми Ы. Майрыков жана башкалар жазган грамматикада ат атооч жөнүндөгү жалпы түшүнүк Ү. Асылбековдун эмгегиндегиден айырмаланбай, анын түрлөрү жетиге бөлүнүп, төмөндөгүдөй берилет: *жактама ат атооч, таандык ат атооч, сурама ат атооч, аныктама ат атооч, жалпылама ат атооч, тангыч ат атооч, күдүк ат атооч* (3 :160).

Ушундай эле маалыматтарды "Азыркы кыргыз тили" аттуу эмгектен да жолуктурабыз. Бул грамматикада ат атоочтун түрлөрү сегизге бөлүнөт: *жактама ат атоочтор, шилтеме ат атоочтор, сурама ат атоочтор, аныктама ат атоочтор, өздүк ат атоочтор, күдүк ат атоочтор, тангыч ат атоочтор, таандык ат атоочтор* (4 : 74).

Жогоруда көрсөтүлгөн кыргыз тилинин грамматикаларында аныктамалар ат атоочтун нагыз маанисин ачып бербей, ат атоочтун түрлөрүнүн саны да так, бирдей берилген эмес. Ат атоочтун аныктамасын жана анын түрлөрүн тартипке келтирип толуктап-тактоо, алардын этимологиясы, лексико-семантикалык өзгөчөлүктөрү сыяктуу теориялык маселелерди чечүү С. Кудайбергенов тарабынан ишке ашкан.

Бардык эле ат атоочтор башка сөздөрдүн (зат атоочтун, сын атоочтун, сан атоочтун) ордуна колдонула бербестиги, анын кээ бирөөлөрүнүн гана колдонула тургандыгы жана бул касиетке ат атооч гана эмес, кээ бир башка сөз түркүмдөрү да ээ экендиги көрсөтүлүп, башка сөздөрдүн ордуна колдонулушу ат атоочтун негизги белгиси эместиги аныкталып-такталды. Мисалы: *Фрунзе областында кант кызылчасын өстүрүү боюнча Кайназарова менен Шопокова көпчүлүк элге маалим. Булардын* ***биринчисинин*** *аты* ***экинчисинен*** *мурун чыккан.* ***Биринчилер*** *мурда тарашты.* ***Кызылдар*** *кыйкырып чабуул коюшту*. Мына ушундай пикирлерди жыйынтыктап келип: *"затты же анын белгилерин атабай туруп, аны жалпы мааниде көрсөтүүчү сөздөр ат атооч деп аталат"* деген аныктама берилип, ат атоочтор маанисине карай төмөндөгүдөй алты түргө бөлүштүрдү: *жактама ат атоочтор, шилтеме ат атоочтор, сурама ат атоочтор, тангыч ат атоочтор, аныктама ат атоочтор, белгисиз ат атоочтор* (5 : 8-9).

Шилтеме ат атоочтор алгач чыккан грамматикаларда ат атоочтун бир түрү катары өзүнчө каралбастан жактама ат атоочтордун ичинде (беттеме жак, шилтеме жак) берилет. Бирок мааниси боюнча шилтеме ат атоочтор жактама ат атоочтордон айырмаланып тургандыктан азыркы кыргыз тилинде ат атоочтордун өзүнчө бир түрү катары каралып келет. Бул жөнүндө С. Кудайбергенов: "Азыркы кезде көбүнчө үчүнчү жак үчүн жана кээде шилтеме ат атоочтук мааниде колдонулуп жүргөн "**ал**" өзүнүн эң баштапкы мааниси боюнча шилтеме болуп эсептелет, бирок кийин жактамалык мааниде колдонулуп калган. Баштапкы шилтемелик маанидеги ат атоочтун кийин жактамалык мааниде колдонулушу жагынан кыргыз (башка түрк тилдери да) тили да башка системадагы тилдерге окшошот. Мисалы, байыркы орус тилинде да биринчи эки жак үчүн колдонулучу эки гана ат атооч болгон, үчүнчү жак болгон эмес" (5 : 62).

Кыргыз тилинде (жалпы түрк тилдеринде эле) ат атооч байыркы мезгилдерден бери колдонуп келет. Ат атоочтор Орхон-Енисей эстеликтеринде, Махмуд Кашкаринин "Дивани лугати-т түрк" сөздүгүндө кеңири кездешет. Бул анын кепте колдонууга ыңгайлуулугуна байланыштуу.

"Ат атоочтун тилдеги эң керектүүлүгү мына мында турат: биринчиден, көп сөздү маанисин өзгөртпөй туруп, аз сөз менен берүү жагынан ат атоочтор сөздөрдү артыкбаш кайталабоого алып келет; экинчиден, тездетүү, кыскартуу ролу жагынан ал шарттуу түрдө жазуудагы скорописке жакын; үчүнчүдөн, сүйлөмдөгү кээ бир сөздөрдү улам кайталап отурбастан аны маанисине карата ат атоочтун түрлөрү аркылуу берүүнүн стилдик ролу да чоң. Ошондуктан ат атооч оозеки речте да жана адабий тилде да кеңири колдонулат" (5 : 7).

Башка маани берүүчү сөз түркүмдөрүнө караганда, ат атоочтор айтылуучу ойду же түшүнүктү жалпы мааниде билдирет. Бул ат атоочтун көкөттүү маанилери өзүнөн мурда же кийин айтылган сүйлөмдө же сүйлөмдүн жалпы контекстинде белгилүү болот.

Маселен, Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө:

1.***"ол евге ашыкты"*** *– Ал үйгө(ж.б.) ашыкты (шашты)* (6 :1062).

2.***"ол маңа ишенди"*** *– Ал мага ишенди* (6 : 1119).

3. ***"мен аны истеттим"*** *– Мен аны издеттим* (6 : 1372).

Биринчи сүйлөмдөгү *ол* ат атоочу адамга карата колдонулгандыгы белгилүү. Бирок биз конкреттүү түрдө Эрбол, Үмөт же Жамал үйгө ашыкканын биле албайбыз. Экинчи сүйлөмдөгү *ол* өзүнчө турганда биринчи сүйлөмдөгүдөй эле кимдин ордуна колдонулгандыгы белгисиз, конкреттүү эмес. Ал эми үчүнчү сүйлөмдөгү *аны* деген ат атооч кимдин же эмненин ордуна колдонулгандыгы конкреттүү эмес, тактап айтканда, издеткени адам, же жаныбар, же жөн гана бир буюм болушу мүмкүн.

Кыргыз тилинде:

1. Ырчылар кирди. Алар азыр биз кирген эшиктин алдында эле туруптур (Ч. А).

2. Адамдарга ишенүү керек. Экөөбүз аларга ишенимсиз карасак, алар да бизге ишенимсиз мамиле жасашат (К. О.).

3. ...Кара-Саз суусу. Ал мөңгү баскан тоо коңулдарынан башталат (К. О.).

Жогорудагы ат атоочтор катышкан сүйлөмдөрдүн мааниси алдынкы сүйлөмдөгү *ырчылар*, *адамдарга*, *суусу* деген сөздөр аркылуу конкреттешип турат. Эгерде алдынкы сүйлөм болбогондо, *алар, аларга, ал* кимдин же эмненин ордуна колдонулгандыгы белгисиз болор эле.

Ат атоочтордун башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалап көрсөтүүчү грамматикалык белгиси жок. Кайсы сөз түркүмүнүн ордуна колдонулса, ошолорго тиешелүү грамматикалык категориялар боюнча өзгөрүлө берет. Алар башка сөз түркүмүнөн лексикалык мааниси боюнча айырмаланат. Ат атоочтор башка сөздөрдөн жасалбайт, татаал ат атоочтор гана синтаксистик жол менен жасалат: *ар нерсе, ар бир, кимдир бирөө, эч ким, эч качан* ж.б.

Азыркы кыргыз тилиндеги ат атоочтор маанилерине карата *жактама, сурама, тангыч, аныктама, белгисиз* болуп алтыга бөлүнөт.

Жактама ат атоочтор затты жак аркылуу көрсөтөт. Жак сөзгө катышкандардын сүйлөөчүгө карата болгон катышы боюнча аныкталат. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө да, кыргыз тилинде да сөзгө тике жана кыйыр түрдө катышуучу үч жак бар. Биринчи жана экинчи жак сөзгө тике катышат, үчүнчү жак сөзгө катышпайт.

Жактама ат атоочтор Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө төмөндөгүдөй:

Жекелик саны	Көптүк саны
1-жак мен // бен	*биз*
2-жак сен // син // сан, сиз	*сиз*
3-жак ол	*олар*

Ал эми кыргыз тилинде:

Жекелик саны	Көптүк саны
1-*жак мен*	*биз*
2-*жак сен, сиз*	*сиз, сиздер*
3-*жак ал*	*алар*

Экинчи жана үчүнчү жактан биринчи жактын жекелик жана көптүк санынын айырмасы – биринчи жак адамга гана карата колдонулат. Ал эми экинчи жана үчүнчү жактын жекелик одоно түрү болсо адам үчүн гана эмес, адамдан башка жандуу жана жансыз заттар үчүн да колдонулат (6 : 254).

Сөздүктө да, кырыз тилинде да жактама ат атоочтун жекелик саны үчүн *мен,* көптүк саны үчүн *биз* колдонулат. Ар бир сүйлөөчү өзү үчүн *мен* болуп берилет. Махмуд Кашкари: "Өгүз, кыпчак жана суварлар сөздүн башында "*мин*" тамгасын "ба" тамгасына алмаштырат. Мисалы түрктөр "***мен бардым***" дегенди алар "***бен бардым***" дешет деп жазган" (7:93). Бул ошол мезгилдерде биринчи жак үчүн "*мен*", айрым диалектилерде "*бен*" колдонулгандыгын далилдейт. Бирок биз сөздүктөн *бен* сөзү катышкан сүйлөмдөрдү жолуктура албасак да, *мен* жана *биз* деген ат атооч катышкан сүйлөмдөрдү кеңири жолуктурабыз:

"***мен үстөк бердим***" – Мен үстөк бердим (7 : 603).

"***мен унамас эрдим ол мени унатты***" – Мен ынабас элем, ал мени ынатты (ынандырды) (7 : 1176).

"*мен андан йармақ алтурдум*" – Мен андан жармак (акча, тыйын) алдырдым (7 : 1208).

"***бизиң ев"*** – биздин үй (8 : 1828).

"биз келдимийиз" – биз келдик (7 : 1738).

"биз бардымыз" – Биз бардык (барганбыз) (7 : 1751).

Кыргыз тилинде:

Ошол концертте ***мен*** *ушундай окшоштукка туш болдум.* ***Мен*** *деле ошону айтып жатпайынбы.* ***Мен*** *буга каршы эмесмин, ар ким өзү жөнүндө ойлонушу керек* (Ч. А). *Түштүгүңдө* ***биз*** *турабыз. Бери алдыда көшөгө, көшөгө артында* ***биз***. (К. О.).

Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө жана кыргыз тилинде жактама ат атоочтун экинчи жагы сүйлөөчүнүн сөз менен кайрылган жагын, тыңдоочуну көрсөтөт.

Сөздүктө экинчи жактын жекелик саны үчүн *сен // син // сан* (8 : 731), сылык түрү үчүн *сиз* колдонулган: "***сен"*** – *сен.* Бул сөздү түрктөр жашы кичине, же кул малайларга карата айтышат. Жактама ат атоочтун одоно түрү. Ал эми улууларды, же кадыр барктуу адамдарды *зай*-тамга менен "***сиз***" дешет. Өгүздөр болсо тескерисинче кичүүлөрүн "***сиз***" дешип, улууларды ***"сен"*** дешет. Бул өзүнчө эреже. Себеби *зай*-тамгасы бул тилде көптүк түрдү жасайт" (7 : 1822).

Мисалы:

"***сен унадың му***" – Сен ынадыңбы? (7 : 1351).

"***сен мениг соңда кел***" – Сен менин соңумдан кел (7 : 1756).

"***ол аны сенледи***" – Ал аны сен деп, орой айтты (8: 1543).

Кыргыз тилинде экинчи жактын жекелик одоно түрү үчүн *сен*, сылык түрү үчүн *сиз* колдонулса, көптүк санынын одоно түрү үчүн *силер*, сылык түрү үчүн *сиздер* колдонулат:

Күнөөңдү ***сен*** *ак эмгегиң менен актоого тырыштың* (Н. Б.). ***Сиз*** *менин ооз ачып айткан сөзүмө ишендиңиз, ошону менен мага турмуштун жаңы кыйрын ачып бердиңиз...* (Ч. А.). *Биз келип, отурукташа баштаганда* ***силер*** *да отурукташа баштайсыңар.* ***Сиздин*** *тагдырыңыз,* ***сиздер*** *башкарган элдин тагдыры биз тарапка байланыштуу болсо, менин керт башыма таандык тагдырымдын бир учу бийликтегилердин колунда турат* (К. О.).

Үчүнчү жак адамзатка карата да, адам болбогон заттарга карата да айтыла бергендиктен тилде кеңири колдонулат.

Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө үчүнчү жактын жекелик түрү үчүн *ол,* ал эми көптүк түрү үчүн *олар* колдонулат:

*"****ол ев бузды"*** *– Ал үй бузду* (9 : 3326).

"ол йериг кезди" – Ал жер кезди (9 : 3339).

"***олар бири бириге топык йовошды***" *– Алар бири бирине топ тоголотушту.* (8: 400).

"олар бал йалғашды" – Алар бал жалашты (7 : 522).

Кыргыз тилинде үчүнчү жактын жекелик саны үчүн *ал*, көптүк саны үчүн *алар* колдонулат:

Ал *да тиктеп туруптур.* ***Ал*** *чукулдаган сайын дөбөттүн көзү тикирейгенден тикирейди.* ***Алар*** *менен найзанын учунда, беттешип аткан бул тарап да жүк көтөрөр унаа бериштн.* ***Алар*** *жердин тартылып кетүүсүнө да, элдин жанчылып, бүлүнүп жоголушуна деле чый-пыйлары чыккан жок* (К. О.).

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, биздин оюбузча, Махмуд Кашкаринин "Дивани лугати-т түрк" сөздүгүндө да, кыргыз тилинде да жактама ат атоочтордун колдонулушунда анча деле айырмачылык жок.

Адабияттар

1. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 3-бас. -Б., 2006.

2. Асылбеков Ү. Кыргыз тилинин грамматикасы. -Ф., 1940.

3. Жакыпов Ы, Турусбеков С, Майрыков Д. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1- бөлүк. -Ф., 1955.

4. Азыркы кыргыз тили. -Ф., 1958.

5. Кудайбергенов. С. Кыргыз тилиндеги ат атоочтор. -Ф., 1960.

6. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. -Ф., 1980.

7. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. -Б., 2011.

8. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. -Б., 2013.

9. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. -Б., 2012.

Акбагышева Ш.А., Исаева Ж.К.
БГУ им. К. Карасаева

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ РЕЧЕВОЙ КОММУНИКАЦИИ

Стилистический аспект в теории речевой коммуникации является одним из наименее изученных и ясных, несмотря на имеющуюся обширную литературу по разным вопросам стилистики. До настоящего времени не определён строго предмет стилистики. Отсюда неясность самих понятий «стиль» и «стилистика». На проверку оказывается, что термин «стиль», как и «стилистика», многозначен, а потому весьма неясен и условен. В современной науке о стиле наблюдаются две на первый взгляд взаимоисключающие тенденции, ведущие к уточнению нашего представления о стиле. С одной стороны, тенденция к глобальной стилистике, к интерпретации её как науки о стиле, проявляющейся во всех областях человеческого творчества и деятельности. Такой глобальный подход целесообразен, и типологический аспект способствует лучшему уяснению общих черт явления. Образование стиля характеризуется направленностью и осознанностью, кроме того — целесообразностью построения именно такой системы с точки назначения соответствующего предмета. Важно подчеркнуть, что стиль - явление глубоко системное. В этом смысле он более строго определён в искусствоведении.

Итак, первое понимание стиля и первое направление стилистической науки — «глобальная стилистика» связывается с наиболее общим в характере объектов исследования из области творческой деятельности человеческого общества. Однако наряду с этим существуют конкретные стилистические дисциплины в рамках отдельных наук - языкознания, литературоведения, искусствоведения, социологии, психологии. Несмотря на тесные связи литературоведческой и лингвистической стилистик, в последнее время, происходит постепенное оформление здесь двух самостоятельных научных дисциплин. Это разделение наук вполне закономерно, потому что у литературоведческой стилистики и одного из направлений лингвистической стилистики, изучающего художественную речь при общем объекте исследования существует и свой особый предмет изучения. Строгое определение предметов исследования и чёткое различение становится здесь совершенно необходимым. Лингвистическая же стилистика, а именно стилистика художественной речи, призвана изучать общие закономерности функционирования языка в одной из сфер общения - эстетической. Здесь художественная речь рассматривается как одна из разновидностей речи с выявлением её специфики. Правда, есть одно направление стилистики -наука о стилях художественной литературы, их становлении и развитии. В целом же языковедческая стилистика, изучающая далеко не только художественную речь, естественно принципиально отличается от литературоведческой стилистики не только по предмету своего исследования, но и по объекту. Помимо науки о стилях художественной литературы, а также практической стилистики, лингвистическая стилистика в зависимости от предмета исследования распадается на две области. Первая - стилистика языка, изучающая стилистические ресурсы системы конкретного языка. Это традиционный и наиболее «чисто лингвистический » аспект стилистики. Стилистический аспект теории речевой коммуникации непосредственно проявляется во втором - речеведческом - аспекте стилистики, в стилистике» речи, или функциональной стилистике, исследующей закономерности функционирования языковых средств в различных сферах общения. Это, как известно, сравнительно молодое направление. Названные направления не исчерпывают всех стилистических проблем. Когда явления стиля входят в структуру языка, они существуют там преимущественно в скрытой, потенциальной форме которая становится явной лишь в процессе коммуникации, в потоке речи. Отсюда стиль, стилистическое - явление в большей степени речевое, чем узко или системно языковое. Кроме того, в процессе функционирования языковые средства приобретают дополнительные стилистико-речевые качества и, что важно, при этом организуются в той или иной типовой сфере общения в особую динамическую систему, образующуюся в результате проявления определенных функционально-стилистических закономерностей. Многие стилистические проблемы – это проблемы теории речевой коммуникации, некоторые из них смыкаются с проблемами психологии речи и её восприятия и психолингвистическими проблемами. Должна, существовать какая — то дисциплина, изучающая внешние координаты речевого действия. Одно из центральных её направлений и должна составлять функциональная стилистика. Связь функциональной стилистики с теорией речевой деятельности диктуется тем, что стилистические качества речи формируются под влиянием совокупности многообразных внелингвистических факторов - социальных, ситуативных других, тем, что формирование стиля связано с определённой целевой установкой общения, обусловленной, в конечном счете, видом деятельности. А именно глубокое понимание речевой деятельности « во всей полноте обуславливающих её связей и отношений субъекта деятельности к действительности», подчёркивание постановки цели при «подборе средств оптимального её достижения», характерные для теории речевой деятельности, оказываются плодотворными для функциональной стилистики. Однако при осуществлении функционального подхода в стилистике обнаруживаются трудности. С одной стороны, это связано с нечёткостью и неоднозначностью понимания термина « функция», с другой - с различным пониманием соотношения языка и речи (а отсюда - стилей языка и стилей речи), вернее, традиционным «подавлением» стилистики речи стилистикой языка. Возможная классификация стилей на основе речевых функций также страдает расплывчатостью, так как большинство этих функций по существу реализуется

одновременно в любом речевом акте. К тому же каждая из функций может быть преобладающей в речи; кроме того, выделенные на основе их стили не исчерпали бы всего многообразия речи, оставляя в стороне некоторые общественно, значимые сферы деятельности. Функциональный стиль речи можно в рабочем порядке определить как тот характер системы языковых средств конкретной речевой разновидности, который определён целью общения в соответствующей сфере и назначением соотносительных видов деятельности и формы общественного сознания и который создаётся закономерностями функционирования здесь языковых средств. А функциональная стилистика занимается исследование стилистических характеристик указанных выше речевых разновидностей. Главными проблемами этой науки являются: изучение законов функционирования языковых средств в указанных социально - типовых сферах общения и определение специфической стилистика - речевой (неязыковой) системности известных речевых разновидностей и объяснение образования, как тех, так и другой. Функциональные стили - это исходная основа классификации стилистического в речи и в то же время наиболее глубинный, базовый « пласт» стилистического, в свою очередь распадающийся на частные ответвления и осложняющийся иными стилистическими характеристиками, обусловленными разнообразными внелингвистическими факторами. Стилистические характеристики и расслоения речи многообразны; они могут осуществляться в разных аспектах, в зависимости от различий обуславливающих их экстралингвистических явлений. Одной из центральных стилистических проблем теории речевой коммуникации является изучение речевой системности стиля, основанное на выявлении закономерностей функционирования языковых средств в разных сферах общения. Под речевой системностью функционального стиля мы понимаем взаимосвязь языковых средств в конкретной речевой разновидности, как по горизонтали, так и по вертикали на основе выполнения им единого коммуникативного задания, обусловленного экстралингвистической основой данной речевой разновидности, связанных между собой по определённому функциональному значению, выражающему специфику стиля. Вместе с тем каждый стиль речи характеризуется своей частотой - системой частот -употребляющихся здесь языковых средств, а также спецификой функционирования. Именно поэтому одни и те же единицы литературного языка способны создавать разные стилистико-речевые организации в конкретных сферах общения. Функциональные стили имеют объективный, всеобщий характер, они обладают общепринятыми стилистическими нормами, которым следуют все говорящие независимо от принадлежности последних к той или иной социальной группе или от своего образовательного ценза, пола и т. д. Стилистическая организация речи происходит, таким образом, на основе традиционно сложившихся принципов выбора средств из литературного языка и их сочетания в связи с наиболее целесообразным удовлетворением целей общения в данной сфере, но не на основе социально - демографической характеристики самих говорящих. Одной из проблем теории речевой коммуникации является сложная и не вполне исследованная проблема соотношения устной и письменной форм высказывания с функциональными стилями. Актуальной нам представляется и проблема преобладающей формы речи у той или иной функциональной разновидности, а также вопрос взаимовлияния функциональных стилей и форм речи, как и постановка этих вопросов в аспекте массовой коммуникации. В процессе общения для лучшего раскрытия смысла говорящий использует не только языковые средства всех уровней, но и внеязыковые средства, вплоть до широкого контекста. Обычно говорят о широком и узком контекстах (макро - и микроконтексте), т.е. -соответственно — о внеязыковом (внеречевом), или ситуативном, и о речевом. Выделяют три вида контекста: языковой (речевой) как самый ограниченный; эксплицитный, состоящий из всех остальных знаков, из ситуативных коррелятов, и, наконец, имплицитный, «содержащий» т. е. контекст, который как будто и е «не проявляется вовне посредством определённого знака, но даёт свой отпечаток любому знаку ... это полный контекст, равноценный всей системе координат говорящего». Этот контекст подразделяется в свою очередь на лексический и синтаксический. Понятие контекста в разных его видах совершенно необходимо и плодотворно для различных направлений стилистики. Прежде всего, проблема контекста в разных её аспектах встаёт при анализе художественной речи. Однако даже такого подхода (имея в виду третий случай) при исследовании художественной речи - да и речи вообще, в иных её разновидностях — оказывается недостаточно. Очень важным для некоторых стилистических проблем теории речевой деятельности является учёт ситуативно-психологического контекста. Если перейти от рассмотрения широкого контекста и фактора восприятия к лингвистическому контексту, то и здесь для функциональной стилистики предоставляется большое поле деятельности. Узкоконтекстные сочетания слов, вплоть до грамматических словосочетаний и их видов, оказываются неодинаковыми в разных сферах общения. Данная проблема ещё совершенно недостаточно разработана как в общетеоретическом плане, так и в плане конкретного языкового анализа.К области стилистики относят обычно и проблему степени фонетической редукции речи. Эта весьма интересная проблема занимает особое место в стилистике. Следует обратить внимание на то, что « стили произношения» не соотносятся с известными функциональными стилями, в связи, с чем слово « стиль» в фонетическом аспекте, оказывается, по существу омонимом соответствующему термину функциональной стилистики. Очень возможно, что между теми и другими стилями есть некоторые точки соприкосновения, например, полный стиль (без редукции или почти без неё) свойствен устной научной речи, как и публицистической (ораторской), - правда в последней со своеобразными «акцентами». Интересной и перспективной проблемой оказывается и проблема способов передачи особенностей интонации в письменной их форме. В качестве одной из последних (не по значимости)назовем проблему индивидуальных(и групповых) особенностей речи. Известно, что вопрос об индивидуальном стиле является одним из центральных в стилистике художественной речи. Хотя функциональные стили - явления не субъективные, а объективные, общественно значимые, проблема индивидуального стиля этим не снимается (в частности, проблема степени и характера индивидуальных различий в сравнительном плане: между стилями). Кроме того, интересна проблема влияния стиля великого учёного (а не только писателя) на стиль его последователей, т.е.

проблема речевого стиля научных школ и направлений. В связи с проблемой индивидуальности речевого стиля стоит и проблема экспрессивности и эмоциональности речи. Хотя экспрессивные и эмоциональные средства языка не образуют стилистических систем и хотя выражение соответствующих явлений в речи неадекватно функционально -стилистическому, вопрос о речевых средствах и способах реализации экспрессивного и эмоционального в разновидностях речи и о степени соответствующих качеств речи в разных функциональных стилях признается актуальным. Если эти качества речи очевидны в сфере художественной, публицистической, бытовой коммуникации, то они представляются обычно несвойственными для сферы научной. Однако это не совсем верно. Поскольку научное творчество связано с исканием истины, с оценкой исследуемых фактов, оно не может быть бесстрастным. А так как в речи отражается не только система языка, но и вся совокупность внелингвистических факторов, в том числе психологических, ситуативных и собственно «мыслительных», то указанные черты научного творчества и научной формы мышления не могут не найти отражения в стиле речи.

Таковы в самых общих чертах основные проблемы и аспекты функциональной стилистики, и некоторые из её психолингвистических вопросов, в целом объединяющиеся теорией речевой коммуникации.

Литература

1. Гаузенбласс К. К уточнению понятия «стиль» и к вопросу об объёме стилистического исследования.

2. Кожина М, Н. О специфики художественной речи в аспекте функциональной стилистики. -Пермь, 1989.

3. Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики. ВЯ 1980.

4. Стилистика, теория поэтической речи, поэтика. -М., 1983.

5. Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. -М., 1992.

Г.К.Рысбаева,
Казак мамлекеттик кыздар педагогикалык университети
Г.Э. Садыралиева,
К.Карасаев атындагы БГУ

«КУЛЬТ» КОНЦЕПТИСИНИН ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫК СЫПАТЫ ЖАНА КАЗАК ТИЛИНДЕГИ КУЛЬТ КОНЦЕПТИСИНИН ТИЛДИК РЕПРЕЗЕНТАНТТАРЫ

Азыркы мезгилде өлкөбүздүн көз карандысыздыгын бекемдөө Казакстанды цивилизациялуу өлкөлөрдүн катарына киргизүү үчүн улуттук, руханий-адамгерчилик жана материалдык баалуулуктардын негизин изилдөө, аларды келечекте стратегиялык өлкөнүн үктүрүү программаларында пайдалануу маселелери өзгөчө мааниге ээ болуп отурат.

Өлкөбүз көз карандысыздыкты алуу менен казак тилинин мамлекеттик мартабага ээ болушу кылымдар бою калыптанып, урпактан-урпакка руханий мурас болуп келе жаткан жалпы элдик дүйнө таанымдык илимдер системасынын тилдик репрезентанттарына этнолингвистикалык изилдөөлөр жүргүзүүгө лингвокогнитивдик, лингвотаанымдык, этнолингвистикалык, ж.б. изилдөөлөр аясын кеңейтүүгө мүмкүнчүлүк жасады. Ушуга байланыштуу академик А.Т.Кайдардын жетекчилиги менен «Казакстандын келечеги жана казак этносунун өзүнө тиешелүү касиеттерин (феноменин) таанып билүү, өнүктүрүү» аттуу илимий жобонун негизинде «Казактардын эне тилинин дүйнөсүндө» деп аталган илимий изилдөө ишинин бири көпчүлүккө белгилүү.

Ар кандай этностор жана алардын дүйнөгө көз карашынын, салт-санаасынын, дүйнө таанымынын көрсөткүчү болуп саналган баалуулуктар дүйнөсүнө байланыштуу тилдик бирдиктерди топтолуп, сакталган түшүнүктөр когнитивдик, концептуалдык, семантикалык, түзүлүштүк, этнолингвистикалык, тематикалык жана семиотикалык жактан изилдөө зарыл болгон көп аспектилүү маселе. Тааным бирдиктери тил мен ойлоо, ойлоо менен таанымдын, аң-сезимдин бейнелик, эмоционалдык-экспрессивдик өзгөчөлүктөрүнөн турган, конкреттүү жана абстрактуу түшүнүктү көрсөткөн, тилдик кубулуштардын ичиндеги аталымдык жана семиотикалык моделдери калыптанган тилдик бирдиктер аркылуу көрүнүш табат. Элдин жаратылыш кубулуштарын баалоочу *культтук түшүнүктөр, культтук фразеологизмдер* маанилик түзүлүшүндөгү, семантикалык формасындагы коддолгон ар түрдүү маалыматтарды аныктоо тил илиминин өзөктүү маселелеринин бири болуп саналат.

Тил илиминде культтук ишенимдерге байланыштуу фразеологизмдердин изилдениш тарыхы мурдатан башталганыменен, алардын калыптануу негиздери, таанымдык табияты лингвистикалык жактан ачылган эмес. Иште системалуу түрдө «Культ» лексемасы алгачкы жолу концепт жагынан каралып жатат. Жалпы түркологиялык деңгээлде «Культ» концептиси али күнгө чейин толук талдоого, салыштырмалуу түрдө жеткиликтүү изилденген эмес. «Культ» түшүнүгүнүн тарыхы -этнографиялык, диний, мифологиялык, философиялык жактан гана каралган. Бул түшүнүк когнитивдик лингвистикага, тил маданиятына, социолингвистикага, мифологияга, этнографияга да тикелей байланышы бар, диапазону кең этнолингвистикалык маселенин бири болгондуктан, муну казак, кыргыз,

өзбек, татар, тува, хакас, алтай, шор, якут (саха) ж.б.чоң жана кичине түрк тилдеринин материалдары негизинде кароо анын архитиптик элементтерин, түрк маданиятына орток тааным элементтерин аныктоого мүмкүндүк берет. Бирок түрк тилдүү элдердин тилинин материалдарынын негизинде бардык түрк культ концептисинин түзүлүшүн бир гана изилдөө ишинде толук камтып, ар тараптуу кароого мүмкүн эмес, ошондуктан казак тилине гана тийиштүү этнолингвистикалык параллелдерди иликтөөнүн кеңири илимий-таанымдык көрүнүштөрүн өзгөчө көңүл бөлүндү.

«**Культ**» концептиси элдин руханий-маданий концептилер системасында өзгөчө орду бар концептилеринин бири. Руханий маданият адамдардын курчаган дүйнөгө көз карашы, диний таанымы, ишеними, кулк-мүнөзү, жөндө мдүүлүгү, ж.б. түшүнүктөр аркылуу таанылат. Культ өзүнүн абстракциялык сыпаттамасы боюнча өтө татаал. Мисалы, диндин чыгышын, таралышын жана түрлөрүн мифологиялык, тарыхый, этнографиялык жактан изилдөөчүлөрдүн бири – Совет мезгилиндеги атактуу окумуштуу С.А.Токаревдин «Ранние формы религии» деген илимий эмгеги [1] дүйнө жүзүндөгү элдердин маданиятындагы алгачкы коомдук диний ишенимдердин чыгуу маселеси жана культун түрлөрүнө арналган. Анда окумуштуу алгачкы ишенимдер тотемизмди, шаманизмди, нагуализмди, магизмди, анимизмди, бакшылык жана маркумду жерге берүү культун, алгачкы коомдук культ, кесиптик культ, агрардык культ, үй бүлө культун, курмандык чалуу культун, тоо культун, ж.б. диний, этнографиялык жактан караган.

Байыркы культ концептисинин бардыгы диний ишенимдердин негизинде калыптанган, ошондуктан аларды теология, мифология, этнографиялык жактан караган илимий эмгектер басымдуу. Мисалы, С.Н.Акатаев «Культ предков у казахов и его этногенетические и историко-культурные истоки» деген кандидаттык диссертациясында арбактар культуна, күн культуна, жер-эне культуна токтолгон [2], Хорезм өзбектеринин динин изилдөөчү Г.П.Снесарев «О причинах сохранения религиозно-бытовых прежитков у узбеков Хорезма» деген изилдөө эмгегинде [3] ислам дини, шаманизм, анимизм, магизм жана арбактар культу, табигат культу, касиеттерин культун философиялык жактан караган.

Изилдөөнүн темасына тикелей байланыштуу баалуу материалдар «Мифы, культы, обряды, народов зарубежной Азии», «Символика культов и ритуалов народов зарубежной Азии» [4] деп аталган жыйнактардан алынды. Ал эми байыркы диний ишеним, үрп-адат, мифологиялык ишенимдер жөнүндө казак элинде Ә.Т.Төлеубаевдин «Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX начале XX в.)»[5], кыргыз элинде Т.Д.Баялиеванын «Доисламские верования и их пережитки у киргизов» [6], өзбек элинде Г.П.Снесаревдин «Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма» [7], алтай элдеринде А.М.Сагалаевдин «Мифология и верования алтайцев. Центрально-азиатские влияния» [8]деген эмгектеринде баалуу маалыматтар берилет.

Түрк тилдүү элдердин маданиятынан, башкача айтканда, ишенимдеринен, мифологиялык дүйнө таанымдарынан, салт-санаалары жана үрп-адаттарынан, турмуш-тиричилигинен орун алганар түрдүү культтук түшүнүктөр жана культ түрлөрүнүн, культтук фразеологизмдердин изилденишин карасак, бул да окумуштуулардын назарынан сыртқары калбаган маселе. Аларды Г.Н.Потанин, В.В.Радлов, Ш.Уалиханов, А.Маргулан, АДиваев, М.Аджи, А.Коңыратбаев, А.Аманжолов, К.Жубанов, Р.Сыздык, К.Байпаков, Т.Жанузаков, Х.Аргынбаев, С.А.Каскабасов, А.Махмутов, Б.Сагындыкулы, С.Н.Акатаев, О.Сүлейменов, А.К.Ахметов, С.Кондыбай, А.Б.Салкынбай, К.Аронов, К.Габитхан уулу, Г.Рысбаева, ж.б. окумуштуулардын эмгектеринен да кездештирүүгө болот.

Бүткүл дүйнө элдеринин, анын ичинде түрк тилдүү башка элдердин ишенимдери менен байланышкан культтук түшүнүктөр, культ түрлөрү мифтер жана аңыздар тууралуу конкреттүү маалыматтар бардык дүйнө элинин мифологиялык сөздүгүндө [Мифологический словарь, 1990] берилген.

Түрк тилдүү элдердин каада-салты, маданий турмушу ортокболгон. Түрк тилдүү элдердин толук тизмеси кыркка жетет. Алардын ичинде алты көз карандысыз мамлекет бар: Түркия, Казакстан, Өзбекстан, Азербайжан, Түркмөнстан, Кыргызстан республикалары. Түрк элдеринин этнографиясы жана тилдери азыркы күнгө чейин толук изилденип бүтө элек.

Түрк элдеринин каада-салтында өзгөчө орунда турган табу жана эвфемизмдердин этнолингвистикалык системасы жана алардын этномаданий негиздери тууралуу окумуштуу А.К.Ахметов «Түрк тилдериндеги табу жана эвфемизмдер» [9] деген тарыхый-салыштырма этнолингвистикалык эмгек жазган. Бул салыштырма лингвистика, когнитивдик лингвистика, социолингвистика, тил маданиятына, этнографияга тикелей байланышы бар, кеңири, өтө баалуу этнолингвистикалык изилдөө иши болуп саналат. К.Габитхан уулунун «Ишенимге байланыштуу казак тилиндеги туруктуу айкаштар» деген диссертациялык ишинде элдик ишенимдер жана ырымдарга байланыштуу казак тилиндеги туруктуу айкаштар этнолингвистикалык жактан талдоого алынды [10].

Түрк элдеринин мекени, этногенези, турмуш-тиричилиги, чарбачылыгы жана кесиби, каада-салты, маданияты жана өнөрү, адабияты жана музыкасы, тили, дили окшош болгону менен аларды түркологияда үч чоң топко ажыратышат. Биз талдоого алган кыпчак тобундагы – *казак*, карлук тобундагы – *өзбек*, кыргыз-кыпчак тобундагы – *кыргыз* элдеринин тилдеринин ортосундагы орток түрктүк окшоштуктары жана арбир топтун өзүнө тиешелүү айырмачылыктары бар экендиги белгилүү жана алардын болушу да мыйзам ченемдүү көрүнүш. Өзгөчө ТМД элдери сыяктуу, Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан да эгемендүүлүккө жетип, көз карандысыздык алып, өздөрүнүн тарыхын жаңыдан жазып, түрк тилдерине өзгөчө маани берүүгө киришти. Азыр бул үч эл бекем, күчтүү союз түзүп отурат. Теги бир казак, кыргыз, өзбек элдеринин достук тамыры тереңдеп жатат. Маданияты жана салты, тили менен дини бир, жери мен суусу да бир болгон, мың жылдыктан бери келе жаткан орток тарыхы бар *Казак, кыргыз –бир тууган. Жүзүмүз окшош, жүрөгүбүз бир, тилибиз окшош, тилегибиз бир* деген сөздү боордош эки эл кайталоодон танбай келет. Анткени кыргыз менен казак – эгиздин сыңарындай, ырым-жырымы бир, дүйнө таанымы, менталитети окшош, тагдыры менен тарыхы орток, байыртадан сырдаш, мундаш эл. Казактар *Өзбек өз агам* десе, өзбектер казакты *«канатым, камкор боорум»* дейт. *Қозақ иолдашың болса, иолдан адашмәйсан* – деп өзбек агайындар казак туугандарын жогору баалаган.

Культтук лексиканы изилдөө – динди изилдөө эмес, ал тил аркылуу элдин байыркы руханий байлыгын, руханий-маданий өмүрүн, дүйнө таанымдык болумушун, ишенимин, үрп-адат, каада-салттарын ар тараптан кароо, тереңдеп изилдөө болуп саналат. Культтук

атоолор – бардык элдин тилинен орун алган диапазону кең этнолексикалык катмарды түзөт.

«Культ» концептисинин ар тараптуу кырларын көптөгөн лексикографиялык булактар сүрөттөөгө аракет жасалат. Лексикографиялык маалыматтар культ концептисинин тилдик репрезентанттарынын түрлөрүнүн семантикасын, алардын бейнелик маанилерин ачуугаа жана арбир лексеманын убакыт агымындагы маанилик өзгөрүшүн аныктоого жол ачат.

Кыргыз тилиндеги сөздүктө берилген маанилерди топтосок, кыргыз тилинде аталган лексеманын мындай маанилери бар. **Культ**: 1. *Табынуу, сыйынуу. Байыркы элдерин күнгө табынышы*; 2. рел. *Диний ырым-жырымдардын жыйнагы. Ыймам, поп, ж.б.* [РКС, 315 б.].

Казак тилиндеги атеисттик сөздүктө: Жаратылыштан тышкаркы күчкө байланыштуу диний аракеттер жыйынтыгы деп аталган. Анда диний табынуунун эки түрү айтылат: *1) магиялык, 2) мейрімденушілік.* Культ латындын «*cultus*» – «күтүү», *«сыйлоо», «урматтоо»* деген сөзүнөн алынган [АС, 144 б.].

Маданий-философиялык энциклопедиялык сөздүктө: Культ – багуу, урматтоо. Культ – өзгөчө сыйдуу күчкө ишенүү багытында жасалган ыймыл, үрп-адат, салт-жөрөлгөлөрдүн жыйынтыгы. Культ – түрдүү сыйынуучу заттары бар храм, табынган үйлөр. Көп жагдайда көркөм чыгармачылыктын классикалык үлгүсү да культтук кызмат аткарат. Культтун негизги түрлөрү – магия (курчаган чөйрөгө бир сырдуу күчтүн таасир этиши, арбоосу); тилек тилеп жалбаруу, шарапат күтүү (Кудайга, рухка, Аллага, Арбакка жалбарыну); касиеттүүлөр культу [МФЭС, 139 б.].

Мифологиялык сөздүктө: ***«Культ»*** лексемасы латындын «*cultus*» -*«сыйыну, табыну, жалбарыну, бас ию, урматтоо»* маанисинде колдонулган сөзүнө байланыштуу калыптанган. Культтун тарыхый түрлөрү: тотемдик культ, шамандык культ, жерлеу культу, алгачкы коомдук культ, кесиптик культ, агрардык культ, үй бүлө культу, курмандык чалуу культу ж.б. Кээде культ обьектиге байланыштуу бөлүнөт: күн культу, ай культу, асман культу, суу культу, от культу, тоо культу, арбактар культу, тирүү жандыктар культу жана ж.б.» [МС, 555 б.].

Казак жана кыргыз тилдеринин лексикографиялык маалыматтарын дакамиылган маанилердин окшоштуктары менен бирге бир катар айырмачылыктары да байкалат. Эки тилдеги лексемалардын маанилеринин сан жагынан айырмачылыгынын өзү эки элдин түшүнүктүк, дүйнө таанымдык өзгөчөлүктөрүн түшүндүрөт.

«Культ» түшүнүгү казак жана кыргыз этникалык маданияттары үчүн универсалдуу категория болуп саналып, маанилик жана башка компоненттеринде көрүнгөн өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат.

Лексикографиялык булактарда камтылган маанилеринен байкаганыбыздай, аталган түшүнүк казак жана кыргыз элдери үчүн жогору даражалуу абстракциясы бар түшүнүктөргө кирет. Жогорудагы маалыматтар боюнча *культ* лексемасынын камтылган маанилеринен абстрактуу, материалдык эмес, бир затты урматоого, ыйык заттарга табынууга, жаратуучу күчтөргө сыйынуга, жалбарууга, диний ишенимдерге, байланыштуулук ж.б. маалыматтык, бөлүктөрүн баамдоого болот. Ошондуктан түрк тилдериндеги (казак, кыргыз, өзбек) аталган сөздүктөрдөн алынган культ лексемасы түшүндүрмөлөрүнүн бардыгы бул тилдердеги аталган концептинин түшүнүктүк талаасын, катмарын түзгөн өзгөчөлүктөрүн байкоого болот.

Сөздүктөрдө берилген маанилерди топтосок, аталган лексеманың мындай таанымдык маанилерин көрсөтүүгө болот. **«Культ» лексемасы «сыйынуу», «жалбаруу», «табынуу», «урматтуу»** сыяктуу этиштердин тэгер егинде топтолгон кең ири түшүнүк, культ салттык диндердин, диний ишенимдердин үрп-адаттык жагы, тагыраак айтканда, культ – диндин үрп-адаттык жагы (курмандык чалуу, түлөө берүү, намаз окуу, орозо кармоо, курман айт өткөзүү); ушул үрп-адаттарды өткөрүү учурунда колдонулган буюмдардын (Куран, жайнамаз, таш бих, садака, диний адамдардын киймдери, ж.б.) айланасындагы түшүнүктөр.

Изилдөөнүн натыйжасы боюнча **«Культ»** түшүнүгүнүн тилдик ички түзүлүшүнда **Сыйынуу > Жалбаруу > Баш ийүү> Табынуу > Урматтоо** лексемалары бар. «Культ» концептисинин системасындагы *«сыйынуу», «жалбаруу», «табынуу», «урматтоо»* сөздөрүнүн тилдик – таанымдык модели өзгөчө мааниге ээ. Культ: 1) сыйынуу (Кудай, Алла, Теңир, Хак, Раббы, Жаббар, Жараткан, Жаратуучу ээ, Жасаган, эгем); анимистик түшүнүктөр (арбактар культу, маркумду жерге берүү культу, ж.б.); 2) жалбаруу (арбоо, мазактоо); 3) табынуу, тотемдик, магиялык (сөз магиясы, ыйык сандар, бата, алкыш, каргыш сөздөр; бирөөгө табынуу,же бирөөнү кадырлоо, же Кудайларга табынуу, көсөмгө табыну); 4) урматтоо, фетиштик (олуялуу, ыйык жерлер, ж.б.) диний ишенимдерге негиз болот.

«Культ» түшүнүгүнүн мазмунун, өнүгүшүн, түрлөрүн аныктаган фреймдер системасын мындайча көрсөтүүгө болот:

1-фрейм

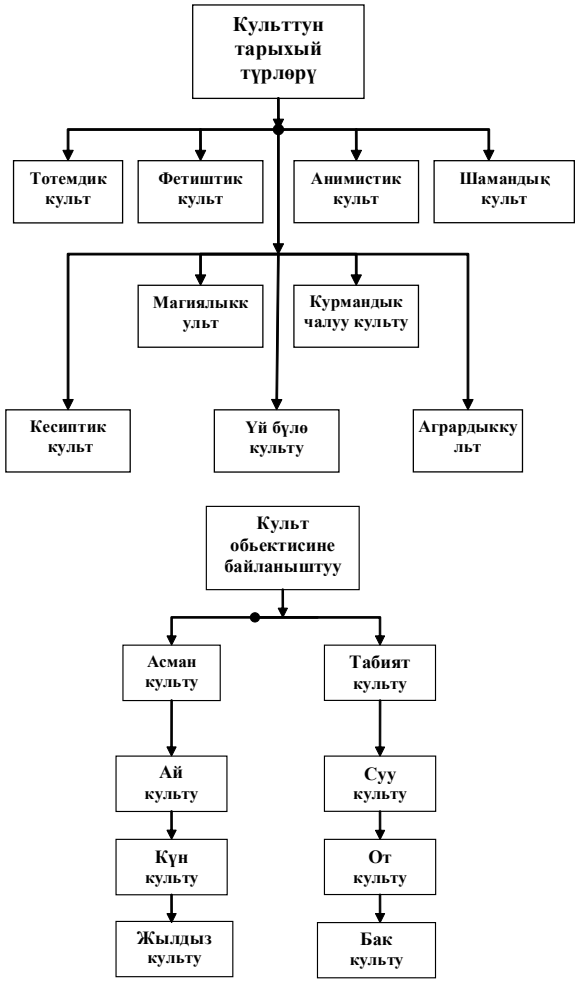

Изилдөөнүн жүрүшүндө «Культ» концептиси мындай концепт-фреймдер системасына бөлүнөт: жаратуучунун кудурети менен сүйлөшүү; жаратуучу күчтөрдөн жардам суроо; табияттын сыйкырдуу күчтөрүнө жалынуу; жан-жаныбарларды пир тутуу; арбактарды урматтоо; ыйык жерлерге барып зыярат кылуу; тагдырдын жазмышы, буйругу; Кудай алдында айыптуу, күнөкөр болбоо; башка түшкөн кыйындыкка көнүү; ыраазычылк билдирүү (алкыш, бата, тилек); нааразылык билдирүү (каргыш, урушуу, зекүү); тобо келтирүү; кечирим суроо, өтүнүү; табалоо (душмандарын); чочуу (жакасын кармап); бар дүйнөнү жасоочу улуу күч, кудурет ээси деп сыйлоо.

«Культ» концептисин түзгөн фреймдер системасын төмөндөгү таблица аркылуу көрсөтүүгө болот:

1-таблица

«Культ» концептиси	жаратуучунун кудурети менен сүйлөшүү
	жаратуучу күчтөрдөн жардам суроо
	жаратуучу күчтөргө жалынуу
	табигаттын сыйкырдуу күчтөрүнө жалбаруу
	жан-жаны барларды пир тутуу
	арбактарды урматтоо
	ыйык жерлерге зыярат кылуу
	тагдырдын жазмышы, буйругу
	кудай алдында айыптуу, күнөкөр болбоо
	башка түшкөн кыйындыкка көнүү
	ыраазычылык билдирүү (алкыш, бата, тилек)
	нааразылык билдирүү (каргыш,урушуу, зекүү)
	тобо келтирүү
	кечирим суроо, өтүнүү
	табалоо (душмандарын)
	чочуу (жакасын кармоо)
	бар дүйнөнү жасоочу улуу күч, кудурет ээси деп сыйлоо

Культтук лексемаларда сан кылымдар бою эл тажрыйбасы аркылуу топтолгон билим бардык элдердин дүйнө таанымында алган орду өзгөчө.

Адабияттар

1. Токарев С.А. Ранние формы религии. -М.: Политиздат, 1990. -622 с.; Ранние формы религии. -М., 1964.- 283 с.

2. Акатаев С.Н. Культ предков у казхов и его этногенетические и иторико-культурные истоки. Дисс. ...канд. философ. - Алматы, 1973. 191 с.

3. Снесарев Г.П. О причинах сохранения религиозно-бытовых прежитков у узбеков Хорезма. // «Советская этнография». 1957. №2. С.82.

4. Мифы, культы, обряды, народов зарубежной Азии. -М.: Наука, 1986; Сиволика культов и ритуалов народов зарубежной Азии. -М.: Наука, 1980.

5. Толеубаев А.Т.Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (Х1Х-нач. - ХХв.).- Алма-Ата: Наука, 1991.- 214 с.

6. Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. - Ф., Илим. 1972. -170 с.

7. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. -М.: Наука, 1969. - 336 с.

8. Сагалаев А.М. Мифология и верования алтайцев. Центрально-Азиатские влияния. -Новосибирск: Наука, 1984. - 120 с.

9. Ахметов Ә.Қ. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер (салыстырмалы этнолингвистикалық зерделеу) - Алматы: Ғылым, 1995. - 176 б.

10. Ғабитханұлы Қ. Наным-сенімге байланысты қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер: фил. ғыл. канд. дис: 10.02.02. - Алматы, 1995. - 182 б.

11. РКС - Русско-киргизский словарь. /Под редак. К.К.Юдахин. М: Советская энциклопедия, 1957. -990 с.

12. АС - Атеистің қалта сөздігі. /Орысшадан ауд.: Д.Мадеев, Е.Сапуанов, А.Бермаханов. –Алматы: Қазақстан, 1988. - 288 б.

13. МФЭС – Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. /Құраст. Т.Ғабитов, А.Құлсариева және т.б. – Алматы: Раритет, 2004. -320 бет.

14. МС-Мифологический словарь /Под ред. Е.М.Мелетинского. -М.: Советская энциклопедия. 1990. С.548.

АДАБИЯТ

В.С. Акматова,
И.Арабаева атындагы КМУ

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫНДАГЫ УЛУУ ЭПОСКО БАЙЛАНЫШТУУ АКЫРКЫ АЙГАЙ

Кыргыз адабиятынын тарыхындагы «Манас» эпосуна байланыштуу келип чыккан талаш-тартыштын акыркысы Ч.Айтматов менен А.Токомбаевдин ортосунда келип чыккан. Аталган талаш-тартыш тууралуу ар кандай көз караштар айтылып келүүдө, маселеге обьективдүү баа берүүдө фактыларга жана аргументтерге гана таянуу зарыл.

Кыргыз адабиятынын тарыхында «Манас» эпосуна байланыштуу өтө курч, талаш-тартыштар, күрөштөр 30-жылдардан тартып эле мезгил-мезгили менен үзгүлтүксүз жүрүп келген эле. Улуу эпостун айдыңындагы идеялык күрөштүн акыркысы кыргыз адабиятынын эки патриархынын ортосунда келип чыгып, коомчулуктун бүйүрүн кызытып, адабий, илимий коомчулук тарабынан кызуу талкууга алынып, карама-каршы пикирлердин келип чыгышына түрткү берген. Көз караштардын бир тарабы Ч.Айтматовдун позициясынын тууралыгын далилдөөгө күч үрөшсө, экинчи тараптагылар А.Токомбаевди коргоого алышкан эле. Акынды колдоочулар талаш-тартыш жүрүп жатканда ачык чыгышпаганы менен бир топ мезгил өткөндөн кийин анын көтөрүп чыккан ойлорунун тууралыгын, акын жок жерден жапа чегип калгандыгын тастыктоого аракеттенишүүдө. Ал эми чындык кайсы тарапта, талаш-тартыш кантип башталган, эмнеден улам келип чыккан, кырчылдашкан күрөштө ким кандай позицияны тутунгандыгы тууралуу конкреттүү аргументтерге таянуу менен баяндоо максатка ылайыктуу.

Ч.Айтматов менен А.Токомбаевдин ортосундагы идеялык күрөштүн маңызын бир топ жылдардан кийин ар кандай чечмелегендер болду. Ал пикирлердин айрымдарында А.Токомбаевге каршы Чынгыздын кошоматчыларынын катуу чабуулга өткөнү [1] тууралуу айтылат. Бирок Ч.Айтматовдун беделин урматтагандар, же чындап эле кошоматчылары жактап чыкпаган күндө да, белгилүү акындын карманган көз карашы, тутунган дүйнө таанымы эскирип, мезгилдин жаңы талаптарына жооп бере албай калган. Анын позициясы жаңы көз караштагы коомчулук тарабынан кабыл алынмак эмес.

А.Токомбаев «Манас» эпосуна каршы деген жалаа ушакты атайылап ойлоп табышкандыгы, чындыгында А.Токомбаев «Манас» эпосуна каршы чыкпагандыгы, Сагымбайдын вариантындагы ошол кездеги кытай саясатчыларынын Советтер Союзуна койгон территориялык дооматына материал болчу ыр түрмөктөрүнө, Манас күйөөлөп барганда күнөөсүз тажиктерди кырганы китепке чыгып кеткенине гана каршы экенин гана билдиргени тууралуу чындыкка туура келбеген пикирлер белгилүү илимпоздордун арасында да орун алган [2]. Беделдүү сынчынын көз карашын А.Токомбаевдин макалалары өзүнөн өзү жокко чыгарып турат. А.Токомбаевдин «Манас» эпосуна карата 30-жылдардагы жана 80-жылдардагы көз карашына кенен токтолуу менен акын «Манас» эпосуна карата идеологиялык утурумдук-коньюнктуралык көз карашта богондугун жокко чыгара албайбыз. Бул пикирди биз бүгүн айта алабыз, себеби бул көз карашты мезгил өзү алып чыкты. Совет мезгилинде Сагымбайдын вариантына коюлган кине, дооматтардын бардыгынын орунсуз, чындыкка дал келбей тургандыгын С.Орозбаковдун толук вариантынын оңдоосуз-түзөтүүсүз, эч кандай кыскартууларга жол берилбестен басылып чыгуусу көрсөттү.

Эпостун тегерегиндеги маселелерди мыкты билген М.Мамыровдун, маселе БКнын секретариантында гана чечилмек, секретарлардын тажрыйбасыздыгынан, кыраакылыгынын жетишсиздигинен улам БКнын бөлүм башчысы Р.Апсаматованын шилтөөсү менен кат жазуучуларга тийип «өрт» чыгып кеткен деген ою бир тараптан туура болгону менен, А.Токомбаев катындагы пикирлерин ачык пленумда, ж.б. жыйналыштарда айтып, газета беттеринде деле жарыялап келген эмеспи [3].

Белгилүү адабиятчы К.Артыкбаев «Эпосту «тазалап» чыгаруу элдик да, илимий да принципке туура келерин айтып, бирок «суроо туулат: «Манас» эпосуна ооз жүзүндө күйүп-бышкандар эмне үчүн иш жүзүндө Илья Муромец, Наполеондор менен кармашкан калыбында жарыкка чыгарууну талап кылышпайт? Эмне үчүн алар жомокко ыпыр-сыпырдын баарын киргизе берүү керек деп кызыл чеке болуп талашышпай, унчукпай отурушат?» [4;25],-дейт, маселени бул өңүттөн коюу обьективдүү эмес экендигин С.Орозбаковдун вариантынын толук жарыяланышы өзүнөн-өзү айгинелеп турат. Анткени А.Токомбаев доомат койгон эпизоддор таптакыр башка. Эпосту ашыкча катмарлардан тазалап чыгаруу кайсы бир деңгээлде туура болгону менен А.Токомбаев доомат койгон эпи-

зоддорду алып салуу, же алардан кынтык издөө туура коюлган эмес. Азыр С.Орозбаковдун вариантындагы ашыкча делген жерлеринин бары оңдолбой-түзөтүлбөй, кыскартылбай эле кабыл алынып, тескерисинче эпоско коюлган ошол дооматтардын жөнсүз экени далилденүүдө.

А.Токомбаев жалпы эпоско эмес, ага кирип кеткен айрым элементтерге гана каршы чыкканын билдирген, аны акындын позициясын колдогон илимпоздор да колдошкону менен «муну бурмалап, жалпы эпоско каршы чыгып жатат деп түшүндүрүү-уюшулган тараптын атайын таап жабыштырган жалаасы», – деп айыптоонун негизи жок, илимий принципиалдуулукка жатпайт деген оюбузду талаш кульминациясына жетип калган учурда жазылган макаласы («Мунун пайдасы кимге?») [5] ачык эле далилдеп турат. Тилекке каршы аталган макалада жалпы эпоско каршы пикирлери орун алган болчу. А.Токомбаевге коюлган күнөөлөр жок жерден ойлонулуп табылбагандыгын, бардыгынын турмуштук негизи болгондугун, анын да башкы козгоочусу акындын өзү болгонун фактылар тастыктап турат.

« А.Токомбаевдин «саясий каталар бар» деп ачык айтып чыгышы, Айтматовго жана анын жактоочуларына жакпагандыгын, Айтматовдун ага катуу чыча-лагандыгын, «акыры А.Токомбаевге каршы чабуул уюштурушунун башкы себеби да ушул окуяга байланыштуу болуш керек. Анткени 1978-жылы жарыкка чыккан С.Орозбаковдун «Манасынын» 1 тому колдонуудан алынып ташталып (20 миң нуска жок кылынган), ошол эле том жогорку тексттерден арылып 1984-жылы басылды. Албетте, мына бул фактынын өзү Ч.Айтматовго ачык айтылбаган менен катуу сын болчу» деген оюн билдирет. Сындын тууралыгын, «Манас» эпосу жат тексттен арылып чыккандыгын белгилейт, бирок тексте эч кандай идеялык каталык жок болчу. Кытай тарап эми территориялык доомат коё албаёт дегени менен эпикалык чыгармага карап доомат коёт деген пикирдин өзүндө каталык бар экендиги бир канча ирет компетенттүү окумуштуулар тарабынан талаштын жүрүшүндө далилденген. Окумуштуу белгилеп жаткан эпостун нускалары да өз учурунда туура эмес кыскартылган.

А.Токомбаев көшөрүп артынан кууп бир топ жылдар тыным албай ар кандай инстанцияларда улам-улам маселе коюп, бийликтин эң жогорку органына атайын кат менен кайрылып жатса, бүт республиканын алдында бийик трибунадан чыгып сүйлөп атса, Ч.Айтматовду «чычалап» дегендин өзү обьективдүүлүккө жатпайт. Адабиятчынын илимий принципиалдуулуктан алыстоосуна өзүнүн илимий обьектисине болгон ийги мамилеси себепкер болгон өңдүү.

«Арадан он жылга жакын убакыт өтө электе эле чындык көбүрөөк А.Токомбаев тарапта болгондугун мезгилдин сыны так көрсөтүп койду. 1987-1988-жылдардагы А.Токомбаевге каршы уюштурулган чабуулда ага эки күнөө коюлган: биринчиси – «Манас» эпосуна каршы, экинчиси – кыргыз тилине каршы деген. Бул эки күнөөнүн тең эч негизсиз экендигин азыр ар ким жакшы түшүнүп калды» [6;31].

«Чындык көбүрөөк А.Токомбаев тарапта болгондугу», «күнөөнүн эч негизсиз экендиги» тууралуу пикирлерин белгилүү адабиятчынын көп жылдык илимий-изилдөө обьектисине карата урматы катары гана эсептөө зарыл. Антпесе адабиятчы өзү да ушул пикирлердин ишенимдүүлүгүн далилдөөдө арасат пикирде болуп, Манастын Каныкейге үйлөнгөнү барган эпизодуна токтолуп «Менимче, мында бүтүндөй «Манас» эпосуна каршы чыгуу аракети бар деп» өзүнүн жогорудагы пикирине карама-каршы ой айтат. Ошол эле учурда А.Токомбаев «Манас» эпосуна байланыштуу койгон дооматтардын да эч негизи жок экендигин мезгил тастыктады.

Ч.Айтматов менен А.Токомбаевдин ортосундагы айыгышкан идеялык кармаш дүрт этип жалындап, бирок тез эле бастап кеткен. Буга А.Токомбаевдин дүйнөдөн кайтышы бир себеп болсо, экинчиси окуянын кызуу мезгилиндеги «А.Токомбаевге жооптордун» ким жазгандыгы тууралуу ачык айтылбагандыгы болгон. Республикалык газетаны өзүнүн кызыкчылыгына колдонгон сыяктуу болгону менен бул кылдаттык менен ойлонулган маневр болгон. А.Токомбаевди башкача жол менен токтотууга, ишендирүүгө болбогондуктан, бир топ жылдан бери коюлган доомат Ч.Айтматовду ачык каршылашууга аргасыз кылган.

Ошентип «жооптордун» автору 1993-жылга чейин белгисиз бойдон калган. Макала жарык көргөн учурдагы газетанын башкы редактору С.Наматбаев «Токомбаевге жооп» аттуу макаланын жарык көрүшүнүн чоо-жайы тууралуу буларды билдирип: 1987-жылы 8-сентябрда Ч.Айтматов А.Жакыпбеков экөөбүздү өз кабинетине чакырып келип, А.Токомбаевге жооп иретинде жазылган макаланын орусча нускасы менен таанышты-рды. Макаланын аягында Ч.Айтматовдун колу коюлган экен. Биз таанышып чыккандан кийин, макаланы газетанын келерки санына чыгаргыла, макала жарыяланары жөнүндө оозуңардан чыгарчу болбогула, коомчулук кеңири таанышсын деген максатта орус жана кыргыз тилдеринде жарык көрөт деди. Бир саамдан кийин өзүнүн колу коюлган баракты машинкага кайра бастыртты да: «Бул жолу редакциянын атынан жарыялагыла, керек учурда дагы бир жолу жооп кайтарам»-деди. Аңгыча Жолон Мамытов кабинетке кирип келип, макаланын кыргызча нускасын Ч.Айтматовго окутту…макала орус жана кыргыз тилинде 1987-жылы 10-сентябрда жарык көрдү» деп белгилеп келип, эскертүүсүн жарыялайт: «Токомбаевге жооптун» жазылышына газетанын баш редактору катары мен, ошондой эле ошо кезде редакцияда иштеп жаткан кызматкерлердин бири да катышкан жок. Ал тургай айрым макалалар Жазуучулар союзу тарабынан орус жана кыргыз тилдеринде даярдалып, газетага сунуш кылынчу. 22-сентябрь,1992-жыл»[7]. Бул көрсөтмө эч кандай деле сенсация жарата албайт, себеби ошол учурда эле макаланы ким жазгандыгы тууралуу редакциянын, Жазуучулар союзунун жоон топ кызаткерлери билген, көргөн, которууга, даярдоого, басууга даярдашууга катышышкан. Көпчүлүккө маалым болгон «сырдын» эртеби-кечпи бардыгына белгилүү боло турганын жазуучу деле мыкты билген. Анткени менен бул өз учуру үчүн тандалып алынган маневр болгон.

Эки таланттын ортосундагы карама-каршылыктын ачыкка чыгып, айыгышкан абалга жетүүсүнө империялык саясаттын да тиешеси бар экендиги тууралуу күдүк ойлор бар. «Сексенден ашкан Токомбаевдин кадыр-баркын бүткүл союздук басма сөз (мисалы «Комсомольская правда» гезити) Айтматов менен «Манаска» эле эмес, кыргыз тилине да каршы артиллериялык чабуул жасоо үчүн пайдалангандыгы «интернационализм» ураанына жамынган империялык саясаттын соңку соккусу болгондугу» [8] тууралуу ойду тастыктоочу башка ишенимдүү булактарды таба албагандыктан, бул пикирди биротоло чындыкка чы-

гаруу же, биротоло жокко чыгарууга да болбойт. Анткени идеологиялык максатта жазуучулардын арасында бири-бирине кайраштыруу, бирөөнү көпчүлүктүн колу менен талкалоо сыяктуу ыкмалар коммунисттик партиянын тажрыйбасында боло келген.

Империялык саясат ичинен ирип, улуттардын өзүн өзү аңдоосу күчөп, улуттук тилдин өнүгүшү ж.б. пикирлер курчуп, улуттун кызыкчылыгына туура келген идеяларды көтөрүп чыккандардын арасында Ч.Айтматов да бар болчу. Ч.Айтматовдун дүйнөлүк масштабдагы бедели совет коомундагы «улутчул» тенденцияны күчөтүп жиберүүчү чоң күч боло тургандыгын империялык саясаттын айгакчылары жазгырбай сезишкен. Ч.Айтматовдун мизин майтарып, «жоошутуп» коюу зарылдыгы келип чыккан. Кантип, кандай жолдор менен? Күчкө туруштук бере ала турган күчтү тандоо, болгондо да өз улутташтарынын ичинен тандоо «операциянын» ийгиликтүү ишке ашышына шарт түзмөк. Экинчи жактан А.Токомбаевдин Ч.Айтматовго карата антипатиясы, анын ичинен ал редакторлук кылган С.Орозбаковдун варианты боюнча «Манас» эпосунун жарыяланышына коё келген дооматы тиешелүү кызматтарга дайын болгондугу айныгыс чындык. Маселени ушул өңүттөн иликтөө атактуу талаш-тартыштагы эки оппоненттин тутунган позицияларына адилет баа берүүгө мүмкүнчүлүк берет деген ойдобуз.

А.Токомбаевдин көз карашынын эволюциялык өнүгүүсүнө көз жүгүртүп, ар бир доордун эстетикалык критерийлери жана идеалдары боло тургандыгын акын баамына албай калгандыгын, полемикасында демагогдук көз карашы үстөмдүк кылганын белгилеп өтүү жөндүү.

А.Токомбаевдин оппоненттери да, өзү да кайра-кайра кайрылган чуулгандуу талкууларга, талаш-тартыштарга негиз болгон макалалары менен бирге акындын жазуучулук сындын өнүгүшүнө кошкон салымын да белгилеп кетүү зарыл. А.Токомбаев «Манас» эпосуна чыгармачылыгы жаңыдан башталган учурдан тартып жандуу аралашып келген, эпостун өйдө-төмөнүн мыкты билген кыргыз интеллигенттеринин бири экендигин да эстен чыгарбоо зарыл. Ал тургай «Манас» эпосу А.Токомбаевдин чыгармачылыгында негизги орундардын бирин ээлейт. Акын бала кезинде Урак деген манасчыны сүйүп угуп, акыры «Семетей» эпосун үйрөнүп, үзүндүлөрүн айтып жүргөндүгүн автобиографиялык фрагментинде эскерип өткөнү бар. 1946-жылы К.Маликов менен бирдикте «Манас» операсынын либреттосун жазган эле. 1952-жылы 2-февралда Г.Нуровдун «Чоң казат» китеби жөнүндө» деген макаласына каршы, А.Токомбаев биринчилерден болуп «Манастын» элдүүлүгүн далилдеп, «Манас» эпосунун элдүүлүгү жөнүндө» деген макаласын (1952-ж., 28-март) жарыялаган». КБВга 1958-60-жылдардагы А.Токомбаев редколлегия мүчөсү жана экинчи бөлүмүнүн түзүүчүсү катары активдүү катышкан. Ошол эки китептен турган «Манас» бөлүмүнүн «50 пайызы бүт бойдон Сагымбайдын вариантынан алынган». Эпостун түйүндүү сюжеттик мотивдерин түзүүдө С.Орозбаковдун варианты негизги таяныч болгон. 1946-жылы жарык көргөн «Чоң казат» да Сагымбай жана Саякбайдан алынган. 1940-жылы «Манас» эпосунун юбилейин өткөрүүгө байланыштуу «Манас» эпосунун кыскартылган текстгерин кыргыз жана орус тилдеринде басып чыгаруу иштери колго алынып, А.Токомбаев «Манас» жана «Семетейден» кыскартылып даярдалган 2 китептин түзүүчүсү болгондугу белгилүү. Акындын өзү жактап, коргоп келген көз караштарына өзү каршы чыгуусу жалпы коомчулуктун кыжырына тийип, акындын инсандык сапаттарына да шек келтирүүгө түрткү бермек. Акындын чыгармачылык биографиясы жана «Манас» эпосуна карата мамилесин кенен талдоодон соң, К.Асаналиев, С.Мусаевдердин акындын эпос боюнча көз караштарына койгон дооматтарынын негиздүүлүгүнө аргасыз ишеним артылат.

Мына ушул талаш-тартышта белгилеп кетүүчү дагы эки жагдай өзүнөн-өзү козголгон, анын биринчиси А.Токомбаевдин адамдык парасатына, инсандык беделине катуу шек келтирген – А.Токомбаевдин оппоненттери акындын 30-жылдардагы жүрүм-турумуна, көз караштарына кайрылышып, ушул эле сапар эмес, чуулгандуу окуяларга себепкерлиги мурдатан эле болгондугун тастыктаган пикирлерин айтып чыгышкан. А.Токомбаев Акындын ар кайсы мезгилдерде жазылган макалаларына таянышып, (1936-ж. «Формализм жана натурализм» Кыргыз совет адабияты» журналы, №1, М.Элебаевдин «Майдан» ырлар жыйнагына жазган «Көпчүлүккө көркөм жана түшүнүктүү адабият керек» – «Жапалак Жатпасов» тууралуу бир-эки сөз – Кызыл Кыргызстан,24.12.1936; «Жолборс терисин кийген баатыр» – Кызыл Кыргызстан,16.04.1941; «Чоң акынга чоң эскертүү» – Советтик Кыргызстан,1948,№8; «Көркөм чеберчилик жөнүндө маек» – Советтик Кыргызстан,1954,№8; «Майдан» романы жөнүндө учкай сөз» – Советтик Кыргызстан,11.03.1962; «Бетме-бет» кеңири кеңешели» – Ала-Тоо журналы, 1956,№7) анын өмүр жолундагы өз кесиптештерин алдыга чыгарбоо, менменсингендик, текеберчилик боло келгенин тастыкташып, айрым фактыларга кайрылышып, улуттук нигилисттик көз караштагы адамдын интернационализм тууралуу айтканы чеки экендигин белгилешкен эле. [9;13-14] Акындын эпоско карата позициясын айыптоодон өтүп, анын чыгармачылык таржымалына анализ жасап, «кичинекей адабияттагы кичинекей культ» деп аталып, анын атын бир жактуу даңктоо, көкөлөтүү уланып келе жаткандыгы эскертилет. А.Токомбаевдин чыгармачылыгынын он жылдыгынын белгилениши, Сталиндик мезгилдин духу менен өткөрүлгөндүгү сынга алынат. Акындын «жасалма жол менен көкөлөтүлгөн даңкы» баарына чындыкты айтууга жолтоо болуп жаткандыгын, кыргыз адабиятынын тарыхындагы айрым учурлар тууралуу чындыкты айтууга мүмкүндүк бербей келгендигин да белгиленген болчу [10]. Ал эми экинчи жагдай: кыргыз адабиятын негиздөөдөгү биринчиликтин кимге таандык экендиги тууралуу маселе, андан ары дагы бир концептуалдуу маселе – кыргыз адабиятынын тарыхын кайра баштан жазуу көтөрүлгөн.

А.Токомбаевге чейинки С.Карачев, К.Тыныстанов, Э.Арабаев, Ж.Түлөкабылов, О.Лепесов, М.Байчериков., К.Баялинов ж.б. (1918-1924-жылдары татар жана казак тилинде) болгондугун, алардын айрымдарынын унутулуп кетишине да А.Токомбаевдин күнөөсү бар деген ойлорун айтышкан. Ал тургай маселе өтө олуттуу коюлуп, дүйнөнүн башка адабияттарында бир жазуучудан башталган адабияттын тарыхы кездешпей тургандыгын, мына ошондуктан кыргыз адабиятынын тарыхын кайра баштан жазуу зарылдыгын көрсөтүшөт.

«Манас» эпосунан башталган чыр кыргыз адабиятынын тарыхын бүт аңтарып, кайра баштан жазуу зарылдыгын айтып чыгууга чейин жеткен.

А.Токомбаев эпоско коюлган өзүнүн дооматтарын тастыктайм деген аракет менен көп фактыларга кайрылуусу, анын пайдасына чечилбестен, акын өзүнө

негативдүү репутация жаратып алган эле. Тескерисинче А.Токомбаевдин көз карашындагы догматикалык стереотиптердин бекем сакталып калгандыгын айгине кылган. «Бизде эскиче ойлонуунун көрүнүштөрү дале болсо аз эмес. Анын жаңы далили А.Токомбаевдин «Манас» эпосуна каршы чабуулу болуп калды» [11;4-12].

Кыргыз адабиятынын тарыхындагы Ч.Айтматов менен А.Токомбаевдин эстетикалык концепцияларынын ортосундагы карама-каршылык, «Манас» эпосуна байланыштуу идеялык күрөш эки улуу инсандын ортосундагы идеялык күрөш эле эмес, советтик кыргыз адабияты тутунган көркөм-эстетикалык системага, соцреализмдин принциптеринин тууралыгына, түбөлүктүүлүгүнө шектенүү жараткан. Кыргыз рухий дүйнөсүндөгү жаңычыл көз караш менен эски көз караштын кармашы, бет келүүсү болгон. Көп жылдарга созулган совет идеологиясынын улуу эпоско карата мамилеси биротоло ашкереленип, 30-жылдардан бери келе жаткан идеялык күрөш корутундуланган эле.

Адабияттар

1. Мамыров М. «Манас» эпосунун биографиясы //Эркин-Тоо. – 2004. –20-январь

2. Артыкбаев К. Адабий сынчылык ишмердиги жана айрым талаш-тартыштар жагдайында. К-те.: Аалы Токомбаев – сынчы жана адабиятчы / Түз. Т.Токомбаева, Артыкбаев К., Б.Исакова. – Б.:Бийиктик, 2009.

3. Мамыров М. «Манас» эпосунун биографиясы // Эркин-Тоо – 2004. – 20-январь

4. Артыкбаев К. Адабий сынчылык ишмердиги жана айрым талаш-тартыштар жагдайында. К-те.: Аалы Токомбаев – сынчы жана адабиятчы / Түз. Т.Токомбаева, АртыкбаевК., Б.Исакова. – Б.: Бийиктик, 2009. – Б.25

5. Токомбаев А. Мунун пайдасы кимге? // КМ. – 1988. – 30-май.

6. Артыкбаев К. Адабий сынчылык ишмердиги жана айрым талаш-тартыштар жагдайында. К-те.: Аалы Токомбаев – сынчы жана адабиятчы / Түз. Т.Токомбаева, АртыкбаевК., Б.Исакова. – Б.: Бийиктик, 2009. – Б.31

7. Аалы кызы Тамара Токомбаева Чынгыз Айтматовго ачык кат//Кыргызстан Маданияты – 1993 – 15-сентябрь.

8. Турдубаев Ж. Аян жана баян//Кутбилим. – 2012. – 30-март.

9. «Качанга чейин?» // КМ.-1987.-10-декабрь. Б.13-14.)

10. Асаналиев К. Ответ читательнице //1987-жыл, 10-сентябрь.

11. Эркебаев А. Жаңыча ойлонуу жана эски стиль //КМ. – 1988.–29-сент. – №40. – Б.4 –1.

К.Жаманбаева,
КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту

КОРГООЛДУН КҮҮЧҮЛҮГҮ ЖАНА БАШКА ӨНӨРЛӨРҮ

Коргоол ырчылык менен бирге **күүчүлүк** өнөрдү да бирге ала жүрүп, эл көңүлүн көтөргөнү маалым. Ал “тогузга чыкканда эле токтолуп эл аралап ырдап, комуз чертип жердештеринин арасында ырдап жүрөт. Алгач Токтогулдун эки ата өткөн тууганы Кулуке Сапаровдон үйрөнгөн “Кара теке талтаң” деген тамашалуу күүнү бүтүндөй жан дүйнөсү менен берилип аткарып” [1, 3-б.] кийин атасынын “Кер–өзөнү” баш болгон тогуз күүсүн үйрөнүп эл аралап чертип жүрөт. Он алты жашка кедгенде кадимкидей токтолуп, элдик күүлөрдү аткарып, айрыкча устаты Ниязалынын “Кер-толгоо” аттуу салт күүсүн “керип бир, терип бир, мына минтип бир, тигинтип бир” черткен “Кер-толгоо” деп колун ар кандай абалда кубулта ойнотуп, тула боюн сүлкүлдөтө бийлетип, көздөрүн акшыңдатып, бирде күүнү терип, бирде аралаштырма чертмеге салып аткарат. Ал залкар комузчунун “Кер-толгоосун” башкалардан бөтөнчө жүрүштөгү, мүнөздөгү ыкмалар менен черткенин, Ниязалынын аткарууга оор, татаал кайрыктардагы салт күүсү “Кара-өзгөйдү” да Коргоол терең берилүү, чыгармачылык эргүү менен ойногонун, күүнүн бүтүндөй турпатын байытып, көркөмдүүлүгүн көтөрүп, көрүүчүлөрдү асылдантып, угуучуларды өзүнө таң калтыра тарткан ыкмаларды так да, таза да черткенин музыка таануучу Б.Алагушов таңдануу менен белгилейт [1]. Табигый музыкалык сезимге бай Коргоол талыбаган зор эмгектин аркасында окутуучусунун “Сары-барпы”, “Кызыл чымчык”, “Сары-барпы” деген күүлөрүн үйрөнүп, калк арасында аткарарда: “Нияз акемдин ырлары аз, үйрөнгөн ырлары бар, комуз чертүү жагынан күчтүү киши эле. Комузга келгенде ага эч ким жетпес деп ойлойм. Токтогул да Ниязалыга шакирт катары кирген болчу” [2] деп устатынын чыгармачылыгын өтө бийик аздектөө менен эскерип, ар убакта аздектеп жүрчү экен.

Коргоол ырчылык багын ачкан Токтогулдун да күүлөрүн бабына келтире аткарып, чыккан жана жашап өткөн комузчулардын дээрлиги “Сары-барпы” деген күүлөрдү черкенин, бирок, ар биринин күүсүндө ар башка маани, окуя сыйдырылганын белгилеп, Токтогулдун “Сары-барпысы” акындын тагдыры менен тагдырлаштай болуп үч балапанын чаар жыланга жем кылган сары-барпы чымчык менен Топчубайдан айрылып боздогон акындын күүсү экенин айтып четкен. Мындан сырткары Токтогулдун элдик күүнүн негизинде жаралган “Эселбай”, “Турумтай”, “Ак куу”, “Коңур камбаркан”, “Коштошуу шыңгырама” өңдүү күүлөрүн чертүү менен ата-бабларыбыздан бери мурас катары өтүп келе жаткан элдик “Ботой”, “Камбаркан”, “Шыңгырама”, “Кербез”, “Кара өзгөй” күүлөрүн чертип, булардын нугунда жаралган өзүнүн “Камбаркан”, “Ботой”, “”Кербез”, “Шыңгырама” деген күүлөрүн жараткан. Ал көпчүлүк элдик күүлөрдү черткендиги тууралуу маалыматтар бар. Мисалы, оюнпоздуу, тамашалуу жүрүштөгү “Кара теке” деген күүнү “Кара теке бой, бой, Семизинде сойбой”, “Арыгында койбой, Кара өгүздөй ком алып, Кашкулактай жон алып, Семиргенде сойбой, Чыгыңды ичип тойбой” – деген киришмесин ырдап, колун ар кандай

көрүнүштө ойнотуп, семиздигинен жүнүнөн май чыккан Кара текени туурап, күүнүн акыркы кайрыктарында башкы обон кайрадан кайталанып, оюнпоздуулук менен чертилген күүнү, ушул эле нукта угуучуларды сыутантып укандай ар биринин таржымалдарын айтып олтуруп “Осмон Субан”, “Ай күмүштүн такыл эт”, “Карагул”, “Кыздардын темир комуз күүсү”сыяктуу элдик күүлөрдү устаттыкта аткарган. Ал устаттарынын күүлөрүн гана аткарып тим болбостон комуз музыкасында барандуу орун ээлеген, жаркын, мукамдуу кайрыктарга бай “Жаш кайрык”, “Шаңшыма”, “Кедей арманы”, “Карылык”, “Сурнай күү” деген ж.б. күүлөрдү чыгарып, өзү жашап өткөн замандын салтанаты, шаңын чагылдырган. Анын чыгармаларынын башаты катары жаралган “Ак бакайы” учурда элдик чыгарма катары калк арасына тараган. Аталган чыгарма тууралуу Б.Алагушов буларды айтат: “Ак бакай жүрөк түпкүрүнөн кайнап чыккан лирикалык обон менен мөлтүр сөз камыр-жумур жуурулушуп, бирибирин сүрөөгө алып, ойлоруна ой кошуп, канат жаратып турат. Ал бирде ыр, бирде күү катарында аткарылат”[1, 32-б.].

Башка ырчылардын айырмаланып, Коргоол акындын чыгармачылыгында **куйкум тил, курч сатира** менен ырдалган ырлар арбын. Анын базардагы жарыя, тамашалары буга мисал. Акындын мүнөзү дагы эч кимден тайманбаган кашкөй, ичиндегисин бетке айткан, катылгандын катыгын берген көмөкөй көрөңгөлүү курч тили менен өзгөчөлөнгөн. Бир жылдары колхоздо чоң чогулуш болуп, аягында концерт уюштурулуп, СССР мамлекетин башкарган Сталинди мактап ырдоо тапшырмасы ошол мезгилдеги райкомдун жетекчилери тарабынан эскертилет. Кезеги келгенде сахнага чыгып, Сталинди мактап келип аягында:

“Сталинчил акынбыз,
Сталинге жакынбыз.
Ушул турган баарыбыз,
Сталинге катынбыз”- деп сала берген экен. Эл кыраан каткырык күлүп, эл жакшылары эмине кыларын билбей туруп калган экен. Ошол учурдагы замандын терс көрүнүшүн төрт сапка батырып, эмне деген курчтукта айтылган саптар менен сынга алган. Бул өзгөчө курч тилдүү сатириктин гана колунан келмек. Ошондой эле эл орозунда эмгиче аңыз болуп айтылып жүргөн “Кепич жоголгондогу” ыры – канча уксаң ошончо уккуңду келтирген өзгөчө юморлуу ыр. Кыскасы, Коргоол акындын чыгармачылыгында сатира менен юмор өзгөчө ширелише берилип, чыгармаларынын оозеки абалында болсо дагы эл эсинде көп мезгилдер бою сакталып турушунун бир себеби катары кароого болот.

“Акындардын функциясы жалгыз гана төкмөлүк менен чектелип калбайт. Алардын чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүш **музыканы, обонду** жана башка өнөрлөрдү аткаруулары менен өзгөчөлөнөт. Демек, акындардын чыгармачылыгы искусствонун төмөнкү баскычына мүнөздүү болгон синкретизмди сактап келгендиги менен көңүлдү бурат”[3, 70-б.] – деп адабиятчы Ж.Таштемиров белгилегендей, элдик оозеки чыгармачылыктан бери уланып, акындар чыгармачылыгында өзгөчө салттуулук катары сакталып келген синкретизм[1] Коргоолдун чыгармачылыгында өзгөчө орунда турат. Синкретизм акындардын чыгармачылыгында көбүнчө ыр менен обондун айкалышынан куралгандыгын көрөбүз.

Коргоолдун чыгармачылыгында обон өзгөчө орунда туруп, “кат тааныбыгындыктан комуздун коштоосунда ырларын төкмөлөп чыгарган. Бирок ал ар бир жаңы ырын жалпы акындардын арасында калыптанган сабатмалуу (чубуртмалуу) эски обондорду эмес өзүнчө айырмаланган жаңы обон менен ырдаган. Меселен, Коргоол үлгү, насият, терме, лирикалык ырларын бири-бирине коошпогон жана кошулбаган обондордо аткарган. Көрүнүктүү шайырдын обондорунун ичинен “Ак Бакайы” элдик ыр чыгармачылыгында классикалык обонго айланды”[1, 29-б]. Акындын обончулук жөндөмүн белгилүү музыка таануучу В.В.Виноградов: “Коргоолдун музыкага болгон ышкысы, көркөм ой жүгүртө билүү жөндөмү комикалык, лирикалык, баатырдык, драмалык жана башка образдарды рельефтүү түзө билиши эмоциалык касиеттерге бай үнү аны башка ырчылардан айырмалап турат. Ал кээде бийик ноталарды фальцет менен ырдооого да батынчу. Ал эми комузга болсо кээде циркке мүнөздүү эффектерге чейин пайдаланып, традициялык эле күүлөрдөн жаңы образдарды жаратуу жөндөмү, комуз чертүү боюнча виртоуздук чеберчиликке чейин көтөрүлүшү да анын зор өнөрпоз экенине күбө. Бул өзгөчөлүктөр, индивидуалдык ситили Коргоолду бөлөк акындардын ичинен тубаса музыкант катары айырмалап турат. Болгондо да Моцарттын касиеттери бар музыкант катары өзгөчөлөп турат” – деп бир көргөндө эле жогору баалаган. Демек, Коргоолдун шурудай тизилген ыр тизмектеринен куралган акындык, төкмөлүк чеберчилигинин миң түркүн обологон обон менен жуурулушуп, ага комузчулуктун албан түркүн техникасынын кошулуп, музыканын ыргагына жараша ар кыл позага көчүп турган мимикасынын ар түрдүүлүгү менен шөкөттөлүп укмуштуудай уккулуктуу, таасирдүү болушу чыгармачылыктын синкреттүүлүгүн бийик даражасын айгинелеп турат.

Коргоолдун көп кырдуу өнөрүнүн бир кырын ачып көрсөтүп, анын чоң масштабдагы төкмөлүк артыкчылыгын таасындаган өнөрү - **айтуучулугу**.

“Айтуучу биринчиден, өзү айтчу, жаратчу чыгарманын негизги өзөгүн элдик чакан жомок, айтым, аңыз, уламалардан алып, арбытып айтып, ар тарабынан байытып, көркөмдөп, эпостук даражага көтөрүп, же жаңы чыгарма жаратып айткан алп төкмөлөр. Экинчиден, таланттуу ырчылар тарабынан айтылып жүргөн эпос, дастандарды алардан үйрөнүп алып эч жерине оңдоо, түзөө киргизбестен (булардын акындыгы жок бирок, өнөрү, эске тутуусу күчтүү куйма кулак адамдар) ошол калыбында аткаруучу – элге таратуучулар [4,74-б.]”. Коргоол элибиздин бар тарыхы, ар доордун тагы, коомдук өзгөрүштөр, адамдардын келечек үмүтү, өзүн курчап турган жаратылыш, жандуулар менен болгон карым-катышын чагылдырган “Курманбек”, “Жаныш-Байыш”, “Кедейкан”, “Касыйкандын баласы Нуржан” деген элдик дастандарды, кеже эпосторду айткандыгы тууралуу маалыматтар бар. Бирок, көпчүлүк маалыматтарда Коргоолдун бул эпос, дастандарды эл арасында аткаргандыгы тууралуу эскерүүлөр менен гана чектелген. Чыгармалардын Коргоол айткан варианты же андан жаралган жаңы үлгүлөрү жазылып алынбаган. Бир гана кыргыз менен казак элинде уламыш катары тараган Акбала менен Нурсейиттин ак сүйүүнү даңазалап, бул дүйнө менен кош айтышкан армандуу махабаты тууралуу

[1] Синкретизм (гректин – биргелешкен) – байыркы адабиятта жана фольклордо искусствонун бир нече түрүнүн бир эле чыгармачылыкта айкалышып келиши.

баяндын негизинде жаралган “Акбала” аттуу чыгармасы Майрамкан Ондошева, Сайра Батыркуловалар түзүп, 2013-жылы жарык көргөн “Коргоол” аттуу жыйнакка киргизилген. Демек, Коргоолдун элдик сюжеттердин негизинде жаңыдан чыгарма жараткан алп төкмө, элдик эпосторду, дастандарды устатынан үйрөнүп, аны элге жайылтуучу, айтуучу катары карасак болот.

Жалпылап алганда, Коргоолдун чыгармачылыгынын калыптанышы акындар чыгармачылыгына мүнөздүү болгон **салттуулуктардын** нугунда өнүктү. Ал төмөнкү маселелерден көрүнөт. Биринчиден, Коргоол энесинин айылдагы ашкан кошокчу аталышы менен атасынын колуна комуз алып эрмек кыла койгон комузчулук өнөрүнүн таасири менен чоңоюп, жазылып жана айтылып калган ырларда өнөрүмө өбөлгө болуп, шыгыма шыбагасы тиер бекен деп Чүйдөн кара жаак Калмырза, Таластан Эшмамбет, Алымкул, Сузактан Барпы, Анжыяндан Кара Курман, Жумгалдан кара жаак Калык келген, ырчылардын пири болгон айтылуу Токтогул туулган Кетмен-Төбөдө жарык дүйнөгө келип, жогоруда санап өткөн акын-ырчылардын чыгармачылык чөйрөсүндө калыптанып, бүт өмүрү өнөрдүн ордосунда өөрчүсө, эл аралап кыз оюндарында бирин-экин билген көргөндөрүн жамактай коюп, күнүмдүк оор турмуштун азабынан азга болсо кутулуп, калк арасында кадыр-барк алчу, курсак тоюнуп, куур тон жаңырчу жармач абалына сеп болгудай турмушка жеткирген ырчылыкты андан ары аздектеп, өнүктүрүүгө жетим Суранчынын жеке турмушу да түрткү болду. Экинчиден, ушул өңдүү ички жана тышкы таасирлерден улам чыгармачылыкка чын дилинен берилген жаш талапкер Ниязаалы, Токтогул өндүү чоң устаттарды ээрчип, чыгармачылыкта салттуу болуп калган устат-шакиртчиликтин чоң мектебинен таалим алды; Үчүнчүдөн, жаш талапкер чыгармачылык такшалуу мектебинде алгач элдик ырларды, устаттарынын чыгармаларын, күүлөрүн эл алдында аткаруу менен өздүк даярдыктан өтүп, акырындык менен жамакчылыктан төгүп ырдоонун бийик чеберчиликтерин өздөштүрүүгө чейинки салтуу жолдун баардык тепкичтерин басып өттү; Төртүнчүдөн, чыгармачылыгы такшалып, импровизациянын бийик деңгээлине көтөрүлүп калганда жалпы акындардын чыгармачылыгына мүнөздүү болгон салттуу темаларга кайрылып, өмүр жаш, балалык, карылык, өлүм, дүнүйө, сүйүү, табият тууралуу түбөлүктүү маселелерге карата акындык чабыт куруп, жеке баамын, ой туюмун чагылдарган ырларды жаратты; Бешинчиден, Коргоол жөн гана сабалата төгүү менен чектелбестен, ар бир жараткан чыгармасын өздүк обондору менен шөкөттөп, аны эл алдында аткарып, комуз менен кошто, керек учурда жумшак юмор, курч тилдүү сатира кошуп бир нече өнөрлөрдү жуурулуштура акындар чыгармачылыгындагы синкретизмдин бийик үлгүсүн көрсөтө алды; Алтынчыдан, Коргоол чыгармачылыктагы муундар байланышы болгон устат-шакиртчиликтин салтын улай артында Кадыркул, Актан, Малабаш, Алтымыш, Токтосун, Тууганбай, Абдыш, Азис, Качкынбай сыяктуу ырчылыкка талапкер жаштарга жол көрсөтүп, акындыктын купуя сырларын үйрөтүп өз мектебин түзө алды. Саналган акындардын айрымдары Республикага атагы чыгып “Эл артиси” деген наамдарга чейин жетишти. Демек, Коргоолдун чыгармачылыгы акындар поэзиясында калыптанган калган салттуу жол менен өнүм алып, калыптанганын дароо байкоого болот.

Адабияттар

1. Алагушов Б. Төрт тарабы төп келген шайыр эле // К-те: Ак таңдай, залкар талант Коргол Досу уулу: изилдөөлөр / Түз.: О.Э. Капалбаев, Н.Ө.Бусурманкулов, Н.Т.Тотонов. – Б., 2013. – 148 б.

2. Таштемиров Ж. Ырчы, комузчу // Кыргызстан маданияты. – 4-ноябрь, 1982.

3. Таштемиров, Ж. Токтогул жана акындык поэзия. [Текст] / Ж.Таштемиров – Ф.: Адабият, –1980, –172 б.

4. Обозканов А. Калык Акы уулунун көп кырлуу чыгармачылык өнөрканасы [Текст] / А.Обозканов – Б., – 2004, –140 б.

5. Коргоол: Ырлар, термелер, айтыштар, эскерүүлөр. / Түз.: М.Ондошева, С.Батыркулова / – Б.: Турар, 2013.

В.С. Акматова,
И.Арабаев атындагы КМУ

А.ТОКОМБАЕВДИН «КАТЫ» ЖЕ АКЫНДЫН «МАНАС» ЭПОСУ БОЮНЧА ТАЛАШКА НЕГИЗ БОЛГОН КӨЗ КАРАШЫ

А.Токомбаевдин Кыргызстан КП БКнын секретарлары жол. А.А. Масалиевге, Г.Н.Киселевго жазган «Каты» «Манас» эпосунун айдыңында келип чыккан курч талаш-тартышка негиз болгон. Акындын позициясына адилет баа берүү үчүн анын эпоско карата көз караштарынын өзүнө кайрылып, талдоо негиздүү.

«Манас» эпосунун тегерегиндеги акыркы идеялык айгыш тууралуу чындыкка жакындабаган айрым пикирлерди төгүндөө, маселенин түпкү жагдайын аңдап-билүү үчүн ошол карама-каршылыктын келип чыгышына себеп болгон А.Токомбаевдин «Катына» кенен токтолуу менен талаш-тартыштагы карама-каршы тараптардын позицияларына обьективдүү баа берүүгө болот.

«Кат» «Кыргызстан маданияты» жумалыгына төмөнкүдөй түшүндүрмө менен жарыяланган: Аалы Токомбаевдин Кыргызстан КП БКнын секретарлары жол. А.А. Масалиевге, Г.Н.Киселевго «Катын» окурмандардын жана кат ээсинин көшөрө койгон талабынан улам, «А.Токомбаевдин 1986-жылы, март айында Кыргызстан КП БКга жазган жана «Манас» эпосуна байланыштуу анын эл алдында чыгып сүйлөгөн

сөздөрүнө негиз болгон катын жарыялайбыз» (КМ.-1987.-10-декабрь). [1]

Кат ээси 1952-жылдагы конференцияга кайрылып, «бардык каралган варианттардын ичинен Сагымбай Орозбаковдун версиясы башка варианттарда кездешпеген окуялар менен фактыларга толтура экендиги жана ошонун баарын айтуучу өзү кошкондугун конференция бир добуштан белгилегендигине токтолот. Манастын түндүктөгү орустарга, Кавказга, Кашкарга жана д.у.с. дал Индиянын өзүнө чейин жасаган баскынчылык жортуулу; ошонун баарында мусулман динин жайылтуу идеясын басымдуулук кыла тургандыгын айтып, панисламизм менен улутчулдуктун тенденциясы ачыктан-ачык көрүнөт деп жазган. Мына ушундай кемчиликтери ачык көрсөтүлүп турса да, «Манастын» редколлегиясы 1978-жылы эпосту бастырып чыгарууда С.Орозбаковдун ушул вариантын негиз кылып алгандыгын туура эмес чечим, жаңылыштык деп эсептейт. [2]

Акындын «Катында» вульгардык-социологиялык сындагы Манас» эпосу кабылган бардык айыптар кайрадан, так ошол бойдон козголгону көрүнүп турат. Андан да тереңдетип айтсак, А.Токомбаевдин койгон дооматтары 52-жылкы эпостун элдик экендигине шек санаган Боровков, Климовичтердин позициялары менен үндөшүп тургандыгы ачык байкалат.

Эпостон алынган конкреттүү эпизод аркылуу Манастын Каныкейге үйлөнүшүнө кенен токтолуп, «кайдагы бир мифтик, жок элди эмес, тажиктерди сабап-кырып жаткандыгын эске алуу керек. Манастын чыргоо жана зөөкүрлүгүн далай кордук менен ызага дуушар болгон Каныкей араң дегенде токтотот»,- [3] деп, оюн андан ары ушул эле өңүттө улантып «Окурмандарга биз эмнени сунуш кылып жатабыз деги! Биздин каарман күнөөсүз тажиктерди кырып-жоюп жатпайбы. Айта кетүү керек, Сагымбайдын вариантында гана Манас зулум, жинди катары көрсөтүлөт» деген тыянактарында Манасты дагы бир ирет «зулум, жинди» деп атайт (30-жылдардагы адабий айкашта да дал ушунтип атаган эле) [4].

1952-жылдагы конференцияда идеологиялык жактан кемчилиги жок жерлерин тандап алып, кошмо вариантын түзүп китеп кылып чыгаруу сунушталганын, бул жагынан эч нерсе жасалбагандыгын, жогорудагы талаптардын эч бирине жооп бербеген, идеологиялык жактан кынтыксыз эмес варианты чыгарууга кеткен каражат, күч-кубаттын текке сарпталганын баса белгилеп өтөт. Андан ары эпостун атын ыйгаруудагы ашкере кетүүлөрдү эсептейт: аэропорт, кинотеатр, канал, село, колхоз, совхоз, район, папирос, бальзам, конфет, коньяк, карандаш, филармониянын алдындагы «Манас» комплекси. Ошол эле учурда бул тенденцияны ыргыз эли өзүнөн чыккан эң мыкты продуктуларга, орчундуу жер деп эсептегендерине эпостун атын ыйгарууга аракет катары да баалоого болот. Токомбаевдин көз карашынан пролеткультчулуктун жышаана сезилип турганы чындык.

80-жылдардын орто ченинен тартып коомдо терең өзгөрүүлөр болуп, марксизм-ленинизмдин түбөлүктүү идеялары акырындык менен кыйрап, улуттардын өзүн өзү таануусу күчөп, улуттук баалуулуктар кайра жарала баштаган. Коомдогу тарыхый өзгөрүүлөрдү акын өз учурунда сезбей калган.

1988-жылы А.Токомбаев дүйнөдөн кайтып, 21-июнда жерге берилген. 30-июндагы «Кыргызстан маданияты» санына А.Токомбаевдин «Мунун пайдасы кимге» - «Кому это выгодно» деген жообу орус жана кыргыз тилдеринде жарыяланган [5].

«КМ» А.Токомбаевдин «Мунун пайдасы кимге?» деген макаласын 23-июндагы санына даярдашканын, бирок акындын каза тапкандыгына байланыштуу ошого карата материалдар берилгенин эскертүүсүндө берет. Редакция макаланы токтотуп коюуну бир нече ирет сурагандыгын, бирок маркумдун үй бүлөсү макул болбогондугунан улам аргасыз басууга берилгендигин белгилейт. Бир топ мезгилден кийин акын каза тапкандан бир аз убакыт өтсө да, ага байланыштуу макалаларды жарыялашкандыгы үчүн редакцияны күнөөлөгөн пикирлер орун алган. Бирок редакция макаланы токтотуп коюну сунуштаганына карабастан, акындын жакындары макаланы жарыялоону улам-улам өтүнүшкөндүгүнөн улам жарыя кылгандыгын белгилешкен.

Акын бул макаласында жогорудагы «Катында» берилген ойлорун андан ары тереңдетип, кеңейтип берген, б.а. мурунку ойлорун андан ары уланткан.

А.Токомбаев мына ушул «Мунун пайдасы кимге?» деген макаласын Кыргызстан Жазуучулар Союзунун катчылары О.Султанов, К.Акматов, Ө. Даникеев, Ж.Мамытовдор кол койгон «Токомбаевдин каты тууралуу» (Кыргызстан маданияты. 1987. 10.сентябрь. - №37) жана «Токомбаевге жооп» деген аталыштагы редакциялык макалага карата жазган. Автор бул макалаларда «акыйкаттан айыңы, жалгандан жалаасы көп бул материалдар коомчулук алдында мени каралап, бүткүл чыгармачылыгымды, адамдык мүлдө парасатымды жокко чыгарууга жана оозго алгыс сөздөр менен кордоп, арсыз акаарат айтуу жолу менен болсо дагы маселенин негизги түйүнүнөн алаксытууга багытталгандыгын» айтып, «абийирсиз кампания» [6] деп атаган. Токомбаев таңуулап жаткан «талкуу дегендери да чындыкка жатпайт деген оюн билдирип, эпосту «тазалоо зарыл» деген идеясынан катпай турганын билдирет. Бирок маселенин чоо-жайы акын белгилегендейби же башкачабы? Бул түйүндүү маселеге кайра эле акындын көз караштары так, туура жооп бере алат.

Акын андан ары эпостун тегерегиндеги өзүнүн эмгектерине токтолот. А.Токомбаевдин оппоненттери деле анын «Манас» эпосуна байланыштуу эмгегин баалашып, бирок ошол мезгилдеги көз карашына карама-каршы пикирге өтө качуусун күнөөлөшкөн эле. Тилекке каршы А.Токомбаевдин көтөрүп чыккан дооматтары акындын эмгектерине көлөкө түшүрүп, коомчулуктун аң сезиминде «Манас» эпосуна каршы» деген ойду жараткан.

Эпосту жыйноо мезгилинде кимдер, кандай максатта ишке ашыргандыгын оппоненттери (К.Асаналиев, С.Мусаев) билбегендигине нааразы болуп, өзү түшүндүрмө берет: «Түркстан Борбордук Аткаруу Комитетинин алдындагы Кыргыз секциясын жетектеген Т.Жанузаков деген адам улутчул, пантүркист, басмачы» болгондугун айтат. Бирок канча бир инсандарга жалган жалаа менен ушундай ярлыктар тагылганын, ошол мезгилдеги коомдук-саясий акыбалды акын замандаш катары эң сонун билет эле. «Ушул адамдын көрсөтмөсү менен шектүү адамдар кыргыз айылдарын кыдырып, алар колдогон жергиликтүү манаптар С.Орозбаковду ортого алышып, «Манас» айтаар алдында эпосто жок темаларды, эпизоддорду кошуп айтышкан» [7] деген оюн тастыктай турган документтерди кезиктире алган жокпуз.

С.Орозбаковду буржуазиялык-улутчулдардын колдонуусу тууралуу пикирди ар кандай өңүттөн көп жылдар бою ар ким айтып келгендиги белгилүү, би-

рок муну фактылык далилдөө болгон эмес. Ушул 50-жылдардын башына чейин айтыла берип тамтыгы чыккан вульгардык көз карашты ушунча жыл өткөндөн кийин кайра кайталоонун зарылдыгы бар беле!? А.Токомбаев мурдагы «Каты» менен чектелгенде өзүнүн көз карашындагы догматикалык стереотиптер мынчалык ашкере болмок эмес. Акын канчалык тереңдеген сайын анын көз карашындагы алашемдиктердин бети ошончолук ачыла бергендиги байкалат.

«Улутчулдар «Манасты» өз идеологиясынын ураанына айландырууга аракет жасашкандыгы, жасалма жалганган, кооздолгон, «кошумчаланып», «толукталган» эпос аркылуу алар өз идеясын жайылтуу максатын көздөшкөндүгү тууралуу айткандары 30-жылдарда жазылгандай сезилип, таптаза демагогия. Улутчулдар түзгөн «Манас» варианты боюнча «Академия кечелери» спектакли коюлгандыгын ырастайт.

К.Тыныстановдун «Академия кечелерине» байланыштуу идеялык күрөштүн таржымалына токтолуп, «Мен «Манаска» эмес сахнага коюлган «Академия кечелериндеги» Манастын образына каршы чыккамын» [8] деген оюн билдирет. Бирок, К.Тыныстановдун чыгармасындагы Манас менен эпостогу Манастын ортосунда айырма болбогондугун акын ошол учурда да, кийин да мыкты билген.

Спектаклде колхоз-совхоздоштырууга каршы багытталган душман идеологиясы адырайып ачыкка чыккан» [9] деп, спектаклдин эл арасындагы терс таасири тууралуу ишенимсиз далилин келтирет. «Кечелердеги» Калыгул, Арстанбектин ырларындагы «орус келсе, айлаң не болот» маанисиндеги саптарын колдонуу терең жаңылыштык деген оюн бекемдейт. Акын кыргыз адабиятынын бардык мезгилдерин башынан өткөргөн адам катары замана акындарына карата мамиле идеологиялык көз караштан келип чыккандыгын, алардын мурастарын актоо үчүн бир топ аракеттер жасалгандыгын жакшы билген. Улуттук мурасты актоо позициясын тутунуунун ордуна өзүнүн жаңылыш көз карашын көп жылдар кийин билдирүүсү чоң ката болгон.

А.Токомбаев өзүнүн даregине айтылган сындан актанууга аракет жасаган өндүү, бирок ал бал макалада айтылган ойлору менен өзүнө коюлган айыптарды биротоло далилдеп, айыбын дагы күчөтүп алган. Тилекке каршы бул макалада берилген көз караштары ага тагылган «саясий демагог», «ой жүгүртүүсүнүн артта калгандыгын» дагы бир ирет көргөзүп койгон.

«Академия кечелерине» кайрылып, ашкан чагымчыл, бузуп-жаргыч чакырыктары жөн өтпөгөндүгүн, кат-сабатсыз, саясий караңгы калктын башын айлантып, арасын иритип, Совет бийлигине ишенбөөчүлүктү пайда кылгандыгын, жер-жерлерде басмачы баш кесерлер совет мекемелерин талкалап, райондук, советтик, партиялык кызматкерлерди өлтүрүп кетип, Абдылда, Кулчун, Мамбетинов жана аларга окшогон бир топтор ат башылыктардын малын талап, чет жакка кире качканы» тууралуу айтуусу менен акын 30-жылдардагы көз караштардын чеңгелинен кутула албагандыгын ашкере кылат. Пьеса тууралуу М.Белоцкийдин китебиндеги (М.Л.Белоцкий. Киргизия.Партиздат ЦК ВКП(б) – М.,1936) «кыргыздын бай-манапчыл интеллигенциясы эпостун эл арасындагы эбегейсиз зор кадыр-баркын өз кызыкчылыгына пайдаланууга аракет жасашты. Андыктан эпос контрреволюциянын көтөргөн туусуна айланды» [10] деген пикирине токтолот. Өз мезгилиндеги (жарым кылым мурдагы) «Академия кечелерине» карата койгон дооматтарын ырастоону улантат.

А.Токомбаевдин жогорудагы пикирлеринен улам советтик идеология улуттук интеллигенциянын ой жүгүртүүсүн биротоло мукуратып, коммунисттик партиянын чечимдеринен башка нерсени көрө албай турган абалга жеткиргенби же А.Токомбаев өзүн коомчулук алдында актоо үчүн аргасыз ушул фактыларга кайрылууга мажбур болгонбу деген ойду жаратат.

30-жылдардагы идеологиялык кармаштардын кайгылуу сабактарынын өз мезгилинде жеткиликтүү изилденбегендигин белгилеп келип, СССР ИАсынын президенти, академик С.И.Вавилов менен башкы илимий катчысы академик А.В.Топчиевдин колу коюлган токтомдон (1950-ж. 20-октябрь) үзүндү келтирет: «…Кыргыз адабиятчылары советтик адабият таануу жетишкендиктеринен кыйла даражада ажырап, теориялык төмөнкү деңгээлде иштеп келген. Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас» идеализацияланган, «Манас» эпосунун басмага даярдалган бир топ көлөмдүү текстин жарыялоонун алдында жаңыча мамилени талап кылган орчундуу иштерди аткаруу зарыл. Институттун жетекчилиги жана СССР илимдер академиясынын кыргыз филиалынын президиуму буржуазиячыл-улутчулдукка (Саманчин, Бектенов, Байжиев) баа берүүдө саясий сокурдукка жол берген, идеологиялык майдандагы алардын зыяндуу ишмердигинин залдары түптамырынан бери жоюлган эмес, принципиалдуу, чыныгы илимий сын жана өзүн өзү сыноонун өнүгүшүнө ыңгайлуу шарт түзүлбөгөн». [11]

Кыргыз илимпоздорунун экинчи мууну укуктук жактан да, жарандык жактан да акталгандан кийин өткөндү кайра реставрациялоонун зарылдыгы бар беле. Бул маселелерге 1952-жылы эле чекит коюлуп, жыйынтык чыккан. Аларды күнөөлөөнүн негизсиздиги далилденип, илимий чөйрөдө ачык да, тымызын да алардын ишмердигинин адилетсиз айыпталганын сезип-туюшкан. Ждановчулуктун курмандыктары акталып, идеологиялык ошол саясаттын туура эместигин турмуш далилдегенин, андан бери кыргыз илими өнүгүп, манастаануу боюнча да бараандуу эмгектер жазылгандыгын акын билсе да, 40-жыл мурдагы токтомго, көз карашка эскирбеген аксиомадай кайрылып жаткандыгы да жаңылыштык болгон. Жогорудагы А.Токомбаевдин тезистери - 30-жылдардагы, андан кийинки 40-жылдардагы каргашалуу кыйроолор, кийинки советтик цензуранын айынан жапа чегүүлөрдүн бардыгында жеке эле совет өкмөтү эмес, анын апологеттери улуттун өзүнүн ичинен чыккандыгын, улуттун рухий талкалануусун өз колдору менен жасашкандыгына дагы бир далил.

1952-жылдагы конференцияга кайрадан кайрылып, М.Богданова, М.Ауэзов, Б.Юнусалиев, Т.Сыдыкбековдун, К.Боровковдун жана өзүнүн сөздөрүндөгү, улутчулдардын пантүркисттик, панисламисттик консультацияларын ар кандайча ырастаган пикирлерин ортого салат, кенен цитата келтирет. Айрыкча эпосту жокко чыгарууга аракет жасагандардын ана башы катары Боровковду бир тараптуу жектөөлөр орун алган учурда анын докладына кенен-кесири токтолуп, анын позициясы менен өзүнүн оюнун тууралыгын далилдегиси келет. Баатырдын үйлөнүшүндөгү «кемчиликтерди» табуусун өзгөчө колдоп, Сагымбайдын вариантынын азыркы басылышында да ушундайча берилип калгандыгын айтат. Боровковдун пикирлери ошол эле конференцияда башка оппоненттер тарабынан катуу сындалып, негизги тезистери жокко чыгарылган.

Андан ары конференциянын жыйынтыктарынан улам кабыл алынган токтомго кайрылып, эпоско та-

гылган негизги «кемчиликтерден» кенен үзүндү келтирип, «Чоң казатка» (1946) өзгөчө токтолот. Бирок ал мезгил коммунисттик-идеология кульминациясына жетип турган учуру болчу. Ошол мезгилде эле «Манас» эпосуна коюлган айыптардын негизсиздигин далилдөөгө канча бир аракеттер жасалган, эпоско сын көз караштын өзү жаңылыш, идеологиялык максатта болгондугу ачык белгилүү болчу.

Акын бул маселени бир нече ирет көтөргөндүгүн дагы бир ирет айтып өтөт. Биринчи том азап менен оңдолуп, экинчи жана үчүнчү томдор оңдолбой эле жарык көрүп жаткандыгын айтат.«Биринчи жана экинчи томдогу кийин кирген саясий-улутчул мүнөздөгү каталыктар, арийне, андай «алалыктан» 3-жана 4-томдор да куру эмес» деп, Көкөтөй каза болор алдында ашка кимдерди чакыруу, кимдерди чакырбоо тууралуу масилетиндеги сөзүнө кайрылып «орус элин чакырбай эле койгула деген» [12] сөзүн мисалга тартат. Бирок бул саптарда оруска каршы эч кандай идея берилбейт, анан калса эпосту карандай чындык, мамлекеттик документ катары саноо туура эмес экендиги талаш-тартышта канчалык көп айтылганы менен акын өжөрлүк менен беттегенин берген эмес.

1946-жылы Москвадан жарык көргөн «Чоң чабуул» китеби пайдалануудан алынсын деген өндүү жалпыга белгилүү документтик так фактыны таптакыр танып жатышкандыгын, жогоруда айтылган документтерде: «Чоң чабуул» улутчулдар реакциялык түрдө бурмалаган «Манастын» олуттуу бөлүгү» деп кашкайта жазылып турбайбы? деп оппонентеринин (С.Мусаев, К.Асаналиев) муну байкашпай жатышкандыгы үчүн күнөөлөйт.

Мурда да КП БКнын катчысы Молдобаевге кат жазганын, жоопсуз калгандыктан пленумда сүйлөгөндүгүн белгилейт. КБВ менен С.Орозбаковдун вариантын салыштырып караш керек эле дейт. Акын оппоненттеринин оюн дагы бир ирет жалаа, бузукулук деп атап, жыйынтыгында: биздин нукура элдик, идеологиялык, таптык позициябызга ылайык реакциялык-улутчул, феодалдык-клерикалдык кириндилердин бардыгынан тазалануу тийиш» деген корутундусун чыгарат. [13]

Макала 40-50-жыл мурда жазылганда актуалдуу болмок. «Манас» эпосунун тегерегинде олуттуу маселени көтөрүп чыккандай таасир калтырмак дегенибиз менен акындын ушул пикирлери ошол жылдары эле жалпы кыргыз интеллигенциясы тарабынан колдоого алынбай карама-каршы тараптардын талкуусу жүргөн эмеспи. А.Токомбаевдин эпоско койгон дооматтарынын канчалык чындыгы бар экендигин тастыктоо аракетинде анын жана анын оппоненттеринин пикирлерине кенен токтолгонубузда, акындын позициясынан улам «Манас» эпосуна коюлган негизсиз дооматтардын бардыгын актоону, бардык адилетсиз талаш-тартыштардын тууралыгын ырастоону көрө алдык. Андан да конкреттүү айтсак, эпоско жан-дили менен кызмат кылышкан биринчи жана экинчи муундагы кыргыз интеллигенциясынын трагедиялуу тагдырларынын күнөөкөрүн актоого туура келет. Тилекке каршы «Манас» эпосундагы акын атаган катмарланыулар советтик идеологиянын утурумдук-коньюнктуралык саясатынан улам келип чыгып, акырындык менен өзүнүн маанисин жогото баштаган.

Акын акыр аягына чейин көшөрүп, өз позициясынан кайтпастан, анын тууралыгына ишенгендигин А.Токомбаевдин үй музейинин архивинен алынган дагы бир Кыргызстан КП БКнын биринчи катчысы А.Масалиевге жана КП БКынын катчысы Г.Н.Киселевго багышталган катынан байкоого болот. Акын өзүнө карата жактырбоочулуктун себебин С.Орозбаковдун вариантындагы редколлегия тарабынан кетирилген идеологиялык жана саясий олуттуу каталарды көрсөткөндүгүнөн улам деп эсептейт.

Ошол учурда А.Токомбаев улутчулдук тенденциясы совет мамлекетинин тарыхында болуп көрбөгөндөй актуалдуу боло баштаганын сезбей калган. Мурдагы улутчулдар азыркы улуттук баатырлар катары санала баштаган аң сезимдеги төңкөрүштү өз учурунда илгиртпей байкап кала албаган акын «улутчулдук» маселесин көтөрүү менен жаза басып алып, улуттук нигилизми үчүн күнөөлөнгөн.

Акын өзүнүн таржымалындагы бардык талаш-тартыштарга улум-улам токтолуу менен өзүн актоого аракеттенет. Тилекке каршы бул аракет акындын өзүнө каршы иштеп калган.

Адабияттар

1. Кыргызстан КП БКнын секретарлары жол. А.М.Масалиевге, Г.Н.Киселевго Кыргызстан КП БК мүчөсү Аалы Токомбаевден кат // Жаңы Ала-Тоо.-2011.-№9.-Б.142-148.
2. Көрсөтүлгөн кат
3. Көрсөтүлгөн кат
4. Көрсөтүлгөн кат
5. «Мунун пайдасы кимге?» // КМ. - 1988. - 30-май.
6. Көрсөтүлгөн кат
7. Көрсөтүлгөн кат
8. Көрсөтүлгөн кат
9. Көрсөтүлгөн кат
10. Көрсөтүлгөн кат
11. Көрсөтүлгөн кат
12. Көрсөтүлгөн кат
13. Көрсөтүлгөн кат

Г.А. Ногойбаева, БГУ

РОЗА КАРАГУЛОВАНЫН ПОЭЗИЯ ЖАНРЫНДА КӨРКӨМ ЭСТЕТИКАЛЫК АЧЫЛГАСЫ

Дүйнөнү көркөм таанып билүүдөгү поэзиянын, ырдын ролу, нактай касиети жөнүндө В.Г.Белинскийдин айтканын эске салалы: “Поэзия – бактагы кулпурган роза гүлүн сүрөттөйт, анын жалаң заттык жагын алып таштап, анын жыпар жытын, анын назик өңүнүн кулпурушун алат да, жаратылыштагыдан да башкача өзүнүн назик жана кооз гүлүн жасайт”[1].

1970-80-жылдар - бул мезгил аялдар поэзиясында өзгөчөлөгөн көрүнүш болду. С.Акматбекованын “Жамгыр” аттуу алгачкы китеби жарыкка чыккандан

кийин кыргыз адабиятында интимдүү лирика, медиативдик ырлар орун ала баштаган. С.Акматбекова менен катар эле Р.Карагулованын ырлары тууралуу убагында көп сөздөр айтылган.

Айтсак, "...Адабиятта өзүнчө багыт катары калыптана албаса дагы, символизм менен натурализм чыгармаларына сиңишип жолуккан импрессионизмдин элементтери С.Акматбекова менен Р.Карагуловадан байкалды. Кыргыз адабиятынын үлгүлөрүн биз буга чейин агым, багыттарга ажырымдап карабагандан кийин, бул маселе талаштуу көрүнүшү мүмкүн. Бирок жогорку эки акындын поэзиясын төл поэзиядан айырмалап турган көрүнүш — импрессионист сүрөтчүлөрдүкү сыяктуу алардын жазгандарында да эч кандай кескин контурлардын жоктугу, палитраларынын ачыктыгы, турмуштук кадимки эле көрүнүштөр жатканына байланыштуу, б.а., алардын ырларын окуп жаткан окурман баланча ыр жаратылыш же сүйүү, же өмүр жөнүндө деп бөлүп карай албайт. Ырларында ойлор өтмө катар жуурулушкан, "таза байкоого" артыкчылык берилип, алар искусстводогу идея, жалпылоолордон, бүткөн жыйынтыктуу көрүнүштөрдөн баш тартышат. Ага караганда ар бир көз ирмемдик абалдарын, көз ирмемдик тышкы көрүнүштөрдү ырга салышат. Бул бир жагынан алардын дүйнө кабылдоодогу өзгөчө сезимталдыгына, экинчи жагынан дүйнөлүк адабияттан алган таасирлерине байланыштуу"[2] - дейт адабиятчы А.Эгембердиева.

Дүйнөнү көркөм кабылдоонун мындай жаңы көрүнүштөрү, кубулуштун адаттагыдан башкача кабыл алынып, жаңыча көркөм элестүү, предметке, көрүнүшкө, кубулушка кандайдыр бир өз алдынча жаңы көз менен кароо, туюу, көркөм ойлоонун жаңы стихиясынын ырдын бүт тулку боюна сиңип, мазмуну жаңы ажар, жаңы кооздук менен ачып берүү аракетинин болуп жаткандыгы байкалат. Жүрөктү уялаган турмуштук сыр төгүү, түпкүлүгү чынчыл жана назик поэзияны С.Акматбекова, Р.Карагулова, Ш.Келдибекова, А. Узакованын ырларынан кезиктирсе болот. Ошондой эле, орус адабиятындагы Анна Ахматова, Марина Цветаева, Белла Ахмадулинанын поэзиясы менен дүйнөлүк адабият сыймыктанып окуп жатабыз. Жогоруда саналган акындардын ар биринин адабиятка кирүү жолу, андагы изденүү, акындык тагдырлары ар түрдүү. Алардын бардыгында тең негизинен коомдук темалар орун алса да, окурманга байкалып-байкалбаган ар биринин арман-өксүгү же бактысы бар экени сезилет.

Роза Карагулова кыргыз адабиятынын поэзия жанрына нукура көркөм асылдык чен-өлчөм менен алганда кыргыз поэзиясынын таланттуу акыны. Акындык табият, нарк-насил менен нускаган ырлары адамды түйшөлтүп, бул өмүрдүн асылдыгын, кайталангыстыгын, аруу ыйыктыгын жана азаптуу түйшүктүүлүгүн туюнтуп, күйүнтөт, ыр саптарында адамды ой чектирбей, санааркатпаган бир сабы жок. Чыныгы поэзия гана дал ушундай адамды азыктандырган, көрктөндүргөн, шык берген, улуу сезимдер, бул сезимдер болбосо поэзия кайдан жаралсын.

Роза Карагулованын ырлар жыйнагы «Кыз дүйнөсү» (1975-ж.), «Көл тынышы» (1977-ж.), «Жолдо» (1984-ж.) «Тынчы жок талаа» (1988-ж.), «Капчыгай» (1991-ж.) кыргыз көркөм дөөлөтүнүн ордолуу кенчи. Анткени, ар бир ыры ойго бай, ыйбаалуу, санаачыл, элестүү, жан дүйнөнүн, көңүлдүн ыргагын кылдат, көркөм чагылдырат. Турмушту, дүйнөнү мындай жеке кабылдоодо, баамдоодо өз алдынчалык, аналитикалык акыл иргөө поэзиябызда сейрек жолугат.

Акын жашоодо адамдардын убайымданган, санаа жуткан, кабатырланган, түпөйүлдөнгөн, түйшөлгөн, шагы сынган, түтөгөн, куштарланган ички жан дүйнөсүн таасын чеберчилик менен ачып, үлпүлдөгөн сезимталдык менен башкага туюнта алышы чоң акындык чеберчилиги, акындын ыр саптарынын туюнтулушунун өзгөчөлүгү - анын поэзиясынын сенин тагдырыңа өзөктөш, тамырлаш ички ыргакты, туюмду, маанайды козгоп тургандыгында:

...«Аба таза» деп ойлоого үлгүрөм
Автобустан түшө берип жаңыдан.
Көзгө түшөт гүл айдалган бир короо
Майда отундар самоорго жарылган.
Өзүмчө аста кубангансып коёмун
Кол арыкта ыкчам суунун үнүнө
Бүт тунгусу аман-эсен беймарал...
Айылдаштай жанга жагым бу дүйнө.
Эркелегим келип турат бүгүн бир,
Асылкечтүү теңтуштардын баарына [3].

Ар пенденин аруу сезимдерин, адеп-ахлагын, тирүүлүктөгү аздек сезимдерди, асыл достукту, ыйык биримдикти, махабаттын ачуу-таттуусун, башкача айтканда, дүйнөнү өз алдынча таанып-билүүсүн даңазалаган, ошого кудурети жеткен лирикалык, граждандык ырлары адамды маашыркантып далай ойго салат:

Тоолордо да, талааларда кар жатат,
Жалгыз түстөн көз талдырган бүт өрөөн.
Мисирейтип тазалыктын кыймылын,
Тоңдурмакка аяз андан күчөгөн.
Жаз келет деп, эрийбиз деп ойлобойт,
Даректардын берметтенген шурусу.
Кыштын күнү узак , узак өзгөрбөй,
Жанга тиет өрөөн аппак турушу.
А тек гана табигый бир нерсе да,
Аяз каарып, жаз күттүрө бермеги.
Өмүр бою жазды тилеп өзгөрбөс,
Турган талаа, ойлоносуң сен нени?..[4]

Бийиктик, назиктик, ойчулдук, табигыйлык, ыйыктык жан дүйнөнүн асылдыгын чыркырап коргоо сыяктанган көп кырдуулугу анын поэзиясынын негизги өзөгү. Баарында аялзатынын кастарлоочу асылдык касиети, керемет жан сыры, үнү тунук тазалыгы ай жаркын чагылдырылган.

Суктанып адамдыктын дүйнөсүнө,
жашоону күндөй жарык сүйгүм келет» -

дегени анын жүрөк түпкүрүнөн кайнап чыккан турмуштагы өз туюму.

Тирүү толкун жалгызсырайт
Үзө тартып жан сырын.
А жүрөгүм эркиз сүйөт,
Сүйөт ойго сүйөнүп -

деп кыялдануу менен анын муңайым кусалуу ырларына чөмүлөсүң. Акындын сезим дирилдеткен ырлары өтө арбын. Көңүл уйгу-туйгуланып, түйшөлүп, азап тартуусу ар кимдеги өксүк, арман. Өжөр тирүүлүк өжөрлөнсө дагы ага каршы туруп:

Сыздап калат неге көңүл күтүүсүз,
Көз карашка же сөздөргө урунуп.
Көл үстүндө туйлап турган толкундай
Желге айланып кетүүчүдөй суурулуп -

деп аруулантып, жабырланткан, дүрбөлөңгө салып ой агымына кептелткен чыныгы ыр саптары көңүлдү эргитет. “Сен алыссың” деген ырынын саптарында:

Сен алыссың,
Санаамдан да алыссың.
Кусалыкты жүрөгүмө агыздың,
Жакпай кетет жаай албай кайрадан,
Шамал кууган булут болуп калышың» -

деп акындын бул салыштыруулары өтө жандуу.

“А сырлар ыза батпас долу кыял,
тынчы жок табигый,
таасын менин оор мүнөзүмдөй» -

деп ынандырат. Анткени:

«Жеңилүүмдө бар болуудан түңүлбөй,
Жеңишимде бөксөлүгүн бир сезип...
Күтүүлөрдөн издеп таап өзүмдү,
Алып өтөм жаңы жээкке ой кечип,
Жазды туурап жашоо үчүн турмушта,
Кайталанып келүү үчүн турмушка...-

деп үмүткө, жашоонун түбөлүктүүлүгүнө ишентирет. Бул өз махабаты үчүн күрөшкөн инсандын ички жан дүйнөсү. Аны акын таасын чагылдырган :

Анан кантсин, кайгы эмеспи адамга,
издегенин таппай өтүү дүйнөдөн...» -

көрсө сүйүү бакыт эле эмес, арыбас арман, бүтпөс ыр экен.

Көңүл кушун алаксытып,
кыял мага кылат далай санатты, - дейт.

Көрсө дүйнөнү кабылдоону, чагылдырууну жон териң менен сезиш керек турбайсыңбы. Ушуга келгенде акын ооруп турган көңүлүн муңайым айтат, жаап-жашырбай улам ачылат. Анын өзгөчөлүгү ушунда, ырларынын жеке стили, үнү, өз интонациясы, тубаса багыты, көрөңгөлүү дүйнө таанымы менен айырмаланат.

Акындын поэзиясынын негизги өзөгү таза сезимди, адамгерчиликти, түшүнүшүүнү асыроо, ыйыктоо жана адал жүрүп бирин-бири ак ниет колдоо, ал абасуудай адамга өтө зарыл керек экенин айтат. Ансыз да тагдырдын таш боордугу, табышмагы арбын дейт. Аялзатынын таза ишенимин, ыйманын, үй-бүлө, сүйүүнү коргоосу, бүлөөдөгү кара жолтой тоскоолдуктарга нааразы болушу, акындын ички кредосу сыяктанат. Мис., «Жүрөк жөнүндө ырында» мындай:

Бастым жолду куш канатын талыткан,
Уктум сөздү жалаң, заарын агыткан.
Адам дагы, турмуш дагы тескеди,
Кайткын деди,
Жүрөк үнү айдап жүргөн багыттан.

“ Турмуш жөнүндө” деген ырынын саптарында:

Ыйлап жатсак турмуш турду иши жок,

Себеби:

мерездерди эзбейт сезимдер.
Жеткен жерин күйгөн чөптөй кууратчу,
ачуу сөзгө себеп даба бар бекен?

Ошондуктан:

Унутулсун жагымы жок нерселер, - дейт.
Дегим келет:
Келберсиген, кеңирсиген табият.
Окшотсоңчу, бир өзүңө, бүткүл адам ыйманын -

дегени дүйнөлүк түйүндүү маселе. Чиркин, «турмуштагы жан кейиткен нерселер санаалардын кирдешинен башталганын» акын таасын айтат. Ыймандын, көңүлдүн кирдегени, бүгүнкү күндүн да оор, жапа чектирген көйгөйлөрүнүн бири.

Тынч жашайлык дедик эле баарыбыз,
Колдон келсе санааларды оорутпай.
Жаңылыштык бар өңдөнөт ошондо,
Турмуш неге көнө бербейт ошого.

же

Адамдардын кыянаттыгы жетпеген,
Болгум келет жаш баладай табигый.
Адамдагы кир ойлорду сезбеген.

Ошенткен менен турмуш ыргагы, тагдыр табышмагы көп:

Барсыңбы?» деп бирөө жүрөт жол жакта,
Бардыгынан аша кечип олтурсам -

дейт кайра акын көңүл кирдегени менен тирүүлүк бүтпөйт, ал уланат, кайталанат, үмүттөндүрөт. Кээде шаңдуу жарк дей түшөт. Ички сезим бүлүнбөгөн, эчен муздап, нечен жалындаган учур азбы? Акын ошо опоосуз жан дүйнөсү эрте кирдегендерди:

Өзүңдү сүйүп калгым келээр балким,
Көңүл сууп махабаттан жүргөн менен.
Жашабай келди-кетти сезим менен,
Бирөөнү сыздай сүйүп калсаң экен -

дейт. Таза сезим аркылуу аруулануу, тазалануу, кайра жаралуу, оңолуу түпкүлүгү оң көрүнүш го. Карасаңыз:

сүйүктүүмдүн элесине жылынат,
көңүлдөгү баардык назик өзгөрүү -

деп өмүрдөн пенденин көңүлү калбастыгы. Сезимди буй кылып, муңкантып, кууратканы:

Ниетиңде аяп туруп какмалайсың,
Бактымды кармап турган шорумдайсың» -

деп болгон ниетке жараша жашоо жаралаары жөнүндөгү турмуш чындыгы:

Кайталана берчү тагдыр сынынан,
Калды менде эсеп жеткис тирүү муң.
Ким бирөөгө бөлүшүүнү тилеген

Бирок кандай болсо дагы:

Түн уйкудан безип турган эмне адам,
Жалгыз бекен, жаралуубу намыстан.
Жек көрүүбү же сүйүүбү, кызганычпы
Көкүрөктө бир от күйүп турган оң - дейт .

Дал ушунусу менен адамзат улуу, карама-каршылыктуу, түбөлүктүү го. Бул жашоонун маңызы.

Туйгум келет сагынычыңды чынчыл ак,
Таш булактай көк аскага сыйбаган.
Жакшы көргөн адамымдын жоосунун,
Түбөлүк бер, унута албай калайын .

Жыйынтыктап айтсак, акын Роза Карагулова замандаштарынын турмушка болгон мамилесин, мүнөзүн доордун өз күзгүсүнөн лирикалык каарман аркылуу таасын чагылдырат.

Өмүрдүн баары жаралса жалкы ааламга,
Тынчыбай алар түгөйүн издейт эмнеге,
Табылса танат, себеби аны ким билсин?
Кейишет анан, кейүүчү себеп аз беле?..
Махабат, сени макташса жүрдүк ишенип,
Мээрбан десе, мээримдүү жылан экенсиң.
Умтулуп сага көп күйүп жатат жүрөктөр
Тана алгыс кылып баркына кимдин жетесиң? [5]

Бул уникалдуу саптар жалпы адамзатка тиешелүүлүгү менен баалуу. Бул өлбөстүккө умтулуу эмес, өмүргө куштарлануу, жашоого кумарлануу, келечекке жоопкер болуу. Асыл нарк кандай максатка умтулганы, аткарылганы менен ченелип өлчөнөт эмеспи. Ар бир талант өзүнүн деңгээлине жараша коом менен мезгилдин сынынан өтүп, иргелип, анан барып тарыхтагы өз ордун ээлеп калышы керек.

Роза Карагулованын стили, манерасы жана акын катарында башкалардан айырмаланган өзгөчөлүктөрү келечекте илимий изилдөөлөрдү талап кылып турат.

Адабияттар

1. Эркебаев А. Азыркы учур жана кыргыз поэзиясы. – Ф., Кыргызстан, 1980.
2. Эгембердиева А. Кыргыз аялдар поэзиясы, көркөм табият, тарыхый өнүгүү идеялык-стилдик өзгөчөлүктөрү.- Б., 2010.
3. Карагулова Р. Тынчы жок талаа. //Ырлар жыйнагы – Ф.,Кыргызстан, 1988. -8-б.
4. Карагулова Р. Күнгө сыр айтуу.Поэма. \\Капчыгай –Б., 1991 –24-б.
5. Карагулова Р. Капчыгай –Б., 1991. – 12-б.

К.Жаманбаева,
КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту

КОРГООЛДУН ЫРЧЫЛЫГЫНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ

Коргоолдун ырчылык чеберчиликти комузчулук менен бирге айкалыштырып, “сегизге чыгып серпилдим, сергүүн желдей желпиндим”, “жооруттум курган аякты, алдым колго акыры атадан калган комузду”, “эчки айдасам тынчыбай, чыгардым арман добушту” – деп өзү ырдагандай жокчулук, оор турмуштун айынан комузга үн кошуп ырдап, эчки-койдун артында эрмек кылып күү чертип, кийин бул шыгы улам өөрчүп олтуруп, эл эрмеги боло баштайт. Ал акырындык менен сөзгө-сөз кынап, айылдагы бозо-жоролордо, кыз оюндарында ырдай коюп жүрөт. “Бир нерсени көрүп ынануу, жактыруу, бара-бара эңсөө, атайы көңүлүн төшөө кабыл алууну пайда кылып”, ал жүрө-жүрө ошол өнөрдү (же кесипти) чын дилинен сүйүү менен коштолуп, ал учурдан баштап эске тутуу калыптанат”[1, 32-б.] – деп ырчылык өнөрдүн калыптануусунун алгачкы уучуру тууралуу А.Обозканов жазгандай, Коргоолдун ырчылык, комузчулук өнөрүнүн алгачкы учуру чыгармачылык салттуулук менен бул өнөрдүн кызыгын көрүп, калк арасында кадырынын арта баштаганын сезип, жаштар арасында жамактатып ырдоого алгачкы көндүмдөрүн калыптандыра баштайт. Жаш бала улам жыгылып, улам кас туруп басууга көндүм-шыгын арттырган сыяктуу чыгармачыл өнөр адамдары дагы өзүнө чейинки ырчылардын чыгармаларын эл алдында аткарып, салттуу чыгармаларга кайрылуудан баштайт. Бул тууралуу айтылуу музыка изилдөөчү Б.Алагушов Коргоолдун “акын Токтогулга жолуккандан кийин ырчылыгы бир топ төшөлгөнүн, ал өзгөчө Токтогулдун ак жерден Сибирге айдалганда тарткан азаптарын, көргөн кордуктарын көр оозуна көгөөндөлгөн муңун баяндаган “Арман кербезин”, жалгыз баласынан айрылып, кайгыга батканын камтыган “Балам жогун”, терең философиялык ойлорго жык толгон “Дүнүйөсүн”, адамдарга акыл-насаат айтуу менен кайрылган “Санат обонун”, күлгүн өмүрдүн барында гүлдөтүп дооран сүрүүгө (кыздарды) чакырган “Гүлдөп алын”, жаштыктын жалбырттаган тунук махабатын сыпаттаган “Алымканын” өткөрө кумарлануу, ак дилден берилүү менен аткарганын” [2, 20-б.] жазат. Демек, Коргоол ырчылыктын салтын улай чыгармачылыгынын алгачкы учурунда Токтогулдун чыгармаларын аткаруу менен устат ырчынын сөз кынаптоо, уйкаштыктарды түзүүнүн жолдорун, комуз менен поэтикалык ойду айкалыштыра так берүүнү, портрет түзүүнү, көзү көргөн объективдүү дүйнөнү поэтикалык ой менен чагылдыруу көндүмүн калыптандырып, устатынан ырчылыктын зарыл чеберчиликтерин үйрөнөт.

Ырчылыкка ышкысы күчтүү талапкерлер өзүнүн ар бир көргөнүн же укканын илгиртпей илип алып, эсинде сактап, таң калыштуудай эске тутуу жөндөмүнүн бийик экендиги менен айырмаланат. “Андыктан булар алгач ырчыларды ээрчип ырдап, б.а. таасирди сырттан туруп кабыл алып, анан алда нече машакаттан өтүп өзүнчө көнүгүп, бара-бара жетилип, бара-бара өз жолун таап кетишет” [3, 18-б.]. Коргоол дагы элдик ырларды, устатынын чыгармаларын калк

алдында тартуулай коюп жүрүп, өз алдынча ыр куроонун алгачкы баскычында сөзүнөн жаңылып, уялып качып көп машакаттан өтүп, тапталат.

Коргоолдун чыгармачылыгы анын акын болом деген ички дегдөөсү, өздүк талабы менен " үйрөнүүгө өнөрүн, өмүрүмдү арнадым" деп акын өзү ырдагандай караламан эмгектин, күүчүлүк менен ырчылыктын албан таалиминин айкалышынан курчуп, улам тапталып олтуруп, Токтогул менен топ жыйында ырдашып, салабаттуу санат куруп жүрүп "ырчы", "акын" деген атоого арзып, эл оозуна алынат. Ошентип, Коргоол топ жыйында жарчы аталып, айтышка түшсө алдына киши өткөрбөс куйкум тил, курч сөздөрү менен өнөктөшүн өрөөлөп, комуз чертүүдө калкка кадимкидей рахат тартуулоочу бийик өнөрдүн ээси болуп чыга келет. Анын далили катары 1935-жылы Фрунзеде өткөрүлгөн комузчулук жана ырчылык боюнча олимпиадада комуз чертип, ага үн кошуп ырдаган Коргоол биринчини алып, сый урматка татыганы [4] тууралуу маалыматтар бар.

Ырчылыкта төрт тарабы төп келген ырчы өзү билген, өздөштүргөн ырчылыктын сырларын кези келгенде шакирттерине өткөрүп берип, чыгармачылыктын удаалаштыгын же үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылат. Оозеки жашап, оозеки өнүккөн кыргыз маданияты, асыресе, ырчылык, айтуучулук, комузчулук ж.б. өндүү өнөрлөрдүн кумга сиңген суудай жок болуп кетүүсүн алдын алган мына ушул чыгармачылыктын удаалаштуулугу (преемственность) б.а. өнөр үйрөнүү, үйрөтүү салтынын өз тартибинде сакталганында. Коргоол дагы бул жөрөлгөдөн сыртта турбай жогортон белгилегендей Ниязаалыдан комузчулук өнөрдү, Токтогулдан ырчылыкты өздөштүрүү менен өз алдынчалыкка өтүп, чоң ырчы атала баштаганда

"Эми жаштарымды айтайын,
Кадыркул, Актан, Малабаш.
Кади, Алтымыш, Тууганбай.
Абдыш, Азис, Качкынбай.
Балдарым неге айтпайын.
Ээрчитип кунан тайларым,
Эркечтей жолду баштайын"
("Акындар жөнүндө")

деп өзү эскергендей, Токтосун Тыныбеков, Алтымыш Мундузбаев, Тууганбай Абдиев, Эстебес Турсуналиев өңдүү жаңы муундарга ырчылыктын алгачкы «алиппесин» үйрөтүп, өзү билген чыгармачылыктын сырларынан

Тууганбайга:

"Бадалдын көркү шагында,
Балтанын күчү сабында.
Бал кошкондой сөз айтып,
Барган жерде жаңы ырда.
Бучкакка төөнү чапкандай,
Буйдалбастан шар ырда!"[33,183-б]

Актанга:

"Капилеттен сот болсо,
Көңүл улап ырдап өт,
Көпчүлүгүң топтолсо,
Көп суктанба сулууга.
Катуу кетпе улууга.
Иштесең үндөөсүнө чык,
Кулак кымбат кугууга"[5, 202-б]

Токтосунга:

"Акын болсоң аныкбол,
Атагы чыккан Калык бол.
Артыңда балдар сөз кылып,
Айта жүргөн тарых бол" [5, 155-б] –

деп бөлүшүп, улуулук, устаттык ак батасын берип, өз мектебин түзүп койгон дешке болот. "Жаш талапкерди акын катары тарбиялоодо ырчылыктын мүнөзүн, тигил же бул ыктарын, көз карашын, турмуштук позициясын аныктоодо өзүн-өзү алып жүрүүнүн мотивдерин калыптоодо негизги роль ойногон чыгармачылык таасирлердин жыйындысы гана аныкталган тарбиянын деңгээлин көрсөтөт" [6, 71-б] демекчи, Коргоол шакирттерине ыры аркылуу эле акыл-насаат айтып койбостон, калк көйгөйүн жашырбастан ачык ырдап, хандан-бектен кайра тартпаган өзгөчө курчтугу менен таасир берип, өзгөчө сапаттарды калыптандырууга шыктанткан. Демек, Коргоолдун чыгармачылыгында өнөр үйрөнүү жөндөм, көңүл буруу, эске тутуу өңдүү психологиялык прцесстердин аркасында ички даярдык, кайталоо, элдик ырларды, устаттардын чыгармаларын ырдоо, чыгармачылык таасир өңдүү баскычтардан өтүп жамакчылыктан тарта чеберчиликти өздөштүрүү, өз алдынчалыкка өтүүгө багыт алса, өнөр үйрөтүүдөгү үлгү болуу, акыл-насаатын айтуу, бата берүү өңдүү салттуу жөрөлгөлөрдө уланып, устат-шакиртчиликтин уңгулуу уюткусу катылган. Мына ушундай эриш-аркактуу татаал процесстин аркасында ырчылыктагы төгүп ырдоонун көндүмдөрү пайда болуп, "кандай тематикада болбосун эч такалбай, турган эле жеринде төгүп жиберчү автоматикалык ыкка, ал турсун каршылашы тарабынан берилген оңбогондой татаал табышмактуу соболдорго (айташта) жоопту математиктердей так, шыр айта салчу укмуштай шамдагайлыкка көнүп, эсепсиз эчен көп фактыларды, каармандарды, топонимдерди, этнонимдерди, тарыхый кырдаалдарды эсине бекем түйүп" [3, 24-б], поэтикалык таасирленүү менен турмуштук терең мазмундун төп келишкен, гармониялуу айкашкан жеринен жаралган [7, 15-б] импровизациянын жогорку чегине көтөрүлөт. Коргоолдун чыгармачылыгындагы автоматикалык түрдөгү төгүп ырдоонун мисалы ого эле көп. Айталы, Токтогул районунда устатынын кайсы бир мааракесинин урматына эстелигин ачышып, шакирти катары аягында Коргоолго сөз бергилген экен. Анда Коргоол "Сүрөтүң турат өзүң жок, Токтогул сүйлөйүн десең сөзүң жок", "Обдулуп сени көргөнгө, менин оң ыптамда көзүм жок" деп ырдап жатса, эл арасынан бирөө "Эй, Коргоол Токтогул өлдү мен калдым, Эшмамбет өлдү мен калдым" –деп эле боздойсуң деги сен качан өлөсүң" деп калды дейт. Ошондо Токтогул тууралуу ырын дароо токтотуп: "Капилет тийбес ок барбы, Калыстык кылбас сот барбы?", "Сексен бешке жетип өлбөсөм, Мага алтымыш беште бок барбы" деп ырдап коюп, дароо устаты тууралуу ырын улады дейт. Анча көп убакыт өткөрбөй дагы бири "Ээй, Коргоол, борбордон атайы Токоңдун урматына Кубанычбек Маликов деген акын келиптир, аны да ырыңа кошо кет" десе, дароо К.Маликовдун өтө карыбаса деле кулагына аппарат тагып жүргөнүн, "кайра айтсаң" деп жанындагысын жадата турганын ырга салып,

"Кудай муну даарыптыр,
Көп жашабай карыптыр.
Кеп-сөздү арбын угат деп.
Кулагын мурда алыптыр.
Куймасындай Нарындын,
Кыйкырганды укпаган,
Керең болуп калыптыр" –

деп ырдап коюп, устаты тууралуу ырдаган ырын улай берген экен" [8, 41-б.]. Мына ушундай чечерчиликтин бийик сересине көтөрүлгөн Коргоолду куудулдугу, төкмө акындыгы, балбандыгы жана олуялыгы менен даңкы чыккан Куйручук: "ырчылардан сага даба жок" - деп ырдашпай бастырып кетсе, устаты Токтогул "Кордоп ырдоо жагынан, Коргоолдон башка болбойт" – деп акынга өзгөчө ызаат кылышы эле анын төкмөлүгүнүн кандай деңгээлде экенинен кабар алса болот.

Адабияттар

1. Обозканов А. Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары, синкреттүү абалы. – Б.: "Шам", – 2006, –264 б.

2. Алагушов Б. Төрт тарабы төп келген шайыр эле // К-те: Ак таңдай, залкар талант Коргол Досу уулу: изилдөөлөр / Түз.: О.Э. Капалбаев, Н.Ө.Бусурманкулов, Н.Т.Тотонов. – Б.., 2013. – 148 б.

3. Обозканов А. Калык Акы уулунун көп кырлуу чыгармачылык өнөрканасы [Текст] / А.Обозканов – Б., – 2004, –140 б.

4. Үмөталиев, Т. Кириш сөз ордуна. Ырлар жыйнагы / Китте: Коргоол ырчы. [Текст] / – Ф.: Кырмамбас, –1963, –80 б.

5. Коргоол: Ырлар, термелер, айтыштар, эскерүүлөр. / Түзгөндөр: М.Ондошева, С.Батыркулова / – Б.: "Турар", 2013

6. Тыныбеков Т. Коргоолдун аңгемеси. // К-те: Коргоол. – Бишкек: "Адабият", – 1993, –316 б.

7. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. II томдук. Т.I – Фрунзе: Кыргызстан, -1980, - 770 б.

8. Өмүрканов А. Булбулдун таңшык үнү эле. Китепте: Ак таңдай, залкар талант Коргол Досу уулу: изилдөөлөр / Түзүүчүлөр: О.Э. Капалбаев, Н.Ө.Бусурманкулов, Н.Т.Тотонов – Бишкек: 2013. – 148 б.

Baktiyar ABDICALİYEV
Kırgızistan Türkiye Manas Üniveritesi,

EKİM DEVRİMİ ÖNCESİ ORTA ASYA VE KAZAKİSTAN'A GELEN SEYYAHLARIN ESERLERİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRME

1917-жылкы Октябрь Революциясынан мурда Орто Азия жана Казахстандын аймагын кыдырган Европалык жана Россиялык саякатчылар тарабынан жазылган очерк чыгармалар бул аймактын тарыхы үчүн өтө маанилүү негизги булак мүнөзүнө ээ болуп саналат. Бул саякатчылардын ар биринин миссиясындагы максаттары жана милдеттери ар башка болуу менен бирге алар аймакты өз көзү менен көрүп, бул аймактардын географиялык, этникалык, социалдык, экономикалык, маданий жана башка өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу өтө кызыктуу жана мааниси зор маалыматтарды жазып калтырышкан. Революциядан кийин Совет бийлиги тушунда дагы бул аймак тууралуу жана элдери тууралуу көп маанилүү эмгектер жазылган болсо дагы өкүм сүрүп турган коммунизм режими жана идеологиясынын сыртына чыгуу мүмкүн болбогондугун эске ала турган болсок, революциядан мурда жазылган эмгектер алда канча обьективдүү мүнөзгө ээ болгондугу талашчыз. Бул макалада мына ушул авторлор жана алардын эмгектери тууралуу маалымат берилмекчи.

Ekim, 1917 Rus Bolşevik ihtilali öncesi Orta Asya ve Kazakistan'a gelen Avrupalı ve Rus seyyahlar tarafından kaleme alınan hatırat eserler bu bölgenin tarihi için önemli ana kaynak niteliğini taşımaktadırlar. Bu seyyahların her birinin amaçları ve görevleri birbirlerinden farklı olarak bölgeyi bizzat gezmişler ve bölgenin coğrafî, etnik, sosyal, iktisadi ve kültürel vs. özelliklerine dair çok enteresan ve önemli bilgileri kaleme almışlardır. İhtilal sonrası Sovyetler döneminde de bölge ve halkları hakkında önemli eserler yazılmış ise de mevcut komünist rejim ve ideoloji çerçevesinin dışına çıkılamadığını da hesaba katacak olursak ihtilal öncesi yazılmış eserler daha objektif bilgilere sahip olmaktadır. Söz konusu makalede bu yazarlar ve eserleri hakkında bilgi verilmektedir.

1) V.İ. Mejov, **Turkestanskiy Sbornik Soçineniy i Statey Otnosyaşşihsya Do Sredney Aziyi Voobşe i Tuskestanskogo Kraya V Osobennosti,** Sankt Petersburg, 1878, 184 s.

Eser Orta Asya ve Kazak tarihi için çok önemli kaynaklardan biridir. Ekim 1917, Rus Bolşevik İhtilali'den önce Rus tarihnameci, coğrafya bilimcisi V.İ. Mejov tarafından kaleme alınmış olup, Orta Asya, özellikle Türkistan hakkındaki makaleler, hatıralar koleksiyonunu oluşturmaktadır. Eser Mejov tarafından Türkistan General-Gubernatör'ü K.P. Kaufman'ın talimatıyla 1867'de yazımı tamamlanmıştır. Rusya'nın kendi coğrafyasına bağlamış olduğu yeni coğrafya olan Türkistan hakkında bu eser öncesinde yazılmış sistematik eserler mevcut değildi. 1888'de Türkistanskiy Sbornik'in 416 cildi yayınlanmış, her sene ortalama 20 cilt yayınlanmaktaydı. Eserin giriş

sözünde Mejov kendisi bu eserin devasa bir ansiklopedi olduğunu yazmış ve yazmaya çalıştıklarının da tamamını temsil ettiğinin söz konuu olamayacağını bildirmektedir. Eser üzerinde çalışmalar 1917'ye kadar sürmüş, ozamana kadar olan toplam cilt sayısı 591 olmuştur. Bolşevik İhtilali sonrası da yayınlanmaya devam etmiştir.

Bu eser Sovyetler dağıldıktan sonra bağımsızlıklarına kavuşan bütün Avrasya Türk Cumhuriyetleri'nin tarihleri için çok ünemli kaynaktır. Nitekim bu ülkelerde eserin araştırılması, ülkelerinin tarihi açısından içeriğinin değerlendirilmesi amacı ile ilmi heyetler kurulmuş, buna dair onlarca eserler yazılmıştır. Kazakistan'da da Merkezi Milli Kütüphane tarafından Eleonora İvançikova'nın başkanlığında ilmi heyet kurulmuş, uzun seneler devam eden fişleme işlerinden sonra Turkestanskiy Sbornik'ten Kazakistan ile ilgili kısımlar toplanmıştır.

Mejov'a ait bu eserin içeriğindeki Türkistan ile ilgili yazılar Rusça olan başlıkları alfabetik sıtaya göre konulmuştur.

Eser iki ana bolumden olusmaktadır. İl bölümü genel olarak Orta Asya'ya ait tarihi, coğrafi ve siyasi içerikli hatıralar yer almaktadır. Bu bölümü Orta Asya ülkelerindeki keşif heyetleri de seyahat bilgileri tamamlamaktadır.

Eserin ikinci bolumu Orta Asya'daki Rus hakimiyetine girmiş coğrafyalar ve Rusya'ya bağlı olmayan Orta Asya coğrafyaları adı ile iki kısımdan oluşmaktadır. Buhara, Hive, Türkmenistan, Moğolistan, Cungariya, Doğu Türkistan, Kaşgar, Hindistan'daki İngiliz varlıkları, Afganistan, Herat vs. konular üzerinde bahsedilmektedir.

2) R. Karuts, **Sredi Kirgizov i Turkmenov na Mangışlake,** Sankt Petersburg, 1910.

Eser Karuts'un Mangışlak'taki Türkmenler, özellikle Kazaklar hakkında etnografik hatırat kitabıdır. Yazar 1903 yılında yazın gitmiş, Kazak ve Türkmenlerin oradaki yaşamını müşahede etmiş, etnografik açıdan çok ilginç bilgileri aktarmaktadır.

Eser 9 bölümden oluşmaktadır. Yazar, ilk bölümünde Mangışlak'a gelmesi ve Mangışlak coğrafik konumu hakkında bahsetmektedir. İkinci bölümünde orada yaşayan Türkmenler ve Kazaklar hakkında hatıralarını yazmaktadır. Daha sonraki bölümlerde Kazak ve Türkmen köyleri, çadırları, evlilik, çocuk doğumu, yetiştirilmesi, insanlar arasındaki hastalıklar ve ölümler, halkın dini ve batıl inançları, Türkmen ve Kazaklarda el sanat eserleri, milli oyunlar, evlilik ve ölü gömme adetleri, en son olarak Türkmen ve Kazaklar arasındaki halk edebiyat eserlerinden bazı örnekler anlatılmaktadır.

3) Putesestviya Po Kirgizskim Stepyam i Turkestanskomu Krayu, A.Makseyeva, Sankt Petersburg, 1896.

Aleksey Makseyev değişik asker okullarında okumuş ve son olarak Rus Genel Kurmay Başkanlığı altındaki Nikolayevsk asker akademisinde iken Orenburg'a gönderilmiş, 1848'de Kazak bozkırlarındaki su kıyılarının araştırılması talimatı ile Aral ve Raim asker kalelerine gelmiştir. 1852'de Sır-Derya kenarlarındaki Kokand kalelerinin ortadan kaldırılması için keşif heyetin başkanı seçilmiş, 1853'te Orsk'tan Kazakistan'a yola çıkmış, Temmuz ayında Ak-Mescit'i zaptetmiştir. 1857'de asker profesörü ve yarbay olarak Rus Çar'ının talimatıyla yurtdışı seyaharlerine gönderilmiştir. Bu seyahatinde Belçika, İsviçre, İspanya, Cezayir, Mısır, Suriye ve Türkiye'yi gezmiş. 1859'da albay olmuş. Daha sonra general-major olan Makşeyev Çar'ın talimatıyla 1867'de Türkistan'ın stratejik ve istatistik ilişkileri açısından araştırma ekibine başkomutan yapışmıştır.

1848, 1851 ve 1853 yaz aylarında Türkistan seyahatleri ve daha sonraki senelerdeki Afrika, Avrupa, Orta Doğu seyahatlerinde elinde bir hayli materialleri birikmiştir. 1870'de sonra görevinde iken boş zamanlarında Kazak Stepleri ve Türkistan Kray'ı ile seyahat hatıralarını sistemleştirerek 1877'de tamamlamıştır. Bu eseri 1896'da Sankt Petersburg Genel Kurmaylık binasında yer almış asker matbaasında basılmıştır.

Eser uc bolumden olusmaktadır.

Birinci bölümünde Makşeyev'in 1848'deki Kazak steplerine seyahati hatıraları toplanmıştır. Bu bölümde Orenburg'dan çıkıp Raim'e gelişleri, Raim'deki meteorolojik gözlem çalışmaları, Aral denizini geçiş, Sır Derya, Kos Aral Kök Aral ve Kara Töbe ile Kulandı yarım adalarındaki, Barsa Kelmas adalarındaki gözlemlemeler. Aral denizinin batıve güney kıyılarının gözlemi, aynı hat ile Orenburg'a dönüş ve Orenburg'da elde edilen bilgiler üzerinde çalışmalar ile ilgili hatıralar yer almaktadır.

Eserin ikinci bolumunde 1851'de yine Sır Derya'ya Kazak steplerinde seyahat anlatılmaktadır.

Eserin üçüncü bölümünde 1853'te gerçekleşmiş hatıralar yer almaktadır.

Eserin her bölümünde Kazaklarla ilgili çok önemli bilgiler aktarılmaktadır. Örneğin Kazak cüzleri ile olan ilişkiler, Kazakları itaate almak ve Rus kalelerine Kazak hücülarını durdurmak için yapılan çalışmalar, Kazak steplerindeki Rus kalelerinin yapılmasında yaşanan sıkıntılar ve bu sıkıntıların giderilmesi için merkez yönetim ile olan yazışmaların içeriklerinden bahsedilmektedir. Bu hatıraların birinde deniyor ki, Kazaklar arasında söz sahibi olan kişiler ve hocalar tarafından ayaklanmalar zaman zaman baş göstermekteydi. Özellikle Kenesarı Kasımov ayaklanmalarının önlenmesinde bütün imkanların seferber edildiğini, Kenesarı'nın kendisini yakalama çabalarının boşa gittiğini yazmaktadır. Kenesarı Kazak bozkırlarında arkasından Rus takibinden hiç korkmaksızın rahat dolaştığını, peşine düşen askerlerden rahat uzaklaşarak Sibirya tarafına izini kazbettirdiğini, bu sefer Sibirya'ya peşinden gidildiğinde onun tekrar Orenburg civarında dolaştığını ve dolayısıyla yakalanması için iç bölgelere konuşlandırılmak için asker koğuşlarının yapılmasının talep edildiğini yazmaktadır.

4) Arminiy Vamberi, **Putesestviye Po Sredney Aziyi,** Sankt Petersburg, 1865.

Yahudi kökenli Macaristanlı olan Arminiy Vamberi 1864'te Orta Asya sehahatleri ile ilgili bu kitabını yayınlamış, eser Batı Avrupa'da, Rusya'da ve Kuzey Amerika'da büyük ün kazanmıştır. Hemen hemen bütün Avrupa dillerine tercüme adilmiş, ilk Rusça tercümesi de (bazı kısaltmalarla) 1865' te Petersburg'da yayınlanmıştır. Daha sonra tekrar 1867, 1874'te Moskova'da basılmıştır.

Vamberi'den çok önceleri Orta Asya'ya çok yabancı seyyahlar gelmişlerdir, bunlardan XIX yüzyılın 40-50 yıllar arasında Hive ve Buhara'da Rus seyyahlardan Hanıkov, Danilevskiy, İgnatev'i işaretleyebiliriz. Avrupa'dan ise Vamberi'den önce Burns ve Blockvill gitmişlerdir. Ancak Avrupa ve Rusya'da Orta Asya'yı tanıtan eserler mevcut ise de Vamberi'nin bu eseri populer olmuştur. Bunun sebebi de Vamberi'nin Orta Asya'yı tamamıyla gezdiği ve gezdiği bölgeyi tüm köşelerini tüm incelikleriyle kağıda dökmüş olmasındadır.

Orta Asya seyahatiyle ilgili bu eserini Vamberi 1864'te yayınlamış, ök geçmeden eser Batı Avrupa'da, Rusya'da ve Kuzey Amerika'da büyük ilgi ve ün kazanmıştır. Hemen hemen bütün Avrupa dillerine tercüme edilmiştir. Esrin ilk Rusça tercümesi (bazı kısaltmalarla) 1865'te Sankt Petersburg'da basılmıştır. Aynı baskısı Moskova'da 1867 ve 1874'te iki defa yayınlanmıştır.

V.A. Romodin'in yazmış olduğu önsözde belirtildiği üzere Vamberi'den daha ünce Orta Asya'ya hem Avrupa

ve Rus seyyaları gelerek kendi eserlerini yayınladılar ise de Vamberi'nin bu eseri Avrupa'da ve Rusya'da ozamanlar popüler olmuş, yakın ilgi görekteydi. İlim adamları bunun sebebini de Vamberi'nin Orta Asya'yı tamamen gezmiş ve tüm incelikleriyle kaleme almış olmasıyla anlatmaktadırlar. Vamberi'nin Orta Asya seyahati döneminde Avrupa'da ve Rusya'da Orta Asya ile ilgili ürkütücü haberler yayınlanmaktaydı, sadece Buhara'da iki İngiliz'in idam edilmesi basın gündeminden düşmüyordu. Zira İngilizlerin Afganistan'da yaptıkları zulümler halkın ciddi tepkilerine neden olmaktaydı. Vamberi ise bu seyahatini müslüman derviş suretine bürünerek rahat gezebilmiş olmakla beraber İslam dinini ve yerli halkların geleneklerini iyi biliyordu ve ona ajanlık şüphesiyle bakanlardan bu şüphelerini giderebiliyor, üzerindeki kurşun kalemle gizli not tutuyordu. Bu bakımdan Vamberi'nin eseri daha da ün kazanmaktaydı. Ancak Vamberi ozamanki kendini Avrupa'daki Doğu halklarının dinleri, tarihive etnopsikolojisi ile ilgili negativ fikrin, ozamanın Avrupa kültüründeki bencilliğin tesiri altında kaldığı için müslümanlar ve İslam ile ilgili yazılarında yanlış fikir sarfetmesi sert eleştirilere sebep olmuştur. Doğulu müslüman halklarını sinsi, insanlık dışı, vahşi olarak nitelendirmesini seyahatinde görüştüğü, konuştuğu insanların kendisine misafirperverlik, samiyetlilik, duyarlılık gösterdiğine dair yazıları kolayca çürütmektedir. Rusça tercümesindeki kısaltılmalar bu yazılardan ibarettir.

Rusça tercümesi olan bu eser dokuz esas bölümden oluşmaktadır. Eserde çoğu yerde Kırgız adıyla Kazaklar hakkında bazı yerlede Kırgız adıyla Rusların Kara Kırgız dedikleri Kırgızların kendileri hakkında çeşitli bölümlerinde bahsedilmektedir. Vamberi'nin yazılarında Kırgız dediği boyların gerçeke bu ikisinin hangisi olduğu araştırılması lazımdır diye düşünüyoruz. Onlar hakkında eserin birinci bölümünün 3, 4, 10, 11, 12, 14cü kısımlarında, Hive ile ilgili ikinci bölümün 2, 3cü kısımlarında, Buhara ile ilgili üçüncü bölümünde, Doğu Türkistan ile ilgili olan dördüncü bölümünde ve Orta Asya'daki genel tarımcılık, sanayi ve ticaret ile ilgili yedinci bölümdeki bahislerinde anlatılmaktadır.

5) Zamecaniya Mayora Blankennagelya Vposledstviye Peyezdki Ego İz Orenburga v Hivu c 1793-1794 godah, Sankt Petersburg, 1858.

Major Blankennagel'in Orenburg'dan Hive'ye seyahatindeki notları 1858'de Denizcilik Bakanlığı'nın matbaasında basılmıştır. Hive'ye Kazakistan üzerinden ulaşmasından sonra Hive ve civarı hakkıda notlar tutmuştur. Blankennagel'in hatıralarında Kazakların Türkmen, Sart, Özbeklerin yanında Hive'nin sosyal ve siyasi hayatındaki aktif olduklarını görmekteyiz. Kazakların Hive'yi Mangışlak, Astrhan, Buhara ve İran şehirleri ile bağlayan yollardaki ticaret kontrolünü de üstlendilerini görebiliyoruz. Eserde Hive'deki halkların sayısı ve aralarında Kazakların sayıları hakkında da bilgiler verilmektedir.

6) Dnevnıye Zapiski Puteşestviya Kapitana Nikolaya Rıckova v Kirgiz-Kaysatskoy Stepi, Sankt Petersburg, 1772, 104 s.

Genç yaştan askeri okullarda eğitim alan Rıçkov 1767'de Çarlık İlimler Akademisi'ne ve Rusya'nın güney topraklarını incelemek için kurulan Prof. Pallas'ın keşif heyetine kaydolmuştur. Rıçkov bu gezilerinde Ufa, Perm, Vyatsk, Orenburg ve Kazan guberniyalarına gitmiş, o yerlerin coğrafya ve halkları ile ilgili önemli notları bırakmıştır. Rıçkov 1771'de Orsk kalesinden Kazak steplerine Kalmukları takip amacı ile çıkan askeri birliğe katılmış, Kazakların sosyal siyasi ve ekonomik drumları ile ilgili bilgileri not etmiştir. Rıçkov'un bu eseri Rus Çarlık İlmler Akademisi tarafından Petersburg'da yayınlanmıştır ve Almanca'ya da tercume edilmistir.

7) A. Vlangali, **Geognosticeskiye Poyezdki V Vostocnuyu Cast Kirgizskoy Stepi V 1849 i 1851 Godah,** Sankt Petersburg, 1853, 86 s.

Dağ mühendisi olan A.Vlangaliye ait bu eser iki ciltten oluşmaktadır. Vlangali 1849-1851 seneler arasında Dağlık Yönetimi'nin (Ãîğíîå Íà÷àëüñòâî) Kazak steplerinin araştırılması talimatıyla Doğu bölgesin gönderilmiştir. Eserin birinci cildinde Kazak steplerinin kuzey-doğu bölgesindeki (1849), ikinci cildinde ise güney-doğu bölgesindeki (1851) hakkında izlenimleri kaleme alınmaktadır. Ancak yazarın kendisi bölgeye sadece yazın hem de çok kısa süre için gelip gittiği için bazı izlenimlerin tamamlanamadığını da yazmaktadır. Eserin birinci cildi yedi bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümünde Zaysan-Nor gölü ve civarı, İrtış nehri, Çin sınırları içerisinde kalmış Kazaklarla görülmeleri anlatılmaktadır.

İkinci bölümünde İrtış nehrinin sol kıyılarında geognostik araştırmaları, Kazak kabristanları, Kazak Steplerini dolaşım, Kazaklarda ar hırsızlıkları vs. anlatılmaktadır.

Üçüncü bölümünde Laylı nehrinde geognostik araştırmaları, Karaulcasık volostunun Sultanı Kulik Çingis ile görüşmeleri anlatılmaktadır.

Dördüncü bölümünde Bükön nehrindeki araştırmalar ve Nazar volostu yöneticisi Tana ile görüşmeleri anlatılmaktadır.

Beşinci bölümünde yin aynı bölge ve Kalmuk Tologoy dağlarındaki araştırmalarından bahsetmektedir.

Altıncı ve yedinci bölümlerinde Öskemen' giden yoldaki yerleşimler hakkında bahsetmektedir.

Eserin ikinci cildi 1855'te Petersburg'da basılmıştır.

Bu cilt dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümünde Ayaguz'dan Kopal'a yolculuk ve mineralli kaynakların bulunmasından bahsetmektedir.

İkinci bölümünde ise Kazakların Ulu Cüzü ve Ulu Cüz Kazaklarının yaşadıkları Karatal vadisindeki geognostik araştırmaları anlatılmaktadır.

Üçüncü ve dördüncü bölümlerind ise Sultan Ali ile görüşme ve Ulu Cüz Kazakları'nın durumları, Üygen Taş dağlarından Çin sınırı olan Burogudjir kalesine kadar bölgedeki izlenimlerden bahsetmektedir.

8) A. Yagmin, **Kirgiz-Kaysatskiye Stepi i İh Jiteli,** Sankt Petersburg, 1845, 77 s.

A.Yagmin tarafından Perovskiy'in hatırı için yazılmiş olup 1845'te Petersburg'da basılan bu eserde Kazak stepleri ve orada yaşayan halklar ile ilgili hatıralar yer almaktadır.

Eser esas iki bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümünde Kazak bozkırlarının iklim özellikleri, doğa ve bitki dünyası, maden ve mineral kaynakları hakkında bilgiler verilmektedir.

Eserin ikinci bölümünde Kazaklarda tarihten bu yana tıp anlayışı, Kazakların beden yapıları, yaşam tarzları ve görülen hastalıklar, Kumıs denilen içeceklerinin hastalıklara tesiri ve diğer Kazaklarla ilgili hatıratlarından bilgiler aktarmaktadır. Eserde yazar bazı konularda istatistik bilgilere de yer vermektedir.

9) Zapiski Missionera Bukonskago Stana Kirgizskoy Missii Za 1892-1899 gg, Efrem Eliseyev, Sankt Petersburg, 1900, 187 s.

Bu kitapta rahip Efrem Eliseyev'in Kazaklar arasında Hıristiyanlığın yayıltılma çabaları ile ilgili yazmış olduğu makaleler ve tuttuğu notlar 1892'den itibaren yayınlanmış olduğu "Pravoslavnıy Blagovestnik", "Tserkovnıye

Vedomosti" gibi gazetelerden toplanarak biraraya getirilmiştir. Rahibin ifadesiyle bu yayının amacı Rus okuyucularına Kazaklar arasında kendi Hıristiyan dinlerini yayma hizmetlerini tanıtmaktı. Rahip Efrem Eliseyev Kazakların bir yere oktumadan sürekli göç halinde olduklarından dolayı bu misyonerlik faaliyetlerinin zorluklarla yürütülebildiğini de kendi yazılarında itiraf etmektedir. Misyonerin bu amaçla 1892 yaz aylarında gelip ilk durakladığı yer Bukon idi. O Rusya'nın Doğu Avrupa'ya yakın yerleriinin sakini oldupu için buranın dinlerini, kültür geleneklerini yakından tanıyan birisi idi. İlk geldiği bu bölgenin halkları olan Çuvaş, Çeremis, Votyaklar ve Müslüman Tatarlar idi. Misyoner rahib dinlerine çok bağlı olan Tatarlar arasında misyonerlik hizmetinin zoluklarla karşılaştığını ve Müslüman Kazaklar arasında bu zorlukların artarak karşısına çıkabileceğinden emin olduğunu da yazmaktadır. Ancak Kazakların Tatarlar kadar dinleri hakkında sağlam bilgili ve ona sıkı bağlı olmadıklarını, dini vacibelerini getirmediklerini, örneğin çoğu kimselerin namazlarını kılmadıklarını daha önceden öğrendiğini dolayısıyla Kazak bozkırlarında Hıristiyanlığın kolaylıkla yayılabileceğini yazmıştır. Bunu yanı sıra Kazaklar arasına yola çıkarken Kazaklar arasında imamlarının mutlaka Tatarlardan olduğunu, fakat, Kazaklarla her nerede olursa olsun dinden bahsettiğinde dikkatle dinlediklerini duyduğunu yazmaktadır. Ancak daha sonra Kazaklar arasına gidince bütün bu duyduklarının gerçek olmadığını, Kazaklar da Tatarlar kadar dinlerine sıkı bağlı olduklarını ve misyoner faaliyetlerinin Kazaklar arasında oldukça zorlu geçtiğini de yazmaktadır.

Kitap dokuz bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde 1892'den 1899'lara kadar yürütülen misyonerlik faaliyetlerini anlatmaktadır. Kitabın en sonunda ek olarak 1897-1898 yıllar arasında Ustkamenagorsk uyezdi ve Semipalatinsk vilayetinde Panteleimon Misyoner Kiliseleri'nin yapımları ile ilgili raporları ek olarak yer almaktadır.

10) Y.P. Gaverdovskiy, **Obozreniye Kirgiz-Kaysatskoy Stepi,** Sankt Petersburg, 1803-1804.

Y.P. Gaverdovskiy'e ait bu hatırat eser (dergi) XIX yüzyılın ilk başından itibaren Kazak toprakları ve halkları hakkında ansiklopedik bilgi veren ilk eserdir.

Eser iki bolumden olusmaktadır. Birinci bölüm sade günlük tipinde yazılmıştır.

İkici bölüm ise yazar tarafından tekrar ozamanki araştırma eser yazı şekline göre düzenlenmiştir.

Yazar 1812 Rus-Fransız savaşında Borodino'da ölmüştür.

Averdovskiy bu eserindeki yazıları 180-32'de Kazakistan üzerinden Buhara yolculuğu sırasında kaleme almıştır. Rus Çariçesi'nin bizzat talimatı ile elçilik heyeti görünümünde Buhara Hanlığı'na gitmişti. Heyet Sankt Petersburg'dan 15 Aralıkta yola çıkıp, Orenburg'a 23-Şubatta ulaşmışlardı. Orenburg makamları bu heyetin Buhara'ya yolculuğunun güven altına alınması için Kazak ileri gelenlerinden birkaç ismi de bu heyete katmışlardı. Bunların arasında sultan ve hanların yakınlarından isimler de vardı. Bunun yanı sıra tatar, fars, hint ve diğer doğu dilleri bilen tercümanlar da heyete alınmışlardı. Toplam 50 kişi vardı.

Derginin yazılması Orsk kalesinden başlamıştı. Heyet arasındaki görev almış ilim adamlarından Doktor Bolşov meteorolojik ve fiziksel olayları gözlemlemekte, Gaverdovskiy kendisi coğrafyayı, yol boyunca karşılaştıkları yerleşim yerlerinin ve halklarının tarihi ile ilgili kayıt tutuyordu. Diğer heyet üyelerindekilerden kimisi bölgenin mineral kaynaklarını, kimisi halkın geleneklerini gözlemlemekte idiler. Tatar İbragim Smailov kervan başı olmuştu. Yazar yazılarında Buhara yolculuk sırasında bir kazada elde edilen gözlemleme bilgilerin çoğunun kaybolduğunu yazmaktadır. Basılan dergi de elde kalan bilgiler ve daha sonra toplayabildikleri kaynaklar ile vücuda getirilmiştir.

Sonuç olarak bu eserlerin çoğu kütüphanelerde nadir eserler kısmında birer nüsha olarak korunmaktadır. Eski Sovyet ülkeleri arasından Kazakistan'ın ilk olarak 2004 senesinden itibaren "Medeni Mura" (Kültürel Miras) devlet programı çerçevesinde bu tür eserlerin çoğunun yenilenmesi faaliyetlerini teşviki takdire şayandır. Bunun gibi diğer Türk Cumhuriyetleri de tarihin her döneminde ortak kaderi paylaşan tarihleri için önemli konuma sahip bu tür eserleri okuyucularına kolay ulaşabilmeleri için imkanları değerlendirmeleri gerekmektedir.

KAYNAKLAR

1. V.İ. Mejov, Turkestanskiy Sbornik Soçineniy i Statey Otnosyaşşihsya Do Sredney Aziyi Voobşe i Tuskestanskogo Kraya V Osobennosti, Sankt Petersburg, 1878, 184 s.

2. R. Karuts, Sredi Kirgizov i Turkmenov na Mangışlake, Sankt Petersburg, 1910.

3. Putesestviya Po Kirgizskim Stepyam i Turkestanskomu Krayu, A.Makseyeva, Sankt Petersburg, 1896.

4. Zameçaniya Mayora Blankennagelya Vposledstviye Peyezdki Ego İz Orenburga v Hivu c 1793-1794 godah, Sankt Petersburg, 1858.

5. Dnevnıye Zapiski Puteşestviya Kapitana Nikolaya Rıçkova v Kirgiz-Kaysatskoy Stepi, Sankt Petersburg, 1772, 104 s.

6. A. Vlangali, Geognosticeskiye Poyezdki V Vostocnuyu Cast Kirgizskoy Stepi V 1849 i 1851 Godah, Sankt Petersburg, 1853, 86 s.

7. A. Yagmin, Kirgiz-Kaysatskiye Stepi i İh Jiteli, Sankt Petersburg, 1845, 77 s.

8. Zapiski Missionera Bukonskago Stana Kirgizskoy Missii Za 1892-1899 gg, Efrem Eliseyev, Sankt Petersburg, 1900, 187 s.

9. Y.P. Gaverdovskiy, Obozreniye Kirgiz-Kaysatskoy Stepi, Sankt Petersburg, 1803-1804,

10. Arminiy Vamberi, Putesestviye Po Sredney Aziyi, Sankt Petersburg, 1865.

К. Ибраимов, БГУ

"МАНАС" ЭПОСУНУН ВАРИАНТТАРЫНДА САЛТТУУЛУКТУН САКТАЛЫШЫ
(Ы. Абдрахмановдун варианты боюнча)

Биз адатта, фольклордук чыгармаларда узак убакыттар бою өзгөрүүсүз, туруктуу сакталып келаткан-белгилүү бир образдык системаларды традиция катары түшүнөбүз. Традиция таптакыр эле өзгөрбөгөн, же өзгөртүүгөболбой турган нерсе сыяктанганы менен тарыхый доордун, мезгилдин талаптарына ылайык же эл турмушундагы кандайдыр бир кырдаалдардан улам өзгөрүүлөргө сөзсүз душар болот. Бирок кылымдар бою калыптанып, жеткире иштелип чыккан өзүнүн баштапкы өзөгүнөн ажырабайт. Мына ушул туруктуу традициялык формалардынжардамы менен байыртан келаткан элдик оозеки чыгармалардын мыкты үлгүлөрү өзүнүн негизги сюжеттик нугун сактап, баштапкы көркөмдүк касиеттери менен биздин күнгө жетип отурат. Ошондуктан К. В. Чистов «традиция — бул коллективдүү эсте тутум»[1] деп эсептейт.

Манасчылар адатта эпостун мурунтан келаткан традициялык нугунан сыртка чыгып кете алышкан эмес. Алар негизги эпизоддорду айтканда традициялык сюжет даана сезилип турган. Манасчы эпостун кайсы бир эпизодун же бир окуясын өзгөртүп жаңыча айтууну каалап турса да, ал традицияны танып жокко чыгара албаган, традициялык тартипти бузбай, эл угуп жүргөндөй айтууга аракет кылышкан. Андай болбогондо манасчынын айтканын угуучу чөйрө, эл кабыл алган эмес.«Манас» эпосу негизинен төмөнкүдөй традициялык эпизоддордон турары белгилүү: Манастын төрөлүшү жана балалык чагы; Алмамбеттин окуясы; Манастын Каныкейге үйлөнүшү; Көзкамандар окуясы; Көкөтөйдүн ашы; Казаттар. Эпостогу мындай сюжеттик окуялар ар бир вариантта түрдүүчө орун алышы мүмкүн, бирок негизги традициялык тема өзгөрүүсүз кала берет

Манасчылар эң алды эпостун сюжетин, окуялардын бири-бири менен байланышын, иретин, дайыма колдонулуп келген көркөм сөз каражаттарын туруктуу традициялык ыр түрмөктөрүн (ыр сабактарын), ар кандай ситуацияларды, каармандардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүп алгандан кийин гана акындыкка салып, импровизациялап айта башташкан. Академик Б. Я. Владимирцев бул жөнүндө мындай деп жазган: «Ал (айтуучу — К. И.) эпопеянын схемасы, планы менен таанышат; эпопеяны составдык бөлүктөргө ажыратууну үйрөнөт, «жалпы жерлер» менен формулаларды жат алат, анан мунун баарын белгилүү сюжетке эп келтирүүгө аракеттенет.[2]Демек, манасчылар эпостун текстин толугу менен сөзмө сөз үйрөнүп, жаттап алышпайт. Атүгүл бир эле манасчы бир эле окуяны кайталап айткан учурда окуя мазмун жактан өзгөрбөгөнү менен ырдын текстинде орчундуу айырмалар болору белгилүү.

Фольклорист Р. З. Кыдырбаева «...манасчы биринчи кезекте сюжеттик формуланы өздөштүрөт... Формула — бул бекемдик, туруктуулук "коду"эпостун сакталуу.залогу»[3] —дейт. Айтуучулардын улам бир муунунан экинчисине өтүп, өзгөрүүсүз айтылып келаткан мындай традициялуу саптарды башка манасчылардай эле Ы. Абдырахманов да өз вариантында пайдаланган. Айрыкча баталдык сценаларды, эпикалык каармандардын портретин сүрөттөөдө, баатырлардын минген атын. сулуулардып келбетин тартууда, бир зпизоддук окуядан экинчисине өтүүдө, же аларды байланыштырууда традициялык мүнөзгө ээ болгон ыр сабактары кеңири учурайт.

Алсак:

Ак асаба кызыл туу
Асман жарган улуу чуу.
Көк асаба кызыл туу,
Көк жарылган улуу чуу
(инв. 190 а, 120)

же

Керней тартып бапылдап
Сурнай тартып такылдап
(инв. 190 б, 12)

дегендей туруктуу ыр түрмөктөрү катуу кыргын-согуш башталаар алдындагы колдун түрүн, согуш картинасын сүрөттөөдө айтылса, согуш талаасындагы оор салгылашууну төмөнкүдөй традициялуу саптар менен берет:

Тууга карап турушуп
Туу такандап урушуп
Колтуктун баары чоюлуп,
Колдун баары жоюлуп.
Канаттын баары кайрылып,
Чапандын баары айрылып.
Этектин баары түгөнүп,
Ээрлер сынып үбөлүп.
Эриндин баары кесилип,
Эмчектин баары эзилип.
Тизенин баары сүзүлүп,
Тизгиндин баары үзүлүп
(инв. 190 а, 132)

болбосо,

Мылтык атып тарса-тарс
Доол кагып карса-карс.
Айбалта башка шак этип,
Найза төшкө так этип.
Кылычты кындан чечишип
Кызылдай жандан кечишип
(инв. 190 б, 123)

эки тараптын айыгышкан салгылашуусунан кийинки майдан талаасын, алсырап бүткөн колдун ал-абалын мындайча көз алдыга тартат.

Күрсүлөрүн жазданып
Күн чыгышка баштанып,
Айбалтасын жазданып
Ар бир жакка баштанып,

Өлгөндөр жатат солоюп.
Ойдо-кырда кай бирөө
Олтуруп калган сороюп.
Кай бирөөсү көрө албай
Көзү чыккан олоюп.
Кай бирөөсү калыптыр.
Кулагынан айрылып,
Кулагы жок молоюп.
Кай бирөөсү калыптыр
Колу сынып чолоюп.
Айрылбаган башта жок
Алжайбаган кашта жок.
Кай бирөөнү караса
Ооздон тиши күбүлүп,
Кай бирөөнү караса
Ойрон жандан түңүлүп.
Кай бирөөнү караса
Карынына ок тийип
Ач күсөндөй бүгүлүп.
Айдабастан кай бири
Кошунга кирип сүрүлүп.
Айбалта тийип мурдуна
Талкаланып былчыйып.
Кай бирөөнү караса
Чоюн баш тийип ууртуна
Торсуктай болуп чулчуюп
(инв. 190 б, 137—138).

Эпикалык баатырлардын жекеме-жеке чыгып сайышы традициялуу сюжеттик мотивдерден. Мына ушул көрүнүштү сүрөттөп берүүдө да мурдатан келаткан, жалпы эле варианттарга мүнөздүү ыр сабактары сакталган.

Калмак ээр кашы деп,
Как жүрөктүн башы деп,
Алтын кемер чети деп,
Айбалка төштүн бети деп
(инв. 190б, 152)

же,

Ээрден көчүк кылтайып
Үзөнгүдөн бут тайып
(инв. 190 б, 155).

«Манас» эпосундагы башкы каармандын көркөм образына, эпикалык портретине байланышкан традициялык белгилер, поэтикалык формулалар жакшы сакталган.

Арстан Манас баатырың
Айбатын салып акырып.
Астыңкы эрди албайып
Үстүнкү эрди далбайып.
Айбаты албарс темирдей,
Мурду тоонун кырдачтай,
Муруту чөлдүн камыштай.
Көзү көлдүн буткулдай
Каарданып караса
Көрүнгөндү жуткандай....
Ар мүнөзүн караса
Ажыдаар болсо жуткандай.
Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй.
Алды калың кара жер
Жерлигинен түткөндөй.
Ай алдында дайранын
Толкунунан бүткөндөй
Ободогу булуттун
Салкынынан бүткөндөй.
Асмандагы Ай, Күндүн
Жарыгынан бүткөндөй
Көркү калча көзү тик
Көбүнө айтса сөзү тик.
Жолборс жүрөк, таш билек
Жооруну калың, жар кабак,
Жоругуна карап бак.
Кайраты кара түн болуп
Бетинен чыккан ызгаары
Беш байпактык жүн болуп.
Кышкы кирген буурадай
Кычырап тиши ун болуп
(инв. 190 а, 3—4).

Манас баатырдын чектен тыш, шумдуктуудай касиеттери, сырткы кебете-кешпири, айбат сүрү төмөнкүдөй традициялык ыр сабактары менен айтылат.

Найза сайса тешпеген
Эр Үмөтү көрүнөт
Чапса кылыч кеспеген
Керемети көрүнөт.
Мылтык атса ок өтпөс
Эремети көрүнөт.
Отко жакса чок өтпөс
Керемети көрүнөт
Кирпиги жалын, көзү чок
Кишиде мындай сонун жок
(инв. 190 а, 84).
Айбат менен караса
Ажыдаардын түсү бар
Кирпигине караса
Курч албарстын учу бар.
Бир өзүнүн башында
Миң балбандын күчү бар.
Жолборс маңдай, таш жүрөк
Жооруну калың бил билек
Кыр мурунду кызыл көз
Кыйгач каштуу заар сөз.
Айбат сакал, тик мурут
Ачууланса каарына
Турар эмес жан туруп
(инв. 190 а, 72).

Манас казатка аттанганда же каарданып душманга бет алганда аны туш тарабынан коштой жүрчү ажыдаар, алпкаракуш, кабылан, жолборс өңдүү жан-жаныбарлары болот. Эпостогу мындай традициялык мотивдер төмөнкүдөй туруктуу ыр түрмөктөрү менен сүрөттөлөт.

Ажыдаар жыланы
Артынан сойлоп калгандай.
Көсөө куйрук көк бөрү
Көкжал эрдин жөкөрү.
Артынан ээрчип алгандай.
Асман жакы айбаты
Алп каракуш арбайып
Асмандан бутун салгандай.
Кара башыл ак буура
Оң капталдан туптуура

Калжаң уруп качырып
Кабактан чыга калгандай.
Каршы алдында көрүндү
Кара чаар жолборсу
Кабылан, жолборс, арстандар
Канкор эрдин жолдошу
(инв. 190а, 69)

Арт жагында жыйырмасы
Ашкере баатыр жыласы,
Болот учтуу сыр найза,
Бутка карап сундуруп,
Көргөндүн көзүн жумдуруп,
Оң жагында жыйырмасы,
Ойротту бузган жыласы.
Кылычты кындан алыптыр,
Чаба турган баштанып,
Оң колдорун көтөрүп,
Чакчайышып калыптыр.
Сол жагында жыйырмасы
Жоо бөрүсү жыласы,
Айбалтанын саптары,
Асый өгүз белиндей.
Астындагы сай тулпар,
Басканы сырттын желиндей
(инв. 190б, 30).

Мындан тышкары Манас баатырдын көркөм образын толуктай турган төмөнкүдөй ыр саптары бар:

Кулаалы таптап куш кылды
Курама жыйып журт кылды,
Телик куш таптап куш кылды
Тентиген жыйып журт кылды
(инв. 190а, 237)
Кырк нөкөрү кашында,
Оён Манас баатырың,
Таамай отуз жашында,
Дөөлөт кушу башында
(инв. 190а, 38).

Манас баатырдын жоо-жарагын, минген атын сүрөттөгөн учурда да традициялуу мотивдерге кайрылган. Алсак:

Алыскы-жуук айнымбас
Ортосу болот, оозу албарс
Түтүнү туман, түбү ыспан
Кароолу дажал, огу ажал
Асынып жүрсө Аккелте
Ашыкпаса кой чагыр
Ачууланса замбирек
(инв. 190а, 122)
Аккелтесин,
Камыш кыйып каптаган
Тарамышка чаптаган
Темирин сегиз кырдаган
Он эки түрлөп сырдаган.
Бөрү тил мизин чыгарган
Учун ууга сугарган
Шамаалга тийсе ырдаган
Тийген жери ырбаган...
(инв. 190а, 122).
Сырнайзасын,
Түн ичинде суурса,
Өрт өндөнүп кызарган.
Уруштуу күндө узарган.
Заарын тарткан мунардан,
Учун кайкы чыгарган.
Тоого чапса, таш кескен
Белге чапса, баш кескен.
Шиберге койсо өрт кеткен
Шилтегени мүрт кеткен
(инв. 190а, 122-123).
Ачалбарс кылычын,
Таш көмүргө таптаган
Как ыргайга саптаган.
Көөкөрчө кылып ийдирген
Кыл кыял чаап ийдирген.
Чагарак алтын сомдогон
Чапкан жоосун оңдогон
(инв. 190а, 123)

эшик эндүү Айбалтасын, болбосо ушунча жүгү менен алп Манасты алып жүргөн:

Чаткаягы чаткалдай
Жүрүп берсе чатына
Жүктүү төө баткандай.
Куюшкандын кошконго,
Он бир карыш казанды
Ойноп күлүп аскандай.
Болжолу жок чоңдугу
Бооруна карындын
Момолой ийин казгандай.
Таноосуна мурдуна
Адамдардын канчасы
Кийими менен баткандай.
Камыш кулак, сом туяк
Балтыры өгүз белиндей
Басканы сырттын желиндей
(инв. 190а, 124)

баатырдын аты Аккуланы башка манасчылар да ушундай айтышкан.

Эпостогу оң каармандар эле эмес, тескери каармандардын образын түзүп, эпикалык портретин чагылдырууда дагы традициялуу ыр сабактары колдонулган. Алсак, Жолойду манасчы мындайча традициялуу саптар менен сүрөттөйт:

Эки ийнине караса,
Эки киши конгондой.
Эки бетин караса,
Эки даңгыт тойгондой.
Алты батман буудай жеп,
Дан жыттанган чоң Жолой.
Алтымыш алпты бир союп,
Кан жыттанган чоң Жолой.
Жети батман буудай жеп,
Дан жыттанган чоң Жолой.
Жетимиш алпты бир союп,
Кан жыттанган чоң Жолой
(инв. 190 б, 84).

Аялдардын образын, өзгөчө алардын сулуулук келбетин, сымбатын көркөм чагылдырып берүүдө эпостогу традициялуу ыр түрмөктөрү пайдаланылат.

Шоорук кан кызы Акылай,
Шоодураган капырай.
Он сегизде жашы бар,
Оролгон кара чачы бар.
Аземдеген топчудай,
Келишкен кара кашы бар
(инв.190 а,112а).

Хандар менен чоролорду, душмандын баатырларын ирети менен тизмектеп санап айтууда да традиция сакталган.

Элемандын Төштүгү,
Эштектердин Жамгырчы.
Казактардын Көкчөсү,
Кара жаак Эр Үрбү,
Карашактын Жүгөрү.
Анжияндын Санжыбек
Буудайыктын Музбурчак
(инв. 190 б, 33).
Каардуу баатыр Коңурбай,
Кырымдын уулу Мурадыл.
Кызыл чоктуу Нескара,
Калмактардын Ушаңы,
Кара жалдуу Бороончу
Күлдүрдүн уулу Чалыбай,
Күлдүргүчү Ажыбай.
Кырандын бири Кутунай.
Кара токо, Мажиги
Камбардын уулу Чалиги.
Сары үйшүндүн Сатайы,
Алчындардын Атайы.
Үйшүндөрдүн Үмөтү,
Үмөт уулу Жайсаңы...
(инв. 190а, 6).
(инв. 190 б, 69).

Эпостогу Бакай, Кошой өңдүү карыялардын эпикалык көркөм образын түзүп, мүнөзүн ачып берүүдө, Манастын чоролору, Манастын күмбөзү жөнүндө сөз болгондо, айрыкча, бир окуядан экинчисине өтөөрдө же аларды байланыштырууда, дагы башка учурларда мурунтан келаткан салттуу, традициялык ыр түрмөктөрү колдонулат. Бирок Ы. Абдрахманов мындай туруктуу ыр саптарын кайра-кайра кайталай бербей, эпостун жыйынтыктуу, тыкан болушун көздөгөн. Ал гана эмес айрым бир учурларды (мисалы, Манастын портретин, баталдык сценаларды ж.б.) эске албаганда, туруктуу ыр саптарынын кайталанышына таптакыр жол берген эмес десе болот. Ал көркөм сөз каражаттарын колдонуу жагынан да эпостун салтынан чыкпайт, каармандардын ар бирине берилген туруктуу эпитеттерди сактайт.

Ошентип, эпостун жалпы сюжети, поэтикасы, көркөмдүк өзгөчөлүгү, туруктуу традициялык белгилери жагынан Ы. Абдырахмановдун варианты эпостун мурдатан келаткан салтын толугу менен сактап, өзүнө чейинки манасчылардын жолун улайт, традициялык жалпылыктарга ээ.

Адабияттар

1. Чистов К. В. Народные традиции и фольклор. – Л., 1986. – 110-б.
2. Мастерство современных бурятских сказителей. – Улан-Удэ, 1978. – 24-б.
3. Кыдырбаева Р. З. Сказительское мастерство манасчи. – Ф., 1984. – 96-б.

Э. Калдыбаева,
Эл аралык «Ататүрк-Алатоо» университети

АСАНБЕК СТАМОВДУН «ЭГИЗ ТАЛ (ЖҮРӨКТӨГҮ ЖАЛЫН)» ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТЫН БЕРИЛИШИ

Кыргыз эл жазуучусу, прозачы, коомдук ишмер Асанбек Стамов өзүнүн чыгармаларында кыргыз элинин каада-салт, үрп-адаттарына, макал, лакаптарына абдан көңүл бурган десек болот. Анын баардык чыгармаларынан элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн кезиктире алабыз десек жаңылышпайбыз. Кыргыз адабиятынын башаты болгон элдик оозеки чыгармачылык азыркы көркөм адабиятта да кеңири колдонулуп келүүдө. Элдик оозеки чыгармачылык менен көркөм адабият ар дайым бири - бирин толуктап турган бир бүтүндүк болуп саналат. Жазуучунун чыгармаларын окуп жатып кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгын ыктуу колдонгондугун ошону менен бирге алардын азыркы күндөгү колдонулушун дагы байкай алабыз.

Адабият менен фольклордун көп жылдардан бери эриш аркак келе жатат. Адабият көбүнчө фольклордон азыктанат. Жазуучунун чыгармаларын байкасак каармандарынын ойун, оң жана терс жактарын чагылдырууда ошону менен бирге алардын жошоо образын берүүдө фольклор аркылуу абдан жакшы сүрөттөгөн десек да болот. Элдик оозеки чыгармачылыкты ар бир жазуучу эле чыгармасында колдоно бербейт. Анткени элдик каада-салт, үрп-адаттарды чагылдыруу татаал иш.

Анын повест, романдарынан да кыргыз элинин тарыхына да токтоло кеткен десек жаңылышпайбыз. Адабият менен тарых да бири-бирин толуктап турат десек да болот. Анткени адабият тарыхый окуяларды чагылдырууда тарыхка кайрылат андан маалыматтарды алат.

Чыгармада кыргыз элинин илгери, илгери мындан көп доор мурда тоо-ташка, мазарга сыйынганын ата-бабалар ар күнү эртең менен түндөн аман чыкканына сүйүнүп, чыгып келаткан күндү карап алып алаканын жая : «*Ээ, Жараткан, ээ, Теңир, түндөн түгөл чыгарып, касиеттүү күндүн нурун көрсөткөнүңөр шүгүр*»-деп күнгө жалынып, көккө алакан жайышчу экен. [1,270-б.]. Бул жерде ата-бабаларыбыздын мурдагы жашоо-шарты жана ишенимдери жөнүндө айтуу менен тарыхка да кайрылган десек болот.

Ата салты- адам салты, салты жок эл болбойт дегендей кыргыз эли байыртадан бери келе жаткан көптөгөн каада-салат, ырым-жырымдар бар. Алардын бири болуп кошок айтуу же кошок кошуу болуп саналат.

Кошок айтуу салты, кыргыз элинде кошокту аял кишилер кошушат. Ал белгилүү бир аялдын кошогу экен деп далилдеш мүмкүн эмес, ал – ошол кошок чагылткан доордогу кайсыл гана аялдын болбосун жаманчылыктагы ыры. Бул жөнүндө Аида Эгембердиева макаласында төмөндөгүчө белгилейт: «Кат-сабатсыз, карапайым кыргыз аялдары тарыхка, адабиятка тымызын эмгек этип атышканын кылымдар бою аңдаган эмес. Өздөрүнүн жаратмандыгынын жемиши кийин бир көркөм дөөлөткө айланары тууралуу ой баштарына келген эмес. Көркөм дөөлөт демекчи, «Манастын» өзү Каныкейдин кошогунан улам башталган болуу керек деген дагы жоромолдор бар» [6]. Негизи эле кыргыз элинде кошок кошкондо өлгөн адамды ар кандай жан-жаныбарларга салыштырып мактап айтышкан.

Бул чыгармада Касеин мындай ыр саптары менен өзүн өрдөккө окшош турат.

Капилет жатып түш көрсөм,
Кararган көл көрүнөт.
Кararган көлдүн үстүндө
Караган өрдөк бөлүнөт.
Караган көл - көз жашым,
Караган өрдөк өз башым –

деп ырдагандыгы сүрөттөлөт. [1,274-б.]. Ушул ырды айтуу менен эгер менин ордумда Маралым болгондо нечен түрлөп кошуп ырдап ыйламак деп айтат. Аялдар кошок кошуу менен муңун айтып алса, ичине каткан күйүтү чыгып, адам жеңилдей түшөт.

Кыргыз элинде керээз айтуу өзгөчө мааниге ээ. Ар бир адам акыркы сапарга аттанып жатканда же адам болбосуна көзү жеткенден кийин үй-бүлөсүнө, жакын туугун-туушкандарына айтат. Каада-салттар. Ак баталар китебинде керээз айтуу салты жөнүндө төмөндөгүчө берилет. «Керээз — өлүм алдында жаткан адамдын жашап өткөн өмүр жолуна сары эсеп салып, мурунку, кийинки жашоосунун маңызы, мааниси жөнүндө тынчсызданып айткан акыркы сөзү. Керээз айтууга ар бир адам акылуу, ал эми аны аткаруу анын артында калган бала-бакырасынын, тууган-туушкандарынын милдети» [2,13-б.]. Маралдын күйөөсүнө айткан керээзи жазылат. «*Мен кетип, айлар өткөн соң, биз жүргөн жерлерди кыдырып кой. Кара коктунун булагынан суу ич. Көлмөлөрдү тиктеп, күндүн батканына суктан. Заакым чалган талаага токтоп, күйүк жыттанган, шыбак жыттанган керимсел абасынан көкүрөгүңдү кере дем ал*». [1,279-б.].

Түрк элдеринде кездешкен дагы бир салт болуп **сөөк коюу** салты эсептелинет. Бул салт бүтүндөй мусулман элдеринде дээрлик окшош. Анткени мусулман элдери ислам динин жөрөлгөлөрү менен коюшкан.

Маркумду коюуга катышуу, аны менен коштошууга атайын баруу – тирүүлүктүн парзы. Бул сооп тилөө, көңүл алуу. Эркектер өкүрүп барып түшөт, аялдар үйгө кирээри менен атайын үн чыгарып, маркумду кошот.

Мында да Маралдын сөөгүн алып келген жери менен коюу жери сүрөттөлөт: *“ Элдин атам замандан бери келаткан өлүк коюу салты боюнча өлүктүн эң жакындары элдин артында барып басылыш керек. Ак сакал, көк сакалдардын бири даары жанына барып “кой-айламайынча” кыйлага чейин өкүрүп туруу парз*” [1,146-б.].

Чыгармада бата берүү салты да чагылдырылган. Кыргыз элинде дегеле түрк тилдүү элдерде бата берүү кеңири жайылган жана бүгүнкү күнгө чейин да жашап келе жаткан салттын бири. Бата ак дастарконду кашында, жарык дүйнөгө келген наристе төрөлгөндө, бешикке бөлөгөндө, уул үйлөнүп, кыз турмушка чыкканда, эр жигит жоо бетине аттанганда, алыскы сапарга чыкканда, жер айдап, үрөн сепкенде, жаңы түшүм жыйнарда калайыкка жакшылык алып келе турган ж.б. мезгилдерде бата берилип муундан муунга өтө, ооздон-оозго көчө айтылып, куг катары тутулууда.

Мында Касеин тамактанып отурганда жаңы үйлөнгөн жубайларга төмөндөгүчө бата берет: “*Эч качан ырыстан кем болбогула. Бактылуу болгула. Тукумуңар өссүн. Экөөңөр тең карып, тең арып, небере-чөбөрөңөрдүн убайын көргүлө*” [1,285-б.]. Бул жерде дагы Касеин батанын качалык күчтүү экенин белгилейт. Өзүнүн жаш кезинде улуулардын жакшы батасына маани бербегендигин. Эми минтип чал болуп, башына карааан күн түшүп турганда түшүнгөндүгүн айтат.

«Сөз көркү – макал, эр көркү - сакал» дегендей жазуучунун чыгармаларындагы макалдарга көңүл бөлбөй коюу мүмкүн эмес. Анткени, анын чыгармаларындагы макалдар турмуштук жандуу көрүнүштөрдү, адамдардын ой-кыялы жеткен бардык көрүнүш, мезгил мерчемдерин камтып турат. Макалдар чыгармаларда ар кыл тематикада кездешип, фольклордун ар кыл түрлөрүнөн орун алат. Макал кечээ-бүгүн эле жарала калган жок, элдик оозеки чыгармалардын эң байыркы түрлөрүнөн болуп саналат. Жазуучулар чыгармаларында макалдарды колдонушу жөнүндө белгилүү окумуштуу С. Закиров мындай деп жазган: «Писателей-профессионалов пословицы и поговорки большей частью употребляются для раскрытия внутреннего мира главных героев, их взглядов на жизнь, их борьбу и взаимоотношение» [3,4-б.]. Макалдардын маани-маңызы жөнүндө Дунканев төмөндөгүчө айткан: «Турмуштун өйдө-ылдыйында, ой-кырында жаздым басып албоого, жакшыны да, жаманды да таразалай билүүгө жол көрсөтүп, түз да кыйыр да каңкуулаган осуят мүнөзүндөгү эскертүү жатат» [5,21-б.].

Чыгармада кездешкен макалдарды Койчуманов Жумаш Ыбрай уулунун «Элдик педогогиканын берметтери» аттуу китебинде жасаган классификациясына ылайык бөлүштүрүүгө аракет кылдык.

Акыл тарбиясы - бул бөлүмдө акылдуулукка чакырган макалдарды киргиздик. 1. *Аркандын узуну, кептин кыскасы жакшы* [1,246-б.]. “*Сыйга-сый, сыр аякка-бал*” [1,243-б.]. *Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт* [1,250-б.]. *Карынын кебин капка сал* [1,259-б.]. *Эркекке илешкен кеп жукпайт. Аялга илешкен кеп чыкпайт* [1,259-б.].

Адеп тарбиясы - бул бөлүккө адамды урматтоо, ынтымакты, достукту жана тарбияга чакырганган макалдар киргизилди. “*Эрди уят өлтүрөт*” [1,218-б.]. “*Увазир жакшы-кан жакшы, аял жакшы- эр жакшы*” [1,225-б.]. “*Эр чекишпей бекишпейт*” [1,226-б.]. “*Күндүк өмүрүң болсо, түштүгүнө жоргомин*” [1,232-б.]. “*Сынчынын сыңар өтүгү майрык*” [1,251-б.]. *Энеден кийин төркүн жок. Эрден кийин сый жок* [1,259-б.]. *Ооздон түшкөн түкүрүк, кайра кирсе макүрүк* [1,263-б.]. *Бээси чалпоо болсо, минген ээси майып болот* [1,266-б.]. *Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт* [1,269-б.]. “*Кыз кезинде баары жакшы, жаман ка-*

тын кайдан чыгат" [1,205-б.]. *Буудайдын барар жери тегирмен, кыздын барар жери эр*" [1,177-б.].

Саясат тарбиясы – мында адамдардын заманына жараша башкаруу системасына, жалпы эле дүйнөгө көз карашын чагылдырган, коомдо кабыл алынган мыйзамын даңазалаган, адамдын укугун жана коопсуздугун коргоого багытталган макалдар киргизилди.

"*Балык башынан сасыйт*" [1,192-б.]. "*Чоңго чоң аягыңды көрсөт*" [1,195-б.]. "*Эл башы болгончо, суу башы бол*" [1,216-б.].

Кыргыз эли сөз баккан, сөздү кадырлаган эл болгондуктан сүйлөгөндө ташка тамга баскандай макалдарды кебинде ар дайым колдонуп келишкен.

Ата-бабаларыбыздан бери келе жаткан каада-салат, ырым-жырымдар байыртадан бери келе жаткан нугунда жүрүп жатпаса да, бүгүнкү заманга ылайыктаашып алымча, кошумчасы менен ар бир кыргыз үйбүлөсүндө жашап келе жатат. Алар канчалык өзгөрүүгө учураса да, алардын түпкү маңызы тарыхтын үлүшү катары өз маанисин жоготпой сакталып келүүдө.

Адабияттар

1. Стамов А. Эгиз тал (жүрөктөгү жалын) [Текст]: Стамов А. –Б.: Бийиктик, 2004.
2. Каада-салттар. Ак баталар. -Б.: «Шам», 2003. — 13 б. —
3. Киргизско-русские пословицы, поговорки и изречения. - Ф.: «Мектеп»1979. 4-б.
4. Койчуманов Ж.Ы. Элдик педогогиканын берметтери. – Б., 1996. 6-9-б.
5. Дунканаев А.Т. Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү. - Каракол, 2010, 21-б.
6. http://shookum.kg/ayaldar-emne-ch-n-koshok-koshushat/

Алтан Өзер,
Казак-Түрк лицейи

"КОЖОЖАШ" ЭПОСУНДА КААРМАН ЖАНА ЖАРАТЫЛЫШ ИДЕЯ КАТАРЫ БЕРИЛИШИ

Жашоонун кереметин, анын байлыгын, баалуулугун туюнткан руханий кенч катары элдик оозеки чыгармачылык жашап келет. Кыргыз элибиз өткөн тарых баракгарын адабият көркөм сөз өнөрү аркылуу кеңири таанып биле алат.

Элдик эпостор бүгүнкү күндө да орду толгус баалуулукка ээ. Кыргыз эпостору негизинен экиге, ири жана кенже эпостор болуп бөлүнөт. Ири көлөмдүү эпоско "Манас" үчилтиги кирсе, ал эми кенже эпосторго "Эр Төштүк", "Кожожаш", "Жаңыл мырза," "Курманбек"ж.б. кирери белгилүү.

"Тарыхы болбой эл болбойт," - дегендей адабият тарыхын карап көрсөк адам жана жаратылыш, адам жана адам темалары эсепсиз вариацияларда жашарын байкайбыз. Ой жүгүртө билген адам баласынын көңүлүн бурган, анын аң-сезимин тынчсыздандырган маселе жаратылыш жана ал өзү, ал сыяктуулар болгон. Цивилизациянын босогосунда адам ой чабыттары менен болмуштун түпкүлүгүнө, дүйнө түзүлүшүнүн тереңине умтулган. Байыркы алмустактан бери карай адамзат дүйнөнүн жаралышына жана андагы өз ара катыштарга байланыштуу маселелерге кайрылып, адамдын жашоодогу миссиясын, ордун аныктоого аракеттенип келет.

Байыркы адамды курчап турган жаратылыш мээримдүү да, кайырсыз да, кээде ташбоор да болгон. Адам ал учурда жетишээрлик деңгээлде өзүн коргоочу каражаттарды түзө элек эле, ал табияттын анын кубулуштарынын алдында алсыз болуп өз өмүрүн коргоо жөндөмдүүлүгү чектелүү эле.

Алгачкы адамдар курчап турган жаратылыштын татаал сырларын билмек гана түгүл, өзүлөрүн айбандар дүйнөсүнөн толук ажырата алышпаган. Алардын бардык аракети жана күрөшү бир гана багытка, жашоо тиричилигине арналган. Өндүрүш куралдары абдан жөнөкөй болгондуктан, алардын аракети дайыма эле оңунан чыкпаган. Бирде ийгиликке жетишсе, бирде чоң кырсыкка дуушар болушкан.

Акырындык менен адамдардын аң-сезиминин жана өндүрүш күчтөрүнүн өсүшүнө байланыштуу жаныбарлар дүйнөсү менен адамдар, адамдар менен айлананы курчап турган жаратылыштын ортосунда жик ажырай баштайт. Алгачкы адамдар эми жаратылыштын кулу катарында эмес, андан бөлөк тургандыгын сезишет да, анын үстүнөн үстөмдүк жүргүзүүгө аракеттенишет. Ошентип бара-бара бул күрөш элдик оозеки адабиятта да чагылдыра баштайт.

Албетте, бул чындыгында ошол учурдагы адамдардын аң-сезимдүүлүгү менен алардын дүйного болгон көз карашынан айтып турат. Бул ошол убактагы жетишкендик, аны менен кошо алдыңкылуулукту сездире алат. Ар бир топурак бетинде кадамдын изи калган сымал адамзаттын ар бир доордогу тарыхы кийинки муундарга сабак катары үлгү болуп кала бермекчи.

Өз элинин тарыхына жана чыгармачылгына сыймыктанбаган жан болбос. Ар бир эл кичинелигине же чоңдугуна карабастан өз жолунда тарыхтын ар түрдүү этаптарын басып келгендиги анык. Тагдыры оңунан чыгып, тарыхында азап, кырсыктардык летописи учурабаган бир да эл жок. Маданий өнүгүшү жана коомдук турмушунун уюштурулушу жагынан бир кыйла маанилңң бийиктиктерге жетишкен түрк элдеринин тагдыры да мына ушунда. Мен муну менен Орхон жазуулары, тагыраак айтканда "Күлтегиндин" текстин жана адепки башка эстеликтерин көңүлгө тутуп жатам.

Кол жазмалары сейрек казына Вена менен Каирде сакталып турган Жусуп Баласагындын поэзиясы "Манас" менен бирге биздин ата-бабаларыбыздын рухий турмушунда кылымдардан келаткан бирдиктңң лингвистикалык негиздеги өз ара байланыштуу эки маданияттын отурукташкан жазма жана оозеки күчмүн

түрүндөгү маданиятыбыздын түпкү башатын ырастаган накта биздин улуттук кенчибиз.

Кыргыз эли башынан не деген замандарды өткөрбөдү, калк арасында не деген чыгаан уулдар, даңазалуу кыздар чыкпады, шу турган Ала-Тоонун ичинде не деген укмуш окуялар болуп өтпөдү. Ошонун бири да калем менен чийилип кагазга жазылып калган жок. Кыргыз элинин улуу мурасы эпикалык традициясы баа жеткис руханий байлыкка жатат. Өзүнүн өсүш жолунда узак, татаал кылымдарды башынан өткөргөн кыргыз эли эпикалык маданияттын эң бийик үлгүлөрүн жаратууга жетишкен. Башка элдер өзүнүн өткөндөгү тарыхын, маданиятын, жазма адабиятта, скульптурада, архитектурада жана башкаларда сактап келишсе, ал эми кыргыз журтчулугу өз тарыхын, баатырдык эпосторун оозеки максатта эпикалык жанрда чагылдырып берген.

Ар бир элдин өзүнүн мифи, өз уламыштары, өз легендалары бар. Бул мифтер менен легендалар тигил же бул элдин көркөм ой жүгүртүү процессинде кандайдыр бир өзгөчө бийиктиктерге да өз алдынчалуулукка ээ болот. Айталы, япондордун мифи эч убакта биздин мифке окшобойт, анткени бирибизден бирибиз алыс жашайбыз, тарыхыбыз ар бөлөк, элдин тагдыры ар түрдүү.

Эгерде бул маселеге дүйнөлүк контекстте жалпыланган Планда мамиле жасасак, анда бул биздин доордогу мурунку муундардын осуяты деп эсептейм.

Кенже деп аталган эпостор өтө эле көп. Алардын ар бири жүз миңден ашуун ыр сабынан турат. Ар бири тарыхтын кайсыдыр бир доорун камтып, адамдар менен элдердин көп кырдуу тагдырын, турмуш абалын чагылдырып, ар түркүн сай-салаасын санаттайт. Ар биринин өзүнө гана таандык оригиналдуу окуясы, мазмуну бар. Мисалы, “Кожожаш” эпосу аң уулап, мергенчилик менен мээнеттүү өмүр сүргөн адамдын, табиятка таазим кылган эзелки муундардын жаратылыштын жапан күчтөрү менен күрөшкөн алардын турмушу жөнүндөгү эң байыркы драмалык дастан. “Олжобай менен Кишимжан” болсо лирикалык поэма, даркан талаанын өзүнчө эле бир Ромео менен Джульеттасы десек жаңылышпайбыз. Ал эми адам жана табияттын сыйкырдуу күчтөрү жөнүндөгү “Эр Төштүк” жана жогорудагы табияттын айтылган күчтөрүн өз ичине камтыган улуу “Манас” эпосорына карата гана шарттуу түрдө кенже эпос деп аталат. Болбосо булардын ар бири өзүнчө зор дүйнө, түгөнгүс байлык.

Бирок кантсе да байыркы ата мурасынын эң туу чокусу болгон эпостор биздин байлыгыбыз, башкача айтканда тарыхый байлык. Эпостордо поэтикалык үзүндүлөр, элдик уламыштар, алардын жашоо-тиричилигинин салт-санаа, баа-баркы, социалдык жана коомдук турмуштагы көрүнүштөрдү кеңири жана толук камтышы. Дегинкиси уламыштын уч-кыйыры көрүнбөс кенедиги менен түбү билинбес тереңдигин ойго сыйдырып, көңүлгө көгөндөп. Улуу сөздү көөнөртпөй, ар бир муундуни көз алдына тутуп, маңдайына кармап туруш үчүн ашкан интеликтиси, опсуз фантазиясы жана жанда жок артисттик таланты бар, куйма кулак жомокчулар. Бир укканда дилине, жан дүйнөсүнүн рухуна сиңире алган ырчылардын атадан же энеден калган керээзи катары элибиздин туу чокусу болуп мураска кала берген.

Эл байлыгы элге деп бекеринен айтылбаса керек. Анткени кылымдарды карытып, оомалуу-төкмөлүү узак жол басып жалпы адам баласынын тарыхый жолунда кимге таандык экени билинип турган изин кадлтырып, тириликтин негизги белгиси машакатын тартып тынымсыз күрөштө болуп, жашоо-өмүр деген өзгөчө атаал чыйырдын миндеген тоскоолдуктарынан өтүп, өмүр-өлүм үзөнгүлөш жүргөн далай кагылыштарда нечендеген тайманбас эр жүрөк баатыр инсандарыбыз элибиздин көөнөрбөс мурасын сактап, эл арасына жеткирип келген.

Элибизде, өзгөчө кыргыз журтчулугунун элдик эпосторунда дегеле чыгармаларына изилдөө салып, байкоо жүргүзгөнүбүздө “Манас” эпосунун үчилтигинен баштап, майда барат кенже эпостордун жана да жөнөкөй чыгармалардын да өзүндө кандайдыр бир жаратылыштын таасири күчтүү өнүккөндүгүн байкоого болот. Бул нерсе биз үчүн бүгүнкү күндө көнүмүш адат болсо дагы, мезгил талабынын учурунда чоң жетишкендикти билдирип турган.

Жаратылыш өз табиятынын кооздугуна, көркүүлүгүнө ар кандай кырсыктары, мезгил тогошкон жыл мезгилдери менен өзүнүн мүнөзүн көргөзсө, ал эми чыгармадагы орду чоң таасирге ээ. Чыгармада кайсыл эпосту же чыгарманы албайлы, жаратылыштын көрүнүштөрүн адамдын кайсыл бир касиети, сапаты менен белгилешкен. Алсак, «Манас» эпосунда анын төрөлүшү чоң күчкө ээ болуп, укмуштуудай сүрөттөлүшү менен берилет. Ошол эле эпостогу Алманбеттин төрөлүшү да не бир жаратылыш көркүн берип турат. Мисалы: Алманбет төрөлөөрдөн мурун асман менен күндүн чагылуусу, жаандын жаашы, жаркыган күндүн караңгы түнгө айланышы, жер титиреп, коркунучтуу абалды элге көрсөткөн. Ушул сыяктуу “Эр Табылды” эпосунда дагын Карачач карындашынын акылгөйлүүлүгүн, анын досу Элдиярдын душмандар тарапка аба ырайынын көрүнүшүн өзгөрткөндүгүн, ал эми өздөрү тарапка жеңүүгө кандайдыр бир күчтүн кошулушун айгинелейт. “Эр Төштүк” эпосунда жети жыл бою жер астында жашоо кечирип, жер астындагы адам укпаган, түшкө кирбеген бөтөнчө көрүнүштөрдү көрүшү, күлүктой болгон маамыттарга жолугуп алар менен достошуп, акыр аягы жеңишке ээ болуп, жер үстүно өз жерине келиши бул да болсо табияттын адамзаттын жашоосунда чоң орду бар экендигинен тастыктап турганы. Анын сыңарындай “Кожожаш” эпосу да нечен кылымдар өтсө да актуалдуулугу улам күчөп келе жаткан элдик чыгарма экендиги маалым.

Кожожаш жөнүндөгү баян доордун алгачкы баскычындагы элдин коллективдүү жавшоо тиричилигинин көркөм баяны катары кабыл алынган. Жашоо үчүн табияттын ар түрдүү ситуацяилык кубулуштарынан кутулуу жана жашоо тиричиликти улантууда, табигый күчтөр менен күрөшүүнүн жолун издөөдө адамдарды бирдиктүү күрөш жүргүзүүгө түрткү берет. Мына ушундай кырдаал түзүлгөн жагдайларда жашаган элдер өз тагдырынын боштондугу үчүн жашоодо кездешүүчү ар кыл маанайдагы карама-каршылыктарга учурап турушкан. Адамдарга терс таасирин тийгизген карма-каршылыктар өз аракеттери менен бирдиктүү түрдө кармашууга түрткү берип, бир топко чогулууга мажбурланган. Бул сыяктуу жигердүү аракеттердин аркасында эл өз жашоосун камсыз кылуу менен коллективдүү эмгек өндүрүмүнө өтүшкөн. Булар оозеки чыгармачылыктын адам баласынын турмушу менен байланышкан чыгармалардан окуй алабыз.

Мерген жөнүндө окуянын эл арасында таралышы жөнүндө легенда, аңыздар да жаралган. Анткени ал нерсе. Оорчулук учурда жалаң илбээсин, кийиктерди

атып келип, элди ачкачылыктан куткарып, өз жашоосун улантып, улам барган сайын чакан ырдан көлөмдүү поэмага, эпикалык чыгармага айландырган.

Бизге келип жеткен материалдардын ичинен алгачкы адамдардын жашоо үчүн болгон күрөшүн аздыр-көптүр сүрөттөгөн оозеки адабияттын үлгүлөрүнүн бири катары «Кожожаш» мифологиялык эпосун көрсөтүүгө болот. Эпостун үч вариантында тең эле мергенчи менен жапайы кийик Сур эчкинин ортосундагы күрөш сүрөттөлөт. Эпостун кыскача мазмунун карап көрсөк, кытай уруусунан чыккан Кожожаш атактуу мерген болот. Ал жалаң кийиктин эти менен кытай уруусун багып турат, өзүнүн ашкан мергендиги, баатырдыгы менен эч кимди тоготпогон Зулайка сулууга үйлөнөт. Бир күнү түш көрүп Сурэчкинин тукумун бүт атып алгандыгын, акыры асканын боорунда калгандыгын аялына айтат. Ошол эле түнү Сурэчки да түш көрүп, түшүнөн чочуп, Алабашка башка жакка кетели десе болбой коет. Бардыгы түш көргөндөй болуп, Кожожаш Сурэчкинин улактарын, текеси Алабаш менен кошо атып алат. Сурэчки жок дегенде текемди бер деп сураса бербей коет. Ачуусу келген Сурэчкиге мерген келээркиде келсең жөө кармап алам деп ант берет. Кийинки жылы эчки келет, Кожожаш анын артынан түшүп алам бир жыл куйт. Акыры бир чоң аскага алып барып камап, сыйкырлап жалама зоого калтырып кетет. Кийин Кожожаштын эли бүт көчүп келишип, аркан салып, устун таштап жеткире алышпайт, айласы түгөнгөндө мерген аскадан боюн таштап, сөөгү асканын ар кайсы урчугунда калып, жерге мылтыктын жалгыз темиринен башка эч нерсеси түшпөйт. Кожожаш өлгөндөн кийин Зулайканын боюнда калган бала төрөлүп, атын Молдожаш коюшат. Молдожаш атасынын окуясын билбей чоңоет. Кийин мергенчилерден атасы Кожожаштын дайынын угуп, энесинин, чоң атасынын айтканына болбой Сурэчкиден өч алыш үчүн жүрүп кетет. Аскада калган атасынын сөөгүн эчкинин жардамы менен жыйнап көмөт. Сурэчки багынганын мойнуна алып Молдожашка кызын бермек болуп макулдашат. Кожожашка берилип жаткан аш тойго айланат.

Сюжеттен байкалгандай эпостогу мифология сырдуу күчтүн өкүлү Сурэчки менен байланышкан. Алгачкы адамдардын күн көрүүсүнүн негизги булагы болгон аңчылык чыгарманын сюжетинин өзөгү катарында алынса Сурэчкинин образы кийинчерээк бир катар өзгөрүүлөргө учурагандыгына карабастан өзүнүн мифологиялык негизин толук сактаган, ошондуктан эпостогу архаикалуулугун аныкташ үчүн баарыдан мурда ушул мотивге токтолуу максатка ылайыктуу.

Байыркы адамдар мергендик кесипти кеңири өздөштүрүүсүнө байланыштуу аңчылык кылуучу айбандардын кыялын, жеке касиеттерин акырындык менен түшүнө башташат. Алар өздөрү аңчылык кыла турган айбандын терисин жамынып, баш терисин кулак мүйүзү менен бүтүндөй башына кийип, жаанын огу жете турган аралыкка чейин барып анан аткан. Аң-сезими баео алгачкы кишилер тигил же бул жаныбарлардын терисин жамынып, алардын баскан-турганын тууроо аркылуу айбандарга айланышса эмне үчүн айбандар адамдарга айланышпасын деген түшүнүктө болушат. Ушул көз караш акырындык менен аларды кубулуу ишенимине алып келет. Бул тапгык коомго чейинки көптөгөн уруулардын арасында өтө кеңири тараган ишеним болгон.

Аң-сезими төмөнкү баскычта турган адамдар айбандардын бир же бир нече түрүн бардык жагынан адамдар менен бирдей укукта карашып өзүлөрүн зоологиялык түрдүн бир индивиди. Ал эми ал айбандарды адамдардын жамаатынын мүчөсү катарында эсептешкен.

Ушул сыяктуу психологиялык көрүнүштөр эпостун бардык вариантарында тең кездешет. Кожожаштын текени бербей коюушу эпостун сюжетинин андан ары татаалданышына өрчүшүнө себепчи болот. Мына ушундан тартып Сурэчки эпостун биринчи бөлүмүндөгү адамдардын эркине толук баш ийген, эч кимге катылбай өз күнүн көргөн жүз улактын энеси эмес, тескерисинче, табигаттын сырын ачууга аракеттенген алгачкы адамдарга жолтоо болгон сыйкырдуу күчтүн ээси болуп чыга келет.

Кайсы гана элдик эпикалык чыгармаларды албайлык, адамдар коомунун кандай гана учурун чагылдырбасын, күрөш тигил же бул поэманын сюжеттик өзөгүн түзөөрү белгилүү. Адам коомунун алгачкы этабын сүрөттөгөн жогорудагыдай чыгармаларда жаратылыштын катаал сырларын чечиш үчүн алга умтулган байыркы адамдардын күрөшү сүрөттөлсө, феодалдык- уруучулук доордо УРУУ биримдигин сактоо, сырткы душмандардан өз уруусун коргоо үчүн болгон күрөш берилген.

Жаратылыштын сырын ачуу, өз керектөөлөрүн каалашынча канааттандырууда өндүрүш куралдарынын өтө жөнөкөйлүгү, аң- сезими баео алгачкы адамдарга канчалык кыйындыкка тургандыгын эпос айрыкча баса белгилейт.

Кайберен Сурэчки тукумун эсепсиз кырган мергенди жоготууга аракеттенет. Ал үчүн сыйкырды пайдаланат. Мерген менен антташып, акыры Кожожаштын айылына барып, анны азгырып ээрчитип чыгып, аскада калтырат. Сурэчкинин максаты адамдарга багынбоо, алардан көз карандысыз өз алдынча болуу. Мында табияттын жеңиши даңазаланат. Алгачкы адамдар жамааты менен дайыма байланышкан айбандардын түрү бара-бара ошол топтун тотеми, уруунун ар бир мүчөсүнүн тотеми болуп эсептелинген. Кээде андай болбой да калган. Кийинчерээк белгилүү айбандардын түрлөрү менен жамааттын ортосундаы жалпылыкка негизделген тотемдик текке ишенүү пайда болгон деген ойдобуз.

Ар тараптуу изилдөөчүлөрдүн маалыматына таянганыбызда айрым бир учурда биологиялык, географиялык же башка астрономия сыктуу илимий изилдөөлөрдүн негизинде ар түрдүү багытта карап келишет. Бирок бизге негиз болчу этнографиялык тарыхый материалдарга таянсак тотемге ишенүүдө бирдей модель болгон эмес. Жогорудагыдан башкача айрым уруулларда өтө коркунучтуу айбанга дайыма сыйынуу менен тотем катарында санашса, кээ бир уруулларда адамдарды эч бир зыяны жок айбандар, канаттуулар, ал гана эмес өсүмдүктөр да тотем катарында эсептелинген. Тотем катарында саналган айбан, канаттуу же өсүмдүк ошол материкте болгондугу үчүн гана алынган.

«Кожожаш» эпосунун идеялык негизине тереңирээк көз жүгүртсөк, мерген менен Сурэчкинин ортосундагы күрөш тотем ошол тотемге жага турган индивиддин ортосунда болбостон, жашоо үчүн күрөшкөн, табигаттын жашыруун сырларын чечиш үчүн, билиш үчүн күрөшкөн адам менен табият ортосундагы күрөш катарында гана эсептешибиз керек. Жогоруда белгиленгендей эпостун экинчи бөлүгүндө Сурэчкинин кызына Кожожаштын баласы Молдожаш үйлөнөт. Бул дагы байыркы адамдардын мифологиялык көз кара-

шынын туундусу. Эчкинин же болбосо башка айбандардын адамдар менен болгон байланышы, айрым учурларда үйлөнүшү (партогенез) көпчүлүк элдерде учурайт. Бул сыяктуу мотивдердин болушу чыгарманын байыркылыгын айгинелейт.

Эпостун идеясы табият менен адамдын бири-бирине каршы туруусу эмес, алардын ымалага келип, гармониялуу жашоосу үчүн болгон умтулуусун баса белгилеп көрсөткөндүгү менен баалуу. Адамзат примитивдүү ойлооо деңгээлинен көтөрүлүп, руханий өсүшкө жетишип, абстрактуу ойлоонун деңгээлине чыга башташы, эпостун сюжетинен так көрүнөт. Байкалып тургандай адамдарга аң-сезим аркылуу кандай кудуреттүү күч берилсе, ошончолук бийик даражадагы жоопкерчилик, табият алдындагы жооптуулук жүктөлгөнүн чыгарманын маңызы туюндуруп турат. Ошондуктан, байыркы Адам жаратылыштын оргуган кубаты жана анын тартибине өзүнүн кийлигишүүсү жөнүндө ой жүгүрткөн көпчүлүк учурда мындай кийлигишүүдөн чочулаган анткени, өзү үчүн да жашоонун ыргактуу тартиби үчүн да тоскоолдук болорун алдын-ала сезген. Ал ушундай карама-каршылыктуу коркунуч жана белгисиз нерсени ачууга кызыгуу сезимдеринин ортосунда кыйналып, аркага чегинген. Ошол эле мезгилде өзүнө окшогон кайраттуу адамдардын тартынбай эрдик менен курман болгонуна суктанган. Мындай курмандык Молдожаштай табият сырларын тынбай издеген кийинки муундарга жол ачаары шексиз.

Эл турмушунун басып өткөн коогалуу тарыхый жолуна кайрылганыбызда статистикалык маалыматтардан сыртқары эл өзү жашап өткөн доордун фактыларын көркөм образ аркылуу кайра элдин өзүнө тартуулаган фактыларга күбөбүз. Бул көркөм образдар бир сүйлөм менен түзүлгөн макал-лакаптан тартып, залкар эпикалык дастандарга айланып, элдин кубанычы менен кайгысын, каармандардыны баатырлык күрөштөрүн, элдин байгерчилик турмуштагы жүрүм-турум аракеттерин, табият менен болгон карым-катнаштарын баяндаган көркөм чыгармалардын мазмунунан окуй алабыз. Ушул аспектиден алып караганыбызда Кожожаш мерген жөнүндөгү баян алгачкы коом баскычында жашаган элдин жашоо тиричилигинде табият кубулуштары ортосундагы кагылыштардан пайда болгон ситуациялар жөнүндө түшүнүк берет.

Озкай Туран,
Казак-Түрк лицейи

А.ОСМОНОВДУН ПАТРИОТТУК ПОЭЗИЯСЫ

Эгерде биз кыргыз жана түрк адабиятындагы мекенге арналган чыгармаларды изилдесек, кыргыз адабиятында биринчи орун биздин сүйүктүү Алыкул Осмоновго бермекчибиз. «Алыкул улуу акын, кыргыз поэзия ааламынын генийи, улуттук ыр өнөрүнүн кайра жаратуучусу, бүт элдин көркөм өнөрүнүн ачылышын жасаган атуул. Баарынан мурда акын биздин поэзияга философиялык лириканы, биротоло орун-очок таап бергендиги менен бааланат. Анын лирикалык карманы болуп, түбү түктүү Дүйнө-Адам, Аалам, Кудай, Жер, Табият менен тээ алмустактан тартыш акыр заманга чейин чечилбей, инсан башын дайыма катырып келаткан түбөлүктүүлүктүн бүтпөс сөзүн сүйлөшүп, чечилбес маселерге үнүн кошот» - деген Абдыкерим Муратовдун таамай айтылган сөздөрүнөн, акындын чыныгы патриот, улуу устат, көркөм сүрөткер катары баалоо туура.

Көпчүлүк окурмандардын сүймөнчүлүгүнө, урмат-сыйына арзыган А.Осмоновдун поэзиясынын стилдик табиятын ачып берүү бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелеринен. Мындай иш-аракет аркылуу акындын окурмандарынын жүрөгүндө ага карата болгон сый-урматтын дагы артышына өбөлгө түзсөк, анын стилистикалык ыкмалар менен жаралган канаттуу ырлары аркылуу ар бир адамды мекенчилдикке, сезимталдыкка, жан дүйнөсү тазалыкка үндөй алабыз.

Акын А.Осмоновдун чыгармалары боюнча жазылган бир топ илимий эмгектер бар. Акындын лирикасынын бөтөнчөлүгүн окумуштуу Р.Кыдырбаева «Алыкул Осмоновдун лирикалары» деген эмгегинде конкреттүү мисалдар менен толук ачып берген. Көркөм сөз каражаттарын А.Осмонов чеберчилик менен пайдаланганын белгилеген.

А.Садыковдун «А.Осмоновдун поэзиясындагы традиция жана новаторлук» деген квлвмдуу монографиясыньш «А.Осмоновдун чыгармачылыгындагы чеберчилик маселелери» деген главасында автор акындын жалпы эле чеберчилиги боюнча өзүнүн конкреттүү ойлорун айтуу менен айрым көркөм сөз каражаттарынын пайдалануу жолдоруна токтоло кеткен - дейт окумуштуу К.Кырбашев.

Ыссык-Көл сени сүйдүм, сени ырдадым,
Ырыма өзүн боду бел кылганым.
Күнүмдүк ичкен суудай берекеси,
Өзүндүн бир көйкөлүп ыргалганы.
Ыссык-Көл, сен ырыскым, сен жыргалым,
Ырыма өзүн болдун дем кылганын.
Өзүнчө урматтуу бир салт экен го,
Кургулдөп көбүк чачып турган маалым.
Ыссык-Көл өзүн барда, мен да бармын,
Сен жарым, кереги эмне башка жардьш.
Тагдырдын марттыгына мен ыраазы,
Бар тура, кубанарым, мактанарым...
Эй, көлүм, тунугундай тунуп турсан,
Бирок да тунук акын уул туусан...
Кубатсыз мендей начар акындарды,
Жаркылдап толкун туруп жээкке урган.

Акын ырларын окуп жатып кыска өмүр жолун, тагдырын ырларынан издеп табабыз. Ооба, кайсы гана акын жазуучу болбосун Ата-Мекен, сүйүү темасына токтолуп кетет. Өзгөчөлүк катары акындын өмүрү ырлары менен кошо келгендей. Өзгөлөрдөгүдөй кайталанган, бир беткей ырлар эмес жөнөкөй жана жу-

гумдуу ырлары менен кыргыз поэзиясынан чоң орун алгандыгын белгилей кетмекчибиз. Көл жөнүндө канчалаган акын-жазуучулар ыр жазбасын, Алыкулдун стилин жогору баалоого туура келет.

Акындын саптарындагы бир узум ойлор, терең маанини камтып, жугумдуулугу артат.

Алыкул Осмонов кыргыздын башка жазуучулары сыяктуу эле адабияттык өсүштүн татаал жолун басып өткөн. Алгачкы жылдарда ал өз оюн аз сөз менен таамай айтып берүү, турмуштук көрүнүштөрдү типтештирип жана жалпылаштырып образ түзүү сыяктуу поэзиянын татаал сырларын өздөштүрө элек болучу. Алгач жамактоо тибиндеги, ал гана эмес, кээде натуралисттик планга өтүп кеткен ырлар да бар эле:

Жашчылыкга жүрөктүн,
Адёти отсуз тутанмай.
Сулуулар да курсуичу,
Суктанам суу жуталбай.
Жалган болуп калабы,
Дайрага жетем дегеним.
Кыялым жаман, ойчулмун,
Көп убара чегемин.

Мазмунга жардылык, декларативдүүлүк бул ырдын деңгээлин төмөндөтүп жиберген. Акын жаштык кыялга батат, толкундайт, бирок, ал ойлорду поэтикалык тил менен жеткирип бере албайт.

Алыкул Осмонов ал мезгилдерде адабияттагы жалпы агымдан дароо эле бөлүнүп чыгууга чамасы келбесе да, калем кармаган күндөн баштап акындык изин табууга күчтүү аракеттенгени байкалат. Акындын «Тавдагы ырлар» жыйнагында анын илбериңки, шоокум сыяктанган үнү угулат. Мисалы, табияттагы кооздуктун, сулуулуктун сүрөтүн көркөм сөз аркылуу тартууга умтулуу анда башка акындарга караганда басымдуураак болгон. Мына ошол билинер-билинбес ичке сызык бара-бара кеңейип, акындык бөтөнчөлүгүн түзгөн.

Акын элдик ырдын ритм, рифма, строфалык жана көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн чебер өздөштүрүү менен жаны мезгилдин талабына үндөшкөн оригиналдуу чыгарманы жарата алган.

Алдей, алдей, бөбөгүм,
Арка, сүйүү жөлөгүм.
Кандуу үндө көтөрүп,
Майрам күнү төрөдүм.
Алдей, алдей, ак бала,
Апакеңди кыйнаба.
Эжекең жүрөт мектепте,
Атакең жүрөт кырманда.

Бул саптарды окуганыбызда улуу Ата Мекендик согуштун оор жылдары, элибиздин каарман эмгеги, мектеп балдарын окуусу жана иши көз алдыга даана тартышат.

Алыкул Осмонов элдикин кайталабастан, элдик ойду пайдаланып, өз алдынча даана адабий портрет түздү. «Кызыш мончок, кыйгач каш, кылтылдаган кыз келет» - бул кичинекей балдардын мүнөзүнө, кылык-жоругуна шайма- шай келе турган чыныгы канаттуу сөздөр.

Кыргыз оозеки адабияты өткөн адилетсиз замандагы хандар менен бектер, байлар менен бийлерге карты аңсыз күрөшкө чыккан чыныгы каармандардын элестери чагылдырылган чыгармаларга бай. Алардын образдарын профессионалдуу адабиятта кайрадан жаратып жомок- уламыштардын негизинде жаңы чыгармалар жаратуу - адамды тарбиялоодо чоң мааниси бар. Ошондуктан Алыкул Осмоновдун атактуу саяпкер Толубайдын образына кайрылышы абдан орундуу болгон. Ал 1937-жылы Толубай жөнүндөгү уламыштын негизинде «Толубай сынчы» аттуу поэмасын жазат. Бирок, поэманын биринчи варианты акындын ошол жылдардагы чыгармачылык деңгээлине гана жооп берет. Автор Толубай жөнүндөгү элдик жомоктун сюжетин анчалык күчтүү эмес акындык тил менен гана «кайра ырдайт». Ал эми элдик уламышты идеялык жактан байытуу, карама-каршы таптардын өкүлдөрүнүн контрасттык даана образдарын түзүү сыяктуу маанилүү проблемаларды жогорку деңгээлде чече алган эмес. 1944- жыты бышып жетилген чыгармачылык дарамети менен бул поэманын экинчи варианты жазат.

Экинчи вариант көлөмү жагынан биринчи вариант менен бирдей эле болсо да (биринчи вариант 51, экинчи вариант 53 күплөт), идеялык багытынын ачыктыгы, образдардын дааналыгы, тилинин тактыгы, элестүүлүгү менен андан айырмаланат. Ошого жараша поэманын социалдык мааниси теревдеп, күңүрт түшүнүктөрдүн арылган.

Биринчи вариант боюнча Толубай коркок, хан буйругун аткарууга даяр турган көпөлөктөй жеңил неме. Ал эми хан болсо «хан» эмес эле «жылкымдан бир тулпар таап берип кой» деп, аны кадырлап чакырып жаткан жөнөкөй киши катарында көрүнөт. Экинчи вариантта Толубай «улуу хандын» алдында өзүнүн адамдык наамын сактай билген токтоо жана кайраттуу, хандын да хан сыяктуу зулумдук жүзү ачык көрүнөт. Ошентип, акын контрасттык эки портретти тартууга ачык боңкторду табууга жетише алган.

Алыкул Осмонов элдик жанрларды пайдалануууда ар дайым бүгүнкү күндүн маселелерин камтыйт, бүгүнкү күндүн талаптарына баш ийдирет, башкача айтканда, анын жаңычылдыгы баарынан мурда идеялык жактан көрүнөт. Ал эми ырдын формасы да таптакыр эле эски калып боюнча калбайт. Анын чыгармаларынын образдар системасы, композициялык курулушу дайыма жаңыланып турат. Ал көбүнчөэлдик ырдын ритм, рифма, строфалык өзгөчөлүктөрүнөн, образдык курулмаларынан пайдаланат.

Алыкул Осмонов элдик жанрлардан, сюжеттерден пайдалануу жагынан кыргыз адабиятында жаңылык жасаган акындардан. Ага чейин элдик адабияттан мынчалык көп жана мынчалык ийкемдүү пайдалана билген акындар болгон эмес. Ар дайым жаңы ыкма, жаңы образ, жаңы ой издеген талыкпас акындын чыгармаларында адабияттык жандандыруу тиешелүү орунду ээлейт:

Ысык-Көл Ата Журттун күчүн сынап,
Өзүнчө өйдө-төмөн журуш кылат.
Күчү ошол, куйбөй турган суу болсо да,
Көк түтүн, ала буурул жалын чыгат.

Акыркы сапты жандандыруу ыкмасы менен эл башына түшкөн оор түйшүктү билдирүү үчүн пайдалангандыгы ачык байкалып турат.

Алыкулдун чыгармачылыгына окурмандар гана эмес, улуу сүрөткерлер да баа берип, устат катары, чыгармачылыктагы кесиптеши катары өз кеңешин берип, ошол эле учурда жардам да алышкан.

Күн өткөн сайын өзүнө койгон талабы катаалдап, акын улам жаңы бийиктикти самап, поэзиянын улам

жаңы аралдары менен жээктерин ача берди. Ошенткен сайын анын адам менен Ата Журтка болгон сагыныч-кусалыгын билдирген, жашоо менен өмүргө кумары канбаган ырларынын ажары ачылып чыга келди. Акындын мындай тематикадагы не бир укмуштуу, не бир азем керемет сулуулугу, кооздугу менен өзүнө куштар кылып, төбөсү асман тиреп, шоодурап менменсинген мырза теректи зеке салат. Бирок ал өмүрү өткөнчө өзүнүн чыгармаларына канааттанган жок, улам жаңы, жакшыларды жараткысы келди. Мыша ушул умтулуу аныыр жазууга гана эмес, жашоого да шыктандырды. Ошондуктан акын өзүн аябады, жанын жай таптырбай жабыркаткан ооруга карабай, курс-курс кан жөтөлүп отуруп да, кара жанын карч уруп, бир сап ыр учун тун күзөп кешерө эмгектенди. Жогорку талап, тынчтык бербеген тынымсыз изденүү Осмоновдун чыгармаларын кулач жеткис, асман мелжиген алп чынарга айландырды. Дүпүйгөн чынардын сансыз бутактары бар сыңары А. Осмоновдун керемет поэзиясынын мазмуну да ар түрдүү жана өтө бай. Анда бирде Ата Журттун асылдыгы, ага деген сүйүүнүн ыйыктыгы даңкталса, бирде адам баласын дүйнөнүн ээси кылуудагы кудуреттүү эмгек ырдалат. Анын чыгармаларында кээде өмүр менен өлүм бой тиреше тура калат да, анан акын өмүрдүн улуулугун жана түбөлүктүүлүгүн не бир мукам кайрыктарга салат.

Сүрөткердин кимдиги, кандайлыгы анын чыгармаларынын санында, тематикасынын ар түрүүлүгүндө эмес, анда камтылган ой менен сезимдин күтүүлүгүндө, жасалмалуу эмес табигыйлыгында, баарынан мурда, ал керкем дүйнөнүн насили, нарк баасында жатат. Улуу акын үчүн майда, кичине деген нерсе болбойт, демейки окурман үчүн байкалып, кармалбаган нерседен ал ааламды кучагына сыйдырып, адамды түйшөлтүп ойлонууга аргасыз кылган улуулукту көрө алат. А. Осмонов деле башка акындар эмнени ырдаса, ошол нерселер жөнүндө ырдады, бирок башкача ырдады. Ал чыныпы поэзияны жалтыраган кооз сөздөрдөн, болбосо Ата Журт деп өпкө-жүрөгүн чаап, көкүрөк койгулоодон издебеди, анын поэзиясы ар бирибиздин жүрөгүбүздө уялаган, бирок оңой менен бере албаган бүктү, ойду таап, козгой алды. Ошондуктан Осмоновдун ырларын окуганда, ал ырлар сенин жүрөк сезиминден жаралгандай болот. Акын адамдардын купуя жүрөк сезимин айттырбай туюп, билип тургандай. Анын ырларынын керемет сыры дал ушунда. Ар бир адамга Ата Журт кымбат. А. Осмоновдун ырларын окутаныша, Ата Журт менен акын бири-бирине ээрчишип жүргөн ата-баладай кез алдына тартыла калат.

Бул саптар А. Осмоновдун белгилүү «Ата Журт» деген ырынан. Анын алгачкы эки сабын окуганда ырдын Ата Журтка арналып жаткандыгын сезбейсин, ал саптар кадимки эле камкор эненин жалгыз перзентин алып сапарга узатып жаткандагы мээримин элестетет. Ырдын акыркы эки сабын окуганывда гана анын Ата Журтка арналып жаткандыгын билип, айлананды өзгөчө сүйкүм менен эрксиз бир карап аласың. Анан жүрөгүндө сөз менен айтып жеткире алгыс Ата Журтка деген сезим пайда болот да, туулган жердин элеси калдайып көз алдыңа тартыла түшөт. Ата Журтту аргасыздан өзүндүн эң бир жакын, бир ыйык адамындай элестетесиң. «Бут дартынды өз мойнума алайын, сен ооруба, мен ооруюн, Ата Журт» деп, анын алдында адамдык парзынды кылчактабай аткаргың келет. Ошентип акын Ата Журттун кооздугун, кымбаттыгын шекеттеп-мактап да отурбайт, сенсиз жашай албайм деп жалынып-жалбарбайт. Бар болгону мээрман эненин күндө айтыла берип, анчалык элее да алынбай калган демейки сөзүн кайталоо менен гана чектелген. Бирок ушул карапайым сөздө камтылган эл-жерге болгон чыныгы сүйүү бизди аргасыздан өзүнө тартат, Мекен ааламдагы эң ыйык нерсеге айланат. Акындын «Ата Журтун» өзүнүн жалгыз кызына арнаган «Бебекке» деген ырынан жана жалгыз уулун күтүүден тажабаган Миңбай чал жөнүндөгү «Жеңишбек» аттуу поэмасынан ажыратып кароого болбойт. Булар бири экинчисин толуктап турат.

Жаштайынан жалгыздыктын жабырын тарткан акын зарыгып жүрүп кыздуу болот. Ал төрөлгөндө күнү-түнү наристенин жанынан чыкпай, бир канча күн ага ысым издеди, акыры Жыпар деген ат көңүлүнө туура келди. Жыпары бар болгону он беш гана күн жашап, чарчап калды. Ал өзүнүн бул күйүтүн поэмага тете «Бебекке» деген ырында төктү. Күчтүү күйүттөн жаралган бул ырды акындын башынын арманы катары кароого болбойт. Анда жалпы эле адамзаттын балага болгон ыйык сезими, түбөлүктүү сүйүүсү берилген. Өмүр менен турмуш, жашоо менен тиричиликке арналган мындай мазмундагы ырлар акындын чыгармачылыгында өзгөчө бир өзөктү түзүп, орчундуу орунду ээлейт.

Чыныгы талант өмүр бою өзүнө нааразы болуп жүрүп өтөт. Бир чети мүлдө кыргыз кетере алгыс ыр килемин кирпик менен согуп, бардыгынан танып, ырдан танбаган Алыкул да өзүнө ыраазы болбой, поэзиянын түпсүз терең көлүндө чабак уруп өлтүрүп, стол үстүндө ыр жазган калыбына, бар болгону отуз беш жаш курагында кете берди.

Алыкул өз Ата-Журтун жан дили менен ардактап, киндик каны тамган тууган жерге жүгүнүү менен гана чектелип калды. Анда биз аны улуттук тар рамкадан көтөрүлбөгөндөр элек. Ал тескерисинче, кыраан бүркүттөй өз уясынан өтө эрте суурулуп, көк асманга көтөрүлүп чыгып, аалам көз желдирип, алыска-алыска канат каккан чоң интернационалист, башка элдердин маданиятын, адабиятын жана тарыхын терең үйрөнүп, урматтап, сүйүп, алардан сабак алып, таалим алып, даңктап ырдаган.

Акын деген чоң сыймыктуу, коомго татыктуу болгон ар кандай салмактуу акындын поэзиясында өз доорунун эң курч, эң маанилуу маселелери, Ата-Мекендин, бир тууган элдин тагдыры канчалык жогору, деңгээлде көркөм күч азаматтыпс эргүү менен таңшый алды. Бул биринчи сапат - Алыкул үчүн негизги сапат боло алды.

Алыкул Осмоновдун поэзиясында Ата-Мекен темасы өтө кеңири иштелип, эл менен акын тагдыры энчилеш бири- биринен ажырагыс, аларсыз акындын жарык күнү да, келечеги да жок. Акын өзүнүн бүткүл жазган ырларын бир тууган элдики деп эсептеген. Ал ырларын өз элинин казынасынан алып, аны акындык чоң марттык сезими менен суугарып, ага кайра белек катары сунуш кылды.

Бул ырлар менин ырым, сенин ырын,
Мөмөсү биз жашаган жакшы жылдын.
Бүгүнкү менден алган поэманы,
Эскиргпей эртеңкине сунуш кышгын.

Өз элинде дал ушундай тайманбай батынып, ар кандай ыр жазган акын кайрыла албайт.

Алыкул Осмонов Ата-Журтту балалык нукура сезим менен терең барктаган, өз элинин өткөн тарыхын басыс өткөн кандуу, азаптуу жолун таазим этип ур-

маттаган. «Манас» башында турган улуу эпосторду бийик тутуп, элдик оозеки чылгармаларды, санжыраларды, уламыштарды, макал-лакаптарды, жомокторду бета менен түшө калып жыйнаган. Кыргыз тилинин байлыгына жана мол мүмкүнчүлүгүнө акын катары баш ийген. Социалисттик доордо гана улуу орус эли башында турган бирдиктүү өлкөдө кыргыз эли кыска мөөнөттүн ичинде чоң тарыхый жол басып, аты дүйнөгө угула баштаганына жан дили менен кубанган патриот акыш болгон.

Алыкул Осмоновдун укум-тукумга калтырган поэтикалык мурасында Ата-Мекенге, бир тууган элге, сүйүктүү жердин ар түрдүү кооз бурчтарына атайын арналган эң сонун ырлары көп. Анын баары акындын кыраакы, чынчыл, өз алдынча ойлоно алган акын экенин айгинелеп турат.

Жаныш Кулмамбетов,
Кыргызстан театр ишмерлер союзу,
КР маданиятына
эмгек сиңирген ишмер

КЫРГЫЗДЫН УЛУТТУК ЭПИКАЛЫК ӨНӨРҮ ЖАНА ЕВРОПАЛЫК ТИПТЕГИ ТЕАТР

Макалада 1926-жылы Кыргызстанга алынып келинген европалык типтеги театрдын чыныгы максаты, идеологиялык мотивдери жана ошонун айынан, кыргыздын кылымдап өкүм сүргөн эпикалык өнөрүнүн экинчи - үчүнчү планга сүрүлүп чыгып калышынын нукура себептери тарыхый фактылардын негизинде кенен иликтенет.

1958-жылы СССРдин борбору Москвада өткөн кыргыз искусствосу менен маданиятынын он күндүгүнөн (декада) соң театр менен адабияттын адиси москвалык Дм. Брудный минтип жазып жатат: “А ведь еще совсем недавно, всего лишь несколько десятков лет назад, кочевники-киргизы не знали своего профессионального искусства, как не знали они счастья и мира”[1].

Дм. Брудныйга чейин эле, дал ушундай коендой окшош пикирди 20-кылымдын 50-жылдары кыргыз менен казактын театрларын иликтеген, орус-совет театроведи Н. Львов да айткан: “Несмотря на широкое развитие в киргизском быту элементов театральности (*алдын мен сыздым* - Ж. К.), театра в Киргизии до Великой Октябрской социалистической революции не было ни профессионального, ни самодеятельного.

Причинами этого были, с одной стороны, экономическая отсталость киргизского народа, который вел кочевой образ жизни, с другой стороны – национально-колониальная политика царизма, задержавшая культурное развитие Киргизии. Развитию театра препятствовали темнота и забитость народа, отсутствие письменности и литературы, бесправное положение женщин, враждебность мусульманской религии ко всяким проявлениям художественного творчества (*алдын мен сыздым* – Ж. К.). Препятствовала развитию театра и оторванность Киргизии от более зрелых художественных культур других народов, и в первую очередь от искусства русского народа. До 1917 года культурные связи Киргизии с русским народом чрезвычайно ограничены.

Великая Октябрьская социалистическая революция создала благоприятные условия для зарождения развития киргизского национального театра.

Создавая свой театр, киргизский народ, как и некоторые другие народы Советского Союза, не имевшие прежде театра (*алдын мен сыздым* – Ж.К.), использовал богатейший опыт сценического искусства более развитых национальных культур и прежде всего самого передового в мире русского театра”[2].

Н. Львовдун китеби кыргыздын тарыхына карата советтик псевдочындыкты көз көрүнөө жайылткан эмгектердин эң көрүнүктүүлөрүнөн. Бул эмгек кийинки мезгилде да советтик доордогу улуттук маданияттын жетишкендигин даңазалоодогу, ошол эле учурда элибиздин кылымдап өкүм сүргөн көркөм чыгармачылыгын, рухий маданиятын басмырлоодогу өтө көп цитата келтирилүүчү негизги илимий көз караштардын бири катары кызмат өтөгөн жана азыр да ошол маанисин жоготкон жок.

Башкасын коюп, театр иликтөөчүнүн эки тезисине токтололу. Биринчиси, “враждебность мусульманской религии ко всяким проявлениям художественного творчества” деп турат. Эгерде москвалык илимпоздун оюна кошула турган болсок, мусулманчылык негативдүү мамиле кылган болсо, анда океандай “Манас” эпосу баш болгон кыргыздын бүтүндөй көркөм чыгармачылыгын жокко чыгарууга туура келет эле. Анткени, 19-кылымдын ичинде 20-кылымдын башында кыргыздын оозеки көркөм маданияты болуп көрбөгөндөй бийиктикке жеткенин, башкача айтканда “алтын кылымды” башынан өткөргөнүн билебиз. Улуу манасчылар Келдибек, Тыныбек, Балыкооз, Найманбай, Чоюке, Сагымбайлардын доору дал ошол театр иликтөөчү мүнөздөгөн “враждебный мусулманчылыктын” учуруна туш келип жатат. Экинчиден, Н. Львов “отсутствие... литературы” деп мүнөздөмө берип жатат. Бул тезиси менен, окумуштуу кыргыздын бүтүндөй эпикалык көркөм маданиятын – “Манас” баш болгон ондогон кенже эпосторду, аны менен бирге кыргызда кылымдап өкүм сүрүп келген оозеки чыгармчылыгынын баардык түрлөрүн чийип салып жатат. Баса, дал ушундай, буруу - терүүсүз коендой окшош ойду, Н. Львов казак маданиятынын тарыхына

карата да минтип айткан: “Театрального искусства в старом казахском быту не существовало ни в профессиональной, ни в самодеятельной форме. Кочевой образ жизни и соответствующий ему бытовой уклад, запреты религии, отсутствие письменности (*алдын мен сыздым* – Ж. К.) препятствовали возникновению национального театра.”[3]. Мына, окумуштуунун кыргыздардын жана казактардын көркөм-маданий деңгээлине берген трафареттүү баасы.

Тилекке каршы, Н. Львовдун эмгегиндеги саясий-идеологиялык “установка” андан кийинки кыргыздын көркөм маданиятынын тарыхын иликтеген искусствоведдердин, жалпы эле тарыхчылардын эмгектеринде тоту куштай кайталынып, бул стереотиптин улам көбөйтүлүп тираждалганын көрөбүз: “Киргизы до Октябрьской революции не имели национального профессионального театра”[4] (*алдын мен сыздым* - Ж. К.) деп советтик мезгилде чыккан абройлуу энциклопедия жумурай журтка 25000 нуска менен жар салса; “Элементы театрального действия (*алдын мен сыздым* - Ж. К.), заключенные в древних культовых церемониях, сопровождвшихся пением, музыкой, танцами, пантомимой, в народных играх и обрядах, в земледельческих празденствах, традиции исполнения эпоса, героических и лирических поэм, песен...”[5] деп, дагы бир москвалык адис улуттук маданиятыбызды “элементтердин” гана деңгээлинде карап жатат. Коммунисттик идеология ийгиликтүү ишке ашырган мындай ”промывание мозгов” (“мээни тазартуу”, же “мээни түзөө”) кыргыздын улуттук көркөм интеллигенциясы тарабынан маданият жактан артта калуучулук комплексине айланып, анан ал бара-бара туруктуу синдромго өтүп кеткенин көрөбүз: “Октябрь революциясына чейин кыргыз эли театр дегенди билген эмес”[6]; “Кыргыз театр искусствосу Улуу Октябрь социалисттик революциясынын тарыхый жеңишинен кийин төрөлдү. Тактап айтканда кыргыз эли улут болуп таанылып, Советтик Социалисттик Кыргыз Автономиялуу республикасы түзүлгөндөн кийин, профессионалдык улут театрынын түзүлүшүнө мүмкүн болду”[7]; “Бирок анын (*сөз Муратбек Рыскулов жөнүндө жүрүп жатат* – Ж. К.) табигый таланты жаңы доорубузда жаралган жаңыча багыттагы өнөр жолунда, профессионалдык театр өнөрүндө (*алдын сызган мен* – Ж. К.) бизди таң калтыра алды”[8]; “Огромная популярность творчества сказителей-манасчи, комузистов, кыякистов, акынов-импровизаторов, массовость художественной самодеятельности, любительских театров и возроший уровень сценической культуры вызвали необходимость в создании профессионального киргизского театра”[9] (*алдын мен сыздым* – Ж. К.). Ушундай эле стереотиптүү, бир жактуу ойду, өз учурунда кыргыздын алгачкы илимпоз театр иликтөөчүлөрү, Н. Львовдун түздөн-түз шакириттери (аспринаттары) Бекмурза Жумабаев менен Жанузак Молдобаев да айтышкан: “... процесс формиования профессионального искусства начался лишь после Великой Октябрьской социалистической революции. Деятели киргизского искусства, создавая свой национальный театр, использовали богатый опыт сценического искусства более развитых народов и в первую очередь опыт русского театра”[10], деп, Б. Жумабаев устатынын оюн толук бойдон бышыктаса; “Киргизское профессиональное театральное искусство, вобравшее в себя лучшие черты устного народного творчества, возникло и развивалось в тесном содружестве с искусством братских народов, в первую очередь с реалистической школой русского сценического искусства”[11] деп, Ж.Молдобаев ошол эле ойду дагы бир ирет бекемдеп жатат.

Ал эми бүтүндөй бойдон республиканын коммунисттик бийлигинин, анын гуманитардык жана көркөм интеллигенциясынын официалдуу көз карашы болгон мына бул төмөндөгү академиялык аныктамага *(“Академия наук Киргизской ССР, институт истории” деген “шапке” турат* – Ж. К.) токтоло өтөлү: “Широко используя театральные элементы в народных играх, творчество акынов-импровизаторов, сказителей, комиков, музыкантов и певцов, опираясь на богатейший сценический опыт русского народа, на художественную самодеятелность, киргизский народ впервые в своей многовековой истории создал профессиональный театр, который положил начало другим видам национально-профессионального искусства”[12].

Албетте, жогоруда алынган цитаталардан жамырап көрүнүп тургандай, Н. Львовдун “шинелинен” чыккан бул аныктамалардын бир беткей өкүм сүрүп, биринен сала бирине өтүп, тынымсыз уланып келгенин объективдүү жагдайы эмнеге байланышканы бизге эң сонун түшүнүктүү. Биринчи кезекте саясий-идеологиялык конъюнктурага баш ийип, совет бийлигинин, коммунисттик системанын таптык коомдун (кул ээлөчүлүк, феодалдык, капиталисттик) алдындагы артыкчылыгын даңазалаганга багытталган бул көз караштар, Октябрь төңкөрүшүнөн кийин пайда болгон жаңы социалисттик коомдун мурда болуп көрбөгөндөй “гумандуулугун”, СССРдин территориясында жашаган бүтүндөй улуттардын, калктардын майдасынан ирисине чейин (бир гана орус элинен башкасы) ар тараптуу өсүп-өнүүгүсүнө карата “аталык камкордугун” көрсөтүш үчүн жасалган, агитациялык-пропагандалык саясатынын эң уңгулуу бөлүгү болчу.

Мунун башкы себебин 1917-жылдагы Октябрь социалисттик төңкөрүшүнөн кийин, мурдагы Орус империясынын территориясында болуп өткөн кескин саясий өзгөрүүнүн натыйжасында пайда болгон, социалисттик деп аталган жаңы коомдук-экономикалык формациянын калыптануу процессинин контекстинде кароо абзел. Эмне дегенде, жаңы саясий кырдаалды жаратышкан большевиктик жетекчилер, социалисттик коомдук-экономикалык формацияны кандай болбосун калыптандырууга, совет бийлигин орнотуугa далбас урушуп, мурдагы Орус империясынын элдерине өздөрүнүн идеологиялык көз карашын кылычтын мизи, мылтыктын күчү менен таңуулашып, совет бийлигин орнотуунун жана чыңдоонун жаңы формаларын ишке киргизишкен. Андыктан, Ала-Тоо жергесинде европалык типтеги музыкалуу-драмалык студиянын уюшулушу, кайра-кайра атылып жүргөндөй кыргыз элин дүйнөлүк маданиятка кошуу кадамы гана эмес, эң биринчи кезекте саясий максатты көздөгөн: 99% кат-сабаты жоюлбаган, гезит окуй албаган, радио жетпеген, кечээки көчмөн элдин арасында совет бийлигин чыңдоо, большевиктик (коммунисттик) идеологияны жайылтуу үчүн үгүт-насыят иштерин жүргүзүүнүн жападан жалгыз формасы *театр* болгон. Ошондуктан, Кыргызстандагы алгачкы музыкалуу-драмалык студия, биринчи кезекте, большевиктердин Октябрь төңкөрүшүнөн кийин “Театральный Октябрь”[13] деген саясий-идеологиялык долбоордун, волюнтаристтик концепциянын негизинде пайда болгон “агиттеатрдын”[14] үлгүсүндө түзүлүп жатат. Ошон үчүн, кыргыз музыкалуу-драмалык студиянын алгачкы эле спектаклдери, марксизм-ленинизм элдешкис

ички душмандашуу катары көрсөткөн “таптык”, “антагонисттик” деп мүнөздөгөн мурдагы феодалдык коомду ашкерелөөгө багытталган[15]. Кыргыз музыкалуу-драма студиясынын базасында түзүлгөн театрдын биз күбө болгон репертуарынын 80% и да, дал ошол саясий-идеологиялык позициядан иштелген.

Чындыгына келгенде бул студияны ачуу саясий-идеологиялык максат менен ишке ашырылганы көмүскөдө калып, ал кездеги официалдуу бийлик дагы, кийинки совет доорунун тарыхчылары дагы жогоруда белгилегендей “кыргыз элинин артта калуучулугун (*анын ичинде маданият жактан дагы* – Ж. К.) жоюу максатында ишке ашкан болчу” деген кыязда саймедирешип, маселени башынан эле мифтештирип ташташкан. Караңыздар: “X съезд (*ВКП(б)нын* – Ж. К.) определил курс партии на ликвидацию фактического неравенства отсталых народов”[16] (*алдын сызган мен*- Ж. К.) деп, официалдуу бийлик, саясий-идеологиялык жетекчилик аныктама берип жатат. Ушул эле ой советтик тарыхчылардын эмгектеринде “В резолюции “Об очередных задачах партии в национальном вопросе”, принятой на X съезде, говорилось: “...задача партии состоит в том, чтобы помочь трудовым массам невеликорусских народов догнать ушедшую вперед центральную Россию, помочь им... развить у себя прессу, школу, театр, клубное дело и вообще культурно-просветительные учреждения на родном языке”[17], делинип кашкайып турат.

А иш жүзүнө келгенде, жаңыдан ачылган студия биринчи кезекте Совет бийлигинин орношуна жана чыңдалышына, коммунисттик идеологиянын жайылтылышына, таптык коом, таптык күрөш деген түшүнүктөрдү тоолук көчмөн элдин аң-сезимине сиңирүүгө кызмат өтөш керек болчу. Анын эң негизги агитациялык-саясий функциясы ушул эле. “Рожденный революцией, агитационный театр республик Средней Азии был тесно связан с общими социальными тенденциями и художественными формами всего агитационно-политического театра 20-х годов (*алдын мен сыздым* – Ж. К.)”[18], деп жазат, Орто Азия театры боюнча көрүнүктүү театр иликтөөчү, тарыхчы О. Кайдалова.

“Кыргызстанда мурда эч болуп көрбөгөн жаңы өнөрдү – Театр өнөрүн түзүү, реалисттик сахна искусствосунун мыкты салттарын өздөштүрүү, элди классикалык драматургиянын үлгүлөрү менен тааныштырып, ошондой эле улуттук драматургияда реалисттик чыгармаларды жаратуу, улуттук режиссерлорду, актерлорду тарбиялоонун учуру болчу”[19] деген сыяктуу ойлордун эмне себептен дайыма байма-бай айтылып келгени, ушул мисалдардан соң, менимче өзүнөн-өзү түшүнүктүү болот

Демек, кыргыздын европалык типтеги алгачкы музыкалуу-драмалык студиясы маданий, көркөм-эстетикалык максатты эмес, биринчи ирээтте, дал ошол агитация-пропагандаңы жүргүзүү максаты менен түзүлгөн.Чындыкты түз айта турган болсок – дегеле советтик кыргыз театрынын тарыхы – биринчи ирээтте, агитациялык-пропагандалык, идеологиялык искусствонун таржымалы болуп саналат. Ошондуктан, ошол, 1926-жылы – алгачкы европалык типтеги театр мадания төрөлгөн күндөн тартып, улуттук өнөрдүн түрлөрүн экинчи сорттогу продукция катары кароо, аны тек гана илимге тиешеси бар архаикалык оозеки чыгармачылык катары эсептөө мыйзамченемдүү көрүнүшкө айланган.

Анткени, мындай жаңы шартта – совет бийлигин пропагандалоодо - “Манас” эпосун жана ондогон кенже эпикалык чыгармаларды баяндоо баш болгон, салттуу аткаруучулук өнөрлөр *(бир гана төкмөлөрдөн башкасы)* андай үгүт-насыят иштерин жүргүзүү милдетин таптакыр аткара алышмак эмес. Анткени, “Манаска” же калган кенже эпостордун эпизоддоруна кантип большевиктик идеологияны жармаштырууга болот эле? Кайсы “капталынан” Манас, большевиктердин жолбашчысы Ленинди Кыргылчал баштаган кырк чоронун катарына кошуп, же Алмамбет сыяктуу аккан дос кылып алып, ак падыша Николай II менен Россиянын колониалдык саясатына каршы эркиндик күрөшүн жүргүзөт эле? Болбосо Ырамандын Ырчысы Манастын алдына түшүп алып, “тоо булбулу” Токтогулдай болуп “жашасын Кеңеш өкмөт” деп сайрап тура алат беле? Албетте, мындай болушу мүкүн эмес болчу. Андай саясий заказды, агитациялык-пропагандалык функцияны аткара албагандан кийин, ал учурдагы кыргыздын эпикалык өнөрү (“Манасы” менен кенже эпостору) коммунисттик большевиктер партиясынын идеологиялык куралы, үгүттөөчү каражаты катары совет бийлиги үчүн таптакыр актуладуу эмес болчу.

Демек, кылымдар боюу кыргыздын архаикалык формада жашаган “Манас” баш болгон эпикалык өнөрүнүн европалык үлгүдөгү жаңы искусство тарабынан көшөгөнүн артына сүрүлүп чыгарылып, коомук аң-сезимдин арьергардында калып, тек фольклорчулардын, адабиятчылардын, этнографтардын, артилимпоздордун, тарыхчылардын иликтөө объектисине гана айланып; анан бул акт да “жоголуп бараткан элдик маданиятты сактоо, өнүктүрүү” боюнча совет бийлигинин “аталык камкордугун” натыйжасы катары каралып калганы ушундан улам.

Төкөмөлөр деп, өзүнчө курсив менен бөлүп белгилеп жатканым, кыргыз искусствосунун кийинки 60-70 жылдык таржымалынан көрдүк, төкмөлөр кантип советтик доорду, коммунисттик партияны апендинини кызындай кылып, бая анекдотто айтылгандай:

“Асманда учат каркыра,

Жашасын биздин партия!” деп, эл алдына ар бир чыккан сайын айга-күнгө теңеп макташканын.

Ушинтип, маданияттан артта калуучулукту жоебуз деген лозунг менен европалык типтеги театрдын уюшулушунун чыныгы максаты көмүскөдө калып, кыргыздын улуттук көркөм өнөрүн эмбрионалдык стадиядагы өнүгө элек кубулуш катары көрсөтүү, илимде да, күндөлүк практикада да системалуу түрдө ишке ашырыла баштаган.

Бирок, европалык үлгүдөгү театрдын Кыргызстанга келишинин нукура себебин билишпеген, билишсе дагы анча элес алышпаган, же коммунисттик идеологияга көз каранды болгон биздин жергиликтүү интеллигенция жана илимий чөйрө, музыкалуу-драмалык студияны тоо койнуна келген бийик маданияттын үлгүсү катары карашкан жана караганга мажубур болушкан.

Совет мамлекетинин, социалисттик доордун (*тоталитаризм мезгилинин*) тушунда калыптанып, туруктуу көз карашка, салтка айланып калган калпыс, бир беткей тенденциялуу тезистер, тилекке каршы ушул бүгүн да күчүндө бойдон калууда. Ошондон улам, дегеле театр, сахна өнөрү, анын ичинде профессионалдуулук аткаруучулук, профессионалдуу театр искусствосу деп, тек гана жогоруда айтылган, 20-кылымда кыргыз жергесинде пайда болгон аристотелдик типтеги (европалык үлгүдөгү) аткаруучулук маданиятты бетке кармоодон ушул азыр да баш тарта элекпиз.

Ушундан улам, мындай бир беткей, бир типтүү аныктамалар, бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн инерциясын дээрлик жоготкон жок. Кыргыздын белдүү адабиятчыларынын, илимпоздорунун бири, окумушту Советбек Байгазиев, кечээ жакында, 2002-жылы эле "XX кылымдагы кыргыз драматургиясынын тарыхы" деген өтө олуттуу доктордук эмгегинде минтип жазып жатат: "...кыргызда мурда каймактанган, калыптанган кесиптик драма жана театр болгон эмес"[20] (*алдын мен сыздым* – Ж. К.). Буга улай эле эгемендүү Кыргызстанда тарых илимдеринин кандидаты болгон И. В. Горина: "Кочевой образ жизни и запреты ислама (*алдын мен сыздым* – Ж.К.) не позволяли киргизам вплоть до начала XX в. иметь свой национальный профессиональный театр (*алдын мен сыздым* – Ж. К.). Но на протяжении многовековой истории народ создавал свое самобытное искусство, насыщенное элементами театральности (*алдын мен сыздым* – Ж. К.). Акыны-импровизаторы, острословы-комики, исполнители народных песень, сказители эпоса сопровождали свои выступления выразительной мимикой, жестами"[21], деп, түзмө-түз эле жогоруда биз мисалга тарткан советтик театр иликтөөчү Н. Львовдун алтымыш жыл мурдагы тезистерин көчүрүп алгандай, коендой окшош эмгекти жараткан, азыркы биздин суверендүүлүктүн доорунда, тарых илимдери боюнча кадырман окумуштуубуз.

Эмне себептен 20-кылымдын ичинде, сырттан атайы миссия менен келген башка адистерди мындай коелу, биз кыргыздар, өзүбүздүн кылымдан бери келе жаткан элибиздин фольклордук маданиятына түздөн-түз байланышкан эпикалык (баяндоочу) театрыбызды танып да, чанып да, жогоруда айтылган мисалдардагыдай, элибиздин рухий маданиятында театр дегеле болгон эмес, болсо да ал эмбрионалдык деңгээлде гана "насыщенные элементами театральности"[22] (*алдын мен сыздым* – Ж. К.) өкүм сүрүп келген деген аныктаманын үстөмдүгү алдында ондогон жылдар боюу жашап келдик?

Советтик доордо пайда болгон ушул стереотиптүү, трафареттүү көз караштар эмне үчүн азыркы кезге чейин дагы эле күчүндө? Же акыйкаттан эле, советтик бийлик, коммунисттик идеологиянын арзыматтары мүнөздөгөндөй кыргыз эли маданияттан таптакыр артта калган түркөй элби? Же дүйнөлүк театр искусствосунда, европалык типтеги театр альтернативасыз, жападан жалгыз сахна модели, сахна энчиси болуп саналабы?

Албетте андай эмес. Дүйнөлүк театр эки моделден турат: аристотелдик жана аристотелдик эмес. Кыргыздын эпикалык театры аристотелдик эмес театрдын моделине кирет жана аристотелге чейинки театрдын (доаристотелевский театр) бүтүндөй архаикалык гаммасын 21-кылымга чейин сактап калган улуу өнөр болуп эсептелет.

Тилекке каршы 20-кылымда совет мамлекетинин курамына кирген элдердин, анын ичинде кыргыздын тарыхына, көркөм маданиятына карата советтик идеологиялык көз караштан бекем орун алып калган стереотиптик клишелерден кутулган жаңы түшүнүктөр, жаңы позиция азыркы жалпы постсоветтик гуманитардык, анын ичинде биздин өзүбүздүн улутубуздун гуманитардык илиминде да, бүтүндөй эле көркөм-эстетикалык системасында да алигиче толук пайда боло элек, толук калыптанып, күчүнө кире элек.

Адабияттар

1. Брудный Дм. Театральное искусство Киргизии. – М., "Знание", 1958.
2. Львов Н. Киргизский театр. – М., 1953.
3. Львов Н.И. Казахский академический театр драмы. – Алма-Ата. Изд. Академии наук Казахской ССР, 1957.
4. Киргизская советская социалистическая республика. Энциклопедия. – Ф., 1982.
5. Кайдалова О. Традиции и современность. Театральное искусство Средней Азии и Казахстана. – М., "Искусство", 1977.
6. Төкөлдөшов И. Тоо гүлдөрү. – Ф.: Кыргызстан, 1977.
7. Күмүшалиев К. Кыргыз театрынын салтанаты. – Ф.: Кыргызстан, 1977.
8. Жунушов А. Сахна чеберлери. – Ф.: Кыргызстан, 1988.
9. Киргизский государственный ордена Трудового Красного Знамени академический театр драмы. – Ф.: Кыргызстан, 1978.
10. Джумабаев Б. Современный киргизский драматический театр. 1953 – 1963. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Научный руководитель – кандидат искусствоведения Н. И. Львов. Алма-Ата – Москва, 1964.
11. Молдобаев Д.А. Современный киргизский драматический театр в г. Фрунзе. 1961 – 1970. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Научный руководитель – доктор искусствоведения, профессор Н. И. Львов. – М., 1970.
12. История Киргизской ССР. Ф.: Кыргызстан, 1986.
13. История русского советского драматического театра. - М.: Просвещение, 1984.
14. Кыргызстан мамлекеттик Эмгек Кызыл Туу ордендүү академиялык драма театры. - Ф.: Кыргызстан, 1978.
15. История коммунистической партии Советского Союза. -М.: Изд. политической литературы. 1985.
16. Асанбеков С. Алиман Жангорозова. -Ф.: Кыргызстан, 1987.
17. Советбек Байгазиев. XX кылымдагы кыргыз драматургиясынын тарыхы. – Б., 2002, 1-бөлүк.
18. Горина И.В. Музыкально-драматическое искусство Киргизии в первой половине XX века. – Б.: КРСУ, 2011.

УДК: 894.341 (572.2) (043.3)

Абдыраманова А.Ш.
БГУ им. К.Карасаева

О СПОСОБАХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФОЛЬКЛОРА В ТВОРЧЕСТВЕ Ш. АБДЫРАМАНОВА

В статье рассмотрена проблема соотношения фольклора и литературы в ранних произведениях Ш. Абдыраманова в контексте национальной литературы. Предмет исследования - формы и способы использования фольклора.
Ключевые слова: *поэма, повесть, мифологизация, миф, поэтика, поэтическое средство, сравнительно-типологический анализ, фольклорные средства, легенда, мифотворчество.*

Макалада кыргыз жазуучу Ш. Абдырамановдун чыгармаларында улуттук адабияты контекстинде фольклор поэтикалык каражаттардын системасын колдонуу илимий көз караш менен иликтөөнүн проблемасы козголду.
Негизги сөздөр: *поэма, овесть, мифологизация, миф, поэтикалык каражат, талдоо, салыштырма-типологиялык талдоо, фольклордук каражаттар, уламыш, мифотворчество.*

The article considers the issue of interrelation of folklore and literature in Sh.Abdyramanov's early works in the context of national literature. The subject of the research are forms and ways of using folklore.
Key words: *poem, novel, mythologization, myth, poetics/poetic theory, poetic means, comparative and typical analysis, folkloric means, legend, mythogenesis.*

Данная статья посвящена вопросам использования фольклора, выявлению причины большого внимания к устному народному творчеству в кыргызской литературе, и в произведениях Ш. Абдыраманова в частности.

Кыргызский народ – один из древнейших народов Средней Азии, происхождение и история его уходят вглубь веков. В своем длительном историческом развитии народ прошел сложный путь, с периодами подъема и упадка, долгими годами иноземного гнета.

Мировоззрение и эстетические идеалы кыргызского народа воплотились в художественном творчестве – в пословицах, поговорках, сказках, песнях, эпических сказаниях. На протяжении многих веков кыргызы хранили драгоценные образцы своей духовной культуры, передавая их из уст в уста. Кыргызы-номады сохранили историю своего народа в фольклорных памятниках. Прежде всего, это эпос «Манас», заключающий в себе историю народа на протяжении многих веков, от древних времен вплоть до нового времени. Свидетельством богатства духовного мира кыргызов и особого отношения к устному народному творчеству, вклада в мировую сокровищницу культуры является и целый ряд произведений малого героического эпоса, таких, как «Эр Табылды», «Эр Тоштюк», «Курманбек», «Джаныл Мырза», «Сарынджы-Бокей», «Коджожаш» и др.

В фольклоре кыргызского народа сохранилось множество оригинальных жанров (санжыра, жорго сөз), которые продолжают развиваться и в настоящее время. И это еще одна особенность кыргызской культуры. Мифы, легенды и эпос имеют немаловажное значение в современной культурной жизни страны. Например, песни-плачи (кошоки), песни-состязания (айтыши), вышеупомянутые эпос «»Манас», малые эпосы экранизируются (документальный фильм о манасчи С.Каралаеве), ставятся на сцене, проводятся состязания (айтыши), используются в быту (плачи-кошоки по умершему). Драматурги достигли больших успехов, мастерски используя фольклорные сюжеты в раскрытии духовного мира современников. Мастера сценического слова обращаются к эпосу "Манас". Ж. Садыков (трилогия "Великодушный Манас", "Сын Манаса Семетей" и "Сейтек"). Драмы Б. Жакиева "Натянутая тетива", Э. Эрматова "Ак Саткын и Калмурза", М. Байджиева "Древняя сказка" отличаются обобщенным выражением народных идей. Заметным явлением культурной жизни страны стал художественный фильм «Кожожаш» - творческое переосмысление сразу двух легенд. Таким образом, обращение к устному народному творчеству – это живой процесс современности.

С самого появления кыргызской письменной литературы художники слова активно использовали тематику, мотивы и изобразительно-выразительные средства кыргызского фольклора. В работе «Народные эпические традиции и генезис кыргызской письменной прозы» исследователь У. Касыбеков подробно описывает соотношение фольклора и литературы на ранних этапах развития кыргызской прозы. «Не умаляя значения других национальных литератур в становлении и развитии кыргызской письменной прозы, не будет преувеличением сказать, что первопричиной ее появления был выработанный веками художественный опыт народа» (1. 15). В работе исследователя В. Кубилиса «Формирование национальной литературы» отмечено, что существует «три шага» литературы от фольклора. «Во время «первого шага»

много неосознанно-стихийного, фольклор часто воспринимается как «идеальная художественная норма», поскольку зарожающаяся «национальная литература еще не располагает своим арсеналом.» (2. 24). «Второй шаг» и «третий шаг» это этапы «повзрослевшей литературы» с выработанной эстетической системой поэтики, воспринимающей фольклор осознанно и творчески переосмысливающей и «использующей» эмоциональную энергию, накопленную человечеством в процессе художественного творчества с незапамятных мифических времен, в качестве народного художественного опыта и идейно эстетической концепции мира (2. 29). В современной кыргызской профессиональной литературе использование материала фольклора, мистификация и мифологизация - явление частое. Скорее это связано с небольшим по историческим меркам временем развития кыргызской профессиональной литературы.

Литература обращается к характерному в мифах слиянию фантазии и реальности, где субъект и объект сливаются. “Миф (от греч. mithos – повествование, басня, предание), создание коллективной общенародной фантазии, обобщенно отражающие действительность в виде чувственно-конкретных персонификаций и одушевленных существ, которые мыслятся первобытным сознанием вполне реальными”. Здесь же представлен термин «мистификации литературные (от греч. mystes – посвященный в тайну и лат. facio – делаю) литературные произведения, авторство которых нарочито приписано их сочинителями другому лицу или народному творчеству. Мистификация литературная предполагает создание стилистической манеры мнимого автора» (3. с. 222), или фольклорного стиля.

Это определенное представление народа о мире тождественное «духовной культуре» или «науке». Объединяющим и в мифе и в литературе является содержательная образность, а идея передается в неразрывной связи с чувственным образом. Если мифы бессознательно образны, то в литературе «определяющим моментом служит именно субъективная рефлексия автора» (3. с. 223). Таким образом «Мифологизация в литературе – это не только художественный прием, но, в первую очередь мироощущение автора» (4. с. 272). «Многие писатели сознательно стали строить свои произведения так, чтобы они воспринимались на фоне мифологических моделей и от этого приобретали более глубокий и многозначный смысл» (5. 176)- отмечается в литературном словаре.

По мотивам народной поэзии была сложена песня поэта Тоголока Молдо «Песня об играх девушек» («Кыз оюндагы ыр»). Это своеобразная мистификация, связанная с кыргызскими обрядовыми песнями. В духе народной традиции написаны «Жалоба девушки, отданной замуж за старика» и «Жалоба девушки, отданной замуж за мальчика».

Известный поэт А. Осмонов кроме сбора и записи легенд и анализа фольклорных произведений сам создавал поэмы и стихотворения по фольклорным мотивам и сюжетам. Например, лиро-эпические поэмы, в основу которых положены легенды «Толубай» (1937, 1944)», «Карагул» (1945), «Удалец Мирза» (1945) и др. Поэт не просто переложил их в стихи, а привнес в тему, сюжет и поэтику черты своей творческой индивидуальности, вместе с тем бережно сохранив народные черты. Мистификация позволила Осмонову переплавить популярный народный плач о Карагуле в поэму, достигшую высот общечеловеческого звучания.

Поэма заканчивается лирическим отступлением, в котором тополь Эшимкана, ставший вечнозеленым, символизирует вечность и непобедимость жизни на земле.

Мистификация и мифотворчество – общая тенденция кыргызской национальной литературы, что подтверждается примерами из творчества Ш. Абдыраманова. В начале творческого пути им написана поэма «Көл жөнүндө баян» (1959) - романтическая история любви. В поэтической обработке автора получила новую жизнь популярная местная легенда о трагической судьбе Гульджан и Кара, двух влюбленных, которые нашли свою смерть в жестокое время, когда царили феодальные законы и порядки. Абдыраманов постарался обогатить легенду новыми мотивами, сохранив при этом фольклорный стиль, используя приемы устно-поэтического творчества. Явный пример мистификации – приема очень продуктивного во время написания произведения (1954-1958 гг.) Какими же средствами автор создает стиль поэмы, какими пользуется изобразительно-выразительными средствами? Поэма написана бейтами (двустишиями – форма восточной строфики) - дань традиции. В зачине для стилизации использованы устойчивые формы: «Замандар учкан агылган суудай» (Время летит, как течет вода – Перевод мой А.А.) (6. 99). Образ соловья ищущего свой цветок. Перечислим некоторые мотивы из устного народного творчества: Бездетная семья мечтает о ребенке и на старости лет родители дожидаются рождения дочери – Гульджан (в переводе цветок и душа). Как выясняется, матери на данный момент у нее нет. Отец очень любит дочь, но защитить не может (бедность и смерть). После смерти отца Гульджан живет у бая за долги. Роль мачехи передается первой жене бая Токтора, котрая истязает ее. В кыргызском фольклоре есть сказка о сироте, попросившей луну взять ее к себе. Автор использует этот мотив, при разговоре героини со звездами. Согласно нормам народной поэтики образы персонажей статичны. Любовь героев констатируется. А природа сочувствует и сопереживает персонажам.

Поэма молодого автора явно перегружена различными мотивациями (долгое ожидание первенца, судьба сироты, продажа в рабство, тоска по родине, побег и возвращение на родину, трагическая любовь). Чрезмерная описательность (болезнь Жакыпа) в некоторых местах, и в то же время недостаточность информации (о матери героини, жизни у бая в доме) характерна для поэмы. Любовь героев малоубедительна (всего три встречи), создается впечатление, что для девушки это выход из положения, решение уйти из жизни – спонтанно. Важно определить, какую задачу ставил поэт. Показать, как плохо жилось беднякам в старые времена, что они были бесправны? Или рассказать о подлинной любви? Или показать свое знание фольклора? Скорее – первая, и тогда многое становится понятным. Осуждение картины прошлого становится превалирующей, а история любви уходит на второй план. Мы видим пример мистификации, но неудачной. Такова примерно поэма с точки зрения описательной поэтики.

В то же время существует восточная нормативная поэтика, согласно которой чувство любви представляется как данность, оно не должно объясняться, за что и почему. Причиной гибели влюбленных по-мнению исследователя стало: «Герои бросаются на дно озера, чтобы защитить свою свободу, свободу любви и никакие темные силы не могут помешать им.

Чөгөлүү Гуку, күтүнсүн эл аз
Түпкүрдө калсын сүйүүбүз таза!

Боло албайт, бирок, кара күч кордук,
Ие албайт башты уу тырмак зордук.» (6.99)

Таким образом, оценки нормативной и описательной поэтики могут не совпадать. Это пример «первого шага» фольклор здесь – идеальная художественная норма», которой следует автор.

В повести «У подножья Арстан-Боба» (1969) Ш. Абдыраманов использует другой прием - кратко излагает легенду о Арстан-Бобе (высокие горные хребты, часть Тянь-Шаньского горного массива). «Рассказывают, что в давние времена жил здесь человек по имени Арстан, здесь он родился и состарился. Каждую осень, собрав семена плодовых деревьев, восходил Арстан-Боба, дедушка Арстан, на высокие горы, на заснеженные вершины и полными пригоршнями расбрасывал семена. С тех пор и появился киргизский лес… Потому и горы эти носят человеческое имя». (7. 9) И далее по тексту в уста своего героя автор вкладывает миф о грецких орехах: Почему орехи назвали грецкими? «А ведь родина этих орехов – наши леса, - утверждает мой друг Сабыркул. – Греки только торговали ими, завезли в разные страны». (7. 10) (имеется в виду время завоеваний Александра Македонского). В данном случае автором использован простейший способ ознакомления с содержанием легенды и мифа. Почему автор использует такие приемы? Возможно потому, что повесть адресована молодежи, а недосказанность, неполнота изложения пробуждает интерес к истории своего народа, толкает на поиски истины.

В повести есть легенда о птице сутак. Сначала автор дает вполне реалистическое представление мальчика о птице. А затем и саму легенду: «Но рассказывают о сутаке по- другому: будто это превращенный в птицу человек. Когда-то он был влюблен в девушку. По ночам они встречались в саду. Дарили друг другу красивые цветы. Они были очень счастливы. Но родные заметили, что их дочь встречается по ночам с джигитом, и убили ее.

Узнав про это, джигит побежал к ее родным: он хотел объяснить им, что девушка ни в чем не повинна, что она чиста как молоко. «Сут-ак!» - крикнул он и превратился в птицу.

И он каждую ночь летал над аилом и все повторял: «Сут-ак… Сут-ак…» И все его потомки-птицы говорят людям о том же. (7. 22-23)

Во всех трех случаях автор ненавязчиво знакомит молодого читателя с удивительным мифологическим миром своего народа, малой родины. И не только своего. Через сон главного героя мы знакомимся с содержанием поэмы таджикского автора Миршакара, кстати, тоже переложением народной сказки «Золотой кишлак». Легенды, сказки, мифы выступают как внефабульные элементы «они наряду с повествовательно-событийным развитием являются важными и содержательными компонентами в организации художественного произведения». (7. 90) В повести «У подножья Арстан-Боба» эти материалы расширяют знания об истории народа, его фольклоре, прививают любовь к природе, наконец, представляют кругозор персонажей. А самое главное, поэтизируют действительность, т.к. автор показывает мир глазами подростка. Автор использует фольклорный материал чаще как средство выражения эмоциального состояния автора, главного героя, других персонажей в повести, учит любить и восхищаться родной природой Т. е. это опосредованное восприятие данных текстов. И это пример осознанного восприятия фольклора, служащего воспитательным целям.

Обратимся к рассказу «Солдат» (1969) в нем упоминается миф: «Киргизы говорят, что когда-то давно сильный джигит нашел тутки – ручки земли, взялся за них и стал трясти землю, и с тех пор держит он землю в своих крепких руках», напоминающий образы древних титанов. (7. 127-128) Еще один миф связан с исламом: «Виделся мне красный негаснущий огонь ада, уготованный для грешников. И мост над ним, толщиною с волосинку, по которому предстоит им пройти, чтобы попасть в рай». И далее по тексту: «Сначала грешников разваривают в котле – потом дракон пережевывает их шестидесятью зубами» (7. 130) Данные мифы, представляя мифологическую форму отражения действительности, присущую кыргызам в прошлом, даны в кратком изложении, как и в повести «Жизнь нам открыла глаза». Они помогают раскрытию миропонимание и мировоззрение персонажей и самого автора.

Но в этом рассказе есть пример и собственно мифотворчества. В уста Молдокмата вложен миф о войне: «На фронте этот солдат нашел папиросу. Только было хотел закурить – она превратилась в кровь и вылилась на землю, и потом каждая капля этой крови стала превращаться в немецкого солдата. Их стало так много, что солдат оказался во вражеском окружении. «Мы тебя трогать не будем, - сказал немец. – Иди к своим и передай, чтобы они в нас не стреляли, а переходили на нашу сторону, иначе мы расправимся с вами со всеми!» (7. 135)

Таким образом, с точки зрения использования материалов устного народного творчества. В первом случае это попытка мистификации при создании поэмы «Кыз-Коль». И воспринимать эту попытку следует как «первый шаг» в освоении национального фольклора литературой, в котором много неосознанно-стихийного. Во втором случае использование фольклора в кратком изложении предназначено для знакомства с богатой мифологией юга страны, расширения кругозора, поэтизацией окружающей действительности. Понятно, что автор представляет мир подростка, становление личности, а фольклор многому учит и многое дает в этом плане.

В третьем случае фольклор представляет мировоззрение нашего народа в период тяжелых испытаний, его отношение к религии. Мы подчеркиваем, что именно здесь представлен пример мифотворчества, создание собственного мифа на основе народной поэтики.

Легенды, которые использовал Ш. Абдыраманов в своих произведениях приобрели новое значение. Мышление автора, которое наложилось на мифопоэтическое мышление, породило новую легенду, отличную от первоначальной версии и эта «разница» между текстом народной легенды и «авторской легендой» открывает писательский смысл, подтекст, ради которого автор использовал форму легенды.

Литература

1. Касыбеков У. Народные эпические традиции и генезис киргизской письменной прозы. – Б., 1992, 126 с.

2. Кубилиюс В. Формирование национальной литературы. Подражательство и художественна трансформация // Вопросы литературы. 1976. № 9 С.21-57

3. Литературный энциклопедический словарь (под общ ред. Кожевникова В.М., Николаева П.А.) – М., 1987, 382 с.

4. Шастина Е.М. Мифопоэтическое пространство романа Элиаса Канетти “Ослепление” // Вестник Нижегородского института им. Н.И. Лобачесвского. 2012, № 1 (2) с. 272-276

5. Энциклопедический словарь юного литературоведа. (Сост. Новиков В.И.) - М., 1988, 416 с.

6. Абдыраманов Ш. Жизнь нам открыла глаза. Повести и рассказы.- М., Советский писатель, 1969, 199 с.

7. Абдыраманова А.Ш. История кыргызской литературы. Курс лекций. – Б., 2011, 146 с.

8. Абдыраманов Ш. «Көл туурадуу баян”(«Сказание об озере») // Каркыра: Ырлар жана поэмалар. — Ф.: Кыргызмамбас, 1959. — 215 б.

Г.К.Устабаева,
К.Карасаев атын. БГУ

ЗАМАНА ТЕМАСЫНЫН КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ЭВАЛЮСИЯСЫ ЖӨНҮНДӨ
(К.Артыкбаевдин “Кар заман“ дастанынын мисалында”)

Адам баласынын жашоосунда жан кейиткен азаптуу да, маңдай жарыла кубанган да замандар менен бирге, эмне деген оош-кыйыштуу доорлор биринен сала бири алмашып өтпөдү дейсиң. Ошол өткөн заманына жараша канчалаган акындар бүтүндөй ой-тилектерин жупташтырып сиңирген замана темасындагы ырларды, казалдарды, санаттарды, дастандарды жаратышпады.

Ошондон улам алыс барбай эле Октябрь революциясына чейинки кыргыз адабиятын карап көрсөк, замана темасындагы чыгармалардын көбүрөөк иштелгендиги байкайбыз. Алсак, “Акыр заман” (Калыгул), “Тар заман” (Арстанбек), “Зар заман” (Молдо Кылыч) өңдүү санат-насыят казалдары жаралгандыгы белгилүү. Аталган чыгармаларда акындар өздөрү жашаган коом турмушунун өзгөчөлүктөрүнө карата ой жүгүрткөн олуялыгы, касиеттүүлүгү ж.б. асыл сапаттарга эгедер болуусу менен айрымаланышкан. Алардын замана темасындагы казалдарынын мазмунунда камтылган негизги идеялар да ар башка. Маселен, Калыгул олуянын бизге жеткен “Акыр заманы” көлөмү жагынан өтө чакан болгону менен мазмунуна бүтүндөй бир тарыхты сиңирген. Тактап айтканда, патриархалдык-уруучулук түзүлүш ыдырап, коомдо акырындап колониялык доор башталаарын, ошол коомдо жашаган элдин өзү колониялык эзүүнүн астында калып, эзүүчүлүк күч алып, колониялык көз караш эл арасына кеңири жайыла тургандыгын кабарлайт.

Ал эми, Арыстанбектин “Тар заманында” болсо кыргыз жергесинде патриархалдык-феодалдык коом түзүлүп, колониялык эзүү күч алганынан кабар берет. Кокон кандыгынын бийлиги астындагы чачыранды эл бир бийликке баш ийүүгө аргасыз болгондугун, Россия колонизатордук саясаты жергебизде өкүм сүрө баштап, аны чала сабат түшүнгөн төбөлдөр карпайым элди чүкөдөй калчап, жалпы эл массасы кош эзүүдө калып, ал тургай накта бийлик ээлеринин үстөмдүгү бошоңдоп, бийлик колонизоторлордун колуна биротоло өткөндүгүн ачык айтат.

Молдо Кылычтын “Зар заманы” көлөмү боюнча кең, мазмунунда болсо көбүнчө орус падышачылыгынын бийлиги биротоло отурукташып, анын залалы элдин аң-сезимине таасирин тийгизип жатканын ачып берген. Элдин пейли кетип, эл арасында бөлүнүп-жарылуу күчөп, колониялык эзүүгө каршы улуттук-бөштондук кыймылынын атмосферасы түзүлө баштаганынан кабар берет. Ошол эле учурда колониялык эзүүнү жүргүзгөн орус чиновниктерин жергиликтүү бай-манаптарга карганда бир кыйла калыс, чындыкка карата мыйзамдуу иш кылгандыгын да баса белгилеп айтууга батынат.

Ал эми Совет доорундагы Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы, Калык ж.б. акындарыбыздын ырларында Калыгулдун, Арстанбектин, Молдо Кылычтын санат-насыят казалдарында камтылган заманага байланыштуу идеяга салыштырмалуу, тескрисинче, жаңы заманды алкап, түбөлүктүү болгондой кабыл алып, замандын кеңдигин, адам баласынын бүтүндөй өмүрүнө дал ушундай гүлдөгөн, элге үзүрүн бере турган заман керек экендигин баса белгилеп, ал чыгармалар заман тууралуу берилген идеясы, көркөм-эстетикалык деңгээли боюнча да айрымаланып турат.

Профессионалдуу жазгыч акындарыбыз болсо, советтик доорду ар тараптан даңазалап, социалисттик коомдун келечекте жасала турган иш-аракеттери-нукура элдик таламды көздөй тургандыгын аныкташып, патриоттук духту көтөргөн, ар бир совет жаранын ынандырган, жан дүйнөсүнөн түнөк тапкан не бир сонун ырларды, казалдарды, термелерди жаратышпады. Советтер союзу кулагандан кийин деле акындарыбыз дароо эле өткөн коомдун кетирген кемчиликтерин (эгер ал болсо) жазып чыгышкан жок. Анткени, бүгүнкү күнгө чейин советтик коомдогу ар бир жаран социалисттик замандын жүргүзгөн саясатын сындай албай келишкен деген чала түшүнүктөрдү айтып келишет. Социалисттик коом адамдын жашоосуна зыян келтирген коом болсо, анда эмне үчүн “ачык айтып, ак сүйлөө” заманында совет доорунун, социалисттик замандын чыныгы жүзүн көрсөткөн чыгармалар жазылбай келет. Тескерисинче эгемендүү, кийин капиталисттик коомго өтүп, жеке менчикке ээ болуп, сүйлөө эркиндиги “бышып жетилген” учурда да жаңы коомдун элге жакпаган жаман жактарын баса көрсөтүшүп, өткөн доордун жакшы жактарын даңазалаган заман мотивиндеги ырлар пайда болуусуна эмне себеп болду экен? Сөзүбүздү далилдөө үчүн кыргыздын белгилүү акындары Ж.Садыков менен Н.Байте-

мировдун чыгармаларынан мисал алалычы. Н.Байтемировдун 1994-жылы жарык көргөн “Кылымдар деми” аттуу ырлар жыйнагында дал ушул өткөн жана бүгүнкү күндөгү заманга байланышкан ар түрдүү темадагы, курч, адамдын дилине тез таасир эте турган куплеттерди жолуктура алдык.

Заман өлдү, заман келди кутурган,
Эл элдиги, жер жердиги бузулган.
Үйдөн тышка чыгуудан да коркосуң,
Заман келди үрөйүңдү учурган -
(“Заман өлдү”, 378-бет)

деген бир куплет ырынан эле катаал замандын акырындап каптап киргендиги көз алдыңа тартылат. Ал эми өткөн замандын жакшы жактарын акын ар түрдүү ыкма менен окурмандардын эсине салат. Акын өткөн социалисттик коомду, совет доорун ар бир “төрт сап-тар” деген ырында алкоого алат.

Эсириппиз башта курсак тогунан,
Китеп чыкпай калды кагаз жогунан.
Ушу болсо “эртеңки күн”дегениң,
Айланып кетсин Лениндин погунан.
(“Ушу болсо”, 383-бет)

же болбосо,

Айткылачы, качан курсак аччу эле,
Аппак нанды ит жыттабай жатчу эле.
Бир ширеңке беш сом болду дүкөндө,
Аны эзелтен бир тыйынга сатчу эле –

деп акын өткөн замандын жакшы жактарын көркөм чеберчилик менен ачып берүүгө жетишкен. Н.Байтемировдун мындай курч, таамай, көркөм жазылган төрт сап ырлары учурунда бир топ жазылып, көпчүлүк окурмандардын жан дүйнөсүнөн орун алганы бекеринен эмес эле.

Ал эми акын Ж.Садыков совет доорун, социалисттик заманды кандай баалап бүгүнкү күндүн “атка минерлерине” жаккан капиталисттик доорду кандай кабыл алды экен? Чынындыгында акындын чыгармаларын окуганыбызда да социалисттик доордогу жашоону баалап, ал учур анын ой-дүйнөсү менен төп келгенин төмөнкү төрт сап ырынан байкоого болоор эле.

Жетимиш жыл эл деди,
Элге сиңди эмгеги.
Бүт ортодо болучу
Жыйган менен тергени
(Ойлонгула кеч эмес // КМ 1997. окт.№20)

Мына ушул сыяктуу жакшы, жагымдуу элестерди социалисттик доор акындын жан дүйнөсүнө калтырган эле. Ал эми акырындан жашообузга аралашып кирип келе жаткан заман, коом, доор акындын ыр саптарында:

Улуу тоого чыга албай
Улар үнүн уга албай
Жакыр болдук баарыбыз
Ичтен сырды чыгарбай
же болбосо,
Келди мына баягы,
Бай, кедейдин заманы.
Эркиндикти биз күткөн,
Ушул эле аягы-

деп сүрөттөө менен өткөн заманды көксөө, ага болгон зарыгууну ачыкка чыгарат. Ал эми жошообуздан орун ала баштаган капиталисттик “жаңы коомдун” начар жактарынан, келечеги жакшы жакка алып барбастыгынан, элди бөлүп жарууга чейин жеткире турган заман экенинен кабар берет.

Ошентип, замана темасы акындарыбыздын поэзиясында жогорудагы биз байкаган проблемаларды камтып, андан ары курч мазмундагы ырлар, поэмалар, дастандар жаралды. Азыркы элдин кан-жанына сиңе баштаган заман элге теңсиздикти, “бай-кедей” деп бөлүнүп жарылууну, ошондой эле “жакырчылык” коомчулукту тегиз каптап, ага деле баш ийип көнөрүбүздү алдана-ала белгилешкен.

Ал эми илимпоз, адабиятчы, сынчы, акын К.Артыкбаев заман маселеси көңүлдүн түпкүрүндө болуп турганда, көйгөйлүү бир топ маселени өзүнүн ырларында жана “Кар заман” аттуу дастанында ачык-айкын акындык көз карашы менен чагылдырууга аракеттенген. Совет бийлиги кулагандан кийинки кыргыз поэзиясынын айдыңында акындардын арасынан замана темасына алгачкылардан болуп кадам таштаган акын К.Артыкбаев болгон. Ал азыркы биз жашаган заманды “Кар заман” деп атады. Аталган дастан К.Артыкбаевдин 1994-жылы жарыкка чыккан “Замана” жыйнагына кирерден мурун 1992-жылы “Бишкек шамы” газетасына ыр түрүндө публицистикалык ой-толгоо катарында жарыяланган. Ошондуктан “Замана” китебиндеги “Кар заман” дастанынын аягына коюлган “октябрь-декабрь, 1991-жыл, ноябрь-декабрь, 1993-жыл” деген белгилердин коюлушунда эле акын ошол учурдун көз карашы аркылуу бүгүнкү күндүн чындыгын чагылдырары белгилүү болот.

Дастандагы ой-толгоо Октябрь революциясына чейинки феодалдык-патриархалдык доордун өкүм сүрүп турган учурунан башталат. Ошол мезгилдеги орус падышалыгынын жүргүзгөн саясаты колония кылуу үчүн жасалган үстөмдүгү дастанда кыска, бирок жеткиликтүү түрдө элестелет.

Кыргыз элинин башында тургандар үчүн мындай кооптуу көрүнүш алардын көптөгөн максаттарына жетүүгө шарт түзгөн. Падышалык бийликтин өктөмү менен өздөрүнүн салыктарын кошо жыйнап, анын аркасы менен өз элин, жерин кыстап, баш ийдирип, жеке керт башындагы байлыкты, бийликти сактап калуу аракети ишке ашып, натыйжада карапайым эл кош эзүүдөн мүңкүрөгөн эле. Акыры мындай эзүүгө чыдоого эч бир адамдын күчү да, акылы да жетмек эмес. Ошондуктан кыргыз эли 1916-жылы улуттук-бошондук күрөшкө чыгып, кыргынга учурап, Кытайга кире качышкан. Карапайым калың эл үчүн туулуп өскөн жеринен ажыроо-бул тирүүлөй тозокко түшүү болчу.

Кыргыздын бирин койбой Чүйгө, Көлгө,
Көчүрмөк Тянь-Шанга-тоолуу жерге.
Ушундай план ишке ашмак болчу,
Келбесе бир сыйкырдуу күч биздин элге

деп (Кар заман. Китепте: “Замана”. Бишкек-1994. 7-бет. Мындан аркы алынган мисалдарда китептин беттери көрсөтүлөт) акын колониячылардын негизги максаттары эмне болгондугу жөнүндө кабар берет. Эгерде бүгүнкү күндөгү жаштартардын кай бирлери билбеген Ленин деген “сыйкырдуу күч келбегенде” элдин жашоосу биритоло курумак. Совет элинин кыргыздарга жашоо бергени талашсыз чындык. Ал эми Ленин кайтыш болгондон кийин “ордуна болоттой курч адам” Сталиндин бийликке келиши менен коомдо бир топ өзгөрүүлөр болду. Мамлекетти “болоттой бек кармап”, улуттар аралык бөлүнүүгө такыр жол бербеген

иш-аракеттерине да күнөө коюп, социалисттик коомдун бузулганына себепчи, башчы адам катары кароо чындыкка сыйбаган иш эле. Акын ошондуктан:

Баарына бир адамды күнөөлүү деш,
Коошпойт дүйнө билген эрежеге, - (9-бет)

деп социалисттик коомду курууда башчы адамдын жүргүзгөн иш-аракеттерин коргоого алуу менен жакшы замандын, коомдун бузулушуна бир эле "бакан ооз адам" сатып койгонун баса белгилейт.

Чынында карапайым кыргыз элине жаккан ошол заманды да, анын башында турган башчылар (Ленинн, Сталин) жөнүндө эгемендүү, эркин мамлекет болгондон баштап тийиштүү көп поэтикалык чыгармалар бир топ эле жазылды. Акын К.Артыкбаев бул адамдар жөнүндө жеке эле "Кар заманда" сөзгө албастан, алардын адамдык асыл сапаттарын өзүнүн чакан ырларында ачып берген. "Ленин жөнүндө маек " аттуу ыры 1998-жылы 26-октябрда "Республика" газетасына жарыяланган. Акын жалпылап эки суроону Ленин жөнүндө түшүнүгү бар адамдарга кабыргасынана коёт. Биринчиси, "Керекпи Ленин адамга?" Ооба, абдан керек эле. Анткени ал колунда бар адамдарга, байларга, "атка минерлерге" такыр жакпаган, кара таман кедейди байлардын катарына теңөө, жеке менчикти жалпы казынага салуу саясатын иш жүзүнө ашырган. Экичи суроосу "Кыргызга Лениндин баркы барбы?" Кыргыз эли үчүн советтик доордо жашап, ошол заманда төрөлгөн адамдар үчүн баркы өтө чоң. Ал болбогондо, ал түзгөн социалисттик коом болбогондо, бүгүнкү күндө цивилизациялуу заманда жашап жаткан кыргыздын өткөнүн келечегин элестетүү кыйын. Акын К.Артыкбаев белгилегендей, Лениндин баркын билбесе бир Октябрь революциясы жөнүндө түшүнүгү жок жаңыдан өсүп келе жаткан жаштарыбыз билбейт, анан Лениндин саясатын жактырбаган байлар, ошондой эле байып, көзүн май баскан чиновник билбейт, же билгиси келбейт. Аны акын:

"Унутуп" жүргөн кезин социализмден,
Теңчилик деген балдын даамын татып.
"Унутуп" социализмден алгандарын,
Атагы, чинди жана баары-барын.
Акысыз билим алып даарыланып,
Тайранда эч кайгысыз өткөн чагын, -

деп ("Ленин жөнүндө маек " Республика 1998-жыл, 26-октябрь) белгилейт. Чындык ушундай, бирок канткен күндө да чыныгы тарыхты унутуп, аны реалдуу көз караш менен карабай, эстен чыгарганыбыз кечиримсиз күнөө. Кыргыз үчүн Лениндин кылган жакшылыгын акын мына ушундай толгонуу менен бере алган.

Кайрадан "Кар заман" дастанына келе турган болсок, мында совет бийлигинин тушунда бийликти жүргүзгөн ар бир жетекчинин орчундуу кетирген катчылыктарын баса белгилеп көрсөткөн. Маселен, Сталиндин жүргүзгөн саясатын туура эмес баалап, "жеке адамдын башына сыйынуучулук" деп бир беткей жамандап, анын сөөгүн Мовзелейден алдырып салууга үлгүргөн, анан бүтүндөй совет элин нансыз койгон Хрущевди эң туура мүнөздөгөн. Андан кийин:

...Көп болду, көп ичилди арак-шарап,
Жетиштүү болгонсуду ар кыл тамак,
Ордендер шыңгырады, сый көбөйүп,
Коомдо тартип бошоп жатты тарап, - (13-бет)

деп Брежневдин жүргүзгөн иш-аракеттериндеги оңтерс жактарын жеткиликтүү туюндура алган. Мамлекеттин башына Горбачевдун келиши менен социализм системесы ыдырап, ар бир өлкө өз алдынча эркин, эгемендүү жашоого багыт алган. Жумушсуздук, инфилация кара тумандай каптап, экономикалык кризис күчөп, эми мамлекеттик мүлктү жеке менчикке айландыруу саясаты өкүм сүргөн. Аны акын:

Көбөймөк болду эми жеке менчик,
Көбөймөк жумушсуздар эшик чертип.
Иш кылып байыгандар анан элге,
Байлыгын сатат дешип анан кертип, - (14-бет)

деп сүрөттөйт. Чынында замандын мындай терс жагына өзгөрүп, эл кыйналаган, бир бүтүн элдин байкедей деп экиге бөлүнөгөн кар заман келерин карапайым калк күткөн эмес. К.Артыкбаев дастанында капиталисттик заманга алып баруучу жол соодагерчилик менен алып сатарлык экенин унутта калтырбайт:

Биз мурда жек көрчүбүз соодагерди,
Ал азыр ишкер болуп чыга келди.
Шылуундар, кызыл кулак чайкоочулар,
Бакчулар булар имиш жакыр элди. (17-бет)

Соодагерчилик, чайкоочулук, алып сатарлык жөнүндө ой-толгоолорун К.Артыкбаев ушул эле дастанында берүү менен эле токтоп калбастан, 1999-жылы 28-майда "Ысык Көл" кабарлары гезитине жарык көргөн "Соодагер ким?" деген ырында кенен токтолуп, ачык жазып кеткен. Соодагер-элдин ак эмгеги менен эсептешпеген, капчыктагы акчаны кагып алган мите курт, арзан буюмун кымбатка сатып, баюуну көксөгөн алдамчы, өзүмчүл, рухий дүйнөсү жарды, битир-сары эсеп экени көркөм элестетилген. Соодагер байлык үчүн элин, жерин саткан билик башындагы адамдар болорун ачык эле айткан.

Аталган дастанында акын капиталисттик доордо бир эл, бир журт болуп туруп, жердешчиликке, ууручулукка, тууганчылыкка бөлүнүп, трайбализм оорусу менен жапа чеккенибиз төгүн көрүнүштөр эмес экнине басым жасаган.

Жанданып жайнап чыгып бардык "чылык",
Жердештик, ууручулук, жолдошчулук.
Депутат шайлаганда көрүндү го
Жакындык жана башка колдоочулук, - (10-бет)

деген ыр саптары аркылуу автор бүгүнкү күндөгү кадр тандоо меселесинин трагедиялуу абалын окурмандарга баса белгилеп көрсөтөт. Капиталисттик заманды жактырып, анын менчиктештирүү принциптерин бийлик башында тургандар куп гана пайдаланып, элдик байлыкты тымызын бөлуп алып, байып алаарын, ал эми адал иш, ак эмгеги менен эл камын ойлогон илимбилимдин адамдары эстен чыгаарын дал ушул биз жашан заман менен байланышта карайт автор. Дастанда бул жагдайды автор:

Троллебус айдоочу беш жүз алат,
Троллейбус жуугучуң теңин табат.
Айлыгы профессордун жүз сексен сом,
Жетпейм деп тигилерге намыстанат, - (17-бет)

деп акырындык менен жергебизге билимсиздердин заманы кирип, алардын кадыр-баркы жогурулап бара жаткандыгы жөнүндө кабар берген. Ошону менен бирге социалисттик коомдо ишке ашкан теңчилик жакшы жашоону, акысыз билим алып, акысыз дарылануу, экономикабыздын өнүккөнүн, эртеңкибиздин камдуулугун, министр менен чабандын бирдей укукка ээ экендигин, бүгүнкү биз жашаган заман менен

салыштыра келип, капитализимден айырмалап, натыйжа чыгарууну окурмандардын өзүнө калтырат.

Өлкөнү өнүктүрүүнүн башкы уюштуруучулары болуп бийликке келген, мамлекетти башкарган адамдар эсептелинет. Эгерде бийлик башындагылар акылэс адамгерчилик менен иш жүргүзүп, кадр маселесин туура чечип, иштин көзүн билген, мамлекеттин да, маданияттын да, экономиканы да, алдыга жылдыра ала турган билимдүү адамдарды коюп, урук-тууган, жекжаатын аралаштырбаса ошондо мамлекет өнүгүүгө бет аларын акын мындайча көркөмдөп жазган:

Балыгың дайым баштан сасыйт болбой,
Кыскасы, кадырларга купул толбой,
Оңолбойт коомубуз эч убакта,
Президент муну чечсе жөн-жай койбой. (25-бет)

Элибиздин жошоосундагы моралдык, маданий, экономикалык кризистер кыргыздарды да "кыңк" эттирбей басып, жумушсуздук, кылмыштуулук, күнүгө өз күчүнө кирген ифиляция кар заманды элестеткенден башка эмнеге алып барат? Мына ушундай шартта парламент кабыл алган мыйзамдар кагаз жүзүндө калбастан, эл арасына басма сөз аркылуу тарап турса, мыйзамга жараша иштер иштелсе, мамлекет өнүкмөк. Ал эми:

Орусча жазып алып токтомдорду,
Киргиздер күтүп турса котормону,
Шылдыңдоо бул эмеспи тил мыйзамын,
Буга жок эч бир чоңдун берер жообу, - (27-бет)

деген ыр саптарындагы кыргыз тил маселеси жөнүндөгү ойлору акын үчүн түбөлүктүү темага айлангандай. Анткени, К.Артыкбаев аталган дастанында учкай гана токтолуп өткөн болсо, башка эмгектеринде ("Кандай болот эне тилим эртеңим" // Эркин-Тоо. 1999-ж., 19-май. жана "Мамлекеттик тилдин маселелери". Б.; 1999.) кыргыз тилинин байыркы тил экенине, көп кыйынчылыкты башынан өткөрүп, бирок, азыр деле кордолуп, маани берилимиш болгону менен кысымга алынып, тар чөйрөдө гана колдонулуп жатканын тайманбай ачык айтуу менен өмүрүнүн акырына чейин улам жаңы маселерди козгоп келген. Маселен:

Эне тилим сенден башка мекен жок,
Башка тилдин бул жагынан көөнү ток.
Өз элиңден өзүң аксап турасың,
Билбейм сени күтөт кандай болочок, -

деп ("Кандай болот эне тилим эртеңим"// Эркин-Тоо. 1999-ж., 19-май.) жүрөктү "селт" эттире турган суроону коёт.

Дастан 1993-жылы жазылганына карабастан анда автор биз жашаган замандагы оош-кыйыштуу дооруду, өткөөл заманды көз алдыга даана тартып бере алган. Мындай өткөөл кар заманды жеңүү үчүн жаштарыбыз ыймандуу болуп, билимдин артынан кууп, ийгиликтерди багындырып, өзгөчө улут үчүн күйгөн, кыргыз үчүн жанын берген, намыстуу, айкөл адамдардан болсо анда:

Ушундай заманга келип жеттик,
Замандын кар болгонун эми сездик,
Мыйзамдуу тартип ишке кирбеген соң,
Замандаш, чынын айтчы эми неттик?-(28-бет)

деген заманды жеңмекпиз.

Деги эле адамзат жашоосунда мезгил менен үмүттүн күчтүү экендигин акын өзүнүн "Кар заманында" ырастайт. Эки заманды салыштыруу менен өзгөчө социализмдин адам баласынын жашоосуна тийгизген жакшы жактарын даңазалап, ошол асыл нерсенин көз ирмемчилик убакта жок болуп кеткенине өкүнүү менен ага зар болуу мотиви өтө күчтүү чыккан. Замана темасында ой толгогон акыдарыбыз Калгул, Арыстанбек, М.Кылычтын идеяларында да өткөн заманды, өзү жашаган доорду туура элестетүү, алардын оң-терс жактарына туура баа берүү мотиви орун алган. Көрсө, замана темасын козгогон акындардан дээрлик баары тең өздөрү жашаган доордогу жыргал, бейкут, замандан эч бир жан айрыбаса, элинин, калкынын башына акыр да, зар да, тар да заман келбесе, бүтүндөй адамзат бейпил жашоодо жашаса деген акактай таза үмүт-тилектерди ойлонот тура. Ылайым ошол аруу тилектер ишке ашса кана!

К.Артыкбаевдин "Кар заман" дастанынын аталышын тагыраак чечмелөө максатында К.К.Юдахиндин "Кыргызча-орусча сөздүгүнө" кайрылдык. Сөздүктө чечмеленген маани боюнча алып караганда "Кар заман" төмөнсүтүлгөн, басынтылган, кемсинтилген, кордолгон, ызаланган, барк алынбаган, назар салынбаган, тоотулбаган, кордукка чыдыган, кемсинтүүгө сабырдуу болгон заман тура.

Чынында бүгүнкү күндө эл башына түшкөн кыйынчылык заман дал ушундай атоого дал келип тургаңы талашсыз чындык го...

Ал эми К.Артыкбаевдин "Кар заманы" - алдан кетип, өз алдынча боло албай, болсо да болууга шарт түзүлбөй, ал тургай түзүлгөн шартты алдыга жылдырууга алы келбеген кыргыздын арабөк калганынан кабар берет. Ошондой эле дастанда жазылган чындык азыр да терңдеп, ого бетер күч алып жаткандыгына өзүбүз да күбө болуп келебиз.

Сөзүбүздүн акырында айтаарыбыз, заман темасы бүтпөй турган, дайыма замандын пейлине жараша жана замандын элге алып келген жаңылыгы, үзүрү акындар тарабынан жазылып (поэма, дастан, казал, санат), өзүнүн түбөлүгүн сактап калмакчы жана мындан ары да жазыла бермекчи

Адабияттар

1. Акылман Калыгул / Түз. С.Мусаев, А.Акматалиев. –Б.: Шам. -2000. -272 бет
2. Арстанбек Буйлаш уулу Тар заман // Кыргыз эл ырчылары. –Б.: -1994. –Б.-94-144
3. Молдо Кылыч Казалдар. –Б.: Адабият. -1990. -256 бет
4. Байтемиров Н. Кылымдар деми. –Б.: "Учкун" концерни. -1994. -400 бет
5. Садыков Ж. Ойлонгула кеч эмес. // КМ. -1997. -Окт.-№20
6. Артыкбаев К. Кар заман. Публицистикалык ой-толгоо. Ыр түрүндө. // Бишкек шамы. -1992. -23-май-13-июнь
7. Артыкбаев К. Замана. Ырлар менен дастандар. –Б.: -1994. -206 бет
8. Артыкбаев К. Ленин жөнүндө эки маек. // Республика. -1998. - 20-26-октябрь
9. Артыкбаев К. Соодагер ким? // Ысык Көл кабарлары. -1999. -28-май
10. Артыкбаев К. Кандай болот эне тилим эртеңиң // Эркин-Тоо. -1999. -19-май.
11. Артыкбаев К. Мамлекеттик тилдин маселелери. Окуу куралы. - Б.;-1999. -131бет
12. Юдахин К.К. Кыргызско-Русский словарь. –М.: "Советская энциклопедия". -1965. -997 бет

УДК: 894.341 (572.2) (043.3)

Абдыраманова А.Ш.
БГУ им. К.Карасаева

ЗАМЕТКИ О ДИАЛЕКТИЗМАХ В ПРОЗЕ Ш. АБДЫРАМАНОВА

В статье анализируется язык художественной прозы Ш. Абдыраманова в контексте национальной литературы. Предмет исследования - определение роли и значения южных диалектизмов в создании художественных образов и произведения в целом.

Ключевые слова: *диалектизм, рассказ, повесть, регион, повседневный быт, поэтика, поэтическое средство, нормативная лексика, язык художественной прозы, лексические диалектизмы, фонетические диалектизмы, этнографизмы, местный колорит.*

Макалада кыргыз жазуучу Ш. Абдырамановдун чыгармаларында улуттук адабияты контекстинде түштүк диалектизмдеринин колдонулушу, алардын чыгармадагы ролу жана маниси жөнүндөсөз болот

Негизги сөздөр: *диалектизм, аңгеме, повесть, регион, күнүмдүк турмуш, поэтика поэтикалык каражат, талдоо, нормативдүү лексика, көркөм чыгарманын тили, фонетикалык диалектизмдер, фонетикалык диалектизмдер, этнографизмдер, жнргилитүү колорит.*

The article analyses the language of Sh. Abdyramanov's works in the context of national literature. The subject of the research is defining the role and significance of southern dialecticisms in creation of artistic images and the work as a whole.

Key words: *Dialecticism, story/tale, novel, region, everyday way of life, poetics/poetic theory, poetic means, controlled vocabulary, language of fictional prose, lexical dialecticisms, phonetic dialecticisms, ethnic realities, couleur locale/local color.*

Одной из составляющей любой культуры является язык. Кыргызский язык очень богатый и древний, о чем свидетельствуют с одной стороны исторические источники, а с другой – фольклорные памятники (эпосы большой и малые, легенды и мифы, айтышы, санжыра и т.п.), которые продолжали развиваться в XX в. и повлияли на формирование профессиональной литературы в XX веке. Наличие множества диалектных слов в разных регионах свидетельствует о большом лексическом потенциале языка и разнообразии повседневной культуры кыргызов.

Вопрос использования диалектных слов в советской литературе вызывал немало дискуссий среди литераторов и критиков. Точки зрения были полярно противоположны. Сторонники приветствовали употребление народных словечек, живых и метких, противники упрекали писателей в злоупотреблении диалектными словами. В дискуссии о языке в 1934 М.А. Горький, выступал очень резко против употребления местных слов, считая, что они мешают «познанию России Европой». И что совсем в духе социалистического реализма, пролетарский писатель рекомендовал «писать без кокетства, четко, просто, крепко, малословно». Эти указания были взяты на вооружение, из-за «злоупотребления диалектизмами» произведения подвергались критике.

Сторонники считали, что диалектизмы (слова меткие, выразительные, точные) необходимы, они расцвечивают ткань произведения. А. Т. Твардовский утверждал, что литература невозможна на «дистиллированном языке». Согласимся с мнением, что диалектизмы следует употреблять по мере необходимости с учетом авторского замысла.

Использование диалектизмов в художественной литературе имеет 2 формы: «цитатное» употребление, при котором диалектизмы выступают как иностилевой элемент и использование диалектизмов наравне с лексикой литературного языка, когда в стилевом отношении диалектизмы должны слиться с литературной лексикой.

Интерес к диалектизмам вызван стремлением писателя-реалиста точно отразить особенности жизнь народа конкретного региона. Оценивая эстетическое значение диалектизмов, следует обратить внимание на внутреннюю мотивированность и органичность их в контексте. Предпочтение должно отдаваться диалектизмам, не требующим дополнительных разъяснений, которые понятны в контексте. В этом случае они украшают произведение, их воспринимают как свидетельство мастерства писателя.

Язык – отличительный признак этноса. Обычно один этнос – один язык, но, в каждом языке существуют диалекты (от греч. Dialektos – разговор, говор, наречие) – разновидность одного языка, употребляемая в качестве средства общения между лицами, связанными тесной территориальной, социальной или профессиональной общностью. Диалектизмы – характерные для территориальных диалектов языковые особенности, включаемые в литературную речь [1,132-133]

Диалектизмы выделяются в потоке литературной речи как отступления от языковой нормы. Но их использование может значительно обогатить язык художественного произведения, придать ему яркость, живость. Многие писатели, изображая деревенскую

жизнь, используют слова и устойчивые словосочетания народного говора распространенного в определенной местности (территориального диалекта). Диалектные слова, употребляемые в составе литературной речи, называются диалектизмами [2,71].

Диалектизмы выполняют в художественном тексте стилистические функции: передают местный колорит, специфические особенности быта, культуры региона; передают особенности речи героев или указывают на социальное положение, происхождение из определенной местности; иногда диалектная лексика выражает яркую речевую экспрессию, может стать средством сатирической окраски.

Диалектизмы также могут использоваться и в авторской речи. Писатели обращаются к местным словам, которые называют предметы, не имеющие соответствия в литературном языке, т.е. для точного обозначения реалий. При изображении пейзажа диалектизмы придают ему местный колорит. Иногда диалектизмы употребляют исходя из его выразительности. В то же время чрезмерное и неоправданное использование диалектизмов могут привести к засорению литературной речи, к «местечковости», затрудняющей понимание текста. Писатели, тонко чувствующие язык, не перегружают речь героев диалектными чертам

Вопросами использования диалектизмов в художественном произведении занимались многие литературоведы: Оссовецкий И.А. Диалектная лексика в произведениях советской художественной литературы», Прохорова В.Н. «Диалектизмы в языке художественной литературы», Коготкова Т.С. «Литературный язык и диалекты», Куланина О. В. «Стилистические функции диалектизмов в произведниях», Самотик Л.Г. «Заметки о диалектизмах в творчестве В. Астафьева» и т.д. Типы диалектизмов в кыргызской литературе рассматриваются в работах Сапарбаева А. и Акуновой А.Р., Райымбековой при общей характеристике национальной лексикологии. В кыргызском литературоведении отдельной работы по исследованию диалектизмов в творчестве Ш. Абдыраманова нет.

Статья посвящена анализу и систематизации различных типов диалектизмов в произведениях Ш. Абдыраманова – представителя южного региона Кыргызстана, который активно их использовал. В творчестве писателя диалектизмы были необходимостью, т.к. многие реалии южного региона отсутствовали и отсутствуют на севере. Не было даже многих лексических соответствий в литературном кыргызском языке (выращивание шелковичных червей для производства шелка; выращивание хлопка-сырца; выращивание риса; наличие значительных массивов орехового леса с многообразным растительным и животным миром), отличные от северных природно-климатические условия, позволяющие заниматься земледелием, требовали определенной лексики для их обозначения.

Население южного региона на протяжении долгого времени, находясь в составе Кокандского ханства, взаимодействовало с узбеками, таджиками, другими народами, что наложило определенный отпечаток на язык региона, повседневный быт, одежду и пищу и даже мировоззрение.

В качестве объекта исследования использованы рассказы «Солдат», «Самар», «Кюмуш», романы «Гюлазык» и «Жашыл аалам» («Голубая планета»). Мы поставили целью выявить диалектизмы, определить их функции и способы их передачи на русский язык.

В современном учебнике выделяются следующие типы диалектизмов.

(Ниже приведены восемнадцать диалектизмов из рассказов автора, которые выявлены и проанализированы в статье Куттубаевой Г.А., Алымбековой Н.М.) [3. 19]

1. Лексические диалектизмы - слова, известные только носителям диалекта и за его пределами не имеющие ни фонетических, ни словообразовательных вариантов. **теше** I.то же, что керки, байтеше (большой плотничий топор с длинным топорищем и с лезвием, насаженным поперек топорища); **пакса** то же, что бакса I слой глинобитного забора глинобитной стены; **торбо I** небольшой мешок для зерна; **кемелек** I то же, что салмоор ; II рогатка (для метания): **жегде –** длинная стариковская рубашка без воротника и с прорезом до пупа

В общеупотребительном языке эти диалектизмы имеют эквиваленты, называющие тождественные предметы, понятия. Наличие таких синонимов отличает лексические диалектизмы от других типов диалектных слов.

Нагыз лексикалык диалектизмдер. Айрым бир лексикалык диалектизмдер адабий тилдеги сөздөргө абсолюттуу синоним болушат. Башкача айтканда, адабий тилдеги сөз менен диалектидеги сөз бир эле түшүнүктү билдирет

2. **Этнографические** диалектизмы - слова, называющие предметы, известные лишь в определенной местности: **мамык** I пух, куш мамык - птичий пух, мамык төшөк – пуховая постель; **жегде –** длинная стариковская рубашка без воротника и с прорезом до пупа; **шалы** I растение риса и рис в шелухе; **майсала** (о хлебном поле, о лужайке) начать покрываться зеленью; **нанушта** завтрак; **олон** I подпруга бычьего седла:

Этнографизмы не имеют и не могут иметь синонимов в общенародном языке, так как сами предметы, обозначенные этими словами, имеют локальное распространение. Как правило, это предметы быта, одежда, кушанья, растения и т.п.

Этнографиялык диалектизмдер. Диалектизмдердин бул түрү атаган түшүнүктөр жалпы элдик мүнөзгө ээ эмес. Алар жергиликтүү элдин турмуш-шарттарына, чарбачылыгына. үрп-адатына гана тиешелүү болгон нерселердин, буюмдардын, көрүнүштөрдүн аттарын атап көргөзөт. Бул сыяктуу түшүнүктөрдүн аттары жалпы элге белгисиз болот. Демек, мындай диалектизмдердин тилде абсолюттук синоними болбойт

3. **Лексико-семантические** диалектизмы - слова, обладающие в диалекте необычным значением: **кексе** I пожилой, старик; II хитрый, проныра, пройдоха (главным образом о стариках); **шу** то же, что ушу, ушул:

Такие диалектизмы выступают в качестве омонимов к общенародным словам, употребляемым с присущим им в языке значением.

Лексика семантикалык диалектизмдер. Диалектизмдердин бул түрүнө тыбыштык түзүлүшү боюнча адабий тилге туура келген, бирок мааниси боюнча адабий тилден өзгөчөлөнүп турган сөздөр кирет. . [4. 133-135]. Мы нашли правильным дать перевод наиболее продуктивных типов диалектизмов.

4. **Фонетические** диалектизмы - слова, получившие в диалекте особое фонетическое оформление **ону** I то же что ал II то, тот, **пал** то же самое, что бал (гряда, окаймляющая четырехугольники, на которые делится рисовое поле) (лексико-образовательные, фонетический диалектизм); **шу** то же, что ушу, ушул; **пакса** то

же, что бакса I слой глинобитного забора глинобитной стены; **майин (мейин)** мягкий, нежный:

5. **Словообразовательные** диалектизмы - слова, получившие в диалекте особое аффиксальное оформление: таковых не найдено

6. **Морфологические** диалектизмы - не свойственные литературному языку формы словоизменения: [5. 3].

Диалектные особенности характерны также и для синтаксического уровня, и для фразеологического, однако они не составляют предмет изучения лексической системы языка.

Следует подчеркнуть, что чаще диалектизмы использованы в произведениях, где автор рассказывает о себе в детстве, о своих родных и близких. Иногда автор раскрывает их смысловое содержание, остальные понятны по контексту.

В произведениях был выделен тридцать пять диалектизмов, из которых в словаре К.К. Юдахина [6] встречаются двадцать три.

Следующие диалектизмы выявлены в романах «Гюлазык» и «Жашыл аалам»:

гөрпө южн. то же, что журкан, из словарного состава говора (лексический диалектизм);

райис - ир.то же, что райиш председатель (фонетический, фонематический диалектизм);

гозо - ир. хлопок (растение), гуза (лексико-образовательные, фонетический диалектизм);

кодик - южн. то же что (годик) (морфологический, фонематический диалектизм);

пычак - южн. то же что бычак нежный (морфологический, фонематический диалектизм);

байбача - кирг. ир. ист. сын богача (молодой), барич (гл. обр. на юге или когда речь шла о молодых узбеках) (этнографизм) [6.].

Как мы отмечали, есть диалектизмы, которые не отмечены в Кыргызско-русском словаре Юдахина:

каккыч – трехметровая палка для сбивания орехов с ветвей на землю (этнографизм, лексический диалектизм). «Ал асман тиреген бай түп жаңгактардын кылда учуна чейин чыгып барып, анан эки бутакты талтая омоктуу тээп, үч кулачтай оор *каккыч* менен шактарды шатырата салмактуу, жарым-жартылай кызылдаган көк жаңгактар мөндүр болуп жер сабайт да, али көк жашаң бойдон турган калың чөп арасына *тиний*т» [7. 75. Далее указаны только страницы] Автор поясняет каким образом используют инструмент, т.к. таких реалий нет на севере страны.

тинийт- в значении исчезать, в словаре Юдахина отсутствует. Значениие слова ясно из контекста (лексический диалектизм). [81]

жуда в кырг. языке (абдан) взят из узб. яз. Үзөнгү боого *жуда* ылайык кайыш экен да (этнографизм, лексический диалектизм). [31]

коргон слово, которое есть в словаре.I. крепость, твердыня, защита. II. защищаться, обороняться. Но в значении забор вокруг дома отсутствует в словаре. *Коргондун* эшигин ачканда көз алдына ушул жердегилердин үйлөрүндөй жаңы үй курган эле [194].

мустакам слово отсутвующее в словаре, обозначающее окончательно, до конца. Өз чечимин эл салтына туура келген нерсе катары бекемдеген Каып Мурзакарим менен биротоло *мукасам* сүйлөшүп, бешалты аксакалды чогултуп бата алып, куда түштү (этнографизм) [195-196]

акчечек слово, входящее в разряд несобственно-авторской речи. Это название дерева. «Тажрыйбалуу Муратбек чаанын чечип, акчечекке илип, колуна кармай келген шиш сойгон темир белкүрөгү менен. Ийиндин капталдарын урата сайып кеңитти» [8. 125-126. Далее указаны только страницы]

таржима слово, отсутствующее в словаре, но из контекста ясно, что обозначает оно объяснение, разрешение, тайна, смысл. «Мен анын таржимасын билем деп аны айтып олтурууга акым жок» (этнографизм) [12]

паңыз слово, отсутствует в словаре, означает самодельную свечу на масле, но в контексте понятное. «(Паңыз чырактын кароолонгон жарыгынан улам, анын жүзү саал ала көлөкөлөнүп, жүзүндөгү ырайы анчалык даана көрүбөйт" (этнографизм) [25]

Важной проблемой является адекватный перевод на другие языки, в этом случае использование диалектизмов могут создать дополнительные трудности для переводчика. Даже хорошее знание языка, на котором написано произведение, не является гарантией успеха переводчика, если он не знает в определенной степени национальных (региональных) традиций, психологии этноса. Выше мы отметили, что многих диалектизмов нет в кыргызско-русском словаре Юдахина. А отдельного словаря говоров (диалектизмов) нет. В качестве примеров перевода взяты рассказы, т.к. вышеозначенные романы на русский язык не переводились.

Анализ текстов показал, что не все диалектные слова переведены на русский язык правильно: некоторые из них потеряли свое значение.

1. Нануштоодо чай узатып жаткан Самарга карап: Самар эже, - дедим, - Самар, обратился я к ней, когда она протянула мне ароматную пиалу [7. 28] В предложении выпало диалектное слово «нануштоо» – (букв. «хватай хлеб», обозначающее скоротечность времени завтрака, и, как следствие, пропало временное обозначение события). Зато добавлено словосочетание «ароматную пиалу», что означает скорее расширение временного пространства (для ощущения аромата чая требуется время).

2. Жаз чыкты, колго кетмен алып, арык тартып, шалыга пал көтөрүп, талаада болуп калбадыкпы. – Пришла весна. Взяв в руки кетмени, мы вышли в поле, рыли арыки.

В данном предложении говорится о роде занятий, присущем для южного региона (люди вышли делать гряды, окаймляющие четырехугольники, на которые делится рисовое поле) т.е. выписаны реалии повседневного быта, региональный аспект занятий земледельцев (рис сажают в заполенном водой, огороженном участке) [7. 31].

3. Колунан балта, теше, кетмен өксу болбойт. Он никогда не расстается с топором и кетменем. В оригинале словосчетание «өксу болбойт» означает умение применять эти инструменты, о мастерстве персонажа. В переводе получилось, что персонаж постоянно в работе, что он трудоголик. Акценты сместились. Диалектизм «теше» обозначает инструмент размером с молоток, с лезвием насаженным поперек топорища. Жители юга используют его для тонкой работы по дереву: выравнивание тополиных кругляков для строительства. Этот диалектизм подчеркивает региональный аспект, топор и кетмень – инструменты, используемые на всей территории страны. [7. 45]

4. Көрсө, менин ичимде таза сезимдин алгачкы майсалары пайда болуп, жүрөк толтосуна тамыр жайып жаткан турбайбы. (Оказывается, у меня внутри стали прорастать и укореняться в сердце ростки чистого

чувства. (Пер. мой – А.А.) В тексте перевода – Я не понял тогда, что это впервые пробудилась любовь.

Конечно, общий смысл в переводе сохранен, но региональное мироощущение, подтвержденное диалектизмом «майсалары» (ростки) пропало. Автор в данном случае использовал диалектизм для выражения местного колорита, большей выразительности и образности. [7. 56]

Исследования способов перевода диалектизмов подтверждают факт, что преобладают эквивалентные и вариантные соответствия (около 60 %), переводческие трансформации составляют около (15%). При переводе диалектизма эквивалентом чаще выступает нейтральное слово, без экспрессивности оригинала. В этом случае авторская экспрессия теряется . Например, как в 4 примере. Используются также транслитерация и транскрипция, с примечанием-переводом или комментарием. Отсутствие перевода отмкчается в 4 %. В двух приведенных примерах вообще отсутствует перевод диалектизма, как в 1 и 3 случае.

В современном переводоведении отмечается, что большое количество эквивалентного и трансформационного перевода не передают эмоционально-экспрессивную окраску, которую вкладывают авторы. Транслитерация и транскрипция дает больший эффект, особенно комбинация их.

1) характерологическую функцию, он рассматривал различные диалектные слова и выражения в качестве характерологического средства, создающего яркую экспрессию на фоне языковой нормы авторской речи. Например: Сен эмне дейсин, **куу сакал**? (куу сакал – означает бездетный, хитрый, дает отрицательную оценку человеку в возрасте, ругательство)

2) некоторые местные слова и выражения автор вводит в текст с познавательной целью, то есть, чтобы расширить представления читателя об особенности описываемого диалекта, он поясняет их, прибегая к своеобразному приему косвенного отчуждения, при котором объяснение слов дается в сносках(ак жубан - жубан, означает супруга, жена. Словосочетание ак жубан означает, что это молодые женщины, разлученные с мужьями очень скоро, в силу обстоятельств – идет война)

3) В собственно-авторское повествование чаще всего вовлекаются:

А) слова – наименования местных реалий или реалий быта (аке, так называют старшего брата (региональный диалектизм); нануштоо – завтрак; такыба, шашке – послеобеденное время, около 4 часов; сенек – лит. Чолок, майып, инвалид).

Б) реже – слова, которые обозначают широко распространенные, не связанные с определенной местностью явления, но не имеют в литературном языке эквивалентов: Например: шалы – рисовые растения, пал, гряды, окаймляющая четырехугольники, на которые делится рисовое поле/

В) совсем редко слова, синонимичные словам литературного языка

В кыргызском языке наиболее часто выделяют южный диалект, связанный с частичным или полным отсутствием некоторых реалий в жизни северных регионов, поэтому в творчестве писателей – выходцев из южного региона местные слова использовались чаще. Обращение к именно указанным произведениям объясняется наличием в них разных видов диалектизмов и различных форм из применения

В целях создания местного колорита Ш. Абдыраманов и обращается к диалектизмам не только в речи персонажей, но и в авторском повествовании. Диалектизмы в произведениях Ш. Абдыраманова художественно оправданы, не теряют своей самостоятельности и постоянно взаимодействуют с основной лексикой литературного языка - это дает основание утверждать, что писатель умножил и развил стилевое богатство художественной речи. Через региональные реалии писатель ярко представляет мироощущение южного человека, с особенностями языка и немаловажную роль в этом играют диалектизмы. В прозе писателя диалектная лексика воссоздает местный колорит, являясь средством реалистического изображения действительности. Средством речевой характеристики они выступают в речи персонажей, чаще в диалогах.

Таким образом, вкрапливая диалектизмы в язык своих произведений, Ш. Абдыраманов стремился приблизить свои произведения к живой народной речи, которая является объединяющим и семантически организующим центром общенародного языка кыргызов.

Литература – это искусство слова, поэтому особенности национального языка, в том числе регионального говора, являются непосредственным выражением ее национального, в данном случае регионального своеобразия. При удачном переводе на другой язык, художественное произведение вполне может сохранить национальную (региональную) самобытность. Это поможет лучше понимать национально-культурные свойства и особенности друг друга.

В прозе Ш. Абдыраманова частое использование диалектизмов воспринимается как своеобразие творческой манеры, ее особенность, диалектизмы разнообразят речь персонажей в соответствии с социальной и региональной соотнесенностью, проявляются и в авторской речи. Наиболее интенсивно автор использует диалектную лексику в малой и средней прозе и в первых романах «Гюлазык», «Жашыл аалам», что понимается как период ученичества, обретение писательского опыта. В обновленном и переработанном варианте романа «Гюлазык», который переименован в «Ткачи» диалектизмы в значительной степени сокращены и заменены литературной лексикой. В романе «Жашыл аалам» диалектизмы ограничены, язык романа приближен к литературной норме, диалектная лексика инкрустирована по мере надобности и необходимости.

Количество выявленных в статье диалектизмов составляет лишь некоторую часть всех диалектизмов, использованных автором в этих произведениях, вопрос требует дальнейшего изучения.

Литература

1. Ярцева В. Н. Лингвистический энциклопедический словарь. -М.: Советская энциклопедия, 1990. - 688 с.

2. Ветвицкий В. Г. Диалектизмы как средство создания местного колорита в романе М. А. Шолохова «Тихий Дон». - Л.: ЛГУ, 1956. - 216 с.

3. Куттубаева Г.А., Алымбекова Н.М. Диалектизмы в художественном тексте и способы их передачи на русский язык// Кыргыз тили жана адабияты №18. БГУ, 2011. – 19 б.

4. http://bizdin.kg/elib/kitepter/pdf/kyrgyz_tilinin_leksikologyasy_frazeology.pdf

5. www. tepka.ru/rozental/ 57 html

6. Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь. - М., 1965. – 975 с.

7. Абдыраманов Ш. Тааныш адамдар. - Ф., 1964.- 152

8. Абдыраманов Ш. Жашыл аалам. Роман. – Ф., 1986. – 248 б.

9. Абдыраманов Ш. Мои знакомые. – М., 1964. - 182.

Ульмасова Замира
Таджикистан

ИСТОРИЧЕСКИЙ РОМАН КАК ОТРАЖЕНИЕ РЕАЛЬНОСТИ ЖИЗНИ

Key words: *historical novel, Tajik realistic prose, epical genre new, historical thinking, historical prose presented in the literature of the region including Central Asia and Kazakhstan*

The article dwells on a historical novel of Central Asia and Kazakhstan as a genre of great literature. Here you will find a rich factographical material with the names of the writers well-known in the given region; Tajik prosewriters with such a distinguished man-of-letters as Sadriddin Ayni at the head prevailing in the work. The outstanding names of the renowned writers of the Asian respublics of the former USSR become a subject of attention on the part of the author of the article. Amond them there are: Muhtar Auezov, classic of the Soviet Kazakh literature famous for his epical novel « Abay`s Way»; Berdy Kerbabayev, patriarch of the Turkmen Soviet literature; Oybek, Uzbek novelist; «The day lasts more than a hundred years» Chingiz Aitmatov – eminent novelist, a too Kyrgyzstan being presented by the authors of the post-Soviet period.

Having been liberated from the shatters of socialist realism which had instilled prohibition for certain kinds of thematic the writers of the post-Soviet epoch invoked on a wide scale the past of their nations being able to elucidate it in full objective tine reality. The genuine truth about the remote events which converted into the property of history pertaining to definite periods of time this is that corner-stone modern novelists proceed from.

Concurrently parallels with widely-known literary productions dealing with historical thematic taken from the treasury of world literature are conducted.

Ключевые слова: *исторический роман, таджикская реалистическая проза, эпический жанр, новое историческое мышление, историческая проза, представленная в литературе региона Центральной Азии и Казахстана*

Возникновение и формирование таджикской реалистической прозы, в том числе одного из её эпических жанров - исторического романа - совпадает с периодом великих революционных преобразований в 20-е и 30-е годы XX столетия. Образование Республики Таджикистан, вошедшей в состав Советского Союза в качестве седьмой республики, и коренные перемены, сопровождавшие этот процесс, проявление мощи простого народа в процессе великих политических, социально-экономических и научно-культурных перемен, изменение и развитие исторического сознания и национального самосознания таджикского народа обусловили возникновение новой реалистической прозы и эволюцию романа, особенно исторического, в современной литературе. Новая жизнь, возникновение новых личностных и общественных отношений, крупнейшие стройки в стране, осознание человеком своей свободы, использование физических и интеллектуальных возможностей народа способствовали его вступлению на стезю самопознания. Именно благодаря этим факторам народ критически пересмотрел свое прошлое, сложный путь своей жизни, глубоко осознал, ценой каких трудностей, борьбы, падений и взлётов он достиг реальных успехов и независимости. Пробуждение исторического мышления народа одновременно повлекло за собой возникновение реалистического мышления, и это новое явление способствовало формированию исторического романа и в нем нашло свое отражение.

Проявлением эстетических результатов нового исторического мышления таджикского народа в реалистической прозе являются исторические романы основоположника современной таджикской литературы С.Айни (1878-1954) «Дохунда» (1930) и «Рабы» (1934). Они считаются первыми образцами нового, своеобразного исторического романа. В таджикской литературе основы сочинения романа заложил С. Айни и в дальнейшем его творческие традиции на более высоком качественном уровне продолжили его ученики Улуг-заде — «Восе», «Фирдоуси», Р. Хади-заде дилогия «Звезда во мгле» и «Не звёзды падают», свидетельствующие об освоении писателями мастерства создания реалистических романов и углублении взгляда литераторов на историю и жизнь великих исторических деятелей. Новый период развития исторического романа совпал с периодом государственной независимости Таджикистана, ибо время требовало создания таких произведений. В этот период расширились рамки свободы слова, в литературе и искусстве не осталось запрещенных тем. Более того, исчезли рамки социалистического реализма, канули в небытие идеологические установки, особенно классовая коммунистическая идеология, и наступила полная свобода творчества.

Национальная независимость и творческая свобода обусловили новое отношение к истории народа, жизни и деятельности исторических личностей. Прежде всего, по-новому на свою историю, цивилизацию и культуру своего народа взглянули историки, философы, литературоведы, государственные деятели. Известный таджикский ученый А.Сайфуллаев в своем труде «Новые горизонты прозы» (2006) среди первых

исторических романов эпохи национальной независимости Таджикистана называет романы «Стена Хорасана» (1999) Мухаммадзамона Солеха, «Семь видений» (2001) Юсуфджона Ахмад-заде, «Восход солнца» (2003) Туйчи Мирзода Рашти, посвященные чествованию государства Саманидов и его основоположника Исмаила Сомони (3).

Развитие чувства самосознания литераторов, с одной стороны, использование трудов историков, особенно обращение людей пера к богатой и древней истории таджикского народа, с другой - стали важнейшими факторами развития исторического романа в таджикской литературе. Если за более чем 70-летнее существование Советской власти в таджикской литературе было создано всего десять исторических романов, то за период национальной независимости (на самом деле речь идет о последних 10-12 годах, ибо первые исторические романы эпохи независимости написаны в 1997-1999 годах) опубликованы более 30 исторических романов, которые независимо от идейно-художественного уровня отражают степень активизации данного эпического жанра. Свидетельством сказанному могут служить романы А. Сидки «Тропа судьбы» (1997), М. Солеха «Стена Хорасана» (1999), Сорбона «Повесть о Божьем сыне» (2000), Ю. Ахмад-заде «Семь видений» (2001), А. Зохира «Мунтасир» (2001), Р. Ёрмухаммада «Бармакиды» (2005), Ш. Ханифа «Бехзод» (2007). Писатели, близкие по гражданской позиции, идейно-эстетическим позициям, создали исторические романы в соавторстве. Так, Ато Хамдам и Леонид Чигрин являются соавторами цикла исторических романов «Стена Согда» (2004), «Жизнеописание Чжан Цзяна» (2005), «Хатлонский бастион» (2006), «Озар из Уструшаны или мечь Спартака» (2007), «Ошибка Тамерлана» (2012) и др.

Исторический роман – дилогия «Ориёно-1. Скорбь Заратуштры» (2007) и «Ориёно-2. Потерянный рай» (2007) Джумы Куддуса и Мамадрахима Карима в истории таджикской литературы является первым религиозным историческим романом.

При помощи богатой фантазии, ярких и насыщенных панорам авторы создают образ первого арийского пророка, основоположника зороастрийской религии, мудреца и философа Заратуштры, показывают острую борьбу и противостояние сил добра и зла, живописуют жизнь наших предков в эпоху правления Кушанской династии, мечты и чаяния ученых той далекой эпохи, влияние их мировоззрения на жителей Арианы, Индии и Китая.

Литературная деятельность ряда авторов исторических романов доказывает, что всё больше усиливается связь художественной литературы и исторической науки, что содействует укреплению научной основы исторических романов.

Авторы исторических романов, особенно писатели, воссоздающие древнюю историю, образы исторических личностей, мифологических и полумифологических героев, широко используют научные и литературные источники. Например, Барот Абдурахмон в романе «Кир Великий» использовал 118 источников, Джума Куддус и Мамадрахим Карим - более 150 научных, исторических, философских, религиозных источников. Важно то, что, кроме исследований таджикских ученых, писатели используют научные изыскания и труды древнегреческих, русских, английских, арабских, американских, французских, германских, индийских, иранских и других представителей научного мира.

Известно, что исторические романы создаются не только на основе авторитетных и достоверных источников, в них используются также богатая фантазия, предания, сказания, мифология, творческие домыслы. Вместе с тем есть и романы на исторические темы, созданные исключительно силой художественной фантазии. В этих романах, кроме имён центральных героев, все персонажи, события, сюжетные линии и т.д. являются плодом фантазии писателя. Романы А.Сидки «Тропа судьбы» (1997) о классике персидско-таджикской поэзии Камоле Худжанди, «Рана мести» (2007), посвященный жизненному пути таджикской поэтессы Дильшод Барно (XIX в), относятся к указанному ряду.

Правильно подчеркивает профессор М. Мирзоюнус, что исторические романы Азама Сидки «насыщены художественными образами и созданы на основе полета фантазии писателя» (1, 194).

В тематическом отношении исторические романы таджикских писателей разноплановы.

Краткий обзор исторических романов показывает, что в прозе периода независимости исторический роман является ведущим жанром, отражающим наиболее существенные особенности современного литературного процесса.

В период национальной независимости Таджикистана были написаны произведения, где на основе изучения исторических и научных источников реалистично была отражена цель «завоеваний» Александра Македонского и его сложная личность. В историческом романе Сорбона «Повесть о Божьем сыне» (т.1-2005; т.2.-2006), исторической трагедии «Рухшона» (2004), пьесе Ато Хамдама «Спитамен», романе Давлатшоха Тохири «Рухшона» и т.д. в основном дана объективная оценка историческим процессам, действиям народа и известным личностям эпохи.

Исторические романы об Александре Македонском внесли в новейшую таджикскую литературу древнюю тему. Данная тема получила дальнейшее развитие в романах Ато Хамдама и Леонида Чигрина «Жизнеописание Чжан Цзяна, или Шелковый Путь» (ч.1., 2001; ч.ч.1 и 2, 2004) и «Стена Согда» (2005). Ато Хамдам и Леонид Чигрин показывают древние времена и исторических лиц во взаимосвязи. Не случайно герой романа «Шелковый Путь» Чжан Цзян в романе «Стена Согда» изображается в качестве советника Александра. А.Хамдам и Л. Чигрин стараются показать роль китайского посла не только в открытии Шелкового Пути, но и в установлении дружбы и союза племен предков таджиков. Указанные романы, с одной стороны, отражают стойкость и выносливость наших предков, противостоявших угнетению и насилию иноземных врагов, солдат Александра Македонского, их борьбу за сохранение своего существования и государства, с другой, - нити дружбы и сотрудничества таджиков с другими народами на примере великого Китая. Сюжет каждого из указанных романов развивается вокруг героизма народа, смелости и самоотверженности его сыновей, таких, как Ширак и Спитамен. Истинные сыновья Родины, жертвуя собой, в неравных сражениях защищали каждую пядь родной земли.

Чем больше таджикские писатели углубляются в историю, тем больше они отражают в своих произведениях духовные портреты великих исторических личностей. С этой точки зрения вызывает интерес исторический роман Барота Абдурахмона «Кир Великий» (2005 – 2006). В этом романе отражается 25-летний (с

558 до 530г. д.н.э.) период нахождении у власти Великого Кира (год рожд. неизвестен - год смерти - 530 д.н.э.). Писатель смог показать его роль в укреплении государства Ахеменидов и его борьбу за расширение границ своего государства.

Мы здесь упомянули не все исторические романы. Они неравноценны с идейно-художественной точки зрения, по уровню мастерства, потому что качество каждого произведения, особенно исторического романа, определяется уровнем знаний, широтой кругозора и писательским мастерством. Из-за разницы в образовании и художественном мастерстве литераторов их произведения по содержанию, идейности, языку и манере изложения находятся не на одинаковом уровне. Важно другое: указанные произведения свидетельствуют об углублении исторического мышления, развитии национального самосознания, высоком чувстве патриотизма и национальной гордости народа. Все это находит свое отражение в исторических романах. В произведениях современных таджикских писателей возрождается древняя история и её герои, династия Саманидов и её великие цари, отображается историческая борьба предков таджиков за независимость и национальную государственность.

В период независимости изменилась и структура романа. Поэтому ни один исторический роман не похож на другой. Например, «Стена Хорасана» является эпическим романом, напоминает кинороман, каждая глава которого может стать отдельным произведением.

«Восход солнца» - биографический роман, отражающий жизнь и политическую деятельность Исмаила Самани. «Семь видений» - роман, связывающий три эпохи - до Саманидов, период правления Саманидов, первую половину 90-х годов XX столетия со всеми его реалиями. Писатель таким образом смог отразить сложность образования таджикской государственности, многочисленные материальные, людские и духовные жертвы, соотношение истории и нашего времени. Произведение Ато Хамдама и Л.Чигрина «Шелковый Путь» можно назвать романом-хроникой. Хотя роман не охватывает хронику жизни первого посла Китая в Согде из года в год, однако писателям удалось подробно отразить его жизненный путь в связи с предками таджиков и открытием этой великой караванной торговой дороги древности.

Как видно из краткого обзора, роман в истории литературы каждого цивилизованного народа, в том числе таджикского, возникает в результате великих социально-политических событий и коренных поворотов в жизни общества. И в таджикской литературе роман появился в результате победы новой жизни и новых явлений в обществе.

Как мы подчеркнули, во все времена особенно пристальный интерес к историческому материалу возникал, тогда, когда в жизни народа, государства наступали серьезные, затрагивающие все слои общества изменения, глобальные социально-политические и экономические перемены. Началась эпоха возрождения и в кыргызской литературе. Развитие кыргызской исторической романистики связано с расширением горизонтов исторического и философского мышления писателей, а также возросшими эстетическими и интеллектуальными потребностями современного читателя. Это было связано, прежде всего, с духовной зрелостью человеческой личности, которая немыслима без интереса к прошлому своего народа, а также внутренними закономерностями литературного развития. Именно в этот период в конце XX – начале XXI веков на свет появились романы М. Абакирова «Көкөй кести», А. Стамова «Жортуул», «Хан Тейиш», Ж. Токтоналиева «Хан Ормон», К. Бакиева «Дарыялар жайыкта кошулушат», Ж. Егембердиева «Канат хан», С. Оморова «Чынгыз хан», А. Газиева «Пулат-хан», Аммиана фон Бека «Дорога в тысячу ли, или сказание о дунганском народе» и др.

Это было не просто субъективное желание писателей или ученых, а своего рода социальный заказ времени, который исходил из потребностей сегодняшнего дня, из поисков ответов на сложнейшие и животрепещущие проблемы современности.

Известный кыргызский литературовед, профессор Мурзахмедова Г. в своём научном труде подчеркивает, что «с полным правом можно констатировать тот факт, что на высоком профессиональном уровне историческая проза в кыргызской литературе начала свое развитие с появлением романа «Сломанный меч» Толегена Касымбекова, первый вариант которого был опубликован в 1961 году, а второй – в 1971 году» (2, 3).

Толеген Касымбеков один из первых кыргызских писателей который создал историческую тетралогию «Сломанный меч», «Келкел», «Баскын» («Нашествие»), «Кыргын» («Истребление»), в которых воссоздал в широких эпических картинах общественный, социально-бытовой образ времени, самые важные, переломные моменты кыргызской истории, раскрыл характеры выдающихся личностей, которые наиболее полно воплощали в себе черты эпохи XIX – начала XX веков. Исторические романы Т. Касымбекова являются своеобразной эпопеей социально-политической жизни Кыргызстана в конце XIX – начале XX веков, имеющие реалистическую концепцию, проникнутые патриотическим духом, наделенные национальным характером.

Как известно, исторический роман имеет свои особенности. Прежде всего, необходимо подчеркнуть, что исторический роман повествует о далеком прошлом. Конечно, он обращается и к близкому прошлому, с условием, что изображаемые события имеют историческую сущность. Содержание и суть исторического романа полностью отличаются от содержания романа, написанного о современности. В историческом романе события аргументируются документами и фактами, отражаются образы исторических личностей.

Структура исторического романа изменяется в связи с его темой, сюжет и композиция приобретают другую окраску. Новое время и новая политика в корне изменили отношение писателей к истории своей нации, изменилась оценка духовных ценностей, имиджа великих писателей, поэтов, исторических личностей. Крупные исторические события также описываются и исследуются с новых позиций, в соответствии с новым миропониманием.

В Таджикистане, как и во всех бывших советских республиках, отношение к истории и вождям нации менялось два раза. Естественно, этот факт оказал определенное влияние на содержание исторических романов. Первый раз - после Октябрьской революции, в 1920г. В советский период отношение к истории, народу, главам государства, выдающимся представителям нации осуществлялось с классовых позиций. Именно поэтому и баи, и эмиры, и визиры, а также другие чиновники и представители духовенства в ху-

дожественной литературе и в произведениях искусства изображались исключительно в качестве отрицательных персонажей.

Когда в идеологии произошел коренной поворот, и в истории признавали только роль трудящихся, борьба трудящихся, народные восстания и мятежи на пути социальной справедливости и защиты своих прав комментировались как новые этапы борьбы против эксплуататоров. Победоносным концом данной борьбы считалась социалистическая революция в России (1917) и так называемая Советская народная революция в Бухаре (1920). Образцом такого рода изображения исторических событий в таджикской советской литературе может служить роман С.Айни «Рабы». Не только в данном произведении, но и во всех исторических романах советского периода народ был основным героем. Таджикская дореволюционная проза не знала таких видов художественных произведений. Новое отношение к истории и её движущим силам изменило не только содержание, но и форму романа. В романе изображали характер непокорного народа, народа-борца, бунтарский и революционный дух народных масс, имеющих социально-политический идеал, стремящихся к новой жизни, к новому миру, к свободе. Авторы исторических романов уделяли внимание только героям, деятельность и исторические устремления которых имели такое значение в жизни общества, которое могло играть роль в его развитии.

Литература

1. Мирзоюнус, М. Свеча Тироза: Взгляд на жизнь и поэзию Махасти / М. Мирзоюнус – Худжанд: Ношир, 2011. – 324 с.
2. Мурзахмедова, Г. Историческая романистика Толегна Касымбекова и ее место в развитии жанра:. автореф. дис…. доктора филологических наук: 10. 01. 01. / Г.М. Мурзахмедова. – Б., 2010. – 50 с.
3. Сайфуллаев, А. Новые горизонты прозы / А. Сайфуллаев – Душанбе: Адиб, 2006. – 766 с.

Каныбекова А.
И.Арабаев атындагы КМУ

«СОГУШ ЖАНА ТЫНЧТЫК» ТЕМАСЫ АШЫМ ЖАКЫПБЕКОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДА

Ашым Жакыпбеков ар түрдүү темада жазган жана негизги темасы «согуш жана тынчтык» темасы болгон, бул темага көп киришкен себеби балалык кезинин Улуу Ата Мекендик согуштун убагына туура келип, согушка барбаса да, анын запкысын, оордугун көргөндүгү себеп болгон. Экинчиден, согуштун каарын, запкысын кийинки муунга айтып берүү, аны экинчи болтурбоо аракети да өбөлгө болгон.

Экинчиден, жазуучу өзү көрүп билген турмуш чындыгын сүрөттөйт. Мына ушундай сүрөттөөнү «согуш жана тынчтык» темасындагы чыгармаларында да кеңири колдонгон. Маселен, «Жаралуу көгүчкөн» аңгемесинде өзү уккан окуяны сүрөттөсү, «Биз атасыз өскөнбүз», «Катаал багыт» чыгармаларын бала кезинде өзү көрүп-билген окуяларды сүрөттөөгө алса, «Айдагы жезкемпир» чыгармасында элдик жомокту реалдуу турмуштагы окуя менен байланыштырган, так айтканда, өзү көрүп, башынан кечирген окуяны, же уккан окуяларды жазганга аракеттенген, «согуш жана тынчтык» темасындагы чыгармалары мына ушундай сюжетттик өзөктү курулган.

А.Жакыпбеков ошондой эле советтик адамдардын майданда да, тылда да аткарган иштеринин мыкты үлгүсүн көрсөтүүгө аракеттенген. Улуу Ата-Мекендик согуш жаш баладан тартып, кемпир, абышкаларга чейин инсан азап-тозогун тарттыргандыгын баяндаган. Согуш кичине баланы да жоопкерчиликтүү кыларын, согуш менен тынч мезгилдин айырмасы, кичине баланын алаамат күндөрдө тез жетилери абдан реалдуу чыккан.

Чыгармачылыгын баштаганда эле (алгачкы «Салима» аңгемесинен кийин) «согуш жана тынчтык» темасындагы «Жаралуу көгүчкөн» деген аңгемени жазат. «Жаралуу көгүчкөн» аңгемесинин окуясы согуш мезгилинде Таласбек аттуу кичинекей баланын турмушун, башынан өткөргөндөрүн сүрөттөйт. Аңгеменин сюжети лирикалык каармандын согуш бүткөндөн кийин тынчтык парадын карап жана тынчтыктын символу болгон көгүчкөндөрдүн эркин учуп жүргөнүн карап отуруп, качанкы бир уккан баянды, аны айтып берген аялды, украин кызы Екатеринаны эстеп, анын окуясын эске түшүрүү менен окуя өнүгөт. Екатерина согушка чейин эле, Украинада аскер кызматында жүргөн Абдаалы деген кыргыз жигитине турмушка чыгып, уулдуу болушуп, атын Таласбек коюшат. Екатерина баласынын төрөлүшү, Абдаалынын ооруп калышы, акыры согушка кетиши менен Кыргызстанды көрө элек. Согуш мезгилинде душмандын курчоосунда калган кыштакта жашоосун өткөрүп, уулун немец баскынчыларынан аман-эсен алып калуу максатында өмүрүн өткөрүп жаткан.

Окуя кичинекей баланын бейкапар мүнөзүн чагылтуу менен башталат, кичинекей Таласбек согуштун болуп жатканы менен иши жок кыштын күнү эшикке чыгып ойноп жүрөт. «…Бирок, Таласбектин жүрөгүн эстемеден капарсыз кубаныч курчады; маңдайында жаркыраган күн, төбөсүндөгү тунук асман, астындагы аппак кар – баары, баары аны эркелеткендей сүйкүмдүү, сулуу…

Таласбек ойногусу келди, эдиреңдеген бойдон тумагын санына чапкылап, карды малтай чарбакка чуркады. Саландаган бир бутакты учунан кармап силкти эле, мойну-башына кар себеленип, ичиркентип жиберди. Денесин жыйрып, ошондо гана тумагы күрткүдө калганын сезди, бирок ага баргысы келген жок»[1]. Жыгылып түшкөн көгүчкөндү алам деп күрткүгө түшүп, апасынын жардамында жансыз жаткан көгүчкөндү алып, үйүнө алып келип, багып, айыктырып, болгон эрмеги көгүчкөн болуп жүргөндө, капыстан фашисттердин кирип келгенин байкабайт, фа-

шисттер кыштактагы тоок, корооз эчтеке койбой мойсоп, көгүчкөндү да алып кетип жатканда бербейм деген Таласбекти атып салышат. Окуя ушуну менен бүтөт.

А.Жакыпбековдун «согуш жана тынчтык» темасындагы дагы бир чыгармасынын бири «Биз атасыз өскөнбүз» аттуу аңгемеси.

Аңгеме «мен» деген аталыштагы каармандын айтуусу менен баяндалат да, окуя айылга мугалим болуп барып, жаңы келгендиктен окуучулардын фамилиясын билбей суроо бериши, ошону менен бирге кызыкчылык үчүн «кимдин баласысың», «атаң барбы?» деген көпчүлүк суроочу суроону сурашы менен окуя башталат, тынч мезгилде бул кадыресе эле берилүүчү суроо, а согуш мезгилинде мындай суроонун берилиши таптакыр ылайыксыз эле, балдардын буга таң калыштуу карашы ошол мезгилдин чындыгын көрсөтүп турат, анткени балдардын аталарынын баары кан күйгөн согушка кетип, кээ бирлери кайтпай, балдардын дээрлик баары «атаң барбы» деген суроого «жок» деп жооп берүүгө көнүшкөн.

Экинчиден, согуш мезгилинде мындай суроону көп нерсени түшүнгөн адам бербейт эле, окуя андан-ары балдардын ызааланып, же таарынып калышса «апама айтам» деген жооптору менен уланып, ушул сыяктуу көп байкала бербеген турмуштук окуялар сүрөттөлүп отуруп, ал мезгилдин чындыгын ачылган.

Каармандар ата деген эмне экенин билишпейт, ата деген кандай болорун элестете да алышпайт, себеби аталары алар кичинесинде эле согушка аттанышып, алар билбей өсүшкөн, ошондуктан атанын тарбиясын сезүү алар үчүн түшүнүксүз эле. Мына ушундай күндөрдүн биринде Темир деген баланын атасы отпускага келет, ошондо Темир курбулары менен ойнобой, классташтарын теңине албай, атасынын жанына чыкпай калат:

« - Ата… - дейт, ал ошол кишини эркелеп сүйлөйт.

- Ата, каякка барасың?

Атасы күлүмсүрөп маңдайынан сылайт.

- Жүр мени менен…»

Андан-ары аталуу бала менен атасыз баланын айырмасы кандай болору так сүрөттөлүп жүрүп отурат:

«…Аталуу бала кандай болоруна эртеси дагы бир ынандык.

Дептер деген жок – эски китептердин бетине жазабыз, калем уч жок, камышты учтап жазабыз, сыя жок, жүгөрүнүн кара көөсүн, же бүлдүркөн эзип жазабыз. Темирдин атасы болсо ага бир укмуш дептер апкелип бериптир, тим эле баракчары жылтырайт да, шуудурайт; автомат-ручка дегенди апкелип бериптир, канча жазса да сыясы түгөнбөйт. «Мунун баарын атам немистерден жеңип алыптыр», - дейт Темир көзүбүздү кызартып. Бирок алары да мейли эле, Күмүш балыкка окшогон укмуш ооз кыяк алып келип берген экен, эрдине тийгизип эле койсоң өзүнөн өзү тартылат. Бирок, Темир бизге карматпайт.

- Берсең, бир эле үйлөйүн, - деп жалдырайбыз.

- Бербейм, - деп болбойт Темир, - колуңар кир, булгап коесуңар?»[2].

Мына ошондо балдар биздин атабыз эмне үчүн келбейт, биз деле Темирдей болуп мактанар элек деген кыялга батышат. Дал ушундай бир караганда жөнөкөй көрүнгөн сюжеттик окуя менен жазуучу согуштун адам баласына кылган залалын ачып берүүгө жетишкен. Реалдуу турмуштагы атасыз өскөн балдар, суроого жок деп жооп берүүгө көнүшкөн бейкүнөө балдар, сюжетке алынган реалдуу турмуш-шарттагы ушул чакан окуя согуштун кылган кара ниеттиги, алааматтуу согуш эмнени гана кылбагандыгын даана көрсөтүп гана бербестен, «биз атасыз өскөнбүз» деген сүйлөмдүн подтекстинде катылган жалпы адамзаттык чоң суроону да чечмелөөгө жетишкен. Так айтканда, фашисттердин азабынан жетим калган балдардын армандуу тагдыры абдан жакшы ачылган, анткени жазуучунун балалыгы да согуштун учуруна туура келип, кичине кезинен «атасыз өскөн» деген эмне экенин жеке башынан өткөргөндүгү, согуш салган кайгы, муңду чоң адамдардай бирге көтөргөн чыныгы турмушун көркөм чындыкка айландыра алган. Автор аңгемесин ушундай абалда сүрөттөйт да, согуштун адам баласына алып келген залалын жана адам мүнөзүнүн татаалдыгын, түркүндүгүн ачып берген.

Бул темадагы чыгармаларынын бири жанрдык жактан талаш-тартышты чыгарган, кээ бири аңгеме дешсе, кээ бири повесть деп атаган бири «Айдагы жезкемпир» повести. Повестте согуштун өзү эмес, тылдагы турмуш, Шатман аттуу адамдын үйбүлөсүнүн тагдыры аркылуу согуштун чындыгы, Асылкан, баласы Эркиндин тагдыры аркылуу чындыкты, согуштун азабынан адамдын психикалык жактан оор абалга кабылышы ачылып берилегн.

Маселен, Эркин атасы баарында эрке, кыялкеч бала болсо, башына кыйынчылык түшкөндө чыйрак, боорукер, эмгекчил адам болуп калыптанат. Мүнөзүндөгү мындай өзгөрүш окуялардын жүрүшүндө ишенимдүү сүрөттөлгөн, канчалык кыйын мезгилди башынан өткөрсө да, келечектен үмүтүн үзбөйт, дал ушул ой-максат чыгарманы баштан-аяк коштоп жүрөт. Автор согуш деп улам кайталабаган менен, дегеле эске түшүрбөгөнү менен каармандардын эмгегинен, бири-бирине жасаган боорукер, мээримдүү мамилелеринен жана окуялардын жүрүшүнөн, ары жагында согуштун каары, анын кайгылуу кесепети ачылат. Каармандардан албетте, башкы каарман Эркиндин энеси Асылкандын образы күчтүү чыккан.

Асылкан мээримдүү эне, оорчулукка чыдамдуу, эмгекчил, кайраттуу, акылман аял катары сүрөттөлгөн. Турмуштун оордугуна моюн сунуп, жеңилип бербестен, мындан чоң кайгы башыма түшсө да көтөрмөкмүн деп, кайрат менен көтөрөт, «…Ээн талаада Эркин экөөбүз калдык, ал мени караан тутат, мен аны караан тутам. Дагы эл-журт бар экен, ошого шүгүр…»[3]. Мына ушундай ак тилектеги жөнөкөй аял, башына кыйынчылык түшкөндө күчтүү адамга айланып, ушул тозокту алып келген согушту каргап, болгон күчүн, эмгегин анын бүтүшүнө жумшайт. Бул каарман бир караганда алсыз, мажирөө көрүнөт, бирок иштин жүрүшүндө кайраттуу, баары-жокко чыдаган адам болуп чыга келет.

«Айдагы жезкемпир» жарык көргөндө К.Жусупов: «Жазуучу «Айдагы жезкемпир» повестинде каармандардын кыял-жоругун, ар түрдүү бейнесин, сулуулук дүйнөсүн элестүү ачып көрсөткөн. Повесттеги каармандарды алсак, бейтап болсо да, оор тагдырына муюбаган, кайра белин бууп чыйралган, тирүүлүктү сүйгөн камбыл жашоого үмүткөр, адеп-ахлагы таза, кайраттуу эне Асылкан согушта күйөөсүн күткөн, иштерман, боорукер келин Анапия, айыл акылманы Абдылда жана кыйын кезеңден олжо тапкан пейли тар, кара өзгөй, аялпоз, кара сакал Абдырай сыяктуу адамдар көз алдыда кыркаар тартып өтөт»[4], - деп жогору баа берген.

К.Жусупов туура баамдагандай А.Жакыпбеков болсо адамды жалпы сүрөттөөдөн, анын мүнөзүн

үстүртөдөн баяндаган ар кандай эски ыкмалардан качып, адамдын ички муктаждыктарын, ички дүйнөсүн көрсөтүү психологизмге умтулуу аракети күчөп, жаңы ыкмаларды табууга күчүн жумшаган. Жазуучу Асылкан менен Эркиндин мүнөзүн, кимдигин ачып берүү үчүн чечүүчү мааниге ээ болгон согуш мезгилин тандап алат да, сүрөттөй баштайт, окуянын өнүгүшү ушундай ыкмада кетет. Асылкан чечкиндүү, келечектеги тагдыры үчүн тайманбай күрөшүүгө бет алган адам экен. Жазуучу каармынын мүнөзүн ушинтип акырындап өстүрүп жүрүп отурат да, адамдын адам болуп калыптанышын көрсөтүү идеясына жакындайт. А Эркин болсо келечекке үмүт менен карап, ага белсенип киришүү менен бирге, мүнөзү да өзгөрүп, кадимки токтоо, ойлуу адамга айланат.

А.Жакыпбеков повести баштаганда, Асылкандын же Эркиндин портретин түзүп, кебете-кешпирин сүрөттөп, жан дүйнөсүнө анчалык үңүлүп кирбесе, бир аз убакыт өткөндөн кийин каармынын ички дүйнөсүн ачууну биринчи планга коюп, анда кандай өзгөрүү болуп жаткандыгын кичине деталь, ички монолог аркылуу ачып, сүрөттөй баштайт. Сүйлөгөнү, жооп бергени, токтолуп калган адамдай эрезеге жеткирип, мүнөзү ошентип, калыптанды, жазуучу турмуштук бир окуяны алып, апыртбай, дайыны жок көркөмдөбөй, койгон проблемасына жакындап келе жатты.

Автор дүйнөнү баланын көзү менен карап, баланын рухий дүйнөсүнүн тазалыгын дүйнөгө жар салгысы келип, бардык адамдар баладай боорукер, сезимтал, кыялкеч, ишенчек, сүйкүмдүү болсо деген тилек менен, анан эмне үчүн адамдар каардуу, өзүмчүл, жек көрүндү деген суроону койгон.

Жөнөкөйлүктүн жана жупунулуктун ичине катылган татаалдыкты, тереңдикти жана бийиктикти көркөм анализдөөгө багышталган бул чыгарма Эркиндин балалык дүйнөсүн жана мүнөзүнүн калыптанышын толук жана ишенимдүү ачып берген десек болот. Автор анын өмүр жолун, жашоосун ийне-жибине чейин бериле сүрөттөбөйт, тек гана психологиялык мазмунун ачып берүүгө жарамдуу турмуш кырдаалдарына басым коет. Ал кырдаалдар автор симпатия менен басым коюп сүрөттөп жаткан анын жан дүйнөсүн аныктап берүүгө кызмат кылат.

Замандын таш боордугунан, согуштун азабынан бар жогунан айрылган Эркин менен Асылкандын тагдыры калемгер тарабынан белгилүү өлчөмдө чечилишке ээ болгон. Мына ушундай тагдырга кабылган Асылкан акырына чейин адамдык бийик сапатынан тайбай, кайратынан жазбайт. Автор адам кандай гана кайгыга, кыйынчылыкка туш болбосун анын алдында мүңкүрөп басынып калбай, жашоого деген активдүү аракетин басаңдатпай, келечекке болгон чоң ишеним менен жашап, күрөшүп өтүүнүн зарылдыгын баарынан жогору коет. «Адамдын жашоо, өмүр жолу эч качан түгөнбөйт, түбөлүктүү» деген философиялык маанини сыйдырган.

Ошондой эле, «Айдагы жезкемпир» повестинин дагы бир өзгөчөлүгү каармандарын турмуштук кыйынчылыкта, сыноодо ачып көрсөтүп, кандай адам экендигин башына кыйынчылык келгенде, жалпы журттун башына иш түшкөндө ачканга аракеттенгендиги, мисалы, Абдрай аттуу адамдын кечээ бейпилчилик турмушта башкармачылыкты талашып, бирок ага өтпөй калганын Шатмандан көрүп, ага жини келип, бирок муну билгизбей колхоз, эли үчүн иштегиси, эмгек кылгысы келген адам катары көпчүлүктүн ичинен билинбей жүрдү эле, бүгүн согуштун оор мезгилинде өзөктөн чыккан өрт, өздөн чыккан жат экендиги тез ачылып, чыныгы адамдык жүзүн көрсөтөт. Чыныдыгында, бул повестинде жазуучу каармандын адам катары мыктылыгын, чечкиндүүлүгүн, турмуштук оор соккуларга туруштук бере аларлык кайраттуулугун бир калыпта сүрөттөп жүрүп отурат да, мыкты адам катары кайгы-кубанычты бирдей көтөрө алган адам экендигин ачат. Ошондой эле, согуш адамга зыян гана алып келерин туюнтуу менен каардуу согуш адам баласын таптакыр талкалап, жок кыла албасын, бирок согуш бар жерде трагедия болорун, а бул адамзат үчүн эң залал, жаман нерсе экендигин Эркиндин тагдыры менен көрсөтө алган. Повесттин идеялык пафосу ушундай жана бул пафос белгилүү деңгээлде көздөгөн максатына жеткен.

Жыйынтыктап айтканда, Ашым Жакыпбековдун «согуш жана тынчтык» темасындагы чыгармаларысыз согуш учурундагы көп кырдуу турмушту, адамдардын ар кандай тагдырларын, жалпысынан улуу күрөш мезгилиндеги конфликтерди чагылдырган. Алар тылдагы, майдандагы окуяларды өз ичине камтыган, тыл менен кан майдандын ортосундагы ар түрдүү байланыштарды ажырабас биримдикте көрсөткөн.

Жазуучунун бул темадагы өзгөчөлүгү жана жекечелиги эч бир чыгармасында согушта жана тылда көрсөткөн эрдиктерди, каармандык иштерди, баатырдык даңазалуу иштерди сүрөттөөгө аракеттенген эмес. Ошондой эле, тылдагы күжүрмөн эмгек да жок, булардын ордуна согуштун азабы, ошонун азабынан кыйын абалга кабылган адамдын драмалуу, алгана эмес, трагедиялуу тагдырын ачып берүүгө умтулган. Согуш кесепетинен тагдырдын оош-кыйыш учурларындагы инсандардын психологиялык, моралдык-эстетикалык абалдарын чагылдырат.

Адабияттар

1. Жакыпбеков А. Жаралуу көгүчкөн. – Ф., Кыргызокуупедмамбас, 1961. 2-б

2.Жакыпбеков А. Биз атасыз өскөнбүз. – Ф., Кыргызстан, 1969. 64-3..Жакыпбеков А. Кыргыз жеринин жомоктору. – Ф., Мектеп, 1981. 35-б.

3. Жакыпбеков А. Кыргыз жеринин жомоктору. – Ф., Мектеп, 1981. 35-б.

4. Жусупов К. Асыл сөзгө таазим // Кыргызстан маданияты, 1985. 15-август.

Ульмасова Замира
Таджикистан

РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО РОМАНА В СОВРЕМЕННОЙ ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Ключевые слова: *таджикская литература, исторические романы, источники возникновения, русская литература, литература Центральной Азии, европейская литература.*

Having set the goal of presentation in regard to a factographic review of historical prose in modern Tajik literature the author gives clear-cut definitions of a historical novel genre elaborated by the world literature. She proceeds from the basic characteristic assumption concerned with a novel genre as an epic literary production reflecting a wide panorama of life realias taken in social aspects of a concrete historic epoch. A historical novel is always attached to a certain period of time, retired from a contemporaneity in the parameters of chronology distances. Thereby, before immediate passing to the principal thematic aspect of the research in question the author makes an excursion into the historically formed essence of the genre itself, into the evolution of its development and crystallization; her judgments being accompanied with rich illustrative material based on the patterns from the history of literature.

The work dwells much on the character of the world literary process as the phenomenon of which the constituents, i.e. literary works of various authors who created in different historic times and distinguished with their own individual style, outlook, manner of presentation, form a wide factographic diversity; the latter in spite of its multifarionsness works out certain regularities affording to speak about the crystallized literary traditions leaning on which new authors being involved into the world literary process ensure its succession and non-stoppage.

The author proves convincingly that the historical novel of the latest period of Tajik the literature arose not on an empty place, the tradition of the genre is traced back to far away centuries; one should mention that donating tribute to the classic Tajik literature whose inception goes back to the great names of Rudaki and Firdawsi Ulmasova does not confine her research with the frames of the national literature. The principles of restoration of long bygone historic times, the character of presentation in reference to historic material followed by the researcher bring the work considered into the spaces of Russian and West-European classics. The literary productions of outstanding Tajik prose-writers Sadriddin Aini, Rakhim Djalil, Djalol Ikrami, Sotim Ulugzoda make us remember the historical masterpieces by Englishman Walter Scott, "Abay" by Kazakh Mukhtar Auezov, "Peter the First" and "The Ordeals" by the Soviet man-of-letters Alexey Nikolaevich Tolstoy.

In the article there is widely used such working terminology of literary criticism as a degree of imaginative fancy, prototypes of protagonists and collateral characters.

Во все времена особо пристальный интерес к историческому материалу возникал тогда, когда в жизни народа, государства наступали серьезные, затрагивающие все слои общества изменения, глобальные социально-политические и экономические перемены. Это было не просто субъективное желание писателей или ученых, а своего рода социальный заказ времени, который исходил из потребностей сегодняшнего дня, из поисков ответов на сложнейшие и животрепещущие проблемы современности. В настоящее время активное отношение к исторической теме в таджикской литературе стало примечательной тенденцией.

Основным источником возникновения и развития таджикского исторического романа, помимо национальных, несомненно, считается русская литература, литература Центральной Азии и литература стран Европы. Роман как одна из эпических форм художественного исследования жизни общества имеет тесную связь с революциями и коренными преобразованиями жизни страны. Роман, особенно исторический, имеет большие возможности для изображения и анализа основных процессов жизни народа, отражения облика представителей разных слоев и классов общества и создания величественного образа народа. Народ, независимо от политического строя общества, объединяется вокруг своего вождя, и писатель может отражать его историческую роль в решении судеб людей и страны. В этом случае писатель действует как ученый и при помощи образа и художественных картин описывает причины развития или спада того или иного общественного строя.

История возникновения и развития русского романа в XIX веке также подтверждает ту мысль, что особенности политической и социальной жизни России и великие исторические события в этой стране

обусловили появление выдающихся произведений. Если бы царское правительство не сослало М.Ю. Лермонтова на Кавказ, не было бы его романа «Герой нашего времени» (1840) с глубоким душевно-психологическим содержанием, с таким выдающимся и неповторимым типом, как Печорин. Если бы русские не одержали победу под командованием Михаила Кутузова в Отечественной войне 1812 года над войсками Наполеона, не возникла бы патриотическая и историческая эпопея А.Н. Толстого «Война и мир» (1863 – 1869). Без русской революции 1905 года не появился бы роман Горького «Мать» (1906 – 1907). Во всех указанных и других русских романах реалистично отражаются исторические процессы жизни общества. Особенно в «Войне и мире», который поднял реализм русской литературы на вершину эволюции. Сам писатель в статье «Несколько слов по поводу книги «Война и мир» отмечал, что он уделил серьезное внимание отражению «сложной, умственно-нравственной жизни», «характера того времени», «русских лиц известного общества», «французского склада мысли», «русского аристократического круга», «самое главное – русского народа» (6).

«Везде, где в моем романе говорят и действуют исторические лица, я не выдумывал, а пользовался материалами, из которых у меня во время моей работы образовалась целая библиотека книг… на которые всегда могу сослаться» (6, 362-363).

В своей статье, выполняющей задачу послесловия романа, Л.Н. Толстой подчеркивает, что роман является историческим. Ибо в нем отражаются исторические события, причины совершения которых недоступны нашему уму.

Источником развития романа, прежде всего исторического романа, считаются судьбоносные события жизни общества. Так, начиная с романа «Мать» М. Горького, два его выдающихся произведения: - «Дело Артамоновых» (1925) и «Жизнь Клима Самгина» (тт.1-4, 1925-1936) - написаны после социальных революций русского народа. Эти романы отражают широкую панораму жизни русского народа, идейную борьбу десятилетия – до Октябрьской социалистической революции.

Однако в характере Клима Самгина отражены «частицы» от характера реальных лиц, имена которых М. Горький дал в одном из черновых набросков. Это: кадет, историк и публицист С.П. Мельгунов (1879 – 1956), редактор «Журнала для всех» В.С. Миролюбов (1860 - 1939), директор издательства «Знание» К.П. Пятницкий (1864 - 1938), писатель Н.И. Тимковский (1863 – 1922), критик Ю.И. Айхенвальд (4).

Прототипами одного из персонажей романа, большевика Степана Кутузова, были реальные люди: И.И. Скворцов - Степанов, Н.Е. Вилонов, Л.Б. Красин. Когда Любаша Сомова, одна из участниц романа, впервые встречает Степана Кутузова, он взволнованно говорит: «…Такие, как он, делают историю. Он… на Желябова похож, да!» (4,532,533). Желябов считался одной из образцовых личностей эпохи.

Вышеприведенные примеры показывают, что герои романа «Жизнь Клима Самгина» имели свои прообразы в исторической действительности и писатель на их основе создал образ героя своего произведения.

Проблема позиции русской интеллигенции в революции привлекла также внимание А.Н. Толстого. В его трилогии «Хождение по мукам» отражены пути вхождения русских интеллигентов в революционные события. Если М. Горький в образе Клима Самгина показывает, каким образом примыкала русская интеллигенция к буржуазии, процесс ее политического и духовного спада, то А.Н. Толстой через образ Ивана Телегина отражает духовное развитие и совершенствование сотен и тысяч русских интеллигентов. Писатель показывает, что горнило революции закаливает людей и выявляет сущность человеческих характеров. Сила народного движения заключается именно в том, что обеспечивает и осуществляет привлечение к революции её врагов. Именно таким человеком является Рощин. После долгих колебаний и тяжелых духовных страданий он отрекся от своего прошлого и твердыми шагами пошел по широкой и светлой дороге новой жизни.

В трилогии А.Н. Толстого судьба женщин отражается с гуманистических позиций. В образе Даши олицетворяется жизнь русских женщин, ищущих справедливость и правду. Мытарства и блуждания довели Дашу до пучины гибели. Она хотя некоторое время и находилась среди черных сил, однако не стала игрушкой в их руках, наоборот, твердая воля помогла ей вырваться из окружения врагов революции и присоединиться к революционному народу, бороться за свободу, правду, справедливость. Сущность концептуальных размышлений А.Н. Толстого заключается в том, что быть с революцией, с народом – значит идти по дороге свободы и счастья, иначе человек не сможет достичь цели, будет обречен на небытие.

«Хождение по мукам» является революционным романом, воспевающим позицию трудового народа в революции. Незначительные, мелкие события жизни не могут стать материалом романа, из них невозможно создать цельный сюжет. И наоборот, крупные события, связанные с судьбой народа и страны, государства, охватывающие глобальные проблемы, обуславливают возникновение исторических, политических, социальных, психологических романов. Именно поэтому в романах писателей разных стран отражаются мировые войны, социальные революции, активное участие людей во всех этих политических и социальных процессах, их патриотический подвиг. Романы М.Шолохова («Тихий Дон», «Поднятая целина»), Ф.Гладкова («Цемент» и «Энергия»), К.Симонова («Дни и ночи» и «Русские люди»), Ю.Балтушиса «Проданные годы», О.Гончара «Знаменосцы», К.Гамсахурдиа «Цветение лозы», М.Ибрагимова («Мадрид», «Наступит день») и десятки других охватывают исторические и судьбоносные эпохи жизни народа, страны.

Возникновение и развитие романа в литературе народов Центральной Азии и Казахстана тесно связано с победой новой жизни и великих перемен, наступивших после Октябрьской революции (1920). Новая жизнь и её различные проявления: освобождение трудящихся и активная позиция женщин в обществе, Бухарская революция и гражданская война в республиках советского Востока, Великая Отечественная война и участие посланцев таджиков, киргизов, казахов, туркмен и узбеков в борьбе против фашизма, восстановление народного хозяйства и великое строительство в мирное время стали предпосылкой возникновения, формирования и развития романа в Центральной Азии и Казахстане. Кроме объективной реальности возникновение и развитие такого большого и вместительного жанра, как роман, имело национальные и межнациональные литературные источники.

Таджикские литературоведы отмечают: «Одним из важнейших источников таджикской советской прозы является классическая персидско-таджикская проза, развивавшаяся с IX века по начало XX. Повествовательную (простонародную) и оригинальную прозу прошлых веков, различную по тематике, содержанию

и стилю, можно классифицировать на четыре группы: художественные произведения эпического характера; художественные произведения, сочиненные в виде наставления и назидания; произведения, имеющие критичное и просветительское содержание; географические, исторические и др. произведения, не лишенные художественных элементов» (5,190).

Основоположники национальных литератур Центральной Азии и Казахстана - С.Айни, А.Кодири, Ойбек, М.Ауэзов, Б.Кербабаев и другие, а также писатели, появившиеся на литературной арене в 30-е годы в создании исторических романов и романов на злободневные темы, без сомнения, опирались на принципы, выработанные Львом Толстым, Максимом Горьким, Михаилом Шолоховым, Алексеем Николаевичем Толстым и другими великими писателями. С начала 30-х и в последующие годы в формировании и развитии романа значительно возросло влияние русской литературы.

В литературе народов Центральной Азии и Казахстана, в т.ч. и в таджикской литературе, один за другим начали появляться и исторические романы. Первыми образцами таджикского исторического романа были романы «Дохунда» (1930) и «Рабы» (1934) С.Айни, «Пулат и Гульру» Рахима Джалила (ч.1. -1940; ч.2 -1949).

Можно с уверенностью сказать, что без участия творческого опыта русских и европейских писателей появление произведений узбекского писателя Ойбека («Священная кровь»), казахского прозаика М.Ауезова («Абай» и «Путь Абая») было бы невозможно.

Русский историк и востоковед А.М.Дьяконов (1896-1974), прочитавший роман «Дохунда» С.Айни на таджикском языке, написал предисловие к нему и, отметив, что в романе отражены «великие исторические события», охарактеризовал его «как исторический документ». Этот роман ценен не только в качестве высокохудожественного произведения, – пишет он, - большое значение романа «Дохунда» заключается в том, что он охватывает очень много важнейших исторических событий классовой борьбы в Бухаре и Таджикистане» (3,5).

В романе «Рабы» с большим мастерством показана история таджикского народа в течение более ста лет – с периода правления амира Хайдара Мангита (1800 – 1826) до начального этапа колхозного строительства. Описание жизни народа основывается на реальных предпосылках. Эту особенность романа «Рабы» С.Айни неоднократно подчеркивает в «Воспоминаниях». Например, в «Воспоминаниях» в главе «Состояние тумана Шофирком после открытия нового канала» писатель подробно рассказывает о произволе и беззаконии Муродбека амлокдора и кази Сафи и в скобках делает приписку: «Я эти обстоятельства описал во второй части романа «Рабы»» (с.90). Или сцену приготовления *кашка* (название еды - З.У.) из белой джугары, описанную в главах V и VI третьей части «Рабов» писатель наблюдал в детстве у пастухов, о чем он рассказывает во второй книге «Воспоминаний» (2,291).

В европейских странах появление такого большого, вместительного и масштабного жанра, как роман, было требованием времени. События жизни общества – классовая борьба и буржуазные революции, развитие промышленного производства и превращение трудящихся в дешевую рабочую силу, объединение рабочих на крупных предприятиях и их борьба за социальную справедливость и свободу, войны между буржуазными странами за достижение мирового владычества и т.д. и т.п. - побуждали к тому, чтобы литература занялась художественным анализом этих общественных процессов. В результате появились различные типы романов: социальный, психологический, нравственный - и все они приобрели реалистическую сущность. Русский литературовед А.В. Чичерин возникновение романа, в том числе исторического, в XIX столетии, связывает не только с великими социальными событиями, классовой борьбой и революционными событиями, но и с формированием реалистических тенденций, в т.ч. критическим реализмом в западной литературе (7,14). Поэтому если исторический роман Виктора Гюго «Собор парижской богоматери» (1831) направлен против церкви и церковного единовластия, то его же романы «Отверженные» (1862), «Труженики моря» (1866), «Человек, который смеётся» (1869) являются выразителями демократической миссии писателя. Большое влияние на романы Виктора Гюго оказала французская буржуазная революция.

Цикл романов великого французского писателя Оноре де Бальзака (1799–1850) «Человеческая комедия», которые вместе с рассказами составляют 90 произведений, по масштабу и охвату великих исторических событий, социальных конфликтов и нравственных аспектов сложного французского общества 1816 – 1848 годов можно назвать художественной историей этой страны в течение более тридцати лет. Большинство его романов, таких, как «Неведомый шедевр» (1831), «Шагреневая кожа» (1830–1831), «Евгения Гранде» (1833), «Отец Горио» (1834–1835), «Цезарь Бирото» (1837) и другие, отличаются завершенностью сюжета и полнотой в раскрытии типов, имеют такую тесную связь с жизнью общества и её переменами, что многие персонажи продолжали жить, переходя из романа в роман. Совершенно верно пишет А.В.Чичерин, что «история отдельных жизней получала социальную перспективу и воспринималась как частица истории Франции» (7,19).

Невольно вспоминается роман таджикского писателя Рахима Джалила «Пулат и Гульру», герои которого – Пулат и Гульру - в третьей части романа «Шураб» раскрываются как совершенные личности. Очевидно влияние творческого опыта Бальзака на Рахима Джалила. Роман Р.Джалиля приобретал крепкую связь с жизнью народа, отражал жизнь всех классов, облик рабочего в нем занимал особое место.

Писатели отражали процесс развития общества, где все больше обострялись классовые отношения, народ в исторических событиях выполнял основную роль. С этой точки зрения, особый интерес вызывают исторические романы английского писателя Вальтера Скотта (1771-1832). Его роман «Уэверли» считается первым историческим романом в английской литературе. Роман охватывает исторические события 1745 года, восстание якобинцев – сторонников феодальной династии Стюартов против буржуазной Англии.

Если Вальтер Скот в первой книге дилогии «Пуритане», написанной в 1816 году, описывает политическое и религиозное движение восставших в 1679 году против династии Стюартов, одновременно выдвигая идею о согласии и мире между враждующими сторонами, то во второй книге дилогии «Роб Рой» (1818) писатель изображает народного мстителя Френка Осбалдистона – «Шотландского Робина Гуда», который всегда защищает интересы обездоленных трудящихся людей и препятствует распространению буржуазных отношений в горной Шотландии. Этот герой невольно напоминает образ Шукурбека-вора из произведения таджикского писателя-просветителя Ахмада Дониша «Наводир-ул-вакоеъ» («Редкостные события»), и «Воспоминания» устода Айни, также одноименного героя романа Куканбоя Абдухоликзоды «Намоз» (1940). Явления, внешне

похожие друг на друга, в частности социальная несправедливость и классовый гнет в отношении трудящихся, в разных странах и разных условиях обуславливают появление протестующих народных героев.

Несмотря на разницу исторических романов по тематике, творческому стилю, языку изложения, у всех авторов есть общность цели: исторические романы написаны с целью использования уроков истории для развития сегодняшней жизни и ясного представления о завтрашнем дне.

Литература

1. Айни, С. Полное собрание сочинений: в 15 т. / Садриддин Айни [составители К.Айни, М. Шукуров]. – Душанбе: Таджгосиздат., 1962. – 6т.

2. Айни, С. Полное собрание сочинений: в 15 т. / Садриддин Айни [составители К.Айни, М. Шукуров]. – Душанбе: Таджгосиздат., 1962. – 7т.

3. Айни, С. Дохунда / С.Айни. – Сталинабад-Ленинград: Таджгосиздат., 1935. – 547с.

4. Горький, М. Собрание сочинений: в 30 т. / Максим Горький. – М.: Худ. лит., 1952. – 20т.

5. Мирзо-заде, Х. История таджикской советской литературы: Поэзия и проза 20-х гг. / Мирзо-заде Х., Сайфуллаев А., Абдуманнонов А. в 6 т. – Душанбе: Дониш. – 1984. – 1т.

6. Толстой, Л.Н. Собрание сочинений: в. 22 т. / Лев Николаевич Толстой [комментарии Г. В. Краснова и Н.М. Фортунатова]. – М.: Худ. лит., 1980. –7т.

7. Чичерин, А.В. Возникновение романа-эпопеи / А.В. Чичерин. – М.: Советский писатель, 1975. – 375 с.

А.К. Каныбекова,
И.Арабаев атындагы КМУ

КЫРГЫЗ РОМАН ЖАНРЫНЫН ӨНҮГҮШҮ *(60-70-жылдарда)*

XX кылымдын 60-жылдарынан берки жандуу адабий процесске серп салып, атайын экскурс жасап көрсөк, анда дээрлик ошо отуз жыл аралыгында кыргыз прозасында бир кыйла алга жылыштар болуптур. Кыргыз адабияты өзүнүн өнүгүү тарыхында алдыга кетип, уламдан-улам жаңыланып, өсүп келүүдө. Эгерде кыргыз прозасынын тарыхына көз салсак совет коомунун адабият, маданиятка болгон мамилеси, кам көрүүсүнүн аркасында жыл өткөн сайын алдыга кетүүгө умтулуп отурушуп, өнүгүүсүнө өбөк болуп келишкен. Мына ушуну менен кыргыз адабияты, анын ичинде роман жанры өзгөрүүлөрдү, өнүгүүлөрдү башынан өткөрүп, өз учуруна ылайык көп иштерди жүргүзүп, жаңылануунун үстүндө элдин улуттук аңсезимин ойготкон, улуттук дөөлөттөрдү көбөйтүп, өз милдетин аткаруу аракетинде иш жүргүзүп келди.

Айрыкча проза жанры алдыга кетип, аңгеме, повесть, романдар ошол учурдагы коомдук көрүнүштөрдү, жашоо-турмушубуздун өйдө-төмөн жактарын көркөм чагылдырган, ошол эле мезгилде кыргыз прозасынын алдыңкы чегин, идеялык-эстетикалык пафосун ачык-айкын күбөлөп турууга жетишкен.

Мына ушундай жолду басып өткөн роман жанры уламдан-улам бийиктей берген. Маселен, алтымышынчы-жетимишинчи жылдары кыргыз роман жанры жаңы баскычка көтөрүлүп, идеялык, тематикалык жактан жаңы өнүгүшкө бет алып, көркөм-эстетикалык жактан да улам жаңы ийгиликтерди залкар жазуучубуз Т.Сыдыкбеков "Зайыптар", "Курбулар", "Сыр ачуу" жана "Көк асаба" романдары менен түзсө. Буга улай ошол мезгилдеги жаш жазуучулар Ж.Мавлянов, Т.Касымбеков, Ш.Бейшеналиев, К.Каимовдор да роман жазууга киришишип, бир канча романдарын жаратышкан. Бул жылдардагы романдарды хронологиялык тартипте эле карап көрсөк бир канчалаган романдар жазылганы белгилүү болот. Мисалы, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч», Ж.Мавляновдун «Ачык асман», "Бийиктик", С.Өмүрбаевдин «Бороондуу күнү», Н.Байтемировдун «Турмуш элеги», Ш.Бейшеналиевдин "Таалай жолу", "Урпактар үнү", «Даңкка жараша жүк», К.Каимовдун "Атай", Ш.Абдырамановдун «Гүлазык», «Дыйкандар», У.Абдукаимовдун «Майдан», К.Акматовдун «Мезгил» романдары жарык көргөн.

Чындыгында, 1960-70-жылдардагы кыргыз романдары абдан эле көп жарык көргөн, арасында мыктылары да бар, начарлары да бар, ошондой болсо да өзүнө тартып, кызыктуулугу менен башка романдардан бөлүнүп турган романдар көп кездешет. Мына ушундай кубулуш аңгеме, повесттери менен окурмандарды өзүнө тарткан Касым Каимовдун "Атай" романы болду.

Бул романга атайын токтолуп сөз кылууга азыркы учурдагы роман жанрында болуп жаткан кубулуштар, тагыраак айтканда, тарыхый романдардын өтө көп жазылышы ага атайын кайрылууга түрткү болду. Тарыхый роман деген жайнап кеткен бүгүнкү күндө тарыхый роман кандай болору, анын көтөргөн жүгү кандай экендигине баа берүүдө кайрадан артка ракурс жасап, көз жүгүртүп көрөлү деген ой болду.

"РОМАН. Француз тилинен келген. Адегенде роман тилдеринде жазылган эпикалык чыгармаларыды р о м а н деп аташкан. Баяндоочу эпикалык чыгарманын бир түрү. Романда адам коомунун турмушу өзүнүн бардык татаал байланыштары менен берилет. Повесттен, аңгемеден ал ар түрдүү адамдардын мүнөзүн, көз карашын, турмушка карата болгон мамилесин терең изилдеп сүрөттөөсү аркылуу айырмаланыт. Жанрдык принциптери боюнча роман ар түрдүү болот. Тарыхый, социалдык турмуш, философиялык, приключениялык романдар кездешет. М.Ауэзовдун "Абайы" тарыхый, Т.Сыдыкбековдун "Тоо арасындагысы" социалдык турмуш, К.Жантөшевдин "Каныбеги" приключениялык окуялары басымдуу романдар"[1] – деп белгилүү адабиятчы Кеңешбек Асаналиев роман жанрына баа бергендей, роман жанры татаал, оор, кыйын жанр болуп эсептелет. Дүйнөдө атактуу канчалаган жазуучулар мыкты романдарын беришкен. Кыргыз жазуучулары

да мындан кем калышпоо аракетинде аракеттенишкен, жогоруда айтылгандай М.Элебаев баштаган ийгиликтүү жолду Ч.Айтматов улантып, кыргыз романдары да өз бийиктигине чыккан.

«Роман жанры адам мүнөзүн, адам тагдырын айлана-чөйрөгө, коомдук турмушка, социалдык карама-каршылыкка тыгыз байланыштырып, кеңири жана ар тараптуу сүрөттөө мүмкүнчүлүгүнө ээ. Романдын табитин аныктоо чыгармада сүрөттөлгөн окуянын мазмуну жана масштабы чечүүчү критерий болуп саналат»[2] - деп айтылгандай, роман жанры коомдогу ар түркүн жана актуалдуу проблемаларды көтөрүп чыгууга тийиш. Кыргыз роман жанры дал ушундай жолду 60-жылдары башынан өткөргөн.

Мына ушундай татаал жолду 50-жылдары кыргыз адабиятынан аралашып кыргыз окурмандарын күлкүлүү аңгемелери, кызыктуу повесттери менен өзүнө тартып келген Касым Каимов да дал ушул жылдары роман жанрына киришип, 1961-жылы "Атай" аттуу романын жазат (романдын экинчи варианты 1969-жылы жарык көргөн). Буга чейин "Токол", "Ашыктык", "Майлыбайдын келини", "Кабинеттен алыста" аттуу аңгемелерди, "Адашуу" аттуу повестин жазып, проза жанрында бир кыйла кадам шилтеп калган жазуучу кыргыз элинин белгилүү инсаны, акын, обончу музыкант Атай Огомбаев тууралуу роман жазат.

Романда автор А.Огомбаевдин балалык кезинен тартып филармонияга келгенге чейинки өмүрүн шашпай, майда-чүйдөсүнө чейин сүрөттөп чыгат. Романдын окуясы Тыныбек аттуу байдын Жибек аттуу атактуу күлүгүнүн жоголушу менен башталат, күлүктүн жоголушу романдагы башка каарман сыяктуу катышкан Абдырахман аттуу комузчу, ырчы жигиттин кедейликтин айынан Тыныбектин жылкычысы болгондугу, сүйгөнү Акзыйнат экендиги, бирок Акзыйнатка жете албай, күлүктү уурдоого келген уруулардын колунан таяк жеп, эс-учу жок жаткан кезинен тартып жазуучу окуяга Атайды кошо баштайт, анткени, Абдырахман Атайга комуз үйрөтүп жүргөн устаты эле.

Ооруп жатканда алын сурап келгендерге, анын ичинде Атай да бар, Абдырахман комузун чертейин деп аракеттенет, бирок сынган колу эпке келбей, комузун Атайга берип, анан көз жумат.

Мына ушундан ары Атай сүрөттөөнүн борборуна алынып, адегенде, Абдырахмандан күү үйрөнгөн кичине бала катары сүрөттөлөт, бара-бара эс тартып, күү чертип, ырдап ыр жандуу болуп чоңойгону сүрөттөлөт. Бирок мындай адаты атасынын ордуна ата болгон Султанаалыга жакпай, ал Атайды ырчылык менен комузчулуктан алыс кармап, эл бийлеген адам катары тарбиялагысы келет. Мына ушул максатта Атайды Короз молдого арабча кат таанып, ариб үйрөнсүн деп окууга берсе, Атай окуп-үйрөнбөй эле, Оторбай комузчудан "Сары барпы" күүсүн үйрөнөт.

Жазуучу Атайдын өмүрүндөгү дал ушул бурулуштан кийин Атайды атасынын сөзүнөн чыгып, ырчылыкка баш койгон адам катары сүрөттөөгө өтөт. Андан-ары окуя Атайдын Токтогулга жолукканын, Токтогул комузчу катары кабыл алгандыгы, жаңы заманды келаткандыгы, Атай менен Седептин сүйүүсү, Тыныбектин куулугу менен Седептен айрылып калгандыгы, мунун натыйжасында "Күйдүм чок" ырынын жаралышы катары менен сүрөттөлүп жүрүп отурат.

Совет бийлигинин келиши Атай Огомбаевдин комузчу, ырчы болуп каалаган максатына жетишкендиги менен романдын окуясы аяктайт.

К.Каимов Атай Огомбаевдин образын түзүүгө, комузчу, ырчы катары сүрөттөөгө умтулган, мисалы, Атайдын бала кезинде Абдырахмандан комуз үйрөнүшү, андан кийин Талас өрөөнүнө белгилүү болгон жана бул өрөөндөн менден мыкты комузчу чыкпайт деп жүргөн Жантакпайдын аны сынашы, Токтогулдун ага жогору баа бериши жана Токтогул өзү атайын келип, "Жаңы камбаркан" аттуу күүсүн угуп, комуз черттирип көрүп Атайдын чоң комузчу болгонун белгилеп, ага ак жол каалагандыгы кеңири сүрөттөөгө алынган.

Андан-ары Совет бийлиги мезгилиндеги ага көрүлгөн камкордук ж.б. автор ирети менен сүрөттөп берген. Так айтканда, К.Каимов Атай Огомбаевдин образын түзүүгө жакшы эле аракеттенген, анын мүнөзүн чебер ачуу үчүн өмүрүнүн ар кайсы мезгилин сүрөттөөгө алып, комузчунун психологиясын терең түшүнүү менен бирге алардын ички дүйнөсү менен сырткы келбетин айкалыштырып жазуу керек. Ушул жагынан да К.Каимов алдыга койгон максатына жете алды десек жаңылышпайбыз.

Биздин бул оюбузду: "К.Каимов Атайдын өмүрүнүн түрдүү жактарын сүрөттөгөн. Ал бирде жеңилип, бирде жеңип, турмуштун ушул сыяктуу ар түркүн кырдаалдарында өсүп отурат. Кетирген кемчиликтери да жашырылып-жабылбай сүрөттөлөт. Башкы каармандын образын турмуш чындыгынын ар түрдүү бурулуштарында туура жана чебер чагылтып көргөзүү, аны ар кандай схемалык чечилиштен алыс сүрөттөгөнгө шарт түзөт. Атайдын өнөрүнүн өсүп-өнүгүшүндө да эч кандай схемалык белгилер жок. Анын чеберчилигинин өсүшү да бир беткей эмес. Ал турмуш чындыгынын негизинде гана көркөм чындыкка айланып, логикалуу түрдө төмөндөн жогору карай өнүгүп, бийиктеп отурат"[3], – деп айтылган пикирди улап, Атай Огомбаевдин образы бир кыйла жакшы чыккандыгын, жазуучу Атайдын образы менен катар Абдырахман, Жантакбай, Айдараалы, Тойкожо ж.б. каармандардын образдары да түзүк чыккандыгын күбөлөйт.

Чындыгында, К.Каимов образ түзүү боюнча чебер экендигин белгилүү сынчы-адабиятчы К.Асаналиев: «К.Каимовдун прозасындагы идеялык-эстетикалык жаңы сапат каармандын образын көрсөтүүгө, адамдын жеке концепциясын берүү маселесине байланыштуу. Жашырган менен болобу, каарманды бир беткей мактоо, же тескерисинче, бир беткей кордоо көрүнүшү, адамдын оң, терс сапаттарын примитивдүү түрдө тизмектөө инерциясы дале болсо күчтүү»[4], - деп белгилеп кеткен.

Ушул жерден сынчы Каныбек Эдилбаевдин айткаңы эске түшөт: «К.Каимов адамды сүрөттөөдө жадатма бир беткейликке жол бербейт. Анын ички дүйнөсүндөгү «терең катмарларды» карай сүңгүп кирет. Ушундан улам жазуучунун чыгармасындагы өзүнүн стилдик түзүлүшү, формалык кубулушу боюнча улам жаңы түргө, жаңы ыраатка өтүп турат. Нукура реалист жазуучу реалдуу турмуштагы ар түрдүү көрүнүштүн кайсынысына болбосун кайдыгер боло албайт экен. К.Каимов дал ушул катардагы жазуучудан»[5],- деп белгилегендей, К.Каимовдун чыгармаларын окуганда жадабай, андан ары эмне болот болду экен деген кызыгуу менен бүтүрөсүң. Ар бир эле жазуучунун чыгармасынан жок дегенде бир кичинекей кемчилик болсо да табылат эмеспи. Бирок К.Каимовдон мындай кемчиликти таппайсың десе да болот.

К.Каимовдун «Атай» романы кыргыз өмүр-баяндык романдарын баштап берүүчү роман болууга жетишкен, анткени жазуучу белгилүү ырчы, комузчу-

нун өмүр-баянын, инсандык касиетин, чыгармачылыгынын көп кырдуу талантын көркөм изилдөөгө жана биографиясындагы уруунттуу учурларды жеткиликтүү эле жазып берген. К.Каимов бул романын жазууда Атай Огомбаевдин өмүрүндөгү чыгармачылык жолун, ырчылык талантын, совет мезгилиндеги ырчылык таалайлуу жолун ар тараптуу сүрөттөөгө жетишкен. Биздин бул оюбузду белгилүү адабиятчы О.Ибраимов да белгилеп: «Кыргыз адабият таануусунда «Атай» тарыхый-биографиялык романы жөнүндө көп эле жазылды. Негизинен роман ийгиликтерден куру эмес экендиги, атактуу комузчу, ырчынын баскан жолу, кантип калыптанып, кантип жетилгени, өмүр-баяны менен чыгармачылыгынын ортосунда кандай эриш-аркак байланыштар жатканы жазуучу тарабынан такай диалектикалык биримдикте берилгени бир катар макалаларда белгиленди. Роман окуучулар тарабынан да жаман кабыл алынган жок: чыгарманын жатык тили, лирикалык эпизоддордун арбындыгы, белгилүү эл шайырларынын элестүү тартылган портреттери «Атайды» тез эле калк арасына таанымал кылды»[6], - деп айтканы абдан чындыктуу айтылган.

К.Каимов романын жазууда өзүнө чейинки кыргыз романчыларынын салтын улап, анын үстүнө тарыхый-өмүр-баяндык романдын талабына ылайык тарыхта жашап өткөн адамдардын өмүр-жолдорун баштан-аяк сүрөттөп чыккан, Атайдын тагдырын, күүлөрүнүн тарыхын, жаралыш тарыхын майдалап сүрөттөп, романдын маани-маңызын ачып берген.

Чындыгында, Касым Каимов "Атай" романын жазууда ошол мезгилдин тарыхый картинасын тартып берүүгө аракеттенген, а бул бир кыйла ишке ашкан, жаазуучунун роман жанрындагы биринчи кадам шилтөөсү жана тарыхый жанрда иштеп көрбөгөн тажрыйбасыздыгы экендигине карабастан бир топ ийгиликке жетишкен.ошондой болсо да кемчиликтен куру эместигин да эске алууга тийишпиз. Же болбосо: «…Бирок, белгилүү эмеспи, проблеманы көтөрүү, же кооздоо менен иш бүтпөйт, маселе аны иш жүзүнө ашырууда, турмуш чындыгын көркөм чындыкка айлантууда. Реалдуу турмуш менен көркөм чындыктын ортосунда өлчөнбөгөн айырмачылык жатканы жана ал айырмачылыкты жоюу ар дайым эле оңунан чыга бербеси түшүнүктүү»[7], - деп айтылгандай жазуучунун реалдуу чындыкты көркөм чындыкка идеалдуу түрдө ишке ашыра албай калганы күнөөсү эмес, тажрыйбасыздыгы, жогоруда айткандай бул жанрда иштеп көнбөгөндүгү себеп болгон. Экинчиден, жазуучу жазуучулук чеберчилигин башка жанрдан тапкандыгы, а изденүү максаты, жазуучулук түйшүгү башка ыкмада экендигин мезгил өткөндө ачылбадыбы.

Ошондой болсо да Атай Огомбаев сыяктуу белгилүү инсандын образын түзүүгө айтарлык ийгилик жараткандыгын айта кетүүгө тийишпиз.

Чындыгында, тарыхый романды жазуу татаал. Кептин чынын айтканда, кыргыз журтчулугу эле эмес, дүйнөлүк адабиятта тарыхый романдын аз жазылгандыгы белгилүү. Бул жазуучунун жазуучулук талантынын аздыгынан, калеминин мококтугунан эмес, көркөм ойчабыттан сырткары тарыхтын оош-кыйышын дал өзүндөй билүү, андан сырткары аны таразалоо менен ага өз баасын берүү үчүн кандайдыр бир өлчөмдө археолог, антрополог, этнограф, фольклорист, нукура элдик дарыгерчиликти, устачылыкты, ырым-жырымды, санжыраны, согуштук өнөрдү, саяпкер-саятчылыкты, элдик географиялык-астрономиялык түшүнүктөрдү, деги койчу жазуучу кайсы доорду багыт кылып алса ошол учурга тиешелүү бардык нерсени билүүгө тийиш. Бул ар бир көркөм устаттын колунан келе берчү иш эмес.

Тарыхты кесип кылган жазуучунун эн негизги милдети-фактыларды курулай саноо, окурмандардын көз карашына ылайыкташылган тарыхый жазмада оозеки маалыматтарды ошол турушунда пайдалануу эмес, аны талдап, таразалап окуянын түпкү себебин бузбай ачып берүү. К.Каимов романында бул чындыкты ишке ашыра алган. Тарыхый-биографиялык роман автордун колу менен, чеберчилик көрөңгөсү менен толук жүзөгө ашкан. Романдын башынан аягына дейре тарыхый инсандардын турмушун өз калыбында сүрөттөп, аны ар бир каармандын жан дүйнөсүнөн өткөрүп, кимиси кандай кабылдаганын жаап-жашырбай баяндап бере алган.

Адабияттар

1. Асаналиев К. Көркөм нарк. – Ф., 1988. 98-б.
2. Эдилбаев К. Чакан жанр жана чоң дүйнө. Китепте: Сөз тагдыры. – Ф., 1981. 80-б.
3. Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. – Б., 2004. 430-
4. Асакеева Д. Адабият теориясы. – Б., 2013.
5. Асаналиев К. Көркөм нарк. – Ф.: Кыргызстан, 1988. 93-б.
6. Ибраимов О. Баамчыл сүрөткер // Ала-Тоо, 1986, №3. 141-б.
7. Эшимбеков К. «Атай» романы жөнүндө айрым пикирлер // Ала-Тоо, 1971, №9. 156-б.

Жаныш Кулмамбетов,
театровед,
КР маданиятына эмгек сиңирген ишмер

КЫРГЫЗДЫН УЛУТТУК ЭПИКТЕРИНИН ПРОФЕССИОНАЛИЗМИ

Бул макалада кыргыздын эпикалык театрынын семиологиялык белгисин алып жүрүүчү эң башкы фигура болгон эпиктердин (айтуучу, баяндоочу) өнөрүнө эки позициядан: ремесло жана искусство катары талдоо жүргүзүлгөн. Талдоо улуттук айрым эпиктердин эскерүүлөрүнө, манасиликтөөчүлөр келтирген маанилүү фактыларга, М. Ауэзов сыяктуу залкар калемгер, окумуштуунун жазып калтырган илимий эмгегине, Ч. Айтматовдун С. Каралаев туурасындагы эскерүүлөрүнө ж. б. жазма булактарга таянылган.

Бул маселени, ушул алынган темага карата эки позициядан караш керек. Биринчиси, эпос айтуучулардын (аткаруучулардын) турмуш-тиричилик өткөрүүсүнө шарт түзгөн, өмүр боюу уланган кесиби (ремесло маанисинде) катары. Экинчиси, улуттук эпикалык өнөрдүн өтө бийик профессионалдык (искусство маанисинде) алып жүрүүчүсү кыябында. Анткени, театр өнөрүнүн алып жүрүүчүлөрүн да (артисттерди), адатта ушул эки өңүттөн баалайбыз: кесип жана искусство катары.

Биринчи, эпиктердин кесибине (ремеслосуна) токтололу.

Фольклорду аткаруучулар, анын ичинен эпос айтуучулар (аткаруучулар) өз өнөрлөрүн биринчи кезекте кесип катары пайдаланышып, ошол ремеслону өркүндөтүшүп, анын аркасы менен өзүлөрүнүн күндөлүк жашоо-тиричилигин өткөрүшкөнүн тануу дегеле мүмкүн эмес: “Мисал үчүн Шабдан, Байтик, Өзбектер Токмокто Сооронбайдын багы деген жерде чоң топ болуп, ошондо чакыртып отуз күн удаа ырдатышкан. Кайсы бир жерлерди: “Тыныбек, бул “Манасты” кандай кылып айтып калдың? Кимден үйрөндүң?” – деген суроолор болгон. ”Бул “Манасты” көп кишилерден сурап жана көп улама адамдардан угуу менен толуктап айттым. Бирак ырдаган учурларда өзүм арасында жүргөндөй болуп түрлүү окуяларын элестеп кетем” - деп жооп берген. “Сенден үйрөнүп жүргөн кишилер барбы?” – деген суроолор болгондо: “Менден да үйрөнүп, сурап алып, жазып алып жүргөндөр бар. Алар ким дегенде: Сагымбай, Калыгул, Тоголок Молдо, Касымбай, Байбагыш, Кожоберди, Доңузбай, Жакыптар жана башкалар дагы бар” – деп жооп берген. Жана Тыныбек үйүндө бир ай, эки ай туруп калган күндөрүндө, “Манасты” ырдабай калганда, өз ырын өзү сагынып калгандыктан, айыл-аймагын жыйнап алып өз үйүндө да ырдап берип жүргөн”[1].

Актандын эскерүүлөрүнөн келтирилген мисалдардан эле көрүнүп тургандай Тыныбек “үйүндө бир, эки ай туруп, ырдабай калса” кесибин сагынып, бук болгон экен. Менимче, бул жалпы эле манасчыларга тийиштүү. Ошол эле учурда, жогорку эпизоддордон баамдалгандай чоң жомокчуларды (манасчыларды) кыргыздын бай-манаптары чакыртып алышып айлап (“отуз күн удаа ырдатышкан”) “Манас” айттырган. Эгерде, бир жагынан кыргыздын меймандостугун эске ала турган болсок, а экинчи жагынан жомокчуларды чакырткан кишилер байлыкка марыган инсандар болушса, үчүнчүдөн ар бир кыргыз, айрыкча бай-манап сыяктуу мырзалары ашынган намысчыл экенин кошумчалай турган болсок, анда албетте жомокчуну аттап-тондоп, керек болсо тогуздап кара мал айдатып ийээри ажеп эмес[2].

“Большинство хороших сказителей были людьми недостаточно обеспеченными, мало занимающимся хозяйством; основным заработком для них было исполнение эпоса по приглашению. В аульной аудитории для сказителя в складчину собирали продукты и мелкие деньги; в ставках знати кему дарили коней, дорогие халаты и пр.”[3], дейт, фольклор иликтөөчү жогорудагы оюубузду бышыктап.

Демек, жомокчулар (манасчылар), төкмөлөр жашоо-тиричилигин ушул кесиби (профессия маанисинде) менен өткөргөнүн эң сонун түшүнсөк болот. Актан жазган эпизоддо баамга урунган дагы бир жагдайга көңүл бөлөлү. “Бул “Манасты” көп кишилерден сурап жана көп улама адамдардан угуу менен толуктап айттым” деген Тыныбектин сөзүндө жомокчулардын (манасчылардын) профессияны өздөштүрүү, өркүндөтүү, бийик деңгээлге жеткирүү процесси даңдаана көрүнүп турат. Тыныбектин “Манас” айтууну профессионалдык кесип кылып алып, ошонун аркасы менен турмушун өткөргөнүн окумуштуу-манасиликтөөчү К. Рахматуллин минтип белгилеген: “Сказитель Тыныбек Жапиев родился в 1846 году в местности Кайнар Иссык-Кульской долины и умер в 1902 году в местности Туюк Тянь-Шаньской области. Отец Тыныбека был бедняком. Сам Тыныбек с 14 лет становится профессиональным сказителем, а с 20-ти лет начинает петь “Манаса”, а в 25 лет уже известен всей Киргизии в качестве манасчи. С этого времени он живет на средства, поступающие ему, как певцу-сказителю”[4]. Буга кошумча кыргыздын XX кылымдагы көрүнүктүү манасиликтөөчүсү Болот Юнусалиевдин төмөнкү жазганына да токтолуп көрөлү: “1925-жылы каза болгон таланттуу Чоюкенин кайсы манасчынын шакирти болгону азырынча маалим эмес. Бирок өткөн кылымдын (*XIX кылым тууралуу айтылып жатат* – **Ж.К.**) ортосунда жашап, жомокчулук[5] даңкы чыккан, “Манастын” үч бөлүмүн 30 күн катары менен айткан Тыныбек Жапиев, ата-бабасынан бери жомокчулук кесибин кылган (*алдын мен сыздым* – **Ж.К.**) Найманбай Балыков сыяктуу манасчылар Чоюке менен бирге жүрүп, эл кыдырып, “Манас” жомогун айтышкан.

Тажырыйбалуу жомокчулардан таалим алуу менен катар, манасчылардын кээ бирөөлөрүнүн ата-бабасы да эпос айтууну кесип кылып келгендиги белгилүү. Өз убактысынын эң таланттуу манасчысы Сагымбай Орозбаков жомокту биринчи кезекте өзүнүн бир тууган агасы Алишерден уккан. Кийин жашынан куудул ыр жана кошок чыгарып жүрүп, өзү манасчы болот. Сагымбай бирге ээрчип жүрүп атактуу манасчы Келдибектен, Балыктан, Тыныбектен таалим алган”[6]. Андан ары окумуштуу оюн минтип жыйынтыктайт: “Мына ошондуктан жомокчулук кесип чыгармачылык шыктуулукка негизделген жана укумдан тукумга өтүп келаткан кесип деп билүү керек”[7] (*алдын мен сыздым* – **Ж.К.**).

Ушул окумуштуулар менен манасчылардын өзү (маселен Актан Тыныбеков) күбөлөндүрүшкөндөй, манасчылык кесип (ремесло) экени айдан ачык болуп турат: “Как правило, сказители “Манаса” были певцами-профессионалами. Исполнения эпоса было у них источником существования”[8].

Эпиктин профессионализминин биринчи бөлүмүнүн тыянактай турган болсок, биз профессионализмди кесиби менен оокат кылуу деп түшүнсөк, анда манасчы болобу, төкмөбү, баардыгы тең материалдык жактан алганда, ошол өнөрүнүн аркасы менен нан таап жешкен, оокат кылып, үй-бүлөсүн багышкан адамдар.

Эми эпиктердин кесибин *искусство* катары карап көрөлү.

Эпиктин искусствосу өтө бийик искусство. Башынан аягына чейин *импровизацияга* негизделген (дароо төгүүчүлүк - автордук (акындык) жактан да, анан *экспромттун* негизинде аткаруучулук (айтуучулук, баяндоочулук), бир баштаганда күндөп-түндөп, айлап, жылдап бүтпөгөн өнөрдүн кандай бийик профессионалдуу искусство экендигин түшүнүү эч кандай атайын билимди талап кылбайт. Профессионалдык куду-

ретинин жетиктиги жагынан алганда, ушул кезде бир да дүйнөлүк сахна маданият өнөрү манасчылык менен теңтайлаша албайт. Мурда да теңтайлаша алган эмес. Ал түгүл *импровизациялык театрдын* эң бийик үлгүсү болгон, актердук аткаруучулук өнөрдүн эталону катары эсептелген италиялык маскалар театры дагы (*комедия дель арте*[9]) манасчынын өнөрүнө чендебейт дагы.

Манасчынын феномени, анын гипнотикалык таасири, аткаруучулук өнөрүнүн күчтүүлүгү жөнүндө ар кандай мисалдар айтылат. Алардын кай бири мифтей сезилет.

Келдибек манасчынын аткаруучулук кудурети жөнүндөгү М. Ауэзов калтырган маалыматка кайрылып көрөлү: «силой своего пения он потрясал стихии, на аил неожиданно налетел ураган и среди этой бущующей стихии наезжали неведомые всадники, от топота их коней содрагалась земля»[10]. Мындай ойго келбес галлюцинациянын пайда болгондугунун чындыгын бир гана фактор менен - манасчынын (эпиктин) аткаруучулук чеберчилигинин укмуштуудай күчтүүлүгү, аудиторияга таасиринин теңдешсиздиги аркылуу гана түшүндүрүүгө болот. Бул эч кандай легенда да, миф да эмес. Же болбосо манасчынын (эпиктин) аткаруучулук өнөрүнөн улам чыккан салтташып калган көрүнүш да эмес. Бул феномен толук бойдон эпиктин (манасчынын) аткаруучулук искусствосунун өзгчө гипнотикалык кудурети менен байланышкан.

Албетте, биз манасчынын (эпиктин) аудиторияга тийгизген жогорудагыдай тасирин биринчи кезекте сөздүн күчү, ал оозеки адабият деген концепцияга көнүп калганбыз. Сөздү манасчынын өнөрүнөн (эпиктен) эч ким алып сала албайт. Бирок, бул жөн эле сөз эмес - *аткарылган сөз*, *интонацияланган сөз*. Эгерде сөз (текст) аткаруучулук өнөрдүн спецификасы менен толукталбаганда, башкача айтканда театр маданиятына айланбаганда, анда анын аудиторияга тийгизген айрыкча таасири жөнүндө эч кандай сөз кыла албайт элек. «Манас» аткаруучулук (айтуучулук, баяндоочулук) тынымсыз эмоциянын боегу аркылуу гана ушундай элестүү, таасирдүү касиетке ээ болот.

“Когда смотришь на Каралаева, на пластику его лица, жестов, выражение глаз, когда слушаешь этого человека, обладающего исключительным даром художественного перевоплощения, кажется, что и сам он как бы является олицотворением эпического начала. Весь его облик словно овеян ветрами минувших времен. Тогдашные события, тогдашние переживания людей, тогдашная мудрость, тогдашное горе, добро и зло выступают в едином лице. Исполнительская манера Каралаева полна душевнего накала: ритмика, страстность, вдохновение – и рядом тоска, горе: переживание, слезы – и рядом мужество, решимость, отвага. И снова раздумья, смех и плач”[11], деп жазган Ч. Айтматов улуу эпиктин гипнотикалык искусствосу тууралуу.

Келтирилген буул мисалдан манасчынын (эпиктин) аткаруучулук өнөрүнүн өтө бийик искусство экени бадырайып көрүнүп турат.

Баса, дароо айта кетчү нерсе – манасчы мынча сапты жатка билет деген аныктама түпкүлүгнөн калпыс болуп эсептелет. Анткени, манасчылыктын негизи – *импровизация* (төгүүчүлүк, төкмөчүлүк). Андыктан манасчы (эпик) керек болсо миллиондон да көп – эки, үч, беш... он миллион сапка чейин токтобостон “Манас” айта бериши ыктымал. Андыктан, “Манас” айтуу дүйнө кандай чексиз болсо, дал ошондой чексиз көрүнүш. Ал манасчынын (эпиктин) кудуретине байланышкан. Маселен, ошол эле М. Ауэзов Келдибек-манасчы жөнүндө минтип жазып атат: “только один эпизод – конфликт с кёзкаманами пел целую неделю”[12]. Кунт коюп баамдап көрөлү: эгер көзкамандар менен эпизодду бир жума айтса, чоң казатты канча мезгилге чейин айтышы мүмкүн – бир айбы, жарым жылбы, бир жылбы?

М. Ауэзовдун легендарлуу Келдибек жөнүндөгү дагы бир мисалына токтололу:

“Одно укаршения юрты
Воспевал полдня”[13], дейт.

Эми, эң негизгисине келели – манасайтуу (аткаруу, баяндоо) толук бойдон импровизацияга негизделген. Оозуна кандай сөз келсе, окуяга, сюжетке карата токтобостон куюлуштуруп айта берет. Экинчиден, *импровизатор* катары манасчы (эпик) бир айтканын дал өзүндөй кылып кайра кайталабайт. Улам жаңы вариациялар менен текстти токуп кете берет. Эпиктин (манасчынын) чексиз сапка чейин айта ал турган өзгөчөлүгү, феномени ушунда. Демек, манасчынын (эпиктин) өнөрү байыртадан тартып ушул кезге чейин профессионалдык акындык жана аткаруучулук (айтуучулук, баяндоочулук) искусствонун эң бийик сересинде турган көрүнүш.

Эми кыргыз эпиктеринин бүгүнкү абалына токтолгонубузда эмнени көрөбүз? Биринчиден, “Манас” эпосун айтуу дагы эле күчүндө – салтын али жоготкон жок. Ал эм маңызына келе турган болсок – кыргыздын эпикалык өнөрүндөгү жалаң эки тараптуу (*автордук жана аткаруучулук)* импровизацияга негизделген ири *аэддерден доору* өтүп, азыр негизинен жаттамачылыкка негизделген *рапсоддордун* учуру келди. Эгер так айта турган болсок, *аэдге* мүнөздүү акындык *импровизация* рапсодго тийиштүү *жаттамачылыкка* орун бошотуп берди.

Азыркы кездеги кайсы манасчыларыбыз *(жомокчуларыбыз)* дароо эле эркин куюлуштуруп, оюунан чыгарып, маңызын жоготпой, бир айтканын кайра айтканда кайталабай туруп аткарып бере алат? Тилекке каршы, манасчылык өнөрүндө бүгүн айрым бир гана Назаркул Сейдирахманов сыяктуу инсандарды албаганда (анда да шарттуу гана айтып жатам) бул өнөрдүн көпчүлүк өкүлдөрү андай кудуреттен алыс.

Бирок, акындык *(автордук)импровизациянын* жоголушу жана *жаттама* текстке өтүү - эпикалык өнөрдүн биротоло кол жуудук дегенди билдирбейт. Тескерисинче, жазма адабияттын таасири менен пайда болгон бул көрүнүш *(жаттамачылык)* эпикалык тетардын жаңы сапатка өткөндүгүнүн – аристотелдик театрга бир кадам жакындагандыгынын белгиси болуп саналат. Анткени, азыркы “Манас” айтып айтышкан *рапсоддор*, иш жүзүнө келгенде, аристотелдик театрдын критерийи менен алып караганда, кадимки эле текст жаттап, аткарган артисттер.

Азыркы р*апсодчулук* баштагыга - кыргыз элини кат-сабаты жоюла элек мезгилине караганда, алда канча жеңил болуп калды. Анткени, мурда эпостун текстин жатташ үчүн рапсод далай мезгиге чейин *аэддин* артынан ээрчип жүрө турган болсо, азыр даяр жазма тексттен бир паста жаттап ала коет.

Албетте, кыргызда жазуунун пайда болушу менен элдик эпикалык өнөр, эпикалык театр, биринчи кезек-

те адабият формасына өтүп, баштапкы табиятынан алыстагандыгы да объективдүү чындык.Түз маанисинде – жазууну өздөштүрүү менен кыргыздын оозеки чыгармачылыгы активдүү функциясынан ажырап, музейдик баалуулуктун категориясына өтүп кетти.

Адабияттар

1. Актан Тыныбек уулу. -Б.: "Адабият", 1991.
2. Липец Р. С. Тюрко-монгольский эпос и советская культура. «Традиции и современность в фольклоре» китебинде. -М., «Наука».
3. Күмүшалиев К. Октябрда жаралган искусство. -Ф., "Кыргызстан", 1984.
4. Традиции и современность в фольклоре. -М.: «Наука», 1988.
5. Манас. Киргизский героический эпос. -М.: Главная редакция восточной литературы, 1984.
6. Манас. Биринчи бөлүк. Биринчи китеп. -Ф.: Кыргызмамбас, 1958.
7. "Манас" героический эпос киргизского народа. -Ф.: "Илим", 1968.
8. История зарубежного театра. Часть первая. -М.: "Просвещение". 1981.
9. Ауэзов М. Мысли разных лет. - Алма-Ата, 1961.
10. Чингиз Айтматов. В соавторстве с землею и водою… -Ф.: «Кыргызстан», 1978.

Исмаева Р.М.,
Национальная академия наук КР

ДУНГАНСКИЕ ГЕРОИЧЕСКИЕ СКАЗКИ ЗМЕЕБОРЧЕСКОГО ТИПА
(в аспекте связи со структурным изученем)

В дунганской волшебной сказке змееборческого типа фактически отсутствуют знаменитые сказочные неопределенности в пространстве и времени. Сказочники старательно подчеркивают место и время совершенного неожиданного действия. Такой необычный сказочный прием служит для того, чтобы показать реальность совершаемого действия. Отсюда наши "волшебные" сказочные действия никогда не начинаются со словами: "В некотором царстве…". Зафиксированные нами тексты обычно совершенно прагматически вступают в действия со словами "В одном уезде.." ("В одно городе…", "В одной деревне…") жил (жили) во времена великих императоров… " и т.д[1].

В нашем случае все действия волшебных сказочных героев обычно локализуются во времени и пространстве. По этой причине здесь практически не наблюдается характерное для волшебной сказки передвижение по существующим противоположенным мирам (бытовом / родных селе, городе, уезде) и фантастическом /подводном, потустороннем, небесном царствах). Соответственно герои не выезжают в далекое мифическое государство, пройдя через дремучий лес, переплыв море, поднявшись на гору или опустившись под землю (воду), для совершения необходимого для сказочного действия подвига. Герои совершают поступки в местах не столь отдаленных от родного дома.

В дунганской волшебной сказке герои добиваются свершения задачи во вполне известном пространстве за совершенно естественное количество времени. В известном случае сказочнику под силу определить время дороги героя от известной местности до места совершения подвига. "Сказки ряда народов Дальнего Востока, - по этому поводу писали Б.Л. Рифтин и М.А. Хасанов, - например, китайцев или корейцев, вообще тяготеющие к легенде, преданию, нередко точно обозначают время действия. При такой-то династии, при таком-то государстве случилась такая-то история"[2].

Дунгане Центральной Азии в недалеком историческом прошлом жили именно в этом географическом, экономическом и социальном регионе. В дунганскую волшебную сказку соответственно известные эстетические особенности народов Дальнего Востока (китайцев, японцев, корейцев и др.) попали вследствие долгого развития последней на протяжении длительного времени в дальневосточном фольклорном фонде. Отсюда мы не наблюдаем здесь ярких действий героев, характерных особенно для волшебной сказки змееборческого типа народов (кыргызов, узбеков, казахов, таджиков и др.) Центрльной Азии.

Не случайно мы в процессе подготовки материалов к анализу зафиксировали только шесть текстов с героическими сказками змееборческого типа в дунганском фольклоре. Такое скромное наличие чрезвычайно знаменитого сюжетного типа в дунганской волшебной сказке Центральной Азии можно объяснить только особой "приземленностью"[3] характера сказочного эпоса дальневосточных народов. Естественно, этот региональный факт никоим образом не способствовал особому развитию героических сказок змееборческого типа.

Завязка. Соответственно во всех шести рассматриваемых сюжетах героической дунганской волшебной сказки ("О том, как бедняк Джончен искал свою возлюбленную", "Понжыр", "Чжон Чен ищет жену", "Понвын" ,"Белый шелк", "Охотник Хали") конфликты в достаточной степени схожи по строению. В этом заключается своеобразие структуры сюжетов героических сказок змееборческого типа. В фазе завязки структурного построения зафиксированных сюжетов функ-

[1] Например, сюжет "Охотник Хали" начинается следующим образом: "Давным-давно жил у подножья горы Чжуннань, что находится к югу от древней китайской столицы Чаньань, молодой охотник по имени Хали. С ранних лет он потерял отца, а когда ему исполнилось семнадцать лет, умерла от болезни и мать. У него было две сестры, но они вышли замуж и уехали в соседние деревни".

ции **(“отлучка”, “запрет”, “нарушение”, “выведывание”, “выдача”, “подвох”, “пособничество”, “вредительство”, “недостача”)** главным образом направлены на создание конфликта с единственной важной целью. В этой стадии сказочникам важно ввести в элементарные последовательные круги основной персонаж. В целом же все функции в настоящей фазе “завязки” служат для конструирования вступительного “самостоятельного” сюжета в виде экспозиции волшебной сказки.

В сюжете “О том, как бедняк Джончён искал свою возлюбленную” Ю.Х.Ю.]красавицу Ланщер во время страшного ненастья похитил владыка Восточного моря трехголовый дракон. В сказке “Понжыр” [Р.Б.Л., Х.М.А., Ю.И.И.] семнадцатилетнюю дочь императора по вечерам посещает чудище-мынгуцзы, которое сосет у нее кровь и грозит ей смертью в случае выхода замуж. В “Чжон Чен ищет жену” [Р.Б.Л., Х.М.А., Ю.И.И.] девушку, которую несли в паланкине в дом жениха, неожиданно возле реки похищает рыба-чудовище. В “Понвын” [Р.Б.Л., Х.М.А., Ю.И.И.] огромный змей в сопровождении “страшного желтого вихря”[4] уносит в неизвестном направлении юную принцессу. В “Белом шелке” [Ш.И.С.] змей-чудовище о девяти головах по ночам приходит пить кровь у юной дочери императора. В “Охотнике Хали” [Ш.И.С.] злой колдун за отказ выйти за него замуж превращает дочь наместника Западного края в лисицу и т.д.

В фазе завязки в сюжетах героических сказок змееборческого типа главным фактором развития событий служит случившаяся беда. Именно функции “отлучка”, “запрет”, “нарушение”, “выведывание”, “выдача”, “подвох”, “пособничество”, “вредительство”, “недостача” приводит к беде. В.Я. Пропп в “Исторических корнях волшебной сказки” писал: “Какая-либо беда – основная форма завязки. Из беды и противодействия создается сюжет. Формы этой беды чрезвычайно разнообразны, что они не могут быть рассмотрены вместе. Вслед за посажением в столб или темницу обычно следует похищение. Чтобы изучить это похищение, мы должны будем изучить фигуру похитителя. Основной, главнейший похититель девушек – змей”[5].

Однозначно “змей” в фольклоре разных народов в зависимости от географического региона слеплен не одинаково. Однако по функции, поведению, характеру он совершенно идентичен во всех известных героических сказках. “Змей” в подобных сюжетах самых различных народов совершает типичные жестокие действия, которые наносят вред будущей избраннице главного героя сказки. На месте совершенного вредительства по кличу императора (главы рода, князя, богача) организовывается естественное противодействие. Герой по призванию отправляется спасать свою будущую избранницу от посягательства зловредного змея.

Наличие в дунганской волшебной сказке змееборческого типа образ змея неоднозначен. Семиглавое чудовище-мынгуцзы в сюжете “Понжыр”, девятиглавое чудовище в “Белом шелке”, трехглавое чудовище в сюжете “О том, как бедняк Джончён искал свою возлюбленную” и т.д. По своим физиологическим характерам многоглавые чудовища в сюжетах “Понжыр”, “Белый шелк”, “О том, как бедняк Джончён искал свою возлюбленную” и др. скорее всего заимствованы. Образ чудовища-мынгуцзы в художественный мир дунганской волшебной сказки, судя по характеру, повадке, физиологии, пришел из монгольского сказочного эпоса. Возможно, предки дунган Центральной Азии заимствовали этот образ через фольклор проживавших в Северо-Западном Китае монголов, тибетцев, дауров и др. На этот факт обращает внимание также Б.Л. Рифтин в комментарии к сборнику “Дунганские сказки и предания”[6].

В действительности многоголовые чудовища не характерны для дунганского фольклора. В монгольском фольклоре же существует мифологическое многоголовое чудовище-людоед “мангус”, которое происходит скорее всего от соответствующей не монгольской, а монгорской формы этого слова, имеющего вид «мангудзе»[7]. Исследователи монгольского фольклора отмечают исключительную многоголовость (от десяти до девяноста) как характерный признак мангуса. “Л. Лоринц указывает на два типа мангуса, возводя один их них к тибетским народным представлениям о демонах и указывая в этом случае на два способа нанесения вреда людям: вызывание у них болезни, возникающей в результате высасывания крови, или просто съедение их[8].

Развитие действия. В фазе развития действия с функциями **“посредничество”, “соединительный момент”, “начинающееся противодействие”, “отправка”, “первая функция дарителя”, “реакция героя”, “получение волшебного средства”** наши сюжеты отчетливо указывают на следующий факт. На этой стадии развертывания сюжетного действия в волшебной сказке змееборческого типа определяющей функцией считается “реакция героя”. Настоящая функция обеспечивает дальнейшее развитие своеобразных сюжетов с особым структурным строением. Без функции “реакция героя” не могут состояться сказки змееборческого фундаментального сюжетного типа.

До настоящего времени к разворачиваемым событиям в текстах змееборческого типа наши герои не имеют прямого отношения. Только после сообщения о “недостаче” происходит так называемый “соединительный момент”. Соответственно они вступают в сюжетные действия для “отправки” на “противодействие” с антагонистами. В сказке “Понжыр” будущий герой срывает с “Желтой доски”[9] сообщение императорского дворца о произошедшей беде. В “Чжон Чен ищет жену” молодой человек, который любит похищенную девушку, самостоятельно отправляется на поиски в дальнюю дорогу. В “Понвын” молодой человек отправляется на поиск девушки с подобранной расшитой туфелькой[10] жертвы по приказу императора. В сюжете “Белый шелк” юноша по приказу императора собирается в неизвестную дорогу на поиск Гуйхуа с единственным лоскутком белого шелка от вышивки принцессы. В “Охотнике Хали” герой собирается сразиться с могущественным злым оборотнем по призыву наместника Западного края и т.д.

[4] Часто наблюдаемое в Северо-Западном Китае явление, когда сильный ветер поднимает в воздух пыль из желтой лессовой почвы.

[9] “Желтая доска” (“Хуон бан”) с сообщением императорского дворца о произошедшей беде известна в древнем и средневековом Китае. Такое объявление обычно вывешивают на оживленной площади. Сорвать объявление означает дать согласие выполнить требуемое задание. Героя с сорванным обьявлением срочно приглашают во дворец для получения задания.

[10] Туфелька-хуахэ относится к женскому красочно расшитому наряду. Обычно такая туфелька создается из толстой материи. Подошва делается из нескольких слоев сшитых между собой стелек. Края такой туфельки украшается вышитым благопожелательным цветным орнаментом. По традиции в дунганских деревнях Кыргызстана, Казахстана, Узбекистана девушка должна к свадьбе приготовить такие вышитые туфельки.

В сюжетах дунганской волшебной сказки змееборческого типа герои-спасители в большинстве случаев направляются в ближайшие горы. Для нас горы имеют точно такое же значение, как лес для европейских народов, пустыня для аравийских народов, тундра для северных народов и т.д. Соответственно горы в дунганской волшебной сказке тесно связаны с природным ландшафтом Северо-Западного Китая. Восточная часть его территории представляет собой пересекаемое горными хребтами Цинхай-Тибетское нагорье, в котором мощные хребты горных систем Куньлуня образуют широкие понижения с многочисленными впадинами. Западная часть региона преграждает огромное плато, окруженное очередными горными хребтами и перерезанное с запада на восток горной системой Восточного Тянь-Шаня с Таримской и Джунгарской равнинами.

Отсюда герои дунганской волшебной сказки вынуждены отправляться в горы для разрешения возникшей проблемы. В "Золотой птице" Ша Идэ в поисках счастья должен преодолеть горы. В "Девушке – белый заяц" героиня Айша отправляется в горы Мыйясань искать подземный ход, в котором должна приобрести счастье. В "Чужаке" юноша в сумрачной пещере горы находит злостного змея-людоеда. В "Семеро плешивых" герои в горы ведут своего недруга. В "Щё Кур" герой бежит в горы от несправедливого притеснения государя и т. д.

В таинственных горах живут шэньсянь-бессмертный ("Исхар"), старуха-колдун ("Золтая рыбка"), чудовище еможын-людоед ("Людоед"), змей-мынгуцзы о семи головах ("Понжыр"), страшный змей-людоед («Чужак"), Лиса-оборотень («Белая лиса"), крылатый конь ("Золотой жеребенок"), столетний заяц ("Девушка – белый заяц"), золотые птицы ("Золотая птица"), яблоки чудесные ("Птичка хуачер") и все остальные сказочные фантастические существа. Соответственно герои сюжетов дунганской волшебной сказки змееборческого типа обязаны отправляться в горы для искоренения образовавшейся в фазе "завязки" функции "недостача". В данном случае в дунганской волшебной сказке горы представляют собой ворота в иной мир с несколько фантастической действительностью. Часто жители этого необычного мира случайно проникают в человеческое общество со своеобразными потребностями.

По закону структурного строения волшебной сказки герои как раз на безлюдных тропах таинственных гор встречаются с ожидающими дарителями для получения необходимой помощи. Дарители обязательно испытывают героев-спасителей на предмет возможности совершить подвиг в решении проблемы. Только после правильной реакции на испытательные действия спасатели получают необходимые волшебные средства для предстоящей борьбы с антагонистами. После этого герои в скором времени достигает нужное место, где предстоит исправить нарушенную связь естественного течения времени.

Герои в дунганской волшебной сказке змееборческого типа в отличие от спасателей из аналогичных сюжетов многих народов в качестве чудодейственного оружия для преодоления противника часто получают обычное благословение. "Такое нестандартное содействие дарителей героям-спасителям, – как считает И.С. Шисыр, – можно объяснить только влиянием популярных в средневековом Китае преданий о змееборчестве, в которых смельчаки перед схваткой с чудовищными змеями обязательно получали благословение от окружающих людей"[11]. В сюжетах "Понжыр" Понжыр, "Понвын" Понвын, "Белый шелк" Шысыр, получают такое благословение соответственно от шэньсянь-бессмертного[12], белобородого старца[13], святого Хизира[14] и т.д. Только в "Охотнике Хали" и "О том, как бедняк Джончён искал свою возлюбленную" герои-спасители вместе с благословением получают также чудодейственные оружия. Охотник Хали получает от святого Хизира серебряную стрелу, а бедняк Джончён получает от белобородого старца длинное копье, жилетку, туфли и шапку.

Кульминация. В этой важной фазе структурного строения сюжетов о змееборчестве в классической волшебной сказке **с функциями "пространственное перемещение", "борьба", "отметка", "победа" и "ликвидация недостачи"** спасители после встречи с дарителями обычно легко достигают нужного места поисков, вступают в борьбу с антагонистами и при помощи "чудодейственного оружия" ликвидируют существующие "недостачи". В дунганской волшебной сказке змееборческого типа же герой в аналогичной ситуации вынужден обходиться собственными возможностями для достижения поставленной цели. Как выше уже сказано, он во время встречи с дарителями получает в помощь главным образом благословение. Борьба с антагонистом, т.е. ликвидация недостачи, остается сугубо задачей самого героя-спасателя.

Отсюда решающая борьба героя-спасителя в дунганской волшебной сказке змееборческого типа с противником-антагонистом не обладает ожидаемой сказочной зрелищностью. В нашей эстетической функциональной цепи из-за приземленности сказочной фантазии явственно не хватает некоторых ярких сюжетных ходов, связанных с применением чудодейственного оружия от дарителя. В нашем случае герою-спасителю однозначно приходится проявлять свои незаурядные физические, умственные и отважные качества для преодоления грозного антагониста. В тех редких случаях, когда герой прибегает к чудодейственному оружию, сказочник почему-то скудно описывает данное важное событие.

Понжыр в "Понжыре" благодаря мастерскому владению меча рассекает на две части семиглавого оборотня-егуэя. Герой и героиня в "Понвыне" одновременно отсекают голову и хвост уснувшему огромному змею. Хали в "Охотнике Хали" настигает серебряной стрелой могущественного оборотня, превратившегося в огром-

---

[12] Шэньсянь-бессмертные появляются перед героями часто неожиданно в образе мудрого белобородого старца. Только после опять-таки неожиданного исчезновения они становятся известными спасителям. Как правило, они оказываются на дороге в тех местах, куда не ступала нога человека. Шэнсянь-бессмертные в своей сущности те же самые люди, но которые отведали некогда эликсир бессмертия. В дунганский фольклор Центральной Азии шэньсянь-бессмертные пришли когда-то из даосской мифологии.

[13] "Белобородый старец" также считается "профессиональным" дарителем из дунганской волшебной сказки. Он обычно встречается во многих сюжетах национальных фундаментальных типов. По своему физиологическому, нравственному и эстетическому характеру он тождествен образу шынсянь-бессмертного. Однако "белобородый старец" все-таки считается настоящим самостоятельным образом из дунганского фольклора. В своей генетической сущности он уходит в далекую синкретическую религию из дуального мира.

[14] Святой Хизир также считается "профессиональным" дарителем из дунганской волшебной сказки. Он широко известен как ал-Хадир, ал-Хидр, Хизр, Хадрати Хизр, Ходжа Хидр в сказочном эпосе практически всех мусульманских народов. В современной фольклористике не существует единого представления о происхождении, жизни и деятельности великого бессмертного. Часто фольклористы, исходя из народного представления, отмечают, что он имел власть либо над пустынями, либо над водами и культурными землями.

ного орла, протыкает насквозь. Шысыр в “Белом шелке” по подсказке девушки отрубает настоящую жизненосящую лошадиную голову змея о девяти головах. В сюжете “О том, как бедняк Джончён искал свою возлюбленную” Джончён по наущению белобородого старца копьем одолевает трехголового дракона и т.д.

Дополнительные развития действия. В настоящей фазе волшебной сказки змееборческого типа на сцену фантастической действительности вступают функции **“возращение”, “преследование”, “спасение”, “неузнанное прибытие”, “необоснованное притязание”.** После уничтожения противника по логике должна наступить финальная фаза. В сущности герою остается доставить жертву до родного дома по совершенно известной дороге за минимум времени. Однако по эстетической логике волшебной сказки змееборческого типа сразу после ликвидации основной “недостачи” в сюжетной цепи развертывается картина новой беды. На этот раз по закону фольклорной сказочной эстетики “вредительство” естественно наносится уже самому героюспасителю со стороны недоброжелателя в лице друга, брата, попутчика, “ложного жениха”, побратима т.д.

После гибели главного антагониста завистник героя-спасителя при первом же благоприятном случае осуществляет свой коварный план. В тайном горном месте он терпеливо дожидается ничего не ожидающего героя со спасенной девушкой. В удобный момент коварный противник оставляет героя в темной пещере, сталкивает в глубокое ущелье или наносит скрытный смертельный удар. Завистник с самого начала сопровождения спасителя рассчитывал присвоить подвиг героя для получения обещанной награды. Соответственно после этого он спешит доставить домой к родителям обманутую девушку.

В сказке “Понжыр” сводный брат героя Дуанжянь по дороге сталкивает его в глубокую пропасть. В “Понвыне” стоявший на страже названный брат спасителя вытаскивает из пещеры девушку, однако оставляет Повын без какого-либо шанса выбраться оттуда. В сюжете “О том, как бедняк Джончён искал свою возлюбленную” соперник Джончёна, ложный жених Вонлон, после уговора хозяйки дома а горах отпускает героя-спасителя вернуться в родные края. В “Белом шелке” спутники Шысыра поднимают принцессу из глубокой пещеры, но оставляют самого героя умирать внизу. В “Охотнике Хали” ядовитая кровь убитой змеи в ущелье, попавшая в лицо героя, смертельно отравляет молодого человека и т.д.

На этой стадии развертывания сюжетного развития в волшебной сказке змееборческого типа ложные герои своими коварными действиями создают в сущности прецедент для рождения самостоятельной локальной сказки внутри основной истории. На самом деле в этой части сюжетного развития совершенно определенно можно обнаружить все известные фазы структурного строения волшебной сказки (“завязка”, “развитие действия”, “кульминация”, “развязка”). В свое время в “Морфологии сказки” В.Я. Пропп говорил о самостоятельных “функциях bis” в волшебной сказке змееборческого типа, хотя не счел нужным конкретизировать это положение[15]. Отныне спасители уже в образе героев-жертв снова вступают в тяжелую борьбу с очередными антагонистами.

Развязка. Все функции в фазе “развязка” из структурного строения волшебной сказки **(“трудная задача”, “решение”, “узнавание”, “трансфигурация”, “наказание”, “свадьба”)** имеют важное практическое значение для сюжетов змееборческого типа. На самом деле в этой фазе волшебной сказки происходит разрешение трудных задач, связанных с испытанием героя в мифологической традиции древнего синкретического мира, устроенных тотемными предками в честь воцарения на престол. “Общее положение можно сформулировать так: раньше, чем получить руку царевны, герой подвергается различным испытаниям, которые он может выполнить только тогда, если он прошел весь путь, канонический для героя, т.е. если он имеет волшебного помощника и обладает магическими средствами и силами. По содержанию своему задачи, при всем их разнообразии, также обнаруживают некоторое единство. Герой в различных формах доказывает, что он или побывал в ином мире (задачи на поиски, на отправку в ад и т.д.), или обладает природой мертвеца. Он может сделаться невидимым (испытание прятками), он может нескончаемо есть, не имеет индивидуального облика и т.д.”[16].

В принципе функции “трудная задача”, “решение”, “узнавание”, “трансфигурация”, “наказание”, “свадьба” можно обнаружить в отдаленном виде в некоторых других фундаментальных сюжетных типах: героических сказках типа “поиск счастья”, сказках о семейногонимых, сказках о чудесных женах и т.д. Однако они в общей цепи сказочной структуры более органичны именно в сюжетах змееборческого типа, так как наиболее ярко отражают магическую закономерность конкретной, бытовой и обрядовой действительности в процессе традиционного воцарения на престол действительного, мужественного, способного героя.

Перед тайно вернувшимся спасителем стоит неимоверно “трудная задача” по доказательству правды. Только после процедуры “решения” очередной проблемы может произойти “трансфигурация” истинного героя. Точку в сложной истории сказочники ставят при помощи заранее предусмотренных опознавательных предметов, которые достаются истинному герою за какуюнибудь исключительную важную заслугу. По полученным героем от спасенной девушки опознавательному предмету заинтересованные персонажи “узнают” истинного спасителя. В “Понжыре” истинного спасителя все узнают по перстню принцессы. В “Понвыне” настоящего героя устанавливают по второй половинке браслета с руки девушки. В “Белом шелке” героя-спасителя узнали по половине расчески принцессы и т.д.

Мы рассмотрели тексты дунганской волшебной сказки змееборческого сюжетного типа. В качестве материалов для анализа послужили сюжеты “О том, как бедняк Джончен искал свою возлюбленную”, “Понжыр”, “Чжон Чен ищет жену”, “Понвын” ,“Белый шелк”, “Охотник Хали”. В ходе анализа настоящих текстов мы пришли к выводу, что в целом в этих сюжетах развитие действия продвигают открытые некогда В.Я. Проппом известные функции, так как на самом деле все волшебные сказки однотипны по своему строению. Соответственно в дунганской волшебной сказке змееборческого типа все же известные функции имеют обусловленные национальным своеобразием специфические особенности.

Литература

1. Дунганские народные сказки и предания. / Сост. М.А. Хасанов и И.И. Юсупов. - М.: Наука, 1977. – С. 15.

2. Пропп В.Я. Исторические корни волшебнй сказки…– С. 34.

3. L?rincz L. Gie Mangus-Schilderung in der Mongolischen Volksliteratur. – “Mongol Studies”. Budapest, 1973. – С. 318 // Дунганские народные сказки и предания. – С. 427.

4. Тодаева Б.Х. Монгорский язык. М.: Наука, 1973. – С. 344.

5. *Шисыр И.С.* Прозаический фольклор хуэйцзу Центральной Азии /дис. … доктора филологических наук. – Алматы, 2010. – Научная библиотека МОН РК.– С. 84-85.

6. Пропп В.Я. Морфология сказки. – С. 55-56.

СОЦИОЛОГИЯ-ПОЛИТОЛОГИЯ

Х.А. Абдужабаров
Аманбай кызы Ж.
К.Карасаев атындагы БГУ

ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫНЫН ИШМЕРДИГИНЕ ЖАРАНДАРДЫН КАТЫШУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Төмөндөгү сунушталып жаткан илимий макала адамдар арасындагы карым-катнаш, жамааттар жана мамлекеттик башкаруунун эң төмөнкү баскычтарындагы маселелер көтөрүлөт. Кыргызстандын муниципалдык башкаруунун улуттук моделине өтүүсү жана калыптануусу, ошондой эле калктын муниципалдык башкарууга катышуусунун түрлөрү менен көйгөйлөрү туралуу кеп болот. Жарандардын жергиликтүү өз алдынча башкарууга катышуусу активдүү эместиги, негизги маселелер менен аны чечүү үчүн автордук сунуштар берилген.

Адам баласы өз талаптарын кандыруу жана мүмкүнчүлүктөрүн өстүрүү үчүн ар дайым башка адамдарга муктаж. Ошондуктан адам коомдо жашап, биз каалайбызбы же каалабайбызбы өзүбүздүн күнүмдүк ишибизде тигил же бул маселелерди чечип, турмуштук керектөөлөрүбүздү канаттандырып жатып башка адамдар менен көптөгөн карым-катнашта болобуз. Биз менен мамиле кылган адамдардын да өз кызыкчылыктары болот. Ал биздин кызыкчылыктар менен дал келиши же дал келбеши мүмкүн. Өзү жөнүндө гана ойлогон жана бардык жерде өзүнө гана пайдасын издеген адам бактылуу боло албайт. Өзүң үчүн жашагың келсе - башкалар үчүн жаша[1].

Адамдар арасында карым-катнаш ар кандай болушу мүмкүн, бирок адам башка адамдар менен жана бүтүндөй коомдук жамааттар менен байланышбай жашай албайт. Мындан тышкары, көптөгөн иштер чыгат, аны чечүү үчүн башка бирөөлөр менен мамиле гана түзбөстөн, ошондой эле ар кимге өз алдынча жамаат түзүүгө же башкаларга кошулууга туура келет. Эреже катары, жамааттар дал келген таламдардын жана көйгөйлөрдүн негизинде түзүлөт. Мындай жамааттар көптөгөн милдеттерди чечишет жана алар ар түрдүү формада болот. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу алардын бири болуп саналат, бүгүнкү күндө ал Кыргызстанда мамлекеттик саясаттын эң маанилүү артыкчылыктарынын бири катары таанылды жана аймактарды башкаруу практикасына активдүү киргизилүүдө. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары ар түрдүү ыйгарым укуктарга ээ аларга материалдык, техникалык, финансылык каражаттар жана башка ресурстар берилет. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын түзүү жана уюштуруунун эң негизги түпкү мааниси элдин өзү жашаган аймакты башкарууга катышуусу болуп эсептелинет. Кыргызстан мамлекеттик көз карандысыздыгын жарыялоо менен башкаруунун борбордоштурулган формасынан баш тартуу, демократияны куруу жолуна бекем түштү.

Кыргызстанда алгачкы жолу 1991-жылдын 19-апрелинде Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинде «Кыргыз Республикасынын Жергиликтүү өз алдынча башкаруусу» тууралуу мыйзам кабыл алынган. Бул мыйзам кабыл алынгандан кийин көп өтбөй Эгемендүү Кыргызстандын жаңы мыйзам чыгаруу органы Жогорку Кеңеш 1992-жылдын 4-мартында «Кыргыз Республикасынын Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана Жергиликтүү мамлекеттик администрациясы» тууралуу жаңы мыйзам иштелип чыкан. 1994-жылдан баштап Кыргызстан өзүнүн улуттук моделине өтө баштайт.

Кыргыз Республикасынын жергиликтүү өз алдынча башкарууну уюштуруу боюнча комиссия тарабынан мыйзам иштелип чыгып, 1994-жылдын 22-сентябрында Президенттин кол коюсу менен өз күчүнө кирген. Ушул мыйзамга ылайык жергиликтүү кеңештердин депутаттары 21 миңден 7 миңге чейин кыскартылган. 1994-жылы мыйзамдын негизинде жергиликтүү кеңештердин депутаттарына шайлоо өткөрүлгөн. Мындан ары Кыргызстанда жергиликтүү өз алдынча башкарууга көп көңүл бурулуп, ЖӨБ өз жолуна түшө баштады. 1995-жылдын февраль айында Бишкекте алгачкы жолу жергиликтүү шаарлардын мэрлерин шайлоо альтернативдик негизде болуп өткөн. Ошондон кийин 3,5 миң объект муниципалдык менчикке өткөн. Бир жылдан соң 1996-жылдын март айында Кыргыз Республикасынын Президентинин «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жеригилктүү мамлекеттик администрацияларынын башкаруучуларынын жоопкерчиликтери менен милдеттерин жогорулатуу» боюнча Указга кол коюлган. Ушул указдын негизинде аткаруутескөөчү 460 айыл өкмөтү түзүлгөн. 1999-жылы муниципалдык системага чоң реформа жүргүзүлүп, ушул

жылдын 2-августундагы Президенттин Указынын негизинде 1999–2001-жылдары Кыргыз Республикасынын Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өнүктүрүүнүн концепциясы иштеп чыгарылган. Жогорудагы мыйзамдардын негизинде республикада жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын түзүү болуп өткөн. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу боюнча мыйзамдын кабыл алынгандыгына 10 жыл болгондон кийин республикабыздын баардык жергиликтүү пунктары жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын карамагына өткөн[2].

Кыргызстанда Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өнүгүүсүнүн экинчи он жылдыгы 2001-жылдын 28-декабрында Жогорку Кеңеш «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрациясы жөнүндө» кабыл алган мыйзамдан негизделет. Биздин мамлекетте жергиликтүү өз алдынча башкаруу мыйзамдык актылардын негизинде ушул мезгилден баштап өнүгө баштайт. Ушул жылдар аралыгында муниципалдык башкаруу боюнча көптөгөн мыйзамдар кабыл алынып муниципалдык башкаруунун өнүгүүсү байкалат.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жарандык коомдун бир бөлүгү болуп эсептелинет. Себеби муниципалдык органдар менен тургундар бири-бирин толуктап өсүп өнүгүү үчүн, жакшы жашоо шартын түзүү максатында биригип биргеликте иш алып барат. Калк муниципалдык органдарга социалдык заказ берет, а муниципалдык органдар калкка кызмат көрсөтөт.

Ар кандай типтеги мамлекетте сансыз көп иштерди башкаруу мүмкүн эмес. Бул үчүн администрациялык-аймактык бөлүштүрүү деп аталган бөлүнүүгө ылайык: өлкөнүн жалпы аймагы составдуу бирдиктерге бөлүнөт, анын базасында региондук жана жергиликтүү бийлик органдары түзүлөт. Аймактардын иштерин чечүү боюнча бул иштерди толук баалуу жүргүзүү үчүн ушул бийлик органдарына жана башкаруу тармагына зарыл ыйгарым укуктар берилет. Дүйнөдө башкаруунун демократиялык формасына өткөн көптөгөн гүлдөгөн өлкөлөрдө жергиликтүү өз алдынча башкаруу жер-жерлерде башкарууну уюштуруунун айрыкча натыйжалуу формасы деп таанылган. Ал дүйнөнүн өлкөлөрүнүн конституцияларында биринчи даражалуу демократиялык баалуулук катары бекемделген. Мына ушундай элди башкаруунун түрлөрү өнүккөн мамлекеттерде колдонулуп келет. Мисалга Германиянын эң эле жакшы өнүккөн жерлеринин бири болгон Баварияның дүйнөгө берген символдору баарыбызга белгилүү. Баварияның экономикалык жана саясий өсүшүнө таасир эткен факторлордун бири – муниципалдык башкаруу, же аны бизче айткандай, жергиликтүү өз алдынча башкаруу. Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун тарыхы бул жерде шаардык мыйзамдардын алгачкы жыйнагы пайда болгондон тарта, 400 жыл мурда башталган. Көп жылдан бери алар жергиликтүү субъекттердин көбүрөөк көз карандуулугуна ээрчиткен багытта өркүндөй берди. Калкы 12,5 млн. адамга жеткен жана 200 элеттик округу бар заманбап Бавария жашоосун эки принципке таянып курат: муниципалитеттердин көз карандысыздыгы жана жарандардын коомдук турмушка активдүү катышуусу. Муниципалитеттердин көз карандысыздыгы Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун негизинде субсидиардуулук принциптеринде жатат. Ага ылайык, маселелер өтө төмөн, чакан жана борбордон алыстаган деңгээлде чечилиш керек. Бул жерде алардын чечимдери мүмкүн жана натыйжалуу болот. Башкача айтканда, ар бир индивидуум өзү үчүн жоопкерчилик алат. Эгерде ал муну жасай албай жатса, анда бул милдетти өзүнө чоңдугу боюнча кийинки турмуштук чөйрө катары үй-бүлө алат. Үй-бүлөнүн колунан келбей жатса, анда жоопкерчиликти коңшулаштык же жамаат алат. Ушул чынжырдын соңунда гана мамлекеттин жоопкерчилиги турат. Бавария (Германияның бардык жеринде деле) өз алдынча башкарууга укук Конституция менен корголот жана мыйзам менен сакталат.

Жарандык активдүүлүк: Жарандар жергиликтүү кеңештерге шайлана алат, алар өз функцияларын коомдук башталышта (акысыз) аткарышат. Ошону менен бирге жергиликтүү кеңештердин депутаттары жыйындарга жана добуш берүүлөргө катышууга милдеттүү, ошондой эле добуш берүүдө калыс пикирди карануууга уруксат берилбейт. Укуктар тууралуу айта турган болсок, жарандар муниципалдык мекемелердин кызмат көрсөтүүлөрүн пайдалана алышат; петиция берүүгө укуктуу; өз үнүн жеткирүү укугуна ээ; жергиликтүү кеңештердин ачык жыйындарынын протоколдору менен таанышууга укуктуу; кабыл алынган чечимдерди талкуулоого катышууга жана добуш берүүгө укуктуу; тандоо укугуна ээ жана белгилүү бир учурларда түздөн-түз чечим кабыл алууга укуктуу. Жашоочулар өзүнүн коомдук эркин жылдык жыйындар аркылуу билдире алат (жыйындарды өздөрү чакырса болот). Шаардагы курулуштарды пландоо, санитардык иш-чараларды өткөрүү – мунун бары тууралуу (максаттар, себептер жана ушул чаралардын кесепеттери) жарандар алдын ала маалымдалууга тийиш. Жергиликтүү жашоочулардын каалоолору, кооптонуулары жана сунуштары кабыл алынат жана каралып чыгууга тийиш. Баварияның муниципалитетинин мындай жогорку даражага жетүүсүнө эффективдүү иштеген мыйзам жана активдүү жамааттар албетте көптөгөн эмгек жумшады. 1993-жылдын 5-майында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясында мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы жана эгемендиктин алып жүрүүчүсү – бул өз бийлигин мамлекеттик жана муниципалдык бийлик органдары түзгөн система аркылуу ишке ашыруучу Кыргызстандын эли деп жазылган.

Бул жерде мамлекеттин жана аны түзгөн инсандардын өз ара мамилелеринин башкача тиби колдонулат, мында бийлик жүргүзүүдө адамдын орду башкача түргө өтөт. Чыныгы демократиялык коомдо бийлик адамдардан «өсүп чыгат», анын негизги милдети адамдарды, жамааттарды башкаруу жана өз эркин жарандарга таңулоо эмес, калкка кызмат көрсөтүү болуп саналат.

Жогоруда айтып өткөндөй мамлекетти башкаруунун демократиялык формасын көптөгөн гүлдөп өсүп-өнүгүп жаткан мамлекеттердин мисалында көрсөк болот. Чынында жергиликтүү өз алдынча башкаруу өзүнүн жашоо турмушун камсыз кылуу маселелерин чечүү үчүн калктын өз алдынча уюшуусун билдирет жана шайлануучу органдардын системасы аркылуу, ошондой эле саясий чечим кабыл алууга аймактарды башкарууга калктын тикеден-тике катышуу жолу менен ишке ашырылат. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жергиликтүү жамаатардын түзгөн бийлик органдары менен тыгыз, ажырагыс байланышын билдирет. Ошентип жергиликтүү өз алдынча башкаруунун негизги идеясы калк бийлик органдарына өкүлдөрдү өздөрү шайлагандыгында, алар аймактын турмушуна кийлигишет жана калктын реалдуу керектөөлөрүнө ылайык социалдык кызмат көрсөтөт.

Кыргыз Республикасынын «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу» боюнча мыйзамына ылайык, Кыргызстанда жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын системасын төмөнкүлөр түзөт:

• Жергиликтүү кеңештер – жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдары;

• Айыл өкмөтү, шаарлардын мэриялары - жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруучу органдары;

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 110-беренесине ылайык «Кыргыз Республикасында жергиликтүү өз алдынча башкаруу тиешелүү административдик-аймактык бирдиктин аймагында жергиликтүү жамааттар тарабынан жүзөгө ашырылат».

«Жергиликтүү өз алдынча башкаруу» жөнүндөгү мыйзамга ылайык, муниципалдык түзүлүштөгү бүткүл калк – шаарлар, кыштактар, айылдар жергиликтүү жамааттар деп табылат. Аймактык кызыкчылыктардын биримдиги жана өз ара жоопкерчилик ушул жамааттардын негизинде турат. Жергиликтүү жамаат - административдик-аймактык бирдиктин аймагында туруктуу жашаган, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү жана аткаруу органдары аркылуу жергиликтүү маанидеги маселелерди өзүнүн жоопкерчилигинде чечүү кызыкчылыктары менен бириккен Кыргыз Республикасынын жарандарынын тобу[3]. Жарандардын жергиликтүү өз алдынча башкарууга катышуусу мыйзамда конкреттүү эки формада – тикеден-тике жана өкүлдөр аркылуу ишке ашыра тургандыгын белгилейт.

Эл жашаган жердеги чогулуштар жана жыйындар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоо жана катышуунун башка формалары жарандардын тикеден-тике катышуусунун ыкмалары болуп саналат. Мындай учурда адамдар муну кандайдыр бир шайлануучу адамдарга тапшырбастан, жергиликтүү маанидеги иштерди чечүүгө өздөрү катышат.

Калктын катышуусунун экинчи формасы – өкүлчүлүктүү форма – өз укугун жергиликтүү өз алдынча башкаруудагы өзү шайлаган адамдарга берүү жолу менен аткарылат. Бул үчүн жарандар курултайларда өз өкүлдөрүн көтөрүшөт, ал жерде маселелердин кеңири чөйрөсү коомдук талкуудан өтөт, жергиликтүү кеңештердин депутаттары, республикалык жана облустук маанидеги шаарлардын мэрлери, райондук маанидеги шаарлардын, айылдардын жана кыштактардын өз алдынча башкаруу органдарынын башчылары шайланат.

Калктын жергиликтүү өз алдынча башкарууга катышуу формалары тикеден-тике катышуу:

• Жарандардын чогулуштарына жана жыйындарына, жергиликтүү жамааттардын курултайларына делегат катары катышуу.

• Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоо.

• Аймактык-коомдук өз алдынча башкаруу органдарынын жана жергиликтүү жамааттардын коомдук уюмдарынын ишине катышуу.

• Жергиликтүү норма чыгарууга катышуу.

• Жергиликтүү өнүктүрүү программаларын жана стратегияларын иштеп чыгууга катышуу.

• Жергиликтүү кеңешке же жергиликтүү өз алдынча башкаруунун башчысына өз талапкерлерин көтөрүү

• Муниципалдык кызматка өтүү.

• Жергиликтүү жамааттардын уставдарын иштеп чыгууга жана талкуулоого катышуу.

• Коомдук угууларга катышуу.

• Муниципалдык менчикти пайдалануу.

Өкүлдөр аркылуу катышуу:

• Жергиликтүү кеңештердин иши.

• Райондук маанидеги шаарлардын, айыл-кыштактардын жергиликтүү өз алдынча башкаруусунун шайланган башчыларынын иши.

• Турак-жай ээлеринин шериктештиктеринин шайлануучу органдарын кошкондо аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдарынын иши.

• Делегаттардын жергиликтүү жамааттардын өкүлдөрүнүн курултайларына катышуусу.

• Жамаат уюмдарынын органдарынын иши.

• Аксакалдар сотторунун, аялдар советтеринин, жаштар комитеттеринин, ветерандар советтеринин ж. б. иши[4].

Демек Кыргыз Республикасынын жарандары муниципалдык башкарууга эки жол менен катыша алат. Жарандардын жергиликтүү өз алдынча башкарууга катышуусу, жарандар үчүн өзү жашаган аймактын маселерин чечүүгө катышууга, өз демилгелерин көтөрүүгө чоң мүмкүнчүлүктөрдү берет. Кыргызстандын элинин көп бөлүгү айыл жергесинде жашайт. Андыктан тургундардын жергиликтүү өз алдынча башкарууга катышуусу өтө маанилүү.

Бирок калктын муниципалдык башкарууга катышуусу активдүү эмес. Маалыматка ылайык Жалал-Абад облусунун Ала-Бука районунда 10миңге жакын адам жашайт. Элдик жыйындарга, курултайларга болжол менен калктын 10% гана катышат, ал эми Өрүктү айыл аймагында 7000ден ашык калктын ичинен 2-3%ы катышат. Анын себептери изилдөөлөргө караганда: 1) жарандардын өзү жашаган коомчулуктун турмуш-тиричилигине кайдыгердиги; 2) маалыматтын жетишсиздиги; 3) жарандардын жергиликтүү өз алдынча башкаруу боюнча сабатсыздыгы. Адамдардын өзүнүн укуктарынын билбегендигинин себебинен көптөгөн маселелер келип чыгат. Муниципалдык башкаруунун эффективдүүлүгү да ушундан улам төмөндөйт. Жергиликтүү органдар да жарандардын ЖӨБга катышуусуна тоскоолдуктарды берүүсү мүмкүн, жергиликтүү органдын кызматкерлери өз милдеттерин так аткарбагандыгы жана кызматкерлердин квалификациялык даярдыгынын төмөндүгү.

Айтылып өткөн баардык маселелерди чечүү үчүн автордук сунушум.

Тургундардын өзү жашаган кооомчулуктун турмуш-тиричилигине кайдыгердигин жоюунун жолдору:

- кызыктыруучу сыйлыктарды коюп жарандардан маселелерди чечүү үчүн сунуштарды кабыл алуу;

- ар бир жарандын курултайларга, элдик жыйындарга катышуусун камсыз кылуу;

- маданий иш чараларды өткөрүү жолу менен ЖӨБдү башкарууга катышуусун камсыз кылуу.

Ал эми маалыматтын жетишсиздиги да чоң көйгөйлөрдү пайда кылат, чечүү жолдору:

- айыл жергесинде маалыматтарды таратуу үчүн ар кандай гезит-журналдарды жана радиону ишке түшүрүү;

- тургундар менен бат-баттан маселелер боюнча жыйындарды өткөрүү;

- жергиликтүү өкүлчүлүктүү органдарга маалымат жеткирүүнү тапшыруу.

Калктын муниципалдык башкаруу боюнча сабатсыздыгын жоюу максатында төмөнкү иш-чараларды аткаруу зарылдыгы келип чыгат:

- тургундарга муниципалдык башкаруу боюнча тренингдерди өткөрүү;

- кабыл алынган чечимдер туралуу тургундарды кабардар кылуу;

- жарандардын жергиликтүү жана мамлекеттик маанидеги мыйзамдар менен маалымдалуусун камсыздоо.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын аброюн жогорулатуу жана жарандардын муниципалдык сабатсыздыгын жоюу. Ошондой эле улуттар аралык ынтымакты чыңдап аймактардын өнүгүүсүнө «Бир жеңден кол – бир жакадан баш чыгарып» аракет кылуубуз зарыл. Ал эми жергиликтүү органдардын кызматкерлеринин ишти алып баруу жөндөмдүүлүгүн өстүрүү максатында. Тагыраак айтканда башчылыкка чыныгы лидерлерди дайындоо зарыл. Мына ушул айтылып өткөн сунуштар иш жүзүнө ашырылса жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү коом өнүгүүнүн кеңири жолунда болмок.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. Б., 2010.

2. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу деген эмне жана ага кандайча катышууга болот? Карашев А.А., Тарбинский О.С., Шадыбеков К.Б. -Б., 2006.

3. Асанакунов Б. Местное самоуправление в Кыргызстане 20 лет спустя. //Кабар, 26 октября, Бишкек – 2011.

4. Кыргыз Республикасынын Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндөгү мыйзамы (КРсынын 2012-жылдын 10-августундагы №164 Мыйзамынын редакциясына ылайык).

Садыбакасов И.А.,
БГУ им. К. Карасаева,

ОСНОВНЫЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ РАБОЧЕЙ СИЛЫ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Квалификация рабочей силы является одной из главных характеристик рабочей силы. Как указывает автор Ю.М. Остапенко: «Качественный аспект трудового потенциала можно исследовать с помощью показателей уровня квалификации работников и полезности их знаний для производства (предприятия, фирмы)»[1]. Проблема повышения качества рабочей силы является актуальной на данный момент времени в Кыргызстане. Как пишут авторы А.П. Егоршин, А.К. Зайцев: «Рабочая сила – способность человека к труду, т.е. совокупность физических и духовных сил, применяемых им в процессе производства»[2]. Уровень квалификации влияет на качество рабочей силы, и соответственно, от величины квалификации зависит качество выполняемой работы и уровень производительности труда. Как указывает С.Д. Резник: «Квалификация – степень профессиональной подготовленности к выполнению какого-либо вида работы»[3]. Квалификация рабочей силы формируется посредством прохождения специального обучения в высших, средне-специальных или начальных профессиональных учебных заведениях. Также квалификацию работник может получить без прохождения формального обучения непосредственно на рабочем месте в процессе осуществления трудовой деятельности. Обучение работников на рабочем месте осуществляют фирмы, которым нужны работники со специальной квалификацией, необходимой только на этой фирме. Обучение или переобучение работников на предприятии осуществляется за счет работодателя или в некоторых случаях за счет обучаемого работника. Таким образом, формируя специальную квалификацию, необходимую только на данном предприятии работодатели стремятся уменьшить текучесть кадров, сформировать резерв на выдвижение, удержать работника на своем предприятии, сформировать эффективный и высокопроизводительный коллектив, снизить возможные транзакционные издержки на обучение персонала. В некоторых случаях квалификация может сформироваться в процессе самообразования. Из всех трех способов формирования квалификации рабочей силы формальное обучение является самым эффективным с точки зрения получения определенной квалификации и в то же время самым дорогостоящим способом получения квалификации, так требует больших финансовых, материальных, трудовых и временных затрат для обучаемого лица. Формирование квалификации в образовательном учреждении может осуществляться с отрывом или без отрыва от производства. Второй способ (формирование квалификации на рабочем месте) также является эффективным методом для получения квалификации. Только в данном случае формируется специальная квалификация, которая на других предприятиях может быть и не пригодится. Данный способ приобретения квалификации является более дешевым по сравнению с первым и требует меньшего количества материальных, трудовых и финансовых затрат. Получение необходимой квалификации в процессе самообразования относится к неформальному обучению и является самым дешевым и долгим методом формирования квалификации у работника. В Кыргызской Республике 52 высших учебных заведения выпускают дипломированных специалистов, которые затем не могут трудоустроиться по специальности. Неправильное формирование квалификации у выпускников вузов приводит к массовой безработице. По данным итогов интегрированного обследования домашних хозяйств в 2010г. в Кыргызстане общее количество безработных составило 212,3 тыс. чел., а количество безработных с высшим обра-

зованием составило 21,6 тыс. чел. (10,2%) от общего количества безработных[4]. Большинство выпускников имеют теоретические знания, но не умеют их применить в практической трудовой деятельности. Это происходит из-за того, что система образования обучает теоретическим знаниям, но в очень малой степени обучает студентов практическим навыкам и умениям.Из основных социально-экономических проблем, которые препятствуют формированию надлежащей квалификации у будущей рабочей силы в высших учебных заведениях Кыргызской Республики, на мой взгляд, являются следующие: низкая оплата труда профессорско-преподавательского состава, отсутствие современной системы повышения квалификации преподавателей, малая доля преподавателей, ведущих научную деятельность и имеющих ученую степень.Применяя положения теории множеств[5]и концепт-анализа посредством программного обеспечения **ConceptExplorer - 1.3** была построена решетка для визуализации соотношений между социально-экономическими проблемами, которые воздействуют на формирование квалификации, а также между преподавателями, имеющими разный вид квалификации в вузах Кыргызской Республики (рисунок 1).

Рисунок 1.

Решетка №1. Градация преподавателей по квалификации.

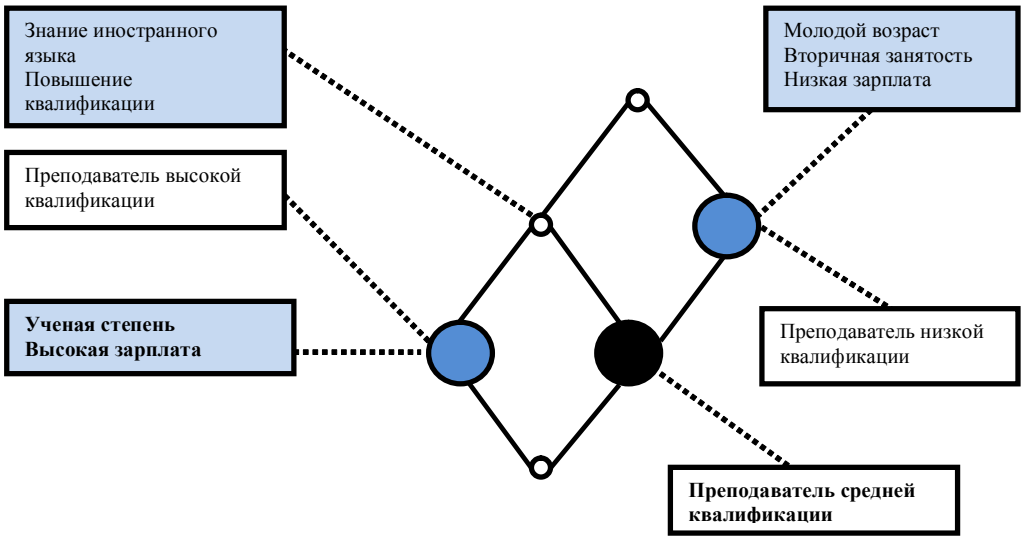

Источник: составлено автором.

Исходя из анализа построенной решетки, мы пришли к следующим выводам (рисунок 1): во-первых, из трех типов квалификации у преподавателей был обнаружен новый тип квалификации, который одновременно может иметь атрибутивные признаки, относящиеся либо к преподавателям с высокой квалификацией, либо к преподавателям со средней квалификацией. Например, в данной решетке знание иностранного языка и стремление к повышению квалификации могут быть у обоих типов квалификаций преподавателей. Во-вторых, ученую степень и высокий уровень заработной платы могут иметь только преподаватели с высокой квалификацией. Также высококвалифицированные преподаватели знают иностранный язык и стремятся повышать свою квалификацию. У преподавателей средней квалификации нет ученой степени и они не получают высокую зарплату. В-третьих, преподаватели с низкой квалификацией и средней квалификацией имеют молодой возраст, вторичную занятость и получают низкий уровень заработной платы. В-четвертых, также был обнаружен еще один новый неизвестный тип квалификации у преподавателей, который может иметь признаки преподавателя с низкой или со средней квалификацией. Предварительно перед построением решетки была проведена условная градация преподавателей по уровню квалификации, а также были выделены ключевые социально-экономические проблемы формирования квалификации у преподавателей в вузах Кыргызской Республики (таблица 1).

Таблица 1

Вид квалификации	низкая зарплата	повышение квалификации	высокая зарплата	вторичная занятость	молодой возраст	знание иностранного языка	ученая степень
высоко квалифицированный преподаватель	нет	да	да	нет	нет	да	да
средне квалифицированный преподаватель	да	да	нет	да	да	да	нет

низко квалифицированный преподаватель	да	нет	нет	да	да	нет	нет

Источник: составлено автором

Чтобы решить указанные в статье социально-экономические проблемы формирования квалификации у рабочей силы, необходимо преподавателей с низкой квалификацией переобучать на преподавателей средней квалификации, то есть их необходимо обучать иностранным языкам и повышать их профессиональную и педагогическую квалификацию. Для стимулирования увеличения производительности труда и роста квалификации преподавателям со средней квалификацией необходимо создавать условия для успешного получения ученых степеней через стимулирование, серьезное финансирование и популяризацию научной деятельности в вузах, а также постепенно повышать им заработную плату в процессе их карьерного роста. Если в каждом вузе построить такую систему профессионального роста, то в вузах постепенно будет происходить плавная и эффективная смена поколений преподавателей, которая будет происходить ступенчато от молодого низкоквалифицированногопреподавателя через среднюю ступень квалификации до высококвалифицированного преподавателя с ученой степенью, высоким окладом и знанием иностранного языка. Данная система в будущем сможет положительно повлиять на формирование квалификации у будущих специалистов в вузах Кыргызской Республики. Также в данной статье были рассмотрены проблемы, из-за которых неэффективно формируется квалификация у выпускников высших учебных заведений Кыргызской Республики. Требования работодателей к квалификации выпускника вуза с каждым годом становятся все жестче. Это связано со стремительным развитием научно-технического прогресса и с ежегодно растущим потоком информации, с которым специалисту справляться становится все сложнее и сложнее. К сожалению, не все выпускники вузов обладают навыками самостоятельной работы с огромными объемами получаемой информации. Очень часто работодатели требуют наличия у выпускников наличия специальной квалификации и дополнительных навыков, знаний, умений, деловых качеств. Например, выпускнику экономисту для трудоустройства на престижную должность необходимо знать как минимум один иностранный язык (чаще всего английский), уметь работать на компьютере, иметь определенный стаж работы по специальности, обладать определенными деловыми качествами. К сожалению, система высшего образования не всегда учитывает в своей учебной деятельности данные требования работодателей. Поэтому у многих выпускников снижаются шансы трудоустроиться вследствие отсутствия или недостаточного развития данных навыков, знаний и умений. Поэтому, я считаю актуальным провести градацию выпускников высших учебных заведений Кыргызской Республики по получаемой квалификации. Также для построения соотношений и взаимодействия градации выпускников по видам квалификации, а также по признакам, которые соответствуют каждому виду квалификации у выпускника, было применено программное обеспечение **ConceptExplorer** - 1.3. В качестве примера для построения решетки была рассмотрена квалификация «бухгалтер» (рисунок 2).

Рисунок 2.

Решетка №2. Градация выпускников по квалификации.

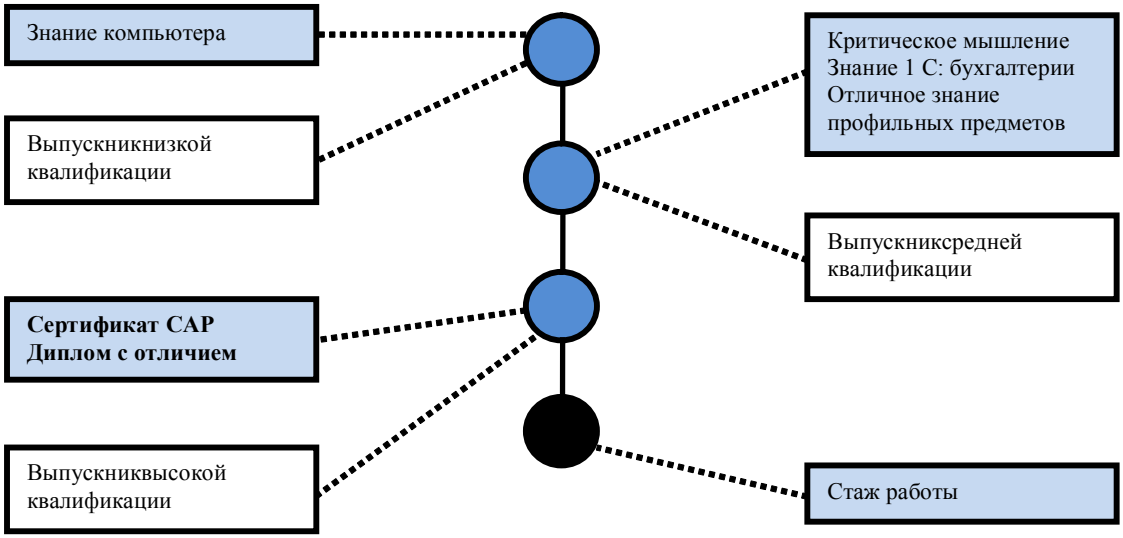

Источник: составлено автором

Проанализировав рисунок 2, я пришел к следующим выводам: все выпускники с высокой, средней и низкой квалификацией в соответствии с представленной решеткой умеют работать на компьютере. Выпускник с низкой квалификацией умеет только работать на компьютере. Никаких других дополнительных навыков в соответствии с рисунком 2 у него нет. Выпускниксо средней квалификацией обладает критическим мышлением, владеет компьютером, и он также умеет работать с программой «1С: бухгалтерия», непременное знание которой сегодня требуют работодатели при трудоустройстве на должность «бухгалтер». Также выпускник со средней квалификацией обладает отличными знаниями по профильным предметам. Выпускник с высокой квалификацией помимо умения работать на компьютере, наличия критического мышления, знания специализированной бухгалтерской программы «1С: бухгалтерия», отличного знания профильных дисциплин, также еще имеет сертификат CAP, означающий, что он сдал серьезные экзамены по бухгалтерскому учету, а также имеет диплом с отличием. Другой вывод состоит в следующем: ни у выпускника с низкой квалификацией, ни у выпускника со средней квалификацией, ни у выпускника с высокой квалификацией нет стажа (опыта) работы по специальности. Как было указано выше, наличие стажа работы зачастую является решающим фактором при решении вопроса о трудоустройстве выпускника. В связи с отсутствием стажа работы по специальности большинству выпускников работодатели отказывают в трудоустройстве по имеющимся вакансиям даже при наличии у выпускника высокой квалификации, диплома с отличием и отличного знания профильных предметов. Как показывает решетка № 2 на рисунке 2, отсутствие стажа работы у студентов последнего курса обучения является одной из негативных черт нашей системы высшего образования. Для накопления стажа работы многие старшекурсники начинают трудоустраиваться по смежным их специальности профессиям и начинают подрабатывать в ущерб своей учебе. В итоге они накапливают определенный стаж работы, но из-за пропущенных занятий, нехватки времени на учебу и самообразование, из выпускников с потенциальной высокой квалификацией превращаются в выпускников со средней илив выпускников с низкой квалификацией. Для того чтобы на рисунке 2 самое нижнее звено (стаж работы) стало атрибутивным признаком у каждого вида квалификации, необходимо в корне менять программы обучения с теоретической направленности на прикладное обучение, с тем чтобы будущие специалисты получали необходимые для трудоустройства навыки и умения. Следовательно, студенты должны будут больше проходить производственных практик на предприятиях. Для этого в учебных программах необходимо увеличить количество учебных часов на семинарские занятия и производственные практики. Также на рисунке 2необходимо в ближайшее время ликвидировать самое верхнее звено (выпускник с низкой квалификацией), а для этого необходимо срочно повышать квалификацию у преподавателей высших учебных заведений, то есть необходимо, чтобы произошли кардинальные изменения в решетке №1 (необходимо ликвидировать звено «низкоквалифицированный преподаватель»). В заключении необходимо отметить, что квалификация преподавателей и квалификация выпускников находятся в прямо пропорциональной зависимости, то есть, чем выше квалификация у профессорско-преподавательского состава, тем выше будет квалификация у выпускников вузов Кыргызской Республики. С целью правильного и эффективного формирования квалификации в вузах, как у преподавателей, так и студентов необходимо проводить серьезные реформы по совершенствованию системы высшего образования и приближения ее к международным стандартам качества в XXI веке.

Литература

1. Остапенко Ю.М.. Экономика труда: Учеб.пособие. - М.: ИНФРА-М, 2011. - С. 42.

2. Егоршин А.П., Зайцев А.К. Организация труда персонала: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2011. - С. 10.

3.Управление факультетом: Учебник / Под ред. д-ра экон. наук, проф. С.Д. Резника. - М.: ИНФРА-М, 2012. - С. 651.

4.«Занятость и безработица. Итоги интегрированного выборочного обследования домашних хозяйств и рабочей силы в 2010г.». - Б.: НСК КР, 2011. - С. 108.

5.Ахтямов А.М. Математика для социологов и экономистов. Учеб.пособие. - М.: ФИЗМАЛИТ, 2004. - 464 с. - С. 17.

Качигулова А.А.,
БГУ им. К.Карасаева

МОЛОДЕЖЬ КАК СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ГРУППА

Современное общество переживает ряд глубоких реформ во всех сферах жизни: создание основ рыночной экономики, гражданского общества и правового государства. Масштабность и глубина происходящих перемен свидетельствуют о процессах модернизации, затрагивающие интересы всего общества. В связи с этим необходимо рассматривать вопросы о воздействии этих реформ на положение наиболее динамичной социальной группы населения – молодежи, потому что именно молодежь претерпевает значительные изменения в своих интересах, взглядах, ценностях, культуре.

От того, каковы позиции молодого поколения, каков его облик, зависит социальное развитие общества в целом, энергия, мировоззрение; нравственное здоровье молодых определяет судьбу, будущее нашего народа.

Проблема социального выбора молодежи остро стояла в переломные моменты истории нашего государства. В наше время эта проблема начинает прини-

мать глобальный характер, так как от социальной ориентации молодежи зависит будущее развитие, можно сказать, всей Земной цивилизации.

Молодежь характеризуется как социально-демографическая группа, выделенная на основе возрастных характеристик и отличающаяся от других социальных групп своими: – положением в обществе, – ценностями, – интересами, – потребностями.

Большинство социологов определяет молодежный возраст с 16 до 29 лет включительно. К примеру, С.И-.Иконникова и В.Т.Лисовский, рассматривая молодежь как поколение, считают, что существенным признаком поколения является не только возраст, но единство убеждений, целей, общность переживания и отношения к жизни. С возрастом поколение не утрачивает социальных черт, воспитанных эпохой. Общность убеждений, интересов, ценностей, стремлений, симпатий – это важный показатель позиции молодежи в обществе. В.Чупров, в частности, отмечает, что "…отличительное социальное качество молодежи… определяется способностью молодого поколения унаследовать и воспроизводить сложившуюся… структуру общественных отношений"[1].

Под молодежью в настоящее время понимаются граждане в возрасте от 14 до 30 лет включительно, то есть социально активная часть населения, которая представляет собой наиболее перспективную часть наших граждан, желающих обеспечить реализацию своих интересов.[2] Для этой социальной группы характерно: физиологическое взросление; завершение формирования личности; вступление на полноправной основе в основные сферы общественной жизни (экономику, политику, семейные отношения).

Молодежь принято делить на четыре возрастные группы:

1. 14-16 лет - подростки. Это возраст продолжения полового созревания, параллельно которому происходит становление других биологических систем организма. Для этого возраста характерны максимальные диспропорции в уровне и темпах физиологического и психологического развития. Это в основном учащиеся средних школ и профессиональных учебных заведений, находящиеся, как правило, на иждивении родителей или государства.

2. 17-19 лет - юношество. Биологически это период завершения физического созревания, возраст самоопределения - начала самостоятельной профессиональной деятельности или выбора и осуществления качественно новой профессиональной учебы. Начинается разделение жизненных путей юношей и девушек, что в последующем приводит к более глубокой экономической, политической и культурной дифференциации среди них. В этом возрасте начинается процесс социализации - происходит приобретение почти всей полноты гражданских прав, а вместе с тем расширяется диапазон общественно-политических ролей и связанных с ними интересов и ответственности.

3. 20-24 года - собственно молодежь. Человек в этом возрасте, являясь взрослым в физиологическом отношении, продолжает процесс социализации. Эту возрастную группу прежде всего составляют студенты и молодые люди, завершающие основную профессиональную подготовку, вступающие в производственную деятельность и создающие собственные семьи.

4. 25-30 лет - старшая молодежь. В этом возрасте на основе личного опыта производственной и семейной жизни, а также участия молодежи в политических отношениях завершается процесс формирования зрелой личности. Молодые люди этого возраста играют роль родителей в собственных семьях. Они уже нашли свой путь в жизни.

Сегодня молодое поколение выполняет особые социальные функции, которые никто другой выполнить не может. Порой молодёжь бывает неоднозначна и противоречива.

Во-первых, молодёжь наследует достигнутый уровень развития общества и государства и уже сегодня формирует в себе образ будущего, несёт функцию социального воспроизводства, преемственности развития общества.

Во-вторых, как и любая социальная группа, молодёжь имеет собственные цели и интересы, которые не всегда полностью совпадают с целями и интересами всего общества.

В-третьих, в силу объективных причин молодёжь отличается своей несформированностью в ценностных, духовно-нравственных ориентирах и недостатком жизненного опыта, что увеличивает вероятность ошибочного выбора при принятии ею ответственных решений. С другой стороны, вступая в трудовую и общественную жизнь, молодёжь является главным объектом и субъектом образования, социализации, воспитания и адаптации.

В-четвёртых, с одной стороны, молодёжь является главным участником социальной мобильности и экономической инициативы, с другой стороны ей присуще неполное включение в существующие социально-экономические и политические отношения.

В-пятых, молодёжь - это социальный слой общества, который с одной стороны является источником социально-экономического и духовного возрождения Республики, а с другой – источником пополнения криминала, наркомании, социальной напряжённости.

В зависимости от качества реализации этих функций, молодёжь может явиться фактором как ускорения, так и торможения общественного развития.

Это зависит от многих факторов, но, в основном, от того, насколько молодёжь:

- знает, разделяет и принимает цели и задачи государственного и общественного развития, связывает с ними свои жизненные перспективы;
- обладает необходимыми качествами (физическими, личностными, образовательными, профессиональными) для решения стоящих задач;
- обеспечена необходимыми ресурсами и возможностями для активного включения в решение задач повышения конкурентоспособности страны.

Особую значимость данной проблеме придают динамизм и противоречивость социально - экономических процессов в нашем обществе в период его реформирования.

Наиболее уязвимой социальной группой в этих процессах вновь оказывается молодежь. Именно она наименее экономически самостоятельна, наименее консолидирована, испытывает сильный прессинг со стороны различных политических сил и движений, не обладает четкими социальными ориентирами, сама находится в ситуации жизненного самоопределения.

В тоже время, только молодые поколения способны преодолеть идеологические и психологические стереотипы, сформировать новые системы ценностных ориентаций, создать идеалы гражданского общества будущего. Для этого у молодых людей есть все объек-

тивные предпосылки: творческий характер мышления и деятельности, высокая социальная и экономическая мобильность, психологическая гибкость, стремление к поискам ответов на важные жизненные вопросы, желание практически воплощать в жизнь систему новых ценностей, открытость к восприятию новых нетрадиционных массивов знания и т.п.

Доминирующим моментом в изучении молодежи является поколенческая общность, ценность молодежи как социального ресурса развития и обновления современного общества.

В науке постепенно сформировался взгляд на молодежь как на социально-демографическую группу, важнейшими группообразующими признаками которой признали возрастные характеристики и связанные с ними особенности социального положения, а также обусловленные ими социально-психологические свойства.

Одной из первых попыток определения молодежи в общественном содержании было дано В.Т.Лисовским: «...поколение людей, проходящих стадию социализации, усваивающих (а в более зрелом возрасте уже усвоивших) общеобразовательные, профессиональные и культурные функции и подготавливаемых (подготовленных) обществом к усвоению и выполнению социальных ролей»[3].

Впоследствии были даны определения, характеризующие молодежь с двух основных позиций. Во-первых, как социально-демографическую группу, выделяемую на основе возрастных характеристик, во-вторых, как группу, отличающуюся специфическим положением и ролью в обществе, а также социально-психологическими свойствами, интересами, потребностями, ценностными ориентациями и т.д. Положение, роль в обществе и характеристики молодежи зависят от исторического периода, характера общественных отношений и культурных особенностей региона.

В 70-е годы прошлого столетия сложилось понимание переходного периода как характерной черты молодежи, отражающей сущность ее основного противоречия: перехода от объекта к субъекту.

Это понимание молодежи как субъекта социального развития и обновления общества стало возможно благодаря изменению общей парадигмы в теории человека, в которой личность стала рассматриваться не как продукт общественных отношений, а как субъект деятельности (деятельностный подход в теории личности).

С этой точки зрения наиболее полным представляется определение В.Н.Боряза, данное с точки зрения сущностного становления молодежи: – «молодежь представляет собой поколение, специфическую часть совокупности людей любого общества, застающую определенный уровень развития производительных сил и соответствующую структуру производственных отношений и совершающую процесс своего общественного становления от объекта наличных материальных условий общественного бытия через первое проявление в качестве элемента производительных сил и носителя производственных отношений до состояния полного выражения этих общественных качеств в своем лице»[4]. Вторым существенным признаком, позволяющим выявить специфическое содержание понятия «молодежь», выступает возраст, который дает возможность вычленить объем молодежи из общества.

Таким образом, говоря о молодёжи как о социально-демографической группе, следует отметить, что молодёжь выступает не столько возрастной, ввиду предельно широкого диапазона соответствующих нормативов, сколько особой социально-психологической и творческой категорией людей.

Литература

1. Лисовский В.Т. Концепция воспитательной работы со студентами ВУЗов. – СПб., 1997.

2. Молодежь 97: надежды и разочарования. / НИЦ при Институте молодежи. – М.: Социум, 1997.

3. Федеральная целевая программа "Молодежь России" (2000-2005 годы). – М., 2002.

4. Боряз В.Н. Молодёжь: методологические проблемы исследования. – Л., 1973. – С. 55.

А. Б. Бейшеналиев,
Ататүрк-Алатоо Эл аралык университети

АКШ МЕНЕН КЫРГЫЗСТАНДЫН ОРТОСУНДАГЫ САЯСЫЙ КЫЗМАТТАШТЫКТЫН СОҢКУ ОН ЖЫЛДЫГЫ

Кыргызстан - Борбор Азия чөлкөмүндө (регионунда) орун алган постсоветтик мамлекет. Анын Батыш менен Чыгыштын, Түндүк менен Түштүктүн ортосундагы көпүрөнүн ролун аткарууга жөндөмдүү болгон уникалдуу географиялык абалы өтө маанилүү геосаясый жана геоэкономикалык мааниге ээ. Азыркы мезгилде саясый, экономикалык, этнотарыхый, убакыттык жана мейкиндиктик ченем боюнча Кыргызстан посткоммунисттик коом деген классификацияга таандык коммунисттик өткөн чак менен демократиялык келечектин ортосунда турат.

Постсоветтик Борбор Азиянын башка мамлекеттери сыяктуу эле Кыргызстан төмөнкүдөй төрт маданий-цивилизациялык пласттар тогошкон жер болуп саналат: 1) Орусия менен тыгыз байланышкан европалык, 2) араб-мусулмандык, 3) персиялык жана 4) кытай маданият-цивилизациялары. Мындай жагдай, бир жагынан, ар кандай багыттардагы эки жана көп жактуу кызматташтыктарды өнүктүрүүгө көмөк берсе, экинчи жагынан, өтө ийкемдүү жана тең салмактуу мүнөздөгү тышкы саясатты жүргүзүүгө мажбурлайт.

Көз карандысыз Кыргызстан үчүн тышкы саясат өлкөнүн ички саясатынын табигый уландысы болуп саналуу менен республиканын көп улуттуу, поликонфессионалдуу калкынын кызыкчылыктарын чагылды-

рып, мамлекеттик суверенитетти коргоого, демократиялык багыттагы экономикалык жана саясый кайра өзгөртүп түзүүлөрдү ишке ашыруу үчүн жагымдуу болуп саналган тышкы шарттарды калыптандырууга багытталган.

Объективдүү маанайда көз карандысыз Кыргыз Республикасын дүйнөдөгү кичи мамлекеттерге киргизишет. Өз көйгөйлөрү менен проблемаларын чечүү үчүн зарыл болуп саналган ресурстарга ээ болбогондуктан, республика ошол ресурстарга ээ болуу максатында эл аралык коомчулук менен жамааттан колдоо издөөгө мажбур. Мындай өңүттө постсоветтик Борбор Азияга стратегиялык кызыкчылык артып, ошол кызыкчылыкка жетүү максатында аталган чөлкөмдүн өлкөлөрүндөгү айрым проблемаларды чечүүгө жардам берүүгө даяр болгон Орусия Федерациясы, Америка Кошмо Штаттары, Кытай Элдик Республикасы жана башка улуу державалар өзгөчө баалуу өнөктөштөр (партнерлор) болуп саналышат. Курамы өз күчү жана кызыкчылыктары боюнча ар тектүү болгон субъекттерден түзүлгөн Европалык Шериктештик азырынча эл аралык мамилелердин Борбор Азия боюнча системачасында бирдиктүү саясый линияны иштеп чыга элек.

Америка Кошмо Штаттарынын постсоветтик Борбор Азияда уламдан улам өсүп бара жаткан активдүүлүгү бул өлкөнү Кыргызстандын тышкы саясатындагы приоритеттердин арасынан эң орчундуу орунга татыктуу кылган.

АКШнын постсоветтик Борбор Азияга, анын ичинде, Кыргызстанга карата саясаты Вашингтондун тышкы саясый жалпы жоболорунун негизинде калыптанган. Территориясы кичинекей болгон Кыргызстан АКШ мамлекети тарабынан эч качан стратегиялык өнөктөш (партнер) катары каралган эмес. Бирок, 1990-жылдары биздин өлкө «демократия аралчасы» деген образга ээ болгондуктан, Батыш өлкөлөрү ага экономикалык жана саясый колдоо көрсөтүү кепилдигин беришкен. Бул иште АКШнын көз карашында академиялык чөйрөдөн чыккан окумуштуу, СССРдин партиялык-номенклатуралык режими менен байланышы болбогондон улам Борбор Азиянын башка лидерлеринен бир кыйла айырмаланып турган кыргыз президенти А. Акаевдин дүйнө таанымдык жана инсандык сапаттары зор көмөк берген.

Эгемендүүлүк жылдардагы АКШ-Кыргызстан эки жактуу кызматташтыгын эки негизги этапка бөлүүгө болот. Биринчиси – Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгын (суверенитетин) жана территориалдык бүтүндүгүн камсыз кылуу боюнча кызматташтык мезгили. Диссертацияда кеңири айтылгандай, АКШ Кыргызстандын көз карандысыздыгын дүйнөдүгү мамлекеттердин ичинен биринчилерден болуп тааныган да, биздин өлкөдө өз дипломатиялык өкүлчүлүгүн да алгачкылардан болуп ачкан.

Эки жактуу кызматташтыктын биринчи этабында Кыргызстандын саясый өнүгүүсүнүн, республикадагы демократизация жана адам укуктарын коргоо чөйрөлөрүндөгү маселелерге өзгөчө көңүл бурулган.

Өзүн көз карандысыз деп жарыялаган демократиялуу Кыргыз Республикасынын дүйнөлүк масштабдагы лидер держава АКШ мамлекети менен болгон кызматташтыгынын басымдуу көп бөлүгү АКШнын тийиштиги бар БУУ, ОБСЕ, Эл аралык валюта фонду, Бүткүл дүйнөлүк соода уюму (ВТО), Бүткүл дүйнөлүк банк, ОБСЕ, НАТО жана башка эл аралык уюмдар аркылуу өнүктүрүлгөн.

АКШ–Кыргызстан эки жактуу кызматташтыгынын экинчи этабы эл аралык терроризм менен күрөшүү, тагыраак айтканда, Афганистанга коалициялык күчтөрдү жайгаштыруу менен байланышкан. 2001-жылдын 11-сентябрынан кийин АКШ Администрациясы постсоветтик Борбор Азия чөлкөмүндөгү демократия менен адам укуктарын коргоо иштерине өз кызыкчылыктарын жашырбай баштаганын эске алсак, терроризм менен күрөшүү АКШнын тышкы саясатындагы эң эле приоритеттүү багыттарынын бирине айланган. Ушуга байланыштуу постсоветтик Борбор Азия мамлекеттери менен катар эле Кыргызстан да АКШнын тышкы саясатындагы приоритеттүү багыттарга киргизилген эле.

Эгемендүүлүк жылдары өөрчүй баштаган Борбор Азия – АКШ кызматташтыгынын биринчи этабында АКШ мурда СССРдин тоталитардык жабык тору артында болуп келген постсоветтик Борбор Азия өлкөлөрүнө, алардын ичинде, Кыргызстанга демократиялуу кайра түзүүлөрдү тездетип жүргүзүү талабын туруктуу түрдө коюп келген. АКШ Администрациясынын мындай талаптардын катарына бул өлкөлөрдө көз карандысыз массалык маалымат каражаттарын өнүктүрүү, саясый плюрализм менен активдүү жарандык коомду калыптандыруу кирген.

Кызматташтыктын экинчи этабында постсоветтик Борбор Азия мамлекеттерин, алардын ичинде, Кыргызстанды өз өлкөлөрүндөгү саясый реформаларды тездетүүгө чакыруу менен аталган чөлкөмдө болуп өткөн кандуу саясый окулардан соң АКШ Администрациясы демократия тармагындагы баардык проблемаларды чечүү үчүн узак мезгил, чоң көлөмдөгү иштерди аткаруу, ал тургай, «муундардын алмашышы» зарыл экендигин ачык эле моюнга ала баштаган.

АКШ Администрациясы өзүнө оппонент болгон сын көз караштарга карата адам укуктарын коргоо болгону эле АКШнын тышкы саясатын түзгөн элементтердин бири, ал эми, Борбор Азия чөлкөмүндөгү кырдаалды эске алсак, анда АКШнын улуттук коопсуздугун бекемдөө АКШнын тышкы саясатынын эң биринчи милдети деп далилдөөдөн тажабайт.

Кыргызстанда 2005-жылдын 24-мартында болуп өтүп, кыргыз коому жеке демократ катары таанымал болсо да, А. Акаев бийлигинин акыркы жылдары орноткон адамдын керт башына сыйынуу жана бийликти атадан балага мурастоо салтына кыргыз эли ээ эместигин, авторитаризм менен «үй-бүлөлүк башкаруу» жактырбагандыгын, бийликтин жогорку эшелондорундагы жек-жааттык көрүнүштөргө кескин протест менен чыга ала тургандыгын далилдеген «жоогазын» революциясы чагылгандай тездиги жана кан төгүүлөрдүн жоктугу менен айырмаланды.

Демократ катары белгилүү болгон Акаевдин кланын бийликтен кетиргенден кийин 7 бир тууган Бакиевдердин жана кийин президент катары шайланган К. Бакиев менен анын Марат, Максим аттуу уулдарынын позициясы бир кыйла күч алып, марттагы революциядан көп өтпөй алар мамлекеттик бийликти туюндурган ар кандай административдик кызматтарды ээлеп, Кыргызстандын 2-президенти К. С. Бакиев өлкөгө авторитаризмге таянган супер президенттик башкаруу системасын орнотот.

Президент К. Бакиевдин бийликке келиши менен АКШ өзүнүн аскер күчтөрүн «Манаста» сактап калса да, Кыргызстандагы революциячыл эйфория тез эле К. Бакиевдин режими демократ жана билимдүү болсо да, жемкорлукка (коррупцияга) белчесинен малынган

А. Акаевдин режиминен зомбулуктуу мүнөзү менен бир кыйла айырмаланаарын түшүнүү менен алмашкан. Саясый буйрутма менен киши өлтүрүүлөр, журналисттерди уурдап кетүү, ур-токмокко алуу жана өлтүрүү, ыңгайсыз атаандаштарга каршы багытталган медиажосуундар К. Бакиевдин режиминин өзгөчөлүктүү белгисине айланган. Ошол себептен, АКШнын мурдагы коргоо министри Роберт Гейтс кыргыз президенти К. Бакиев тууралуу «өзүм министр болуп иштеген мезгилде К. Бакиев мен кездештирген эң жагымсыз чет элдик лидер болгон», - деп айткан.

Оппозиция менен массалык маалымат каражаттары мурда болуп көрбөгөндөй кысымга алынган шарттарда К. Бакиев менен анын кланынын фортунасы АКШ мамлекети «Манастагы» база үчүн төлөгөн каражаттардын эсебинен өскөн десек болот. Афганистандагы аскерий операцияны улантуу үчүн «Манас» авиабазасы абдан керек болгондуктан, АКШ К. Бакиевдин аңызга айланып, азырынча ачыкка чыкпай турган кылмыштарына карата унчукпаган позицияны сактоону туура табышкан.

Күйүүчү майлар үчүн түзүлгөн контракттан дагы кошумча каражаттар менен акчаларды өндүрүп алууну көксөп, К. Бакиевдин уулу Максим тарабынан тескелип, «Манастагы» авиабазага күйүүчү майларды алып келген компаниялар америкалык подрядчиктер Максимге ондогон миллион АКШ долларын пара катары берген деп күнөөлөп, америкалыктардын Кыргызстанда болуусуна каршы чыга баштайт. Натыйжада, 2009-башында Бакиевдердин кланынын «чөнтөк партиясы» атка конгон «Ак Жол» партиясынын фракциясы басымдуу көпчүлүктү түзгөн кыргыз парламенти америкалыктарды өлкөдөн чыгаруу чечимин кабыл алат. Ушундай жол менен президент К. Бакиев жана анын кланы америкалыктардан акча тиленүү ыкмасын көздөшкөн. Эң кызыктуу жери, К. Бакиев оппозиция тарабынан кеңири жайылтылган өзүнүн кланынын каржылык (финансылык) кыянатчылыктары тууралуу маалыматтарды четке кагуу ишинде да колдо болгон баардык дипломатиялык каналдарды пайдаланган. Айтсак, АКШнын Кыргызстандагы элчиси Татьяна Гфеллер-Волкофф айым менен болгон 2009-жылдын 21-сентябрындагы түштөнүү маалында Кыргызстандын президентинин уулу Максим Бакиев дүйнөлүк экономикадан Кыргызстан кандай орунга ээ болууга тийиш жана өлкөнүн өнүгүүсүнөн кантип пайда көрүүбүз зарыл экендигин баса белгилеген темадагы аңгемелешүүнү баштайт: «Биз өзүбүз үчүн акчаны каалабайбыз, биз бул акчалар кадыресе, пайдасы жок долбоорлорго эмес, чындап эле жакшы, терең ойлонулган иштерге пайдаланылышына ишеним арткыбыз келет».

Айтылгандардын натыйжасында Вашингтон аренда төлөмүн кайра карап чыгууга аргасыз болуп, жылдык төлөмдөрдү 17 млн АКШ долларынан 60 млн АКШ долларына чейин көтөргөн. Борбор Азия жана Кавказ Институтунун илимий кызматкери Эрика Марат өзүнүн «Аль-Джазирага» берген интервьюсунда «Өкмөттүн [утурумдук - текущий] көз карашына ылайык, базаны сактап калуу максатында АКШ Бакиевдин авторитаризми жана анын кланынын жемкорлугуна (коррупциясына), Бакиевдердин үй-бүлөсү менен АКШ тарапка таандык подрядчиктердин «Манастагы» авиабаза үчүн зарыл болгон күйүүчү майларга карата түзүлгөн коррупциялуу контракттарга көздөрүн жуумп койгон», - деп билдирген.

Качан гана президент К. Бакиев дагы акча өндүрүү ниетинде парламенттин чечими тууралуу идеяны баса белгилеп, асмандаган бааларды айта баштаганда, АКШ тараптан дароо ыкчам реакция жаралып, 2010-жылы өлкөдө К. Бакиевди бийликтен алып түшкөн «кызгылт түстүү ыңкылап» («оранжевая революция») болуп өтүп, жеңишке жеткен революционерлердин лидери Роза Отунбаева америкалыктардын базасы республиканын территориясында кала берүүгө укуктуу экендигин расмий билдирет.

Ошентип, авиабазанын айланасындагы чуулгандуу окуялар XX кылымдын 90-жылдары АКШ менен Кыргыз Республикасынын ортосунда орной баштаган кызматташтыктар үчүн «негативдүү ролду» ойноп, алардын кеңири жана өтө жалпы мүнөзүн жокко чыгарган.

2011-жылы март айында АКШга визит менен барган Роза Отунбаеваны Вашингтондо өтө жылуу тосуп алып, президент Барак Обама ага «Манастагы» авибаза үчүн ыраазычылык билдирсе, Мамлекеттик катчы Хиллари Клинтон ушул жылдын 8-мартында аны «Каармандыгы үчүн» («За храбрость») сыйлыгы менен сыйлаган. Х Клинтон айымдын сөздөрү боюнча Роза Отунбаева аталган сыйлыкка кандидат болуп саналгандардын арасында стандарттуу лауреат болуп саналбайт. Анткени, бул сыйлык алгачкы жолу бийликте турган мамлекет башчысына, башкача айтканда, Кыргызстандын президенти Роза Отунбаевага тапшырылып жаткандыгын баса көрсөтүү менен айтып, сыйлык тапшыраар алдында Хиллари Клинтон зор эргүү менен кыргыз лидеринин өтөгөн кызматтарына кеңири токтолгон. АКШнын мамлекеттик катчысы сыйлыкты тапшыраар алдында 2010-жылдын 7-апрелинен кийин бийликке келген Кыргыз Республикасынын президенти Р. Отунбаеванын каармандыгын, эр жүрөктүүлүгүн эргүү менен баяндап, былтыркы жылдын апрель айынан бери Кыргызстандагы бийликтин максатка умтулган лидеринин өтөгөн кызматтарына төмөнкүдөй сөздөрдү айтуу менен кеңири токтолгон: «Болуп өткөн трагедиялуу окуялар менен апааттардан соң мамлекет ыдырап, талкаланып, экономикалык оор мүшкүлдөрдү баштан кечирип жаткан учурда бул айым мамлекеттин бүтүндүгүн сактап кала алган» , - деди Х. Клинтон сыйлык тапшыруу аземинде.

Х. Клинтон айым Кыргызстандын түштүгүндө болуп өткөн кандуу окуялардан 4 айдан кийин, башкача айтканда, 2010-жылдын октябрь айында Кыргызстанда болуп өткөн парламенттик шайлоонун дарегине бир катар мактоо сөздөрүн айтты. Х. Клинтондун сөздөрү боюнча бул шайлоо таза жана эркин өтүп, Р. Отунбаева Борбор Азия чөлкөмүндөгү мамлекетке демократия принциптерин орнотуу аркылуу анын жыйынтыктарын туура пайдалана билип, бийликти жеңген тарапка мыйзамдуу өткөрүп бере алган: «Бул айым дүйнөдөгү көп сандаган лидерлерге демократия менен бийлик биз кызмат кыла турган адамдарга жардам берүү ишинде кандай пайдалануу тийиш деген маселеде үлгү боло алат» , - деген Р. Отунбаеванын дарегине айтылган мактоолор менен Х. Клинтон айым өз сөзүн жыйынтыктады.

Адабияттар

1.Абдылдаев С. Садыркулова и Шаботоева убили из-за компромата-«бомбы» на Бакиева, который они хотели опубликовать на создаваемом веб-сайте // www.centrasia.ru/news2.php?st=1316583480;

2.Акматбаев, Рысбек Абдымаликович — Википедия // ru.wikipedia.org/wiki/Акматбаев,_Рысбек_Абдымаликович;

3.Бакиев объявил о закрытии военной базы США // lenta.ru/news/2009/02/03/base/;

4.Бакиев подписал закон о выводе американской авиабазы / / mirror26.graniru.info/Politics/World/Asia/m.147770.html;

5.Баяман Эркинбаев: Неполитический портрет расстрелянного «героя» // www.fergananews.com/article.php?id=3983;

6.Брат киргизского президента отрекся от матрешки с кокаином // lenta.ru/news/2006/09/13/cocaine;

7.В Киргизии расследуют убийство журналиста Геннадия Павлюка // www.rg.ru/2014/04/07/kirgizia-site-anons.html

8.В Кыргызстане задержан предполагаемый «заказчик» убийства предпринимателя Б. Амиражанова // svodka.akipress.org/news:20461;

9.В центре Бишкека убит депутат Жогорку Кенеша Жыргалбек Сурабалдиев. 18:15 10.06.2005 // www.centrasia.ru/newsA.php?st=1118412900;

10.Грани.Ру: Бакиев хочет прогнать американцев // grani.ru/Politics/World/US/m.92332.html

11.Жизнь и смерть Рыспека Акматбаева - Lenta.ru // lenta.ru/articles/2006/05/11/ryspek/;

12.КОММЕНТАРИИ ПОЛИТИКОВ НА УБИЙСТВО ДЕПУТАТА Б.ЭРКИНБАЕВА // rus.azattyk.org/archive/ky_News_in_Russian_ru/.../4795.html?id;

13.Кто убил Рысбека Акматбаева? // KP.RU www.kp.ru/daily/23704.4/255328/;

14.Курманбек Бакиев: Мы будем ставить вопрос о выводе американской авиабазы // www.zakon.kz/105058-kurmanbek-bakiev-my-budem-stavit-vopros.html

15.Кыргызстан: МВД рапортует, что убийство журналиста Алишера Саипова раскрыто // www.fergananews.com/news.php?id=12639;

16.Кыргызстан: Оппозиция считает нападение на журналиста Сыргака Абдылдаева актом политического устрашения // www.fergananews.com/news.php?id=11421;

17.Мощь США пошла на убыль в Центральной Азии // «Al Jazeera». 24/07/2014. inozpress.kg

18.Подозреваемые в убийстве киргизского депутата Сурабалдиева задержаны. 05:59 15.06.2005 // www.centrasia.ru/newsA.php?st=1118800740;

19.Покушение на журналиста Сыргака Абдылдаева // www.kyrgyznews.com/news.php?readmore=3049;

20.По приказу Жаныша Бакиева депутату Текебаеву подкинули 500 граммов героина – судебное обвинение // kyrtag.kg/news/detail.php?ID=73428;

21.Посольство США о Максиме Бакиеве: «Умен, коррумпирован и может быть полезным для США». Документ Агентства АкиПресс от 15 декабря 2010 года [www.expoforum.akipress.Org/news:303531].

22.Роза Отунбаева – храбрая и лидер?.. - UzNews.net // www.uznews.net/ru/world/16574-roza-otunbajeva-khrabraja-i-lider

23.Служба нацбезопасности Кыргызстана пострадала от матрешки с героином // www.utro.ua ›Главная›Новости›Политика

24.Текебаев о матрешке и о том, кто выпустил Бакиева из страны // members.vb.kg/2011/12/16/sudniy/4.html;

25.Убийство М. Садыркулова начало готовиться еще в 2008 году, - МВД // svodka.akipress.org/news:97251/;

26.Убийство Медета Садыркулова: Когда мы узнаем правду? // www.fergananews.com/articles/7095 и т.д.

27.Шабатоев Руслан Алымкулович - Кто есть Кто // who.canews.org › ... › Жогорку Кеңеш› Экс - Жогорку Кеңеш;

Жандолотова Айжан
Академия наук КР

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГЕНДЕРНОЙ ПОЛИТИКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В условиях слабо регулируемых государством рыночных отношений значительно ухудшилось социально-экономическое положение сельских женщин, резко обострилась проблема их занятости, усилилась дискриминация женского труда.

До начала XX века женщины были лишены избирательных прав. Первыми странами, которые дали такие права женщинам, были Норвегия и Финляндия (1907). Затем к их примеру последовали Дания (1905), Швеция и Канада (1918), США (1920) и т.д. Однако в Испании женщины были наделены избирательным правом лишь в 1977 г.[1] В ряде мусульманских стран женщины были лишены избирательным правом. Одним из наиболее широко распространенных в Кыргызстане и на постсоветском пространстве подходов к анализу систем государственной службы является так называемый меритократический подход. Меритократия (от французского «merit» - заслуга) – это форма государственного управления, в которой успех в образовании и социальном положении, в том числе в карьерном продвижении, является результатом индивидуальных способностей и усилий.[2] При таком подходе неравенство рассматривается как неизбежный «продукт» рыночной экономики. Свободный политический и экономический рынок в условиях меритократии обеспечивает конкуренцию, что приносит выгоду всем конкуренциям. Вследствие этого женщины должны заниматься тем, чему они лучше приспособлены, то есть как правило стремиться к материнству или замужеству. Что касается государственной службы, практикуется бесполый «профессиональный» подход, не берущий в расчет особенности жизни людей разных полов. По результатам исследования доктора экономических наук Д. Граневской (Польша) было выявлено, что наиболее сложным временем является период активного материнства, а более благоприятным периодом является третья фаза семейной жизни после обретения детьми самостоятельности. При этом надо иметь в виду, что репродуктивные права мужчин не оказывают существенного влияния на их карьеру.[3]

Вопрос о политическом партнерстве женщин и мужчин в обществе подняла еще в 1972 году Олимпия де Гуж, автор «Декларации прав женщин и гражданки». Текст весьма актуален и сегодня: «Из общности мужчин и женщин состоит нация, на которой покоится государство; законодательство должно быть выражением воли этой общности... Все гражданки и все граждане должны сообразно с их способностями, иметь одинаковый доступ ко всем общественным должностям…». В своем обращении к женщинам она восклицала: «Разве еще не время, чтобы и среди нас –

женщин - началась революция? Разве мы никогда не примем деятельного участия в формировании общества?».[4]

В Конституции Кыргызской Республики[5] главы второй, статьи 13 Основные свободы и права человека принадлежат каждому от рождения. В пункте 4. В Кыргызской Республике мужчины и женщины имеют равные свободы и права и равные возможности для их реализации. Аналогичные нормы содержатся в ряде международно-правовых документов, в том числе в Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин от 18 декабря 1979 г. Демократические призывы: «Свобода. Равенство. Братство» и даже «Декларация прав человека и гражданина» были обращены не к женщинам (не к гражданам). Политические философы призывали к равенству в правах только один пол, мужскую половину человечества. Хотя Д. Локк, основатель либерализма, утверждал, что все люди равны и свободны, он исходил из того, что только мужчины являются участниками общественного договора. Руссо утверждал, что женщины от природы неспособны быть гражданами. На пути женщин к лидерству серьезную роль играют препятствия, связные с социализацией полов: большинство людей не видят в низком политическом статусе женщин социальной несправедливости. И наиболее распространенными формами взаимодействия индивида и социальной среды в процессе социализации являются адаптация и интеграция. Адаптация означает пассивное приспособление человека к социальной среде и ее требованиям. Интеграция предполагает активное взаимодействие индивида со средой, в которой человек делает сознательный выбор и которую он способен изменять, когда в этом есть необходимость и целесообразность.

До 70-х гг. в мировой социологии доминировали теории полоролевой социализации (Т. Парсонс, и Р. Бейлс) и теория социального конструирования Т. Парсонса.[6] В центре теории социализации – процесс обучения и формирование личностных качеств через усвоение культурно-нормативных стандартов, стабилизирующих систему. Обучение предполагает усвоение и воспроизведение личностью существующих норм, а сама личность трактуется как относительно пассивная структурность, воспринимающая образцы культуры, но не создающая их. Акцент на пассивности составляет основное отличие традиционной теории гендерной социализации от теории конструирования гендера. Идея социального конструирования наоборот подчеркивает деятельностный характер усвоения опыта. Субъект создает гендерные правила и гендерные отношения, а не только усваивает и воспроизводит их. Сама идея созидания подразумевает возможность изменения социальной структуры. С одной стороны гендерные отношения являются объективными, потому что их индивид воспринимает их как данность, с другой – они субъективны как социально конструируемые в повседневности. В этом случае значимыми является рассмотрение понятия ресоциализация, определяемое как процесс, в результате которого происходит воспроизводство и развитие гендерной культуры сообщества. Социализация конструирует гендер личности и сообщества, к которому данная личность принадлежит.

Значимость институтов и агентов социализации на различных этапах жизни различна. Процесс гендерной социализации в современной семье усложняется противоречивым статусом матери. В обществе доминирует – мужчина, а в семье – женщина.[7]

В ряде стран Европы установлены квоты женского представительства в руководстве партиями, социальными движениями, парламентами, которые не превышают 30%. Несмотря на то, что в XX в. Произошел существенный сдвиг в умонастроениях относительно политической деятельности (например, в США в середине 1993-х гг. были готовы проголосовать за женщину президента около 33% американцев, а в 1990-х гг. – около 85%) и вторая половина XX в. Охарактеризовалась прорывом женщин в высшие эшелоны власти (в Дании, Нидерландах, Норвегии треть министров – женщины, а в Швеции – даже половина; президентами и премьер министрами становились Карасон Акино в Индонезии, Бенадир Бхуто – в Пакистане, Индира Ганди – в Индии, Маргарет Тэтчер в Великобритании и т.д.), большинство политиков – мужчины. Это отражает существующий до сих пор гендерный стереотип, что политика – чисто мужское занятие. В конце 1990 г. среди глав государств было 96% мужчин, а среди мирового корпуса министров - 97% (Майерс Д., 2000).[8] Особенное недовольство участия женщин в политике наблюдается в мусульманском мире. Многие молодые женщины считают, что их устремления в политику в будущем будет препятствовать их замужество и наличие детей. Характерно, что больше стараются заниматься политикой те молодые женщины, которые знают о существовании гендерного равенства, чем те женщины, которые не знают об этом. Интересно, что в США наблюдается больший интерес к политике среди девочек, чем среди мальчиков. Несмотря ни на что, существенные различия между уровнем участия мужчин и женщин в политике остаются, поскольку до сих пор рассматривается как мужское занятие.

В частности на восприятие женщин самих себя как второстепенных оказывает влияние традиционная система образования. Мы с самого детства усваиваем этические стандарты. Изучаем истории, где больше говорят о мужских достижениях и их активностью больше нежели женщин. Тем не менее, на рубеже веков все больше и чаще пишут и говорят на тему «Женщина и политика», все серьезнее обсуждают проблемы и перспективы женского стиля в лидерстве, возможности политического партнерства полов на предстоящие десятилетия.

Организованная борьба женщин за равноправное положение с мужчинами началось в Англии во второй половине XIX века. Это буржуазное женское движение получило название суфражизм (от англ. suffrage - право голоса), а женщины, входившие в это движение, назывались суфражистками. Свое подчиненное положение они объясняли «мужским эгоизмом». Вскоре в ряде стран возникли различные феминистские организации, справедливо борющиеся за эмансипацию и равные политические и экономические права с мужчинами. Е.М. Зуйкова и Р.И. Ерусланова (2001) считают, что «субъективной причиной отчуждения женщин от политики является низкая активность самих женщин в силу консервативности существующих взглядов, весьма активно поддерживаемых средствами массовой информации. Следует отметить и низкую конкурентоспособность женщин в политической сфере, особенно в период избирательных кампаний. Мужчины находящие у власти не содействуют продвижению женщин к власти.[9]» Здесь авторы высказывают за новое введение избирательных квот для женщин.

Государственная кадровая политика в суверенном Кыргызстане во многом базируется на советских традициях законодательства, характеризующихся активным вовлечением женщин в общественное производства и политическую жизнь. Провозглашая равноправие граждан, современное кыргызстанское законодательство декларирует отсутствие дискриминации в отношении женщин, признает материнство социальной функцией, хотя в отличии от прошлых, советских времен, это признание сегодня не обеспечено должным уровнем социальной защиты и гарантиями государства. По данным исследования Условия работы сотрудников с семейными обязанностями в Кыргызстане на примере Министерства экономики и финансов Кыргызской Республики (2006 г.). Отметили, что в практике современной государственной службы в Кыргызстане подтверждается закономерность, в соответствии с которой наличие маленьких детей отрицательно сказывается на карьере женщины. Поскольку в Министерстве практикуется сверхурочная работа по вечерам и в выходные дни, а также приветствуется готовность служащих выходить на работу по первому требованию руководства, молодые женщины – матери маленьких детей, особенно в условиях господства в обществе традиционных представлений о женской ответственности за воспитание и уход за детьми, оказываются в наиболее невыгодном положении. За анализируемый период 31 сотрудница министерства находись в отпусках по беременности, родам и уходу за ребенком. Продолжительность отпуска (до 3 лет) не практикуются, наиболее часто используется отпуск сроком около 1 года. В ходе исследования целый ряд интервью проиллюстрировал положение матерей с маленькими детьми. Особенно драматично сложилась ситуация в случае, когда сотрудница, пройдя по курсу, была принята по временному контракту на 2 года, и из боязни не получить продления контракта вынуждена была выйти на работу практически сразу после окончания оплачиваемого отпуска по родам (то есть, согласно законодательству, через 56 дней), оставив двухмесячного ребенка. В таких случаях выполнение материнских обязанностей существенно затрудняется.[10] Получается, что сотрудникам с семейными обязанностями достаточно сложно сочетать карьеру и семью, женщинам особенно сложно реализовать традиционный «контракт работающей супруги и матери». Однако, в силу сложившейся традиции сегрегирования гендерного вопроса в отдельном законе, остальное законодательство Кыргызской Республики практически не содержит специальных норм, направленных на достижение гендерного равенства на государственной службе. В законодательстве Кыргызстана ограничен круг гарантий и льгот, предоставляемых работающим женщинам (Глава IV «Гендерное равенство в трудовых отношениях» Закон КР «Об основах государственных гарантий обеспечения гендерного равенства»). То есть льготы, которые законом предусмотрены, в основном сконцентрированы вокруг беременности, рождения ребенка и связаны с обеспечением только репродуктивных прав.

Литература

1. Гендерный анализ кадровой политики в Кыргызстане на примере Министерства экономики и Финансов Кыргызской Республики. – Б., 2006. -42с.

2. Зуйкова Е.М., Ерусланова Р.И. Феминология: Учебное пособие. – М., 2001. С 105.

3. Ильин Е.П. Пол и гендер. – СПб.: Питер, 2010.-688 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»). С. 98-100.

4. Койчуманов Т., Оторбаев Дж., Старр. – Ф.: Кыргызстан: путь в перед. Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program, Washington, 2005.

5. Конституция Кыргызской Республики. Научно-практический комментарий. Осмоналиев К.М., Азыгалиев Р.Ш. –Б., -2008. С. 28-29.

6. Материалы первой летней школы по женским и гендерным исследованиям «Валдай - 96». -М., 1997. С.66.

7. Основные показатели по статистике труда. – М.: Госкомстат РФ, 1995. С. 143, 205.

8. Омельченко Е. Молодежная культура и субкультуры. – М.: Ин-т социологии РАН, 2000. С. 118. С.99.

9. Р.Г. Петрова. Гендерология и феминология: Учебное пособие. – 3-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2007. – 232 с. С.98.

Малдыбаева Н.С, БГУ

ПРОБЛЕМЫ И РАЗВИТИЯ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В данной статье рассмотрены и проанализированы основные проблемы и развития маркетинга в Кыргызской Республики.Описываться современное состояние маркетинга его положительные и отрицательные моменты функционированияиположения этой системы. А также описаны основные понятия и преимущества внедрения маркетинга на предприятиях.

С обретением независимости экономика нашей страны функционирует в условиях рыночной экономики. Хотя прошло уже почти двадцать пять лет, но среди определенной части ее населения еще нет ясного понимания многих слов и понятий, связанных с рыночной экономикой. Так, например,в большинствеслучаев понятию «маркетинга» ошибочно сравнивает с рекламой или сбытом. Многие удивляются, узнав, что важнейший элемент маркетинга вовсе не сбыт. Сбыт, по определению Ф.Котлера, «лишь верхушка маркетингового айсберга». Сбыт – одна из многих функций маркетинга, часто не самая существен-

ная. Среди задач маркетинга – выявление потребительских нужд, разработка подходящих товаров и установление на них соответствующей цены, налаживание системы их распределения и эффективного стимулирования. Если служба маркетинга предприятия, фирмы хорошо поработала, то на товары будет спрос. П.Друкер, известный теоретик маркетинга, говорит об этом так: «Цель маркетинга – сделать усилия по сбыту ненужными. Его цель – так хорошо познать и понять клиента, что товар или услуга будут точно подходить клиенту и продавать себя сами». Ф.Котлер дает следующее определение маркетинга: *«Маркетинг* – вид человеческой деятельности, направленной на удовлетворение нужд и потребностей посредством обмена».[1.с.6-7]

Одновременно в современном бизнесе происходит смещение приоритетов от «функциональных» к «инновационным» продуктам.

Функциональные продукты служат удовлетворению насущных потребностей и покупаются, в большинстве случаев, без оглядки на место приобретения (понадобилось - увидел - купил). На них существует более или менее предсказуемый спрос, а их жизненный цикл длится относительно долго. Конкурентам легко их имитировать, а, следовательно, их трудно сделать высокорентабельными.

Инновативные продукты, напротив, представляют собой последнее слово техники или моды, спрос на них трудно предсказать, а их жизненный цикл значительно короче. В качестве компенсации за риск и краткость существования такого товара его производитель получает относительную свободу от конкуренции и связанную с этим возможность добиться более высокой рентабельности.То есть, если раньше конкуренция заключалась в основном в соревновании по цене и качеству, в новых условиях - это конкуренция по скорости изменения продуктов и услуг. В этой связи, технология становится основной ведущей силой и определяет развитие бизнеса. Она позволяет даже маленьким компаниям стать большими игроками на международном рынке.Цель маркетинга — привлекать новых клиентов, обещая им высшую потребительскую ценность, и сохранять старых клиентов, постоянно удовлетворяя их меняющиеся запросы.

В настоящее время развития малого и среднего зависит от устойчивого развития государства.После централизованной плановой экономики значительная часть населения республики не приняла данный сектор, считая его труднодоступным и не достаточно надежным для получения стабильного дохода или работы. На первый взгляд, жесткие правила ведения бизнеса, постоянная неуверенность и риск в сфере малого и среднего бизнеса должны были бы оттолкнуть предпринимателей. Однако он воспринимается ими как серьезная альтернатива старому укладу жизни с его механизмами социальной защиты и определенной системой предоставления гарантий наполучениерабочего места. В настоящее время происходит смешение старых и новых позиций, появляется прогрессивное предпринимательское восприятие, растущее пропорционально достижениям в создании классической рыночной среды. Переход к рыночным условиям хозяйствования привел к значительным изменениям экономики и дал толчок к развитию малого и среднего бизнеса, и вместе с тем мы сталкиваемся таким недостаткам как функционирования маркетинга.-Развитие малого и среднего бизнеса КР привило и к развитию маркетинга как интенсивному диверсификацию рынка, первые шагикпродвижению и к расширению, основным инструментаммаркетинга, стали использовать такие успешные компании как «Шоро», «Мегаком», мобильный оператор «О», компания «Умут и Ко» производящие молочные продукты, мороженое и прохладительные напитки, ОсОО «Эм-Актык» производством которой является кисломолочный напиток «Актык»,и т.д, первую очередь эти компанииориентируется на потребителяи на его потребностяхи проводиться ежедневные маркетинговые исследования.

Современные проблемы и развития маркетинговой деятельности малого и среднего бизнеса в Кыргызской Республике заключается в том, что на данный момент нет подходящих кадров или необходимых ресурсов. Организация маркетинга в малых и средних компаний заключается в следующих направлениях:возложение маркетинговых функций на одного из более подготовленных сотрудников компании. Совместное проведение с другими малыми фирмами некоторых маркетинговых мероприятий (например, исследование рынка, проведение рекламной компании и др.). Приглашение консультантов и экспертов в области маркетинга по формированию сбытовой сети, пробных продаж, сбыта, работе с общественности и т.п.

Практика развития маркетинга намалого и среднего бизнеса Кыргызской Республики на начальном этапе его воспринимают как рекламную деятельность или как торгово-сбытовую структуру. В дальнейшем приходит осознание того, что Маркетинг – это НЕ улучшение работы какого-либо «традиционного» подразделения (сбытового, производственного, рекламного и т.д.), а выполнение принципиально новой функции по взаимодействию с рынком, когда на требования потребителей ориентируется вся деятельность предприятия.

В Кыргызской Республике 1 августа 1994 г. Постановлением Правительства, № 517 принята “Программа демонополизации экономики развития и поддержки малого и среднего бизнеса в КР”, где ставились задачи создания автоматизированной системы маркетинга для предпринимателей, проведения целевых маркетинговых исследований и т.д.По мере осуществления в Кыргызстане радикальной экономической реформы возрастает популярность маркетинговых идей среди ученых и практиков. На некоторых предприятиях и в учреждениях начали возникать отделы маркетинга, их попытки построить свою предпринимательскую деятельность по классическим образцам свидетельствуют о том, что отделы маркетинга заняты лишь малой частью своих функций. В связи с этим предстоит большая работа по осмыслению отечественного опыта маркетинговой деятельности. Какова потребность в маркетинге сегодня? И какой тип маркетинга характерен для нашей экономики? Сложное положение остается на микроуровне, что, естественно, тормозит ход экономической реформы.В период структурных преобразований предприятия неизбежно сталкиваются со множеством проблем: что производить из имеющихся ресурсов, какого уровня, качества, кому продавать, по какой цене, куда направлять иностранные инвестиции и как их рационально и своевременно использовать? Положение экономики страны тормозить развития малых и средних бизнесов в Кыргызстане. По мере развития рыночных отношений в Кыргызстане Маркетинг будет, всё сильнее внедряется, в общую систему управления предприятием, когда в основе стоить принятия практически всех управленческих решений (производственных, сбытовых, финансовых, административных и т.д.) будет лежать инфор-

мация, поступающая от рынка. В настоящее время на предприятиях Кыргызстана (преимущественно – в частных бизнес компаниях) начинает выявляться структура приоритетов маркетинговой деятельности.

По мере развития маркетинга в малых и средних бизнесах появились некоторые сдвиги и развития в некоторых приоритетах: во-первых; получение рыночной информации, многие предприятия уже начали работать с рынкам в информационном плане: во вторых; усиленное конкурентное преимущество позиций предприятий, изучение сильных и слабых сторон рыночного потенциала предприятий: в третьих;перспективная деятельность предприятия (для рынка). это: изучение мотивации поведения потребителей, сегментация рынка и позиционирование, разработка продукции с улучшенными потребительскими параметрами, сервис, создание имиджа и товарной марки, работа с общественностью.

Развитие маркетинговых служб только начинают формироваться, и востребованность в них на практике неуклонно возрастает.Особенности Маркетинговой деятельности у нас в КР во многом определяются поведением кыргызстанского (пост-«советского») потребителя.Как показывает опыт, оно «нестандартно» по отношению к западным образцам.Особенности Маркетинга в КР во многом обусловлены также характером и темпами развивающихся деловых отношений. Традиционная привычка к некому централизму, преклонение перед власть-имущими и иностранцами, высокая степень коррумпированности в обществе, низкое качество высшего бизнес образования, непонимание важности Маркетинга как основы получения доходов – всё это и многое другое отодвигает на задний план кропотливую работу непосредственно с самим потребителем, клиентом, покупателем. Пока ещё преобладает мнение, что она второстепенна,в наших (кыргызстанских) условиях НЕ все маркетинговые инструменты из «комплекса Маркетинга» применяются достаточно широко и гибко.

Наиболее привлекательным для местного рынка является использование цены. В КР на сегодняшний день для многих предприятий именно цена даёт возможность (не привлекая другие средства) получить немедленный эффект. Почему цена? Потому что мы опят же сталкиваемся с проблемами экономикой страны, платёжеспособность населения нашей страны малый и низкий. Конкурентоспособность между предприятиями внутри рынка функционируют и развиваются очень слабо и это все связано не до развитости предприятия глубоких экономических знаний.В условиях рыночной экономики успешной работы добивается лишь тот, кто наиболее грамотно определяет запросы рынка, создает и организует эффективное производство продукции, пользующейся спросом, обеспечивает прибыльную работу предприятия.

Если мы все-таки сделаем итоги, в чем же заключается проблемы маркетинга малого и среднего бизнеса в Кыргызской Республикето в итоге, мы опять же сталкиваемся с финансовыми проблемами, недоразвитостью экономикой страны, не квалифицированным персоналом, не рациональностью использования ресурсов, необходимо подъем отечественной промышленности и сократит объем импорта.Но в будущем, у нас есть специализированные программы, по развитию устойчивого развития экономики Кыргызской Республики, и тогда Кыргызстан должен сравниться с быстро развивающимся странами мира.

Литература

1.Басовский Л.Е. Социально-экономические основы маркетинга. Основные понятия. Маркетинг. Курс лекции. –М.: ИНФРА-М., 2005.

2.Сатывалдиева Б.А.Концепция маркетинга.КЕФ ИИМОП КГНУ. - Б., 2013.

3.Электронный материал.

http://www.uamconsult.com/book_497_chapter_51_Razvitie_Marketinga_v_Kyrgyzstane.html

Мухаммед Исмаил Каюмогли
К. Карасаев атындагы БГУ

УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ ДИАЛОГУ: БОРБОРДУК АЗИЯ МЕНЕН ТҮШТҮК АЗИЯ МАМЛЕКЕТТЕРИНИН КЫЗМАТТАШТЫГЫНДА - АФГАНИСТАНДЫН ТРАНЗИТТИК ЖАКТАН МААНИСИ

Внешняя политика и экономическое развитие региональных стран является основой сближения этих стран. Ныне Афганистан и страны Центральной Азии считаются стратегически важным регионами. В будущем эти регионы могут стать центром и очагом внимания других стран. Межрегиональное сотрудничество приведет к стабильности, развитию экономики и уменьшит бедность в регионе.

Сырткы саясат жана экономикалык өнүгүүнүн зарылдыгы, аймактык мамлекеттерди бири бирине жакындаткан мазмун болуп саналат. Азыркы заманда Афганистан жана Борбор Азия мамлекеттери стратегиялык айлампа болуп эсептелет. Келечекте дал ушул аймак дүйнөдөгү бардык атаандашуулардын борбору боло алат. Бир гана аймактын биргелешип иштешүүсү менен аймакта стабилдүүлүктү, тынчтыкты өрнөтүп, экономиканы өнүктүрүп жана кедейчиликти азайта алат.

(Келишимдер, Теория жана Анализ)

Афганистан тынчтыкта жана туруктуу онугуусу учун жакынкы мамлекеттер менен биргелешип иштешүүгө муктаж жана аймактагы бардык мамлекеттер менен тил табышып, болуп жаткан кыйынчылыктардын алдын алуусу зарыл. Копчулук кыймылдар, аймактык мамлекеттер Афганистанда болуп жаткан коркунучтардан кооптонууну четке кагууда. Эксперттер аймактык тынчтыктын маанилуулугу тууралуу өздөрүнүн убадаларын сактап, мисалы, терроризмге каршы курошуу, наркотикалык контрабанда жана аны өндүрүү ошондой эле, кылмыш уюмдарына каршы дүйнөлүк программалар жана региондор дайыма иштеп жатышат. Афганистан аракеттеринин жана ондогон жылдар бою сүйлөшүүлөрдүн натыйжасында кошуна мамлекеттерди Улуу Жибек-Жолу сыяктуу тарыхый босогого чакыра алды жана бул жол менен мамлекеттин коркунучтуу абалын аймактык мамлекеттер менен биргелешип иштешууго өзгөртө алды.

Өткөн он төрт жылда, аймактык өлкөлөрдүн Афганистанда колго алган стратегиялары коопсуздук, экономикалык, бизнестик жана транзиттик кызматташтык мамиле белгилери болгон. Мисалы: 2002- жылдын 22-декабрында Афганистандын борбору болгон Кабул шаарында "коңшу мамлекеттер" (Афганистан, Кытай, Иран, Пакистан, Тажикистан жана Өзбекстандын өлкө башчылары коопсуздук, экономикалык жана соода сыяктуу биргелешип иштешүүдө өтө тыгыз, мисалга, «Жакшы кошуналык мамиле» аттуу бул мамлекеттердин соода сатык, экспорт жана капитал кошуу сымал тармактарда биргелешип иштешүүгө кол коюшкан. Өлкө башчылары дагы бир ирет өз өлкөлөрүнүн милдети катары эки тараптык мамилеге негизделген территорияны сактоодогу сый урмат, эки тараптык достук мамиле урмат-сый, кызматташтык жана бири-биринин ички иштерине кийлигишпөөгө кол алышты.

2007- жылдын 5-6 июлунда Афганистан жана Туркменистан өкмөт башчылары биргелешкен жарыя менен кызматташтыктын маанилуулугу алдында электр, соода, транспорт, куйуучу ондуруштурду сатып алуу жана эки мамлекет ортосундагы соода сатыкты кайра иштетууну кучотуудогу мамилени баса белгилешти.

2010-жылдын 26-январында Стамбул процесси (Азиянын Жүрөгү) Туркиянын президентинин инициативасы менен Стамбул шаарында: Өкмөт башчылар жана өкмөттүн бийик даражалуу мучолору дуйнолук жана региондук уюмдардын катышуусунда баары бир добуш менен Афганистан Азиянын жүрөгү жана азыркы убакта жана келечекте дагы болунбостон кала бермекчи деп кошуна мамлекеттер менен дайындалганын айтышты. Афганистан жана коңшу мамлекеттер байыркы узун тарыхы жана элдеринин окшош маданияты ошондой эле тилдери дагы бири-бири менен терең байланышта. Элинин санын коптугу, терен маданияты, кучтуу экономикалык фактору, биздин арабызда ото кеңири. Биздин алдыбызда бетме-бет турган коркунучтар жана чакырыктар дагы биздин жалпы маселебиз болуп саналат.[1]

Экономисттердин назары боюнча Борбор Азия менен Туштук Азия мамлекеттеринин ортосундагы мамиленин онугуусу, Афганистан аркылуу аймактык саясий кысымды азайтууда, жана Афганистанга, жана регионго узак мооноттүү стабилдүүлүктү, коопсуздукту кепилдик кыла алат. Кыргызстандын көрүнүктүү профессору өз китебинде "XXI кылымды чыгыш тааануу кылымы" [2] деп атагандай Афганистандын геополитикалык жана геостратегиялык маанилүүлүгү бир канча жыл мурун Борбордук жана Түштүк Азия мамлекеттеринин арасындагы транзиттик соода жаатындагы жүрөгү болуп саналган экономикалык негизги себеби болуп саналган.

Афганистандын Борбордук Азия менен 2013-жылдын 19-декабрында Кабулда болгон сүйлөшүүлөрүндө каралган болчу, Орто Азия мамлекеттеринин элчилери жана Дүйнөнүн 30дан ашык мамлекеттеринин өкүлдөрү жана чоңдогон маданий жана коопсуздук уюмдардын окулдору Кабулдагы чогулушка келишкен. Катышуучулар, "Борбордук Азия мамлекеттери менен Афганистандын маданий жана географиялык жакындыктары, аймактын өнүгүүсү жана тынчтыктын сактануушу үчүн маанилүү деп билишет." Аймактык биргелешип иштешүүлөр капитал салууга муктаж болгон катышуучу мамлекеттер, соода жана кеңейтүү тармактарда Борбор Азиянын мамлекеттеринин картасын, Афганистандын кайра куруу методу жана коопсуздукка көңүл буруу тууралуу маселелер талкуугa алынды. Бул жыйындын катышуучулары мамлекеттер арасындагы келишимдердин түшүнбөстүктөрүнө каршы күрөшуп Борбор Азия ортосундагы мамилени камсыздоону өтө маанилүү деп билишет.

Афганистандын улуттук коопсуздугунун мурунку кеңешчиси- доктор Рангин Дотфар Испанта мындай деди: "Афганистандын жана Борбор Азия мамлекеттери айтып тургандай, биздин регион эки тараптык кызыгууларга өтө бай жана биз муну өз элибиз үчүн стабилдүү жана адилеттүү өнүгүү деп атай алабыз, ошондой эле тынчтык жолунда колдоно алабыз. Афганистан бардык Борбордук Азия мамлекеттери менен тарыхый, улуттук жана географиялык байланышка ээ. Биздин регион жаштарга, стратегиялык материалдарга жана кайталангыс экономикага ээ. Өтө зарыл деп эсептелген, аймактык мамлекеттер жана өнөр жайлуу мамлекеттер саясий жүргузүүлөрүндө биз менен ырааттуу жана эффективдүү болушу керек."

Ошондой эле, Афганистандын стратегиялык изилдөөлөрүнүн башчысы Дауд Марадион "Афганистан жана Борбор Азия мамлекеттеринин ортосундагы кызматташтыкка тийгизген тоскоолдуктарды жана мүмкүнчүлүктөрдү жакшылап баамдаш учун дайымкы жана конкреттүү процеске муктаж. Бул максат үчүн биз өзүбүздүн жардамыбызды жана муктаждыктарыбызды бардык ички шериктештерди, аймактык жана өз аралык мамилелерди бекемдеп ушул жол менен региондун бекем мамилесине жетебиз"- деп айтты. Афганистандагы Кыргызстандын элчиси Авазбек Абдуразаков дагы "КР эл аралык стратегиянын баардык аспектисин Афганистандагы согуштан кийинки кайра калыбына келтирүү чечимине жалпы колдоо көрсөтөт "[3] -деп билдирди.

СССРдин 1992-жылы кулоосу жана аз аздан чек аралардын ачылышы, өзгөчө 2001-жылы талибандардын бийликтен кетиши, Афганистандын Орто Азия мамлекеттери менен экономикалык карым катнаштарынын жакшыртуусуна алып келген себеп болуп саналат.

USAID, Кыргыз мамлекетинин эл аралык соода сатык тармагы, эл аралык транспорттук ассоциация, жана Азия өнүктүрүү банкы, тыгыз байланышта болгон мамлекеттер, жана ошондой эле, Европанын мамлекеттик өкүлдөрүнөн турган коопсуздук уюму, жана башка уюмдар, Афганистан, Пакистан, Кыргызстан, Тажикистан, Өзбекистан, Түркменистан мамлекетте-

ринин транспорттук компанияларынын демилгеси менен, Кыргызстандын борбору Бишкекте “Заманбап транспорт жана логистика” аттуу семинарын өткөрүштү. Кол койуучу мамлекеттердин өкүлдөрү жана ишмерлери, коммерциялык транзитти көтөрүүгө жана транспорттук кыйынчылыктарды чечүү тууралуу түшүндүрмөлөрүн беришти. Бул семинарда, экономисттер, Түштүк жана Борбор Азия мамлекеттеринин ортосундагы транзиттик жолдордун жакындык, ыңгайлуулук, коопсуздук жана географиялык жагынан Кытай жана Афганистанды бири бирине альтернативдүү деп билдиришти.[4]

Афганистандын саясий жана стратегиялык маанилүүлүгү бир канча жыл мурун Борбордук жана Түштүк Азия региону транзиттик соодага ылайыктуу деп эсептелген.

Түштүк Азия камтыган- Пакистан, Индия, Бангладеш, Шри-ланка, Молдавия, Бутан жана Непал мамлекеттери өтө маанилүү деп эсептелинет. (Индия океанына / Араб дарыясына) кирүүгө мүмкүнчүлүккө ээ болгон жана дүйнөдөгү эң жыш жайгашкан калктын бешинчилеринен болуп саналат. Афганистан Борбордук Азия менен маанилүү транзиттик байланышты жакшыртып жол ача алат.

Борбор Азия камтыган- Тажикистан, Өзбекистан, Түркменистан, Кыргызстан жана Казакстан мамлекеттеринин 98.02 миллиондук эли (Афганистан менен) бириккен суу, кара мунай, газ жана башка табигый ресурстардын маркетине чакырды. Борбордук Азия маданият жаатында жана ар кандай тармактарда, ошондой эле, кылымдар бою келе жаткан бир дини менен, Жибек-Жолунун босогосунда Афганистан дагы бул калкы жыш маркети менен экономикалык жана акча жаатында байланышта.

Экономисттердин назары боюнча, Борбор Азия менен Туштук Азия мамлекеттеринин ортосундагы транзиттик байланыштардын Афганистан же Кытай аркалу өнүгүсү мүмкүн. Бул аймактагы өлкөлөр, өздөрүнүн экономикалык кызыкчылыктарын биргелешип саясий мамилелери аркылуу орнотушат. Пакистан Орто Азия өлкөлөрүнө Кытай аркылуу чыгууга аракеттенет, бунун себеби болсо эгер Афганистан аркылуу Орто Азия өлкөлөрүнө транзиттик жол ачылганда, Индия жана Иран мамлекеттери дагы соода жолуну табышат. Анткени, бул соода жолу Борбор Азияны Туштук Азия менен байланыштырып, деңизге жол ачууга мүмкүнчүлүк түзөт. Эгер Афганистандын түндүк аймагы менен «Хейратан, Ширханбандар жана Акина» аркылуу Иранга транзиттик жол ишке ашса, (2014 жылын декабьр айында Кытай, Кыргызстан, Тажикстан, Афганистан жана Иран өкмөттөрү өкүлдөрү тарабынан темир жолу боюнча кол кайылышты,) бул жол деңиз мейкиндигине чыгуу максатта, эң кыска жол болуп эсептелинет[5] , ошондуктан транзиттик жолго кызыккан мамлекеттердин арасында, Афганистандагы стабилдуулукту чындоочу жана өрнөтүүчү себеп болуп келет.

Акыркы учурда Кыргызстан жана Иран мамлекеттери өлкө арасындагы экономикалык катнашууну жана транзиттик тейлоону өрнөтүү жана өнүктүрүү жолдорун издеп келишүүдө.[6] Аймактык өлкөлөрүнүн темир жол сызыгына байланушуусу “Улуу Жибек Жолу” кайра ишке кирүүсү болуп, деңиз мейкиндигине чыгууга шарт түзөт, анткени бул кадам өзгөчө мааниге ээ. КРнын өкмөтү, бул аймактын демилгесин изилдөөгө жана келечекте КР дагы темир жол куруу процессти бүтүрүүсүнө аракетиенип жатат. Жогоруда айтылып өткөн өлкөлөрдүн арасында, темир жолун өрнөтүү жана аны кошуу, КРга деңизге жол ачуусуна жана өзүнүн элдик товарларын дүйнөлүк соода сатык жайларга экспорт кылуусуна жардам берет.[7]

Жакынкы аралыкта Кыргызстан жана Тажикистандан Афганистанга жана Афганистан аркылуу Пакистанга электр жарыгын өткөрүүсү (CASA-1000 проекти саякту) аймактык кызматташтыктын башталышынан улам ишке ашат. Мындан кийинки кадам, Тажикистан жана Индия ортосундагы келишимдин негизинде транзиттик соода жолун куруу болуп саналат, бул келишимге 12-июнда 2011- жылы кол коюлган. Пакистан бул жол аркылуу Орто Азия соода сатык жайларына жете алат.[8]

Тышкы саясат жана экономикалык осуу жаатындагы муктаждык, аймактык өлкөлөрдүн бири бирине жакындоого алып келет урган маселелерден болуп саналат. Мисал алып караганда (Афганистан портко жана кара алтынга муктаж. Индия, Пакистан жана Иран өлкөлөрү болса Афганистан аркылуу өзлөрүнө ылайык соода-сатык жайды Орто Азыя өлкөлөрүнө табып, өздөрүнүн товарларын сатып жана кара алтынга болгон муктаждыгын керектүү өлчөмдө канааттандыргысы келет. бул өлкөлөрдүн бири-бирине болгон көз карандуулугу жана өз муктаждыктарын камсыз кылуусу, жокко чыгарууга мүмкүн эмес болгон маселелерден болуп саналат.

“Ава” кабар агенттигинин” Иснага “болгон шилтемеси аркылуу билдируусу, “Орто Азия Таймз“ газетасында, Иран жана Индия мамлекеттери Тегеранда өткөн өлкө башчыларынын Боштондук кыймылынын 16- отурумунда Чобхор портундагы соода сатык, транзит жана инвестициялоо үчүн мекемелерди куруу жана кызматташтыкты өнүктүрүү жана кеңейтүү маселелери талкууга алынды. Бул үч өлкөнүн географиялык жайгашуусу уч жааттык соода сатык мамилелерде эң маанилүү фактор болуп саналат. Ушул жылдын Май айында, Анвар Ал-Хак Ахади, Афганистандын соода жана ондуруш экс министри жана Абдуль Фадль Захрвани, Ирандын Кабулдагы элчиси эки өлкөнүн экономикалык катнаштарын өнүктүрүү боюнча келишимге кол коюшту. Бул келишимде эки тараптын назарындагы эң негизги маселе Ирандын түштүк чыгышындагы Чобхор порту болду.

10 жыл мурун Индия мамлекети Чобхор портунун өнүгүүсү учун Иран мамлекети менен биргелешип иштешкен. Индиялык кемелерди порттун аймагында токтотуусу жана аларга өздөрүнүн товарларын жүктөөсү Афганистан жана Орто Азия мамлекеттеринин максаттары болуп саналат. Индияга, Чобхор порту менен өзүнүн Орто Азия мамлекеттери менен болгон пайдалуу соодасына жана бул аймакта жүк ташуусуна Иран жана Афганистан себеп болот. Иран, Индия жана афганистан мамлекеттери 2003- жылы өздөрүнүн эң биринчи Чобхор портунун өнүгүүсү боюнча келишимге кол коюшту. Бул келишимдин негизинде Иран, Афганистан чегине чейин Чобхор жолун курса, Индия болсо бул жолду Афганистан Кандагар -Херат магистралдын жанында жайгашкан Заранж - Дел Ором го чейин улантып кете турган болду. Бул тартипте Чобхор порту Кабул жана башка тундук аймактар менен байланышат. Бүгүнкү күндө бул жолдор колдонууга даяр жана мындан тышкары Чобхор порту Индиянын эң негизги жук ташуучу транзиттик борборго айлануусу Афганистандын жана Орто Азия мамлекеттеринин максаты болуп саналат, жана ушул жолдор даяр болуусу зарыл. Чобхор порту Индия Океанынын жы-

луу суу жана Оман булунундагы эң маанилүү порту болуп эсептелет. Ушул себептен улам жыл бою Орто Азияга жүк ташый алат.

Пакистан өлкөсү НАТОнун Афганистанга жүк ташуу жолун тосмологу менен, бул жол Орто Азия аркылуу ачык болуп турат. Орто Азия мамлекеттери НАТОнун товарларынын өздөрүнүн территориясынан Афганистанга өткөрүү үчүн өздөрүнүн базаларын ижарага беришип ташып атат. Буга карабастан, Иран Афганистан жана Индия мамлекеттери ар бири Америка менен ар кандай жана ар түрдүү мамилелерди түзүшүп, натыйжада өлкөлөрдүн географиялык жайгашуусу алардын экономикалык жактан тагдырын бир кылып атат. Тилекке каршы, Пакистандын бул кызматташтыкка болгон максаттарына коркунуч келтирет. Пакистан Иран демилгеси менен атаандашып, Чобхор жана Гуводор портторун Кытайдын жардамы менен өнүктүрүүдө көңүл бурушу керек. Тарыхта, Ош шаары соода- сатык өзөгү болу менен бирге Орто Азиянын Кытай менен Индияга каридору болуп эсептелген.[9]

Улуу Жибек Жолу, дүйнөдө эң узун соода- сатык жолу болуп, азыркы учурда аймакта эң манилүү жана модерн проект болуп эсептенет. Афганистан бул жолдун ортосунда жайгашкан. Бул жолдун өзгөчөлүктөрү:

Биринчиден, Улуу Жибек Жолу Кытай менен Рома ортосунда бир соода- сатык жолу; азыркы учурда болсо Кытай менен Батыштын ортосундагы мамилесин ташууда. Экинчиден, Улуу Жибек Жолу бир соода-сатык көпүрөсү болуп, Орто Азия, Түштүк Азия жана Батыш Азияны өзүнө камтыйт. Үчүнчүдөн, Улуу Жибек Жолу жалгызгына экономика жактан эмес; балким, элдердин арасында маданий мамилелердин түзүлүшү жактан өзүнчө маанилүү болууда. Төртүнчүдөн, кылымдар боюнча элдердин ортак эстелиги болуп, Жибек Жолунун симболу- бул "төө" жана Жибек Жолунун атын Бейжинг, Бишкек, Кабул, Стамбул, Душанбе, Ташкент, Ашкабат, Техран жана бардык чоң жана кичи шаарлардан тапса болот.[10]

Пакистандын тышкы саясатындагы эң негизги маселеси, анын башкаларга да таасир эткен Индия менен болгон атаандаштыктан улам келип чыгат. Пакистан, Түштүк Азия өлкөлөрүнүн Иран аркылуу Борбор Азияга чыгууну каалабайт. Ошол үчүн дагы Афганистан аркылуу Орто Азия өлкөлөрүнө ачылган жолду террористтерден колдоп , кооптуу болушуна аракеттенет.[11]

Өзбекистан - Мазар Шариф темир жол келишимине 2003-жылдын 8 декабрында Афганистан жана Өзбекистан тышкы иштер министрлери кол коюшуп, бул проект 2012-жылы ишке ашкан.[12] Афганистан, Орто Азия мамлекеттеринин Түндүк Азия мамлекеттерине транзиттик жактан байланыш үчүн, Иран мамлекетин Пакистанга алтернативдуу жол катары деңиз мейкиндигине чыгууга пайдаланса болот, анткени Пакистан ушул жаатта Афганистанга кооптуу оорчулуктарды келтирүү менен тосук болууда.

Афганистандын тышкы иштер министрлигинин өкүлү, Афганистандын Иран аркылуу жүк ташуусуна болгон даярдыгы тууралуу жолугушууда катышуучулардын алдында, Афганистан – Иран аркылуу өткөн транзиттик жол комитети жеңилдиктерди камсыз кылып келе жатканын кошумчалады жана бул комитет Борбор Азияга же бүгүнкү күндө иштеп жаткан Иран-Афганистан комитетине кошулса болоорун белгилеп кетти.

Бүгүнкү Афганистан, коопсуздук, транзиттик, айрыкча жаңы өкмөттүн түзүлүшү менен- 14 жыл мурунку Афганистан эмес, бүгүнкү күндө 12 порт менен коңшу жана аймактык өлкөлөргө транзиттик жана бизнес жактан ачык. Кыргызстандын экономисттеринин айтымында: "Афганистан өлкөсү азыркы мүмкүнчүлүгү менен Орто Азия өлкөлөрүн кызматташтыкка чакырып атат. Эгер да Афганистанда жол коопсуздугу жакшырак болсо, бул биз Орто Азия мемлекеттеринин Афганистан аркылуу Түштүк Азия өлкөлөрүнө жана Ысык деңизге өткөрүүгө колдоо алат. Бирок, Афганистанда коопсуздук жана инфраструктура маселелерине кандай даражада жооп бере алат, ийне-жибине чейин толук билүү зарыл. [13]

Дүйнөлүк банктын акыркы доклады боюнча инвестиция тартууда, экономикалык өнөктөш уюмунун мүчө өлкөлөрүнөн кийинки баскычта Орто Азия мамлекеттери каралган. Жакынкы арада инвестициянын нефть тармагына болгон жакшыртылган түрүн Орто Азия мамлекттеринин жана башка өлкөлөрдүн көңүл чордонун бурууга максат койууда. Бирок, аймактын экономикалык биримдиги, аймакта болуп жаткан саясий атаандаштыктын себебинен улам, жабыр тартып жатат. (Афганистан- Пакистан, Индия, Иран жана Сууди Арабия менен; Борбордук Азия өлкөлөрү болсо – Россия, Кытай жана чек ара келишпестик менен). Коопсуздук жана инфраструктура маселелери келечектеги Борбор Азия менен Афганистандын карым катнаштарына таасирин тийгизет. Айта кетчү нерсе, келечекте Борбордук Азия менен Түндүк Азия мамлекеттеринин ортосундагы транзиттик проектисинин натыйжасында- экономикалык мааниге ээ боло турган Афганистан, Орто Азия өлкөлөрү үчүн Кытайдан кем эмес деңгээлде болот.[14]

Орто Азия өлкөлөрүнүн деңиз жолу менен Афганистан аркылуу Иран, же Пакистанга түзмө-түз жол тапса, Россия менен Кытайга болгон ыктыяждык азыраак болор эле. Россия Федеративдүү өлкөсү Афганистан, Иран, Пакистандын Орто Азия мамлекеттери менен өз ара тарыхый, диний жана маданий окшоштуктарын жана аймакта боло турган коопсуздук маселелерди эске алуу менен мындай көрүнүштү жактыра бербейт, жана Россия, Казакстан, Тажикистан жана Кыргызстан кирген "Бажы биримдигинин" акыркы экономикалык проекти каралууда, бир нече айдан кийин ишке кирет, Орто Азия мамлекеттеринин экономика жана соода кирешелери Россияга келип такалат деген божомдор бар. "Шанхай кызматташтыгынын" алкагында, Кытай Орто Азия мамлекеттеринин экономикалык ресурстарын жана "Улуу Жибек Жолунун" пайдасын өз өлкөсүнүн пайдасына каратууну көздөйт.

Жыйынтыктап айтканда, 2001-жылы Афган эли согуш жана кагылышуу болуп өткөн жеринде баш көтөрүп жана 14 жылдык аракет менен азыркы абалда Афганистан өзүнүн элине жана эл аралык коомго ишенич жаратып келет. Афган эли жалаң гана тынчтык жана стабилдүүлүк, экономикалык жактан кедейчиликти азайта алат жана экономика кайрадан жандануга жетет деп ишенип келишет. Афганистан коопсуздук, өкмөт башкарууу жана экономикалык өнүгүү жаатындагы инвестициялар эл аралык коом менен биргелешип иштегенде гана, Афганистан өз бутуна тура алат.

Афганистандын XXI кылым тышкы саясаты: "Аймакташтыруу жана ааламдаштыруунун негизинде, 40 жыл мурункудай (ич-согушсуз), тынчтыкта жүргүзүлүп келет. Эл аралык терроризм, наркотрафик, уюшкан кылмыштуулук, алсыздуулук жана дүйнөнүн ар кайсы аймактарындагы бийликтин жоктугу, жада

калса “Талибан доорундагы Афганистан” жана башкалар – коопсуздуктун дүйнөгө болгон эң негизги коркунучу болуп саналат. Аймактагы өлкөлөрдүн тышкы саясаттары-бул чакырыктарга туруктуулук берүүсү зарыл.

Афганистан тарыхтан бери дүйнөнүн негизги назарында болуп келет. Бүгүнкү мезгилде, Афганистан дүйнө боюнча бир нече себеп менен стратегиялык курчоого айланган: **Биринчиден**, Афганистандагы эң чоң жана күчтүү дүйнөлүк терроризмге туруктуу боло ала турган мейкиндик болуп эсептелет жана дүйнөлүк терроризмге карата тосмо болуп келет. **Экинчиден**, Афганистандын стратегиялык аймакта жайгашуусу өтө маанилүү. Көптөгөн келечектеги атандашуулардын борбору дал ушул аймак болуп саналат. **Үчүнчүдөн**, дүйнөнүн жарымына жакын эл ушул аймакта жашайт, анткени Афганистан эң чоң экономика мейкиндиги болот, “XXI кылымда эң көп экономикалык суроо талап ушул аймакта пайда болот. Дүйнөлүк стратегиялык эң көп энергиянын запасы, демек мунай зат Орто Азия жана Орто Чыгышта жайгашкан.

Дүйнөлүк саясатта үчүнчү ааламдагы өлкөлөрдү, өзгөчө мусулмандарды жана “XXI кылымдын гидроэкономикалык саясатын” унутта калтыруусун эске алуубуз зарыл. Ташкендик тарыхчынын ою боюнча: “тарыхта, биздин географиялык жайгашуубуз, ким болгонубуздан (өзгөчөлүктөрүбүздөн) маанилүү болуп келген”.[15] Жалпысынан айтканда, Борбор Азия жана Афганистан өкмөттөрү, эл аралык бирикменин колдоосу менен бул өлкөлөр өз ара биргелешкен (CASA-1000 проекти сыяктуу) эки тараптуу жана жогорку деңгээлиндеги сүйлөшүүлөрдү өткөрүп келишет. Бул демилгелер, жалпысынан алганда электр кубаттуулугу жана инфраструктура маселелеринин натыйжасында негизделишген. Ушуга байланыштуу, карым-катнаштардын жогорку деңгээлде өсүп чыгуусуна ишенбестик чыгып келет, бул ишенбестиктин себеби, Афганистандын келечектеги коопсуздугунда.[16]

Адабияттар

1. “Афганистан жана Дүйнө жамаасы”, Афганистан тышкы иштер министирлиги, Кабул- 2010.
2. Афганистан Ислам Ресбубликасынын Соода- сатык Министирлиги, http://moci.gov.af/fa/page/8604, 15.12.2014.
3. “Афганистан менен Орто Азия мамлекеттеринин диалогу”, Кабул-2013.
4. Исаев К., Сейитбаев Б., “Саясий элита: коомдугу бедели, социологиясы”, - Б., 2014.
5. Иран Ислам Р. Бишкектеги Элчилиги, Кыргыз Кабар, 26.04.2014 .
6. Галитски, Полуских, Которучу: Метра Н., “Ош Тарыхы”, Б., 1987.
7. “Материалы международной конференции совместно с развитием и процветанием стран вдоль Великого шелкового пути”, г. Бишкек, 28 ноября-2014, стр. 196, 197.
8. “Орто Азия жана Афганистан; Чашм Андазхаий тахавул дар равабет ойанда”, http://www.betaja.org, 15.02.2014.
9. Параг Ханна, “Yeni Dunya Duzeni”, Пегасус, Стамбул-2011.
10. “Транспорт жана Логистика”, Семинар, Бишкек- 18-20 декабрь 2014
11. Садаий Амрика-Ашна, http://www.darivoa.com/content/afghanistan-railway-between-china-and-iran/2561338.html?utm_medium=twitter&utm_source=twitterfeed, 16.12.2014.
12. http://www.kabar.kg/tur/economics/full/9387, Bishkek-29.01.2015.
13. Чабахар порту, Индия- Афганистан жана Иран өлкөлөрүнүн пайдалык биримдиги, http://www.avapress.com/vdcc4sq0.2bq4i8laa2.html, Садаий Афган, 04.09.2012.

Р. Эргашев,
БГУ им К.Карасаева

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ КОМПОНЕНТЫ ИМИДЖА ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА

Значимость невербального компонента в структуре имиджа в целом отмечают множество зарубежных и российских ученых. Внимание к невербальному компоненту объясняется, не только его важностью на стадии формирования имиджа, но и возможностью его эффективного использования для достижения поставленных политических целей.

В широком смысле «невербальная коммуникация» практически отождествляется с понятием «невербальное поведение» и означает обусловленную систему взаимодействия, в структуре которой преобладают непроизвольные, неосознаваемые комплексы движений, выражающие личностную неповторимость человека.

Имидж политика – это прежде всего образ, сформированный в сознании людей. Должно пройти немалое количество времени, чтобы этот образ приобрел характер стереотипа и превратился в устойчивое знание. Поэтому роль невербального компонента особенно значима на начальных этапах формирования имиджа, а именно первого впечатления (оно является очень сильным) у аудитории о данном политическом деятеле. Однако роль невербального компонента имиджа только этим не исчерпывается, он активно используется и в дальнейшем построении имиджа.

Рассматривая структуры имиджа политика, предложенные разными авторами, обратили внимание на то, что в одних случаях этот компонент назван визуальным, другие авторы называют его невербальным, есть случаи, когда в структуре представлены оба этих компонента. Считаем, это возможным, поскольку и в том и в другом случае речь идет о том, что не связано с речью, о различных внешних проявлениях личности. Когда говорим о визуальном компоненте, то имеем в виду канал восприятия внешних проявлений имиджа, он принадлежит аудитории, то есть тем, кто видит. А невербальный компонент – это канал воздействия, причем неречевого, он относится непосредственно к носителю имиджа. Поэтому в данной работе также

рассматриваем эти компоненты как равнозначные, но предпочтение отдается невербальному, так как именно он, на наш взгляд, является структурным элементом имиджа политического деятеля.

Выделим еще некоторые значимые функции невербального компонента в процессе коммуникации:

- презентация «Я» личности или маскировка;
- диагностика актуальных психических состояний индивида;
- идентификация партнеров по общению;
- отражение характера и динамики взаимоотношений партнеров;
- регуляция пространственных и временных параметров взаимодействия;
- поддержание оптимального уровня психологической близости;
- уточнение, понимание, изменение вербального сообщения;
- контроль состояния, его нейтрализация или создание социально-значимого эффективного отношения, разрядка, регуляция общения [7, 13].

Как пишет Е.В.Змановская, психологические исследования показывают, что публичный образ конкретного человека складывается преимущественно из невербальных сигналов. Внешний вид человека, его движения, тембр голоса, мимика – все это наряду с другими неречевыми характеристиками формирует имидж [5, 35].

Особенность невербального языка состоит в том, что его появление обусловлено импульсами человеческого подсознания, и человек, не владеющий методикой контроля своих невербальных средств выражения, не может подделать эти импульсы, что позволяет доверять этому языку больше, чем обычному, вербальному каналу общения. Считается, что подделывать или копировать жесты и другие невербальные знаки практически невозможно, поскольку в течение длительного времени нельзя контролировать всю их совокупность и одновременно еще и произносимые слова. Поль Сопер замечает: «Используйте в процессе речи жесты. Речь без жестов настораживает слушателей, оставляет осадок предубеждения и недоверия» [6, 59].

Д.В. Ольшанский считает, что в практике имиджмейкинга требования, предъявляемые к имиджу политика, во многом схожи с требованиями, предъявляемыми к имиджу телевизионного ведущего. Здесь же автор приводит противоположную своей точку зрения О.А. Феофанова. Последний считает, что политическая философия является одним из самых необходимых элементов имиджа. Так как политическое образование, которое избиратели приобретают в ходе предвыборных кампаний, приводит к тому, что они становятся все более взыскательными. Их уже не просто обмануть пустыми обещаниями, и лишь некоторых можно убедить придуманной внешностью. Д.В. Ольшанский, признавая справедливость этих слов, все-таки замечает, что внешние черты имиджа продолжают оставаться весьма существенными. Такова человеческая психология, что именно внешнее воспринимается в первую очередь – до политических программ и политической философии доходят далеко не все. А имидж политика должен быть массовым [4, 215].

Невербальный компонент проще для восприятия. Нет необходимости детально разбираться в тонкостях политической жизни. В случае активного использования невербального компонента политик попадает в доступный для нас всех контекст. Подобная визуализация приближает политика, снимает с него ореол недоступности и за облачности. Есть также и отдаляющие характеристики. Все зависит от того, с какой целью те или иные визуальные характеристики используются.

Говоря о визуальном компоненте имиджа, можно привести слова Николо Макиавелли, которого можно назвать первым политическим имиджмейкером: «Внешность часто оказывает чрезмерное влияние на сущность» [8, 25-26].

Одним из важнейших психологических моментов имиджмейкинга является проблема первого впечатления, которое производит на людей политический деятель, а также проблема составления людьми некоего собственного мнения о политике по его фотографиям в газетах или журналах, на плакатах, по телевизионному изображению. В социальной психологии установлено, что именно первые секунды внешнего восприятия другого человека формируют общее позитивное или негативное отношение к нему.

Гринберг Т.Э. говорит о внешнем компоненте, когда описывает коммуникативные стратегии продвижения имиджа политика. Одной из таких коммуникативных стратегий автор называет перевод имиджевых характеристик в визуальные образы [3, 27-30]. Визуальное воплощение имиджа будет выражаться в решении внешнего облика, создании портретных и иных фотографий для материалов политической рекламы, фотоматериалов для печатных СМИ, разработке телевизионного образа политика. Используемый визуальный образ может представить не только внешний, но и внутренний облик человека: может проиллюстрировать его отношения с семьей, сторонниками, оппонентами, наиболее выгодные факты биографии, результаты деятельности, выражение интересов избирателей и.т.д.

Однако было бы неверно сводить восприятие имиджа только лишь к внешнему виду. Привлекательная внешность далеко не всегда способна заслонить другие человеческие качества, но ее роль в оценке политика его аудиторией весьма значительна. Внешность, как обязательная составляющая имиджа, позволяет выразить индивидуальность, жизненные цели и ценности, представления о чести, мужественности, власти, демонстрировать или, наоборот, скрывать черты характера. Это своеобразные знаки, символы, отражающие определенные смыслы.

Для узнаваемости образа политического деятеля - имиджевая символика имеет первостепенное значение. Смысл символов зачастую не осознается, но моментально воспринимается на уровне интуиции. Чем устойчивее связь символа с имиджем политика, тем более эффективно и ненавязчиво его можно использовать. Чем больше символов будет содержать в себе образ политического деятеля, тем устойчивее будет восприниматься аудиторией это образование, но тем сложнее будет изменить его.

Карьера политического деятеля, его взлеты и падения, успехи и поражения являются совокупным результатом многих факторов. И одно из ведущих мест среди них принадлежит невербальному поведению. Общеизвестно, какой мощью, мобилизующим воздействием обладает слово. Но в жизни политика нередки ситуации, когда поступки бывают красноречивее всяких слов.

Что касается терминов «невербальная» и «экстралингвистическая» коммуникация, то второе понятие, означая практически то же, что и первое, характеризует все формы невербального поведения человека

не вообще, а в процессе речевого общения. Ряд работ по невербальной коммуникации посвящен информационно-коммуникационным свойствам кинесике, то есть выразительных движений - мимике, жестам, пантомимике [1]. Кинесические аспекты невербального поведения, сопровождающие общение, проанализированы в книге А. А. Леонтьева «Психология общения». Он различает четыре вида невербальных компонента общения:

- Значимых для говорящего;
- Значимых для реципиента;
- Значимых для корректировки заключительной - фазы общения;
- Не значимых для общения[2, 89];

Таким образом, как показывает термин «невербальная коммуникация», понятие это можно определить как систему неязыковых форм и средств передачи информации.

Невербальное поведение политика во все времена привлекало к себе в обществе пристальное внимание. Источники такого интереса в самой сущности невербального поведения как одного из компонентов харизмы, в специфике коммуникативной деятельности политика, в особенностях ментальности народа, реципиента. Отсюда перед создателями политического имиджа встает задача подбора такого методического комплекса инструментов формирования и совершенствования экспрессивного аппарата политика, применение которого позволило бы максимально реализовать стратегию политического лидера.

За рубежом, в странах с давней демократической традицией, в отличие от России, исследование этой проблемы имеет под собой солидную базу. Однако и в России за последнее десятилетие в этом направлении достигнут значительный прогресс. И в целом современный теоретический и методологический уровень изучения проблемы невербальной коммуникации, где невербальное поведение рассматривается в качестве предмета анализа, предоставляет широкие возможности как для теоретического осмысления, так и для практического использования имеющихся разработок.

С начала 70-х гг. для изучения невербального поведения стали применяться строгие методы оценки, проверки, статистического анализа. В это же время формируются основные направления исследований: развитие невербальных средств общения, выражение эмоций в мимике, жестах, пантомимике, характера личности на основе интерпретации невербального поведения; невербальные компоненты взаимодействия и коммуникации, культурные характеристики невербального поведения. Круг невербальных средств общения гораздо шире, чем круг элементов, входящих в собственно структуру невербального поведения личности. Поэтому невербальное поведение по праву рассматривается как индивидуальная форма использования средств общения.

М.Снайдер вводит понятие «самомониторинг» для обозначения индивидуальных различий в том, как люди управляют процессом самопрезентации в социально-политических ситуациях и контролируют его. Исследователь выделяет три составлящих, на которые ориентируются люди для построения самопрезентации: образ другого, образ «Я» и образ ситуации. Люди с высоким уровнем самомониторинга, будучи заинтересованными в ситуационном соответствии поведения, более чувствительны к экспрессивному поведению и самопрезентации своих партнеров, к их эмоциональным переживаниям, что дает им возможность успешно планировать свое поведение, придавать ему четкость и адекватность. Более того, это позволяет быстро справиться с разнообразием социальных ролей, с мастерством и легкостью выбрать соответствующую маску. Все это представляется важным в связи с публичностью профессии - политик.

Литература

1. Лабунская В. А. «Невербальное поведение», -Р-на-Д, 1999.- с. 67.

2. Леонтьев А. А. «Психология общения», - М., 1997 .- с. 89.

3. Назаров М.М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализ и практика исследований. -М., 2000.- с.27-30.

4. Ольшанский Д.В. Основы политической психологии. - Екатеринбург 2001.- с. 215-

5. Ромашкина Р.Ф. Формирование и функционирование имиджа политического лидера. -М., 2000.-с. 35.

6. Эм Е.А. Значение невербальных средств общения в различных сферах жизнедеятельности человека // Международный журнал экспериментального образования. - 2010. - № 9. - С. 159.

7. Юрьев А.И. Введение в политическую психологию. [Текст]/ А.И.Юрьев.- СПб.: Изд.СПбГУ, 1992.-с.13.

8. Шелекасова Н.П. Бессознательные аспекты имиджа политического лидера// Полис, 2000. № 4.- с. 25-26.

Мухаммед Исмаил Каюмогли,
К. Карасаев атындагы БГУ

КЫРГЫЗ ЖАНА АФГАН РЕСПУБЛИКАЛАРЫНЫН КЫЗМАТТАШТЫГЫНДА ИЛИМ-БИЛИМ ЖАНА МАДАНИЙ КАРЫМ-КАТНАШТАРДЫН РОЛУ

Бул макалада эл аралык мамилелердин кыйындаганын бошоңдотуу жана эки дос жана бир тууган Афганистан жана Кыргызстан өлкөлөрүнүн ортосундагы мамилелерге ишенич жаратуу, диалогтун зарылдыгы, эки өлкө ортосундагы маданий карым – катнаштар жана байланыштарды күчөтүү, эки өлкө мамилесиндеги көйгөйлөрдү изилдеп чыгууга аракет жасалат.

Чындыгында, Афган жана Кыргыз элдеринин маданият, тарых жана цивилизация жааттарындагы жалпы кызыкчылыктары XXI кылымда эки өлкөнүн дипломатиялык мамилелеринде негизги фактор болуп саналып келет. Эки өлкөнүн түрдүү тармактагы мүмкүнчүлүктөрдү эске алуу менен бирге, билим алуу, илим жана адабият чөйрөсүндө биргелешип иш алып барууга аракет жасалып келет

Илгертеден бери Кыргызстан жана Афганистан элдеринде байыркы диний, тарыхый, маданий мамилелер жана ар кандай каада - салттары бар болчу жана бул элдердин бири - бирине болгон мамилелери жакшы болчу. Кыргызстан жана Афганистан ортосундагы мамиледеги маданий факторлорду күчөтүш үчүн, төмөнкү элементтерди белгилей кетсе болсок:

I. Кыргызстанга Афгандык окуучулардын келиши жана билим алышдары: Эски Советтер Союзу убагында, Афганистан 10 жылдай анын союзниги болуп турган учурда жаш Афгандар СССРге, ошондой эле Кыргызстанга билим алууга, семинар, курстарга катышууга келип турушчу. Азыр алардын көбү мамлекеттик органдарда иштешет, Афганистанда ич-согуш болгондуктан айрымдары Бишкекте калып өз үйбүлөлөрү менен жашашат.

Кыргызстанда билим алган Афгандардын балдары Афганистанга кайтып ар түрдүү мекемелерде жана уюмдарда иштешет. Афганистан эли 30 жылдай жарандык согуштардын барымтасында болуп келди. Көптөгөн мектептер бузулуп, натыйжасында жаштар окуудан ажырап калган. Өзгөчө, талибандер убагында кыздардын 100 пайызы билим алуу мүмкүнчүлүгүнөн четтелди. Талибан режими кулагандан кийин бардык аял жана эркектерге мектеп жана университеттердин эшиги ачылды. 2001. Жылдан кийин Афганистан калкы чет өлкөргө барып билим алууга көп аракет кылышты. Чет өлкөдө окууга мүмкүнчүлүктөргө гана ээ болбостон, башка мамлекеттер менен мамилелерин өнүктүрүүгө да өбөлгө түзүштү жана чет өлкөлөрдөн тажрибаларга ээ болун өз өлкөлөрүнө кайтып пайдалуу болудо. Афган студенттеринин өз каражаттары менен Кыргызстанга келиши жана университеттер менен мамилелерди түзүшү, расмий структуралардын эмес, студенттердин өзүлөрүнүн аракеттери болгон. Бунун себеби болсо, Афган калкы артык согуш калабастан илим-билим аалуу менен ыйгылыкка жетүү каалайт.

Негизинен алар төмөнкү ЖОЖдон билим алган жана аяыр дагы алышып турат:

- Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети;
- К. Карасаев атындагы Бишкек Гуманитардык Университети;
- Кыргыз-Түрк «Манас» университети;
- Жалал-Абад шаарындагы Экономика жана Ишмердүүлүк Университетине караштуу Эл аралык Кыргыз-Түрк Институту;
- Эл аралык «Ататүрк-Алатоо» университети;
- И.К. Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы;
- Борбордук Азиядагы Америка университети;
- ЭККУ нун Бишкектеги Академиясы;
- Ош Мамлекеттик университети;
- Жалал-Абад Мамлекеттик университети;
- Кыргызстан Эл аралык университети;
- Кыргызстан Эл аралык университетинин Жалал-Абаддагы филиалы.

Бүгүнгү күндө Кыргызстандын ЖОЖда, 200га жакын Афган студеттери бакалавр, магестратура жана аспирантура даражаларында илим-билим алып жатат.

Белгилей кетүүчү нерсе, жогоруда көрсөтүлгөн университеттер Афганистан жана Кыргызстан элдеринин достук мамилелерин түшүнүү менен афган жарандарын окууга кабыл алышат. Өзгөчө маанилүү нерсе университеттердин окутуучулары Афган студенттердин билим берүүдө жана Афганистанга кадрларды даярдоодо чоң күч жумшашат.

Афганистан Ислам Республикасынын Бишкектеги элчилигинин 2011-жылы жаңыдан ачылып жаткан мезгилде, студенттер жогорку окуу жайларга тапшырышып, элчилик тараптан алар менен Нооруз жана улуттук майрамдарды белгилөө сыяктуу маданий иш-чаралар жаатында мамиле түзүлгөн жана ошону менен бирге университеттердин менен жардамлашып, китептердин бет ачаарларында, афган улуттук кийим - кечектеринде жана ыр ырдоодо көп тараптуу кызматташтыктар ишке ашкан.

Афганистандын экс-президенти Хамид Карзай 2010- жылы Стамбулда Кыргыз Республикасынын убактылуу өткөөл мезгилдеги Президенти Роза Отунбаева менен жолугушуда жаш афгандардын инженерия жана техникалык кесипке ээ болуга көмөк көрсөтүшүн сураган.

Ошондой эле, 17- февраль 2014- жылы Кыргыз Республикасынын Тышкы Иштер Министри Э.Б.Абдылдаевдин Афганистанга болгон расмий иш сапарында, Афганистандын экс-президенти Хамид Карзай жана Тышкы иштер министри Зарар Ахмад Османи менен болгон жолугушууда афгандык студенттердин Кыргызстанда билим алуусу жана профессионалдуу кадрларды даярдоо маселелерин талкуулашты. Афганистан студенттери эки өлкө арасында билим берүү тармагында байланыштардын кеңейишини каалашат.

Бишкектеги Афганистан Ислам Республикасынын элчилиги Жогорку окуу жайлардын жетекчилери менен байланыштарды түзүп, Афганистандык студенттерге окуу төлөмү үчүн жеңилдетүүлөрдү берүү боюнча сүйлөшүлөр жүрүп жатат. Мисалы, 2012- жылы АУЦА Афганистандын студенттерине окуу төлөмү үчүн 50 % арзандатуу кылган. Элчилик, билим берүү жаатында бул тармактагы келишимдерге кол коюу максатында Кыргыз Республикасы өкмөтү менен расмий түрдө суйлөшүүлөрдө көздөп келет.

Гранттардын жана билим алуунун маанилүүлүгү, Афганистандын кошкон салымы болуп келет, анткени, биз коңшу мамлекеттерденбиз. Жакшыбы же жаманбы, бирок биз баардыгыбыз аймактагы өнүгүүгө пайда келтире алабыз же алышыбыз керек. Демек, аймактан же Афганистандан келген студенттер жалгыз гана бакалавр же магистр максаттарын көздөшпөстөн, балким, бири - биринин маданий, экономикалык, менеджмент жана коомдук өзгөчөлүктөрү менен таанышып калышаар. Дал ушул билим гранттары региондогу өнүгүү, интеграциялоо жана бирге жашоочулукка пайда алып келишээрине узак мөөнөттүү үмүт бар.

Кыргызстан, бул кооз жана жакшы өлкө, мага ар тараптан кызыктуу болчу, бул өлкөдөгү өзүмдүн бакалавр, магистр жана эң акырында, аспирантык академиялык даражага жетип, билим алуум ыңгайлуу болуп атат. Кыргызстан аймактардагы өлкөлөрдүн студенттеринин билим алуу өлкөсү болуп, Бишкек шаарын болсо «маданият үйүнө» айландырды десе болот.

- Кыргызстанга билим алуу максатын көздөп келгенимди жана бул жактагы өз башыман өткөргөн кээ бир окуяларды айтып өткүм келет: Кыргызстанда 2007-жылы Жалал-Абад шаарындагы "Экономика жана ишкердик университетинде" билим алуу убагы да келип калган элем. Жалал–Абадта 6 жыл жашап, группадаштарым менен айылдар жана облустарды көздөй сапар алчубуз. Ар бир кыргыз жараны менен таанышсам да, улам кайталап сурашчу, сен афгансыңбы дешип? Мен, ооба дечүм. Айткан соң, алардын өндөрү өзгөрүп кетчү. Бирок, азыр ойлосом, ал мезгилде алгачкы Жалал - Абадка барган афган, мен болсом керек деп.

Адаттагыдай, бир күнү шаардын базарына бардым. Ал жакта мээлей жана кышкы кийим саткан бир кыргыз эжеге жоолугуп калдым. Ошол убакта кыргыз тилин жаңыдан үйрөнүп жатсам да, ал эжеге мындай дедим: "Эже, бул мээлейдин баасы канча?"; " 30 сом" - деп жооп берип, кайра менден Тажикистандан келдиңби деп сурады, сүйлөгөнүң тажиктердей экен деп айтты. Мен, жок дедим. Мен Афганистандан келдим дедим. Афганистан деген атты угуп, кичине ойлонуп, арткараак жылып, сен эмне, мени күндүз эле коркутайын дединби? Мен болсо, жоок, эже, эмнеге сизди коркутмак элем, дедим. Ал эже мага, айылда эгер бирөөнү коркуткубуз келсе, афган келатат деп айтабыз деди...

Бул абал мага, Афганистанда төрөлүп СССР согушу жүрүп жаткан кезден да, катууараак тийди. Атдан кийин Афганистанда ички согуш арасында бой жетип, Кыргызстанга билимимди улантуу максатында келгем...

Андан кийин сатуучу эже менин паспортуму көрүп, чын эле афган экенимди билген соң, менден кечирим сурап, "мен телевизордон же кабарлардан көргөн афгандар, сендей эмес болушчу, бул үчүн мени кечир" деди. Биз бир нече мүнөт сүйлөшкөн соң журөктөр акарды.

Бул окуя аркылуу, мен бир нерсени айткым келет. Кыргызстанга келээримен мурда, атам жана кээ бир адамдар мени бул окуу сапарымдан кайтаралы дешти, СССР өлкөлөргө барбасын деп. Же ал сатуучу эжени мага болгон мамилесин коруп, мунун негизги себеби, Орто Азия мамлекеттеринин саясаты, СССРдин саясатына таандык болгонуна нааразылык жана кейиштүү окуялар болуп эсептелет. Афганистан Орто Азия мамлекеттери менен миңдеген жылдар бою Жибек жолунда мамиле түзүп келгендиги Бишкек шаарындагы "Тарых Музейинда" калган, а бирок СССРдин саясаты Афганистанды парда артында калтырып, бизди манкуртка айлантырган.

Башка тараптан карап көрсөк, бул айым же ар бир башка кыргыз жараны, Афганистан деген ысымды укканда эле кейиштүү окуяларды эскерет, бул да жанагы терс таасирдүү саясаттын негизинен чыгып жатат, анткени, биз 80 жыл бою бөлүнүп жашап келгенбиз.

Ошондой эле Памирде жашаган кыргыздар, СССРдын кол салууларынан улам оор абалда болушкан. XX кылымдын башында, орустар Орто Азия мамлекеттерин басып алышып, бул жердеги адамдарды аябай кыйнап, өлтүрүшкөн. Эгер кээ бир адамдар өзүнүн улутун, элин, тарыхын колдошсо, аларга ар кандай аттарды коюп, мисалы "басмачы" дешкен. Чындыгында, кыргыздар басмачы болушкан эмес, тескерисинче, орустар басмачы болушкан жана Борбор Азияны басып алышкан болчу. Өзү басмачы деген сөз, өзүнкү болбогон башка бир элди же мамлекетти басып алуу дегенди билдирет. Борбор Азия эли эч качан Москваны басып алышкан эмес эле. Тескерисинче, орустар Борбор Азияны басып алып, бул жерлердин ээлерин басмачы деп аташкан.

- Афганистан Ислам Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин орун басары жетектеген 11 мүчөлүү афган делегациясы, 2013 жылдын 16-20 декабрда Кыргызстанга келип кетишти. Афган делегациясы Кыргыз өкмөтүнүн Билим берүү жана маданият министрлиги менен биргелешип тажрыйба алмашуу жана мектепке чейинки билим берүү системасын өнүктүрүү багыттарында иштешишти, айтылып өткөн система алгачкы жолу Борбор Азияда Кыргызстанда ишке ашкан, Кыргызстан мектепке чейинки билим берүү системаны закондуу түрдө кабыл алган.

Бул иш сапар Ага Хан фондунун алкагында билим берүү системасын коргоо жана кыз өспүрүмдөрдү окутуу программасынын бир бөлүгү болду жана дал ушул программа, Афганистанда Канада өкмөтү менен биргелешип, кыз өспүрүмдөргө билим жана тарбия берүү системаны өнүктүрүү жаатында иш жүргүзөт. Афганистандын бир нече аймактарындагы өспүрүм кыздар үчүн жеткиликтүү билим алуу жана окуу мүмкүнчүлүктөрүн жакшыртуу процесси, стабилдүү түрдө иш жүзүнө ашып келет. Өнүктүрүү программанын негизинде кыздардын мектепке даяр болууларынын көбөйүшү, дүйнөлүк деңгээлде бул программа Афганистандагы окучууларга орчундуу таасир тийгизип, жетишкен жетишкендиктеринин көрсөткүчү болуп саналат. Бул делегациянын келүүсү аймак өлкөлөрү менен бир мезгилде өздөрүнүн тажрыйбаларын бири - бирине бөлүшүүнүн жана үйрөнүүнүн негизинде өтүп жатат. Улуу урматту Ага Хандын өнүгүү түйүнүнүн дүйнөлүк дипломатиялык диний өкүлү, Кыргыз Республикасына жана Афганистан Ислам Республикасына карата сөз сүйлөдү: "Билим берүү жана тарбия, өзгөчө алгачкы окуу мезгилинде үй-бүлөлөргө, коом жана өкмөттөргө, инвестициялоого көмөк көрсөтүүдө, экономиканын өсүшүнө, узак мөөнөттүү стабилдүүлүккө жана Борбор Азиянын өркүндөшүнө өтө маанилүү деп эсептелет. Борбор Азия – региондук сүйлөшүүлөргө жана билим, тарбия жана кызмат багытындагы кызматташтыкта кеңири оңтойлуу аймак болуп саналат.

II. 2014 жылдын декабрь айында Афганистандын Улуттук Биримдик Өкмөтүнүн аткаруучу башчысы, доктор Абдуллах Абдуллах, Казахстанда өткөн ШКУнун 12 - чи премьер - министрлеринин отурумунда экономикалык жана маданий карым -катнаштарга басым жасоо жөнүндө сөз сүйлөдү. Бул иш сапарда Абдуллах Абдуллах, Кыргызстандын премьер - министрлери, Жоомарт Оторбаев менен жолугушунда, эки өлкөнүн жалпы маселелери жөнүндө талкуулоо жүргүзүштү.

Кыргызстандын премьер - министри эки өлкөнүн мамилелеринин өсүшүндөгү оң таасирдүү процессти белгилеп, Кыргыз Республикасынын Афганистандагы элчилигинин ачылуу аземин жана Кыргызстандын тышкы иштер министри Кабулга расмий иш сапары менен барып, ал жакта Кыргызстан жана Афганистан ортосундагы бир нече келишимдерге кол койгонун, маанилүү деп эсептеди жана бул кадамды кызматташтыктын өнүгүүсүнүн көрсөткүчү катары белгилей кетти. Ж. Оторбаевдин сөзүнөн: "Кыргызстан эки тараптык Бишкек - Кабул мамилелерин жакшыртууга жумшалган проекттерди толугу менен колдойт жана бул

мамилелердин мындан ары да өркүндөөсүн каалайт, бул пландар, Кыргызстан тараптан Кабулдагы элчиликте айтылып кеткен болчу жана азыр да белгиленип жатат."

Доктор Абдуллах аталган жолугушууда өзүнүн кыргыз коллегасын Афганистанга келип конок болуп кетүүсүн суранып, мындай деди: "Афган адистеринин Кыргыз Республикасындагы ар кандай жогорку окуу жайларында окуп жатышкандыктары, баалуу жана маанилүү иш."

Аймактык өлкөлөр кылымдар бою Жибек жолу аттуу ылайыктуу мейкиндикте ынак коңшулук мамилелердин негизинде жашап келишкен. Тилекке каршы, трансрегионалдык күчтүү мамлекеттердин саясаттары аркылуу, бул мамлекет парда артында кала берди.

Афганистан, 2001-жылы жаңы бийлик системасынын түзүлүшүнөн кийин, Борбор Азия мамлекеттери арасындагы өзүнүн түндүк кошуналары менен сүйлөшүүлөрдү өткөрүүгө аракет жасаган.

2013-жылдын 19-декабрда Кабулда, Афганистандын демилгеси менен Борбор Азиянын Туркменистан, Өзбекстан, Тажикистан, Кыргызстан жана Казахстан мамлекеттеринен келишкен элчилер жана ошондой эле 30дан ашуун өлкөлөрдүн коопсуздук жана маданий чоң уюмдардын өкүлдөрүнүн катышуулары менен сүйлөшүүлөр" 2 күн бою Афганистандын стратегиялык изилдөөлөр институту тарабынан Кабул шаарында өткөрүлдү.

Бул конференциянын катышуучулары, Борбор Азия өлкөлөрүнүн Афганистан менен болгон мамилелерин жана маданий байланыштарын, аймактык өлкөлөрдүн интеграциялоо процессинде маанилүү деп эсептешти.

Афганистандын улуттук стратегиялык изилдөөлөр институтунун башчысы, Давуд Мурадиян айтты: "Үстүбүздөгү жылда, бул конференциянын өтүшү күндүн кышкы турушун белгилөө майрамына туш болуп калгандыгы, бизди кубандырат. Бул майрамды миңдеген жылдар бою региондогу калктар майрамдап келишкен, аталган майрам, нурдун караңгылыкка каршы жеңүүсүн жана жаңы жашоонун башталышын билдирет, дал ушул мүмкүнчүлүк ар кандай маселелердин чечилишине көмөк болот деген үмүттөбүз, бирок биз маселелердин кээ бир түрлөрү менен күрөшүп келебиз."

Маданий байланыштардын окшоштугу, Афганистан жана Борбор Азияда тынчтыкты орнотуу маселеси жана жогорку өлкөлөрдүн милдеттерин талкуулоо, аталган отурумдун эң маанилүү бөлүктөрүнөн болду. Кыргызстандын Афганистандагы элчиси, Авазбек Абдуразаковтун сөзүнөн: "Кыргызстан Афганистанды согуштан кийинки жөнгө салуу көп тараптуу эл аралык стратегиясын колдойт. Элбетде бүгүнкү өтө манилүү айтылып өтлгөн сөздөрдө Кыргыз өкмөт жана калкына жеткизем".

Адистердин айтуусу боюнча, Афганистан Орто Азия жана Түштүк Азия мамлекеттери ортосунда көпүрө сымал болушу жана келечекте, өзүнүн ички маселелерин чечүү максатында, бул өлкөлөр менен болгон мамилелери аркылуу экономикалык борборго айлана алат.

Жыйынтыктап айтканда өлкөдөгү илимий жана маданий байланыштардын өнүгүүсүн эске алуу менен бирге, маданий дипломатияга да көбүрөөк көңүл буруу керек. Мишель Фуконун айтымында: "Бүгүнкү күндө адам - бул дискурстун натыйжасынан пайда болгон зат"; "Дискурс, билимди жана бийликти бири - бирине жеткире алат". Диалог - бул дипломатиянын маңызы жана максатка умтулган кадам сыяктуу ага көңүл буруш керек. Сүйлөшүүлөрдүн жоктугу активдүү дипломатияны пассивдүү дипломатияга айлантат.

Кыргызстан жана Афганистандын карым - катнаштарынын закондун негизинде түзүлүшү, өздөрүнүн илгерки тарыхында катылат. Аймактык өлкөлөрдүн ынтымактуулугу бейпилдикте, бирге жашоочулукта жана региондук интеграциялоо процессинде чоң роль ойнойт. Келечекте, "маданий жумалыгын" өткөрүү процесси, эки өлкө тараптан тең олуттуу түрдө каралышы керек.

Тилекке жараша, бүгүнкү күндө аалымдардын жана устаттардын сабак берүүлөрү, маданий жана достук коомдорунун түзүлүшү, афган окуучуларынын Кыргызстандагы окуу жайларына өтүүлөрү, искусство жана маданий концерттердин өтүшү – бул эки өлкөнүн мүмкүнчүлүктөрү, кызматташтыкка ылайыктуу сфера болуп саналат.

Адабияттар

1. Абдулметин К., "Кайда жашабайлы жүрөгүбүз дайыма Кыргызстан деп согот", 17-декабря 2014 (http://kyrgyzkabar.kg/news/11554)

2. Афганистан ИРнын тышкы иштер министирлиги // Илмий сторый" журналы, Кабул-2012.

3. Афганистандын стратегиялык изилдөөлөр институту, "Афганистан менен Борбор Азиянын мамлекеттеринен сүйлөшүүлөр", Кабул, 2013, (http://www.tolonews.com/fa/afghanistan/13153-conference-convenes-south-asia-to-talk-afghanistan).

4. Бишкек шаарындагы Афганистан Ислам Республикасынын элчилиги, 2014.

5. Седдик Р. Т., "Вахан- (Памир): Жазира аарами дар мийан бахр хушунат ва жанг", Най, 2010, (http://www.kotiposti.net/msaleha/nai_8/sh_10/p_%206.html).

6. "Кыргыз бутагы" коомдук фонддунун статистикалык изилдөөсүнүн памир сапарынан берген маалыматы, Бишкек-2011.

7. "Кыргызстан өлкөсүнүн таануу", (http://www.traxtorchi.ir/plugins/forum/forum_viewtopic.php?13361.11) 06.04.2010

8. Турал Б., Жаманкулова А., "Рахманкул хан жана анын мезгили". – Б., 2013.

У. Эгизбаев,
БГУ им К. Карасаева

ОСНОВНЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ОПРЕДЕЛЕНИИ РОЛИ И ФУНКЦИЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ

Наиболее наглядно природа и роль политической партии в общественной и политической системе проявляются через ее функции.Никколо Макиавелли хотя и считал, что образование партий это зло, а безнаказанность зла порождает во всех стремление разделяться на партии, все же оценивал их по–своему полезными, поскольку граждане, «умудренные пагубным опытом других» (подразумевалось: тех, кто испытал порожденные партиями вражду и раздоры), «научились бы сохранять единство»[1].

В XIX столетии партии в основном укрепили свое положение в политической системе, став важным механизмом представительства интересов общества. В то же время начавшийся с первой четверти столетия процесс формирования массовых, в основном социалистических, партий обозначил ряд качественно новых тенденций, обусловивших, в частности, изменение ведущих типов партий и их роли в политическом процессе различных стран и позволивших говорить о втором этапе партогенеза. Так, Роберт Михельс, Макс Вебер, Моисей Острогорский увидели зарождавшиеся в лоне социалистических партий тенденции к нарастанию роли партийного аппарата в ущерб рядовому членству, к бюрократизации партийных объединений, все возрастающему господству партийных лидеров и элит.

Михельс в книге «Политические партии. Социологическое исследование олигархических тенденций современной демократии» писал, что чем больше расширяется и развивается официальный аппарат партии, тем больше вытесняется из нее демократия, заменяемая всесилием исполнительных органов. Причины отрыва партийного руководства от рядовых членов партии он видел в технической неспособности управлением большой массой людей, а также несменяемости руководителей, в их закоренелом негативном отношении к рядовым членам[2].

Подтверждая этот тезис, Острогорский указывал на то, что основная часть членов партии становится объектом манипулирования со стороны партийной элиты. Под их влиянием партии пытались вырвать из рук парламента законодательную функцию, подавить спонтанное выражение политически информированных групп, разрушить либеральную демократию. Поэтому, считал он, на место партий с жесткой организацией «должны быть поставлены свободные общественные ассоциации, движения, ставящие перед собой более конкретные и выполнимые задачи разного рода, причем участие в одной из них не должно исключать участие в другой, так, чтобы два человека, оказавшиеся противниками по одному вопросу, стали затем союзниками по другому[3]».

Помимо нарастающей бюрократизации партий ученые отметили и то, что в связи с встраиванием партий в избирательные процессы их идейные принципы, которые ранее привлекали рядовых граждан и стимулировали их членство, стали препятствием для завоевания партийной элитой электоральной поддержки. Поэтому идеология постепенно приносилась в жертву голому прагматизму, успеху на выборах. Партийные лидеры больше ориентировались на завоевание массовой поддержки, опасаясь отождествления их партии с определенным классом и соответствующей идеологической доктриной. Партии превращались в ассоциации «хватай всех», беря на себя функцию выражения интересов большинства нации.

Усиление централизации и прагматизации деятельности партий, с точки зрения М. Вебера, позволяло рассматривать их как объединения, члены которых пытаются добиться власти для своих лидеров, способных в дальнейшем обеспечить «духовные или материальные преимущества» для их «активного членства»[4].

Наряду с оценками представителей романо–германской школы в науке в то время сформировались и другие теоретические позиции. Так, марксисты, делавшие упор на классовых основаниях возникновения партий, возвестили о возникновении коммунистических партий (партий «нового типа»), обладавших способностью возглавить политическое движение прогрессивных классов и выступить в роли ведущей и направляющей преобразовательной силы. В противоположность такому пониманию сторонники рыночной теории представляли партии в роли «свободного игрока» на политической сцене, способного «вступать в сделки» в интересах «политической игры» и потому не обладавшего никакими «своими», в том числе классовыми, позициями.

Американский политолог Сэнфорд Д. Хорвит оценивает партии как уникальный политический институт, который выполняет ряд взаимосвязанных функций, имеющих важнейшее значение для процесса демократического управления:

– участие и победа на выборах для получения определенной степени контроля над органами государственной власти;

– отражение и формулирование потребностей общества;

– выдвижение политических альтернатив;

– проверка политических качеств и обучение лидеров, которые в будущем займут свое место в управлении государством.

Насколько успешно партия исполняет свое политическое предназначение в обществе, зависит не только от нее самой, но и от целого ряда «внешних» по отношению к ней факторов – действует ли партия в условиях президентской или парламентской республики, унитарного или федеративного устройства, а так же от специфики электорального законодательства. Эти и другие обстоятельства предъявляют свои особые требования к организационному строению, повседневной деятельности и к стратегическому планированию партии (программе, предвыборной платформе и т.д.)[5].

Законодательство каждой страны особым образом регулирует роль и статус политических партий. Так, например, основной закон ФРГ закреплял за партиями функцию сотрудничества для формирования политической воли народа, а так же принимал закон о государственном и общественном финансировании партий[6].

В итальянской конституции записано, что партии обязаны вносить свой вклад в «определение национальной политики» (ст. 49)[7].

Во Франции правые партии зарегистрированы по закону об ассоциациях 1901 года. Левые же не имеют особого юридического оформления и организуют свою работу в соответствии со ст. 4 конституции республики, гласящей, что партии и политические объединения соревнуются за электорат, свободно образуются и осуществляют свою деятельность, но обязаны уважать принципы национального суверенитета и демократии. Разумеется, судебная власть в любой момент вправе пресечь отклонения от столь широко сформулированных конституционных требований[8].

Современный этап партогенеза свидетельствует о том, что партии стали одним из основных элементов организации политического порядка и функционирования публичной власти. По мере развития парламентских, конституционных основ буржуазной государственности, партии укрепляли свой политический и правовой статус.

После второй мировой войны в конституциях разных стран появились соответствующие статьи, а в 70–х годах сложилось достаточное, развернутое законодательство, регламентирующее их деятельность. Поощряя плюрализм политической жизни, партии стабилизировали систему власти, основанную на устойчивом представительстве интересов граждан. Таким образом, в данное время партии представляют собой такой институт власти, без которого не могут осуществляться выборы как основной механизм формирования государственности, легальное завоевание различными слоями населения ведущих политических позиций.

Так, по мнению В. Богатырева, – в политической системе общества политические партии выполняют следующие основные функции:

1. Определяют политическую цель. Разрабатывая идеологию и программы, партии стремятся определить стратегии и убедить граждан в возможности альтернативных или иных действий.

2. Выражают общественные интересы. Выражать интересы могут и группы, однако лишь партии сводят их воедино в такой форме, которая оказывает непосредственное влияние на решения центральных государственных органов.

3. Мобилизуют и социализируют граждан. Создают долгосрочную социальную и идейно–психологическую основу партийной деятельности. Формируют соответствующее общественное мнение, используя для этих целей СМИ.

4. Формируют правящую элиту, местные органы власти, вначале теневой,а затем и реальный состав правительства, других органов центральной власти; обеспечивают связь между правительственными органами власти и обществом; формируют вместе с другими политическими инстанциями механизм государственного и общественного управления; обеспечивают стабильность правительственных структур и механизмов[9].

В то же время, в зависимости от природы того или иного общества, той или иной страны, характера и уровня развития политической системы, политические партии могут выполнять и другие функции. Особенно в государствах с федеративным устройством политические партии выполняют функцию национального объединения.

В странах мира партии играют весьма не однозначные роли. Так, в стабильных демократических государствах, кроме органической встроенности их в механизмы государственной власти, деятельность партий сочетается с активностью множества участников избирательного процесса, причем не только интересов различных групп, СМИ, но и успешно конкурирующих с ними независимых кандидатов. Взаимоотношения населения с властью стали более непосредственными, сильнее ориентированными на индивидуальные позиции граждан. Как писал Сэмюэл Хантингтон, чем быстрее росла «приверженность американцев своим политическим убеждениям», тем равнодушнее относились они к групповым формам выражения своих политических интересов[10].

Вместе с тем многие партии, привыкнув к роли постоянного звена в процессе принятия государственных решений, зачастую стали усматривать свою главную цель в борьбе против правительства, а не в завоевании электората. В этом смысле, по мнению немецкого теоретика Клауса фон Бойме, партии, усилив свою роль в отборе политических элит, в определенной степени утратили влияние на политическую социализацию граждан. Весьма ощутимой тенденцией во многих западных демократиях стало и снижение партийной идентификации. Поэтому, укрепив демократические ценности в политической жизни своих стран, партии кое–где начинают «уходить в тень», повышая шансы менее формализованных и гибких посредников в отношениях между населением и властью. В самих партиях эти веяния времени стимулируют тенденции децентрализации и усиления роли местных организаций, ослабления требований к партийной дисциплине, расширения связей с разнообразными неформальными объединениями граждан, различными структурами гражданского общества.

В то же время в странах, переживающих этап модернизации, получили развитие иные тенденции в эволюции партийных институтов. В частности, в посттоталитарных государствах, переживших период жестких идеологических требований к членству в правящих партиях, сохранилось существенное неприятие партийного членства. Это мешает полноценному использованию партийных институтов для возвращения людей в политическую жизнь. Правда, борьба за выбор направления общественного развития, поиск консолидирующих социум ценностей порождают мощные источники формирования новых политических партий.

При этом во вновь образующихся партиях сосуществуют тенденции к превращению их как в идеологически нейтральные организации, рассчитанные на максимально широкую социальную поддержку, так и в объединения с жесткими идейными требованиями к своим членам, централизованной организацией управления и авторитарной ролью лидеров. Отличительной чертой развития партий в этих странах является и перманентное изменение у многих из них идейной ориентации, радикализации их политических требований, тесная связь с группами давления, а в некоторых случаях даже с криминальными структурами.

Таким образом, в данное время партии представляют собой такой институт власти, без которого не

могут осуществляться выборы как основной механизм формирования государственности, легальное завоевание различными слоями населения ведущих политических позиций.

Литература

1. Макиавелли Н.Государь.-М.,1982.С.152.
2. Михельс Р.Социология политической партии в условиях демократии.-Анталогия мировой политической мысли.-Т.2.-М.,1997.С.73.
3. Острогорский М.Я. Демократия и политические партии.-М.,1997.С.94.
4. Вебер М.Избранные сочинения.-М.,1990.С.50.
5. Мельвиль А.Ю. Политология.-М.,2008.С.271.
6. Основной Закон Федеративной Республики Германия от 23 мая 1949 г.
7. Конституции зарубежных государств /Сост. проф. Маклаков В.В. - 4-е изд., перераб. и доп. - М., 2003. – С.65.
8. Конституции государств Европейского Союза / Под ред. Окунькова Л. А. — М., 1997. — С. 665-682.
9. Богатырев В. Место и роль политических партий в кыргызском обществе. - Б., 2006. - С. 14.
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций.-М.,1994.С.92.

Choong Y. Lee
Kelce College of Business
Pittsburg State University
Pittsburg, KS 66762
Gulzat Maichinova
Bishkek Humanities University
Bishkek, Kyrgyz Republic

STRATEGIC DEVELOPMENT OF KYRGYZSTAN THROUGH YOUTH DEVELOPMENT PROGRAMS

INTRODUCTION

Since their independence from the Former Soviet Union, virtually all Central Asian countries have faced complex socio-economic challenges in their transition from a command to a market economy. As a consequence, social instability has increased to the level of serious threat to political stability and national security. Particularly, Kyrgyzstan has had people's revolutions twice since its independence. In those two Kyrgyz revolutions, even though all patriotic Kyrgyz people were parts of relatively peaceful demonstrations against dictators and their corrupt governments, young people who were teens and early twenties made the difference at the critical moments during those two revolutions.

As the Kyrgyz young people seize more socio-political power than ever in Kyrgyzstan, angry and frustrated young people in Kyrgyzstan will make lots of noise politically as well as socially. However, history tells us that radical movements, such as revolutions, are not the ultimate solutions in most times for building a healthy society or a prosperous nation. Revolution could sweep the past, but they could not promise a bright future automatically. Building a promising future needs well-developed plans, including youth development programs, by the knowledgeable and competent leadership with visions, and those plans should be carried out one by one in right ways. However, little attention has been paid to such programs in Kyrgyzstan. Therefore, Kyrgyzstan should establish well-focused youth development programs and implement them according to its national priority in strategic development of its country.

The objective of this paper is to identify what youth development programs/activities are needed for socio-economic development in Kyrgyzstan and how to establish such programs/activities effectively in the current situation, and to make some suggestions for successful operations of those programs in Kyrgyzstan. Those Programs/activities will encourage all the Kyrgyz youth to play constructive roles in building their country as a socio-economically well-respected country in the world soon.

THE CURRENT SITUATION OF KYRGYZSTAN AND YOUTH DEVELOPMENT PROGRAMS

In Kyrgyzstan, almost 68% of the population still lives under the poverty limit in 2012 up from 62% in 2006, and about 60% of the children suffer from chronic to acute malnutrition (USAID, 2010). The unemployment rate of the young generation under 30 years old in Kyrgyzstan is so high with an estimated figure of 35% in 2012, and young women with their children are the ones who have suffered the most from deprivations subsequent to those two revolutions in the last decade. Impoverished youth

are particularly vulnerable, which makes them an easy target for a variety of subversive and religious propaganda. For many young businessmen who are the most successful Kyrgyz entrepreneurs, their access to resources is socially restricted and even discouraged by the nation-wide corrupt systems.

More importantly, most young people think that there is no hope in their country. Most of well-educated young people, who tend to be moderate politically, have left Kyrgyzstan for a better life abroad. Most young people from poor families, who are usually radical politically, become angry easily, and are a main source of social instability. So, developing youth programs/activities for the Kyrgyz youth is urgently needed for strategic development of economy in Kyrgyzstan. In 2010, a research project conducted by Lee (C.Y. Lee 2010) uncovered the lack of youth programs and activities even though there have been strong demands of such programs for all aged youth nation-wide in Kyrgyzstan.

Youth development programs prepare young people to meet the challenges of adolescence and adulthood through a structured, progressive series of activities and experiences which help them obtain social, emotional, ethical, physical, and cognitive competencies for their future. They address the broader developmental assets all children and youth need for their well-being and better life in the future, such as caring relationships, safe places and activities, mental and physical health, marketable skills, and opportunities for service and civic participation. Rather than only seeking to stop young people from engaging in risky behaviors, positive youth development, in addition, aims to mobilize societies and communities to create positive goals and outcomes for all youth.

Most of youth development programs usually work on three levels: helping individual youth build these four characteristics; ensuring that there is at least one caring, consistent adult in each young person's life; and developing a sense of security in the lives of all young people. So, youth development services should provide guidance and support; safe places to live, learn and play; and a variety of opportunities that will contribute to the healthy development of young people. Youth development programs should be designed to meet the human development needs of youth and to build a set of core assets and competencies needed to participate successfully in adolescent and adult life. Finally youth development programs must assist young people in developing competencies that will enable them to grow, develop their skills and become healthy, responsible and caring youth and adults. Even though there have been some progress in establishing youth development programs in Kyrgyzstan in the last decade, Kyrgyz needs more programs to serve youth especially in rural areas. Also, Kyrgyzstan should find how to establish and manage such programs more effectively and efficiently.

Youth development organizations are nonprofit youth-serving organizations with a major emphasis on providing youth development programs. Youth-serving organizations are organizations with a primary focus on providing youth development, health and fitness, educational, substance abuse prevention, child welfare, child protective, psychological, parenting, vocational and training, teen pregnancy, rehabilitative, or residential services to youth. Unfortunately there are few youth-serving organizations in Kyrgyzstan. So, the Kyrgyz governments should provide more supports with necessary resources to establish more youth-serving organizations as a part of strategic development of the nation.

KOREA AS A MODEL COUNTRY FOR STRATEGIC DEVELOPMENT THROUGH YOUTH DEVELOPMENT

Human resource is one of the most important infrastructures for socio-economic development in any country. However, it is more critical for developing countries to build youth development programs for a self-sustainable economy as an important part of national HRD (Human Resource Development) programs.

An excellent example for this case is Korea. Korea was one of the poorest countries in the world until the 1960s. It had no resources at all – virtually no natural resources with a minimum level of human resources. According to the data, the GDP per capita in Korea was less than $100 in 1962 while it was about $220 in Thailand and about $200 in the Philippines. Many countries in Africa had a better economy than Korea with a higher GNP per capita in 1962. Furthermore, in 1970, a UN report about the Korean economy said that even though Korea and Ghana were almost identical in terms of economy, Korea seemed to have no future while Ghana would have a bright future in terms of economy. Actually these two countries had almost the same amount of GDP per capita, the same level of HDI, the same structure of economy, and the same amount of international trade, etc. until that time.

Today everybody knows that the UN report mentioned above is wrong. The actual outcomes of these two countries' economies today is completely opposite of what was predicted by the UN report. The Korean GDP per capita was about $28,000 in 2012, while Ghana is still one of the poorest countries with a GDP per capita less than $2,000. More importantly, the Korean economy today is regarded as one of the most dynamic and competitive in the world. Many experts wonder how Korea could become one of the first countries to recover from the current global financial crisis. The answer is simple and obvious: Korea's human resources are extremely competent based on its well-developed educational system, including many excellent youth development programs. With highly developed human resource, Korea has been able to develop highly competitive technology-based industries even though it has little natural resources.

The most important decision Korea made at the beginning of its economic development process was to develop its nationwide HRD programs immediately as its top priority when Korea was so poor. Most of those programs were for youth development. Korea has established a well-sequenced educational system for developing the human resources needed for its sustainable development. The Korean government established: (1) vocational training programs; (2) technical high schools; (3) science high schools for talented students; (4) national higher educational institutions specialized in engineering, sciences, and technology with advanced graduate programs in addition to its well-designed national athletic programs for youth.

At the beginning of its sustainable development, Korea decided to develop a well-designed educational system that focused on developing each individual person's competence from his/her early age according to personal interest and talent. Even though Korea was a

very poor country during that time, it invested its financial resources in the creation of specialized high schools, colleges, and universities for training technicians and craftsmen and educating engineers and scientists for the future, unlike other developing countries. Also, Korea has established one of the most effective national scholarship programs for young scholars, engineers and scientists to go abroad for their higher degree education and training at world-class institutions and research centers. This was one of the most significant decisions the Korean leaders made in the early stages of the economic development process.

The following youth development programs suggested to Kyrgyzstan are selected based on Kyrgyz's priority as well as lots of valuable lessons learned from youth development programs in Korea and other model countries.

YOUTH DEVELOPMENT PROGRAMS RECOMMENDED FOR STRATEGIC DEVELOPMENT IN KYRGYZSTAN

1. The "Manas" National Scholarship Program

This is the national scholarship program for outstanding talented youth in Kyrgyzstan to study abroad for their higher degrees. It recognizes national importance of educating its most talented youth at the best universities of the world, and thus enables them to acquire necessary knowledge, skills and experience to lead the country into its prosperous future. For the strategic development of Kyrgyzstan with sustainable growth, there is an acute need for cadres with advanced western education, and so, it is now necessary to send the most qualified youth to study at leading educational institutions in foreign countries.

The program is designed to train future leaders in natural sciences, technology, engineering, mathematical sciences, and other key fields for the strategic development of the Kyrgyz economy. Upon completion of their programs, scholarship recipients return to Kyrgyzstan to help advance the nation by their service of making contributions in their fields. Also, it is the national scholarship program to improve the national competitiveness mainly in the STEM (Sciences, Technology, Engineering, and Mathematical Sciences) areas for the sustainable development of Kyrgyzstan by supporting Kyrgyz youth to study abroad at world class educational institutions for their graduate degree programs in those areas.

The rigorous criteria for selection of the scholarship recipients and the highly competitive nature of the selection process assure that only the best students/ youth and young scholars, who represent Kyrgyzstan's most promising young leaders, are named "Manas" Scholars. There should be no discrimination at all during the entire process based on ethnic/tribal background, religion, gender, and geography. Students/youth as well as young scholars living in Kyrgyzstan who are exceptionally talented in their fields are all encouraged to apply for the scholarship regardless of their ethnic/tribal background, religion, gender, and geographical background.

2. National Human Resource Development Programs for Youth

Human resource is one of the most important infrastructures for socio-economic development in a country. It is more critical for developing countries to build national HRD programs for youth for a self-sustainable economy. Especially, for sustainable development, it is critical to help young generation develop its potential as human resource for the future. Developing such nationwide HRD programs for youth is one of the most urgent national agenda with the top priority for economic development. It includes the creation of vocational training programs, technical high schools, specialized science high schools, colleges and universities for training technicians and craftsmen and educating engineers and scientists. It will give the Kyrgyz youth lots of opportunities, jobs, eventually hope in the future.

Usually, developing countries do not have enough finance and face the common problem of a lack of financial resources. Under such conditions, it is more important and critical to set the right priority for many programs and projects especially in the early stages of economic development. Thus, the knowledgeable leader (or government) should select the areas or programs/projects the country needs to develop most urgently before all others in order to maximize the effects of the chain reaction that will follow, and concentrate his or her efforts to them with the allocation of scarce resources. This is the principle of "*selection and concentration*"!!

Generally the national economy, as well as its competitiveness for sustainable development, depends on the country's level of technological development, especially in engineering, the sciences, and high-tech areas. The level of technology determines the overall power and competitiveness of a nation and its economic development. So, for sustainable development, it is critical to develop technology in engineering, sciences, and high-tech areas through a well-sequenced education system. Consequently, a nation's economic development is a matter of human resources development in those areas.

3. National Athletic Programs for Youth

There are two categories of national athletic programs for youth: (A) ***Sports and Athletic Programs for Youth***; and (B) ***Elite Athletes Development Programs.*** The first one is the programs for all kids/children and students in Kyrgyzstan while the second one is the programs of identifying, selecting, training athletes who represent Kyrgyzstan in international sports event or competitions.

(A) Sports and Athletic Programs for Youth

There is a tremendous need for after-school care for children and youth. Far too many families are unable to find safe, quality programs for their children, and are forced instead to turn to makeshift arrangements or leave their children unsupervised. In Kyrgyzstan, lots of children are left without any programs/activities involvement every day in the hours after school. For some of these latch-key kids, the hours after school may be dangerous, children and youth are the most likely to try something bad for them, such as alcohol, tobacco and illegal drugs, and more likely to experiment with sex. All of these risks greatly increase for low-income children in urban communities as well as villages. For many other children, the afternoon hours are simply wasted; time spent watching television or doing nothing could be used instead to participate in positive activities or to connect with responsible adults. Research indicates that children who attend high quality after-school programs have better peer relations, emotional adjustment, conflict resolution skills, grades, and behavior in school than peers who are

not in after-school programs. Students who spend more hours every day in extracurricular activities are less likely to use drugs and less likely to become teen parents than students who do not participate.

Sports programs can also promote healthy development for youth. Examples abound of successful sports programs that build character, responsibility and leadership skills, help children and youth improve school performance, and nurture relationships with adult mentors. Many researchers found that participation in sports programs helps children and youth achieve better performance in their standardized tests and improve their academic skills overall; their enthusiasm for schoolwork is rivaled only by their ardor for sports programs.

(B) Elite Athletes Development Program

Virtually all countries from all over the world assemble their best athletes and send them to the Olympics and other international athletic competitions all year round. For many of those countries and their citizens, the simple fact that their athletes participate in those events offers them a sense of success, furthermore it gives their people some opportunities to feel the national unity and pride. However, for some other countries, success is not achieved unless their athletes reach the medal podium or get medals. Especially for developing countries, this is more important since they don't have lots of opportunities of showing their national pride. Such is the case with Kyrgyzstan. Kyrgyzstan needs all kinds of success in any international sports events for its national unity since one of the most serious challenge Kyrgyzstan faces is the problem of division of North and South spiritually, which hurts its national harmony and unity. After the second revolution in April 2010, this problem has showed that its national identification as one nation is in deep trouble and easily vulnerable. One of the most peacefully effective and efficient approaches to solve this nationally urgent problem is to make all people and citizens in Kyrgyzstan feel the national pride by showing them the outstanding performance in international athletic competitions and sports events. For this, developing elite athletes program is crucial in Kyrgyzstan. Obviously, developing elite athletes program usually takes a while with well-allocation of necessary resources as well as the government support.

The important element of the mission statement of such a national program should be the notion of sustained competitive excellence. It means that the ultimate goal of developing elite athletes program is winning medals at every Olympic, Paralympic, Asian Games and other similar major international sports events through the provision of the best resources to every athlete with the hope of building a pipeline of future athletes to continuously and consistently bring the success to Kyrgyzstan. This intention then flows through the organizational structure to each National Governing Body (NGB) and to the athletes themselves. It is at the NGB level where the foundation of sustained competitive excellence lies and where the creation of an athlete development system truly takes shape.

4. National Vocational Job Training Programs for Youth

The unemployment rate of the young generation under 30 years old in Kyrgyzstan is so high with an estimated figure of 35% in 2012, and young women with their children are the ones who have suffered the most from deprivations subsequent to those two revolutions in the last eight years. Impoverished youth are particularly vulnerable, which makes them an easy target for a variety of subversive and religious propaganda. More importantly, most young people think that there is no hope in their country because they don't have any jobs. They become angry against the government and society easily, and are a main source of social instability. So, developing vocational and job training programs for the youth is urgently needed for the social stability, which is very important for economic development in Kyrgyzstan.

Vocational education or vocational education and training (VET) prepares trainees for jobs that are based on manual or practical activities, traditionally non-academic, and totally related to a specific occupation, or vocation. It is sometimes referred to as technical education as the trainee directly develops expertise in a particular group of techniques or technology. Vocational education may be classified as teaching procedural knowledge. This can be contrasted with declarative knowledge, as used in education in a usually broader scientific field, which might concentrate on theory and abstract conceptual knowledge, characteristic of tertiary education. Vocational education can be at the secondary or post-secondary level and can interact with the apprenticeship system. Increasingly, vocational education can be recognized in terms of recognition of prior learning and partial academic credit towards tertiary education (e.g., at a university) as credit; however, it is rarely considered in its own form to fall under the traditional definition of higher education.

In Korea, vocational high schools typically offer programs in five fields: agriculture, technology/ engineering, commerce/business, maritime/fishery, and information technology. In principle, all students in the first year of high school (10th grade) follow a common national curriculum. In the second and third years (11th and 12th grades) students are offered courses relevant to their specialization. In some programs, students may participate in workplace training through co-operation between schools and local employers. The government is now piloting Vocational Meister Schools in which workplace training is an important part of the program. Although there are many private vocational high schools, the public schools are the backbone of the vocational education and job training in Korea. Private and public schools operate according to similar rules; for example, they charge the same fees for high school education, with an exemption for poorer families.

5. Computer and IT Skills Development Programs for Youth

This program will create enriched learning environments in which the appropriate use of technology affords opportunities for marginalized people, particularly youth. It envisions a world in which they are equipped with adequate tools and resources that prepare them to confidently compete for 21st century opportunities. It recognizes that technology is not going to solve the problems of these communities, but it is a tool that can be used to help bridge social and economic obstacles. To this effect, this program teaches participants first to recognize and speak out about what challenges exist in their community and then demonstrate how to research, document, and disseminate information about these challenges. During this process, technology is identified as an enabler, it is introduced.

This program's main theme is, *"Bridging the Digital Divide"*. This theme is made out of an aspiration to

empower people, in communities that we work in, to sit in the driver's seat of their development while accessing the networks, tools and information to make positive change. Poverty reduction is about developing people, their experiences and their potential. It is about capacity building, about acquiring life skills enabling them to become better educated and more productive.

For the successful outcomes, it is strongly recommended to have one of the most urgently needed national movements, "*A Computer to Every Kids in Kyrgyzstan*" with establishing an advanced wireless telecommunication network system. It is obvious that computer and information technologies (CIT) have become a significant factor in development, having a profound impact on the political, economic and social sectors in any country.

The proliferation of CIT presents both opportunities and challenges in terms of the social development and inclusion of youth. Young people often use the Internet to access entertainment and news sites and as a personal meeting space through chat programs. There is also an increased emphasis on using information and communication technologies in the context of global youth priorities, such as access to education, employment and poverty eradication. Yet questions remain as to whether information and communication technologies can empower young people and improve their lives or whether they are deepening the already existing inequalities and divisions in the world. The important concerns of a global «digital divide" apply as much to youth as to any other age group.

Although progress towards basic education regarding information and communication technology, beginning with computer literacy, has been made in Kyrgyzstan recently, the number of computer illiterate youth will continue to grow nationwide in Kyrgyzstan, and Kyrgyzstan, like many developing countries, is likely to fall short of necessary education regarding information and communication technology.

6. Youth Leadership Development Programs

Youth Leadership activities build skills relevant to young people's personal development, as well as their role within a group. On a personal level, youth who participate in these experiences gain insight into themselves. This helps them analyze their strengths and weaknesses and set personal and vocational goals. On a group level, youth develop the ability to work with others to create a shared vision and to draw on the talents, skills, and energy of others.

Today's youth are the leaders of tomorrow. Too many of the current problems in societies stem from youth education that is ill prepared to deal with present complexity. This is not just a matter of inadequate training in the realities of global change but a lack of human resourcefulness – youth living out of a field of awareness that limits their abilities to deal with their world. An interdependent vision of the whole is lacking. A new approach to leadership education and training for youth is urgently needed. The vision of a planetary civilization that offers equity, education, sufficiency, and the ability to live on this planet in a way that encourages the possible human and the possible world is essential to this approach.

Youth development is a process that prepares a young person to meet the challenges of adolescence and adulthood and achieve his or her full potential. Youth development is promoted through activities and experiences that help youth develop social, ethical, emotional, physical, and cognitive competencies. Youth leadership is part of the youth development process and supports the young person in developing: (a) the ability to analyze his or her own strengths and weaknesses, set personal and vocational goals, and have the self-esteem, confidence, motivation, and abilities to carry them out (including the ability to establish support networks in order to fully participate in community life and effect positive social change); and (b) the ability to guide or direct others on a course of action, influence the opinions and behaviors of others, and serve as a role model.

The youth of today need to develop leadership skills in order to enjoy greater success in their lives. Therefore, it is important there be programs that can help them cultivate their skills. By investigating successful programs and other relevant activities, the excellent customized programs fit into the situation in Kyrgyzstan should be developed.

SUMMARY AND CONCLUSION

It is important to understand that building a promising future for a society, a community or a nation is a long process of strategic development of many areas. Youth development is now accepted as an important area for building a promising future politically, culturally as well as socio-economically.

Youth development and economic development should work together to maximize the synergy effect for each other. Youth development programs should serve economic development and economic development should help develop more youth programs. Both youth development and economic development must be a nation-wide endeavor that should be initiated, planned, supported, and monitored by the governments, local communities and NGOs. Actually, they are very similar in nature because they both require a nationwide mobilization of all available means and resources with government supports as well as local communities' participation in the development process. At the same time, young people should play all important roles as future leaders, workforces, and followers in such a process. They should understand their roles and responsibilities as well as expectations from their communities and societies. They should be prepared to do right jobs in the process of strategic development of their country before they are called to do their assignments later.

Youth development programs help youth deal successfully with the challenges of adolescence and prepare them for the independence and responsibilities of being leaders, workers, and citizens, by attempting to help youth develop competencies. Most of youth development programs apply accepted theory and empirical evidence through interventions designed to help youth build personal resilience. A resilient individual has these attributes: (1) social competence; (2) problems-solving skills; (3) autonomy (sense of self-identity and an ability to act independently and to exert control over his or her environment); and (4) sense of purpose and of a future.

There will be lots of challenges and obstacles in youth development. Although there are many great youth development programs planned in the strategic development process, they can't be implemented all together at a time and can't be finished completely just

for overnight. It usually takes a while to see meaningful progress when they are implemented. Leaders of those programs should work diligently towards their goals with patience according to their well-designed plans.

In conclusion, building a promising future in Kyrgyzstan needs well-designed youth development programs as well as the knowledgeable and competent leaders with visions who could carry out all those programs as planned even when they face barriers and obstacles. Unfortunately so far little attention has been paid to such programs in Kyrgyzstan. Few Kyrgyz leaders know the importance of youth development programs in the strategic development process of Kyrgyzstan. It is now critical to establish those youth development programs suggested to Kyrgyzstan, support them by providing necessary resources, and implement them according to its national priority in the strategic development of Kyrgyzstan. In many ways, the success of strategic development of Kyrgyzstan will heavily depend on the success of those youth development programs.

REFERENCES

1. Adams, A.V. (2007). The Role of Youth Skills Development in the Transition to Work: A Global Review. The World Bank, Washington, D.C.

2. Ashton, D., Green, F., Sung, J., and James, D. (2002). "The Evolution of Education and Training Strategies in Singapore, Taiwan and S. Korea: A Development Model of Skill Formation", Journal of Education and Work 15 (1), 5-30.

3. Brody, G.H., McBride Murry, V., Gerrard, M., Gibbons, F.X., Molgaard, V., McNair, L. (2004). "The Strong African American Families Program: Translating Research into Prevention Programming", Child Development 75, 900-917.

4. Cook, T.D., Murphy, R.F., Hunt, H.D. (2000). "Comer's School Development Program in Chicago: A Theory-based Evaluation", American Educational Research Journal 37, 535-597.

5. Flay, B.R. (2000). "Approaches to Substance Use Prevention Utilizing School Curriculum Plus Social Environment Change", Addictive Behaviors 25, 861-885.

6. Flay, B.R., Allerd, C.G. (2003). "Long-term Effects of the Positive Action Program – A Comprehensive Positive Youth Development Program", American Journal of Health Behavior 27, S6-S21.

7. Fraser-Thomas, J. L., Cote J. and Deakin J. (2005). "Youth Sports Programs: An Avenue to Foster Positive Youth Development", Physical Education & Sport Pedagogy 10 (1), 19-40.

8. Godfrey, M (2003). Youth Employment Policy in Developing and Transition Countries – Prevention as well as Cure, The World Bank.

9. Greenburg, M.T., Kusche, C.A., Cook, E.T., Quamma, J.P. (1995). "Promoting Emotional Competence in School-aged Children: The Effects of the PATHS Curriculum", Development and Psychopathology 7, 117-136.

10. Lee, C.Y. (2010). Youth Development Programs for Strategic Development of Kyrgyzstan. The Report submitted to the Kyrgyz Ministry of Youth Affairs, Bishkek, Kyrgyz Republic.

11. Roth, J. L. and Brooks-Gunn, J. (2003). "Youth Development Programs: Risk, Prevention and Policy", Journal of Adolescent Health 32, 170-182.

12. Shek, Daniel TL (2006). "Adolescent Development Issues in Hong Kong: Relevance to Positive Youth Development Programs in Hong Kong", International Journal of Adolescent Medicine and Health 18 (3), 341-354.

13. Tinio, V. (2001). ICT in Education, United Nations Development Programme.

Arzykan Dhzanalieva, BHU

AMERICAN AND KYRGYZ WOMEN DURING WORLD WAR II

We came to this world later than our fathers,
We did not cross the bloody roads of the war.
I devote my song instead of flowers,
In memory of gone fathers and mothers.

World War II brought a devastating chaos to the people's lives in the United States and in Kyrgyzstan. If most of American and Kyrgyz women were at home as house-keepers before World War II, during World War II American women served in the armed services and achieved permanent status in the military, serving in agencies such as the army WAACS (Women's Auxiliary Army Corps) and WAVES (Women Accepted for Volunteer Emergency Service). When millions of citizens entered military service, The United States faced labor shortage. Well-known artist Norman Rockwell's famous "Rosie the Riveter" can characterize the life of most American Women in World War II. The government's propaganda was directed at housewives, women who were already employed as domestic servants, file clerks in the defense industry. In 1942 American women worked industries and the nation's factories were full of women working as riveters, welders, and drill-press operators. When men came from war, most of American women were out of job, and they were the last hired and first fired. (James A. Henretta & David Brody American Concise History, Chapter 26, p.78)The lives of three American women Eleanor Roosevelt, Katherine Blodgett and Ovetta Culp Hobby can serve as a sample to understand the personal contribution of American women to peace during World War II.

Eleanor Roosevelt (1884-1962)

Eleanor Roosevelt was a wife of the XXXII president of the United States of America. Being a first lady of America she served for improvement of social lives of her country-mates. Under the presidency of Franklin Roosevelt she met with people attending their job places of miners, workers, soldiers. Eleanor informed the president about the needs and demands of ordinary Americans. She organized special radio program and informed her people about what was going on in the country. She wrote

a daily newspaper column entitled "My day". Her column was popular and was published for many years. She visited families that lived in slums and rural farms. As a result of these visits, Americans got help. During World War II, Eleanor visited men serving in the military in Europe and South Pacific. She wants to help boost their moral. President Roosevelt was handicapped and it was hard for him to travel over the country. He could not visit the serving men in the army, the poor, the miners and farmers. Eleanor became his eyes and ears. Eleanor was one of the early fighters of equal rights. (Betty Ford First and Second Ladies) In 1945 Franklin Roosevelt became ill and died. Eleanor left the White House but she did not leave public life. For six years, from 1945 to 1952, she was a delegate to the United Nations. She was also a chairperson of the Human Rights Commission for the United Nations. She died at the age of 78, in 1962. For half a century, Eleanor Roosevelt had been everywhere with a helping heart and hand. (Betty Ford First and Second Ladies)

Katherine Blodgett (1898-1979)

An outstanding scientist of the United States America Katherine Blodgett was born in Schenectady New York. Blodgett graduated second in her class in 1917. Katherine Blodgett was admitted to Cambridge University where she worked with Sir Ernest Rutherford at the famous Cavendish Laboratory, publishing under her own name and becoming in 1926, the first woman Ph. D in physics from Cambridge.(Susan Ware Notable American Women, p.66) Katharine Blodgett is best known for her work on thin films, specifically for inventing "invisible" (non-reflective) glass. Her initial paper on the topic appeared in the journal of the American Chemical Society in 1934, and general Electric announced the process in 1938. Partly because she was the only woman researcher at General Electric, but mainly because of the myriad uses of her "invisible glass", Blodgett was featured in both Time and Life in BBC Blodgett contributed to her country in two World Wars. Her denser and longer-lasting smoke screens saved thousands of lives during World War II, and her non-reflective glass was used in submarine periscopes, range finders and aerial cameras. She also worked on de-icing airplane wings. Later she created humidity monitors for high-altitude military weather balloons. One of her best known inventions was elegant and precise color gauge for measuring the thickness of monomolecular coatings on glass patented in 1952. Fellow of the American Physical Society she was often called the country's foremost woman scientist. She received four honorary doctorates (1939-1944) and Annual Achievement Award in 1945. In 1972 she became the first woman to win the Photographic Society of America's Progress Medal. In 1963 Blodgett retired from General Electric. She died at home on October 12, 1979. (Susan Ware Notable American Women, p. 67)

Oveta Culp Hobby (1905-1995)

Oveta Culp Hobby was born in Killen, Texas. On February 23, 1931 she got married. Meanwhile, Hobby was becoming involved in Civic Affairs- the Board of the Houston Museum of Fine Arts, a member of Junior League and the Houston Symphony Orchestra Committee, and regional chair of Mobilization of Human Needs. (Susan Ware Notable American Women, p.304) In 1941, general David Searls asked Hobby to organize a section on women's activities for the Army, because with war on the horizon many women were asking what they could do to serve their country. She organized WAC (Women's Army Corps). By the time she resigned in 1944, Hobby's office had 600, 000 requests for WAC, many more than the number of women available to serve.

One of the major events of her administration was her announcement and distribution of the Salk Vaccine for polio. This vaccine effectively controlled a disease that had killed or handicapped generations of Americans, including Franklin D. Roosevelt. Hobby is remembered best today for three specific contributions – the WAC, HEW, and the Houston Post and for her conviction that all Americans deserve equal opportunity, a convictiothat guided her work. (Susan Ware Notable American Women, p. 305)

Kerimbubu Shopokova (1917-2012)

The wife of the brave son of Kyrgyzstan Duishenkul Shopokov Kerimbubu Shopokova was born in Chui Valley in 1917. She lost her parents in her childhood and was brought up by her relatives. The Hero of the Soviet Union Duishenkul Shopokov, served in the legendary General Panfilov's Division in 1941, who defended Moscow from German Army during World War II . On July 18, 1941, he went to the front and Kerimbubu stayed with parents of Duishenkul and her two sons. Her husband Duishenkul died heroically defending the capital city Moscow with other soldiers of the division. It was very difficult for Kerimbubu to lose her husband. She was only 24 when her husband died. In 1941, Kerimbubu organized the team to grow sugar beet. At the Comsomol meeting she suggested t raising money for building a military tank for the soldiers. Her idea was supported by other members of the community. They collected money and sent to the military plant to build a tank named after Duishenkul Shopokov. They set up the group and with the help of the villagers sent 50 horses with necessary equipments to front.

In 1943 Kerimbubu's team gathered record crop, 5.5 tons of sugar beet from hectare. In 1946 they got 6.6 tons of sugar from hectare. For her hard work Kerimbubu was awarded with the highest prize "Lenin" and "Krasnoye Znamya" Orders. In 1956 her team got the record crop of sugar beet 7.7 tons from hectare. In 1957, Kerimbubu was awarded with highest award Golden Star Medal the Hero of the Socialist Labor. She remembers the days: "I worked hard day and night on the field. My younger son got ill and died. After a week I heard the terrible news about the death of my husband.

In 1977, Kerimbubu retired but took and an active part in the social life of her community. She adopted five kids evacuated to Kyrgyzstan from Russia, whose parents had died in the war. Kerimbubu Shopokova said, "Brother is brought up looking at his brother, and sister is brought up looking at her sister". Heroes as Duishenkul should serve as a sample for the young generation. That's why generation today should remember the past.

Her life will serve as a bright sample of a modest Kyrgyz woman leader-mother, wife and grandmother, who made her contribution to peace with her hard work.

Tamara Baltabaeva (1921-2010)

Tamara Baltabaeva is one of those Soviet women, who went to front at the beginning of the war. She was born on March 15, 1921 in the village Akbeshim of Chui region. Tamara studied at the Russian secondary school in the village of "Pokrovka". When the World War II started in 1941, she was worked as an instructor in the town administration. Tamara and her two friends went to Frunze, capital city. They directly addressed the Military Commission and expressed their decision to be sent to

the front and to protect our Motherland. After training Tamara and her friends were sent to Krasnovodsk city to # 52 division. For several months Tamara was trained as a sniper with other girls. After three months the girls were sent to the town of "Chapaev" to protect the military object. Late autumn they were sent to defend the Murmank port. Tamara served as an artillerist in the # 4 th Ukrainian front, Karello-Finn, Zabaikalya, Chechoslovakia, Poland, Manchuzhuria. In October 1945, there was an order to demobilize women and soldiers. Tamara returned to Kyrgyzstan in November, 1945.

After World War II, Tamara worked as a head of the Department of Chui Administration. That period Tamara met Anarbek Baltabaev a participant of the World War II, and they got married. Since 1967 till she got retired, Tamara worked as ahead of the Department of the Kyrgyz National art Museum. She went to the distant villages of the Republic to find ancient and unique things for the museum. Thanks to her effort the museum had got 3000 valuable collections for the fond of the museum.

On May, 1995 together with the delegation of World War II veterans of the Soviet Union and Kyrgyzstan Tamara took part in the parade of Victory on the Red Square. In 2005, she got the highest rank "Devoted Master of the Art of Kyrgyz Republic".

Tamara Baltabaeva is 91 now and she is still full of enthusiasm and energy. Her life will serve as a sample of heroism for the young generation.

Kulipa Konduchalova (1920-2013)

Kulipa Konduchalova is one of the talented Kyrgyz women leaders of the XX century. She was born in 1920 in the family of peasants in the village of Kara Zhygach not far from Bishkek. After graduating from the Pedagogical College in 1938, Kulipa worked as a deputy director and later as a director of the secondary school in the village of "Kulanak" of Naryn Village. At the age of 19 she got her first award "The Excellency in Labor" in Moscow. In 1940 she was elected as a leader of the Comsomol Committee of Tian-shan region. From 1941 she started working as a Communist leader. Her parents and environment played a big role in the formation of her leadership skills. She had worked as a Minister of Culture for 22 years. She served her country for 60 years. The development of cultural revolution, the improvement of houses of culture, professional art, growing number of talented Kyrgyz professional singers, dancers, artists, actors, actresses, composers, poets and writers in Kyrgyzstan is deeply connected with the name of Kulipa Konduchalova. During the period of her being the Ministry of Culture the whole world got to know about Kyrgyzstan. That period is considered to be the era of prosperity of Kyrgyz Art, Ballet, Opera, Cinematography and Literature.

World War II changed and ruined Kulipa's goals. In 1943, Kulipa was sent to High School of Communist Party to Moscow. Kulipa obtained much experience, knowledge and skills learning from academicians, administrative workers, politicians, diplomats and ministers. Meeting with writers, poets, actors, workers, political leaders served a good lesson for Kulipa's future carrier. Even there was not enough food, there were no people who died from hunger during the War she remembers. May 9, 1945 Kulipa met in Moscow. It was the most important day in her life.

She devoted her 65 years serving to the well-being of her Motherland, making her contribution to peace and friendship with other cultures.

There were a lot of women both in America and Kyrgyzstan, who served to their country doing their work well. Some women did a military service fighting in front with enemies together with men, some women worked hard in the factories and plants and many worked on the farms growing vegetables and wheat, preparing food for soldiers in front. Both American and Kyrgyz women were brave, and they were sure that one day we would win. The World War II tested women's character. They fought and many of them died, gave their lives for the future of their Motherland.

Eleanor Roosevelt, as a first lady worked on solving the social problems of her country, visiting coal-mines and communities, identifying and solving problems. As a First Lady she worked hard on social well-being of her society, developing reforms in all spheres of life and working on them. She was a first lady who fought for equal rights and human rights. Being always closer to her people she solved the social problems of her country. During World War II, she visited military officers and supported them morally.

Katherine Blodgett, the country's foremost woman scientist was the first who got Ph.D. from Cambridge. Her such inventions as invisible glass, denser and longer-lasting smoke screens saved thousands of lives during World War II, and her non-reflective glass was used in submarine periscopes, range finders and cameras.

Oveta Hobby served to her country organizing military service of American women as Women's Army Corps. In post war period becoming the first secretary of the Department of Health, Education and Welfare she made reforms in education, health and welfare, distributing funds to colleges and running teacher-student exchange programs with foreign countries, preventing serious decease through distribution of the Salk Vaccine for polio.

Kyrgyz women worked hard, providing the Soviet Army with food and served in the Military Army during the World War II.

Kerimbubu Shopokova worked day and night on the farm with her Women's Team she made records in getting crops of sugar beet. In the post-war period she worked and served her country with her best results on the farm. Kulipa Konduchalova who started her work as a school teacher, became one of the woman leaders, the first woman Minister in post-war Kyrgyzstan. Tamara Baltabaeva is a representative of those Soviet_Kyrgyz women who served in a military service, who saw all the terrible sides of the war with her eyes. In the post-war period she worked hard in the sphere of Culture improving the museums in Kyrgyzstan.

Every society is rich and strong with its people. If in the ancient times our fathers were responsible for the safety of their homes, mothers were responsible for keeping fire and making food and for the bringing-up their kids. In the XX century their roles had changed and women became equal members of the society. Side by side with men they worked as politicians, scientists, doctors, pilots and military officers, workers in the plants and farm workers during World War II. World War II tested that women could be strong and courageous and could defend their country if it is necessary.

As mothers women know how important peace in the family and in the world nowadays. And some women war veterans have been still working hard to serving peace! And young generation should know and remember them, because they are our history and they are part of us!

Interview with the participant of the World War II. (January 13, 2012, 15,20)

(Professor, Doctor of Medical Science)

1. - **Where did your family live when World War II started?**

- We lived in Ukrainian, in the town of Cherkassy. That time it was a region center, now it is an oblast center.

2. - Where were you on June 22, 1941?

I was in Kiev. I stayed at my relatives. We could not understand what had happened. In the early morning we heard strange voices. We went to the balcony of the flat and saw military planes bombing with the the region of the Dnieper River.

3. – **What can you tell about your family?**

- My father was a doctor. He was a very active person. He was a deputy of the Supreme Soviet of Ukraine and a deputy of the city Soviet in the town Cherkassy. My father was not a Communist. My mother was a doctor too. I was the only daughter in the family.

4. **What steps did you take at the beginning of the War?**

- On July 5, 1941 the families of people were evacuated to Kuibyshev oblast. My father went to the group of Partisans. My mother and I were in the collective farm of Kuibyshev oblast, in Terengovsky rayon. That time the doctor of the Air Troops was killed, and my father was sent to that Troop VD 443 as a doctor. That troop was in the territory of Ukraine. In the town Izume under Harkov a great battle took place. Some people came to treat the soldiers with water melon. Among the people who brought water melon was a woman who had known our family very well. When she saw my father she asked him if he had known where his family was. He said, no. Then she told him where we had been. And my father asked permission from his commander. He gave him some days off and my father came to Terengulsky Rayon to take us with him. He took us to the Action Group where he served.

5. - **How were the events going on?**

- There were battles on the Don. The group, where my father served reached the station" Cherkasskaya". There my father got an order to move to Stalingrad. There was an evacuation hospital # 2106. And my father was ordered as a head of the medical Department of that Military Group.

6. - **What did you d in the War?**

- As I was grown up in the family of doctors, I understood something in medicine. I took two weeks courses of medical nurses and started working as a Volunteer in that hospital # 2106. And all the war period we were in Stalingrad, helping the soldiers who had got serious injuries in the front. I was not mobilized into the Army, but later there was an order saying people doing Volunteer work in the hero cities were equal as participants of the war.

7. – **Where did you serve?**

The hospital was situated in the Hotel" Intourist" in the very center of the city. The place where people were hidden from bombing was in the basement of the Department Store, which was close to the hospital. In that basement there was a head office of German General Pauls, and he was arrested from that basement where we were hiding our soldiers later.

8. - **Please, tell one of the war episodes that you remembered forever.**

- There were a lot of episodes. Every day of the battle in Stalingrad was terrible. I remember the day when the injured German soldiers were brought to our hospital. There was a special order to safe their lives, because they were tongues. They needed blood transfusion. The people knew about the German soldiers and they were getting treatment. People protested and did not want the tongues to be treated. They said that the German soldiers had killed our people and we should not treat them. It was also horrible when the bomb touched the compartment of the kitchen.

9. - **Where did you meet the Victory Day?**

We were in Astrahan town. The teachers and students were living in the dome. In the morning loud shouts woke us up. There were a lot of people in the corridor. There was fortress in Astrahan and a military unit. We laughed, cried, congratulating each other.

10. – **Do you get in touch with people with whom you had served together?**

Unfortunately, I do not. Many of them had died.

11. – **How did the war influence on your personal life and on your family life?**

My father had seriously been injured during the war. His leg was injured and he limped all his life.

12. - **What did your family do after war?**

Father was mobilized and sent as a head of the Barnaul region. That time the Astrahan Medical Institute was evacuated to Barnaul. I entered the Astahan Medical Institute. My father defended his degree on Medicine. He was the head of the Department. In the West Ukraine there is a town Ivanovo-Frankovsk. My father was known in Ukraine. And he was sent as a doctor there. He was a head of the Department. He defended his Doctors Degree and worked all his life as a doctor. When he was retired he was 86.

13. – **What did you do after the war?**

In 1950, there was anti-Semitism movement in Ukraine and six families and we had to move to Kyrgyzstan. Since 1950 Kyrgyzstan has become our Motherland. Father worked as a professor and head of the Medical Department at the Medical Institute in Frunze. My mother worked as a doctor. I worked at the Medical College. And since 1957 I had worked at the Medical Institute.

14. – **You were never sorry that you had become a doctor, were you?**

No, never. If I started my life again I would choose this profession again. I loved my work. I wanted to be a doctor. I became a doctor. In 1963 I defended my scientific degree and became a Candidate of the Medical Science. I worked as a gynaecologist and helped many women to be mothers. In 1973 I defended my Doctor's Degree and became a Doctor of Medical Science. I was a head of the Department at the Medical Academy. I also worked till 80 years old. After, I worked as a consultant in the Centre of Reproduction of a man and assisted with scientific and practical advice. I am 88 years old now and I do not work. I educated a lot of students and they are important people in Kyrgyzstan. They are doctors and treat people. They still get in touch with me, sharing good news with and their happiness with me. Kyrgyzstan is my Motherland. Here I realized my dreams, here I gave birth to my son, and here my grandson was born. My son is a doctor. I wanted my grandson to be a doctor too, but he said, real doctors can not support their families.

15. - **What do you want to wish the young people?**

I want to say what I am always saying to my grandson. First of all I wish them to be honest, to be honest in everything, concerning to their parents, to life, family relations, and friends. I want them to love their job, what they do. As they said: In the morning go to your work with pleasure, and in the evening go home with pleasure.

I want warmth, peace and love in every family. They say that our youth is bad nowadays. I do not agree. We have smart, talented youth. Because really good young people do not go round, they are busy with their studies, and their work. They work hard. We do not see them in the streets. I wish everybody peace! Be happy and lucky!

- We wish you peace and a good health too!

January 13, 2012. Bishkek

Bibliography:

1. Betty Ford First and Second Ladies
2. Bitter Fruit African-American Women in World War II
3. Christy Wise Women at work in World War II
4. D' Ann Campbell Women at War with America (1984)
5. Emily Yellin World American Women at home and at the Front During World War II
6. Grace Mary Gouveia American Indian Women's Role in World War II (1994)
7. Judy Alter Extraodinary Women of the American West
8. James A. Henretta & American Precise History David Broody
9. Karen Tucker Anderson Last hired, first fired (1992)
10. Kulbubu Bekturganova Prominent Ladies of Kyrgyzstan, Bishkek 2006
11. Melissa A. Herbert Amazons of Butterflies.
12. Martha S. Putney When the Nation was in Need. 1992.
13. Sherna Gluck Women, the War and the Social Change
14. Susan Ware Notable American Women
15. Ellen Carol Dubois & Lynn Dumenil American History through Women's Eyes
16. Judy Alter Extraordinary Women of the American West

Султанбеков К.Ч.,
БГУ им. К.Карасаева

МОНАРХИЧЕСКАЯ ФОРМА ПРАВЛЕНИЯ: СУЩНОСТЬ, РАЗНОВИДНОСТИ, ДОСТОИНСТВА И НЕДОСТАТКИ

Бул макала башкаруу таризинин монархия аттуу түрүнө арналган. Макалада монархиялык башкаруу таризинин автордук классификациясы берилип, анын чыныгы монархия, аралаш монархия, абсолюттук монархия жана конституциялык монархия сыяктуу түрлөрү мөнүздөлгөн.

Чечмелөөчү сөздөр: башкаруу тариз, монархия, чыныгы монархия, аралаш монархия, абсолюттук монархия, конституциялык монархия.

Статья посвящена вопросу характеристики такой разновидности формы правления, как монархия. В статье приводится авторская версия классификации монархической формы правления, согласно которой монархия подразделяется на истинную, смешанную, абсолютную и конституционную монархии.

Ключевые слова: форма правления, монархия, истинная монархия, смешанная монархия, абсоютная монархия, конституционная монархия.

The article focuses on the characteristics of one of a form of government, themonarchy. The article presents the author's version of the classification of monarchical form of government, according to which the monarchy is subdivided into true, mixed, absolute and constitutional monarchy.

Keywords: form of government, the monarchy, the true monarchy, mixed monarchy absolute monarchy, constitutional monarchy.

Монархия в классическом понимании – это форма правления, при которой государственная власть принадлежит одному лицу (правящему роду, из которого отбирается правитель), получающему данную власть по наследству и пожизненно, и реализующему ее по своему усмотрению.

Вообще монархию по такому критерию, как специфика монархической власти, а также в зависимости от смены исторических типов, можно разделить, на наш взгляд, на *истинную*, *смешанную*, *абсолютную* и *конституционную* монархии.Среди этих видов сущности монархии в древнегреческом, в том числе платоновском, понимании в большей степени соответствует понятие «истинная монархия», которое имеет более позднее, чем само понятие монархии, происхождение. В частности, считается, что теоретическое обоснование истинной монархии осуществил Ш. Монтескье в своем «Духе законов», хотя сам термин был введен в научный обиход не самим Монтескье, а его последователями для обозначения отличия монархии Монтескье от его же деспотии.

Большое внимание раскрытию сути истинной монархии уделялось в трудах различных монархистов, в частности, российский монархист И. Тихомиров посвятил этой теме множество трудов, среди которых особое место занимает «Монархическая государственность» (1905). Согласно Тихомирову, истинная монархия – это «та монархия, в которой одно лицо получает значение Верховной власти: не просто влиятельной силы, а власти верховной. Это же может случиться, во вполне чистом виде, только при одном условии: когда монарх, вне сомнения для нации и самого себя, является назначенным на государственное управление от Бога»**[3]**. Л. Тихомиров был уверен, что

истинная монархия характерна только для русского народа, по этому поводу он писал: «Все остальные типы монархии, бывшие до сих пор, по отношению к русскому самодержавию являются неполноценными, менее развитыми типами». Он с пренебрежением описывал все другие проявления монархии, утверждая, что «Рим не давал места истинной монархии как власти верховной, за отсутствием в национальном идеале не только религиозного, но и нравственного характера». В отношении европейских монархий он был уверен, что она носит только абсолютистский характер: «Общий ход развития абсолютистских монархий исторически состоит в том, что они возникают из демократии, как ее делегация (цезаризм), и к ней же ведут, как случилось в европейской монархии». Восточные монархии он, естественно, относил к деспотическому типу: «произвольность власти характеризует восточные монархии», «…в которых личная Верховная власть основана на ложных религиозных концепциях, и они тогда порождают из этой личной власти произвольную, то есть деспотическую. Зависит это от того, что эти ложные религиозные концепции связаны или с личным обожествлением монарха, или с божеством, сознаваемым только как некоторая огромная сила, без нравственного содержания, и не живущая в самой душе людей, составляющих данную нацию». При всем при том, что многие положения данного произведения являются далеко небесспорными, конечно же, надо отдать должное широте и глубине мыслей его автора, не зря эту книгу считали «лучшим обоснованием идеи самодержавной монархии» (Н.А. Бердяев).

На наш же взгляд, суть истинной монархии должна заключаться не в Божественном ее начале, а в том, что основным ограничением власти монарха при ней должно служить то нравственное начало, которое исконно, от рождения или по принципу наследования престола, присуще или привито монарху, что оно априори становится его неотъемлемой сущностью, высшей силой в нем самом и которое позволяет ему править страной «по уму и сердцу».

Но это вовсе не должно означать, что истинная монархия – это только теоретическая конструкция, построенная приверженцами монархии. В истории человечества немало правлений, которые можно причислять к истинной монархии. Примеры такого правления в большинстве своем характерны для начальных этапов существования той или иной монархии, когда правитель еще недостаточно «испорчен» властью.

Так, к истинной монархии, на наш взгляд, можно отнести период правления первого императора Римской империи Октавиана Августа (31 г. до н.э. – 14 г. н.э.). Его правление, невзирая на то, что оно по структуре представляло собой смешанное республиканско-монархическое устройство, известное как «принципат», отличала реализация власти, более ориентированная на единоличное принятие решений с уменьшением роли сената и народного собрания и сосредоточением всей верховной власти в руках императорского бюрократического аппарата. Несмотря на это, Август управлял Римской империей относительно благодетельно и умеренно; притом, что его боготворили (уже при его жизни строили храмы, посвященные ему), он не допускал своего обожествления, довольствовался только почетными титулами «почитаемый» и «сын божественного Юлия». Он правил разумно, избегая слишком часто использовать цензорскую власть, старался во всем соблюдать законы, даже свой образ жизни и привычки подводил под общий идеал. При Августе особое внимание обращалось на качество населения Рима: в граждане принимались только добродетельные люди; обедневшие граждане содержались за государственный счет; предпринимались меры по возрождению духовной силы народа, крепкого семейного быта и простоты нравов: тем, кто имел трех сыновей, давались особые податные привилегии и т.д.

Подобного рода истинно-монархические правления были характерны и для других времен и пространств, в частности, для средневековой Азии, в которой в VII веке было создано единое мусульманское государство – Арабский Халифат. К истинной монархии, как и в предыдущем примере, можно отнести начальные этапы существования Арабского халифата (632-661 гг.), период правления так называемых «праведных халифов» (Абу Бакра, Умара, Усмана и Али). Этот период впоследствии был назван «золотым веком» ислама, когда процветали изначальные мусульманские добродетели, а самим халифам присвоили титул «ар-рашидун» – идущие праведным путем. Причиной этому стало не только то, что в этот период производилось активное укрепление и расширение мусульманской государственности и почитались мусульманские традиции, но и то, что эти правители обладали незаурядными личными качествами, благодаря чему им сопутствовал успех в достижении дальнейшего процветания государства. Первым «праведным» халифом был Абу Бакр, который, даже будучи халифом, вел очень скромный образ жизни, имел лишь скудное жалование из государственной казны и земельный участок возле Медины. Именно Абу Бакру принадлежат слова-напутствия своей армии: «Когда встретишь врага, и Аллах даст тебе победу, не злобствуй и не уродуй тела врагов своих. Не будь вероломным, но и не трусь. Не убивай ни ребенка, ни старика, ни женщину. Не сжигай пальмы, не срубай плодовые деревья, не режь скота больше, чем требуется для пропитания…»**[4]**.

Именно этот период впоследствии приводили как пример истинного правления арабо-язычные философы (Ибн-Халдун и др.), называя его «чистым» халифатом, основным орудием которого была вера.

Но такого рода истинно-монархические правления в ряду всех остальных достаточно редки, основная же часть монархий представляет собой смешанный тип монархии, к которому можно отнести, например, средневековую феодальную монархию, подразделяемую на раннефеодальный, вотчинный и сословно-демократичный типы. Эти типы монархии хоть и весьма далеки от идеальной теоретической конструкции истинной монархии, но в то же время еще не совсем абсолютизированы, поскольку при них власть монарха в той или иной мере ограничивается со стороны населения, например, при сословной монархии создаются представительные органы дворянства, духовенства и горожан (парламент в Англии, Генеральные штаты во Франции, кортесы в Испании, Земские соборы в России и пр.), которые участвовали в управлении государством.

Абсолютные монархии возникли в Европе в условиях перехода стран от феодального общества к капиталистическому обществу. Первым по времени возник французский абсолютизм (XVI-XVII вв.), который вначале имел для Франции прогрессивное значение, т.к. оказал содействие «завершению территориально-

го объединения Франции, формированию единой французской нации, более быстрому развитию промышленности и торговли, рационализации системы административного управления»**[2;233]**.

Но впоследствии (XVII-XVIII вв.) абсолютная монархия приобрела те черты, что позволило Людовику XIV произнести: «Государство – это я!», т.е. государство стало отождествляться с личностью короля, который приобрел неограниченную ничем, безраздельную и обожествленную власть. Вся государственная власть – законодательная, исполнительная и судебная – сосредоточилась в его руках, ему подчинялись разросшийся государственный аппарат, централизованная постоянно действующая армия, разветвленная полиция и церковь. Во Франции абсолютная монархия просуществовала до конца XVIII века.

В других государствах Европы – Англии, Германии – абсолютная монархия не достигла классической формы и осталась скорее намерением, чем реализованной практикой. В несколько большей степени был развит абсолютизм в России, который просуществовал в период с конца XVII почти до начала XX вв.

Особенностями российского абсолютизма является то, что он складывался в условиях развития крепостничества, а не в условиях развития капиталистических отношений и отмены старых феодальных институтов, как в Европе, а также социальной опорой российского абсолютизма были крепостническое дворянство и служилое сословие, в то время как европейский абсолютизм опирался на союз дворянства с городами**[1;217]**. Абсолютизм в России имел своей основой патриархальную идеологию, поскольку власть царя как теоретически, так и практически обосновывалась как власть отца, который имеет право контролировать все стороны жизни своих ближних.

В Российской империи абсолютизм утвердился в двух формах: полицейский абсолютизм и просвещенный абсолютизм. Полицейский абсолютизм характеризовался более жестким правлением, выраженным в том, что государство полностью контролировало и общественную, и частную жизнь, регламентируя их и вмешиваясь во все мелочи жизни. Признаки полицейского абсолютизма были присущи, например, эпохе правления Петра I (правил в 1682-1725 гг.), концу правления Александра I (1801-1825 гг.) – в период так называемой «аракчеевщины» и др.

Просвещенный же абсолютизм в России, как и его аналоги в Европе, был направлен на ликвидацию некоторых наиболее устаревших феодальных институтов, в частности, он характерен для периода правления Екатерины II (1762-1796 гг.), которой было провозглашено равенство граждан (она инициировала создание проекта нового Уложения, в котором были представлены все сословия, кроме крепостных крестьян) и ряд других демократических идей, которые, однако, не до конца были реализованы.

Абсолютная монархия явилась одним из важнейших этапов развития государственности в мире, ознаменовавшим собой переход из одной общественно-экономической формации (феодализма) в другую (капитализм).

Современная конституционная монархия имеет суть как демократии, так и истинной монархии, поскольку власть современных монархов ограничивают не столько конституционные нормы, сколько нравственное династийно присущее им монархическое достоинство. Доказательством этому служит анализ законодательства современных монархий, проведенный писателем Р. Злотниковым, который выявил наличие значительных полномочий у современных монархов (в частности, Великобритании и Норвегии), которыми они совершенно не пользуются. Например, монархи Великобритании с 1708 года ни разу не использовали право королевского «вето», которое, по действующим законам, не имеет никаких противовесов, т.е. если королева наложит вето на какой-либо закон, его нельзя обойти никаким другим способом, и он автоматически подлежит непринятию. Подобные полномочия имеются и у других монархов европейских государств: в той же Норвегии, считает Р. Злотников, «процесс преодоления «вето» короля обставлен такими сложностями, что его преодоление становится реальным, только если король действительно выжил из ума и пошел наперекор своему народу». Следовательно, эти монархи, обладая такими почти не ограниченными ничем полномочиями, не применяют их на практике, поскольку руководствуются не личными своими интересами, а действуют согласно нравственному императиву, во благо народа.

Таким образом, выясняется, что монархия в своем историческом развитии прошла путь отистинной до современной конституционной монархии.

Литература

1. Исаев И.А. История государства и права в России: Учебник. 3-е издание. -М.: Юристъ, 2004.

2. История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Под ред. Н.А. Крашенинниковой и О.А. Жидкова. -М.: Издательская группа ИНФРА М – НОРМА, 1997.

3. Тихомиров Л.А. Монархическая государственность. М., 1998, URL: http://apocalypse.orthodoxy.ru/monarchy/123.htm

4. Энциклопедия Кругосвет. // URL: http://www.krugosvet.ru/

Султанбеков К.Ч.,
БГУ им. К.Карасаева

К ВОПРОСУ ОБ «ОТРИЦАТЕЛЬНОЙ» СУЩНОСТИ ДРЕВНЕВОСТОЧНОЙ ДЕСПОТИИ

В статье рассматривается сущность такого исторического политико-правового явления, как древневосточная деспотия. Описываются классические признаки деспотии, которая в политико-правовых учениях разных эпох представлялась как отрицательная форма государства. Выясняется, что деспотия в таком понимании на Древнем Востоке была развита относительно узко; в большей степени была развита форма, которая автором была названа как «олигархическая деспотия».

Ключевые слова: *Деспотия, древневосточная монархия, Древний Восток, деспотизм, олигархическая деспотия, Месопотамия, Древний Китай, Древняя Индия, Древний Египет, Финикия, Карфаген, Ассирия, Вавилон.*

Макалада "байыркычыгыш деспотиясы" аттуу тарыхый саясий-укуктук көрүнүштүн негизи изилденет. Ар башка дооpлордогу саясий-укуктук теорияларда мамлекеттин терс түзулушу катары каралган деспотиянын классикалык белгилери сүрөттөлөт. Изилдөөнүн натыйжасында Байыркы Чыгышта деспотиянын бул классикалык түрү сейрегирээк кезиккени байкалып, көбүнчө автор тарабынан "олигархиялык деспотия" деп аталган түзулүштүн жетилгени аныкталат.

Чечмелөөчү сөздөр: *Деспотия, байыркы чыгыш монархиясы, Байыркы Чыгыш, деспоттук, одигархиялык деспотия, Месопотамия, Байыркы Кытай, Байыркы Индия, Байыркы Египет, Финикия, Карфаген, Ассирия, Вавилон.*

The article deals with the essence of the historical political and legal phenomena as ancient oriental despotism. Describes the classic signs of despotism, which in political and legal doctrines of different eras represented as a negative form of the state. It turns out that despotism in this sense in the Ancient East was developed relatively narrow; largely developed form was, as the author has named it, «oligarchic despotism.»

Keywords: *Despotism, ancient oriental monarchy, Ancient East, oligarchic despotism, Mesopotamia, Ancient China, Ancient India, Ancient Egypt, Phoenicia, Carthage, Assyria, Babylon.*

Исследование государства и его форм невозможно без того, чтобы не рассмотреть суть разновидностей государства, реально существовавших в истории человечества.

Согласно общепринятому мнению, самые первые государства появились на **Древнем Востоке** и самой первой формой государства являлась *деспотия* (*древневосточная монархия*). Сама концепция «восточной деспотии» была заложена «отцом истории» Геродотом, который писал «о египетских царях-деспотах, насильственно закрывающих храмы и заставляющих весь народ возводить колоссальные усыпальницы для них»**[2;17].** С тех самых времен понятие «деспотия» приобрело негативный характер, которым обозначалось любое правление на Востоке.

Считается, что деспотии характерны следующие основные черты:

- наделение главы государства (монарха) неограниченными полномочиями, вплоть до его обожествления;
- объединение светской и церковной властей в одном лице;
- наличие многочисленного и разветвленного чиновничье-бюрократического аппарата, подчиненного единому правителю;
- наличие развитого контрольно-усмиряющего (полицейского, военного) аппарата;
- наличие идеологии беспрекословного следования традициям, обычаям, религиозным канонам и т.д.

Это – так называемая классическая деспотия, по поводу которой Энгельс писал: «...где, таким образом, еще не образовалась частная собственность на землю, – там государственная власть появляется в форме деспотизма»**[4;497]**.

Как было сказано выше, в отношении деспотии существует безоговорочное убеждение в том, что она представляет собой отрицательный тип правления. Это связано с тем, что многие мыслители вкладывали в этот термин осуждающий, негативный оттенок, хотя изначально это понятие не содержало никакого негативного смысла. В переводе с древнегреческого языка деспот означает полновластный правитель, господин (деурьфзт – господин). Негативными характеристиками деспотия была наделена в трудах западных ученых. Для Аристотеля было характерно порицающе называть тиранию «деспотической монархией», а Монтескье даже заявлял: «Нельзя говорить без ужаса об этом чудовищном правлении», вследствие чего со временем этим термином стал обозначаться любой произвол, террор, проявляющийся в

любого рода взаимоотношениях, вплоть до внутрисемейных.

Тем не менее, деспотия в таком понимании и с выше перечисленным набором признаков на Древнем Востоке была развита относительно узко. К ней можно отнести некоторые периоды развития Месопотамии, централизованную империю Древнего Китая и государства Древнего Египта.

В Месопотамии деспотия была развита в Шумерско-Аккадском царстве (конец XXIV – начало XXIII вв. до н.э.), основанном одним из первых царей-деспотов Саргоном, который, захватив власть у родовой аристократии и искоренив любые другие органы управления государством (совет, народное собрание), наделил себя абсолютными полномочиями. Деспотами были и его преемники. В частности, внук Саргона Нарам-Суэн, правивший Аккадом в период 2236-2200 гг. до н. э.,величал себя «могущественным богом Аккада» и требовал от населения страны поклонения как богу.

Новошумерская династия Ура (Третья династия Ура), правившая Шумерско-Аккадским царством в период 2112-2003 до н.э., также продолжила политико-управленческие традиции саргонидов – с преобладанием в хозяйстве страны государственной собственности, с наличием четкой государственной идеологии и установлением тотального контроля над всеми аспектами общественной жизни.

Но, как отмечают исследователи, подобное усиление царской власти было закономерным явлением, поскольку «было продиктовано необходимостью объединения общин, централизованного и рационального использования ирригационно-водного хозяйства»**[2;47]**.

Помимо Шумера и Аккада, набором черт классической деспотии обладали Древний Китай и Древний Египет. В частности, можно отметить, что в этих государствах власть верховного правителя была обожествлена (например, китайского императора почитали как «сына неба»), все государственные полномочия находились в руках монарха (императора, фараона), абсолютно все государственные чиновники подчинялись монарху и выполняли его волю и т.д.

Другая часть древневосточных государств (Древняя Индия, государства Финикии и ряд государств Месопотамии) обладала несколько иным типом политического устройства: в них власть монарха в той или иной мере ограничивалась со стороны общины.

Так, в Древней Индии (в частности, в Империи Маурьев – 317-180 до н.э.) при царе имелись такие органы, как паришад (совет царских сановников) и раджасабха (совещательный орган).Паришад состоял из военной и жреческой знати, в силу чего оказывал значительное влияние на политику царя, тем самым ограничивая его власть. Раджасабха в начальные периоды своего существования включал в свой состав даже представителей городского и сельского населения, но затем подвергся большей аристократизации, но, тем не менее, продолжал оказывать воздействие на процесс управления государством, отчасти децентрализовывая его.

В государствах Финикии (Арвад, Библ, Сидон и Тир и др.) верховная власть была в большей степени олигархической, чем царской, поскольку в управлении государствами присутствовал дуализм: с одной стороны – это царь, с другой стороны – советы, куда входили именитые роды или цари, обладающие огромными капиталами, нажитыми в результате торговли, ростовщичества и даже разбоя.К концу финикийской истории (IV в. до н.э.) в ней уже господствовало республиканско-олигархическое управление: три самых крупных государства – Тир, Сидон и Арвад – объединились, поручив управление совету из 300 человек. Формально цари еще имелись, но они иногда свергались и заменялись выборными суффетами (судьями).

В Карфагене, самой крупной колонии Тира (VII–II вв. до н.э.),государственная власть была такой же структуры. Высшим органом являлся совет старейшин. Имелось и народное собрание, но оно большого влияния на управление государством не оказывало. Монарха как такового не было, его полномочия осуществляли два суффета, которые избирались на год.

В Месопотамии, в частности, в таких ее государствах, как Ассирия и Вавилон, также не было деспотии в ее классическом понимании.

В Ассирии в ее староассирийский период (XX-XVI вв. до н.э.) существовало общинное управление: народные собрания и советы старейшин выбирали некое должностное лицо (укуллу), которое ведало судебными и административными делами. Военными и религиозными делами ведал наследственный правитель Ассирии – ишшиаккум. Из среды членов совета старейшин (лимму) ежегодно выбирался один, который ведал государственной казной.

С укрупнением государства изменялась и структура государственной власти Ассирии: теперь государством правил царь, которому напрямую подчинялся огромный государственный аппарат. Но вместе с тем, как отмечают исследователи, «культ царской власти не достиг в Ассирии столь яркой и выпуклой формы, как в Древнем Египте, поскольку Ассирийское государство не было столь древним и столь монолитным, как деспотия египетских фараонов»**[1;377]**. Ассирийский царь никогда не обожествлялся своими подданными, он был всего лишь верховным правителем. Исследователи на основе анализа письменных и архитектурных памятников Древнего Востока приходили к заключению, что ассирийский «Царь! Он не небожитель, не воплощенный бог, как в Египте, но всемогущий земной повелитель, меч которого – высший закон» **[3;121]**.

Тем не менее, власть ассирийского царя не была абсолютной, в связи с тем, что в управлении государством непосредственное участие принимали другие социальные слои, такие, как жречество и аристократия. Жрецы имели возможность влиять на политические решения царя, осуществляя ритуалы по общению с богами и передавая некие «наставления» и «советы» от богов. Аристократия в виде военной и придворной знати также оказывала существенное влияние на решения царя, являясь его советниками и приближенными. Военными делами ведал высший военачальник – туртан. Гражданскими делами управлял верховный сановник, которого ученые приравнивают (по совокупности властных полномочий) к великому визирю в более поздних восточных империях (халифатах).

В еще одном месопотамском государстве – Вавилоне – власть царей также не была абсолютной. Одним из наиболее известных царей Вавилона является Хаммурапи, правивший Вавилоном приблизительно в 1793-1750 гг. до н.э. Хаммурапи формально имел неограниченные полномочия, однако, как утверждают исследователи, его власть «нельзя безоговорочно назвать деспотической», ибо «И во времена Хаммурапи продолжали существовать общинные органы

управления, советы старейшин, общинные сходки. Их полномочия были значительно урезаны, но они сохраняли ряд административных, финансовых и судебных функций, а также функций по поддержанию общественного порядка (управляли общинной землей, разрешали совместно с представителями царской власти спорные вопросы между общинниками и держателями наделов от царя, распределяли налоги и определяли размеры сборов и пр.).»**[2;48-49].**

Таким образом, деспотия в ее общепринятом абсолютистском значении (обожествление монарха, наделение его ничем и никем не ограниченными полномочиями, массовое распространение произвола и террора и т.д.) была распространена на Древнем Востоке относительно узко, притом, что для большей части государств Древнего Востока была характерна более смягченная форма деспотии, для обозначения которой, на наш взгляд, больше подходит термин «**олигархическая деспотия**». Олигархическая деспотия, таким образом, это такая форма деспотии, при которой монарх не считался небожителем, и его власть в той или иной мере ограничивалась со стороны олигархической верхушки общины. Но, вместе с тем, и в олигархических деспотиях, как в деспотиях вообще, царила чрезвычайная централизация государственного управления, особенно в экономике, когда монархи ведали всеми общехозяйственными делами, вплоть до регулирования цен на товары купцов.

Подобная строгая, зачастую абсолютная централизация исходила из социально-экономических, природно-географических и иных, характерных только для Древнего Востока, условий, в числе которых наличие огромного количества сельских общин, представлявших собой территориальные единицы, основанных уже не на родовых признаках, а на соседских и иных коллективистских отношениях. Управление множеством таких замкнутых общин требовало большей централизации и большей авторитарности, которые были крайне необходимы в целях координации усилий для выполнения чрезвычайно трудоемких общественных работ, например, для строительства оросительных каналов, строительства дамб и т.д., т.е. в данных обстоятельствах деспотизм был обязательным, если не сказать, неизбежным условием, без которого решение жизненно важных задач становилось невозможным. Но в возмещение этого, древневосточная деспотия (как абсолютистская, так и олигархическая) явила собой хоть и громоздкую, но все же весьма организованную и устойчивую систему властно-общественных отношений, что позволило многим государствам древневосточного мира достичь чрезвычайно высокого культурно-цивилизационного уровня. При этом наиболее развитые государства, вступая в социально-экономические отношения со своими более отсталыми соседями, оказывали на них благоприятное воздействие, стимулируя их дальнейшее культурное и экономическое развитие. Однозначным следствием такого рода взаимодействия и взаимовлияния стало сформирование единого, цельного и уникального древневосточного мира, значение которого для всего мира в целом, для поздних цивилизаций, в частности, до сих пор в достаточной степени не оценено и не признано. И роль деспотий в этом факте, конечно же, весьма значима.

В целом, на наш взгляд, древневосточная деспотия представляла собой самобытный и самодостаточный тип властвования, который оказал большое содействие становлению Древнего Востока как самостоятельной и высокоразвитой цивилизации с чрезвычайно богатой культурой, оказавшей огромное влияние на развитие последующей общемировой культуры.

А основной причиной неприязненного и пренебрежительного отношения к деспотии как отрицательной форме властвования, характеризующейся беспредельной властью царя и его беспредельной жестокостью по отношению к подданным, были и являются культурно-цивилизационные различия, т.е. вечные проблемы дихотомии «Восток-Запад». На самом деле древневосточная деспотия не «ужаснее» и не «извращеннее», чем остальные монархии – в ней, как и в других наследственных монархиях, власть монарха ограничена, если не со стороны населения, так различными (религиозными, этическими, этническими и иными) нормами, обычаями и традициями, и в ней, как и при многих других правлениях, совершались расправы и произвол над подданными.

Литература:

1. Авдиев В.И. История Древнего Востока. Учеб. – М.: Высшая школа, 1970.

2. История государства и права зарубежных стран. // Под ред. Н.А. Крашенинниковой и О.А. Жидкова. В 2-х частях. Часть 1. -М., 2004.

3. Любимов Л.Д. Искусство древнего мира. – М.: Просвещение, 1980.

4. Энгельс Ф. Франкский период. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения (2-е изд.). В 50-и томах. Т. 19. -М., 1961.

ПСИХОЛОГИЯ

Г. Матазимова,
психология кафедрасынын окутуучусу

ПЕДАГОГИКАЛЫК КАРЫМ-КАТНАШ МУГАЛИМ МЕНЕН ОКУУЧУНУН ӨЗ АРА АРАКЕТТЕНИШҮҮ ПРОЦЕССИ КАТАРЫ

Карым-катнаш мамиленин бир формасы катары түшүндүрүлөт. Ошондой эле, карым-катнаш личносттук мамилелердин чындыкка айланышын туюндурган түшүнүк. Жашоонун мыйзам ченемдүүлүктөрүнө ылайык адам баласынын жашоосундагы зарылдыктардан улам карым-катнаш процесси келип чыгат.

Психология илиминде карым-катнаш жана иш аракет бири-бири менен тыгыз байланышта. Кандай шартта болбосун карым-катнаш иш аракет аркылуу ишке ашат. Мисалы, адамдар бири-бири менен ар түрдүү карым катнашта болуп, биргеликте иш аракет жасашат. Кээде иш аракет жана карым катнаш параллель эмес тыгыз байланыштагы процесс катары, социалдык чөйрөдөгү жашоо образынын эки жагы деп эсептешет. Демек, карым-катнаш элдердин ортосундагы байланыштын негизинде пайда болот.

Психикалык өнүгүүнүн жогорку деңгээлде калыптануусу эң негизинен карым-катнашта болуу экендигинде. Адам эч качан өзү менен өзү болбостугун, эл ичинде болу маселесине кайдыгер эместигин адам коомуна, адам мамилесине муктаждыгын психологдор экспериментте далилдешкен.

Педагогикалык мамиле социалдык-психологиялык өз ара аракеттенишүү коллективдүү түзүлүшү катары каралат. Мындай байланышты төмөнкү мамиленин түзүлүшү аркылуу бөлүп көрсөтүүгө болот.

1. Мугалимдин окуучулар менен болгон өз ара аракеттенишүүсү.
2. Мугалимдин бир окуучу аркылуу бүтүндөй класс коллектив менен болгон өз ара аракеттенишүүсү.
3. Бүтүндөй класс менен болгон өз ара аракеттенишүү.
4. Мугалимдин класс аркылуу мектеп коллективи жана ата-энелер менен башка катышуучулар менен болгон байланышы.

Бул мамилелердин түзүлүшү дайыма болуп туруучу карым-катнашта ишке ашат, орун алмашышат жана такталат. Мындай өз ара мамилелердин түзүлүүсү мугалимдин чеберчилигине жана чыгармачылыгына байланыштуу болот. Мисалы, сиз өзүңүзгө өзүңүз сырттан көз чаптырып байкап көрүңүз. Сиз дайыма эле сабакта балдар менен тыгыз мамиледе боло аласызбы?

Өзүн-өзү байкоонун төмөндөгүдөй схемасын колдонсо болот.

-Сиз сабак учурунда, кайсы бир топтун же окуучунун мамилесине чек коюп, ал эми эрксиз түрдө башкаларын байкабай калган учуруңузду анализдеп көрүңүз өзүңүздү байкап көрүңүз, сабак учурунда, сабак бүткөнгө чейин, сиз бардык катышуучуларды өзүңүздүн педагогдук көз карашыңыздын жардамында тегиз байкоого;

-Сабактан кийин ой жүгүртүп көрүңүз, бүгүн катышуучулардын кимиси менен сиздин эмоционалдуу байланышыңыз дал келишпеди;

-Анализ жүргүзүп көрүңүз, ар дайым эле сабак жүрүп жатканда, сиз башка балдар менен (бөлүнүп, өз алдынча, жалгыз жүргөн балдар менен) мамилелешүүдөн кийин, класста бүтүндөй же жалпы мамилени уюштура аласызбы;

- Сиздин сабакта балдар менен болгон психологиялык байланышыңыздын деңгээлин критикалуу түрдө баалап, бул процесстеги жетишпегендиктерди белгилеңиз.

Бул мамилелер башкача айтканда, процесстер мугалимдин мамилесинин натыйжасында карым-катнаш түзүлөөрүн көрсөтөт. Бул натыйжа педагогдун мамилесине жана катышуучулардын таанып билүү, чыгармачыл деңгээлине образдуу таасир тийгизет.

Ар бир окуучунун жана бүтүндөй класстын эмоционалдуу реакциясын туура кабыл алып жана баалай билиш керек. Макаренко: «Эмоционалдык көз карашты өнүктүрүүгө болот жана тарбиячылар үчүн өтө керек. Адамзаттын, баланын эмоциясынан анын оюн окуй билиши абзел. Анын жүрөгүндөгү ойду,эмоциясынан окуп, көрүүнүн, эч кандай кыйтырлык же жаман жери жок» деп айткан.

Кадимки мамиленин түзүлүшүндө личносттор аралык байланышта адамдар өздөрүнүн партнерлору тарабынан айтылгандарга көңүл бурбай коюшпайт. Психологияда адамдардын эмоционалдык абалы алардын интонациялары, кабагынын өзгөрүшү аркылуу жана башка көркөм кыймылдары аркылуу билдирилет.

Педагогикалык мамиледе педагогдорго жана катышуучуларга адекваттык түшүнүк өтө керек. Өзүн бала менен эмоционалдык түрдө идентификациялоо, анын ойлорун, сезимдерин туя билүү, ушунун баары адекваттык түшүнүктү туюндурат. Качан мугалим окуучунун психологиялык абалын түшүнүп анын ичине кире алса, анда бул педагогикалык жактан өтө баалуу деп эсептелинет.

Эгерде сиз, өзүңүздүн мамилеңизди жогорку деңгээлде болуусуна кам көргүңүз келсе төмөнкүлөргө көңүл буруңуз:

1. Класска өзүңүзгө ишенип, энергия, жаңы күч менен кириңиз;

2. Алгачкы карым-катнаштагы жалпы ал абалдын жандуу, жемиштүү, ишенимдүү болушу;

3. Алар менен мамиле, карым-катнаш түзүүгө өзүңүздүн даяр экениңизди ачык көрсөтүңүз;

4. Сабак мезгилинде алардын эмоцияларынын абалын жакшыртуу;

5. Мамилелешүүнүн жемиштүүлүгү;

6. Сүйлөө речи (ачык, образдуу, эмоционалдуу,-жогорку маданияттуу);

7. Мимика (энергиялуу, ачык, педагогикалык жактан бир максаттуу);

8. Пантомимика (көркөм, адекваттуу, пластикалуу образдуулук);

9. Мамилелешүүнүн жалпы мүнөзү.

Жогорудагы талаптар качан гана өзүңүздүн кесибиңизди түшүнүп, сүйүп, балдар менен мамилелешүүнү сүйсөңүз гана ишке ашат.

Педагогикалык карым-катнаштын негиздери менен терең таанышууда, өздүк мамилени анализдөөдө, мамилелешүүдөгү же карым-катнаштагы өзүн-өзу тарбиялоодо төмөндөгү профессионал-педагогдордун: Ю.П. Азаров, Л.Д.Еримов, А.Н.Леонтьевдердин салымдары чоң.

Мамилелешүү областындагы профессионалдуу түрдөөзүн-өзү тарбиялоо мекемеси төмөнкү шарттардын аткарылышын талап кылат: сабакка болгон токтоо мамиле, дайыма өзүнө жүргүзүлүүчү критикалык анализ, өзүнүнүстүнөн жүргүзүлгөн систематикалык индивидуалдык иш-аракет, партнерлорунун жумушуна көңүлүнүн коюлушу. Өзүңүздүн коллективиңизди да бул иш менен кызыктырууга аракет жасаңыз.

Көнүгүүлөрдүн системасы педагогикалык мамилени үйрөнүү багыты боюнча өзүнө эки циклди камтыйт.

1. Педагогикалык коммуникациянын элементтерин үйрөнүү боюнча практикалык багыттагы көнүгүүлөр жана коммуникативдик жөндөмдүүлүктөрдүн өнүгүүсү.

2. Берилген педагогикалык ситуациядан мамиленин бардык системасын үйрөнүү көнүгүүсү.

Тренинг жемиштүү болуу үчүн, өзүңдүн күч аракетиңди бир нече мугалимдин күч аракети менен бириктирүү пайдалуу. Жаш педагогдор үчүн, алардын педагогикалык мамилесин өнүктүрүүдө мектептер аралык кружок же семинарларды уюштуруу максатка ылайык. Мугалимдердин коллективи сунуш кылынган программа менен иштөөдө сөзсүз тажрыйбалуу педагогдордун карамагында болуусу зарыл. Ошондуктан тренинг өткөрүүдө төмөндөгүлөрдү эске алуу керек.

Класстагы эмоционалдык ийгиликтерге жетишүү.

Сиз класска кирердин алдын өзүңүздү бут бойдон эркин сезип, жаңы күч менен кириңиз . Класска киргенден кийин өзүңүзгө оңтойлуу, орунду издеңиз да ал жерге орношуңуз. Эч нерсе жолтоо болбойбу? Керектүү нерселер менен алектениңиз классты аралап ыңгайлуу темпте басыңыз.

Байкоонун жана көңүл буруунун өнүгүүсү.

Булүчүн өзүңүздүн коллективиңиздеги бир адам менен педагогдун ролун аткарып сүйлөшүп көрүңүз. Ушул учурда темадагы негизги сөздөргөкөңүл бөлүңүз.

Сиз класска кирдиңиз, ал эми сиздин көңүл буруунуз чаржайыт болуп кетти, аларды «круг» боюнча топтоп алыңыз: кайсыл бир окуучуга көңүл буруңуз-бул «кичине круг», андан кийин катышуучулардын группасына көңүл буруңуз- бул көңүл буруунун «орточо кругу» .

Андан кийин бүтүндөй класска көңүл буруп- көңүл буруунун «чоң кругун» уюштурсаңыз болот. Качан сиз көңүл буруунун кеңейип баратканын байкаганыңызда, баарын башынан кайталаңыз. Бул көнүгүү көңүл буруунун бара-бара карым-катнаштын натыйжалуулугуна алып келет. Карым-катнаштагы жөнөкөй көнүгүүлөрдүн өнүгүүсү.

Класска кирип окуучулар менен саламдашкан соң, кептик мамилесиз эле өзүңүзгө көңүл бурууга аракет жасаңыз: мимика, пантомимика жана эмоционалдык көз карашыңыз аркылуу. Окуучуларга ар кандай сунуш, талап, эскертүү, мактоо, юмор, суроо, буйрук, каалоо иретинде кайрылыңыз. Күтүлбөгөн ситуациядан чыгып кетүүгө даяр болуңуз.

Карым-катнаш системасын так жана бөлүп көрсөтүү.

Сиз менен конфликтте болгон класска киргенде, мамилелешүүнүн туура жолун табыңыз.

А.А.Леонтьев мындай сунуштарды киргизет: Сүйлөшүү мезгилинде сүйлөшүп жаткан адамдын көзүнө карабоого аракеттениңиз. Сүйлөшүүнүн кайсыл учурунда анын көзүнө карап сүйлөөнү билиңиз.

Вариант: Дайыма сүйлөшүп жаткан адамдын көзүнө карап, көңүл буруу, же качан сиз каалап, карагыңыз келгенде гана кароо зарыл.

Сөзсүз эле сиздин тааныштарыңыздын арасында жагымсыз жана көңүлүңүзгө туура келбеген адамдар бар. Ар бир класста эле мугалимдин көңүлүнө жагымдуу жана ошону менен бирге жагымсыз окуучулар болору да айкын.

Алүчүн эрте эле сүйлөшүүгө бир теманы тандап алып, жолукканыңызда сиз биринчи болуп сөз баштоого аракеттениңиз.

Карым-катнаш процессии уюштуруу.

Обьекти тандоо, өзүнө көңүл бурдуруу, өздүк вербалдуу мамиле жана кайтарылуучу байланыш – бул стадиялар акырындык менен болот, анан темпи өсөт; кепке чейин жана кептен кийинки болуп мамилелешүүнүн башка стадиялары иштелип чыгат.

Кепке чейинки жана кептик карым-катнаш.

(Сабак учурунда ишке ашат)

Класска кирип, класска жана окуучуларга бир сыйра көз чаптырып; классты өзүңүзгө көңүл бурдуруп; мамилелешүүнүн атмосферасы кандай болоорун эскесалыңыз, ар бирин мамилелешүүгө даярдап жаткандай түр көргөзүп класска дагы бир көз жүгүртүңүз. Анан өзүңүздүн кептик таасириңизди баштасаңыз болот.

Класска киргенде мимикалык жана пантомимикалык жөндөмүңүз аркылуу балдар менен эмоционалдык байланыш түзүңүз. Сабак учурунда классты эстеңиз; сиздин алар менен болгон мамилеңиздин түзүлүшү, кээ бир окуучулар менен болгон өз ара мамиленин өзгөчөлүгү.

Педагогикалык карым-катнаштагы жекече өзгөчөлүктүн жаралышы.

Кайсы бир коллегаңыз менен башка бир мектептеги силер тааныбаган мугалимдин сабагына катышыңыз. Анан бири-бириңерден көз карандысыз түрдө ошол мугалимдин жүрүм-түрүмүн, мамилесин сабакта мүнөздөп бергиле. Төмөндөгү схема боюнча:

а) өз каалоосу менен өзүн жандуу кармайт

б) Инициативдуу, өзүнүн оюн көркөм айтып жеткире албайт. Катышуучулардын жүрүм-туруму эркин, каршы пикир айткандарды жек көрсөтөт, өзүнүн эркин манералары көрүнүп турат, окуучуларын дайым катуу контролдо кармайт.

в) Ачык, өзүнүн оюн так айткандан коркпойт, өзүнүн кемчилдиктерин көрсөтөт, бир гана жасалга жөнүндө ойлойт, кандай болсо да өзүнүн социалдык ролун кармоого аракет кылат.

г) Мамилеге курч жана чечкиндүү пайда болгон проблемаларды жеңил эле чечет, курч эмес проблемаларды жана конфликттерди биле албайт.

д) Өзүн окуучулар менен сылык мамиледе кое алат, проблема жана конфликттерди окуучулар менен бирдикте чечет, сүйлөп жаткан окуучунун оюн бөлүшөт, аны туура түшүнөт.

з) Активдүү, дайыма мамиле түзөт, классты дайыма пассивдүү тонуста кармайт, өз алдынча мамилелешүүгө уруксат берет.

Беш балдуу система менен мугалимдин жүрүм-турумун, мамилесин баалаңыз. Өзүңүздүн койгон бааңыз менен сиздин коллегаңыз койгон бааны салыштырыңыз. Анан экөөңүздөр биргелешип, ошол мугалимдин айткан сөздөрүнө, жасаган иштерине анализ жүргүзүңүз.

Ошондуктан карым -катнаш өзүнчө белгилүү бир максатты көздөп инсандар аралык мамилелерди камсыз кылат. Педагогикалык психологияда карым-катнаш өзүнчө бөлүм катары изилденип, анын негизги максатын, проблемаларын, функцияларын, структурасын изилдөө бүгүнкү күндө да актуалдуу проблемалардын бири.

Азыркы мезгилде мугалимдер менен окуучулардын ортосундагы карым-катнаш, чоң адамдар менен балдардын ортосундагыдай эле байкалаарлык татаал жана чыңалууда болуп калды.Бул маселени азыркы күндө басма сөз дагы далилдөөдө. Турмуштун өз алдыга таштагандай, педагогикалык эриш-аркактык идеасы талашсыз, бирок ар бир мугалим аны өзүнүн ишинде ишке ашырышы дайыма эле жеңил эмес. Мектепте иштеп жаткан кызматкерлерге педагогдорго, педагогикалык кызматташтыкка, эриш-аркактыкка үгүттөөнүн кереги жок, аны ишке ашырууда гана жардам керек.

Келтирилген карым-катнаштагы кыйынчылыктар, көбүнчө бир муундун созулушунда азыртан эле ушунчалык коомду күчтүүзгөртө баштады. Улуулардын тажрыйбасынын жыйынтыгы кийинки муундар учун өзүнүн актуалдуулугун жогото баштаган мезгил. Бул көрүнүштөнчыгуунун бирден бир жолу чоң адамдар өзүнө карата өзүнүнөзгөрүүсүнүн негизине ээ болуу менен жападан жалгыз баалуулук катары эсептелген өзү топтогон тажрыйбасына тиешелеш болбостугунда турат.

Адабияттар

1. Вопросы педагогии и психологии //Под.ред. В.М.Соковина -М., 1975.

2. Зимняя И.А. Педагогическая психология. - М., 2000.

3. СлабодчиковВ.И., ИсаевЕ.И. Психология человека. - М., 1995.

4. Макаренко А.С. Соч. - М., 1958 Т.5.

5. Паустовский К.С. Соч. – М., 1968 Т.2. 1979.

6. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. - М., 1979.

ПЕДАГОГИКА

УДК 37:371.3:894.341

Г. Абдыкадырова,
Ж.Баласагын атындагы КУУ

МЕКТЕПТЕ «ЭР ТӨШТҮК» ЖАНА «ЭР ТАБЫЛДЫ» ЭПОСТОРУН ОКУТУУ ПРОБЛЕМАСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ

Макалада мектептин 6-7-класстарында окутулуп жаткан «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун окутуунун тарыхый анализи берилет.
Түйүндүү сөздөр: *эпос, мурас, мугалимдин тажрыйбасы,баатырдык эпос, окутуу, методика илими, макала, методикалык колдонмо.*

Мектепте «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун окутуу проблемасынын изилдениш тарыхын карап көргөндө бул теманын анчалык бай эместигине күбө болобуз. 1957-жылы Караван районундагы Таш-Дөбө орто мектебинин мугалими К.Рыскулов «Адабият сабактарында фольклорду терең үйрөнүүнүн кээ бир жолдору» [1], Балыкчы шаарындагы №2 орто мектептин мугалими Б.Өмүралиев «Адабият сабагында эпостук чыгармаларды окутуу» [2] деген макалаларын жарыялаган, анда айылдык мугалимдер элдик оозеки чыгармаларды окутуу боюнча тажрыйбаларын ортого салган, ошол эле жылы Ж.Субанбековдун «8-класстарда кыргыз элинин баатырдык эпосторун окутуу» [3] деген макаласы чыгып, ал макалада «Эр Табылды» эпосунун жарылышына, окуя-сюжетине, каармандарына талдоо берип, адабият мугалимдерине көмөк көрсөтүүчү материалдарын сунуштаган, бирок мында методикалык багыттагы сунуштар айтылбайт.

1974-жылы Т.Молдогазиев элдик оозеки чыгармаларды орто мектепте окутуу боюнча кандидаттык диссертациясын коргогон [4], кыргыз адабиятын окутуунун тарыхындагы фольклордук чыгармаларды үйрөтүүгө арналган бул эң биринчи диссертациялык эмгекте илимий түрдө эпосторду, жомокторду ж.б. элдик мурастарды окутуунун жолдору, принциптери иштелип чыккан. «Эр Төштүк» эпосун окутуу бул иштин олуттуу бөлүмүн ээлеген. Ошол эле материалдар кийин автордун методикалык колдонмосуна [5] да киргизилген.

Б.Маленов, К.Сабаева, А.Садабаев 5-класстын адабият окуу китебине жазган колдонмосунда [6] «Эр Төштүк» эпосун кандайча окутуу керектигин окуу китебин пайдалануучу мугалимдерге түшүндүрүп берет. Ушундай эле планда «Эр Табылды» эпосун окутууга карата окуу китебинин автору Н.Кангельдиев тарабынан материалдар сунушталат [7]. С.Саипбаевдин диссертациялык изилдөөсүндө [8] кыргыз фольклорунун кенже эпосторунун негизинде жаштарды тарбиялоо маселеси каралат. Н.Ишекеев кыргыз адабиятын окутуу методикасынын тарыхын изилдөөгө алган докторлук диссертациясында [9] жана монографияларында [10] маселени тарыхый-салыштырма өңүттөн карап чыгат.

Элдик кенже эпосторду окутуу боюнча бир кыйла материалдарды камтыган эмгектер Н.Кангельдиевдин «Адабияттык окуу сабагында адептүүлүккө тарбиялоо» деген макаласы [11], 1985-жылы жарыяланган «Орто мектептин IV-VI класстарында эл чыгармаларын үйрөнүү» деген методикалык колдонмосу болду [12]. Анда методист «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторун сааттарга бөлгөн, кайсыл саатта китептин кайсыл бөлүгүн окуу керектиги айтылган, чыгармаларды окутууда көркөм окуунун, шыр окуунун мааниси түшүндүрүлгөн, текстти майда бөлүктөргө бөлүп окутуу технологиялары көрсөтүлгөн, образдарды, өзгөчө Табылды менен Чалкалмактын бейнесин талдоо жумуштары аткарылган. Автор тарабынан Фрунзе шаарындагы №5 мектептин мугалими Н.Арымкулованын, Ош областынын Жаңы-Жол районундагы «Ленинчил жаш» орто мектебинин мугалими Т.Эшбаевдин, Панфилов районундагы Тельман атындагы орто мектептин мугалими С.Бегалиеванын эпосторду окутуу боюнча тажрыйбалары жыйынтыкталган. Алардын тажрыйбалары боюнча бул эпосторду окутууда колдонулган ыкмалары:

- текстти окуу жайкы каникул мезгилинде эле аткарылып, окуучулар сабакка чыгарманын сюжетин толук билип келишет;
- айрым окуучулар тексттин үзүндүлөрүн жаттап да алат;
- биринчи сабакта тексттин баш жагы комментарийленип окулат;
- экинчи сабакта Чалкалмак менен Табылдынын биринчи жана экинчи согушу көркөм, шар окулат;
- алардын негизинде аңгеме жүргүзүлөт;
- түшүнүксүз сөздөр менен иштелет;
- дептерге сөздүк жумуштары жүргүзүлөт;
- адабий каармандардын мүнөзү талкууланат;

• чыгарманы «бүтүндөй» үйрөнүү («автордун артынан удаа») индуктивдүү талдоо ж.б.

Ошол эмгектерде берилген кенже эпосторду окутуу боюнча Н.Кангельдиевдин методикасы:

1. «Окуу китебинде берилген үзүндү эң эле кыска болгондуктан, ал... кенже өспүрүмдөрдүн эпосту бүтүндөй өздөштүрүү талабын канааттандыра албайт. Ошондуктан балдарга эпостун китеп болуп чыккан толук тексттин окуп келүүгө тапшырма берүү максатка ылайыктуу. Көп жылдык байкоолорго караганда, 12-13 жаштагы балдар үчүн бул чыгарманын бүткүл текстин окуп чыгуу, тексттер боюнча аңгеме жүргүзүү анчалык кыйынчылык келтирбейт. Эли-жерин коргоого аттанып чыккан баатырлардын иштерине шыктанган кенже өспүрүмдөр текстти кунт коюп окушуп, үзүндүлөрүн жаттап алууга аракеттенишет» [12, 29].

2. «Текстти үйрөнүп, аны талдоо максатында чыгарманы окуунун алдында окуучулар текст менен канчалык тааныш экендигин тактап алганы оң. Анткени текстти окуп чыккан балдар менен ага тааныш эмес балдардын арасында иш жүргүзүү бир катар кыйынчылык туудурат» [12, 32].

Ал эми А.Муратов «эпикалык мурастардын көркөм текстти азыркы окуучулар үчүн интерпретациялоодо бир топ педагогикалык-психологиялык жактан кыйынчылыктарга туш кылат» деп келип, ага төмөнкүлөрдү көрсөтөт:

Биринчиси, азыркы окуучулардын, мисалы, мындан элүү-алтымыш жыл мурдагы окуучулардан, же өздөрүнүн аталарынан, чоң аталарынан алда канча алыс калгандыгы.

Экинчиден, Батыштан, Чыгыштан, Түндүктөн, Түштүктөн келип жаткан маалыматтардын эсепсиз көптүгүнөн, заманбап технологиялардын таасиринен улам азыркы окуучулардын аң-сезимине кабыл алуу үчүн, жалпы эле кабылдоо үчүн фольклордук текстterге «бош орундун» аздыгы.

Үчүнчүдөн, кыргыздардын байыркы түшүнүктөрүн, жоокердик замандагы дүйнө карашtарын азыркы окуучулардын туура кабылдап, ар тараптуу кароого жетише албагандыгы.

Төртүнчүдөн, эне тилинин байлыктарын унутуп калган учурдагы мектеп окуучусунун «Манастын», «Эр Табылдынын», «Кожожаштын» тил байлыктарын түшүнүүдө, кабылдоодо олуттуу кыйынчылыктарга учурашы, тексттин бир катар жерлерин түшүнбөй калышы ж.б. [13].

Ошондой эле методист элдик эпикалык чыгармалардын тексттерин интерпретациялоодо төмөнкү учурларды өзгөчө көрсөтүү зарылдыгын белгилейт:

• чыгарма сүрөттөгөн доордун көркөм чагылдырылышы;

• айтуучунун чыгармачылык өзгөчөлүгү;

• эпикалык дастандын сюжети жана композициясы;

• башкы каармандын образы жана аны толуктап турган каармандар, алардын өз ара аракеттенүүлөрү;

• фольклордун дастандарда турмушту көрсөтүүнүн өзүнчө бөтөнчөлүктөрү;

• тексттеги түшүнүксүз сөздөр (архаизмдер, диалектизмдер, профессионализмдер, тарыхый сөздөр), азыр активдүү колдонулбаган лексика;

• тексттин көркөм сөз каражаттары [13].

Элдик кенже эпосторду мектепте окутууга жардам берүүчү дагы бир эмгек Г.Насыров жазган «Тесты по эпосу «Эр Төштүк» жандырмагы» аттуу китеп болду [14]. Анда аталган эпос боюнча айтуучу С.Каралаев тууралуу маалымат жана кыргыз, орус тилинде 114 тест берет. Мисалы:

«Эр Төштүк» эпосун С.Каралаевден кайсыл фольклор жыйноочу канчанчы жылы жазып алган?

А) 1934-жылы Мифтаков К.

Б) 1936-жылы Юнусалиев Б.

В) 1937-жылы Абдрахманов Ы.

Г) 1940-жылы Кайыпов С.

Бул китептин пайдасы – мугалимдерге практикалык жардам көрсөткөндүгүндө, окуучулардын изилдөөчүлүк жана ой жүгүртүүчүлүк ишмердүүлүгүн арттыргандыгында.

Тууганбай Орунбаев кенже эпосторду окутуу боюнча илимий ишин баштап, бир катар макалаларды жазган. Ал мындай пикирин билдирет: «Мектептерде өткөрүлгөн бир нече жылдык эксперименттик тажрыйбалардын жыйынтыгын анализдей турган болсок, анда чыгарманы өтүүдөн мурда миф жана мифологиялык чыгарма жөнүндө түшүнүк алган окуучулардын билим деңгээли терең боло тургандыгы байкалды. Орто мектептин окуу программасы боюнча миф жөнүндө түшүнүктөрдү адабий окуу мезгилиндеги кереметтүү жомоктор жана айбанаттар жөнүндө жомоктор менен катар VI класста «Эр Төштүк» эпосун өткөндө таанышкан менен, «Адабияттын түшүндүрмө сөздүгүндөгү» миф жана мифологиялык чыгармалар жөнүндө киришүү аңгемесин «Алтын куш» жомогундагы карышкырдын адамча сүйлөп, түрдүү кубулуу сапатына ээ болуу касиети жана «Эр Төштүк» эпосундагы баш каармандын аты Чалкуйруктун адамча сүйлөп, керек убактарда сакага айланышы, Төштүктүн жер алдына түшүшү, кумурска, аюу, жолборс менен достошушу, жер алдындагы ал катышкан укмуштай окуялар жана Алп каракуштун жардамы менен жер үстүнө чыгышы жөнүндө кыскача эске салуу аңгемеси менен баштаганы максатка ылайыктуу. Эске салуу аңгемесинен кийин гана мугалим миф адам баласынын аң-сезиминин эң төмөнкү баскычында, адам өзүн курчап турган айлана-чөйрөдөгү кубулуштарды, жаратылышта болуп турган көрүнүштөрдү өз аң-сезиминде жандандыруу ишениими аркылуу түшүнүүгө кылган эң алгачкы аракети экендигин окуучуларга тааныш кереметтүү жомоктор, айбанаттар жөнүндөгү жомоктордун жана VI класста өтүлгөн «Эр Төштүк» эпосунун мисалында түшүндүрүүгө тийиш. Алгачкы коомдо жашаган адамдардын аң-сезими, ишениими боюнча өздөрүнүн жашоо-турмушу менен айбанаттардын жашоо-турмушунун ортосундагы кескин айырмачылыктарды көрүшпөйт. Адамдар айбандардан, айбандар адамдардан сырткы түзүлүшү, кебете-кешпири аркылуу гана айырмаланышат, акыл-эсинде, психологиясында, күндөлүк жашоо тиричилигинде бири-биринен өзгөчө айырмалап турган белгилер жок деп ишенишкен. Белгилүү фольклорист В.Я.Пропптун пикири боюнча, таптык жиктөөлөргө терең учурабаган элдердин жомоктору менен мифтерин айырмалоодо этнографтар менен фольклористтер кыйнала тургандыгын баса белгилеген. «Эгерде текстти гана изилдеп тим болбостон, - деп жазган В.Я.Пропп, - тексттин социалдык функциясын изилдей турган болсок, анда биз көп жомокторду миф деп айтар элек». Кереметтүү жомоктор менен айбанаттар жөнүндө жөө жомоктор менен мифологиялык чыгармаларды окуучуларга ажыратып берүүдө белгилүү фольклорист окумуштуунун ушул пикирин мугалим эч убакта эсинен чыгарбашы керек» [15]. Демек, Т.Орумбаевдин пики-

ринде кенже эпосторду, анын ичинен «Эр Төштүк» эпосун окутууда эске алынуучу нерселер:

• чыгарма окутулардан мурда миф, миф чыгармачылыгы, мифология тууралуу түшүнүк берүү;

• бул эпосту кереметтүү жомоктор жана айбанаттар жөнүндө жомоктор менен байланыштыруу;

• текстти гана эмес тексттин социалдык функциясын изилдеп, ошого көңүл буруу;

• кереметтүү жомоктор менен айбанаттар жөнүндө жөө жомоктор менен мифологиялык чыгармаларды окуучуларга ажыратып берүүсү жетишүүдө фольклорист В.Я.Пропптун методологиясына таянуунун зарылдыгы.

Ошентип биздин изилдөөгө чейин эле кыргыз кенже эпостору болгон «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун мектепте окутуу боюнча айрым бир изилдөөлөр болгондугу менен алары ырааттуу жана кеңири илимий-методикалык багытта жүргүзүлбөгөндүгүн белгилейбиз.

Адабияттар

1. Рыскулов К. Адабият сабактарында фольклорду терең үйрөнүүнүн кээ бир жолдору // Мугалимдер газетасы. – 1957. – 1-август

2. Өмүралиев Б. Адабият сабагында эпостук чыгармаларды окутуу // Мугалимдер газетасы. – 1957. – 4-июль

3. Субанбеков Ж. 8-класстарда кыргыз элинин баатырдык эпосторун окутуу // Мугалимдерге жардам. – 1957. – №11. – 39-45-бб.

4. Молдогазиев Т. Изучение устного народного творчества в IV-V классах киргизской школы 13.00.01. – Ф.: КГУ, 1974. – 20 с.

5. Молдогазиев Т. Элдик оозеки чыгармаларды V-VI класста окутуу [Текст] // Т.Молдогазиев. – Ф.: Мектеп, 1988. – 135 б.

6. Маленов Б. 5-класста «Биздин адабиятты» окутуу. Методикалык колдонмо [Текст] // Б.Маленов, К.Сабаева, А.Садабаев. – Ф.: Мектеп, 1985. – 120 б.

7. Кангельдиев Н. 6-класста «Биздин адабиятты» окутуу. Методикалык колдонмо [Текст] // Н.Кангельдиев. – Ф.: Мектеп, 1987. – 102 б.

8. Саипбаев С.М. Идеи воспитания подрастающего поколения в киргизской народной педагогике (на материалах малых эпических форм киргизского фольклора) 13.00.01 г. Фрунзе, Киргиз НИИ педагогики,1980 г.

9. Ишекеев, Н. История изучения кыргызской литературы в школах республики и ее акуальные проблемы на соврменном этапе [Текст]: пед. илим. докт. автореф.: 13.00.02./ Н.И.Ишекеев – Алматы, 1994. – 45 б.

10. Ишекеев, Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы [Текст] / Н. Ишекеев ? Б.: 1994. ? 387 б.; Ишекеев, Н. Кыргыз адабиятынын окуу китептери: өткөнү, бүгүнкүсү жана келечеги [Текст] Н.Ишекеев. – Б.: 2011 – 216 б.

11. Кангельдиев Н., Мамбеталиев А. Мектептерде кыргыз адабиятын окутуу маселелери. – Ф.: 1981. – 53-85-бб.

12. Кангельдиев Н. Орто мектептин IV-VI класстарында эл чыгармаларын үйрөнүү: мугалимдер үчүн методикалык колдонмо [Текст] / Н.Кангелдиев. – Ф.: 1985. – 68 б.

13. Муратов, А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А.Муратов. – Б.: Турар, 2013. – 554 б.

14. Насыров Г. Тесты по эпосу «Эр Төштүк» жандырмагы. – Б., 2002. – 48 б.

15. Орумбаев Т. Орто мектептерде айрым кенже эпосторду окутуунун максаты жана мазмуну [Текст] / Т.Орумбаев, К.Өмүрзакова // ЫМУнын кабарлары. – 2010. - №28 – 13-б.

Баймахова Ақнұр Шүленқызы,
Бекенова Жансая,
Қазақстан. ОҚМПИ, Шымкент

ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТОҚТАП ҚАЛҒАН БАЛАЛАРДЫ ОҚЫТЫП, ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Психикалық дамуы тоқтап қалғандар - бұл психикалық дамуы бұзылудың әсерінен мектеп жасына жеткен бала, әлі кішкентай балалар сияқты тек ойынмен ғана қызығады. Бұның себептері: баланың диспепсия, грипп, гепатит, дизентерия ауруларымен жиі ауруы, ауыр отбасылық жағдай, жүкті әйелдің дұрыс тамақтанбауы. Қазіргі уақытта ортамызда болып жатқан әлеуметтік мәселелер: отбасылық, экологиялық, экономикалық дағдарыстар жүйке жүйелері бұзылған, психикалық аурулары бар әр түрлі жастағы балалардың көбеюіне әкеліп соқтырды. Олардың осы ауруларға шалдығуы мектепте сабаққа үлгермеушілікке, тәртіп бұзуға, қылмыстың көбеюіне түрткі болды. Жалпы білім беретін мектептерде ондай балалар аз емес. Олар аутизм, психикалық дамудың тежелуі, инфантилизм, жүйке жүйесінің бұзылуы, энурез сияқты түрлі аурулармен ауырады. Бұрынғыдай ауыздан шыққанды қағып алып, жатқа айтатын балалар мүлде азайып, орта мектепті әрең бітіретін, зерделері таяз балалар тым көбейіп кетті. Оның бірден бір себебі - арақ ішіп, шылым шегетін, апиын қолданудың нәтижесінде уланған ұрықтан екендігін ғылым баяғыдан дәлелдеген. Ана құрсағында тоғыз ай тоғыз күнге созылатын өмірінде нәресте өзіндік биологиялық ерекшелігімен қатар, кейін көкірек көзіне айналатын түйсіктік тәрбиелерін жетілдіреді.

Қазақстанда кемтар болып туылатын нәрестелердің саны жыл сайын өсіп отыр. Мектепте және үйде де ондай балалар жеке ықпал жасауды қажет етеді. Ол үшін баланың психологиялық қажеттіліктерін, оқу үлгерімін зерттеп, психологиялық түзеу жұмыстарын ұйымдастыру керек. Біздің міндетіміз - даму мүмкіндігі шектеулі балаларға, ата-аналарға, психологтармен бірлесе отырып, түзеу жұмыстарын ұйымдастыру. Балалардың ақыл-ой дамуының тежелуі туралы айтатын болсақ, оның білімді меңгеру дағдысы толықтай сақталып, деңгейлері өз құрдастарынан 2-4 жылға артта қалған. Баланың психикалық дамуының тежелуінің негізгі себептері түрлі болуы мүмкін. Олар басынан өткерген аурулар, негізгі әлеуметтік жағдайы, нашар көруі, құлақ ауруы, тағы басқа себептерден болуы мүмкін. Психиатр, невропотологтың зерттеулері бойынша психикалық дамуының тежелуі балада тұмау, сары ауру, іштегі улану сияқ-

ты ауралардан кейін пайда болады. Психикалық дамуының тежелуінің негізгі бұзылыстары - интеллектуалды деңгейі, көбіне таным процестері: зейіні, логикалық есте сақтауы, ойлауы төмен болып келеді.

Бұл балалар өзінің құрдастарынан кеш жүріп, кеш сөйлейді. Олардың салмағы аз, бойы аласа, көп сөйлемейді, әлжуаз, тез шаршап, көп ауырады.

Психикалық дамуында тежелуі бар балалардың оқу үлгерімі төмен болады. Бұл балалардың оқуға үлгермеушілігі 1- сыныптан бастап көріне бастайды. Бірақ, анық белгілері 2-3 сыныптарда белгілі болады. Олардың оқу дағдыларындағы кездесетін кемшіліктері:

• сабақ процесіне жай қосылады;

• оқу материалын баяу қабылдайды немесе мүлдем қабылдамайды;

• берілген тапсырманы мұғалімнің көмегінсіз орындай алмайды;

• оқуы және жазуы жай;

• оқыған мәтінін түсінбейді және түсінгенін айтып бере алмайды;

• есептер шығарған кезде қателер жібереді;

• тез шаршағыш;

• сыныптастарымен аз араласады;

• өз ойын анық айта алмайды.

Психикалық дамуының тежелуі бар балалар көбіне олигофрения балаларға ұқсайды. Бірақ, егер де оқу процесі, әдістемелік нұсқаулары дұрыс және жоғары деңгейде ұйымдастырылған болса, 1-3 жылда өз құрдастарының білім дағдысын қуып жетуге болады. Бұл жағдайда балаларға арнайы сыныптар мен арнайы дайындалған мамандар қажет.

Дамуында ауытқуы бар баланы отбасында тәрбиелеу, жанұяның барлық мүшелеріне тікелей психикалық әсерін тигізеді. Жанұядағы жағдай, әкесінің эмоционалды қабылдауы, отбасымен психокоррекциялық жұмыстануды қажет етеді. Көптеген ата-ана баланы жиі тексертіп, дәрімен емдеуге көп күш жұмсайды. Балалардың емделуінің нәтижесі оның айналасындағы адамдарға, ал, негізгісі уақытында басталған және психологиялық түзеу жұмысына байланысты екенін көбі біле бермейді. Ондай балалар өздерінің эмоцияларын ұзақ уақыт бақылай алмайды. Олар сау балаларға қарағанда өздерін ұстай алмай, қырсық мінезін көрсетеді. Үй ішінде жақсы ахуалдың оңтайлы болуы, ауытқуы бар балаларды адекватты тәрбиелеуі, мамандармен әрдайым кеңесуі, ата-ананың үйдегі жанұялық жағдайды дұрыс бағалауына көмектеседі. Ата-ананың әрбір сөйлеген сөзінің, әр қылығының баланың оқуы мен тәрбиесінде маңызы зор екенін ешқашан ұмытпағаны жөн. Дамуында кемшілігі бар балаларға көп «көңіл бөлу керек, себебі, олар басқа балаларға қарағанда, қоршаған ортамен араласпайды. Сондықтан дамуында кемшілігі бар баланы «көп ештеңені түсінбейді» деп ойлау үлкен қателік.

Мұғалім - дефектологтың алдына қазіргі уақытта үш міндет қойылып отыр:

1. Оқушыға білім беру;

2.Жалпы білім беретін пәндер мен оқу дағдысын еңбек пәнімен байланыстырып қолдану;

3.Жағымды мінез-құлық қалыптастыру: өтірік айтпауға, айналадағы адамдарға қайырымды болуға, еңбекті сүюге, әлеуметтік бейімделуге үйрету.

Бұл міндеттерді негізге ала отырып, психологиялық-педагогикалық түзеу жұмыстары мынадай қағидаларға сүйенеді:

• баланы жан-жақты, жеке тұлға ретінде зерттеу;

• шаршағандығын ескеру;

• оқу дағдыларын ойын түрінде ұйымдастыру және сол ойын арқылы тапсырмаларды орындау, кеңістікті бағдарлау, т.б.;

• мектеп өміріне, тәрбие сағаттарына қатыстыру;

• оқытуды арнайы әдістемелер арқылы ұйымдастыру;

• оқушының жылдық психодиагностикасының деңгейін бақылау. Тиімді жұмыс атқару үшін маман өзінің беретін пәнінің, әр түрлі әдіс-тәсілдерді жетік білуі керек, оқушылармен тығыз қарым-қатынаста болуы қажет. Осы мәселелерді әрдайым сабақта, сабақтан тыс уақытта, белгілі бір мақсатта емес, әртүрлі жағдайларда қолданып отыру, атқарылған жұмыстардың нәтижесін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, қазіргі кезде қоғам дарынды, қабілетті адамдарды қажет етеді. Жеке тұлғаның рухани өсуіне психологиялық - педагогикалық жағдай жасай отырып, өз ортасында және өзге ұжымда өзін еркін сезіне алуға тәрбиелеу, өзіне-өзі сенімді, жауапкершілік қасиетті сіңірген тұлға ретінде қалыптастыру қажет. Жас нәрестенің дені сау болса, отбасына зор қуаныш пен бақыт әкеледі. Елімізде өркениетті қоғам құру үшін, тәрбиелі, дені сау азаматтарды көп болып тәрбиелеуіміз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Под редакцией С.А. Морозова. Аутичный ребенок в быту. - М., 1998.

2. Боскис А.М. Учителго о детях с отклонениями в развитий. - М., 1987.

3. Коржова Г.М. История и тенденции развития трудового обучения аномальных детей в Казахстане. - А., 1992.

4. Лапшин В.А. Пузакова Б.П. Основы дефектологии. -М., 1991.

5. /Под редакцию М.Н. Назаровой. Специальная педагогика. - М., 2000.

УДК 37:371.3:894.341

Г. Абдыкадырова,
Ж.Баласагын атындагы КУУ

«ЭР ТӨШТҮК» ЖАНА «ЭР ТАБЫЛДЫ» ЭПОСТОРУН МЕКТЕПТЕ ОКУТУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Макалада «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун окутуунун мааниси, жалпы өзгөчөлүктөрү, адабият мугалими эске алуучу жагдайлар тууралуу сөз болот.
Түйүндүү сөздөр: *эпикалык доор, улуттук мурас, мугалимдин чыгармачылыгы, мифологиялык эпос, окутуу методикасы, фольклордун коллективдүүлүгү, салттуулук.*

Кыргыз Республикасы – Бириккен Улуттар Уюму тарабынан таанылган эгемендүү өлкө, анын ошол эгемендүүлүгүн негиздеген атрибуттары мамлекеттик туусу, герби, гимни жана мамлекеттик тили. Кыргыз тили мамлекеттин негизги тили катары кылымдар бою эл тарабынан колдонулуп, калктын оозеки чыгармачылыгын муундардан муундарга өткөрүп келген. Алардын ичинде «Эр Төштүк», «Эр Табылды» сыяктуу эпосторубуз улутубуздун кайталангыс бай руханий мурастары болуу менен бул чыгармалардагы элдик идеялар азыркы жана кийинки муундарга баа жеткис байлыктарды тартуулайт. Анткени кыргыз фольклорундагы, анын ичинде жогорудагы эки эпостогу элдин узак жылдарды чагылдырган турмушу, мифтик-баатырдык түшүнүктөрү, каармандык тууралуу идеалдары, келечек тууралуу үмүт-тилеги жогорку идеялык, эстетикалык-көркөмдүк деңгээлде чагылдырылган. «Көркөм адабияттын философиялык, имандык маңызынын барган сайын тереңдеши адам жарык келечекке, прогрессе умтулуусун сүрөттөө эң маанилүү, эң зарыл борбордук маселеге айланышы – бул биздин күндөрдүн талашсыз белгиси. Ошондой болсо да, элдин генийинен жаралган көркөм сөз өнөрүнүн не бир асыл заттары байыркы туңгуюктан бери карай оор, узак сапар тартып, өзүнүн наристе нукуралык сапатын коротпой, биздин күнгө жетип, бүгүнкү күндүн реалдуу көрүнүшү катарында кабыл алынат. Дайыма кыймыл-аракеттин, дайыма жандуу организмдин касиетине ээ мындай баа жеткис асыл зат өткөн маданий эстеликтин чегинен чыгып, түз эле азыркы учурдун талабына шаймашай жооп берген жандуу эстетикалык кубулуш катарында элдин реалдуу руханий асылдыктарына келип кошулат. Кыргыз элинин улуу мурасы – эпикалык традициясы мына ушундай баа жеткис руханий байлыкка жатат» (Ч.Айтматов [1]). Мына ушул ата-бабалардын көрөңгөлүү руханий маданиятын, эр жүрөктүк-коркоктук, жакшылык-жамандык, ак ниеттик-кара өзгөйлүк, сулуулук-куниктик сыяктуу түшүнүктөрүн азыркы жаштар дал ушул элдик эпостордон табышат жана алардын дүйнө таануусунда, адамдарды аңдап билүүсүндө, образдуу ой жүгүртүүсүндө, этномаданий, тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүгүн жогорулатууда чоң роль ойнойт.

«Кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандартында» азыркы учурда адабиятты окуп үйрөнүүнүн максатын мындайча аныктап берет: «Адабий билим берүүнүн жалпы максаты – мектеп окуучусун өз улутунун жана дүйнөлүк көркөм адабиятын мыкты казыналары менен тааныштыруу. Алардын дүйнөнү кабылдоодогу эстетикалык табитин ойготуп, өнүктүрүп, атуулдук, адеп-ахлактык позициясын бекемдөө. Мындай максат-милдеттерди аткаруу үчүн: өз улутунун жана дүйнө адабиятынын мыкты үлгүлөрүн окуучуларга окутуп-үйрөтүү керек; окуучулардын көркөм нарктарды кабылдоосун жана сөз өнөрүн мыкты өздөштүрүүсүн камсыз кылган билимин жана билгичтигин, көндүмдөрүн калыптандырып, адабиятты улуттук жана бүткүл адамзаттык негизде кабыл алуусун иштеп чыгуу; инсандын личность катары эмоционалдык маданиятын өнүктүрүп, анын дүйнөгө, жашоого, искусствого болгон мамиле-жообун, социалдык түшүнүгүн калыптандыруу; адамда көркөм чыгармачылык табитти, жөндөмдү өнүктүрүү, анын чыгармачылык ой чабытын, образдуу ой жүгүртүүсүн, эстетикалык туюм-сезимдерин жана анын келечек жашоо турмушунда зарыл болгон жана башка түшүнүк, көз караштарын өстүрүү; окуучунун көркөм чыгарманы кабыл алуусундагы эмоционалдык баалуулук мамилелерин, интеллектуалдык кайрымдуулугун жана рефлексин тарбиялоо, анын бийик эстетикалык табитин жана керектөөсүн калыптандыруу; окуучунун адабий речин өстүрүп, эркин жана сабаттуу сүйлөй жана жаза алышын, көркөм лексикасынын жана ой жүгүртүүсүнүн бай болушун камсыз кылуу» [2].

Мына ушул аспектиден алып караганда фольклордук чыгармаларды окутуу боюнча орус жана советтик педагогикада (Айзерман Л.С., Беленький Г.И., Браже Т.Г., Буслаев Ф.И., Водовозов В.И., Голубков В.В., Гуковский Г.А., Зепалова Т.С., Качурин М.Г., Кудряшев Н.И., Курдюмова Т.Ф., Липаев А.А., Маранцман В.Г., Молдовская Н.Д., Марский Д.С., Никольский В.А., Острогорский В.П., Ревякин А.И., Рез З.Я., Роткович Я.А., Рыбникова М.А., Соколов Н.М., Смирнов С.А., Стоюнин В.Я., ТроицкийЛ.С., Чирковская Т.В., Хмарский Д.О., Щербина В.Р., ж.б.), боордош элдердин адабиятын окутуу илимине (Ахмедов Ж., Жумажанова Т., Зуннунов А., Йулдашев К., Карабаглы А., Кошимбаев А., Микайлов Ш., Мураддурдыев А., Самедов А., Сманов Б., Эсенов Ж., Язымов О. ж.б.) ар кандай деңгээлде изилденген жана методикалык таяныч түзүлгөн. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасында да (Алымов Б., Байгазиев С., Батаканова С., Исамидинов И., Иманалиев К., Ишекеев Н., Кангельдиев Н., Мамбеталиев К., Молдогазиев Т., Момуналиев С., Муратов А., Оторбаев Б., Рысбаев С., Саалиева Д., Турдугулов А., Уразова Ж., Шнейдман В., Эшиев Ж. ж.б.) ада-

биятты окутуунун, анын ичинде фольклордук чыгармаларды талдоонун жол-жоболору, ыкмалары көрсөтүлгөн. Бирок жогорудагы эмгектерде түздөн-түз адабият курсунда, б.а., V-VII класстарды кенже эпосторду, алардын ичинде «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун окутуунун методикалык негиздери ыраатту жана толугураак иштелип чыкпаган. Биз бул темага киришүү алдынан кенже эпосторду окутууда азыркы кыргыз педагогикасынын алдында бир катар карама-каршылыктар бар экендигин аныктадык. Алар: «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпостору өткөн кылымдын I жарымынан бери мектептерде үйрөнүлүп келе жатса да, бул проблема боюнча методикалык багыттагы изилдөөлөрдүн жетишсиздиги; кыргыз коомчулугунун байыркы ата мурастарга кызыгуусу жогорулап жаткандыгына карабай улам кийинки муундагы окуучулардын элдик эпосторго болгон кызыгууларынын солгундап жатышы; элдик кенже эпосторду мектепте окутуу практикасынын изилденбегендиги, мугалимдердин тажрыйбаларынын үйрөнүлбөгөндүгү жана жыйынтыкталбагандыгы; практик мугалимдердин элдик чыгармаларды окутуу боюнча методикалык колдонмолорго муктаждыгы ж.б.

1-өзгөчөлүк. Жогорудагы эки чыгарма – элдик оозеки чыгармачылыктын казынасы, анын автору эл, бизге сактап келген да эл. Элдик оозеки чыгармачылыктын жазма адабияттан негизги айырмасы болсо булар: «*1. Коллективдүүлүгү,* башкача айтканда, бир чыгарманын түпкү тегин жалгыз адам түзгөн болсо да, ал эл арасында оозеки жашап, ага улам кийинки муундун өкүлдөрү кошумчаларын кошот, айрым жерлерин алып салат, кыскасы, автору белгисиз болот да, коллективдин чыгармасына айланат. *2. Варианттуулугу*. Элдик оозеки чыгармаларда туруктуу текст жок болот да, бир эле чыгарма жаралуу мезгили, орду, аткаруучусу жагынан ар түрдүү болуп кала берет, натыйжада анын ар кыл варианттары келип чыгат. Мисалы: «Манас» эпосунун кырктан ашык варианты, «Эр Төштүктүн» төрт варианты жазылып алынган. *3. Салттуулугу.* Мындай чыгармаларда текстten тартып сюжет, образ, мотивдерге чейин окшоштуктар болот да, алар варианттардан варианттарга, бир мезгилден экинчи бир мезгилге көчүп жүрө берет. *4. Оозеки болушу. 5. Көркөмдүк системасында туруктуу сөздөрдүн, фантастиканын, гиперболанын көп кездешиши, реалдуулукка караганда, идеалдуулуктун арбын өкүм сүрүшү*» [3]. Ошондуктан жогорудагы чыгармаларды окуп үйрөнүүдө алардын жогорудагы фольклорго таандык беш өзгөчөлүгү сөзсүз эске алынууга тийиш.

2-өзгөчөлүк. Фольклордук чыгармаларды башка элдердин фольклордук мурастары менен салыштырма талдоо иштерин жүргүзүү керек. Муну В.М.Жирмунский «тарыхый-генетикалык» (бул же тигил көрүнүштүн түпкү тегин кароо); «тарыхый-типологиялык» (бул же тигил көрүнүштү коомдук өнүгүштүн баскычтары менен бирдикте кароо); «улуттар жана элдер аралык маданий өнүгүштүн контекстинде кароо» деген ыкмаларда ишке ашарын түшүндүрөт [4. Мисалы, мугалим сабакка чейин өз алдынча Эр Төштүктүн жер астына түшүшү, анын жин-перилер, дөөлөр менен кармашы сыяктуу эпизоддор кайсыл элдердин фольклорунда бар экенин, аларда кандай көрүнөрүн анализдеп чыгуу зарыл.

3-өзгөчөлүк. «Элдик оозеки чыгармалар эл арасында оозеки тарагандыктан, анын алып жүрүүчүлөрү таланты бар кишилер – манасчылар, төкмөлөр, ырчылар болушкан, демек, мындай чыгармалар элге оозеки угузуу формасына ылайыкташкан, анда аткаруучунун жести, мимикасы, импровизациясы, деги эле артисттик өнөрү чоң мааниге ээ болгон. Ошон үчүн мугалим фольклордук чыгармалардын бул өзгөчөлүгүн эске алуу менен техникалык каражаттар аркылуу (видео, DVD, CD, телевизор, кинофильм, магнитофон, компьютер ж.б.) аткаруучунун жандуу элеси, бул же тигил дастанды айтып жаткандагы абалы, кебете-кешпири, үнү менен, керек болсо, аны аудитория кандай кабыл алып жатканы менен таанышышы керек. Бул жагынан «XX кылымдын Гомери» аталган Саякбай Карала уулунун «Манас» айтуу чеберчилигинен тартып азыркы күндүн аткаруучулары, айталык, Роза Аманованын «Курманбегине» чейин мектеп балдары көрүп, угуп, андагы кереметтүү сөз күчүн жүрөгү, көзү, кулагы менен кабыл алганы оң. Ал материалдар сөзсүз окуу китебине кошумча катары компакт-дисктерде берилүүгө тийиш.

4-өзгөчөлүк. Элдик чыгармалар, алардын ичинде «Манас» азыркы балдардын дүйнөсүнө дагы жакын болушу үчүн андагы тил байлыктары менен өзгөчө иштөө керек. Биздин ата-бабалардын бүтүндөй тилдик байлыгы, том-том фразеологиялык, синонимдик, омонимдик, түшүндүрмө ж.б. «сөздүктөрү» бир гана ушул фольклордук чыгармаларда калган, азыр биз анын бир четин гана калпып жатабыз. Ырасында, учурда кыргыз тилин эң мыкты билет деген окуучулар да эпостордон өзү маанисин билбеген, түшүнүксүз сөздөрдү жайнатып таап чыгышат. Андыктан кыргыз фольклору – балдар тил байлыгын өстүрө турган айдың талаа, башка бир жерден да таба албай турган рухий кенч, алтынга алмаштыргыс, казган сайын, улам ары казып кете бере турган кен. Демек, мына ушул байлык да мектепте адабиятты окутуу процессинде мугалимден тилдик кең дүйнөгө киргизүү үчүн көп иштердин системасын иштеп чыгууну алдыга милдет кылып коёт» [5].

Тилекке каршы, азыркы учурда жогорудагы эки эпосту окутуунун абалы талаптагыдай эмес экендиги аныкталды, алардын башкы себеби төмөнкүлөр менен түшүндүрүлөт:

- окуучулардын элдик оозеки чыгармаларды окууга кызыкпагандыгы;
- азыркы балдардын элдик чыгармалардын ичиндеги көптөгөн сөздөргө түшүнбөстүгү;
- кыргыз педагогикасында кенже эпосторду окутуу методикасынын иштелип чыкпагандагы;
- жогорудагы эпостор боюнча кино, видео, мультфильм продукцияларынын жетишсиздиги;
- эпостор боюнча интернеттеги материалдардын жоктугу;
- бул чыгармаларын негизинде тартылган сүрөттөрдүн, плакаттардын иштелбегендиги;
- окуу китептеринин кызыктуу эместиги;
- окуу хрестоматияларынын жоктугу ж.б.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. Баш сөз. / Китепте: Манас (С.Орозбаковдун варианты боюнча. 1-китеп). – Ф., 1984. – 7-8-бб.

2. Кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандарты [Текст] // Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. – Б.: 2006. – 206-б.

3. Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Түз.: Ж.Шериев, А.Муратов. – Б., 1994. – 104-105-бб.

4. Жирмунский В. М. Сравнительное литературоведение. – Л., 1979. – 186 с.

5. Муратов А. Жаңы муундагы окуу китептери жана «Манас» // Шоокум, 2011, №6. – 6-8-б.

Макиевский И.М., Тотошов Б.К.,
Болжирова Р.Ш.
БГУ им.К.Карасаева

ДОМАШНИЕ ЗАНЯТИЯ ДЛЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ БГУ ПО ФИЗВОСПИТАНИЮ

Овладение теоретическими знаниями по любой дисциплине в вузе не обходится без системы домашних заданий. Физическое воспитание не является исключением в плане самостоятельных занятий. Малое количество программных часов не дает возможности для овладения техникой физических упражнений, а тем более для развития основных физических качеств, необходимых для сдачи контрольных и учебных нормативов. Без самостоятельных занятий нельзя добиться качественной подготовки студентов к освоению техники физических упражнений,а также достичь высокого уровня физической работоспособности.

Домашние задания должны быть разработаны на основе программного материли и графика его прохождения с целью активизации студентов для устранения индивидуальных недостатков в физической подготовленности, освоения и совершенствования отдельных умений и навыков, содействия развитию физических способностей.

При составлении домашних заданий необходимо соблюдать ряд требований:

1. Физические упражнения, выполняемые самостоятельно, должны быть доступными.

2. Домашние задания должны быть тесно связаны с практическим материалом.

3. Преподаватель должен регулярно контролировать домашние задания.

4. Важнейшее условие для домашних заданий-постепенность в нарастании нагрузки.

Для овладения техникой физических упражнений необходимо большое количество повторений, это относится ко всем двигательным навыком. Поэтому одним из важных вопросов организации самостоятельных занятий является определение количественной меры повторений изучаемых движений. Чем сложнее физические упражнения, тем труднее многократное выполнение. Для сохранения правильности структуры движения необходимо низкая интенсивность выполнения. Очень важно внушить студенту, что на первых этапах обучения он должен выполнять движения во много раз медленнее своих максимальных возможностей.

Как только становится возможным правильно повторять упражнения с небольшими усилиями, следует перейти к ускорению движения. Если обучаемый овладел структурой движений, ликвидировал ошибки, усвоил ритм, присущий данному физическому упражнению и способен его выполнять в упрощенных условиях с оптимальными усилиями, необходимо усложнять сопутствующие условия. Лучшие результаты достигаются, когда чередуется выполнение упражнений в усложненных, обычных и облегченных условиях. В результате многочисленных наблюдений и исследований нами даются методические рекомендации, направленные на развитие основных физических качеств, сводящиеся к следующим положениям:

Силы: а/чередовать упражнения для разных групп мышц;

б/занятия начинать с упражнения для более мелких групп мышц;

в/упражнения выполнять до утомления;

г/между повторением упражнений отдыхать столько времени, чтобы выполнить успешно последующие движения.

Быстроты: а/необходимо увеличивать скорость выполнения/за счет облегчения условий\,

б/сократить размах движений ,постепенно увеличивая/ скорость/,

в/ повторять упражнения до первых признаков утомления;

Выносливость: а/выполнять упражнения до утомления и на фоне утомления;

б /строго координировать дыхание с движением;

в/ регулировать нагрузку, руководствуясь показателями пульса;

г/нагрузку повышать за счет увеличения объема упражнений;

Гибкость: а/выполнять упражнения ежедневно для поддержание достигнутого уровня;

б/упражнения выполняются после обязательной разминки;

в/количество повторений 8-10 раз, продолжительность удержания статистического положения 5-6сек.;

г/упражнения выполнять до появление болевых ощущений в мышцах связках;

д/использовать ориентиры , определяющие желаемый размах движений;

е/сочетать упражнения для развития гибкости с упражнениями для развития силы и способности к сознательному расслаблению мышц:

Ловкость: а/вводить в занятия новые физические упражнения, различные формы их сочетаний;

б/варьировать применяемые усилия и условия , сопутствующие занятиям;

в/регулировать нагрузку на организм по первом признаком ухудшения точности движение;

г/определять достаточность отдыха между повторениями заданий по показателям восстановление пульса;

Устойчивость равновесия:

а/фиксировать взгляд на предмете, расположенном строго горизонтально по отношению к плоскости опоры;

б/охранять устойчивость равновесия за счет движений в суставах, близких к опорной поверхности;

в/создавать условия, способствующие потере устойчивого равновесия, для развития способности восстанавливать ее;

г/упражнения прекращать при первых признаках утомления.

Умение расслабляться:

а/выполнять изучаемые упражнение до утомление;

б/создавать установку у занимающихся на выполнение заключительных фаз движений"хлестообразно".

в/переключать интенсивность движений;

г/напоминать о необходимости расслабления мышц во время выполнения физических упражнений;

е/следить за мимическими мышцами, придавать лицу спокойное, сознательно расслабленное выражение пытаться улыбаться.

Самостоятельные занятия физическими упражнениями дают возможность увеличить оббьем занятий по физическому воспитанию, что естественно помогает выполнить недельный двигательный режим, обоснованный в новом комплексе"Ден-соолук".За счет систематических занятий укрепляет связь здоровье студентов, повышается уровень их физических возможностей, улучшается их подготовке к норм Денсоолук. Самостоятельные занятия, методически правильно направляемые преподавателем в виде домашних заданий, развивают более сознательное отношение к средствам физической культуры. Они помогают формировать методические навыки, что может быть использовано будущим специалистом в условиях производства. Домашние задания предусматривают выполнение студентами определенных упражнений, как во время утренней гимнастики, так и в специально отведенных для этого временя. Индивидуальные занятия для самостоятельной работы могут быть общими, дифференцированными и индивидуальными. Удобной формой для самостоятельных занятий студентов являются комплексы упражнений "круговой тренировки",т.к.они четко дозированы и постепенно увеличивают число повторений.

Наиболее приемлемыми упражнениями, которые могут быть рекомендованы для домашних заданий на игровых уроках:

-сгибание и разгибание кистей с сопротивлением партнера;

-вращательные движение кистей с гантелями;

-отталкивание от стены, акцентируя движение кистей;

-боски камней, акцентируя кистями;

-вращение, кистями палки, наматывая на нее шнур с грузом 3-5кг;

-подъем и тяга штанги;

-лежа наклонной скамье , поднимание ног до касание скамейки за головой;

-прыжки со скакалкой на различную высоты в разном темпе;

-прыжки с поворотом на 180 и 360;

-прыжки на матах из приседа;

-прыжки в глубину с различной высоты;

-прыжки с отягощением 3-5кг;

- рывки и ускорения из различного и.п./ сидя, лежа, стоя на коленях и т.д./ по зрительному или слуховому сигналу;

-прыжки со скакалкой с максимальной частотой вращения;

-рывки с резкими изменением направления и мгновенными остановками;

-имитационные упражнения с акцентировано – быстрым выполнением какого – то отдельного движение;

- быстрое перемещение, характерное для волейбола, с последующей имитацией технического приема;

- многократные кувырки в разливной последовательности, то же, но в сочетании с имитацией приемов и передачи мяча;

- одиночные и многократные кувырки с места;

-прыжки «блошкой» русская пляска, «попрыгунчик»,»лягушкой»;

-прыжки с нескольких шагов с поворотом на 90,180,270,360градус;

-прыжки через предметы с поворотом в безопорным положением, имитация элементов техники;

-имитационные упражнения с большой амплитудой движения без отягощение с малом отягощение;

-наклоны в перед, в стороны, назад с сопротивлением;

-размахивание руками, ногами с предельной амплитудой;

-в висе размахивание туловища:

Наиболее приемлемыми упражнениями, которые могут быть, рекомендованы на занятиях легкой атлетики:

-бег 30м с хода;

-бег 100м со старта;

-бег 30м со старта;

-повторный бег 2х150, 2х200;

-бег 500,800м, 1000м,2000м,3000м;

-прыжки с места вверх, то же на мягкой поверхности;

-тройные и многократные прыжки толчком двух ног;

-прыжки на одной ноге;

-метание камней мелких на точность, больших на дольность, больших камней двумя руками снизу;

-приседание с отягощениями;

-метание камней назад через голову;

-бег с высоким подниманием ведра

-бег с ускорением через препятствия;

- ходьба с неглубокими выпадами и активным выведением таза и колена вперед ;

-подскоки на одной ноге, положив другую на опору;

-бег в гору, на носках, не опускаясь на пятку;

- стоя боком к опоре, подъем бедра с отягощением;

-стоя на одной ноге на опоре, выпрыгивание вверх, с одновременным махом

бедром ноги, стоящей на грунте ;

- приседание на одной ноге, другая сзади на опоре;

-стоя у опоры на одной ноге, махи другой ;

-стоя лицом у опоры махи прямой ногой в сторону;

-ходьба с наклонами вперед и доставлением руками пола;

-широко расставив ноги глубокие приседание на одну и другую;

-прыжки с двух ног через предметы;

-различные выпады, приседание подскоки с отягощением;

-различные упражнение перемежение, передвижением на мягком грунте;

-имитационные упражнение в привычных и непривычных исходных положениях.

Интенсивная умственная нагрузка студентов в сочетании с недостаточным двигательным режимом нередко приводит к патологическим изменениям в

состоянии их здоровья, в тоже время и бесконтрольная физическая нагрузка может представлять собой опасность для организма. В это повышает требование к физическому воспитанию как комплексу форм и средств по дальнейшему укреплению здоровья, разностороннему физическому развитию студентов, что неразрывно связано с решением вопросов педагогического контроля.

Для оценки эффективности домашних заданий, нужен педагогический контроль. Педагогический контроль должен включать:

1.контроль в процессе учебного занятие в который выходят учет исходного функционального состояние студента , его реакция на предлагаемые упражнения в учебных занятиях, а также на самостоятельные упражнения.

2.поэтапный контроль за динамикой физических качеств с помощью различных тестов.

3.регулярной контроль за выполнением домашних заданий.

Объективные методы контроля позволяют точно оценивать состояния студента и анализировать влияние физической нагрузки на него в процессе занятий физическими упражнениями. Для контроля могут использоваться и любые дозируемые стандартные нагрузки для определение частоты сердечных сокращений, контрольные тесты по количественному и качественному выполнению упражнений, гарвардский степ-тест, а также опрос и наблюдения.

Текстирующие упражнения должны отвечать точной дозировке, объективности и доступности. Необходимо в условиях учебного занятия провести контрольные наблюдения, чтобы они вписались в план занятия и позволили получить наглядные результаты. Гарантии от возможных отрицательных последствий самостоятельных занятии и условием достижения подлинно положительных результатов являются обязательное активное участие преподавателя в этом процессе. Результаты самостоятельной работой студентов находятся в прямой зависимости от заинтересованности и требовательности преподавателя.

Литература

1.Джо Уайдер- сила, красота. Сп., «Уайдер- спорт-СУ» 1999.

2.Вылеева Л., Коротков. Яковлева В.,- Подвижные игры. - М.,ФИС 1998.

3.Молих М. Круговая тренировка. - М.,ФИС., 1997.

4 .Граненко М,Ф., Саноян Г.Г. Труд, здоровье, физическая-культура. -М.: ФИС.1993.

5.Профессионально –прикладная физическая култура. - М., «Колос»,1967.

Тотошов Б.К.,
БГУ им.К.Карасаева

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ И УМЕНИЙ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ФИЗВОСПИТАНИЮ СТУДЕНТОВ БГУ

Согласно Болонской системы образования по предметам большое место уделяется самостоятельной работе студентов, как одного из разделов, а навыки, умения самостоятельных занятий и реализация данного раздела способствуют внедрению физической культуры и спорта в быт студентов повышению двигательной активности студентов.

Бесспорно, элементы самостоятельных занятий, отдельные задачи по обучению студентов содержались и в прежних программах по физической культуре. Однако в содержании программ не было, ни конкретного материала, ни требований, подкрепляющих поставленную цель. Естественно, такое положение приводило к слабому выполнению необходимых задач.

Преподаватель физической культуры на занятиях постоянно решает вопросы учебной деятельности студентов. Как и любая другая деятельность, учебная включает в себя ряд структурных элементов: выбор цели, средств, контроль за правильностью их использования, планирование действий, создание условий для достижения поставленной цели, непосредственное выполнение действия (в нашем случае выполнение движения), оценка достигнутого результата и коррекция своих действий.

Зачастую на занятиях физической культуры почти все это преподаватель берет на себя. И тогда на долю студента выпадает, пожалуй, единственное действие – непосредственное выполнение упражнения. При этом не говорят о каких-либо элементах самостоятельности, поскольку все основные действия, кроме непосредственного выполнения движения, лежат на плечах педагога. Если один из перечисленных элементов учебной деятельности передается студенту, это свидетельствует уже об определенном уровне самостоятельного выполнения движения – определить правильность положения рук, ног, туловища и т.п. В этом случае мы можем говорить об имеющемся элементе самостоятельного выполнения деятельности. Подобные поручения – наиболее простой элемент самостоятельной деятельности. Он используется уже в первом семестре. При соответствующей предварительной подготовке студентов поручаемые им элементы самостоятельной деятельности могут усложняться (к примеру задачи для студентов первого курса по оценке и коррекции своих действий). На старших курсах студентам предлагается подобрать средства для выполнения упражнений вводной части занятия – здесь присутствует более высокий уровень самостоятельной деятельности. Самостоятельные занятия могут включать в себя различное содержание. Это и выполнение упражнений, направленных на развитие физических качеств, и отработка техники двигательных навыков, совершенствование навыков и умений, физкультурно-оздоровительные мероприятия (утренняя гимнастика, закаливающие процедуры, физкультпауза и т.п.). Чтобы са-

мостоятельные занятия были целенаправленными, следует выполнять требования учебной программы, ибо в ней представлены те виды самостоятельных занятий, которые уже отработаны в разных ВУЗах страны, проверены опытом, соответствуют возрастным возможностям студентов.

Как и любая деятельность студентов, связанная с выполнениеми повторением указаний и заданий преподавателя, самостоятельная деятельность требует от воспитанников ясного понимания смысла того, что они делают. Поэтому преподавателю следует постоянно обращать внимание студентов на то, чтобы они сознательно подходили к выполнению каждого задания, и особенно тех, в которых присутствуют элементы самостоятельности. Для этого педагогу необходимо очень точно разъяснять студентам смысл, значение и содержание занятий.

Успех в формировании у студентов умении самостоятельно заниматься физической культурой зависит от организации самостоятельных занятий в определенной системе, соблюдения постепенного, поэтапного усложнения конкретных заданий. Только в этом случае можно добиться ощутимых результатов.

Словом, обучая студентов воспроизведению каких-либо движений самостоятельно, следует здесь же знакомить их с основными положениями и правилами самостоятельных занятий. Лишь тогда студенты в соответствии с условиями, в которых им предстоит заниматься, смогут правильно подобрать упражнения, спланировать свои занятия.

Необходимо всегда помнить, что предлагать упражнения для самостоятельного выполнения можно лишь в том случае, когда они достаточно отработаны на уроке под наблюдением преподавателя.

Определяя сложность того или иного задания, педагог учитывает индивидуальные особенности студентов, их склонности и способности. Делается это для того, чтобы, с одной стороны, задание было посильно и доступно для них, а с другой –имело определенную трудность, требующую известного напряжения при выполнении.

Из практики известно, что любая задача, поставленная перед студентами, должна приобретать для них личностный смысл, т. е. каждый воспитанник должен быть заинтересован в результатах своего труда и, самое главное, в этом особенность психологии обучающихся ощущать эти результаты именно сейчас, сегодня. Последнее представляет особенную трудность для педагога физической культуры. В самом деле, студент разобравшийся в способе решения математической задачи, тотчас пользуется плодами своих усилий: ему легко поддаются задачи на изученное правило. Увы, на занятиях физической культуры, научившись, например, правильно делать замах и выпускать мяч в метаниях под нужным углом, студент не сразу добивается высокого для себя результата. Требуется еще длительное время, многократные повторения для повышения уровня развития соответствующих двигательных качеств. Поэтому главенствующее значение при обучении студентов навыкам и умениям самостоятельных занятий приобретает объяснение, разъяснение, доведение до сознания студентов необходимости длительно и упорно тренироваться, чтобы добиться заметных сдвигов.

Здесь многое зависит от способности педагога его умений подбирать соответствующие индивидуальным возможностям молодого человека упражнения, намечать маленькие, промежуточные цели на пути к главной. Именно они, промежуточные цели, будут поддерживать интерес молодого человека к занятиям, который должен видеть, что его усилия не пропадают даром.

Вместе с тем задача формирования у студентов навыков и умении самостоятельных занятии не будет эффективно решена, если ориентировать их только на результат их деятельности. Важно чтобы педагог с помощью оценок, различных видов поощрения переводил студентов с ориентации только на результат своих действий к ориентации на процесс, способ деятельности. Специально выделяя особенности решения различных двигательных задач, необходимо научить юношей и девушек сопоставлять их с результатом действии, прививать потребность, привычку к самостоятельным занятиям физическими упражнениями до такой степени, когда занимаются не только ради достижения конкретной цели, но и для удовольствия, получения наслаждения, чувства «мышечной радости».

Содействие гармоническому физическому развитию молодежи совершенствование основных физических качеств должны осуществляться с 1-2-курсов ВУЗа. Однако выполнение упражнений для развития физических качеств требует достаточно точной дозировки упражнений и контроля за реакцией организма. Наиболее простыми в этом отношении являются упражнения для развития силы и гибкости. Но самостоятельно развивать силу студент может лишь тогда, когда получит навык контроля за реакцией организма по ЧЧС, научится руководствоваться субъективными ощущениями усталости. Самостоятельная работа над развитием выносливости включена в программу, так как развитие этого качества требует особенно точного контроля за реакцией организма на нагрузку. Студенты ВУЗа уже готовы к осуществлению данного контроля: они уже изучили анатомию, знакомы с некоторыми вопросами физиологии. Второкурсники юноши и девушки должны уметь комплексно развивать двигательные качества. Основная задача не только оценивать, но и, исходя из определения уровня своей подготовленности, ставить задачи по исправлению недостатков. Это самостоятельная деятельность более высокого порядка. При этом студент сам ставит задачу, подбирает средства, организовывает условия, корректирует и устраняет ошибки.

Существует неправильное представление, будто бы овладение студентами навыками и умениями самостоятельных занятий и использование их на уроках и дома облегчает труд преподавателя. Однако на самом деле изменяется характер педагогического труда. Он требует от педагога более глубокого, творческого подхода к делу. Уменьшается доля механической работы. На передний план выступают более сложные задачи - организовать условия для самостоятельной работы студентов, больше внимание уделять контролю, исправлению ошибок, индивидуальной работе с занимающимися. Таким образом, меняется содержание деятельности педагога, она протекает на более высоком уровне. Прежде всего следует вооружить студентов знаниями, необходимыми для самостоятельного выполнения конкретных упражнений, убедить молодежь в значимости, важности и полезности таких занятий, довести до студентов сведения о самом процессе самостоятельной деятельности. Сказанное вовсе не означает, что студентам сразу нужно «выдать» все знания по определенному виду самостоятельной деятель-

ности. В процессе непосредственного обучения занимающимся сообщаются общие знания, создается представление о содержании, характере работы. На последующих этапах, знания углубляются, расширяются, уточняются.

Чтобы самостоятельно выполнять, например, утреннюю гимнастику или развивать физические качества, студент должен уметь контролировать свои движения. Это представляет определенную трудность, поскольку при отсутствии внешнего контроля он будет руководствоваться своими ощущениями, главным образом мышечным чувством. Если юношей специально не учить этому, они будут испытывать большие затруднения при различении пространственных, временных и динамических параметров движений.

Как их научить этому? Прежде всего надо обращать внимание студента на оценку таких положений. Когда студент выполнил упражнение, педагог должен не спешить сам оценивать правильность выполнения, следует попросить сделать это студента. Таким образом происходит концентрация внимания на данном действии. Причем такая работа должна носить систематический характер. Значительно повышает его результативность использование предметных ориентиров. Студент, выполняя движение по ориентирам, может проконтролировать себя не только на основе мышечных ощущений, но и зрительно-мышечных. Выполнение упражнений по ориентирам позволяет видеть результаты своих действий и сопоставлять, сравнивать их с мышечными ощущениями. Наиболее простые для юношей - зрительные ориентиры. Затем по степени сложности идут слуховые и наконец мышечно-двигательные. Поэтому для формирования правильных мышечных представлений на первых этапах обучения нужно соединять зрительные и мышечные ощущения, слуховые и мышечные и т.п., например: бег по разметкам, выполнение движений под счет, с доставанием намеченных предметов и т.д.

Для того, чтобы оценивать результаты любой деятельности, в том числе и самостоятельной, необходимо научиться сопоставлять достигнутый результат с поставленной целью. Если результат совпадает с целью, можно говорить о высокой оценке деятельности. И напротив, если наблюдается значительное расхождение, говорят о низкой оценке деятельности. Низкая оценка деятельности должна вести педагога к поиску причин, приведших к неудаче, к их анализу, чтобы внести коррективы в дальнейшую работу. Все это представляет собой сложную педагогическую задачу, ибо выяснить причины подчас бывает очень нелегко. Поэтому-то начиная с 1х курсов преподавателю нужно приучать студентов анализировать свои действия. Практически это выглядит следующим образом: оценивая деятельность студентов допустим по развитию силы рук, преподаватель предлагает юношам найти и назвать причины, мешающие тому или иному студенту достигнуть высокой подготовленности. Это способствует формированию у студентов критического отношения к своей деятельности, позволяет отыскивать и вносить соответствующие коррективы в свою подготовку.

Важными моментами, которым следует учить, являются вопросы организации самостоятельной деятельности. Они тоже многоплановы: от элементарных - организация самостоятельных занятий при выполнении утренней гимнастики (гигиенические условия, меры безопасности, подготовка инвентаря и т.п.) – до таких, как подбор средств, способов выполнения. Начинать обучение этому нужно с простых элементов, например при организации условий проведения учебных и вне учебных занятий систематически привлекать в помощь студентов. При этом не только использовать их как простых исполнителей, а советоваться с ними, как лучше расположить снаряды, куда положить инвентарь, где лучше построить группы занимающихся.

Наиболее сложной задачей, которая должна решаться на вторых курсах является выбор цели занятий. Для этого второкурсники должны знать предъявляемые к ним в соответствующих видах требования, собственный исходный результат, потенциальные возможности. Сопоставляя эти компоненты, можно намечать конкретные цели, на следующем этапе подбирать средства и планировать их использование. Что значит планировать средства? Это значит определить очередность их применения, время выполнения, правильное их соотношение и т.п. Ведь использование даже одного набора средств, но в разных сочетаниях дает различный эффект.

Планировать самостоятельные занятия - значит учить студентов думать как при выполнении так и при самостоятельном подборе упражнений, который можно поручать студентам уже с первых курсов. К примеру, студенты в зале выполняют наклоны. Есть повод спросить юношей какие разновидности наклонов они знают (наклоны в стороны, назад, наклоны с различными положениями рук и т.п.) затем предложить студентам подобрать сходные, типичные упражнения. Это развивает творчество, критическое отношение. Ведь самостоятельность близка к двум свойствам личности: критичность (критическое отношение к известному) и творчеству (иметь возможность подумать над чем-нибудь своим).

На примере программного материала рассмотрим, как можно формировать навыки и умения самостоятельных занятий. Например, выполнение утренней гимнастики. На этапе разучивания -формирование умений самостоятельно выполнять утреннюю гимнастику должно осуществляться наряду с другими образовательными задачами в основной части урока. Затем, по мере усвоения материала, комплекс утренней гимнастики предлагается студентам в вводной части, как дополнение к Общеразвивающие упражнениям, направленным на подготовку систем и функций организма занимающихся к предстоящей на занятии нагрузке. При проверке качества усвоения студентам нового комплекса педагог может попросить студентов продемонстрировать отдельные упражнения или весь комплекс и в заключительной части урока.

Вырабатывать у студентов умение самостоятельно выполнять утреннюю гимнастику нужно начинать с рассказа о её значении для организма занимающихся. Не вдаваясь в подробности (на этом этапе сообщение всех необходимых для самостоятельного выполнения утренней гимнастики деталей не принесет желаемого результата), педагог объясняет, почему каждый день студента должен начинаться с утренней гимнастики. Шесть - восемь упражнений утренней гимнастики сокращают время перехода от сна к бодрствованию, готовят организм к другому режиму работы. Благодаря гимнастике этот переход осуществляется не только быстрее, но и с пользой для здоровья, при определенных условиях может способствовать закаливанию.

Далее следует обратиться к одному из самых легких вариантов, который обычно применяется в начале учебного года: преподаватель разучивает со всей группой конкретный комплекс. Путем многократного повторения добивается, чтобы студенты запомнили порядок чередования упражнений. Пока это одно из условий для дальнейшей самостоятельной деятельности. Обучение собственно самостоятельности начинается тогда, когда элементы самоконтроля, самооценки перекладываются на плечи юношей.

Задавать студентам на дом комплекс утренней гимнастики для ежедневного самостоятельного выполнения педагог должен, лишь убедившись, что студенты хорошо усвоили приведенные правила. С целью проверки их можно использовать выборочный опрос студентов. К оценке ответов следует привлекать всю группу, памятуя принцип: «Оценивая товарища – оцениваешь себя». Постарайтесь убедить студентов что зарядка принесет пользу, станет потребностью в том случае, если выполнять её ежедневно, в том числе в выходные и праздничные дни, в период каникул. При незначительном недомогании рекомендуется чисто «символически» проделать несколько упражнений, просто для сохранения привычки – не нарушать утренний ритуал.

Важно научить студентов оценивать результаты, воздействие утренней гимнастики на режим дня. Это можно проследить по улучшению настроения, самочувствия, по ощущению бодрости и т.п.

Литература

1.Джо Уайдер- сила, красота. СП,» Уайдер –спорт -СУ» 1999.

2.Вылеева Л, Коротков, Яковлева В,- Подвижные игры.- М,ФИС,1998.

3.Молих М,- Круговая тренировка. -М.: ФИС., 1997.

4.Граненко М,Ф., Саноян Г.Г. –Труд, здоровье, физическая культура. - М., ФИС.. 1993.

5.Професионально – прикладная физическая культура – М., «Колос» 1967.

6.Казачьян И.Ю Программно- нормативные основы гимнастики в высших учебных заведениях – М.: ФИС, 2001.

7.Шлемина А.М Воспитание правильной осанки. - М.: ФИС, 1998.

Омуралиева К.С., КГЮА

УПОТРЕБЛЕНИЕ ФОРМ ИМЕНИ ЧИСЛИТЕЛЬНОГО ИНОСТРАННЫМИ СТУДЕНТАМИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Статья о том, как часто происходят нарушения в нормах синтаксиса, а точнее не соблюдаются нормы согласования и управления в употреблении числительных студентами-иностранцами, а также пути решения проблем при изучении имён числительных в обучении русскому языку как иностранному.

Имена числительные играют немаловажную роль в изучении русского языка как иностранного, поэтому знакомство с числительными иностранных студентов происходит постепенно, от одного до ста, и только с количественными числительными на самом раннем этапе обучения, по мере изучения образующих звуков как с лексическими единицами и только в форме именительного и винительного падежей.

Преждечем говорить о числительных, студентам-иностранцам необходимо дать их определение и сказать, что имена числительные, обозначающие количество, называются количественными–(один, два, три, десять и т.д.); обозначающие порядок предметов при счёте – порядковые (первый, второй, третий, десятый и т.д.). Количественные числительные могут обозначать не только целые, но и дробные числа, например, *одна десятая, две восьмых* и т.д. Собирательные числительные, которые образовались от количественных числительных, обозначают количество предметов одновременно и группу в целом (двое суток, было трое, четверо, пятеро и т.д., оба, обе), числительные по составу делятся на простые, сложные и составные.

Обязательно указываем, что числительное *один*имеет три формы (один, одна, одно); *два* в сочетании с существительными мужского и среднего, *две* в сочетании с существительными женского рода, остальные количественные числительные имеют в именительном падеже только одну форму. Падежные формы количественных числительных даём позже или параллельно с изучением парадигм склонений имён существительных, прилагательных и местоимений. В связи с изучением темы “Род имён существительных” и явления согласования представляем словосочетания с числительным *один: один стол, одна книга, одно окно.* На раннем этапе обучения, студенты механически усваивают сочетания других числительных с некоторыми существительными-*сом, доллар, час, минута* и формы числительных *два, две: два сома, два часа, две минуты; три, четыре сома, доллара, часа, минуты; пять сомов, долларов, часов, минут.* При изучении функций родительного падежа имён существительных студенты-иностранцы осознанно усваивают тип сочетаний существительных с количественными числительными в именительном падеже, основанный на управлении числительных. Указываем на специфику их управления: числительные *два, две, три, четыре* управляют родительным падежом единственного числа существительного, числительные *пять* и выше – родительным падежом множественного числа. Поэтому самая основная трудность – это парадигмы склонения числительных – *два, три, четыре.*

Парадигмы

И.п.	два студента стол окна	две студентки книги	три студента студентки книги окна	четыре студента студентки книги окна
Р.п.	двух студентов столов окон	студенток книг	трёх студентов студенток книг окон	четырёх студентов студенток книг окон
Д.п.	двум студентам столам окнам	студенткам книгам	трём студентам студенткам столам, книгам окнам	четырём студентам студенткам столам, книгам окнам
В.п.	как И. или Р. П. двух студентов два стола окна	студенток две книги	как И. или Р.п. трёх студентов студенток три стола, книги три окна	четырёх студентов студенток четыре стола, книги четыре окна
Т.п.	двумя студентами столами окнами	студентками книгами	тремя студентами студентками столами, книгами окнами	четырьмя студентами студентками столами, книгами окнами
П.п.	о двух студентах столах окнах	студентках книгах окнах	трёх студентах студентках столах, книгах	о четырёх студентах студентках столах, книгах окнах

Особое внимание следует уделить словосочетаниям с составными числительными с последним компонентом *один*. В отличие от других языков, в русском языке последний компонент согласуется с существительным в роде, числе и падеже: *двадцать один дом, двадцать одна книга, двадцать одно окно.* Студентам можно дать задания:

1. Употребите существительные р у ч к а, д е р е в о, с ы н, д о ч ь, с л о в а р ь с числительными д в а, т р и, ч е т ы р е, в т о р о й, т р е т и й, ч е т в ё р т ы й. Обратите внимание на особенности их сочетания.

2. Раскройте скобки и напишите числительные словами.

У Макса 1(сестра) и 1(брат). У Стаса 3(друг) и 1(машина). У Эрика 3(офис), 4(компьютер), 1(факс), 2(телефон).

3. Прочитайте. Укажите падеж количественных числительных.

Макс умеет говорить на трёх языках, а Стас знает два иностранных языка. У Юли десять учеников, а у Даши больше двадцати учеников.

4. Просклоняйте числительные: о д и н, д в а (д в е), т р и, ч е т ы р е…

Но, ещё в начале изучения русского языка иностранные студенты сталкиваются с именами числительными, начиная с ответов на вопросы Какое сегодня число? Сколько сейчас времени? Сколько тебе лет? В каком году ты родился? На каком этаже ты живёшь? Во сколько начинается урок и во сколько (когда?) заканчивается? Сколько минут продолжается урок? Сколько студентов в группе? и другие вопросы, на которые приходится отвечать. Такие вопросы возникают постоянно, на них трудно отвечать, так как нужно не только грамматически правильно использовать их, но и нужноправильно выговаривать и произносить цифры.Для этого можно дать задание: прочитать и повторить несколько раз числительные*: четыре, четырнадцать, четыреста; тысяча; шесть, шестнадцать, шестьдесят, шестьсот, шесть тысяч,* где встречаются звуки*"ч"* и*"ш"*..

Люди любой национальности, говорящие на разных языках, без перевода понимают значение цифр. Но как бы ни удобны были цифры, в устной речи люди пользуются только словами. Традиционно сложными для студентов-иностранцев являются правописание числительных, сочетание их с другими частями речи, а также как мы уже отметили, склонение количественных числительных. Учитывая трудности морфолого-синтаксической структуры количественных числительных русского языка, мы уделяем больше внимания, пробуем на примерах показать важность точного употребления имён числительных. Например, дать задания:

1. Напишите цифры словами.

5, 7, 10, 11, 12, 14, 50, 60, 62, 100, 102…

2. Согласуйте числительные о д и н, о д н а, о д н о, о д н и с существительными*сестра,комната, брат, пальто, дети, здание, семьи, парень, брюки, очки.*

3. Согласуйте числительные д в а, д в е, д в о е, о б а, о б е, т р о е, т р и, ч е т в е р о, ч е т ы р е с существительными *дом, аудитория, урок, занятие, учебник, магазин, дети.*

4. Спишите текст, заменяя цифры словами (дать текст с числительными).

Обязательно обратить внимание иностранных студентов на правила правописания числительных, гдеь стоитв конце и в середине слова, как пишутся не и ни с числительными, числительные с двумя л, с предлогом по. Особенно отметим словосочетания с числительными тысяча, миллион, миллиард. После числительных *тысяча, тысячи, миллион(ы), миллиард(ы)* существительное и прилагательное ставятся в форме родительного падежа множественного числа: *тысячи домов, о шести тысячах новых книг, миллион долларов, о миллионах людей.* После слова *тысяча* в форме именительного и винительного падежа существительное и прилагательное также стоят в родительном падеже множественного числа; с формами косвенных падежей имеется согласование, но может быть и управление:*тысяча/ тысячу рублей, о тысяче рублях/ рублей, к тысяче нашим студентам/наших студентов.*Если перед словом *тысяча* стоит числительное, последующее существительное (и прилагательное) стоит в форме родительного падежа множественного числа:*одна тысяча/ одной тысячи / две тысячи/о двух тысячах* американских долларов.

Часто происходит искажение предложений, в которых подлежащее выражено сочетанием количественного существительного (*тройка, десяток, дюжина, сотня, тысяча*) с существительными предметного значения. В русском языке количество таких счётных существительных больше, чем в других языках, поэтому требует тщательного изучения иностраннцами. Например, управление последующим существительным: *сотня/тысяча/сотни/тысячи километров; десяток яиц*. Также приведём счётные существительные (количественные числительные): *единица, двойка, тройка* и т. д.(*великолепная пятёрка, тройка лошадей, пятёрка по русскому языку* и др.)

Несколько иначе используем словосочетания со словами *около, менее, более, свыше* с числительными в Р.п.,а при числительном ещё иР.п. существительных во множественном числе (*более пяти человек, свыше десяти домов* и т.д.), что также приводит к затруднениям при изучении русского языка как иностранного.

Некоторые студенты-иностранцы хотят узнать, что означают числительные п о л т о р а, п о л т о р ы, п о л т о р а с т а, нужно объяснить, что эти и другие числительные с о р о к, д е в я н о с т о, с т о имеют две формы:И. и В. падежи *полтора, полторы, полтораста, сорок, девяносто, сто;* Р.,Д.,Т.,П. *полутора, полутораста, сорока, девяноста, ста.*

Однако, усвоить значение числительных студентам-иностранцам бывает несложно, гораздо труднее усвоить их изменение и употребление в речи. В современной орфографии приняты два типа написаний – число выражается цифрой или словом:*1 Мая, Первое мая, 2000 год, двухтысячный год*. В обоих случаях это устойчивые официальные сочетания, которые не нуждаются во вставке букв, подсказывающих нам произношение числительного при склонении. Если числительное выражено словом, оно и без того склоняется: *к Первому маю, с Первым мая, к двухтысячному году.* Если же числительное выражено цифрой, добавление букв к этой цифре нарушает закономерность цифрового обозначения, приводит к ненужному смешению письменной и устной речи. Когда возникает желание просклонять имя числительное, лучше написать его полным словом.

Активизировать употребление в речи имён числительных, позволяют задания на составление диалогов по ситуациям, составление монологического высказывания по определённой теме, например “В магазине”, “На рынке”, “Мой день” (работа над обозначением времени о своём распорядке дня). Другие виды работ по активизации числительных в речи студентов-иностранцев: работа с числительными на уроке и вне урока, правописание количественных числительных, порядковые числительные, их образование и изменяемость.

Учитывая трудности данной части речи для студентов-иностранцев ставим перед собой задачи:

- расширить знания об имени числительном;
- часто использовать имена числительные в ходе процесса обучения русскому языку;
- правильно писать и произносить имена числительные, т.е. соблюдать орфографические и орфоэпические нормы русского языка.

Литература

1. Современный русский язык. Учебник для вузов под редакцией Д.Э.Розенталя.-М., 1984.

2. Бабайцева В.В., Чеснокова Л.Д. Русский язык. Теория.-М., 1993.

3. Шепелова Г.И. Основы культуры речи. Учебно-методическое пособие. –Б., 1996.

4. Лопатин В.В., Лопатина Л.Е. Малый толковый словарь русского языка. Ок.35000 слов. -М.: Рус.яз, 1990.

Пак Т.П.,
Общественный Фонд Билимкана,
Группа управления качеством образования.

АНАЛИЗ СИСТЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В КЫРГЫЗСТАНЕ

В данной статье автор дает описание сложившейся системы повышения квалификации учителей английского языка в Кыргызстане.
Ключевые слова: *Педагогический тренинг, система повышение квалификации, профессионализм.*

Как известно, английский язык не теряет до сих пор своей актуальности и значимости, несмотря на небольшое затишье в последние годы, которое, скорее всего, связано со складывающейся политической и экономической ситуацией в Кыргызстане. Возможное присоединение к таможенному союзу и, следовательно, растущая значимость русского языка в регионе, уже несколько лет последовательно вносит свое влияние в приоритетах изучения иностранных языков. Однако никто не отменял качественное образование и, соответственно, профессионализм преподавателей английского языка не должен вызывать сомнения. Именно поэтому, хотелось бы рассмотреть существующую систему повышения квалификации в Кыргызстане. Как отмечает Л.В. Мозгарев: «Повышение квалификации можно рассматриватькак *результат, как процесс, как целостную образовательную систему*. Первое предполагает продуктивные изменения профессиональных и значимых качеств педагогов вследствие их обучения в учреждениях повышения квалификации. Второе означает целенаправленный процесс обучения педагогов, сопровождающийся фиксацией изменений профессионального уровня обучающихся. Третье - часть системы непрерывного педагогического образования, институированная на федеральном, региональном и муниципальном уровнях (институты повышения квалификации работников образования, муниципальные методические службы). Она включает в себя формальные и неформальные объединения педагогов»[1]. Хочется присоединиться к такому качественному и разностороннему подходу к определению понятия «повышение квалификации». В связи с этим, хотелось бы отметить, что по всему Кыргызстану проводятся многочисленные педагогические и методические тренинги по преподаванию английского языка. Многие из них проводятся от 1 до 3 - 7 дней и носят разовый характер:

- проект FallCamps “SharingwithYouth”(по 25-30 участников в каждой из семи областей Кыргызстана);
- каскадные тренинги по коммуникативной методике преподавания PELT, охватившие около 800 учителей английского языка в стране
- на постоянной основе проводятся курсы повышения квалификации в Кыргызской академии образования;
- методические курсы для учителей, проводимые школой английского языка Лингва;
- Оксфордские тренинги и многие другие.

Эти все примеры вполне иллюстрируют складывающуюся картину педагогических тренингов в системе повышения квалификации учителей английского языка в Кыргызстане.

В Академии образования Кыргызской Республики учителя обязаны проходить курсы повышения квалификации один раз в пять лет, определить эффективность курсов, желание и мотивацию учителей, какой - либо прогресс в преподавании английского языка на местах после прохождения курсов, практически невозможно, так как подобные цели и задачи не ставятся, так как в данном случае происходит односторонняя связь. Если повышение квалификации рассматривать таким образом, что:

результат- это есть продуктивные изменения;

процесс- это целенаправленный процесс с фиксацией изменений профессионального уровня;

целостная образовательная система- это часть системы непрерывного педагогического образования, то для осуществления, отслеживания и анализа этих всех составляющих требуется безусловный постоянный мониторинг, анализ данных, серьезный научно-исследовательский подход с фиксацией всех данных, положительных и отрицательных выводов, выработка алгоритма динамики прогресса или регресса. Несомненно, какая-то часть подобной работы ведется непосредственно на местах администрацией школ. Речь ведется об отчетах учителей в конце каждой четверти, полугодия или учебного года успеваемости и качества учащихся. Разумеется, эта работа отражает деятельность администрации в целом, работу предметно - методических комиссий, школьных методических объединений (ШМО) по школе и помогает выработать выбрать направление в развитии школьной системы образования. Однако, следует учесть тот факт, что получение тех или иных положительных или отрицательных результатов не дает представления вследствие каких конкретных педагогических технологий или методик были достигнуты эти результаты, является ли это системным и постоянным явлением, приемлемо ли это для всех методических объединений или прогресс кажется за счет каких-то конкретных предметов и, наконец, как закрепить эти результаты. К сожалению, общая картина не дает все это понять.

Общепринятое мнение гласит, что в идеале, система повышения квалификации сможет предложить каждому специалисту, независимо от опыта работы, новые знания и научные достижения по специальности, педагогике, психологии, методике и т.д., и что немаловажно, определить возможности их применения в процессе обучения. Речь идет о своеобразной раз-

работке стратегии и тактики профессионального развития учителей. Однако некоторые специалисты считают, что на данный момент система повышения квалификации не в состоянии предоставлять педагогам перечисленные образовательные услуги в полном объеме. Как считает Л.В. Мозгарев: « Причина этому - наличие в ней ряда противоречий. Прежде всего, отметим противоречия между: объективно существующей необходимостью в профессиональном развитии педагогов и отсутствием удовлетворительных методик и технологий его осуществления; между содержанием и методами повышения квалификации…»[2]. Это подтверждают и в своих исследованиях А.А. Андреев, В.И.Солдаткин, С.В. Богданова: «…существующие модели повышения квалификации являются неадекватными условиям деятельности современных учителей» [3]. Организовывая и проводя педагогические тренинги для учителей английского языка средних школ, профессиональных лицеев и ВУЗов страны, хотелось бы и согласиться и не согласиться одновременно с данным мнением. Выражая абсолютное согласие с определением существующих противоречий, в то же время хотелось бы несколько расширить этот спектр. На самом деле, профессиональный рост возможен лишь в том случае, если имеется элементарное желание учителей иметь его. Никакая система повышения квалификации не сработает эффективно при отсутствии этого желания преподавателей, которые идут на курсы повышения квалификации «из-под палки», в прямом смысле «раз в пятилетку» (учителя проходят переаттестацию раз в пять лет в обязательном порядке). И соответственно, говоря об «отсутствии удовлетворительных методик и технологий», хотелось бы обратить внимание, что, напротив, на данном этапе, в частности, в 2014-2015 учебном году более 800 учителей были обучены на тренингах профессионального роста, проходивших во всех регионах страны. На вооружение была принята инновационная коммуникативная методика преподавания и соответствующие педагогические технологии, и приемы обучения. Эти педагогические технологии были первоначально апробированы на курсах повышения квалификации Школы английского языка «Lingua», и представляют собой 24 часа теоретической и практической части. По каскадному принципу были обучены около 100 учителей из Бишкека, Чуйской, Иссык-кульской, Нарынской, Таласской, Ошской, Жалал-Абадской и Баткенской областей. На первом этапе учителя обучались коммуникативным технологиям, приемам и принципам, а затем тренерским навыкам. Затем, каждый из тренеров организовали тренинги для учителей английского языка в своих регионах. Конечно, сейчас можно говорить пока лишь о масштабности проведенной работы, а не о качестве, результативности или её эффективности. Конечно, имеются очень хорошие, и даже отличные отзывы от каждого из участников - учителей. Но мониторинг, анализ данных, отслеживание прогресса не являлись целью данных проектов. Не предоставлялись к отчету статистические данные о результативности или качестве работы педагогов до и после тренингов.Скорее всего, приоритетным были именно масштабность и доступность этих педагогических тренингов, так как самые отдаленные районы приобщиться к ним не имели возможности в силу обособленности местоположения, финансирования и других объективных и субъективных причин. Что же относительно разовых тренингов, их проблема и достоинство именно в разовости, то есть тренера имеют возможность проведения тренингов в самых отдаленных районах Кыргызской Республики и в то же самое время, в этом кроется и отрицательный момент о чем было упомянуто выше - нет отслеживания результативности и перспектив. Как считает Н.Н. Лацыба: «… *нет удовлетворительных методик определения* профессиональных запросов педагогов, которые далеко не всегда совпадают с их профессиональными потребностями (первое - это профессиональная проблема, которую педагог осознал и сформулировал; второе - профессиональная проблема, существующая объективно, но не обязательно осознаваемая педагогом)» [4]. И к этому высказыванию хотелось бы присоединиться, так как автор также подчеркивает отсутствие научного подхода к изучению результативности различных элементов системы повышения квалификации, что возможно через уровневую модель педагогического процесса. Шаранова В.В. выделяет четыре основных уровня системы повышения квалификации:

Первый – индивидуально - методическая работа педагогов;

Второй – предметно-методические объединения и предметно-цикловые кафедры;

Третий - научно-методический совет;

Четвертый - общешкольная научно-методическая работа [5]. Подобная система выглядит идеальной и при условии, если она действительно качественно работает, но даже в этом случае, надо внедрять в нее педагогические тренинги извне, чтобы избежать «варева в собственном соку» и наполнять собственную систему школьного повышения квалификации новыми педагогическими и методическими вливаниями.

В заключение, хотелось бы подчеркнуть, что основополагающими составляющими повышения квалификации учителей являются: желание самих учителей, возможности учебных заведений в поддержании своего педагогического коллектива в материальном, финансовом, эмоциональном и психологическом отношениях, фундаментальная и постоянная поддержка со стороны государства в законодательном плане, а также качество и системность, мониторинг и анализ, выработка стратегий на основе полученных фактов и данных до и после проведения педагогических тренингов для улучшения качества повышения квалификации учителей английского языка в Кыргызстане.

Литература

1. Мозгарёв Л.В. Структура качества повышения квалификации работников образования. // Педагогика. – 2004, № 10. – с.48-53

2. http://www.portalus.ru/modules/shkola/rus_show_archives.php?subaction=showfull&id=1193319289&archive=1195596940&start_from=&ucat=&.Мозгарев Л.В.Структура качества повышения квалификации работников образования.

3. minobr.permkrai.ru Анализ ситуации в системе повышения квалификации и основные подходы к ее модернизации.

4. http://unid.bsu.edu.ru/unid/teach/sbornik/detail.php?IBLOCK_ID=327&SECTION_ID=3195&ELEMENT_ID=93977. Материалы Интернет-конференции «Современный преподаватель: личность и деятельность». Лацыба Н.Н. Система повышения квалификации преподавателей учреждений высшего профессионального образования.

5. http://festival.1september.ru/articles/418993/ Создание системы повышения квалификации в условиях профилизации школы. Шаранова В.В.

Кадыркулова М.Э.,
Юридический колледж
КГЮА

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ У СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА

В данной статье автор дает описание о важности использования интерактивных методов у студентов колледжей.
Ключевые слова: *Методы внедрения, современная образование, элементы интерактивной модели, профессионализм*

С появлением интернета и последних инновационных технологий человечества учителя стали задумываться все чаще над данными вопросами: Как заинтересовать, заставлять думать, критически переосмысливать? Мне кажется, все зависитот того, какие условия на уроке созданы для студентов. Как известно, на сегодняшний день в образовании известно несколько видов обучения. Среди них пассивная, активная и интерактивная форма обучения. Конечно, учителя стараются идти в ногу со временем и внедряют новшества, те же самые современные технические средства в свои уроки.

Особенности пассивного метода являются то, что студенты получают знания по учебнику или со слов учителя. Урок проходит в виде лекций, студенты не выполняют творческие задания.

Активный метод обучения предполагает творческие задания (обычно в виде домашнего задания). Урок проходит в режиме учитель - ученик. Недостатком данного метода является то, что студенты не обмениваются мнениями, не взаимодействуют. Мне кажется, в использовании активных методов слабый ученик выпадает с урока, так как сильные студенты активностью подавляют слабых и последние чувствуют дискомфорт.

Самой главной целью использования интерактивных методов - это организация комфортных условий обучения для студентов, где они активно взаимодействуют между собой. Я считаю, что именно интерактивный метод дает студентам рассмотреть на уроке жизненные ситуации, анализировать ситуацию, принимать решение в группах, в парах и так далее. Кроме того данный метод замечательный шанс для слабых студентов раскрыться, быть услышанными, проявить себя творчески, участвовать в обсуждении тем, в решении общих вопросов и разбить барьер и быть наравне с сильными студентами. В дальнейшем это поможет студенту быть увереннее и активнее. Хотя интерактивный метод отличается от структуры обычного урока, это также требует профессионализма и опыта преподавателя. Поэтому в структуру урока включаются только элементы интерактивной модели обучения – конкретные приёмы и методы, которые позволяют сделать урок неординарным, более насыщенным и интересным.

В интерактивном обучении центром образовательного процесса является студент.Очень важно, по мнению К. Н. Венцеля, «чтобы излагали, показывали, рассказывали и спрашивали больше сами дети, чтобы педагогу больше приходилось слушать..., чтобы дети все время были активными, а не сострадательными лицами... «Участвуя в дискуссиях, обсуждая различные проблемы, проигрывая ситуации, ученик усваивает от 70% до 90% информации. [10,с.96-97]

Педагоги отмечают, что в использовании этого метода учителя выступают в нескольких основных ролях. **В роли информатора-эксперта** учитель излагает текстовый материал, демонстрирует видеоряд, отвечает на вопросы участников, отслеживает результаты процесса и т.д. **В роли организатора-фасилитатора,** он налаживает взаимодействие учащихся с социальным и физическим окружением (разбивает на подгруппы, побуждает их самостоятельно собирать данные, координирует выполнение заданий, подготовку мини-презентаций и т.д.). **В роли консультанта** учитель обращается к профессиональному опыту учеников, помогает искать решения уже поставленных задач, самостоятельно ставить новые и т.д.

Так как я являюсь преподавателем колледжа, использование интерактивных методов обучения не менее важна. Что такое колледж? Я думаю, колледж это - самая удобная, быстрая и комфортная дорога в получении профессии с сокращением сроки обучения. В колледже выделяется мало часов на общеобразовательные предметы, в том числе, и на иностранный язык. Студенты стремятся получить быстрое и эффективное обучение, и преподаватели обязаны дать самый важный и нужный материал во вкусном, интересном виде. В современном образовательном преподаватель должен не только передать знания своему студенту, но и обязан воспитать мотивированного, инициативного студента, ориентированного на успех и карьеру, на построение и реализацию своих мечт и желаний в своем жизненном и профессиональном пути. Требования к современному образованию оставила позади, когда преподаватели ограничивались подачей информации студентам. Сейчас студентам важна не только готовая информация, а процесс, осмысления и применения, эффективность,в результате чего студент овладевает методами извлечения знаний, что будет необходимые ему для дальнейшего саморазвития. Как результат этого возрос интерес педагогов к проблеме формирования и развития навыков мышления высокого уровня у студента, в частности на уроках иностранного языка.

Результат исследования российского педагога М. Балабана приводит в недоумение педагогов: школа, независимо от того, в какой стране она находится, учит успешно только одного из десяти своих учащихся.

Эффективность педагогической деятельности педагога средней школы характеризуется все теми же

10% учащихся. Объяснение очень простое: «только 10% людей способны учиться с книгой в руках»

Говоря другими словами, только для 10% учащихся приемлемы методы, используемые в традиционной школе. Оставшиеся 90% учащихся также способны учиться, но не с книгой в руках, а по-другому: «своими поступками, реальными делами, всеми органами чувств».

Результаты этого исследования привели к выводу, что обучение должно строиться иначе, по-другому, таким образом, чтобы все учащиеся могли учиться. Один из вариантов организации учебного процесса - использование педагогом в своей деятельности методов интерактивного обучения. [3, с. 94]

Здесь я вспоминаю слова К. Роджерса, размышляя по поводу эффективности обучения в школе, пишет: «Когда я пытаюсь учить, я ужасаюсь, что достигнутые результаты настолько незначительны, хотя иногда, кажется, что обучение проходит успешно».

Действительно, иногда,кажется, что мы так много даем, а результат нашей работы совсем не такой как мы ожидали. В течении урока мы пытаемся усердно объяснить студентам тему, рассказываем приготовленный нами материал и так заканчивается практически каждый урок. Даже на вопрос адресованный детям: «Вы поняли?» в конце урока отвечаем: «Поняли!» мы, преподаватели. Если посмотреть себя со стороны, во время урока в основном разговариваем мы, а не студенты. Мы учим себя, а не студентов.

В. Ф. Шаталовым и его коллегами было подсчитано, что средняя продолжительность активного говорения каждого учащегося в течение шести уроков - две минуты. [1 с. 102]

Поэтому роль использование интерактивных методов обучения очень важный аспект в образовании. Не смотря на такие недостатки как большие затраты труда учителя при подготовке, сложность точного планирования результатов.

Литература

1. Иванов Д.А. На какие вызовы современного общества отвечает использование понятий ключевая компетенция и компетентностный подход в образовании? / Компетенции и компетентностный подход в современном образовании // Серия «Оценка качества образования» / Отв. ред. Курнешова Л. Е. М.: Моск. центр качества образования, 2008. С. 3-56.

2. Настройка образовательных структур в Европе. Вклад университетов в Болонский процесс [Электронный ресурс] – Электрон. текст. дан. – Режим доступа: http:// www.iori.hse.ru/tuning/materials/Introduction_Tuning%20Educational%20Structures.pdf

3. Загвязинский В. И. Теория обучения: Современная интерпретация: Учебное пособие для вузов. 3-е изд., испр. — М.: Академия, 2006. — 192 с.

4. Иоффе А.Н. Активная методика – залог успеха / Гражданское образование. Материал международного проекта. СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. 382 с.

5. Ситуационный анализ или Анатомия кейс-метода / Ю. Сурмин [и др.]. Киев: Центр инноваций и развития, 2002. 286 с.

6. Педагогика: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Под ред. Ю.К.Бабанского. — 2-е изд., доп. и перераб. — М.: Просвещение, 1988. — С.385-409.

Иманкулова Н.М.
МОЦ БГУ

ВИД РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ – УСТНАЯ РЕЧЬ

Когда наши иностранные слушатели начинают говорить на русском языке, количество трудностей кажется бесконечным, а сами трудности непреодолимыми. Звуки родного языка мешают им произносить звуки русского языка четко и правильно. Интонация родного языка переносится в русскую речь, несмотря на то что теоретически слушатели знают, когда надо повышать, а когда понижать голос. Краткие гласные они произносят как долгие, а долгие – как краткие, или опускают звуки, которые надо произнести, и невольно произносят звуки, которых нет в русском языке. Когда известно существительное, может быть неизвестен его род. Если известен род существительного, слушатели могут не знать, как изменяются окончания этого рода. Слушателям может понадобиться прилагательное, глагол или идиоматический оборот, который надо употребить тотчас же и который может забыться. Если даже слушатели помнят их, они могут не знать окончания, суффикса, префикса, могут не суметь изменить глагол по лицам и поставить в правильном грамматическом времени или наклонении. Но даже если в данный момент им не встретились подобные трудности, слушатели переводят буквально слово в слово и строят предложения на русском языке по образцу предложений на родном языке, а потому не могут точно передать свою мысль.

Устная речь – очень трудный и сложный вид речевой деятельности. Немногие умеют правильно и красиво выражать свои мысли даже на родном языке, «великие ораторы рождаются редко».

В устной речи приходится мгновенно вспоминать и сразу, не задумываясь, употреблять определенные единицы речи и строить из них предложения по определенным образцам. Слушателям, обладающим хорошей памятью, легко дается изучение иностранного языка.

Качество речи полностью зависит от того, насколько быстро и правильно слушатели воспроизводят модели речи. К моделям относятся звуки и последовательности звуков, которые составляют слова и предложения. Если надо передать выражение *Фильм совсем не интересный. Я совсем не могу сегодня. Это совсем не важно,* то можно попытаться выразить перефразировкой или при помощи жестов и мимики, но во всех этих случаях идиоматичность пропадает. Слушатели учатся выражать одну какую-то мысль. Научившись говорить много предложений на одну тему, они умеют говорить на эту одну тему.

Однако, одного запоминания моделей мало. Для того чтобы говорить, слушатели должны уметь легко оперировать огромным количеством разных предложений-моделей автоматически. Какое бы слово не пришло в голову слушателям, они должны уметь тотчас же правильно изменить его звуковую и грамматическую форму и найти такое место в предложении, чтобы слово это правильно отразило выражаемую мысль.

Знание материала, выученного наизусть, не всегда дает возможность говорить. Заучив какое-либо одно предложение, слушатели овладевают его первоначальной формой, и эта форма останется неподвижной до тех пор, пока учащиеся не научатся изменять каждый отдельный элемент предложения.

Попытка изменить форму слова с помощью правила грамматики обычно не приносит пользы, а часто бывает и просто вредна. Когда нужно применить правило, оно всегда вертится на кончике языка, дразнит, заставляет подумать, вспомнить и применить его. Устная речь должна быть непроизвольной. Если слушатели говорят без усилий, правильно и образно – это наверняка результат многолетнего упорного труда и хорошей практики.

Если говорящий не в состоянии проделать все эти манипуляции мгновенно, то он, либо не умеет говорить совсем, либо говорит, запинаясь на каждом слове.

На начальном этапе обучения русскому языку устная речь есть лишь устное воспроизведение или воспроизведение, основанное на имитации. На десятимесячных курсах, где устная речь является целью обучения, воспроизведение, основанное на имитации, должно перейти в конечном итоге в свободную спонтанную речь.

1. Устное воспроизведение или воспроизведение, основанное на имитации, - это такое воспроизведение, при котором слушатели индивидуально или хором вслед за преподавателем произносят трудные звуки или сочетания звуков, подражая произношению преподавателя; это чтение вслух индивидуально или хором. Такие приемы обучения имеют огромное значение независимо от продолжительности курса обучения.

2. Простые вопросы к тексту влекут за собой ответы, в которых почти дословно повторяется весь материал текста. Чтобы такой вид работы прошел хорошо, вопросы должны быть тщательно продуманы и опробованы с тем, чтобы в ответах на них у слушателей не было соблазна использовать формы и конструкции, употреблять которые они еще не обучены.

3. Большую пользу приносит заучивание наизусть и устное изложение необходимого и хорошо отработанного материала, то есть типовых предложений, иллюстрирующих правила грамматики, маленьких смешных рассказов, стихотворений или отрывков прозы. Учащийся запоминает слова, предложения, идиоматические обороты, которые впоследствии можно использовать в разговоре. Кроме того, он запоминает большое количество предложений-моделей, по которым впоследствии будет строить свои собственные предложения в устной и письменной речи (сочинениях). Определенное количество правильных единиц речи становится его достоянием.

4. Изучение грамматики с целью разумного применения ее на практике предоставляет слушателям большие возможности для контролируемой речи. Такую грамматику часто называют практической грамматикой. Каждый учебник грамматики для начинающих, стоящий того, чтобы им пользовались в группе, содержит большое количество беспереводных упражнений. Выполняя эти упражнения, слушатель дописывает окончания слов, соединяет предложения соответствующими союзами, ставит одно придаточное предложение в зависимость от другого, переделывает или дополняет предложения, учится пользоваться идиомами, изменяет лицо, время или наклонение глагола. Однако эти упражнения почти ничего не дают для развития речи, если они не выполнены письменно, если каждое предложение не исправлено тщательно и придирчиво, если оно не повторено с целью лучшего и более прочного запоминания. Даже учебник практической грамматики не сделает устную речь свободной, если грамматическое явление объяснено или напечатано в нем только один раз. Практическая грамматика должна предоставлять слушателям возможность многократного повторения, то есть оправдывать свое название.

Слушатели учатся говорить по-русски постепенно, двигаясь последовательно от воспроизведения отдельных звуков к воспроизведению значимых последовательностей звуков, из которых составляются слова, части предложений и предложения. В соответствии с природными данными каждого, затраченным временем и усилиями, знания учащихся, неточные и пассивные вначале, становятся все более точными и активными. Они становятся активными потому, что преподаватель со слушателями неустанно и постоянно использует известные единицы речи в бесконечном множестве различных упражнений, рассчитанных на то, чтобы подчинить речь грамматике и синтаксису иностранного языка. Если у учащегося есть способности к языку, большое желание овладеть иностранным языком, если он неустанно работает над ним, то, конечно, он научится свободно выражать свои мысли, не осознавая грамматических правил.

На определенном отрезке времени слушатели учатся говорить на какую-нибудь одну тему, так как каждая тема требует использования определенных слов, выражений и фразеологических оборотов.

Невозможно прекрасно говорить на иностранном языке на начальном этапе обучения и вряд ли это возможно вообще. Даже преподаватель делает ошибки. И более того, если язык, который он преподает, является для него родным, то он, наверняка, видит свои недостатки в языке своих учащихся.

Чтобы успешно развивать навыки устной речи, надо:

- сократить количество ошибок до минимума путем многочисленного и точного воспроизведения и правильного использования единиц речи;
- позволять делать ошибки, чтобы была возможность знать, какие ошибки он допускает и как их исправить. Для исправления ошибок даются специальные корректирующие упражнения, которые должны обеспечить повторение и усвоение форм, вызывающих затруднения;
- найти золотую середину, чтобы не охладить пыл слушателя к изучению языка слишком большим количеством поправок и не приучить его к неточностям слишком маленьким количеством поправок, то есть оставлять ошибки не исправленными.

В конечном итоге успех или неуспех при изучении языка зависит не только от способностей препо-

давателя, но в равной мере и от обстановки, в которой изучается язык, природных способностей учащегося, активности и больше всего от его целенаправленности.

Литература

1. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М., 1985.

2. Изаренков Д.И. Обучение диалогической речи. – М., 1981.

Бегункова Л.А.
МОЦ БГУ

ПРИЕМЫ АКТИВИЗАЦИИ ЛЕКСИЧЕСКОГО И ГРАММАТИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Изучение русского языка как иностранного с нулевого уровня всегда представляет определенные трудности для слушателей курсов русского языка (независимо от возраста и уровня образования). В одной группе могут оказаться люди, имеющие опыт изучения иностранных языков и не имеющие такового. Наша задача состоит в том, чтобы не только дать основы грамматики и лексики обучающимся, но и поддерживать устойчивый интерес к изучаемому языку.

Интерес появляется тогда, когда человек замечает, что он уже может кое-что говорить и понимать и с каждым днем приходит новый и новый успех. Поэтому уже на первой неделе обучения мы стараемся не только знакомить обучающихся с фонетическими особенностями русского языка и развивать навыки чтения, но и сразу побуждать слушателей к общению. Первые два дня слушатели знакомятся с личными местоимениями, названиями частей тела, окружающих предметов и интерьера. Им дается понятие об одушевленных и неодушевленных существительных. Они сразу могут ответить на вопросы: ***Кто это? Что это? (Это я, это ты, это он …, это аудитория, это стол, это стул…, это учебник, это тетрадь)***. Одновременно даются союзы ***и, или, тоже, а.***

Не всегда в первые дни обучения следует останавливаться на объяснении правил грамматики. Например, понятие падежа слушатели получают через месяц после начала обучения. Но темы «Знакомство» и «Принадлежность» предполагают использование конструкций с винительным и родительным падежами:

Я – меня зовут
Ты – тебя зовут
Мы – нас зовут
Вы – вас зовут
Как вас зовут? Как тебя зовут?
- Чей это дом?
- Это дом Ивана и Аллы.

Опыт показывает, что для развития навыков диалогической речи при изучении конструкций **«У меня есть …», «У меня был …», «У меня будет …»** необходимо сразу вводить конструкции **«У меня нет …», «У меня не было …», «У меня не будет …».**

Глагол изучается в течение всего времени обучения (время, вид, использование в конструкциях с различными падежами) и практически на каждом занятии. Без глагола невозможно построить диалог, настроить учащихся на общение. Поэтому уже на 3-4 занятии мы даем понятие о спряжении глагола, знакомим с правилами, позволяющими определить, какого спряжения глагол и какие имеет личные окончания. Можно сразу дать 30-50 глаголов, которые наиболее часто употребляются в повседневной речи, но на каждом занятии активно использовать не более десяти. Наиболее трудные глаголы, например; **жить, есть, пить, спать, вставать …,** надо сразу записать в тетради и часто включать в беседу, доводя их использование до автоматизма.

Каждый день необходимо составлять диалоги. Можно составлять диалоги по аналогии, можно использовать рисунки. Преподаватель также может предложить диалог, в котором даны реплики одного из собеседников. Студенты должны написать либо ответные реплики, либо восстановить начальные. Можно предложить ряд глаголов, которые обязательно должны использоваться при составлении диалогов. Диалоги удобны и для работы над интонацией, например, при постановке вопросов.

Для развития монологической речи можно на основе диалога составить небольшой рассказ.

Понятие об императиве целесообразно давать также на вводных занятиях, несмотря на то, что обращение к этой теме предполагает основной курс.

На начальном этапе обучения студенты могут познакомиться с наречиями, прилагательными, личными, указательными и притяжательными местоимениями, числительными и их краткими характеристиками (на какие вопросы отвечают, что обозначают). Наиболее часто употребляемые наречия и прилагательные можно также записать и перевести сразу, чтобы в дальнейшем можно было бы при составлении диалогов и мини-текстов активнее пополнять лексический запас.

Вводный курс (первые полтора месяца) предполагает развитие навыков общения при моделировании определенных речевых ситуаций. Лексика активизируется в процессе работы над темами; **«Профессия», «Национальность», «На уроке», «Мой день», «Моя семья».** Уже в первые дни обучения студенты должны понимать следующие вопросы и уметь отвечать на них; **Кто вы? Откуда вы? Кто вы по национальности? Кто вы по профессии? Какое у вас гражданство? (Вы гражданин какой страны?).**

При изучении падежей студенты знакомятся со значениями вопросов **Где?** и **Куда?** При этом активно используются существительные, прилагательные,

числительные. На вводных занятиях следует сразу дать эти вопросы, включить ряд слов для активного использования и усвоения:

Где? (место)

Здесь, там, слева, справа, впереди, позади (сзади), вверху, внизу, напротив, рядом.

Куда? (направление)

Сюда, туда, налево, направо, вперед, назад, вверх, вниз.

При этом можно сразу предложить ряд речевых ситуаций, в которых предложенные слова активно используются: **«В такси», «В лифте», «В магазине».**

При изучении падежных форм студентам предлагаются таблицы. Хорошо, если студенты сами сравнят окончания, например, существительных женского и мужского рода, одушевленных и неодушевленных. Можно предложить сравнить предложения, в которых существительные используются в определенном падеже, сделать вывод, а затем подтвердить его правильность чтением таблицы. Так, при изучении винительного падежа на доске записываются предложения; **На совещании архитекторы представили новый проект физкультурного комплекса.**

Перед лекцией декан представил студентам нового преподавателя.

Антон с интересом читал новую книгу.

Антон с интересом слушал новую преподавательницу.

Студенты сами находят необходимые для сравнения словосочетания, анализируют и делают выводы.

Изучение падежей предполагает их сравнение; **быть где – ходить куда; пойти куда – вернуться откуда.**

Для развития речи и активного закрепления полученных знаний интересно может проходить работа с «текстами - перевертышами», или «текстами - наоборот». Для этого группа (обычно 6-8 человек) разбивается на пары. Каждой паре предлагается составить два небольших рассказа. Например, в одном должны преобладать слова в винительном падеже, а в другом в родительном. Тему каждая пара выбирает сама. Предварительно преподаватель знакомит студентов с образцами таких рассказов. Вот один из возможных вариантов.

Поход в магазин

1) Утром мама попросила Андрея пойти в магазин и купить продукты: мясо, овощи, фрукты.

Андрей взял сумку, деньги и пошел в магазин. Андрей знал, что мама будет готовить борщ. Он купил мясо. Потом пошел в овощной отдел. В корзину положил морковь, капусту, картофель, свеклу, сладкий перец, лук. А какие же фрукты купить? Мама очень любит яблоки и апельсины. Андрей любит бананы и груши. Решил купить апельсины и груши. Молодой человек отдал деньги кассиру, сложил продукты в сумку и пошел домой.

2) Андрей вышел из магазина. От магазина до дома он шел около десяти минут. Мама ждала его у окна. Молодой человек вошел в дом, достал из сумки килограмм мяса, килограмм лука, килограмм перца, полкилограмма моркови, три килограмма картофеля, два килограмма капусты, два корнеплода свеклы, килограмм апельсинов и килограмм груш. Денег почти не осталось. Из-за тяжелой сумки болели руки. Но Андрей был доволен.

Такая работа с текстами может быть эффективна также при изучении темы «Виды глаголов».

Приведенные примеры показывают, как может строиться работа, помогающая студентам ежедневно, в бытовых условиях, применять знания, полученные на практических занятиях.

К.К.Тулебердиев, БГУ

ТРУДОВАЯ АКТИВНОСТЬ ШКОЛЬНИКОВ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Реалии современной жизни , развитие рыночной экономики нацеливают подрастающее поколение на формирование своей жизнедеятельности в условиях экономической нестабильности и конкурентнообусловленных взаимоотношений. Одной из гарантий подготовленности к жизни в означенных условиях , уверенного существования на рынке труда является активность самой личности, трудовая составляющая которой проецируется на развитие инициативности, самостоятельности добросовестного отношения к труду. Данная позиция актуализируется в условиях сельской местности в силу ограниченности рынка труда и его недостаточной альтернативности .Формирование трудовой активности сельских школьников становится важной государственной задачей, значительную роль в решении которой призваны сыграть внеклассная и внешкольная работа. Данные позиции являются важной составляющей государственной образовательной политики, нашедшей отражение в Законе “Об образовании» Кыргызской Республики , в « Стратегии развития образования Кыргызской Республики на 2012-2020 г.г.», а также в других основополагающих документах.

Рассмотрение вопросов трудовой активности сельских школьников тесно связано с теорией личности

Под активностью личности понимается понимается всеобщая характеристика живых существ, их собственная динамика как источник существования или поддержания ими жизненно важных связей с окружающим миром (1)

Активность присуща всем живым существам, включая человека, Применительно к человеку мы рассматриваем активность как особый вид деятельности или деятельность, отличающаяся интенсификацией своих основных характеристик(целенаправленности , мотивации осознанности, владения способа-

ми и приёмами действий,) а также наличием таких свойств как инициативность и ситуативность

Активность личности – это форма проявления активности, выражающаяся в волевых актах и личностном самоопределении и обусловленная представлением о себе самом как о «субъекте –причине» того, что происходит и должно происходить в окружающем мире Более того, согласно концепции пермонализации «активность личности проявляется также в том, что своими поступками и деяниями личность личностьпродолжает себя в других людях, приобретая свою откажённость . В отличие от общественно значимых, однако стандартизированных актов, активность личности характеризуется тем, что человек поднимается над стандартом, реализуя неодинаковые усилия для достижения общественно заданной цели или действуя надситуативно, т.е за пределами своих исходных побуждений и целей (2).

Из определения активности следует, что она тесно связана с деятельностью, что позволяет рассматривать активность как:

- форму деятельности, свидетельствующую о сущностном единстве понятий активности и деятельности;

- деятельность, к которой у человека возникло внутреннее собственное отношение,, в которой отразился индивидуальный опыт человека;

- личностно- значимую деятельность как форму самовыражения, самоутверждения человека с одной стороны, и о человеке как о продукте активного и инициативного взаимодействия с окружающей средой – с другой;

- деятельность, направленную на преобразование окружающего мира

- качество личности, личночтное образование, проявляющееся во внутренней готовности человека к целенаправленному взаимодействию со средой, к самодеятельности, базирующейся на потребностях и интересах личности, характеризуемом стремлением и желанием действовать.(3)

Данные характеристики активности личности говорят о том, что в природе активности большую роль играют потребности , важнейшей из которых является потребность в труде. Но мы рассматриваем труд и как потребность и как необходимость, что особенно актуально в современных рыночных условиях Необходимость в труде и удовлетворение потребности в труде становятся двигателем трудовой активности человека.

Закономерности развития трудовой активности занимают важное место в теоретическом анализе формирования личности в условиях современного села. Из многих аспектов данной проблемы нами выбран один- роль и место внеклассной и внешкольной работы в формировании трудовой активности сельских школьников. Для теоретического обоснования решения проблемы необходимо, на наш взгляд, выявить два важных вопроса:

- выявить специфику трудовой активности как интегрального качества личности;

- определить особенности формирования трудовой активности школьников в условиях качественных изменений в жизни современного села.

Классическая философия, социология, психолого-педагогические науки рассматривают человека как творца материальных и духовных ценностей,, вступающего в определённые общественные отношения и в этих отношениях преобразующего себя.

Методологической основой анализа трудовой активности школьников является философский анализ субъектно-субъектных отношений, признание определяющей роли объективных материальных условий в развитии трудовой активности личности

Так. К.Маркс, рассматривая труд как процесс указывал, что он является свойством высокоорганизованной жизнедеятельности человека)

Проблеме теории и практик активности посвящены исследования О.А.Абдулиной, И.Б.Бекбоева, Э.М.Мамьетакунова, В.А.Сластёнина и др.

В настоящее время достаточно полно разработаны общефилософские стороны данной проблемы, вопросы влияния трудовой активности на производство, выявлена социально-экономическая природа формирования трудовой активности Данные позиции нашли отражение в трудах Н.С.Быковченко, В Водопьяновой,,Л.Л.Дементьевой, К.Ф.Коэчун, Л.А.Перфильевой и др. Но как было отмечено выше, своего внимания требуют вопросы формирования трудовой активности молодёжи в первую очередь в сельской местности с привлечением возможностей и потенциала внеклассной и внешкольной воспитательной работы. В данном случае будут разрешены в воспитательной практике противоречие между необходимостью формирования трудовой активности сельских школьников и современным состоянием внеклассной и внешкольной воспитательной работы на селе.

Литература

1.Психология. Словарь./ Под общ .-ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского- М.:Политиздат, 1990.-494с.

2.Социология труда: учебник /Под ред. Н.И.Дряхловаидр.- М.: изд-во МГУ, 1993

3.Подласый И.П.Педагогика: учебник –М.: Юрайт, 2009 - 540.

Кадыркулова М.Э.
Юридический колледж, КГЮА

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ У СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА

В данной статье автор дает описание о важности использования интерактивных методов у студентов колледжей.

In this article the author gives a description of the using interactive methods of teaching among students of colleges.

Ключевые слова: *Методы внедрения, современная образование, элементы интерактивной модели, профессионализм*

Keywords: *methods of implementation,contemporary education,elements of the interactive model, professionalism*

С появлением интернета и последних инновационных технологий человечества учителя стали задумываться все чаще над данными вопросами: Как заинтересовать, заставлять думать, критически переосмысливать? Мне кажется, все зависитот того, какие условия на уроке созданы для студентов. Как известно, на сегодняшний день в образовании известно несколько видов обучения. Среди них пассивная, активная и интерактивная форма обучения. Конечно, учителя стараются идти в ногу со временем и внедряют новшества, те же самые современные технические средства в свои уроки.

Особенности пассивного метода являются то, что студенты получают знания по учебнику или со слов учителя. Урок проходит в виде лекций, студенты не выполняют творческие задания.

Активный метод обучения предполагает творческие задания (обычно в виде домашнего задания). Урок проходит в режиме учитель - ученик. Недостатком данного метода является то, что студенты не обмениваются мнениями, не взаимодействуют. Мне кажется, в использовании активных методов слабый ученик выпадает с урока, так как сильные студенты активностью подавляют слабых и последние чувствуют дискомфорт.

Самой главной целью использования интерактивных методов - это организация комфортных условий обучения для студентов, где они активно взаимодействуют между собой. Я считаю, что именно интерактивный метод дает студентам рассмотреть на уроке жизненные ситуации, анализировать ситуацию, принимать решение в группах, в парах и так далее. Кроме того данный метод замечательный шанс для слабых студентов раскрыться, быть услышанными, проявить себя творчески, участвовать в обсуждении тем, в решении общих вопросов и разбить барьер и быть наравне с сильными студентами. В дальнейшем это поможет студенту быть увереннее и активнее. Хотя интерактивный метод отличается от структуры обычного урока, это также требует профессионализма и опыта преподавателя. Поэтому в структуру урока включаются только элементы интерактивной модели обучения – конкретные приёмы и методы, которые позволяют сделать урок неординарным, более насыщенным и интересным.

В интерактивном обучении центром образовательного процесса является студент.Очень важно, по мнению К. Н. Венцеля, «чтобы излагали, показывали, рассказывали и спрашивали больше сами дети, чтобы педагогу больше приходилось слушать..., чтобы дети все время были активными, а не сострадательными лицами... «Участвуя в дискуссиях, обсуждая различные проблемы, проигрывая ситуации, ученик усваивает от 70% до 90% информации. [10,с.96-97]

Педагоги отмечают, что в использовании этого метода учителя выступают в нескольких основных ролях. **В роли информатора-эксперта** учитель излагает текстовый материал, демонстрирует видеоряд, отвечает на вопросы участников, отслеживает результаты процесса и т.д. **В роли организатора-фасилитатора,** он налаживает взаимодействие учащихся с социальным и физическим окружением (разбивает на подгруппы, побуждает их самостоятельно собирать данные, координирует выполнение заданий, подготовку мини-презентаций и т.д.). **В роли консультанта** учитель обращается к профессиональному опыту учеников, помогает искать решения уже поставленных задач, самостоятельно ставить новые и т.д.

Так как я являюсь преподавателем колледжа, использование интерактивных методов обучения не менее важна. Что такое колледж? Я думаю, колледж это - самая удобная, быстрая и комфортная дорога в получении профессии с сокращением сроки обучения. В колледже выделяется мало часов на общеобразовательные предметы, в том числе, и на иностранный язык. Студенты стремятся получить быстрое и эффективное обучение, и преподаватели обязаны дать самый важный и нужный материал во вкусном, интересном виде. В современном образовательном преподаватель должен не только передать знания своему студенту, но и обязан воспитать мотивированного, инициативного студента, ориентированного на успех и карьеру, на построение и реализацию своих мечт и желаний в своем жизненном и профессиональном пути. Требования к современному образованию оставила позади, когда преподаватели ограничивались подачей информации студентам. Сейчас студентам важна не только готовая информация, а процесс, осмысления и применения, эффективность,в результате чего студент овладевает методами извлечения знаний, что будет необходимые ему

для дальнейшего саморазвития. Как результат этого возрос интерес педагогов к проблеме формирования и развития навыков мышления высокого уровня у студента, в частности на уроках иностранного языка.

Результат исследования российского педагога М. Балабана приводит в недоумение педагогов: школа, независимо от того, в какой стране она находится, учит успешно только одного из десяти своих учащихся.

Эффективность педагогической деятельности педагога средней школы характеризуется все теми же 10% учащихся. Объяснение очень простое: «только 10% людей способны учиться с книгой в руках»

Говоря другими словами, только для 10% учащихся приемлемы методы, используемые в традиционной школе. Оставшиеся 90% учащихся также способны учиться, но не с книгой в руках, а по-другому: «своими поступками, реальными делами, всеми органами чувств».

Результаты этого исследования привели к выводу, что обучение должно строиться иначе, по-другому, таким образом, чтобы все учащиеся могли учиться. Один из вариантов организации учебного процесса - использование педагогом в своей деятельности методов интерактивного обучения. [3, с. 94]

Здесь я вспоминаю слова К. Роджерса, размышляя по поводу эффективности обучения в школе, пишет: «Когда я пытаюсь учить, я ужасаюсь, что достигнутые результаты настолько незначительны, хотя иногда, кажется, что обучение проходит успешно».

Действительно, иногда,кажется, что мы так много даем, а результат нашей работы совсем не такой как мы ожидали. В течении урока мы пытаемся усердно объяснить студентам тему, рассказываем приготовленный нами материал и так заканчивается практически каждый урок. Даже на вопрос адресованный детям: «Вы поняли?» в конце урока отвечаем: «Поняли!» мы, преподаватели. Если посмотреть себя со стороны, во время урока в основном разговариваем мы, а не студенты. Мы учим себя, а не студентов.

В. Ф. Шаталовым и его коллегами было подсчитано, что средняя продолжительность активного говорения каждого учащегося в течение шести уроков - две минуты. [1 с. 102]

Поэтому роль использование интерактивных методов обучения очень важный аспект в образовании. Не смотря на такие недостатки как большие затраты труда учителя при подготовке, сложность точного планирования результатов.

Литература

1. Иванов Д.А. На какие вызовы современного общества отвечает использование понятий ключевая компетенция и компетентностный подход в образовании? / Компетенции и компетентностный подход в современном образовании // Серия «Оценка качества образования» / Отв. ред. Курнешова Л. Е. - М.: Моск. центр качества образования, 2008. С. 3-56.

2. Настройка образовательных структур в Европе. Вклад университетов в Болонский процесс [Электронный ресурс] – Электрон. текст. дан. – Режим доступа: http:// www.iori.hse.ru/tuning/materials/Introduction_Tuning%20Educational%20Structures.pdf

3. Загвязинский В. И. Теория обучения: Современная интерпретация: Учебное пособие для вузов. 3-е изд., испр. — М.: Академия, 2006. — 192 с.

4. Иоффе А.Н. Активная методика – залог успеха / Гражданское образование. Материал международного проекта. СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. 382 с.

5. Ситуационный анализ или Анатомия кейс-метода / Ю. Сурмин [и др.]. Киев: Центр инноваций и развития, 2002. 286 с.

6. Педагогика: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Под ред. Ю.К.Бабанского. — 2-е изд., доп. и перераб. — М.: Просвещение, 1988. — С.385-409.

Бошкоева Н. С.
БГУ им. К. Карасаева

ОБУЧЕНИЕ ВОПРОСИТЕЛЬНЫМ СТРУКТУРАМ НА ЗАНЯТИЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Цель статьи-поделиться методическими приёмами с преподавателями при обучении студентов задавать вопросы и отвечать на них на занятиях английского языка.Статья состоит из разных приёмов,заданий и игр,при помощи которых можно создать благоприятную обстановку для развития у студентов коммуникативных навыков,их творческое мышление,для стимулирования общения на английском языке.

Трудно представить, чтобы люди, общаясь между собой, не задавали вопросов. Вопросы и ответы на них, как показывает практика, занимают значительную часть занятия английского языка. Если на других занятиях студенты задают вопросы часто и с удовольствием, то на занятиях английского языка ситуация противоположная. Для многих студентов задавать вопросы, которые составляются с привлечением вспомогательных глаголов по определенной схеме, не похожей на родной язык, затруднительно,и неумение это делать часто препятствует естественному общению на английском языке. Чаще всего вопросы задает преподаватель, проверяя адекватность восприятия студентами определенной информации. Как правило, на вопросы Who, What,When,Where, How имеется один правильный ответ, который всегда знает преподаватель, но не всегда студенты. Поэтому студенты часто не торопятся отвечать на такого рода вопросы, боясь ошибиться. Им надоедает быть постоянно в роли проверяемых, они замолкают, общение прерывается.Чтобы

стимулировать общение на английском языке нельзя ограничиваться только этими вопросами. Существуют другого рода вопросы, такие как: What do you think about...? Why do you think…? Do you agree…?What is the most important...?Такие вопросы развивают творческое мышление студентов. Студенты обладают широким кругозором, разнообразными интересами, у них уже накоплен определенный жизненный опыт, которым они готовы поделиться с одногруппниками и преподавателями. Возможность высказать собственную точку зрения стимулирует активное обладание английским языком и облегчает развитие коммуникативных навыков.

Нужно формулировать вопросы ясно и четко, они должны быть конкретными, задавать вопросы, которые и по форме, и по содержанию соответствуют уровню знаний студентов и структура вопроса, и лексика должны быть понятны. Чем яснее вопрос, тем больше вероятность получить четкий ответ. Нужно задавать вопросы в логичной последовательности. Случайные, заданные в беспорядке вопросы смущают студентов, и наоборот, последовательный ряд продуманных вопросов помогает студентам лучше понять обсуждаемую проблему. Нельзя выстреливать вопросы один за другим, нужно дать студентам время на обдумывание ответа и поощрять и тех студентов, задающих вопросы. Чтобы они не боялись этого, в аудитории следует создать соответствующую доброжелательную атмосферу.

Вопросы помогают создавать благоприятную обстановку для развития коммуникативных навыков и естественного общения на занятиях, если использовать некоторые приемы, задания и игры. Для удобства можно объединить все задания в три группы. 1 группа включает упражнения, цель которых тренировка студентов в составлении вопросительных предложений. (Акцент делается на форму). Во 2 группу входят задания, цель которых с помощью вопросов совершенствовать коммуникативные навыки студентов, развивать их творческое мышление, стимулировать общение на английском языке. 3 группа состоит из упражнений, которые показывают, как эффективно использовать вопросы при работе с текстом.

1.Можно нарисовать на доске квадрат из 9 или 16 клеток. В каждой клетке пишется слово, с которым студенты должны составить вопрос. Группа делится на 2 команды. Команда, все члены которой готовы задать свой вопрос, получает право отвечать первой. Если вопрос задан правильно, ставится крестик в клетку с данным словом или нолик, если допущены ошибки - ход переходит к другой команде. Выигрывает команда, которая первой сможет заполнить ряд из крестиков.

Можно приготовить карточки с разными глаголами, обозначающие действия. Студенты по очереди показывают несколько раз действие в соответствии с теми глаголами, которые написаны на карточках и группа должна догадаться, что это за действие, задавая вопросы Are you..? Если студенты продолжают отгадывать после того, как демонстрация закончилась, им следует задавать вопросы в прошедшем времени: Were you…? или Did you...?

Выберите 5 вопросительных предложений, структуру которых вы бы хотели повторить со студентами, например в Present Simple: What do you usually do at the weekend?Do you clean your room? Where do you go with your friends? How do you help your parents ? When do you go to bed on Saturday?

Расположите слова, составляющие эти предложения в произвольном порядке на месте бумаги. Не используйте знаки препинания и заглавные буквы. Работая в порядок, студенты должны составить из имеющихся слов 5 вопросов. Когда надо отработать со студентами общие вопросы, можно использовать группу. Группа делится на две команды, которые задают по пять или более общих вопросов преподавателю. Задача каждой команды получить только утвердительные или только отрицательные ответы на свои вопросы. Выигрывает та команда, которая получит больше очков.

2. Расскажите студентам небольшую историю, в которой есть какая – то тайна. Задавая вам общие вопросы, студенты должны разгадать эту тайну. Например: такая история:

It was late at night. “I love you”, he said, kissing her: “I love you too, darling”, she responded. Then her husband walked in. what do you think happened next? (The husband helped his wife to put their small son to bed.

Студенты приносят на занятие какие либо, фотографии, на которых изображены они сами. Обмениваются фотографиями и стараются записать как можно больше вопросов относительно того, что изображено на фотографии. Например: When was this taken? Who took the picture? Why do you look so sad/happy in the picture?Студенты задают друг другу вопросы и отвечают на них.

Преподаватель пишет на отдельных листочках бумаги имена известных людей, героев книг и фильмов, животных, предметов. Затем прикрепляет с помощью булавки по одному листочку к одежде на спину каждому студенту. Таким образом студенты становятся известными людьми. Они ходят, задавая друг другу вопросы о себе. Нельзя задавать вопросы типа.Who am I?Но можно спросить: Am I a human being or an object?Am I young or old? Am I rich or poor?Их задача догадаться, кто он.Один из студентов должен на протяжении отведённого времени правдиво отвечать на вопросы остальных студентов, не употребив ни разу слово “Yes”и “No”. Если ответил не употребив“Yes”и “No”, то он победитель, а если ошибся, то его место занимает другой.

3. Студенты читают несколько раз какую- либо интересную историю. Они делятся на две команды. В течение отведённого времени каждая команда должна приготовить столько вопросов к прочитанному тексту, сколько студентов состоит в комане. Каждый из них готов задать правильно один вопрос членам другой команды. Затем обе команды становятся лицом друг к другу и задают вопросы по очереди своим соперникам. За каждый правильно сформулированный вопрос и ответ, команды получают по одному очку.

Студенты читают текст, а затем работают в небольших группах или индивидуально, кратко излагают письменно его содержание. Листочки с кратко изложенным содержанием размещиваются на столе, и каждая группа выбирает себе один листок. Студенты перечитывают работы своих товарищей и пишут вопросы относительно той информации, которая была пропущена автором изложения. После этого листочки возвращаются их владельцам, которые должны ответить на вопросы устно или письменно, пользуясь при необходимости текстом оригинала.

С большим интересом студенты составляют различные вопросники и анкеты,на основе которых проводятся небольшие исследования по интересующим

их темам «Музыка», Путешествия», Мода», Еда», Книги» и.т.д.

Все это студенты могут проделать охотно, с большим интересом, потому что научились правильно задавать вопросы.

Литература
1. Иностранный язык в школе.- М., 2002.
2. Справочник по грамматике английского языка. Гузеева.
3. Hess N.,Polland L.Creative Questions.-Longman,1995.
4. Ur Penny.Five-Minute Activities.-Cambridge,1993.
5. Morgan J.,Rinvolucri M.The Q.Book.-Longman,1996.

М.Э. Ибраева,
Кыргыз-Түрк "Манас" университети

КЫРГЫЗ ТИЛИН БАШКА УЛУТТАРГА ОКУТУУДА ООЗЕКИ КЕПТИ ӨСТҮРҮҮДӨГҮ УСУЛ-ЫКМАЛАР

Интерактив (латын. «Inter» - өз ара, «act» - аракет кылуу) өз ара аракеттенишүү, башка бирөөлөр менен өз ара сүйлөшүү жана диалог куруу деген маанини түшүндүрөт. Бул метод өнүккөн өлкөлөрдүн билим берүү системаларында бир топтон бери колдонулуп келе жаткан, практикада сыноодон өткөн, өзүнүн турмушка жөндөмдүүлүгүн көп жагынан далилдеген популярдуу метод болуп эсептелет. Мындай окутууда окуучу менен окутуучунун ортосундагы сүйлөшүүгө гана багытталбастан окуучулардын бири-бири менен баарлашуудагы активдүүлүгүн жогорулатууга багытталат. Интерактивдүү окутуу - бул ишмердүүлүктүн атайын формасы.

Интерактивдүү ишмердүүлүк жеке бир ойдун же бир студенттин оюнун үстөмдүк кылуусуна шарт түзбөйт. Тескекрисинче, студенттердин өз ара пикир алышуусуна, өз ара аракеттенүүсүнө, биргелешип бир чечим кабыл алуусуна шарт түзөт.

Бул ыкма менен окутууда топтордун же түгөйлөрдүн биргелешип иштөөсү жакшы жыйынтык берет. Бөлүштүрүүнүн так эрежеси иштелип чыгып, ар бир студенттин милдети жана сабактын шарты түшүндүрүлүшү керек.

«Интерактивдүү усул менен сабак өтүүдө мугалим–фасилитатор, насаатчы-багыт берүүчү болуп эсептелет. Мында студенттер тапшырманы түшүнбөй же темадан четтеп кетсе, аларга багыт берилип турат.

Фасилитатор – студенттердин өз тажрыбасына таянып, маалымат топтоосуна, өз алдынча жаңы көйгөйлүү маселелерди коё билүүсүнө көңүл бурат. Салттуу усулдар менен сабак өтүүдө окутуучунун статусу, ал билим берүүчү болгондуктан жогору турат. Ал эми интерактивдүү сабакта кадыр-баркты жогорулатуу үчүн окутуучу окутуу процессин башкара билиши керек. Ал үчүн аз сүйлөшүү, башкача айтканда, түшүндүрүүнү, баяндап берүүнү азайтып, студенттердин өздөрүн көбүрөөк сүйлөшүүгө, өз ойлорун тартынбай айтуусуна жетишүү керек.

Бул усул-ыкманын негизинде окуучулар:
- сынчыл ойломунун калыптанышына;
- карама-каршы ой-пикирлерди талкуулоого;
- маалыматтардын негизинде маселени чечүүгө;
- өз оюн таңуулабастан туура түшүндүрүүгө;
- адистик деңгээлде сүйлөшүүгө жетишет.

Ал эми шиңгил түзүүнүн негизинде төмөнкү жыйынтыктар болот.

1. «Шиңгил» түзүү аркылуу оозеки кепти өстүрүү.
2. Талаш-тартышты жаратуучу суроолор аркылуу оозеки кепти өстүрүү.
3. Сүрөттөрдүн негизинде оозеки кепти өстүрүү.

Шиңгил түзүүнүн мындай жолдору бар:
1. Жалгыз шиңгил түзүү;
2. Эки экиден шиңгил түзүү;
3. Команда менен шиңгил түзүү;
4. Жалпы шиңгил түзүү;

Жалгыз шиңгил түзүүдө өтүлгөн лексика кайталанат, тема дагы бир жолу бышыкталат, окуучулар өз алдынча сүйлөм түзүүгө жетишишет.

Эки-экиден шиңгил түзүүдө тайпадагы окуучулар эки-экиден өз алдынча иштешет, сөздү түшүндүрүү үчүн мурдагы өтүлгөн лексиканы эстегенге аракеттенет, сөздөрдү кайталоого шарт түзүлөт, окуучунун лексикасы байыйт, окуучу өз оюн туура, так түшүндүргөнгө жетишет.

Команда менен шиңгил түзүүдө окуучулар командадан артта калбашы үчүн күрөшүшөт, сөзүнүн кору аз болсо да окуучу команда үчүн аракет кылууга жана башкалардын жардамы менен сөз үйрөнүүгө жетишет, оюнду жыйынтыктоо үчүн шиңгилдеги сөздөрдөн командалар бир канча сүйлөм түзүшсө да болот.

Жалпы шиңгил түзүүдө лексикалык темага байланыштуу сөздөр негизинен толугу менен кайталанат, көп сөз билген окуучунун эмгеги бааланат, жаңы өтүлө турган темадагы сөздөрдү эстеп калуу үчүн окуучуда стимул пайда болот.

Мындан тышкары интерактивдүү окутууда талаш-тартыш суроолорду талкуулоонун түлөрү бар: Дебат, диспут, сүйлөшүү (дискуссия)

Дебат-кандайдыр бир чогулуштагы, жыйындагы талкуу, пикир алмашуу, жарыш сөзгө чыгуу.

Диспут - илимий, адабий, темада көпчүлүк алдында жүргүзүлүүчү пикир алышуу талашы.

Сүйлөшүү (дискуссия) – кандайдыр бир талаш маселени көпчүлүктүн катышуусу менен эркин түрдө талкуулоо.

Биздин максат оозеки кепти өстүрүү, ошондуктан окутуучу өтүлгөн теманы бышыктоо жана окуучулардын өздөштүргөн сөздөрүн практикада туура колдонуусуна шарт түзүү үчүн сүйлөшүү усул-ыкмасын колодонсо болот. Актуалдуу талаш-тартышты жаратуучу темалар боюнча суроолор, кырдаалдар ортого салынса, сүйлөшүү усул-ыкмасын колдонуу аркылуу сабак өз максатына жетет. Маселен, бир нече темалардын ичинде сүйлөшсөк болот.

Тема: Үй-бүлө:

1. Үйдөгү иштерди аял эле жасаш керек. Жок, эркектер да жардам бериши керек.

2. Азыркы убакта көп балалуу үй-бүлөлөр үчүн жашоо кыйын. Ошондуктан үй-бүлөдө балдар аз болушу керек.

Тема: Үй

Үйдүн чоң болгону жакшы. Жок, үй чакан, ыңгайлуу болуш керек.

Тема: **Шаарда**

Шаардын борборунда жашаган жакшы. Жок, шаардын четинде жашаган жакшы.

Тема: Соода-сатык

Буюмдун арзанын алыш керек. Жок, буюмдун кымбатын алыш керек.

Дайыма мода менен кийиниш керек. Жок, классикалык кийимдерди кийген жакшы.

Талаш-тартыш суроолор:

1. Аба ырайынын кескин өзгөрүүсү, адамдардын табиятка жасаган мамилесине байланыштуу. Жок, аба ырайынын өзгөрүүсү бул жөн гана жаратылыштык кубулуш.

2. Бүгүнкү күндө көркөм адабий китептерди окуунун кажети жок. Анткени интеренет бар. Жок, көркөм чыгармаларды жаштарыбыз сөзсүз окушу керек.

3. Бүнкү күндө жогорку билимдүү болуунун зарылчылыгы барбы? Же жогорку билимсиз эле ойдогудай жакшы жашоого болобу?

Сүрөттөрдүн негизинде оозеки кепти өстүрүүдө берилген сүрөткө тема коюу жана сүрөт боюнча суроолорду түзүү керек.

Окуучуларга сюжеттүү сүрөт сунуштоо талаптардын негизгилеринин бири болуп саналат. Бул жерге сынак тапшырып жаткан студенттин сүрөтү берилип, кийинки суроолорго жооп алабыз. Алсак, азыркы учурда ийгиликке жетүү абдан кыйын. Ошондуктан жаштар ийгиликке жетүү үчүн эмне кылышы керек? Өткөн замандарда адамдар өз эл, жери үчүн согушка катышкан. Азыркы учурда жаштар өз өлкөсү үчүн эмне кылышы керек? Бүгүнкү күндөгү билим берүү системасын өзгөртүү керекпи?

Сиздин оюңуз боюнча билим алууда акча канчалык деңгээлде роль ойнойт?

Сүйлөшүү усул-ыкмасынын өзгөчөлүгү төмөндөгүдөй:

- Окуучунун тилди практика жүзүндө колдоно алгандыгында:
- Талкууга коюлган кырдаал эч бир студенттин жеке турмушу менен байланыштуу эместигинде:
- Талаш-тартышты жаратуучу кырдаалдык суроолорду сунуштоодо төмөнкүлөргө басым жасалуусу керек.

Талкулоодогу негизги этаптар:

- Идеялардын көптүгү;
- Эч кандай сындын болбошу;
- Сандырак (абсурд) ойлордун да ортого салынышы;
- Ортого салынган ар бир ойдун кубатталышы;

Оозеки кептин эффективдүүлүгүн күчөтүүчү лексикалар:

Менимче//менин оюм боюнча,

анткени//себеби, ошондуктан, албетте, бирок, тилекке каршы, чын айтканда, туура айтасыз,

мен бул пикирге макулмун,

мен бул пикирге макул эмесмин, мен бул пикирге каршымын,

Талаш-тартыш суроолор:

1. Аба ырайынын кескин өзгөрүүсү, адамдардын табиятка жасаган мамилесине байланыштуу. Жок, аба ырайынын өзгөрүүсү бул жөн гана жаратылыштык кубулуш.

2. Бүгүнкү күндө көркөм адабий китептерди окуунун кажети жок. Анткени интеренет бар. Жок, көркөм чыгармаларды жаштарыбыз сөзсүз окушу керек.

Бүнкү күндө жогорку билимдүү болуунун зарылчылыгы барбы?

Же жогорку билимсиз эле ойдогудай жакшы жашоого болобу?

Сүрөттөрдүн негизинде оозеки кепти өстүрүү

I. Берилген сүрөткө тема коюу жана сүрөт боюнча суроолорду түзүү

Окуучуларга сюжеттүү сүрөт сунуштоо талаптардын негизгилеринин бири болуп саналат.

Бул сүрөттү карап, эсиңизге эмнелер түштү?

Бул сүрөттү карап отуруп, чет өлкөгө сынак тапшырып жаткан убагым эсиме түштү. Мен сынакта абдан кыйналдым. Сынакты бир аз таштап коюп, башка нерселерди ойлодум. Мисалы: сынактан өтпөсөм эмне болот деген суроо оюма келди. Ошол замат сынактан өтүп, анан жакшы бир университетте окугум келди. Котормочу болсом, үй-бүлөмө жардам берсем, алардын каалаган нерселерин алсам, буюрса тилектеримди ишке ашырсам, көп акчам болот деп ойлодум. Сынак бүттү, азыр университетте окуп жатам. Максатыма жетиш үчүн дагы көп иштешим керек.

Төмөнкү макалдардын маанисин кандайча түшүнсө болот?

а) Берекенин баары айылда; б) Айыл эли – бир эл, бир журт;

Кайсы макалдар сүрөттүн мазмунуна туура келет? (Сүрөт берилет.)

Жаз жарыш – күз күрөш. Аракетке – берекет. Кыштын камын жазда көр. Эмгек эрезеге жеткирет.

Макалдарды жаттап калуу мүмкүнчүлүгү пайда болот жана оозеки кепте колдонууга шарт түзүлөт.

Маселен, оозеки кепти үйрөнүүдө чыгарма боюнча маалыматты туура, жеткиликтүү түшүнүүгө, туура ой жүгүртүүгө, ырааттуу сүйлөөгө, бат сүйлөөгө, интонация, басымга, тил каражаттарын колдонууга, сүйлөм түзүү жөндөмдүүлүгүнө, эне тилиндеги сөздөрдү колдонуу, колдонбоосуна, сабакта жоопкерчиликтүү катышкандыгы эске алынып, окуучунун сабакка болгон ынтызарлыгы пайда болот.

Адабияттар

1. Саалаев О. Окутуунун интерактивдүү усулдары. – Б., 2007.

2. Китайгордская Г.А. Методика интенсивного обучения. – М.: Высшая школа, 1988.

3. Рыспаев С.К. Орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуу маселелери. - Б.:2007.

4. Корнеева. Л. Интерактивные методы обучения.-М.: Высшее образование в России, 2004. - №12.

5. Байгазиев С. О. Окутуунун интерактивдүү методу. – Б., 2004.

ФИЛОСОФИЯ

Арзыматов Ж.С., Арзыматова Ч.Ж.,
БГУ им. К.Карасаева

СИНЕРГЕТИКА И НОВЫЕ СТРАТЕГИИ НАУЧНОГО ПОИСКА

В системе научного знания проходят интенсивные процессы дифференциации и интеграции знания, проводятся комплексные и междисциплинарные исследования, разрабатываются новые способы и методы познания, методологические установки, появляются новые элементы картины мира, выделяются новые типы объектов познания, характеризующиеся историзмом, универсальностью, сложностью организации, которые раньше не поддавались теоретическому (математическому) моделированию. Одно из таких новых направлений в современном естествознании представлено синергетикой.

В 70 – 80-е гг. XX в. рождение синергетики внесло существенные коррективы в методологические аспекты системного исследования. Мир не стабилен, но это не значит, что он не поддается научному изучению. Синергетика по-новому переоткрывает мир: становится очевидным, что сложноорганизованным системам нельзя навязывать пути их развития. Необходимо понять, как способствовать их собственным тенденциям развития, как выводить системы на эти пути. В наиболее общем плане важно понять законы совместной жизни природы и человечества, их коэволюцию.

Синергетика сегодня изучает различные природные и социальные явления. Первое использование данного термина в этом методологическом контексте связывают с работой профессора Штуттгартского университета Г.Хакена «Кооперативные явления в сильно неравновесных и нефизических системах» (1973). Развитие синергетики реализует себя в нескольких направлениях, в силу чего синергетическая исследовательская традиция представлена в современной культуре несколькими версиями, вследствие чего зафиксированы и различные модели методологической рефлексии над синергетической исследовательской стратегией. Известны модели, предложенные школой Г.Хакена, И.Пригожиным (Брюссельский свободный университет и американская синергетическая школа), российской школой синергетиков во главе с С.П.Курдюмовым (НИИ им.М.В.Келдыша и Института математического моделирования РАН, Московский государственный университет и др.).

Представленное Г.Хакеном название новой дисциплины – «синергетика» – инициировано именно тем обстоятельством, что в основе исследуемых этой дисциплиной феноменов самоорганизации лежит, по определению Г.Хакена, «совместное действие многих подсистем… в результате которого на макроскопическом уровне возникает структура и соответствующее функционирование».

По оценке И.Пригожина, в целом, «что касается современного мира, то… космология теперь все мироздание рассматривает как в значительной мере беспорядочную – а я бы сказал, как существенно беспорядочную среду, в которой выкристаллизовывается порядок». Поскольку в синергетике исследуются механизмы перехода неравновесной системы от хаоса к «порядку», т.е. к образованию макроскопических структур (морфогенез) или к движению с малым числом степеней свободы (упорядоченное движение), то современная синергетика, как было отмечено на I Международной конференции Немецкого общества сложных систем, рассматривает себя как «теория хаоса».

Согласно интегральной формулировке Пригожина, «порядок и беспорядок… оказываются тесно связанными – один включает в себя другой. И эту констатацию мы можем оценить как главное изменение, которое происходит в нашем восприятии универсума сегодня».

Главными посылками синергетического видения мира выступают следующие тезисы:

• практически непостижимо жесткое обусловливание и программирование тенденций эволюции сложноорганизованных систем – речь может идти лишь об их самоуправляемом развитии посредством верно топологически конфигурированных резонансных воздействий;

• созидающий потенциал хаоса самодостаточен для конституирования новых организационных форм (любые микрофлуктуации способны порождать макроструктуры);

• любой сложной системе атрибутивно присуща альтернативность сценариев ее развития в контексте наличия известной инерционно-исторической предопределенности ее изменений в точках бифуркации (ветвления);

• целое и сумма его частей – качественно различные структуры: арифметическое сложение исходных структур при их объединении в целое недостижимо ввиду неизбежной интерференции сфер локализации этих структур, результирующейся в явных трансформациях сопряженного энергетического потенциала;

• неустойчивость трактуется как одно из условий и предпосылок стабильного и динамического развития – лишь такого рода системы способны к самоорганизации;

• мир может пониматься как иерархия сред с различной нелинейностью.

Методами синергетики осуществлено моделирование многих сложных самоорганизующихся систем:

от морфогенеза в биологии и некоторых аспектов функционирования мозга до флаттера крыла самолета, от молекулярной физики и автоколебательных процессов в химии до эволюции звезд и космологических процессов, от электронных приборов до формирования общественного мнения и демографических процессов. Основной вопрос синергетики – существуют ли общие закономерности, управляющие возникновением самоорганизующихся систем, их структур и функций.

Новая картина мира в естествознании формируется в конце века в соответствии с междисциплинарным принципом системности, выделяющим фундаментальность и всеобщность процессов самоорганизации в природе. Его основанием выступают представления, развитые в теории нелинейных динамических систем: признание самоорганизации в качестве всеобщего свойства материи и распространение принципа эволюции на все рассматриваемые явления. Эта установка становится определяющей для синтеза знаний о природе, а также естественнонаучных и социогуманитарных знаний о человеке и обществе.

В конце века синтез естественнонаучных знаний о мире и его эволюции базируется на двух положениях синергетики:

1. Мир состоит из разномасштабных открытых систем, развитие которых протекает по единому алгоритму, имеющему две фазы – линейную и нелинейную.

2. Эволюция структурных уровней материи определяется фундаментальной способностью материи к самоорганизации. При этом четко различаются равновесное и неравновесное состояния, а также равновесные и неравновесные структуры.

Синергетическая картина мира предлагает новую модель системного исследования и формального описания природных явлений, которая наряду с информационным и системным подходом открывает перспективу построения единой науки о закономерностях эволюции сложных систем неорганической и органической природы. Особую роль в этой системной модели играет принцип нелинейности, который разграничивает две фазы в жизни сложной самоорганизующейся системы:

• линейная фаза представляет собой однонаправленное изменение, которое обнаруживает четкую закономерность, которую можно точно рассчитать и на этой основе дать прогноз будущих состояний системы;

• нелинейная фаза представляет собой кризисное состояние, которое характеризуется возможностью только вероятного прогноза некоторого множества будущих возможных состояний.

В синергетической картине присутствует относительность и взаимосвязь микро- и макроуровней жизни самоорганизующейся системы, которая играет решающую роль в ее эволюции. Рождение порядка трактуется как рождение коллективных макродвижений из хаотических движений микроуровня, трансформация которых и выливается в новый порядок.

Основные свойства самоорганизующихся систем ? открытость, нелинейность, диссипативность. Открытые системы поддерживаются в определенном состоянии за счет непрерывного притока извне и стока вовне вещества, энергии или информации. Причем приток и сток обычно носят объемный характер, т.е. происходят в каждой точке данной системы.

Неравновесность, неустойчивость открытых систем порождается постоянной борьбой двух тенденций. Первая – это порождение и укрепление неоднородностей, структурирования, локализации элементов открытой системы; вторая – рассеивание неоднородностей, «размывание» их, диффузия, деструктурализация системы. Если доминирует первая тенденция, то открытая система становится самоорганизующейся системой, а если вторая – открытая система рассеивается, превращаясь в хаос. А когда эти тенденции примерно равны друг другу, тогда в открытых системах ключевую роль – наряду с закономерным и необходимым – могут играть случайные факторы, флуктуационные процессы. Иногда флуктуация может стать настолько сильной, что существующая организация разрушается. Открытые системы – это системы необратимые; в них важен фактор времени.

Понятие диссипативности тесно связано с понятием хаоса. Синергетика переосмысливает понятие хаоса классического и неклассического естествознания, представляющих хаос как пассивное, разрушительное, деструктивное начало, как окончательный продукт разложения, дезорганизации материи, как воплощение максимальной энтропийности, абсолютной неопределенности и неконструктивности. В этической плоскости такое представление дополнялось нравственно-оценочной характеристикой хаоса как образа абсолютного зла.

Синергетика определяет хаос как многоликое материальное начало, которое не только разрушает и само является продуктом разрушения, но и способствует созиданию нового. Благодаря хаосу материя деструктурируется и насыщается неопределенностью, в то же время она порождает структурные организации, оказывается способной к самоорганизации, потенциально готова к новаторству. Потенциальная способность хаоса к творчеству обусловлена тем, что, в понимании философии случайность сама случайна, а значит, она не всегда несущественна, иногда она закономерна. А если закономерна, то направлена на порождение и поддержание некоторой структурности, организованности. Синергетика конкретизирует эту общую идею и показывает, при каких условиях хаос оказывается конструктивной силой.

Синергетика конкретизирует созидательные функции хаоса. Во-первых, хаос необходим для исходного структурирования нелинейной среды. Во-вторых, он способствует резонансному объединению простых структур в единую сложную структуру, согласованию темпов их эволюции, объединению, «склеиванию» «темпомиров». В-третьих, хаос может служить механизмом переключения, смены различных режимов развития системы, переходов от одной относительно устойчивой структуры к другой.

Синергетика на научном горизонте последних лет получила огромный приоритет. С теоретической физикой синергетических процессов связывается не только новый этап в развитии физики, но также дальнейший прогресс в развитии геологии, теории биологической эволюции, философии и других наук. Синергетика учит нас видеть мир по-другому.

Во-первых, становится очевидным, что сложноорганизованным системам нельзя принудительно указать пути их развития. Скорее необходимо понять, как способствовать их собственным тенденциям развития, как выводить системы на эти пути. В наиболее общем плане важно понять законы совместной жизни приро-

ды и человечества, их коэволюции. Проблема управляемого развития принимает, таким образом, форму проблемы самоуправляемого развития.

Во-вторых, синергетика демонстрирует нам, каким образом и почему хаос может выступать в качестве созидающего начала, конструктивного механизма эволюции, как из хаоса собственными силами может развиться новая организация.

Через хаос осуществляется связь разных уровней организации. В соответствующие моменты – моменты неустойчивости – малые возмущения, флуктуации могут разрастаться в макроструктуры. Из этого общего представления следует, в частности, что усилия, действия отдельного человека не бесплодны, они отнюдь не всегда полностью растворены, нивелированы в общем движении социума. В особых состояниях неустойчивости социальной среды действия каждого отдельного человека могут влиять на макросоциальные процессы. Это обусловливает необходимость осознания каждым человеком огромной ответственности за судьбу всей социальной системы, всего общества.

В-третьих, синергетика свидетельствует о том, что для сложных систем, как правило, существует альтернатива развития. Неединственность эволюционного пути, отсутствие жесткой предопределенности сужает основу для позиции пессимизма эсхатологического толка. Укрепляется надежда на возможность выбора пути дальнейшего развития, причем такого, который устраивал бы человека и вместе с тем не стал разрушительными для природы.

В-четвертых, синергетика открывает новые принципы суперпозиции, сборки сложного эволюционного целого из частей, построения сложных развивающихся структур из простых. Объединение структур не сводится к их простому сложению: имеет место перекрытие областей локализации структур с дефектом энергии. Целое уже не равно сумме частей. Оно вообще не больше и не меньше суммы частей, оно – качественно иное. Появляется и новый принцип согласования частей в целое: установление общего темпа развития входящих в целое частей.

В-пятых, синергетика дает знание о том, как надлежащим образом оперировать со сложными системами и как эффективно управлять ими. Оказывается, главное – не сила, а правильная топологическая конфигурация, архитектура воздействия на сложную систему, среду. Малые, но правильно организованные – резонансные – воздействия на сложные системы чрезвычайно эффективны. Поразительно, что это свойство сложной организации было угадано еще тысячелетия назад родоначальником даосизма Лао-Цзы и выражено в вечно озадачивающей нас форме: слабое побеждает сильное, мягкое побеждает твердое, тихое побеждает громкое и т.д.

В-шестых, синергетика раскрывает закономерности и условия протекания быстрых, лавинообразных процессов и процессов нелинейного, самостимулирующего роста. Важно понять, как можно инициировать такого рода процессы в открытых нелинейных средах, например, в среде экономической, и какие существуют требования, позволяющие избегать вероятностного распада сложных структур вблизи моментов максимального развития.

Синергетика несет в себе стиль мышления постнеклассической науки, хотя не исключает детерминистский (классический) и вероятностный (неклассический) стили. Но вместе с тем, синергетическое мировидение, на первый взгляд, представляет собой противоречивый феномен. Стремясь научным, рациональным способом постичь то, что не было прежде предметом науки (хаос, порядок, становление явления), она пытается рационально объяснить нерационально устроенный мир, или точнее – пытается создать рациональную модель нерационально устроенного мира. Синергетика объединяя в себе все позитивное из прошлого опыта, включая научные, философские, религиозные и мифологические методы, создает новую интегральную науку. Так мы сможем приблизится к реальности и расширить познание человека. Синергетика, представляющая собой новую науку, по-новому переоткрывает мир, помогает понять мир и найти свое место в этом мире.

На основании изложенного выше можно сделать следующие выводы.

• Вселенная – сложный, необратимо эволюционирующий организм, поэтому повредить или нарушить ее развитие просто, а исправить содеянное почти невозможно.

• Природа – саморазвивающаяся система, активно отзывающаяся на внешние воздействия. Искусственно задать ей желаемое направление изменения нельзя.

• Будущее зависит от прошлого, но не предопределено им. Развитие естественного мира вариативно, причем возможности предсказания предстоящих трансформаций крайне ограничены.

• Природа – самообновляющаяся система, трансформация которой осуществляется через неустойчивости. В неравновесном состоянии она попадает в зависимость от случайностей, причем несущественные влияния могут вызвать масштабные, в том числе и катастрофические, последствия. Поэтому практика произвольного вмешательства человека в естественные процессы бесперспективна и опасна.

• Природа иерархична, каждому уровню системной организации присущи специфичные качественные характеристики. По мере усложнения реальности в ней могут обнаруживаться новые, совершенно неожиданные свойства, обусловленные «эффектами сборки». Учет этого обстоятельства становится особенно важным в условиях неконтролируемого разрастания техносферы современной цивилизации.

• Наша Вселенная – единая, многокомпонентная система, гармоничное существование которой основывается на целостном функционировании всех ее частей. Поэтому эффективные стратегии сознательной деятельности должны быть согласованы с естественными ритмами воспроизводства универсума.

Литература

1. Ильин В.В. Теория познания. Введение. Общие проблемы. -М., 2010. – 168 с.

2. История и синергетика: Методология исследования.- М., 2005. – 184 с.

3. Капица С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика и прогнозы будущего. -М., 2003. – 288 с.

4. Кун Т. Структура научных революций.- М., 2001. – 300 с.

5. Лебедев С.А. Философия науки.-М., 2006. – 736 с.

6. Поппер. К. Предположения и опровержения: Рост научного знания / Пер. с англ. А.Л. Никифорова, Г.А. Новичковой.- М., 2004. – 638 с.

7. Степин В.С. Философия науки. Общие проблемы. -М., 2007. – 384 с.

8. Томсон М. Философия науки. -М., 2003. – 304 с.

9. Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии. -М., 2003. 320 с.

Исмаилова Э.И., *профессор*
БГУ им.К.Карасаева

МОНОЛИНГВИЗМ И БИЛИНГВИЗМ: ГАРМОНИЯ ИЛИ АЛЬТЕРНАТИВА?

Большая часть человечества сегодня перешла на новую фазу общественно-экономического развития, получившего наименование постиндустриального, информационного общества. В этих условиях возросла роль и значимость феномена информации, которая во все времена была самостоятельной ценностью. Сегодня, в условиях информационной революции она стала одним из основных компонентов производства, бизнеса и духовной жизни.

Эта ситуация коренным образом меняет человеческое бытие. Сжимается социальное пространство, оно позволяет вступать в контакт с любой точкой земного шара, превращает индивидов в граждан мира. Утрачивает былое значение пространство общественное бытия, которое становится более однородным. Сказанное предполагает функционирование ограниченного количества языков. А это в свою очередь означает неизбежное исчезновение менее востребованных языков. И это, к сожалению, объективный процесс.

Один из вариантов этих процессов - переход от состояния моно - к состоянию двуязычия - к билингвизму. Проблема двуязычия, т. е равноценного и одновременного функционирования и владения двумя языками до недавнего времени практически не интересовала философов. Философских работ, посвященных проблемам билингвизма и угрозе утраты собственного языка, нет и по сей день. Тема, безусловно, достаточно щекотливая и психологически трудно воспринимаемая носителями этих языков.

Опыт многих народов, потерявших или теряющих в настоящее время собственный язык, свидетельствует о том, что первоначальным этапом потери языка почти всегда был массовый переход к состоянию двуязычия. Именно в данной связи проблема билингвизма актуализируется, приобретает особый смысл и нуждается в философском анализе.

Нередко встречаются высказывания о снижении востребованности кыргызского языка. Это призвано, как кажется на первый взгляд, подчеркнуть актуальность проблемы. В какой-то мере это, конечно же, так. Но это не должно быть приоритетной мыслью, ни в устных высказываниях, ни в печатной продукции, особенно в научных публикациях.

Наука по большому счету призвана помогать практике, интенсифицировать происходящие позитивные тенденции и минимизировать нежелательные. Что в данном случае имеется в виду? Объективный процесс исчезновения менее востребованных языков в отдаленной перспективе неизбежен. Но мы понимаем, что человеческая деятельность и целенаправленная воля вносят в реальность коррективы в направлении ускорения или замедления процессов, в данном случае ухода с исторической арены некоторых языков.

Задача науки заключается в том, чтобы сегодня мы находили и разрабатывали способы и формы, создавали условия для беспрепятственного и более комфортного функционирования кыргызского языка. Возможности и условия для этого у общества имеются. И среди условий - отказ от фатализма в отношении судьбы кыргызского языка. Фокусируя внимание общественности на непростой ситуации, в которой функционирует кыргызский язык, следует указывать на неоднозначное отношение его носителей к языку, который немного и немало является не просто средством общения, а этнообразующим и этностабилизирующим фактором.

Кыргызский язык сыграл основную роль не только в формировании этноса на ранней фазе его этногенеза, но и в его сохранении. Об этом свидетельствуют выдающиеся советские этнографы, тюркологи С.М.Абрамзон, Н.А.Аристов, российский историк-востоковед, этнограф и тюрколог К.И.Антипина и многие другие. Противоположная на первый взгляд тенденция-развитие билингвизма. Противоположная лишь для обывателя, непосвященного в тонкости социально-лингвистических процессов, а также для ура-патриотов, для которых языковая проблема стала разменной монетой в политических играх. Достаточно вспомнить ряд выступлений депутатов ЖК, в которых они призывали наказывать тех, кто выступает на русском языке.

Выступать против билингвизма сегодня означает не желать Кыргызстану плодотворно развиваться. Это особенно зримо и предметно в новой геополитической ситуации- вступления страны в Таможенный Союз и Евразийское экономическое пространство, которое уже состоялось в мае 2015 года. Несмотря на неоднозначность нашего вступления в Таможенный Союз бизнесмены, трудовые мигранты, в какой бы сфере они ни трудились, будут вести свои дела, общаться на русском языке. И эта перспектива долгосрочная. К тому же билингвизм же не сопряжен с моментальной утратой национального языка.

Пытаясь углубиться в проблему билингвизма, необходимо подчеркнуть, что конфронтация языков в пространстве билингвизма связана с природой человека, с конкуренцией различных форм общности народов и соответственно государств. Здесь следует подчеркнуть, что язык, как и техника, безразличен к борьбе классов, общностей и государств. Но последние не безразличны к языку. Конкуренция в материальной и других сферах неизбежно втягивает и язык, поскольку с его помощью формируется сознание и мировосприятие, поведение и социальная позиция человека.

По утверждению известного английского философа Бертрана Рассела билингвизм имеет дело с проблемами и вопросами, пока еще не освоенными наукой, т.е с его точки зрения с парадоксальными явлениями. Билингвизм, по его мнению, относится к такого рода явлениям.

Обретая черты массовости, билингвизм становится средством и инструментом постижения действи-

тельности , а также формирования мировоззрения, меняет сознание людей. А измененное сознание, как и то, что приводит к этому изменению, является компетенцией философии непосредственно, конечно же, не только философии, но философии в первую очередь.

Выходя за пределы философии и обратившись к работам крупнейших естествоиспытателей, психологов, нейропсихологов, мы обнаружили весьма значимую для исследуемой проблемы тонкость- эмансипацию слова от практического контекста и переход к системе знаков и от нее – к системе кодов. Через язык, его систему знаков и кодов формируется способ, образ, модель мышления и с ним поведение носителей языка. Все это вместе взятое приводит всех носителей к единому стандарту мышления и поведения. Однако с вовлеченном в исконно ценностное пространство инородных ценностей, которые вторгаются в него вместе с другим языком, все активнее меняется и ценностное восприятие, а с ним и сознание. В этом заключается одна из важнейших функциональных нагрузок билингвизма.

Весьма интересно в этой связи высказывание М.Хайдеггера о том, что язык-это «дом бытия», под которыми он разумел цели, идеалы, научные абстракции. Несколько необычно, а потому представляет интерес обращение к немецкому философу- Ф.Ницше, особенно в проблеме языков, а не политики, это во-первых. Во-вторых, к этому мыслителю мы обращались, как правило, лишь с критической целью. В концепции Ф.Ницше «Воля к власти» язык становится неизбежным средством и инструментом распространения собственной силы, влияния и культуры. Данная трактовка вполне вписывается в тезис о конкуренции языков, возникшей с момента их рождения. Ф.Ницше фактически вторит О.Шпенглер, утверждавший, что данная экспансионистская тенденция выражает «подлинную тенденцию всякой созревшей цивилизации… это рок, нечто демоническое и чудовищное…». Итак, наиболее эффективным способом сохранения собственного языка является расширение ареала его распространения. На деле это означает внедрение, точнее, навязывание и вхождение языка в пространство другого языка.

Кстати, весьма поучительно вспомнить широко известную библейскую притчу о Вавилонском столпотворении. Народы, собравшись построить Вавилонскую башню, ослушались бога, дерзнули соорудить ее до небес. Бог наказал их за дерзость и сотворил множество языков. Народы перестали понимать друг друга, каждому казалось, что сосед на своем языке требует что-то отличное, другое, чем то, чего желает он. Они перессорились, их затея провалились. Мораль сего библейского события такова: любое дело, в данном случае строительство, обречено на провал, если люди не понимают друг друга из-за различий в языке. Наша задача как минимум развивать кыргызский и русский язык и – они не мешают друг другу.

В языковой проблеме немалую роль играет психологический момент, ибо здесь задействованы его носители и не учитывать их восприятие было бы по меньшей мере некорректно. Более тридцати лет живя и работая в г. Москве в советское время, по направлениям парторганов и Общества «Знание» приходилось выступать с публичными лекциями во многих городах и весях огромной страны. Так, на лекциях о национальной политике КПСС аудитория неодобрительно реагировала на утверждение о том, что в отдаленной исторической перспективе нации отомрут и вместе с ними и их языки. Люди станут гражданами мира- землянами. Такая, даже отдаленная перспектива не устраивала аудиторию, и возникала бурные дискуссии. Действовал психологический момент неприятия тезиса об утрате языка и нации. Исчезновение любого языка не ограничивается лишь его небытием. Происходит обеднение национальной и общечеловеческой культур.

Невозможно не согласиться с исследованиями, которые вполне резонно утверждают, что с приходом другого языка насаждается не чужой язык, а чужой взгляд. Речь идет о проникновении английского языка, претендующего на роль мирового языка.

В связи с приведенным положением о мировом языке следует заметить, что его формирование не есть одномоментный акт. По нашему убеждению, оно будет происходить поэтапно. Первоначально будут формироваться региональные языки. Старушка – Европа уже определилась, в ней наряду с основным английским языком функционирует более 30национальных и этнических языков.

Что касается нашего региона – ЦАР вопрос продолжает оставаться открытым и дисскусионным. Известно, что на роль регионального языка претендует турецкий. Проблемы в этом вопросе связаны также с борьбой за приоритет между Казахстаном и Узбекистаном. В отдаленной перспективе может подключиться и китайский язык. Таким образом, становление регионального, а тем более мирового языка - время длиною не десятки лет, а в сотни и более лет.

Литература

1. Культурология. Учебник для вузов. Изд. КРСУ. -Б.

2. Лурия А.Р. Язык и сознание. -М.: Изд. МГУ, 1979.

3. Молдобаев К.К. Этносоциальная память, идентичность и глобализация. Мегамедия. -Б., 2005.

4. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей. -М., 1994.

5. Рассел Б. История западной философии. Изд. Новосибирского университета, 2001.

6. Языки как образ мира. СПб: Tetta Fantastica., 2003.

Исмаилова Э.И.,
профессор, БГУ

СОВРЕМЕННЫЙ СПЕЦИАЛИСТ: ФОРМИРОВАНИЕ ЕГО КОМПЕТЕНЦИЙ

Сегодня главной проблемой вузов Кыргызстана является неконкурентноспособность нашего высшего образования и неконвертируемость наших дипломов. Основная причина - несоответствие содержания образования мировому стандарту знаний, поэтому наиболее острой стала проблема разработки новых образовательных программ, планов и новых технологий обучения.

Как известно, советское образование считалось одним из самых передовых. Но реалии последних лет показали, насколько содержание общеобразовательных программ в государствах постсоветского пространства не соответствует мировым стандартам образования.

Вузы Кыргызстана постепенно переходят к Болонской системе по мере создания в них условий, соответствующих международным стандартам качества образования. В Болонской декларации, как известно, центральным является качество образования. Причем, критерием этого качества являются не ЗУН'ы, как у нас – знания, умения и навыки. Это европейская система высшего образования базируется на другой основе. Как ни парадоксально звучит, но в Болонской системе знания не являются конечной целью образования. Выпускник должен использовать знания для создания новых знаний, для решения проблем, принятия решений, создания новой продукции.

Сегодня очень важны не только знания (конечный результат обучения), но и их востребованность на рынке труда. Сегодняшние квалификационные характеристики выпускника – знания, умение, навыки, так называемые ЗУН'ы, становятся недостаточными, неполными при оценке специалиста. Они – ЗУН'ы – фиксирует статичный результат на выходе. Ныне действующая многолетняя практика управления образовательным процессом завершается подведением конечного результата. Учебный процесс сводится к ответу на 2 вопроса: чему учить и как учить.

XXI век – век динамизма и информации резко поднял планку образования и поставил задачу формирования компетентностного специалиста. Развитие компетентностного подхода – ступень к переходу к системе образования, принятой в рамках Болонской системы. Многие страны, занявшие ведущее место в мировом сообществе (Япония, Южная Корея, Чехия, Сингапур и др.), при подготовке специалиста давно «исповедуют» принципы компетентностного подхода.

Компетентность есть достижение желаемого результата образования через формирование различного рода компетенций. Итак, компетентность-понятие собирательное, интегративное. Оно формируется из компетенций, которые по отношению к собирательному понятию «компетентность» являются специальными. Модель выпускника будет представлять совокупность компетенций, характеризующих ту или иную сторону личности специалиста.

Если личность специалиста представить в ее отношениях к природе, обществу, миру труда, самому себе, то виды общих компетенций могут быть следующими:

- готовность к научному, системному познанию мира;
- готовность к социализации в обществе;
- компетентность в сфере социальных отношений;
- нацеленность и готовность к общественно-одобряемой продуктивной деятельности;
- готовность и стремление познавать и совершенствовать самого себя.

К специальным компетенциям следует отнести те, что характеризуют специалиста в первую очередь как работника определенной сферы производства, науки или культуры.

Это могут быть, к примеру, такие компетенции:

- компетентность в узкой (специальной) области профессиональной деятельности;
- компетентность в широкой (инвариантной к различным специальностям) области профессиональной деятельности;
- готовность к критической самооценке, постоянному повышению квалификации.

Сегодня необходимо формировать коммуникативную компетенцию, которая предполагает:

- владение литературой, деловой устной и письменной речью, гипертекстом;
- владение как минимум одним из распространенных в мире иностранных языков;
- умение пользоваться компьютерной техникой и другими средствами связи и информации;
- ориентироваться в компьютерной обучающей среде;
- знание психологии и этики общения;
- владение навыком управления профессиональной группой и коллективом;
- толерантность и уважение к другому, навыки сотрудничества, партнерства.

Вышеуказанное о компетенциях вполне согласуется с тем, что образование и наука входят в производство тремя путями:

1. через общие знания (общие компетенции);
2. через профессиональные знания:
3. через профессиональные навыки;

2-й и 3-й пути представляют собой специальные компетенции.

Основой общих и специальных компетенций являются знания, хотя компетентностный подход, как мы видим, не ограничиваются лишь «производством» человека образованного.

В учебной практике формирование общих и специальных компетенций идет, прежде всего, через дисциплины гумблока. И это связано с принципиальным пересмотром методологии преподавания, с переоценкой некоторых установок относительно прошлого. В недалеком прошлом история народов СССР преподавалась избирательно и потому из нее, к примеру, выпадали целые «куски» истории отдельных народов, в частности, кыргызов.

Сегодня восстанавливается историческая правда и справедливость. Происходит очищение истории, преодолеваются искажения и очернительство отдельных ее эпизодов. Студентам излагаются новые положения, являющиеся отражением современных реалий и подходов. Так, принципиальным пересмотром теории является положение о том, что историю творит творческое меньшинство, а не народные ассы, как мы считали прежде.

Сегодня философы и историки по-иному, чем прежде излагают теорию смены цивилизаций. Каждая цивилизация получает вызов, на который она должна ответить. Вызовы могут быть политические, экономические др.

Современной цивилизации брошен вызов международным терроризмом. В программе курса философии увеличены часы на философию Востока, восстанавливаются, возрождаются идеи и имена мыслителей прошлого, кыргызских просветителей, преодолеваются евросоветские критерии оценки философии.

Сегодня неслучайно идет переоценка личностей, которые прежде давались лишь в негативном свете – Чингис-хана, Тамерлана и др.

Восстанавливаются в правах ранее критикуемые русские философы такие, как Вл. Соловьев, Н.Бердяев и др. Студенты изучают труды зарубежных философов, историков, экономистов, политиков, которые прежде были недоступны - К.Поппера, А.Тойнби, Хаусхофера, У.Черчилля, А.Смита, Вл. Соловьева и др.

В условиях рыночных отношений методологической основой подготовки экономистов в вузе становятся труды западных ученых-рыночников – А.Смита, Дж. Гэлбрайта, А. Маршалла, Дж. Кейнса и др. К сожалению, этой и подобной литературы у нас либо нет, либо в 1-2 экземплярах, а потому малодоступна для студентов. Такая же ситуация и по другим дисциплинам.

Сегодня в вузах внедряются новации, призванные формировать и специальные компетенции. Практикуются такие технологии обучения, как умение вести переговоры, работать на бирже труда, организовывать ярмарки вакансий, проводить производственные совещания, деловые игры, уметь составлять бизнес- планы, проводить занятия в виде оформления викторин, круглых столов, вести дискуссии, выполнять индивидуальные и групповые задания и проекты.

В образовательных программах расширяются все виды учебной деятельности, приближенные к профессиональной и закладывающие основы специальных компетенций. Речь идет о практиках, выполнении расчетных работ и проектах, учебно-исследовательской работе, деловых, ролевых, иммитационных играх и в более общем плане - о самостоятельной творческой работе студента.

Сегодня существует много новых технологий, в частности, такие, как КОС - компьютерная обучающая среда, гипертекст и др. Но для внедрения этих технологий у нас в данное время нет соответствующего технического и содержательного материала.

В связи с тем, что Болонской системе значительно увеличиваются часы на самостоятельную работу студента, вопрос о том, как научить его правильно распоряжаться временем, становится важным. На наш взгляд, должны быть выделены часы на обучение умению распоряжаться этим временем. Также должны быть увеличены часы на профессиональные практики. Необходимо пересмотреть программы практик в ключе совершенствования и углубления их связи с производственной деятельностью. Сегодня более 60% выпускников вузов в Кыргызстане пополняют армию безработных. На наш взгляд, главная причина такой ситуации – недостаточно тесное партнерство вузов с сектором реальной экономики, службой занятости, самих выпускников и работодателей. Ибо компетентность специалиста потенциальна, она раскрывается в его профессиональной деятельности по завершению обучения.

ЭКОНОМИКА

Нурманбетова Ж.Э.,
БГУ им. К. Карасаева

АУДИТ КАК ФОРМА МИРОВОЗЗРЕНИЯ

Многие обожают поспорить о том, чья профессия интересней, какое людское занятие имеет самую продолжительную историю. Темпераментные дискуссии по этому поводу ведут медики и военные, строители и юристы, журналисты и социологи.

Для начала определимся с понятиями. Что такое аудит? В узком смысле слова – это независимая оценка работы организации, проверка бухгалтерской отчётности, которая должна дать заключение о её достоверности. Иногда отдельно говорят об анализе налоговых обязательств. Всё это, собственно, финансовый аудит.

А в широком смысле аудит называют контроль и проверку различных видов деятельности, самых разнообразных процессов. С этой точки зрения можно говорить об аудите промышленном, экологическом, энергетическом… а так же финансовом аудите.

Аудит – это вид деятельности, заключающийся в сборе и оценке фактов, касающихся функционирования и положения экономического объекта (самостоятельного хозяйственного подразделения) или касающихся информации о таком положении и функционировании, и осуществляемый компетентным независимым лицом, которое, исходя из установленных критериев, выносит заключение о качественной стороне этого функционирования. Следовательно, под аудитом понимается независимая проверка и выражение мнения о финансовой отчетности предприятия. Главная цель аудита состоит в определении достоверности и правильности финансовой отчетности субъекта проверки, а также в контроле за соблюдением клиентом законов и норм хозяйственного права и налогового законодательства.

Потребность в услугах аудитора возникла в связи с обособлением интересов тех, кто непосредственно занимается управлением предприятием (администрация, менеджеры), кто вкладывает средства в его деятельность (собственники, акционеры, инвесторы), а также государства как потребителя информации о результатах деятельности предприятий.

Наличие достоверной информации позволяет повысить эффективность функционирования рынка капитала и дает возможность оценивать и прогнозировать последствия принятия экономических решений. Проведение аудиторской проверки даже в тех случаях, когда она не является обязательной, несомненно, имеет важное значение.

Независимое подтверждение информации о результатах деятельности предприятий и соблюдение ими законодательства необходимо государству для принятия решений в области экономики и налогообложения. Аудиторские проверки необходимы и государственным органам, судьям, прокурорам и следователям для подтверждения достоверности интересующей их финансовой отчетности.

Погружение в историю

История развития и становления аудита уходит в древние и средние века.

Всем известно, что ведение бухгалтерского учета, требует солидных профессиональных знаний. В них не всегда, точнее далеко не всегда, объективно, достоверно и рационально отражает реальные хозяйственно-финансовые процессы. А это порождает необходимость создания контрольных органов, своеобразных и самостоятельных структур, осуществляющих как бы «надзор», последующий контроль за правильностью ведения самого бухгалтерского учета, за правильностью составления баланса и отчета о финансовых результатах, а главное для глубокого анализа этих результатов (размера прибыли и факторов, ее повышающих, и особенно убытков и факторов, их порождающих). Эти контрольные функции выполняются специальной аудиторской службой.

Эра международных стандартов

В 70-е годы прошлого века началась разработка Международных стандартов аудита. Она была инициирована Международной бухгалтерской федерацией (МБФ). Как известно, это независимая некоммерческая организация.

Международные стандарты аудита (МСА) (англ. International Standards on Auditing (ISA)) — это международные профессиональные стандарты для осуществления аудиторской деятельности. Они издаются Международной федерацией бухгалтеров - через Комитет по международным стандартам аудита и подтверждения достоверности информации.

Большой вклад в разработку международных стандартов учета и аудита вносят международные организации: Комитет по международным бухгалтерским стандартам (IASC); органы ООН, такие как Экономический и социальный совет, Межправительственная рабочая группа экспертов по международным стандартам учета и отчетности ООН, Организация по экономическому сотрудничеству и развитию; Европейский Союз, Комиссия по ценным бумагам и биржам, профессиональные организации бухгалтеров и аудиторов.

Основной задачей Международной федерации бухгалтеров является «развитие и усиление координации во всемирном масштабе бухгалтерской профес-

сии и унифицированных стандартов учета». При Совете МФБ существует Комитет международной аудиторской практики, на который возложена обязанность выпуска нормативов аудита и сопутствующих работ. Для того, чтобы в разработке стандартов аудита был учтен весь существующий спектр мнений, в состав его многочисленных подкомитетов входят представители стран как входящих в МФБ.

Согласно последнему глобальному исследованию Международной федерации бухгалтеров, двумя самыми большими проблемами для малых и средних аудиторских компаний (SMP, от слова «practices») в прошлом году стало обеспечение своего соответствия регулирующим требованиям и привлечение новых клиентов.

Согласно Закону Кыргызской Республики «О бухгалтерском учете» методологической основой ведения бухгалтерского учета и составления финансовой отчетности для субъектов публичного интереса являются Международные стандарты финансовой отчетности (далее - МСФО), разрабатываемые независимой международной организацией - Советом по Международным стандартам финансовой отчетности.

Согласно законодательству Кыргызской Республики нормативные правовые акты подлежат официальному опубликованию на государственном и официальном языках, путем воспроизведения их текстов в печатном или электронном издании, определяемом Правительством Кыргызской Республики.

В настоящее время в Кыргызской Республике отсутствует порядок официального принятия и публикации МСФО и МСА.

В мировой практике, а также согласно принципам самих стандартов, считается, что хозяйствующий субъект составляет финансовые отчеты в соответствии с МСФО, а аудиторская организация предоставляет услуги в соответствии с МСА, на основании применения полных и действующих на это время стандартов.

Следовательно, требования законодательства Кыргызской Республики о соблюдении МСФО и МСА не выполняются в полной мере, ввиду того, что они носят декларативный характер, а также не обеспечивается своевременное опубликование и перевод на русский язык последних редакций вышеуказанных стандартов.

История развития аудита в Кыргызстане

В советские времена аудит трансформировался в ревизию. Его задачей провозглашались: контроль над хозяйственно-финансовой деятельностью предприятий и организаций, выявление ошибок, злоупотреблений и нарушений с последующим наказанием виновных. Это нечто иное, чем аудит в современном смысле этого слова. Однако именно в советские времена была наработана теория и практика контроля, которая используется нынешним кыргызским аудитом.

Аудит как новая форма организации контроля и как всякое новое явление требует изучения, научного обоснования путей формирования и результатов его развития в Кыргызской Республике. При этом особое значение имеют исследования таких проблем, как обобщение опыта организации за рубежом, роль аудита в отношении эффективности экономики страны, совершенствование методики и механизма организации аудиторских проверок.

Немаловажную роль в становлении и развитии аудита должно сыграть и государство. В настоящее время аудиторское сообщество переживает очередной этап, когда необходимо пересмотреть отношение профессионалов, государства к правилам «игры» на рынке, к качеству аудита, к профессиональной этике. Конечно, эффективный контроль качества аудита может быть обеспечен безусловным контролем со стороны государства за становлением и развитием аудиторской деятельности, но при тесном взаимодействии с гибкой системой профессионального самоуправления и при жестком соблюдении профессиональной этики.

В одних странах аудиторская деятельность регулируется профессиональными организациями аудиторов, в других – государством. В нашей стране аудиторская деятельность регулируется государством, что закреплено законодательством Кыргызской Республики. По опыту многих стран аудит действует примерно с одинаковой эффективностью при любом способе регулирования.

Во всех странах с развитой рыночной экономикой государство активно осуществляет регулирование аудиторской деятельности. Оно определяет обязательность аудита, выделяя значимые для государства предприятия, финансовые затруднения которых могли бы существенно повлиять на экономику. Государство же определяет требования и к аудитору (образование, квалификация, порядок сдачи экзаменов, ответственность и т.п.). Как правило, регулирование аудиторской деятельности в развитых странах государство осуществляет через посредство законов, оставляя при этом значительные возможности саморегулирования аудита со стороны общественных организаций аудиторов.

В Кыргызстане аудит проводится с учётом международных стандартов. В 2004 году был принят Закон КР «Об аудиторской деятельности», в который неоднократно вносились поправки, в том числе и в 2009 году.

В настоящее время курсы «Дипломированный практикующий бухгалтер (CAP)/ Дипломированный Международный практикующий бухгалтер (CIPA)», которые проводятся на основе МСФО и МСА, в свои учебные программы интегрировали Бишкекский финансово-экономический техникум и Американский университет в Центральной Азии. В некоторых вузах, преподаватели которых имеют специализированные знания по МСФО и МСА, предложены факультативные программы в поддержку студентов, которые готовятся к экзаменам на получение сертификатов CAP/ CIPA. Однако не все образовательные учреждения адаптировали свои учебные программы с учетом текущих требований составления корпоративной финансовой отчетности. Бизнес-сообщество отмечает трудности при найме на работу выпускников по специальности «Бухгалтерское дело, анализ финансовой отчетности и аудит» в связи с их низкой профессиональной подготовкой.

В настоящее время существуют нехватка учебников, учебных пособий и справочных материалов по МСФО и МСА на русском языке; изданий их на кыргызском языке нет.

Согласно Закону Кыргызской Республики «Об аудиторской деятельности» аудиторы обязаны ежегодно проходить обучение по программам повышения квалификации. Однако курсы повышения квалификации аудиторов не организованы.

В заключении необходимо сказать, что актуальность рассматриваемой темы очевидна, т.к. аудиторс-

кие проверки просто незаменимы в условиях рыночной экономики и на переходном этапе развития Кыргызской Республики. Аудитор не только выявляет ошибки в бухгалтерском учете и налогообложении, не только вскрывает недостатки в системе управления и организационной структуре предприятия, но способен дать самую квалифицированную консультацию по этим вопросам. Будучи независимой, аудиторская деятельность способствует не только улучшению всей работы экономического субъекта, защищает интересы его собственников, но и стоит на страже интересов государства, соблюдения законов и нормативных актов. Отсюда - выявлению и решению проблем, способных помешать полноценному развитию и становлению аудита в нашей стране, должно уделяться большое внимание.

Литература

1. Закон КР Об аудиторской деятельности (В редакции Законов КР от 14 июня 2004 года N 75, 15 декабря 2004 года N 192, 23 октября 2008 года N 233, 29 июня 2009 года N 196)
2. Постановление Правительства КР Об утверждении Стратегии развития корпоративной финансовой отчетности и аудита в КР на 2014-2020 годы и Плана мероприятий по ее реализации.
3. Малькова Т. Н. Древняя бухгалтерия: какой она была? - М., 1995.
4. Правовые основы бухгалтерского учета и аудиторской деятельности / Под ред. С.Г. Чаадаева. – М.: Юристъ, 1999. – 416с.
5. Валебникова Н.В. О кодексе профессиональной этики // Бухгалтерский учет. – 1997. - № 3. – с.21-23.
6. Меньшикова Г. Больше аудиторов – хороших и разных! / / Курган и курганцы. – 2001. – 31 янв. – с. 2.

Молдобаева Г.А.,
БГУ им. К.Карасаева

ОРГАНИЗАЦИОННО – ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ КЫРГЫЗСТАНА

Организационно-экономическая характеристика банковской системы Кыргызстана должна быть универсальным банком, который мог бы предоставит любые услуги для населения. К примеру возьмем банк ОАО КБ «Кыргызстан».

ОАО «Коммерческий банк Кыргызстан» ведет свою историю с 01 января 1988 года в качестве КирконторыЖилсоцбанка СССР, на основе который 06 ноября 1990 года был создан Банк, зарегистрированный в МЮ КР как АКБ «Кыргызстан». В 2005 году Банк преобразован в ОАО «АКБ Кыргызстан», а с 20 ноября 2006 года Банк носит нынешнее название ОАО «Коммерческий банк Кыргызстан». За годы своей работы банк зарекомендовал себя как один из самых стабильных и финансово устойчивыхбанков в Кыргызской Республике. ОАО «Коммерческий банк Кыргызстан» является одним из первых коммерческих банков, созданных в нашей стране. Не смотря на все внешние обстоятельства, на протяжении всего этого времени он успешно работал, имеющий длительный опыт работы, как на финансовых рынках республики, так и за ее пределами. Банк занимает одно из первых мест по развитию филиальной сети – 36 филиалов и более 69 сберкасс по всей Кыргызской Республике.

В данное время банк работает над развитием эффективного функционирования, становясь универсальным банком, предоставляющим широкий спектр услуг для населения Кыргызстана. Приоритетными отраслями развития являются розничный банкинг и рынок малого и среднего бизнеса.

Банк является современным банком, предоставляющим полный спектр банковских услуг по оптимальным процентным ставкам, максимальной скоростью и качеством обслуживания. Банк ведет активную политику развития темпов роста бизнеса и планирует в течение ближайшее время выйти в группу лидеров среди коммерческих банков Кыргызской Республики.

Этот банк также владеет лицензией на право проведения операций с драгоценными металлами, единственной на территории страны среди коммерческих банков.

ОАО «Коммерческий банк КЫРГЫЗСТАН» является членом международной межбанковской системы передачи информации и совершения платежей – SWIFT. На сегодняшний день во всех регионах Кыргызстана работают 100 подразделения, 150 банкоматов и 600 терминалов, 13 систем денежных переводов без открытия счета (WesternUnion, Faster, MoneyGram, Anelik, Unistream, Interexpress, Migom, Leader, Быстрая почта, Контакт, Золотая Корона, Аргымак, CaspianMoneyTransfer) с выходом практически во все страны мира.

Банк— лидирует среди участников национальной платежной системы «ЭлКарт», которая отличается низкими тарифами и доступностью в обслуживании, а также занимает более 50% рынка в области обслуживания дорожных чеков. В 2011 году Банк перешел на новый процессинговый центр по эмиссии и обслуживанию карт Международной системы VISA. Являясь ассоциированным членом «VisaInternational»ОАО «Коммерческий банк КЫРГЫЗСТАН», по требованию «VisaInternational» относительно работы через локального банка-спонсора по кэш-эквайрингу и торговому эквайрингу, заключил договор о спонсорстве с местным банком. И это позволило банку в минимальные сроки и максимально грамотно организовать деятельность по выпуску и обслуживанию карт международных платежных систем, а именно карт «Visa – Electron», «Classic», «Gold» как в долларах США, евро, так и в национальной валюте, что позволяет ему самостоятельно обслуживать международные карты «Visa» с собственным дизайном и логотипом. Наряду с системой «VISA» обслуживаются карточки «MasterCard».

На 1 января 2013 года Банк обслуживал свыше 143 зарплатных проектов по системе «Золотая Корона» и

VISA, а также индивидуальных пользователей, выпустив более 45 тысяч платежных карт. Банк обладает обширной сетью оборудования по приему и обслуживанию карт, состоящей из 65 банкоматов, обслуживающих карты Visa и «Золотая Корона», 145 терминалов, 35 служебных терминалов. Банк и в дальнейшем планирует расширять свою эквайринговую сеть.

Важным активом Банка является современная команда профессионалов, которые намерены развивать корпоративные принципы управления, внедрять новые банковские технологии, IT-разработки, оперативно и адекватно реагировать на быстро меняющиеся рыночные условия.

Банк получил высокую оценку экспертов международного фестиваля-конкурса «Выбор года», в рамках которого трижды признавался Банком №1 по итогам 2003, 2004 и 2005 гг.

Стратегия развития банка - ценность и значимость подразделения для выполнения поставленных стратегических целей;

Финансовое состояние банка - степень влияния результатов подразделения и выполняемых функций на рост финансового результата и предупреждения, выявления и снижения рисков.

Приоритетным направлением деятельности Банка является работа с населением в области привлечение вкладов. Вкладчики Банка могут выбрать наиболее удобную схему сохранения и приумножения своих накоплений. Банк предлагает клиентам гибкую систему депозитных вкладов в сомах и валюте на срок от 1 месяца до 3 лет; различные виды депозитов, позволяющие выбрать вклад, отвечающий запросам клиента.

Индивидуальные проекты — карта для физических лиц, желающих получить круглосуточный доступ к деньгам на своем счете. Карта – «процентный депозит до востребования», позволяющий держателю карты получать процентный доход от хранения денег на карточном счете. Удобное и безопасное средство платежа и расчетов

Зарплатные проекты — с использованием платежных карт — это услуга, предоставляемая предприятию банком, который реализует платежные карты. При организации зарплатного проекта предприятие вместо выдачи зарплаты, или каких либо выплат своим сотрудникам наличными денежными средствами, перечисляет их в безналичном порядке на карточные счета своих сотрудников. Внедрение зарплатного проекта позволит сократить расходы предприятия, связанные с обслуживанием налично-денежного оборота при выдаче зарплаты сотрудникам, сюда входит инкассация, выдача, хранение, депонирование наличных денежных средств. Сотрудники предприятия получат возможность пользоваться платежными картами в любое удобное для них время. Банк существенно способствует развитию экономики Кыргызстана в целом и банковского сектора в частности и имеет большое влияние на улучшение состояния банковской системы страны

Банк работает над созданием и поддержанием эффективной организационной структуры, позволяющей сотрудникам хорошо исполнять свои обязанности и проявлять инициативу, таким образом, определяя основные деловые черты Банка:

- высококвалифицированное обслуживание международных стандартов качества;
- гибкость в принятии решений;
- индивидуальный подход к клиентам;
- партнерство с взаимовыгодными результатами

Структура управления подобна структуре иных финансово-кредитных учреждений, что также является фактором повышения эффективности его деятельности. За период своей активной деятельности на рынке банковских услуг Кыргызской Республики банк достиг значительных результатов и доказал, что можно даже за короткий срок стать сильным конкурентом и хорошим партнером и играть одну из ключевых ролей в развитии банковской системы страны. По состоянию на 31 декабря 2014 года (согласно стандартам МСФО), банк зафиксировал чистую прибыль в сумме 186 283 тыс. сом

Согласно данным по Отчету о совокупном доходе ОАО КБ «Кыргызстан» чистая прибыль банка имеет положительную динамику. Среднегодовой прирост чистой прибыли составил 7-9%, исходя из анализа трех последних лет. Увеличение прибыли стало следствием расширения круга клиентов Банка, активизация деятельности его филиальных подразделений.

Общая сумма активов ОАО КБ «Кыргызстан» на конец - 2014 финансового года достигла 8486639 тыс. сом

Среднегодовой прирост суммарных активов составил 45-50%, исходя из анализа трех последних лет, что объясняется значительным увеличением объемов средств и ссуд, предоставляемых банкам и частным лицам, что свидетельствует об укреплении позиций КБК в экономике Кыргызстана. Поскольку активные операции Банка объективно подкрепляются его пассивными операциями, то увеличение объемов активных операций связано с ростом количества средств, привлеченных в виде вкладов частных клиентов (фирм и домохозяйств), а также объема привлеченных ссуд и средств иных банковских учреждений.

Суммарный капитал Банка на конец - 2014 года был равен 979 730 тысячам сомов. На протяжении последних четырех лет он также демонстрировал положительную динамику, что обусловлено положительными сдвигами его составляющих – капитала и активов банка.

За весь период своей деятельности Банк достиг значительных результатов в финансовой деятельности и приложил огромные усилия для реализации, продвижения и внедрения современных банковских продуктов и услуг на рынок Кыргызстана. В настоящее время Банк занимает существенную долю рынка в сфере обслуживания физических лиц.

На 2014 год Банк открыл счета более чем 35000 клиентам – физическим лицам, и эта цифра постоянно увеличивается. Объем депозитных счетов составил 5363835тыс.сом.

Современные банковские технологии играют важную роль в работе банка. Банк постоянно внедряет новейшие услуги, которые наилучшим образом соответствуют нуждам клиентов. В конечном итоге именно удовлетворенность клиентов и их доверие являются главными приоритетами для банка.

Таким образом, ОАО Коммерческий банк «Кыргызстан» является элементом банковской системы Кыргызской Республики. Анализ которых свидетельствует о расширении сферы их охвата клиентов банковской системы. Следует особо подчеркнуть, что КБК имеет широкие потенциальные возможности для расширения существующих активных банковских операций, а также для внедрения новых их видов.

Литература

1. Банковское дело: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп /Под ред. О.И. Лаврушина. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 672 с.
2. Годовой отчет Национального банка Кыргызской Республики /Под.ред. Цыплакова Л.Н.-Б.: Интер Альянс, 2013.-188 с.
3. Karas, A., Schoors, K., Weill, L. Are private banks more efficient than public banks? Evidence from Russia// BOFIT Discussion Papers – 2008 -№3 - p.48.
4. Экономика, банки, бизнес, № 2 (266) 2013. – С.3-8.
5. Официальный сайт НБКР: www.nbkr.kg
6. Официальный сайт НБРК: www.nationalbank.kz
7. Официальный сайт ЦБРФ: www.cbk.kg

Сажиде Йылмазел
Бишкек гуманитардык университети

ӨКҮМӨТТҮК ЭМЕС УЮМДАРДЫН ӨЛКӨЛӨРДҮН ТУРИЗМ ПОЛИТИКАСЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Бул иштин максаты; айрыкча өнүгүп келе жаткан өлкөлөр туризм политикаларын түзүп жатканда, борбордук мекемелердин колундагы күчтү жоготуудан коркпостон, жергиликтүү бийлик, коомдук ишканалар жана башка кызыктарлар менен кызматташып, өлкөлөрүнө алып келүүчү пайдаларды түшүндүрүү. Негизинен өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө, күчтүү бир туризм экономикасын жаратуунун жолу, борбордук бийлик, жергиликтүү бийлик жана мамлекеттик эмес уюмдардын биригип аракет кылуусунун натыйжасында пайда болуусу көңүлдү бурат.

Ачкыч сөздөр: *Туризм политикасы, мамлекеттик эмес уюмдар, мамлекеттик эмес уюмдар менен турзим политикасынын байланышы.*

Туризм, бүгүнкү күндө өлкөлөрдүн экономикалык өнүгүүсүндө өтө чоң мааниге ээ. Ошондуктан өлкөлөр кызмат көрсөтүү чөйрөсү деп аталган туризмден дагы көп өлчөмдөгү киреше алуу үчүн күчтүү атаандаштык жана жарыштын ичине кирүүдө.

Туризм, бир канча сектор жана саясий окуялар менен байланыштуу иш-аракеттин бир бөлүгү болгондуктан, туризм саясаты; акча, жеткирүү, реконструкция, ички жана тышкы соода, билим берүү, айылчарба сыяктуу өндүрүштүк жана өндүрүштүк эмес секторлордун, чечим кабыл алуучулардын жоруктары, мамилеси жана саясаттарына көңүл бурбай жана баа бербей, максатын ишке ашыруу жана ийгиликке жетүүчү мүмкүнчүлүктөргө ээ боло албайт (Олалы жана Тимур, 1988: 317).

Туризм, тек кана экономикалык багыттагы сектор катары эсептелбейт, ошол эле учурда дүйнөдөгү бир канча адамдарга таасирин тийгизген универсалдуу, динамикалык, саясий кубулуш жана ар түрдүү маданий коомчулуктан адамдарды бир жерге чогултканды гы үчүн эл аралык ынтымакка дагы кызмат кылууда. Айрыкча айлана-чөйрө, табигый булактар, жергиликтүү коомчулуктун салттык жана маданий баркына дагы таасирин тийгизет. Туризм секторунун оң жана терс таасирлеринин негизинде мамлекеттик башкаруу, туризмге туризм политикасы аркылуу кийлигишүүдө (Элиот,1997: 2).

Туризм окуясы, бир өлкөнүн экономикалык жана саясий иш-аракеттери менен жакындан байланышта болгондуктан, туризм политикасы жана бул политиканын максаты менен экономикалык жана саясий политикалардын максаттары арасында байланыш пайда болот. Туризм политикасы ийгиликтүү болушу үчүн, бул политикаларга коомдук ишканалар, кесиптик мекемелер, жергиликтүү бийлик, жеке ишканалар жана университеттердин тиешеси өтө маанилүү. Айрыкча элдин катышуусу менен пайда болгон мамлекеттик эмес уюмдар, туризм политикасын ишке ашырууда чоң мааниге ээ.

Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө туризм политикалары борбордук бийлик тарабынан түзүлүүдө жана бардыгынын баш ийүүсү талап кылынат.

Бул иште алгач туризм политикасы жана туризм политикасына болгон муктаждыктар баяндалган. Кийин мамлекеттик эмес уюмдар жана алардын өзгөчөлүктөрү айтылып, мамлекеттик эмес уюмдардын өлкөлөрдөгү туризм политикаларына тийгизген таасири жана зарылчылыгы баяндалган.

Туризм политикасы

Туризм политикасынын эң жөнөкөй мааниси, туризмди өнүктүрүү жана туристтердин санын көбөйтүү үчүн алдын ала көрүлүүчү иш-чаралар жана каралуучу усулдар тууралуу берилген сунуштар катары түшүндүрүлөт (Улужак жана Язгы, 2001: 220). Олалынын көз карашы боюнча болсо « бир өлкөнүн калкына, туризмге катышып материалдык жана моралдык эс алуу жерлерин камсыз кылуу, табиятты коргоо, туризмге болгон муктаждыктарын камсыздоо үчүн керек болгон жана туура келген жогорку жана төмөнкү структураны куруу максатында мамлекеттик башкаруунун туризм багытына болгон ар түрдүү түз жана жанама көз караштары». (Олалы, ш.30). Ошондуктан туризмдин өнүгүүсү жана туура багытталуусу үчүн мамлекеттин системалуу түрдө туризмге кийлигишүүсү жана туура политикалар түзүүсү зарыл.

Бул кийлигишүүдө;

1-Туризм политикасы, туризмдеги камсыздоо жана талаптар тарабынан абалды жакшыртуу үчүн керектүү негиздерди белгилейт.

2-Туризм политикасы, туризм багытында колдонулган жана сунушталган ой пикирлерге, колдоно турган чараларга тийгизүүчү таасирлерди изилдейт.

3-Туризм политикасы туризмдин өнүгүүсү үчүн жаңы максат, байланыш жана мүмкүнчүлүктөрдү көрсөтөт. (Олалы,ш.30)

Туризм политикасы, уюмдаштырылган коомдо, туризмдин экономикалык жана экономикалык эмес функцияларын туура колдонуу, туризмдин терс таасирин эң төмөнкү даражага түшүрүү максаты менен туристтик өнүгүүнүн жүрүшүнө чыгарылган оң чечим жана сектордогу иш-чаралар болуп эсептелет. (Олалы, Назилли, Кыржыоглу, Сүмер; 1983, 320).

Экономиканын өнүгүүсү жана өсүүсүндө маанилүү ролго ээ болгон туризмдин өлкөлөрдө өнүктүрүлүүсү үчүн ар түрдүү политика жана жоболордун түзүлүшү зарыл. (Ш.Демиркол, К.Окай, ш.6). Туризмде белгилүү бир жобо жана программасыз түзүлгөн өнүгүүлөр, өлкөгө кыска мөөнөттө киреше алып келсе, узак мөөнөттө маанилүү зыян келтирүүдө. Ошондуктан туризмдин контролдуу өнүгүүсү үчүн туризм политикаларынын түзүлүүсү жана өнүгүүсү ушул политикалар аркылуу болуусу зарыл.

Туризм политикасы, уюмдаштырылган коомдо, туризмдин экономикалык жана экономикалык эмес функцияларын туура колдонуу, туризмдин терс таасирин эң төмөнкү даражага түшүрүү максаты менен туристтик өнүгүүнүн жүрүшүнө чыгарылган оң чечим жана сектордо алынган чаралар болуп эсептелет. (Олалы, Назилли, Кыржыоглу, Сүмер; 1983, 320).

Туризм, тек кана экономикалык багыттагы сектор катары эсептелбейт, ошол эле учурда дүйнөдөгү бир канча адамдарга таасирин тийгизген универсалдуу, динамикалык, саясий кубулуш болуп эсептелип, ар түрдүү жерлерден адамдарды бир жерге чогулткандыгы үчүн эл аралык ынтымакка дагы кызмат кылууда. Айрыкча айлана-чөйрө, табигый булактар, жергиликтүү коомчулуктун салттык жана маданий баркына дагы таасирин тийгизет. Туризм секторунун оң жана терс таасирлеринин негизинде мамлекеттик башкаруу, туризмге туризм политикасы аркылуу кийлигишүүдө. (Элиот,1997: 2).

Бүгүнкү күндө эл аралык туризм багыты боюнча чоң киреше алып келген өнүккөн мамлекеттердин катарында, өнүгүп келе жаткан мамлекеттердин экономикалык көйгөйлөрүн чечүүдө активдүү жана динамикалык таасир калтырган туризм, чоң өлчөмдө киреше алып келген жана чет элдик валюталарды камсыздаган, өнүккөн инвестициялар менен жаңы кызматташтык түзүү мүмкүнчүлүктөрүн жараткан, экономикалык жашоодо саясий жана маданий турмушка дагы оң пикирде болгон маанилүү секторго айланган.

Туризм политикасына болгон муктаждыктар

Туризм политикасы өлкөнүн шарттарына жана эл аралык конъюнктурага байланыштуу ыңгайлуу болуусу зарыл. Бир өлкөдөгү туризм политикаларынын ийгиликтүү болуусу үчүн ыңгайлуу жана динамикалык болуусуна маани берилүүсү зарыл.

Олалынын пикири боюнча (1990: 32-33) бири-биринен айырмаланган бир топ себеп жана муктаждык, бир туризм политикасынын белгиленүүсүнө жана текшерүүлүсүнө зарылчылык туудурат. Бул себеп жана муктаждыктар төмөндөгүдөй:

a) Туризм кызматтары, тек кана мамлекеттик бийлик тарабынан даярдалат жана аны көзөмөлдөп туруу деңгээлиндеги чоң бир экономикалык саясий кызмат болуп эсептелет.

b) Туризм секторунун башка секторлор менен болгон байланышы жана секторго байланыштуу көйгөйлөрү, мамлекеттин кийлигишүүсүнө мажбур кылат.

c) Туризм секторунун чоң өлчөмдөгү инфракурулушка болгон муктаждыгы, милдеттүү түрдөгү чоң жана тиркелген капиталдык инвестицияларга, мамлекеттин колдоосуна, көмөгүнө жана үлүшүнө зарылчылык жаратат.

d) Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө жеке ишкананын жеткиликтүү даражада өнүкпөгөндүгү, мамлекеттин туризмде активдүү ролду аткаруусуна зарылчылык жаратат.

e) Мамлекеттин жалпы экономикалык политикасында, туризм секторунун тартиптүү жана тең салмактуу өнүгүшүн көздөгөн бир политика түзүлүүсү зарыл.

f) Тышкы төлөмдөр балансында пайда болгон үзгүлтүксүз түшүндүрмөлөр жана акча алмаштыруу жайы, активдүү тышкы туризмде дагы, пассивдүү тышкы туризмде дагы кээбир чараларды көрүүгө зарылчылык жаратат.

g) Туризмдин конъюктордун өзгөрүүлөрүдө сезимталдыгын пайда кылуучу улуттук жоготуулар, туристтик пропаганда жана жарыянын оор баалуулугу, эс алуунун убакыт жана жерлерде теңдикти сактоо зарылчылыгы, саясий туризмди өнүктүрүү политикасы сыяктуу ар түрдүү себептер, туризм багытында мамлекеттин пикирлерин көздөйт.

Туризм окуясы, бир өлкөнүн экономикалык жана саясий иш-аракеттери менен жакындан байланышта болгондуктан, туризм политикасы жана бул политиканын максаты менен экономикалык жана саясий политикалардын максаттары арасында байланыш куруусу зарыл. Туризм политикасынын башкы максаттары төмөндөгүлөр:

a) Өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнө таасирин тийгизүү:

Экономикалык өнүгүү, бир өлкөдө бир жыл ичинде жалпы улуттук түшүмдүүлүктү камсыздаган өнүгүү болуп эсептелет. Туризм политикасынын максаты, түшүм факторлорун, потенциалдык булактарды жана товар чыгаруучу күчтөрдү иштетүү менен, өнүгүүнү тездетүү башкача айтканда жалпы улуттук түшүмдүүлүктүн өсүшүнө өз таасирин тийгизет.

b) Өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнө жардам берүү:

Экономикалык өнүгүү, жалпы улуттук түшүмдүүлүктү камсыздаган өсүүнүн түшүм факторлору арасында бирдей бөлүштүрлүүсү болуп эсептелет. Өсүү экономикалык кубулуш болсо, өнүгүү саясий кубулуш. Туризм политикасынын максаты, бир аймакка келген которууларды камсыздап, кирешени тең бөлүштүрлүүсүнө жардам берүү.

c) Өлкөдө жумуш менен камсыздоону иш жүзүнө ашуусуна жардам берүү

Туризм политикасы, автоматташтырууга жана механикалаштырууга өтө аз мүмкүндүк берген туризм секторундагы эмгек талабы товар чыгаруучу техниканын өзгөчөлүгүнөн, жумуш орундарын ачуу максатында жумуш менен камсыздоо талабы арасында тең салмактуулукту сактоо максатын колдонот.

d) Баа туруктуулугун ишке ашырууга жардам берүү:

Туризм менен баанын туруктуулугунун арасындагы байланышка жөнөкөй бир жакындатуу жасалса, алгач туризмдин козгоочу, тездетүүчү инфляциянын тийгизген терс таасирлерине туш келет. Туризм инфляциялык басым жасоону алып келген бир аракет болуп

эсептелет. Бирок туризм, түшүмдүүлүктүн өлчөмүн жогорулатууда козгоочу ролду аткарып, акча которуулардын оң тарабына таасирин тийгизип, валюта курстарынын төмөндөшүнө, акчага болгон кадыр-барктын ашуусуна жана инфляцияга тоскоолдук кылууга таасирин тийгизген бир фактор ролун дагы аткарат.

е) Тышкы төлөмдөрдүн тең салмактуулугуна оң таасирин тийгизүү:

Тышкы төлөмдөрдүн тең салмактуулугу, бир өлкөнүн бир жылда чет өлкөлөргө товар, капитал, кызмат жана туристтик байланыштардан улам киреше жана чыгашанын бардык суммасын көрсөткөн жыйынтык. Туризм политикасынын максаты, туризмден камсыздалган таза кирешелерди жогорулатып, туризмдин тышкы төлөмдөрүнүү тең салмактуулугуна болгон таза үлүшүн көбөйтүү.

f) Эл аралык туристтик жерлерди максат кылган адамдарга таасирин тийгизүү:

Туризм политикалары, тышкы туризмдин төлөмдөрүн тең салмактуулугуна оң таасирин тийгизүү үчүн тышкы саякаттарга бөлүнгөн валютанын өлчөмүн чектөө сыяктуу, тышкы саякаттардын өлчөмүн дагы чектей алат.

g) Туризмдин саясий функцияларындан коомду пайдаландыруу:

Туризмдин маданий, ден соолук, эс алдыруучу өзгөчөлүктөрүнөн мүмкүн болушунча көптөгөн адамдардын пайдаланууусун камсыздоо.

h) Экономиканын товардын түрүн көбөйтүү:

Экономика аз түрдө товар чыгарган учурда, бир канча муктаждыгын импорттоо жолун менен камсыздоого мажбур болот. Бул дагы тышкы соода жана төлөмдөрдүн тең салмактуулугу менен байланыштуу көйгөйлөрдү жаратат. Туризм тикелей жана жанама экспорттун түрүн жана товардын түрүн жасайт. Мындайча, туризм политикасынын бир максаты дагы бул товардын түрүн жогорулатууда.

I) Кирешени бөлүштүрүүдөгү теңсиздиктердин азаюусуна тийгизген таасири:

Туризм, жумуш орундарын ачкан кызмат сектору болуп эсептелет. Жумуш менен камсыздоо мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңейүүсү, эмгек ээлерин жалпы улуттук түшүмдүүлүктөн дагы да көп үлүш алуусун камсыздайт. Мындайча улуттук кирешенин бөлүштүрүүдөгү теңсиздиктер барган сайын жоюлат.

i) Аймактар арасындагы өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрүн жоюуга жана тең салмактуу өнүгүүнүн койгон максатына таасирин тийгизүү.

Туризм политикасынын башка максаты, туризмдин бир аймакка жасаган мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланып, аймактын экономикалык өнүгүүсүнө жардам берүү. Бул максат, физикалык товарды жогорку деңгээлге жеткирүү, жумуш орундарын куруу жана аймактык кирешелерди жогорулатуу аркылуу ишке ашырылат.

j) Табигый жана тарыхый булактарды коруу:

Туризмди тек кана экономикалык жактан колго алган көз караш жана политикасы, табигый жана саясий чөйрөнүн бузулуусуна алып келиши мүмкүн. Туризм политикасы, туризмдин негизги булактарынын коргонуусун, келечектеги урпактарга өткөрүп берүүсүн, булактардан үздүксүз жана туура пайдаланууусун камсыздоосу зарыл. (Олалы, 1990:39-46).

Башка милдеттери:

Туризм өнөржайынын багытталуусу, ички жана тышты туризмдин өнүктүрүлүүсү, өлкөнүн иштеген жана товар чыгарган адамдардын эс алуу муктаждыктарын камсыздалуусу жана туризм багытынан эң жогорку деңгээлдеги кирешенин камсыздалуусу болуп саналат (Уста, 2009:194):

Мамлекеттик эмес уюмдар

Жарандык коом түшүнүгү, заманбап мааниде алгачкы жолу Адам Фергусон тарабынан 1767-жылы "Жарандык коомдун тарыхына тажырыйба жүргүзүү" деген макаласында колдонулган. Жарандык коомдун мүчөлөрү алгач мамлекеттен тышкаркы кызматтарда иштеген жана бул кызматтар мамлекеттик органдарына ар түрдүү басымдарды жасап, текшерип, өзүнүн кадыр-баркын коруган уюмдардан түзүлгөн мекеме деп түшүндүрүлөт.

Жарандык коом түшүнүгү, мамлекет менен бирге өмүр сүргөн, бирок аны менен бирдей эмес, а түгүл аны текшерген жана зарыл болгон учурда ага каршы болгон байланыштардын түйүндүсү. Жарандык коом, мамлекеттин кийлигишүү жана текшерүүсүнөн алыстагандыгынан улам келип чыккан, мамлекеттин коомдук көйгөйлөрү менен байланыштуу алынган чечимдерди контролдоп, суныштарды билдирген, мамлекет алдындагы атайын негизделген жана пайдаларды көздөбөгөн сыяктуу өзүнө жетиштүү болгон бир коомдук структура болуп эсептелет. Кыскасы жарандык коом, адамдардын өзүнүн күчү менен уюмдаштырып, өзүн баркын билген, көпчүлүктөн жана каалоочулардан түзүлгөн, активдүү демократиянын максималдуу деңгээлде ал эми бюрократиянын болсо минималдык деңгээлде болуусу жана ар түрдүү коомдук, саясий, экономикалык жана маданий уюмдаштырылган иш-чаралар иретинде жүзөгө ашырылган уюмдаштыруучу кызмат бөлүмү болуп эсептелет. (Сарыбай,1998,s.43-44).

Мамлекеттик эмес уюмдардын (МЭУ) өлкөдө демократиянын өнүгүүсүнө үлүшүн кошуусу менен бирге, элдин жашырын күчтөрүн чогултуусунда жана баалоосунда, мамлекеттин жана бизнестин коомдук көйгөйлөрүн чечүүдө маанилүү ролду аткарып, адамдардын чыгармачылыктарын жана күчтөрүн бириктирип, маданий, экономикалык жана коомдук байланыштарды пайда кылуу процессинде маанилүү таасир калтырды десек болот (Эркул, 2009,413). Өнүгүү политикалары алгач улуттук өнүгүү боюнча белгиленген, ал эми кийинки процессте аймактык өнүгүү жана жергиликтүү өнүгүү түшүнүктөрү алдынкы катарды ээледи. Бүгүнкү күндө мамлекеттик эмес курулуштар жоболуу өнүгүү политикасын колдонуу боюнча күч жумшоодо. МЭУнун негизги максаты мамлекеттин алдында күчсүз калган саясий калыптандыруудагы коомдук колдоону жогорулатуу жана билимдүү мекендештердин катышуусун камсыздоо. Мамлекеттик эмес мекемелер кайсыл багытта кызмат көрсөтсө дагы элдин жашоо сапатын жогорулатуу максатында иш жүргүзүшөт.

Дүйнөдө мамлекеттик эмес уюм катары бир канча уюмдарды түзүлүүдө. Бул уюмдар алгач жасаган иштери боюнча таанылат жана таасирлүү боло алат. Заманбап дүйнөдө мамлекеттик эмес уюмдар же башкача айтканда мамлекет эмес мекемелердин катышуусу менен демократиянын жүзөгө ашуусу жана демократиядагы көйгөйлөрдүн белгилүү бир өлчөмдө чечилүүсү жана башкы элемент болуусу үчүн маанилүү кызыктарлардан бири болуусу зарыл.

Бул учурда мамлекеттик эмес уюмдардын өзгөчөлүктөрү төмөндөгүдөй:

1-Киреше күтпөстөн

Мамлекеттик эмес уюмдардын эң маанилүү өзгөчөлүгү эч кандай киреше күтпөгөндүгүндө. Пайда алып келүүчү кызматтарда иштеши мүмкүн, бирок колго тийген киреше курулуштарга жумшалат.

2-Көз карандысыздык

Көз карандысыз мамлекеттин, саясий партиялардын, жеке сектор ж.б. тийгизген таасиринин астында калбастан, эркин түрдө аракет кылуу өзгөчөлүгү. Мамлекеттик эмес уюмдары дагы мыйзам ченинде жана өзүнүн уюмдук көзөмөлдөө бөлүмдөрү тарабынан көзөмөлгө алынат. Бул абал мамлекеттик эмес уюмдардын борбордук жана жергиликтүү мекемелерден көз карандысыз экенин билдирүү менен бирге, мамлекеттин пайдасы темасында саясий партиялардан башкача бир жол тутуу менен иштөө маанисин дагы билдирет. (Акатай 2009:65)

3- Өз эркы менен иштөө

Мамлекеттик эмес уюмдун мүчөлөрү өз эркы менен иштешет. Бул уюмдарга мүчө болуу, материалдык жана материалдык эмес темаларда колдоо көрсөтүү, мүчөлүктөн чыгуу, уюмга кызмат көрсөтүү сыяктуу иш-чаралардын бардыгын өзүнүн эркы менен жүзөгө ашырат.

4-Бир идеал жана көз карашка ээ болуу:

Бардык мамлекеттик эмес уюмдардын ар түрдүү идеалдары жана көз караштары бар. Мамлекеттик эмес уюмдар өзүнүн бар болуу себебин көрсөткөн көз караштарын жүзөгө ашыруу үчүн кызмат кылууда. Мисалы, “Туруктуу өмүр сүрүү принциптердин негизинде табигый активдерди коргоо, өлкөнүн жана дүйнөнүн келечегинде сөз ээси топурактан жаралган коомдук ынтымакты камсыздоо, билимдүү, эл менен бириккен, алдыңкы коомдук уюм болуу” болгон Түркия эрозия менен күрөшүү, көктөндүрүү жана табигый активдерди коргоо фондунун башкаруучулары жана мүчөлөрү ушул көз караш боюнча иштейт, иш-чара жана риторикаларын дагы ушул көз караш боюнча белгилейт (Өмер дип/иш ш. 40).

Мамлекеттик эмес уюмдардын өлкөлөрдүн туризм политикасына тийгизген таасири.

Туризм өлкөлөрдүн ар бир аймагындагы потенциалды жандандырып, жаңы мүмкүнчүлүктөр жана жумуш орундарын ачып, өлкөнүн өнүгүүсүнө заманбап, экономикалык жана саясий жактан эң жогорку деңгээлге жетүүсүн камсыздайт. Ушулардын бардыгы жасалуудан мурда, албетте жобо жана политикалар түзүлүүсү зарыл. Мамлекеттик эмес уюмдар ынтымактан, коомдук пайдадан мүмкүнчүлүк алган курулуштар болуп эсептелет жана бүгүнкү күндө мамлекеттик башкаруу жана саясий бийликке таасирин тийгизүүдө. Ар түрдүү сектордогу мамлекеттик эмес уюмдар өздөрүнүн багыттары боюнча коомдук пайданы алдыңкы планга коюп, башкача чечим жана чараларды сунуштоодо, жергиликтүү жана улуттук маанидеги политикалардын түзүлүүсүндө таасирдүү каарман болууда.

Туризмдин жергиликтүү өнүгүүсүндө мамлекеттик эмес уюмдардын дагы ээлеген орду чоң. Туризм политикаларын өүнүгүүсүндө, экологиялык, тарыхый жана инсандык кадыр – баркты коргоосу жана өнүктүрүүсү сыяктуу туризмди жакындан кызыктырган темаларда мамлекеттик эмес уюмдар, бир жарандык биримдик катары жол көрсөтүүчү жана басым жасоочу тобу деген өзгөчөлүктөргө ээ (Үнлүөнен,К., Севим Б.,2005 №:2).

Туризм политикаларынын ийгиликтүү болуусу үчүн, бул политикаларга мамлекеттик эмес уюмдар, кесиптик уюмдар, жергиликтүү башкаруу, жеке сектор жана университеттердин тийгизген таасири өтө маанилүү. Айрыкча, элдин катышуусу менен түзүлгөн мамлекеттик эмес уюмдар, туризм политикаларынын колдоно алуу тарабынан дагы зарылчылыгын көрсөтөт. Туризмдин бир өлкөнүн өнүгүүсүдөгү маңызы тартышсыз, бирок ушул өнүгүү учурунда туруктуу туризм түшүнүгү менен иш жүзүнө ашуусу, аймактын же өлкөнүн булактарын жок кылбастан иш жүзүнө ашыруу өтө маанилүү. Фриимандын көз карашы боюнча мамлекеттик эмес уюмдар организациялардан башка топтор менен канчалыкты күчтүү байланыш түзө алса, орток максаттарын ишке ашырылуусу ошончолук оңой болот, антепесе байланыштар үзүлө баштаса орток максаттарга жетүү кыйындай түшөт. (Эртургут жана Сойшекежи 2009:246) Өмер дипломдук иш...

МЭУдар кайсыл багытта кызмат көрсөтсө дагы элдин жашоо сапатын жакшыртуу максатынын көздөшөт. Экология жана маданияттын кадыр-баркын коруу жана таанытуу фонду жана Түркия экология билим берүү фонду сыяктуу уюмдар, маданият жана табият активдерин коруу, табигый аймактарга болгон туризмдин аракеттерин кеңейтүү жана туризмдин товарларын коомчулукка таанытуу сыяктуу кызматтарды аткарышат. (Демиркол v.d. 2007:805)

Мамлекеттик башкаруу мамлекеттик эмес уюмдардан келген басым жана тоскоолдуктарды алдын алуу үчүн туура келген туризм политикаларын өнүктүрүү жолуна түшөт. Бүгүнкү күндө мамлекеттик эмес уюмдардын таасирдүү жана күчтүүлүгү өлкөлөрдүн туризм багытында дурус, экологиялык, туруктуу политиканы иш жүзүнө ашырганын жана узак мөөнөттө өтө көп маанилүү пайдаларды жаратканын көрүүдөбүз. Мамлекеттик эмес уюмдар туризм менен байланыштуу стандарттарды даярдоодо жана баалоодо мамлекетке, жеке секторго жана коомчулукка жардам берет. Туризмге байланыштуу проекттер даярдап, фонд жана демөөрчүлөрдү таба алат, айрыкча коомчулукка билим берүү кызматтарын аткара алат. Туризм секторундагы мекемелердин ээси элге билим берүүдө коом менен жеке сектор арасындагы байланышты камсыздайт.

Шаарларыбыздын, ал жерде өскүп-жетилгендер менен бирге күн тартибине келечекти коюунун башка мааниси да, капиталдык биригүүнүн булагына кайтуусу жана ошол жердеги табигый жана маданий кадыр-барктын колдонууга берилгендиги. Бул эмгек жеринде жумуш ордун ачууда колдоо көрсөтүлө турган жаңы инвестиция жана организациялардын түзүлүшүнө жана натыйжада өнүгүүнүн табигый негизи туризм экономикасынын башталуусуна себеп болгон. Кеңейтүү жана колдоо системалары дагы буга параллель түзүлүшү менен аймактагы жаштардын кыска мөөнөттөгү билим менен камсыздалуусуна дагы мүмкүнчүлүк туулат. Айрыкча туризм жана маданият туризми багытында маалыматка ээ болгон жашоочулардын жашаган жеринде саякатчы болуусу башкача бир сезимди ойготот.

Адабияттар

1. Акатай, А, Мамлекеттик эмес мекемелери – башкаруу жана эртүү, Чанаккале, 2009.

2. Айдын,С. http://www.turizmdesonnokta.com/yazi.aspx?id=1464&y=2, 24.09.2013

3. Чобан, Ө. Экологиялык мамлекеттик эмес уюмдарынын Түркиядагы Чынжыр отелиндеги экологиялык политикаларына тийгизген таасири, Чанаккале Онсегиз Май университети, Гуманитардык институту, Туризм кафедрасы, магистратура дипломдук иши. 2011.

4. Демиркол, М, Дениз жана Э.Ажар, Туризм секторунда мамлекеттик эмес мекемелердин ролу жана мааниси: Дүйнө, Европа жана Түкркия (редактор: И.Хаккы Эраслан жана Мелих Булу). 2007.

5. Демиркол, Ш, Октай К. Турзим политикаларына альтернативдүү жакындоолор, 6 Авжы Офсет. 2004.
6. Элиот, Ж. (1997), Politics of Tourism, London: Routledge
7. Erkul, H. "Саясий ишкердик көз карашы боюнча табият жана экологияны коргоо фонду (DOCEV)", VI. Эл аралык мамлекеттик эмес уюмдары конференциясынын макалалар китеби, Чанаккале 23-25, Октябрь 2009, Чанаккале Онсекиз Март университети, Экономика жана башкаруу факультети , 413-423, Чанаккале, 2009.
8. Олалы, Х. Туризм политикасы жана пландоосу,.29-70 б., Стамбул: Багыттоо агенттиги. 1990.
9. Олалы Х. Тимур А. Туризм экономикасы, Измир, коммерциялык басып чыгаруу офиси. 1988.
10. Олалы Х. Назилли С., Кыржыоглу Э.Н. Сүмер М. Тышкы жарыя жана турзим, Анкара: Түркия Ankara: Бизнес банкы маданий басмакана. 1983.
11. Сарыбай Й. Жарандык коом-мамлекет менен байланышы же демлкратиянын этикасы, жыйнактар басмаканасы. 1988.
12. Улужак, Э. М.А.Язгы. Турзим, Стамбул: Окйай басмаканасы. 1998.
13. Уста, Ө. Турзим-жалпы жана структуралык жакындоо, Анкара. 2009.

Таалайбекова З.Т.
КГТУ им. Раззакова

РЫНОК КРЕДИТОВАНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ

В данной статье описан рынок кредитования, а также рассмотрен процесс выдачи кредита путем проведения финансового анализа.Описана работа банков и небанковских финансово-кредитных организаций для минимизации кредитных рисков.
Ключевые слова: *банк, небанковские финансово-кредитные организации, кредитование, кредитоспособность, клиент, финансовый анализ*
This article describes the credit market, as well as discussed the process of granting the loan through the financial analysis. The operation of banks and non-bank financial institutions to minimize credit risks.
Keywords : *bank, non-bank financial and credit institutions , loans, credit status, customer , financial analysis*

Кредитование является одним из эффективных инструментов повышения уровня жизни населения через предоставление финансовых ресурсов.Приоритетной целью кредитования, как и в странах с переходной экономикой, должна являться не борьба с бедностью, а поддержка предпринимательских инициатив, выражаемых экономически активными категориями населения.

Кредитуемые виды деятельности:
- Торговля
- Промышленность
- Сельское хозяйство
- Строительство
- Услуги (туризм, связь, предпринимательство)

В настоящее время в республике активную деятельность по кредитованию осуществляют коммерческие банки,микрокредитные компании, агентства, кредитные союзы и ломбарды.

Объем кредитов, выданных банками и небанковскими финансово-кредитными организациями, в 2014 году составил более 112 млрд. сомов.[4]

Из них на коммерческие банки пришлось 71,2 % всего объема кредитов, на небанковские финансово-кредитные организации - 28,8%.

На 10 апреля 2015 года всего банками республики было выдано 1 тысяча 886 денежных кредитов на общую сумму 666,5 млн. сомов:
- фермерам Чуйской области - 152,1 млн. сом;
- фермерам Ошской области - 132,3 млн. сом;
- фермерам Джалал-Абадской области - 119,9 млн. сом;
- фермерам Иссык-Кульской области - 81,9 млн. сом;
- фермерам Нарынской области - 66,5 млн. сом;
- фермерам Таласской областей - 48,9 млн. сом.

Около четверти всех кредитов в Кыргызстане приходится на сельское хозяйство.С начала года, фермерам выдано льготных кредитов на более 600 млн. сомов, в рамках утвержденного Постановления Правительством КР от 11 марта 2015 года «Финансирование сельского хозяйства-3».

В Кыргызстане, к концу 2012 года, сложилась обширная сеть как индивидуального, так и группового микрокредитования.На данный момент одной из проблем финансового рынка являются высокие процентные ставки кредитов более чем в 35%.А процентные ставки частных микрокредитных компаний еще выше - 35-38% годовых. Сектор микрофинансирования формирует почти треть финансового сектора Кыргызстана.

Львиная доля, почти 71,2% по объему выданных кредитов приходится на коммерческие банки в Кыргызской Республике.Банки - являются финансово - кредитными учреждениями, специально созданными для привлечения депозитов юридических и физических лиц, а также других денежных средств и размещения их от своего имени на условиях возвратности, платности, срочности, а также для осуществления расчетов по поручениям клиентов.

Для получения кредита клиент должен предоставить банку информацию о своей платежеспособности, в том числе подтвержденные данные о доходности своего бизнеса, а также обеспечение в виде залога, поручительства третьего лица, страхования. Решение о выдаче кредита принимается только после всестороннего анализа. На сегодняшний день, коммерчес-

кие банкиКР предоставляют кредиты по процентным ставкам - от 18% до 36% годовых в сомах и от 16% до 32% годовых в долларах в зависимости от суммы.Залоговое обеспечение - недвижимость, движимое имущество, поручительство.

Основной принцип кредитования состоит в следующем: Заемщик предоставляет все необходимую информацию о себе своей семье и бизнесе, которая позволяет банку принять решение о возможности кредитования и о возможности бизнеса вернуть кредит.

В основу финансового анализа входит:

1. Баланс;
2. Отчет прибылей и убытков;
3. Отчет о движении денежных средств.

В результате финансового анализа должно быть принято решение о возможности кредитования и оптимальных условиях кредита: сумма, срок, процентная ставка.

На условия по кредиту влияет ряд факторов:

- Результаты финансового анализа;
- Цель кредита;
- Источники финансирования;
- Организация бизнеса;
- Социальные факторы;
- Психологический портрет заемщика.

В современных условиях значение повышения уровня управления кредитной деятельностью существенно возрастает в связи с усилением конкуренции на рынке предоставления кредитного продукта.

Другой не менее важной причиной углубленного внимания к этой проблеме является неустойчивость финансового положения заемщиков, работающих в разных сферах экономики. В ряде отраслей по-прежнему велико число убыточных предприятий, многие из них работают с недостаточным оборотным капиталом, нуждаются в серьезной модернизации основных фондов.

Учитывая эти факторы, чтобы снизить риски в кредитованиикоммерческие банки и микрокредитные компании сформировали информационную базу, осуществлять активный маркетинг надежных заемщиков по разным направлениям бизнеса.

Вместе с тем, в целях дальнейшего развития кредитования в Кыргызстане, на наш взгляд необходимо привлечь финансовые инвестиции с минимальными процентными ставками для вложения их в производство и создания совместных предприятий инвестора и наших предпринимателей.

Литература

1. Положение «О требованиях к учетной политике коммерческих банков и других финансово-кредитных учреждений, лицензируемых НБКР»

2. Закон «О банках и банковской деятельности в Кыргызской Республике»

3. Финансовый анализ банка

4. http://kyrtag.kg/standpoint/bolshie_problemy_malogo_kreditovaniya_v_kyrgyzstane

Черикова С.Т., Черикова Д.С., Шамыралиев Ж. Дж.,
КНУ им. Ж.Баласагуна

ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОРГАНОМИНЕРАЛЬНОГО УДОБРЕНИЯ ИЗ ДРЕВЕСНО-РАСТИТЕЛЬНЫХ ОТХОДОВ ГОРОДСКОГО ЛЕСОПАРКОВОГО ХОЗЯЙСТВА

Разработана технология получения органоминерального удобрения из древесно-растительных отходов городского лесопаркового хозяйства.
Technology for producing organic fertilizer from wood and plant waste urban forest management.

В городском лесопарковом хозяйстве при проведении ежегодных сезонных работ по уходу за зелеными насаждениями образуются большое количество древесно-растительных отходов: скошенная трава, опавшая листва, ветки от обрезки и древесина от валки деревьев. Эти отходы сжигаются на месте или захоронивают на свалках и полигонах твердо-бытовых отходов (ТБО), тогда как существует возможность получения из них ценного компоста пригодного для формирования газонов, а также при рекультивации нарушенных земель. Древесно-растительные отходы городского лесопаркового хозяйства являются источником значительного количества вторичных ресурсов для получения органических удобрений для сельского хозяйства. По результатам исследований ученых установлено, что компост на основе древесных остатков повышает плодородие почвы, так как восполняются питательные вещества, выносимые из почвы (N, P, K и др.) [1,2]. Однако, до сих пор во всех городах нашей республики, из-за отсутствия технологии переработки этих вторичных сырьевых ресурсов приводит не только к их значительным потерям, но и к загрязнению окружающей среды, нарушению экологического баланса, а также значительным финансовым затратам на вывоз неиспользуемых отходов в отвалы и свалки.

При сжигании этих отходов образующийся дым создает неудобство горожанам, а больным по дыхательной системе - дополнительные проблемы. Поэтому, исследования объемов образования и состава отходов городского лесопаркового хозяйства, определения целесообразности переработки отходов в компост, определения эколого-экономической и мелиоративной эффективности утилизации древесно-растительных отходов в условиях городской среды, являются актуальными.В целях решения вышесказанных проблем, в настоящее время сотрудниками инновацион-

но-технического центра (ИТЦ) КГТУ им.И.Раззакова, работающих по программе НИР МНО КР разрабатывается технология переработки отходов зеленных насаждений для оздоровления экологической обстановки городов Кыргызской Республики и получения из этих отходов органических удобрений для сельского хозяйства.

Основными источниками образования отходов являются различные древесно-растительные отходы, образующиеся при санитарных рубках, при проведении ежегодных сезонных работ по уходу за зелеными насаждениями в городском хозяйстве (скошенная трава, опавшая листва, ветки от обрезки и древесина от валки деревьев). Древесные отходы на 95% состоят из клеточных оболочек, которые содержат 44-46% целлюлозы, 20-30% - лигнина, 15-17 % гемицеллюлозы, 13-15% жиров, смол, воска, белков. Древесина содержит много углерода (49,5 %) и сравнительно бедна азотом (0,1-1,2%), поэтому широкое применение одних древесных остатков в качестве удобрения малоэффективно[2].

С целью устранения вышесказанных недостатков, необходимо обогащать полученные удобренияиз древесно-растительныхотходов дополнительно минеральными компонентами, например, фильтрационными осадками сахарных заводов, имеющие в своем составе достаточно богатые минералы, такие как кальций, магний и т.д.[3].

Для этих целей нами предлагается технология компостирования для переработки древесно-растительных отходов (рис.1). По предложенной технологии древесная и зеленая масса (листья, трава) тщательно перемешиваются погрузчиком с добавлением минералосодержащих фильтрационных осадков сахарных заводов. Полученная масса формируется в бурты с шириной основания не менее 5 м. Боковые склоны насыпаются под углом 45 градусов. Для формирования и перемешивания буртов на площадке компостирования необходимо использовать автопогрузчик с ковшом емкостью более 2 м.

Содержание влаги - один из наиболее важных показателей оптимального компостирования. При компостировании древесно-растительных отходов исходную влажность необходимо поддерживать в пределах 60-70%, поэтому при формировании бурта сырье обильно проливается водой. Для удержания воды по верхней кромке бурта устраивается канавка шириной и глубиной около 0,5 м. В дальнейшем пролив производится по необходимости, в зависимости от влажности бурта.

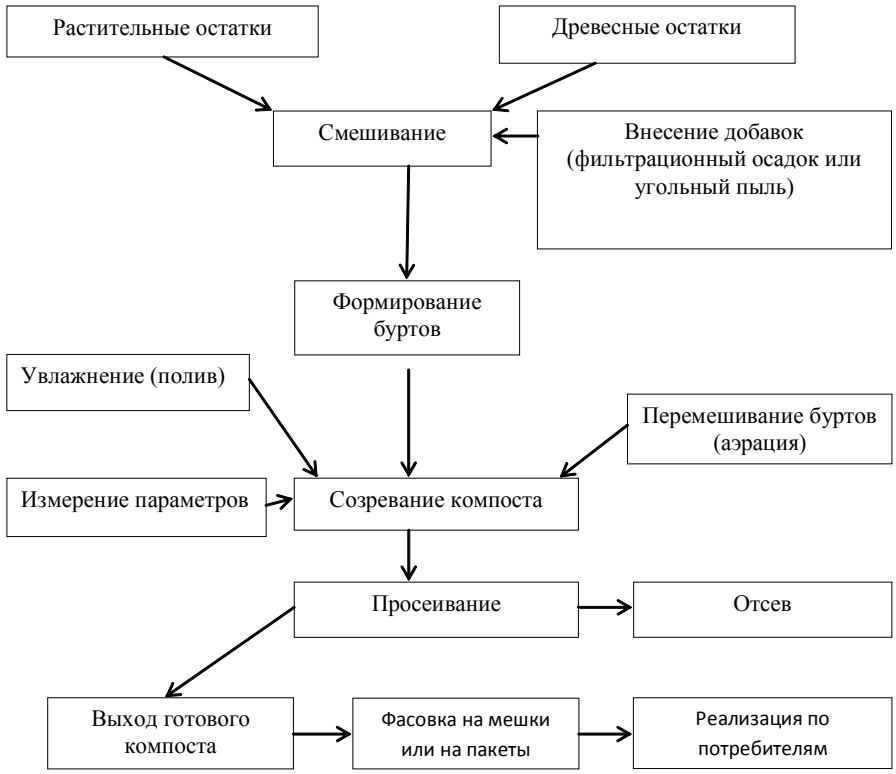

Рис.1. Технологическая схема получения органоминерального удобрения из древесно-растительных отходов городского лесопаркового хозяйства

Доступ воздуха внутрь бурта обеспечивается регулярным еженедельным перемешиванием сырья с помощью ковша емкостью 2 м тракторного погрузчика. Перемешивание производится путем перемещения (пересыпания) бурта на соседнее свободное место с краю площадки. На место перемещенного бурта пересыпается соседний и т. д. Следующее перемешивание производится в обратном порядке.

Неотъемлемой частью технологии является контроль физико-химических параметров и состава компостируемой массы. При закладке бурта компостирования должны соблюдаться следующие технологические условия: объем сырья в бурте не менее 100 $м^3$, оптимальная температура 50-70°С, влажность в бурте 60-70%; состав компостируемой массы: 10-15% свежей древесины, 60-65% зеленой массы, 10% отсе-

ва после компостирования, 10-15% минеральные добавки.

Неперегнившие остатки древесных отходов отсеиваются просеивателем компостов и в дальнейшем добавляются в свежие древесные отходы для ускорения разогрева компостируемых остатков.

Использование древесно-растительных отходов для приготовления компостов позволяет решить актуальные экономические и экологические задачи, стоящие перед регионом:уменьшить объем вывоза отходов на полигоны захоронения ТБО;снизить негативное воздействие автотранспорта на окружающую среду в результате уменьшения грузопотоков ТБО;уменьшить объем завоза растительных грунтов и удобрений для нужд города;использовать отходы в качестве вторичного ресурса городского хозяйства и рекультивации техногенно-загрязненных почв в условиях городской среды;восстановить плодородие деградированных почв питомников и продлить сроки их эффективного функционирования с применением интенсивных технологий выращивания посадочного материала.

Литература

1. Шмаков В.П. Производство компостов из древесных отходов [Текст] / В.П.Шмаков, Т.М.Рыбалко, Ю.В. Межевикина. СибНИИЛП, 1991.

2. Соломина О.И. Технология полевого компостирования древесно-растительных отходов от санитарной уборки г. Москвы [Текст] / И.О. Соломина, Н.Ф. Абрамов, А.Д.Соколов // «Чистый город». –М., 2002, 2(18), с. 31-39.

3. Эрбаева Р.С., Чериков С.Т., Баткибекова М.Б. Физико-химические характеристики отходов сахарной промышленности содержащих $CaCO_3$ //Известия КГТУ им. И.Раззакова. – Б., №26,2012.

Беккелди уулу Жумадил
КГТУ им.Раззакова

НАПРАВЛЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ РЫНКА ТРУДА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Актуальные вопросы эффективного использования трудовых ресурсов на предприятиях в условиях перехода к рыночным отношениям. Трудоспособность человека и аккумулируемые в процессе трудовой деятельности созидательные способности работника в значительной степени определяют результаты деятельности предприятия в целом.

Ключевые слова: *трудовые ресурсы, безработица, рыночная экономика*

В результате естественных и миграционных процессов, по данным Национального статистического комитета Кыргызской Республики, в 2012 году численность населения увеличилась на 111,2 тыс. человек или на 2 %, составив 5,6 млн. человек. Городское население составляет 1,9 млн. человек (34 %), сельское – 3,7 млн. человек (66 %).

Демографическая ситуация в 2013 году характеризовалась значительным снижением внешней миграционной активности населения. Так, в республику на постоянное место жительства прибыло 5,5 тыс. человек, выбыло 13,0 тыс. человек, миграционный отток составил (-) 7,5 тыс. человек, в то время как в 2012 году миграционный отток составлял (-) 36,5 тыс. человек. Наиболее высокий показатель внешней миграции отмечается в Чуйской области (56 чел. на 10 тыс. жителей) и в городе Бишкек (38 на 10 тыс. жителей).

Главной особенностью рынка труда Кыргызской Республики является избыток рабочей силы из-за высоких темпов прироста населения трудоспособного возраста. Так, доля населения трудоспособного возраста увеличилась с 57,8 % в 2005 году до 61,1 % в 2013 году. На протяжении последних лет предложение труда превышало спрос примерно на 32 %. Экономически активное население составляет 2490,1 тыс. человек, занятое население - 2277,7 тыс. человек или 91 % экономически активного населения.

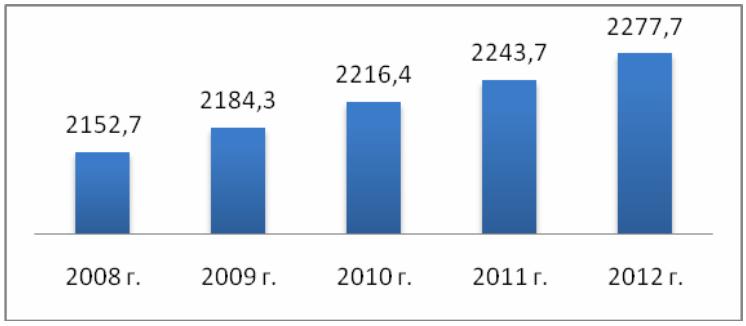

Рис. 1. Динамика численности занятого населения в КР, тыс. чел.

В 2012 году численность занятого населения составляла 2277,7 тыс. человек, уровень занятости – около 59 %. В Ошской области занятое население составляет 590,0 тыс. человек, в Джалал-Абадской - 423,8 тыс. человек, в Баткенской - 165,0 тыс. человек, в Иссык-Кульской - 174,9 тыс. человек, в Нарынской - 85,4 тыс. человек, в Таласской - 103,3 тыс. человек, в Чуйской - 350,2 тыс. человек.

Таблица .1

Численность занятого населения по отраслям за 2008 - 2012 годы, тыс. чел.

Отрасли	2008 г.	2009 г.	2010 г.	2011 г.	2012 г.
Всего	**2152,7**	**2184,3**	**2216,4**	**2243,7**	**2277,7**
Сельское хозяйство	742,1	742,9	718,5	699,1	700,2
Промышленность	192,9	191,3	187,3	192,1	189,8
Электроэнергетика	38,3	37,8	38,8	41,4	38,7
Строительство	205,3	221,9	244,0	240,1	249,1
Торговля	316,9	319,4	316,0	337,5	345,9
Транспорт и связь	133,3	133,8	144,9	147,5	147,2
Финансовый сектор	9,7	12,2	15,8	18,2	17,7
Государственное управление	106,8	101,7	103,6	99,9	102,6
Образование	156,6	156,1	164,3	171,9	177,1
Здравоохранение	86,2	86,2	79,4	74,4	78,5
Прочие отрасли экономики	164,6	181,0	203,8	221,6	230,9

Увеличение числа занятого населения отмечается в финансовом секторе (на 82%), строительстве (на 21%), в сфере транспорта и связи (на 10%).

Количество хозяйствующих субъектов, по состоянию на 1 января 2013 года, составило 541,3 тыс.единиц.

В общем числе хозяйствующих субъектов доля крестьянских (фермерских) хозяйств составляет 45,4%,индивидуальных предпринимателей - 43,3 %. Доля юридических лиц в общем числе хозяйствующих субъектов составила 4,9 % или 26,4 тыс. единиц. Из общего числа юридических лиц в государственной собственности находится 14,3 % хозяйствующих субъектов, муниципальной - 14,9 %, частной собственности - 70,6 %. Значительная доля (79,5 %) юридических лиц относится к малым хозяйствующим субъектам, из которых 34,4 % зарегистрированы в городе Бишкек. Доля средних и крупных хозяйствующих субъектов составила 14,0 % и 6,5 % соответственно.

Таблица 2.

Создание рабочих мест по отраслям за 2013 год, ед.

Сектора экономики	Всего	в том числе	
		Юридические лица	Индивидуальные, фермерские хозяйства
Сельское хозяйство	32609	170	32439
Промышленность	5798	1480	4318
Строительство	7451	979	6472
Торговля	33511	755	32756
Гостиницы и рестораны	2313	42	2271

Транспорт и связь	8594	360	8234
Финансовая деятельность	753	374	379
Операции с недвижимостью	2748	1394	1354
Государственное управление	472	472	-
Образование	1866	1038	828
Здравоохранение	861	158	703
Коммунальное хозяйство	5536	372	5164
Другие виды деятельности (патенты)	9971	-	9971

По данным Национального статистического комитета КР, в 2013 году в республике создано 112,5 тыс. рабочих мест. Из числа созданных рабочих мест 7 % - в формальном секторе (на предприятиях - 7,5 тыс. рабочих мест), 93 % - в неформальном секторе (индивидуальные предприниматели и фермерские, крестьянские хозяйства - 104,9 тыс. рабочих мест).

В формальном секторе наибольшее число рабочих мест создано на промышленных предприятиях, в сфере строительства, а также в системе образования, наименьшее число - в сфере обслуживания (гостиницы и рестораны) и в сфере здравоохранения. В неформальном секторе наибольшее количество рабочих мест создано в сельском хозяйстве и в сфере торговли.

Однако количество создаваемых рабочих мест недостаточно для обеспечения занятости безработных граждан. Анализ ситуации в области трудовой миграции показывает, что причины высокой динамики и масштабов трудовой миграции соотносятся с ситуацией на национальном рынке труда и демографическими изменениями в структуре населения республики.

Так, значительными темпами продолжает увеличиваться численность населения в трудоспособном возрасте за счет естественного прироста трудоспособного населения, в результате которого на рынке труда наблюдается диспропорция в спросе и предложении рабочей силы. Ежегодно в трудоспособный возраст вступают более 70 тыс. молодых людей. За последние годы рост численности населения в трудоспособном возрасте превысил рост занятости более чем в 2 раза.

Численность кыргызстанцев, осуществляющих временную трудовую деятельность, варьируется в разное время года от 5 до 10 % от численности экономически активной части населения республики.

Для сохранения уровня занятости населения и вовлечения трудоспособного населения в сферу занятости необходимо создать такие экономические условия, при которых ежегодный прирост занятых будет составлять не менее 7 % за счет создания порядка 150 тыс. рабочих мест. В настоящее время среднегодовой темп роста занятых составляет всего 1,0 %. Объективно экономика страны пока не может обеспечить необходимый рост количества новых рабочих мест.

На данном этапе занятость граждан страны за рубежом остается важной составляющей политики занятости населения КР. С одной стороны, внешняя трудовая миграция населения имеет ряд негативных проявлений (ухудшение состояния демографических показателей, фактор потери специалистов и квалифицированных рабочих кадров, обострение проблем института семьи), с другой стороны - отток части трудовых ресурсов положительно сказывается на рынке труда, трудовые мигранты за рубежом приобретают новые знания и опыт, осваивают новые технологии, приобщаются к новым стандартам организации производства, которые могут применить в работе по возвращении на родину. Поступления от внешних трудовых мигрантов служат основным источником обеспечения их семей. Если в 2003 году объем текущих трансфертов составил 6,9 % к ВВП, то в 2012 году он составил около 29 % ВВП.

Уровень общей безработицы, по состоянию на 1 января 2014 года, составил 8,6 %, уровень официальной безработицы - 2,4 %. Наиболее высокий уровень официальной безработицы отмечен в городе Ош (10,7 %), низкий - в Таласской области (5 %).

Уровень официальной безработицы ежегодно колеблется от 2 до 3 %. Разрыв между уровнем общей безработицы и официальной безработицы составляет более 5 %, в количественном показателе - от 100 до 130 тыс. человек, которые находятся в самостоятельном поиске работы. Ежегодно около 100 тыс. человек, находящихся в поиске работы, получают консультации в службах занятости по вопросам, связанным с трудоустройством.

Постановлением Правительства Кыргызской Республики «О проекте Закона Кыргызской Республики «О содействии занятости населения» от 27 сентября 2012 года № 660 одобрен проект Закона Кыргызской Республики «О содействии занятости населения», предусматривающий совершенствование законодательства в сфере содействия занятости населения Кыргызской Республики, определение прав граждан в области занятости, расширение возможности доступа безработных к услугам служб занятости.

Литература

1. Экономика труда / Под ред. Винокурова М.А., Горелова Н.А. – СПб.: Питер, 2009. – 656 с.: ил. – (Серия «Учебник для вузов)

2. Экономика труда: Учебно-методическое пособие / Институт труда Минтруда России (НИИ труда) – М.: ЗАО «Финстатинформ», 2012. – 490 с.

3. Экономика предприятия. Серия «Учебники и учебные пособия». Ростов Н / Д: Феникс, 2011. – 416 с.

4. Экономика предприятия: Учеб.пособие / В.П. Волков, А.И. Ильин, В.И. Станкевич и др. / Под общей ред. А.И. Ильина, В.П. Волкова. – М.: Новое знание, 2009. – 677 с.

Маматбекова К.Н.,
КГТУ им.Раззакова

НЕБАНКОВСКИЕ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНЫЕ УЧЕРЕЖДЕНИЯ В ЭКОНОМИКЕ КР

В данной статье описана роль НФКУ в экономике КР.
Ключевые слова: *небанковские финансово-кредитные учереждения, кредитование, банк, микрофинансированиние, экономика*

Несмотря на то, что банковская деятельность осуществляет финансовое посредничество и предоставляет финансовые услуги, она удовлетворяет лишь часть потребностей крупных сегментов населения и развивающегося частного сектора. Так же в банковской системе сформировалась тенденция снижения устойчивости коммерческих банков, а также расширяется диапазон факторов, стимулирующих к возникновению ситуации, когда возможно резкая потеря платежеспособности того или иного коммерческого банка. Таким образом необходимость возникновения и существования небанковских кредитных учреждений, как то: страховые компании, инвестиционные фонды, фондовые биржи, ломбарды, пенсионные фонды, кредитные союзы и специализированные кредитные учреждения, очевидна.

Современная экономика – это набор определенных взаимосвязанных между собой институтов. Отсутствие любого из них сделает неработоспособной всю систему. Небанковские кредитные учреждения являются как раз одним из важнейших институтов современной экономики. Уровень развития этой части рынка является одним из объективных показателей, характеризующих состояние экономики государства; расширяет и облегчает доступ всем субъектам экономики к получению необходимых денежных ресурсов.

Основной проблемой их функционирования на данный момент является максимальная надежность и финансовая устойчивость небанковских кредитных институтов. Существующее законодательство Кыргызской Республики вводит ряд требований к организации подобных учреждений, призванных обеспечить эту надежность.

Если обобщить функции небанковских кредитных учреждений одной строкой, то можно сказать, что они призваны обеспечить экономику финансовыми ресурсами для устойчивого развития.

Небанковские финансовые посредники - объективно необходимое явление в экономике рынка. Они являются мощными конкурентами банков в борьбе за денежные капиталы и берут на себя предоставление экономическим субъектам таких финансовых услуг, выполнение которых невыгодно или законодательно запрещено банком.

Небанковские кредитные учреждения выступают как финансовые посредники на денежном рынке. Они, как и банки, аккумулируют сбережения населения и предоставляют кредиты. Но в отличие от банков эти учреждения привлекают те сбережения, которые банковская система не может принять, либо не может удовлетворить определенные, часто индивидуализированные условия инвестора по размещению своих денежных средств. Есть характерные особенности у этих финансовых посредников и в самой форме предоставления кредита. Последний часто предоставляется в форме покупки ценных бумаг той фирмы, которая хочет получить кредит.

Росту влияния специализированных небанковских учреждений способствовали три основные причины: рост доходов населения в развитых странах; активное развитие рынка ценных бумаг; оказание этими учреждениями специальных услуг, которые не могли предоставлять банки. Кроме того, ряд специализированных небанковских учреждений (страховые компании, пенсионные фонды) в отличие от банков могут аккумулировать денежные сбережения на довольно длительные сроки и, следовательно, делать долгосрочные инвестиции.

Основным направлением деятельности небанковских финансово-кредитных учреждений является кредитование.

Микрофинансирование применяет инновационные методы, которые дают возможность домохозяйствам с низкими доходами и малому бизнесу получить доступ к финансовым услугам, когда такие услуги не покрываются со стороны коммерческих банков. Услуги микрофинансирования включают в себя кредиты, сбережения, денежные переводы, финансовый лизинг и др. Бедные домохозяйства используют финансовые услуги, чтобы пробрести доходоприносящие активы, повысить знания, получить доступ к информации, увеличить доходы и накопить сбережения. Это может создать возможность бедным поэтапно улучшать свое благосостояние.

Как определено законом «О микрофинансовых организациях» целью деятельности микрофинансовых организаций является предоставление населению доступных услуг по микрофинансированию для содействия в преодолении бедности, повышения уровня занятости, содействия развитию предпринимательства и социальной мобилизации населения Кыргызской Республики, что в свою очередь, способствует развитию малого и среднего бизнеса.

Если мы обратимся к цифрам, то за последние 3 года микрофинансовый сектор имеют устойчивую тенденцию роста, так кредитный портфель с 2009 по 2014 увеличился в 2 раза или на 8 млрд сомов, количество заемщиков выросло на 35% или 114 тыс. человек. По состоянию на 31.12.2014 кредитный портфель микрофинансового сектора составил 19,1 млрд сомов, количество заемщиков — 436 тыс. человек, что свидетельствуют о высоком спросе на микрофинансовые

услуги со стороны населения республики. Количество клиентов с просроченными платежами составляет не более 2-3% от общего числа заемщиков, с которыми МФО работают адресно для оказания им содействия (реструктуризация, пролонгация, списания) в выходе из сложившейся ситуации. Уровень проникновения микрофинансовых услуг в нашей стране один из самых высоких в странах СНГ.

Также за 2013- 2014 годы из международных финансовых институтов на развитие предпринимательской деятельности МФО собственными силами, без поддержки государства и предоставления каких-либо Правительственных гарантии, привлекли в Кыргызскую Республику более 12 млрд сомов (около 234 млн долларов США).

Устойчивый рост количества заемщиков свидетельствует о востребованности среди населения услуг МФО. В разрезе областей (график 1) основная доля кредитного портфеля приходится на Ошскую, Жалал-Абадскую области и город Бишкек. В целом, активность наиболее высока на юге страны и в столице в виду более высокой плотности населения и его экономической активности в отраслях сельского хозяйства и торговли. В 2014 году наибольший объем кредитов НФКУ был направлен в сельское хозяйство - 44 процента и торговлю и услуги - 28 процента (график 2.). Достаточно высокая доля кредитов в сельском хозяйстве определена региональной разветвленностью МФО и особенностями деятельности кредитных союзов, как сельских финансовых институтов.

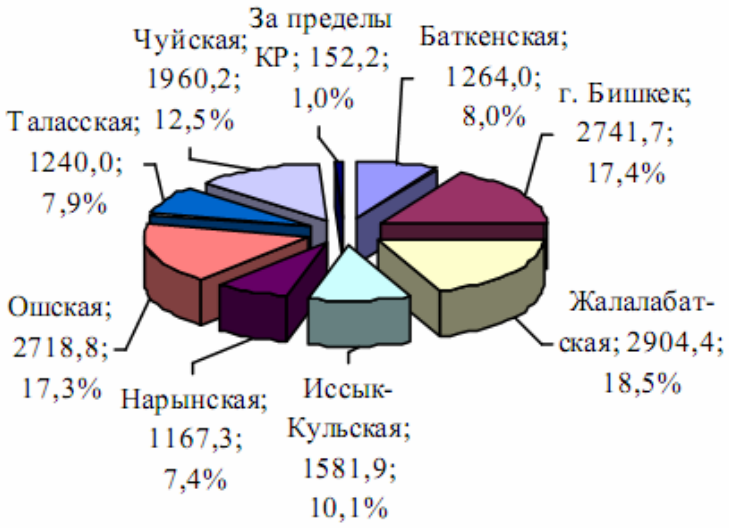

График 1. Совокупный кредитный портфель НФКУ в разрезе областей.

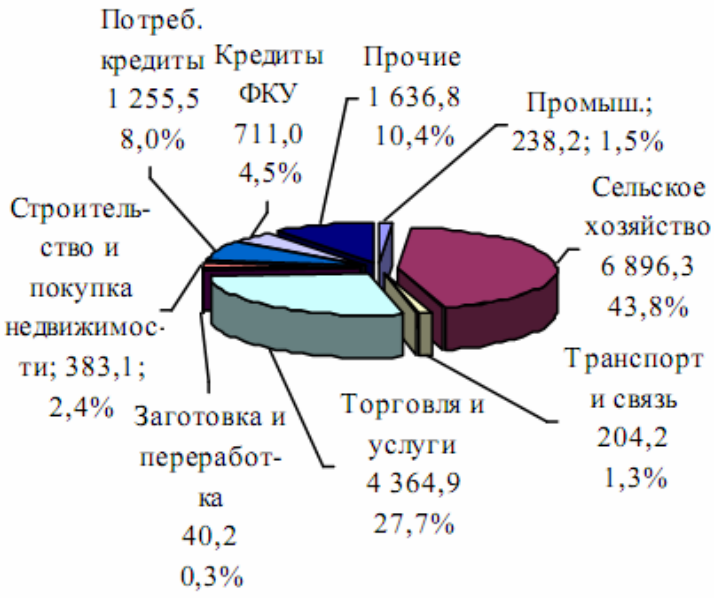

График 2. Совокупный кредитный портфель НФКУ по секторам экономики.

Кредитный портфель НФКУ сконцентрирован, в основном, в сельском хозяйстве и бизнесе, связанном с ним и расположенном в сельской местности, а также в сфере торговли. Кредитование данной сферы сопряжено с высокими рисками из-за зависимости от погодно-климатических условий и относительно невысокими доходами сельского населения. Наблюдалось незначительное понижение доли кредитов на сельское хозяйство, которая с начала года уменьшилась с 45,6 процента до 43,8 процента. Другой фактор риска - это концентрация. Основную долю кредитного портфеля занимает 7 крупных МФО, созданных и осуществляющих деятельность за счет средств иностранных доноров. Доля кредитного портфеля данных МФО составляет 84,5 процента в совокупном кредитном портфеле НФКУ. Тенденция роста НФКУ обусловлена увеличивающимся объемом внешних инвестиций. Процентные ставки по кредитам небанковских кредитных учреждений остаются на достаточно высоком уровне, в связи с сохраняющимся высоким спросом на данные виды кредитов со стороны населения, а также стремлением НФКУ покрыть существующие высокие риски и расходы, связанные с выдачей и обслуживанием кредитов.

Рост количества НФКУ демонстрирует востребованность их услуг и приемлемость предложеных государством регуляторных рамок.

По состоянию на конец 2014 года в Кыргызской Республике осуществляют деятельность 17 страховых организаций, включая две перестраховочные организации (ЗАО «Страховой резерв» и ЗАО СК «Фаворит»), а также 6 компаний с участием нерезидентов (САОЗТ «Кыргызинстрах», ЗАО СК «Росстрах – Кыргызстан», ЗАО СК «Джубили Кыргызстан Иншуренс Компани», ЗАО «Страховой резерв», ЗАО «НСК», ЗАО «Столичное Страховое Общество»). В основном страховой бизнес сосредоточен в столице (16 компаний) и только одна страховая компания действует в городе Жалалабат (ЗАО СК «Дос – Инвест»).

На рынке действует один негосударственный пенсионный фонд - НПФ «Кыргызстан», который осуществляет свою деятельность с 1995 года. НПФ «Кыргызстан» является юридическим лицом, имеет самостоятельный баланс. Организационно-правовая форма – «Общественный фонд». Основным видом деятельности НПФ «Кыргызстан» является дополнительное добровольное пенсионное обеспечение граждан на основе пенсионных договоров.

Говоря о сегодняшней ситуации на рынке небанковских кредитных учреждений можно отметить его постепенный рост. Однако нельзя сказать, что обстоятельства складываются как нельзя лучше. Существует еще множество недостатков и пробелов, которые нужно восполнить.

На сегодняшний день на рынке небанковских кредитных учреждений Кыргызской Республике существуют проблемы, которые связаны в основном с несовершенством законодательства и нормативных актов Кыргызской Республики, в связи с чем возникают основные трудности, а также такая специфическая проблема, как недоверие населения и предпринимателей к различного рода фондам. А их успешная деятельность, как известно, целиком и полностью зависит от вкладов вышеуказанных лиц.

Небанковский сектор – это сфера, в которой формируются финансовые источники экономического роста, концентрируются и распределяются инвестиционные ресурсы. Небанковский рынок является одним из эффективных механизмов функционирования рыночной экономики, инструментом мобилизации финансовых ресурсов предприятий и сбережений населения, оптимального перераспределения средств в экономике, повышение активности человека как реального собственника. Уровень развития этого рынка является одним из объективных показателей, характеризующих состояние экономики государства; расширяет и облегчает доступ всем субъектам экономики к получению необходимых им денежных ресурсов.

Литература

1. «Банковское дело» / Под ред. Колесникова В.И., Кроливецкой Л.П. - М., «Финансы и статистика», 1997.
2. www.nbkr.kg
3. Годовые отчеты, нормативные акты НБКР.
4. Статьи с Ассоциации Микрофинансовых Организаций.

А.Жумаева
КТМУ «Манас»

ПРОГРЕССИВНАЯ СТАВКА НАЛОГА... НУЖНА ОНА НАМ ИЛИ НЕТ?

В налоговой системе которая имеет не маловажное значение в финансовой политики каждой страны, каждый поднимающийся вопрос всегда имеет бурную дискуссию в обществе. Давно разгораются споры о введении прогрессивной шкалы процентных ставок в подоходном налоге. Научные статьи, доклады на экономических конференциях и форумах. Да и не только в нашей стране и в соседних государствах.Эти мнения звучат не впервой и не голословно. Ведь теоритическая основа об одной из функций самих налогов говорит о справедливом перераспределении доходов между народом. Прогрессивная шкала процентных ставок же является тем самым инструментов в осуществлении данной функции налогов.

Можно посмотреть не одно государство чьи экономические показатели могут быть примером для нас, как западные, восточные и европейские страны – Германия, Япония, США. В Германии процентные ставки в подоходном налоге варьируются от 14% до 45%, в Японии от 10% до 50%, в США от 10% до 35%.Данные страны, приведены в пример не случайно, лидеры экономического развития всех континентов – Запада, Востока и Европы. В каждой из этих стран не смотря на множество видов налога, в налоговых системахприменяется прогрессивная шкала налогообложения ко всем видам налогов.

Бесспорно, у каждого государствасвой путь развития экономики с учетом всех индивидуальных характеристик – степень развития экономики, уровень теневой экономики, которая имеет непосредственное влияние на добропорядочность в исполнении налоговых обязательств граждан. Так же имеет место быть в обсуждении налоговая культура страны, на сколько она развита, на сколько освещена общественность. Говорить можно много, приводить аргументы «за» и «против», принимать ту или иную точку зрения, в данной статье рассмотрим не только обоснованность и экономическую эффективность прогрессивной шкалы налогообложения, а скорее её социальный характер, с учетом положительных и отрицательных сторон нашего вопроса.

Конечно, первоначально волнующий вопрос не потеряет ли государство свой привычный бюджетный «поток» от таких «новшеств», не скажется ли отрицательно на фискальной функции налога?

На данный вопрос как в поисках ответа есть занимательная статья, где приводятся доводы на основе математических расчетов, об эффективности введения прогрессивной шкалы налогообложения доходов физических лиц[1]. Автор статьи имея данные по количеству налогоплательщиков НДФЛ и средним показателем заработной по группам (официальные данные ФНС РФ), сравнил текущие доходу по данному виду налога и привел рассчитанные прогнозируемые государственные доходы при использовании дифференцированной шкалы налогов. Результаты показали, что доход в бюджет государства от использования прогрессивной % ставки в НДФЛ прирастет на 1,6 раз, при том что будут освобождены от данного вида налога категория граждан которые имеет наименьший доход (ниже прожиточного минимума). К сожалению, в связи отсутствием таких данных по нашей Республике (общее количество налогоплательщиков по данному виду налога, с учетом доходов, в разрезе групп), нет возможности произвести аналогичный расчет, что было бы хорошим показателем.

С введением прогрессивной ставки налогообложения будут рассматриваться категориинаселения освобожденных от выплат подоходного налога, категория граждан имеющих доход ниже прожиточного минимума. Введение аналогичного облегчения предлагалась в статье Магомедова Е. «Необлагаемые доходы физических лиц»[2], однако в виде социальных вычетов.

Конечно, утверждать что есть только положительные стороны относительно введения прогрессивного налогообложения не правильно. Делая прогнозные расчеты, от введения подходнога налога в государственый бюджет, основываясь по текущим данным, нельзя забывать о реализации данного введения, и от реакции самого налогоплательщика. То есть, делая выводы на основе данных которые имеемь сейчас, при нынешних условиях (пропорциональную % ставку), нельзя 100% рассчитывать что при изменении действующих условий, факторы влияющие на формирование подоходного налога не изменяться – налоговая база, количество налогооблагаемых субъектов. Я не говорю о том что заработная плата граждан уменьшиться или многие уволяться с рабочих мест. Есть человеческий фактор, который зависит от мнения прямых налогоплательщиков, есть возможность "ухода в тень" высоких зароботных заработных плат, так сказать конвертных доходов. Такое мнение и высказывал Назаров Н., заведующий лабораторией межбюджетных отношений Института экономической политики им.Е.Т-.Гайдара, в своей статье "5 доводов против введения прогрессивного подоходного налога"[3]. Имея официальные и не официальные данные уровня теневой экономики нашей страны необходимо учитывать этот важный фактор. У местно будет вспомнить кривую Лаффера, которая говорит об использовании максимальных процентных ставок налогов.

Оценивая уровень возможности влияния на бюджетный доход государства необходимо посмотреть на показатель объема подоходного налога в общих налоговых доходах Кыргызстана. На столько ли велики будут снижения налоговых доходов от введения прогрессивной шкалы налогообложения в подоходном налоге?

Таблица 1.

Пропорциональное соотношение бюджетных доходов от подоходного налога к общим налоговым доходам государства.

Доходы	2004г.	2005г.	2006г.	2007г.	2008г.	2009г.	2010г.	2011г.	2012г.	2013г.	2014г.
Общие налоговые	100%	100%	*100%*	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Подоходный налог	5,44%	4,86%	5,04%	8,74%	9,40%	9,61%	9,63%	9,15%	9,32%	8,70%	8,63%

Диаграмма 2:

Государственые налоговые доходы и доля подоходного налога с физических лиц (млн.сом).

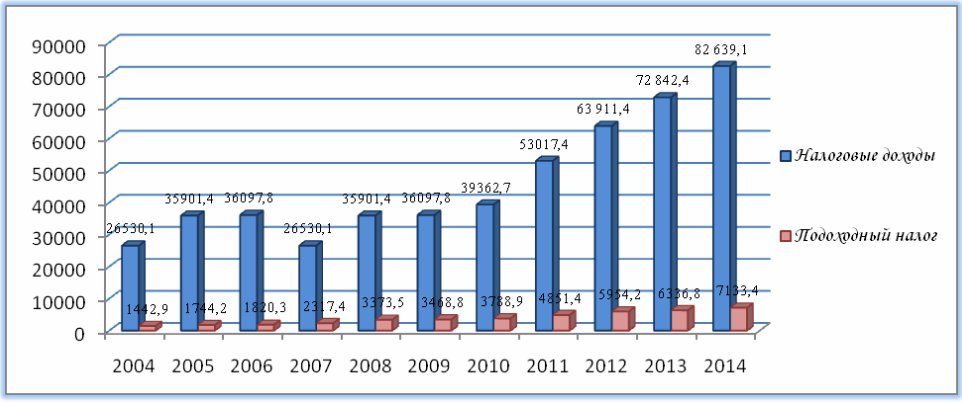

Как видно по табличным данными и диаграмме в общем числе за последний 2014 год доход от подоходного налога составил 8,3% от общего объема налоговых поступлений в гос.бюджет. За последние 10 лет максимальную долю составил в 2010 году приравнявшись к 9,63%.

Так неужели возможные, подчеркиваю что лишь возможные потери в налоговых доходах, должны быть основой длявычеркивания важности одной из функций налогов - перераспределения дохода между населением? Показатель децильного коэффициента за последние 10 лет тоже не имеет радужную картину:

Таблица 2.

Доля доходов населения в общем объеме доходов в децильных группах.

Население/год	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
100%	29,3	31,8	26,5	31,2	26,3	27,4	27,4	28,2	30,9	25,4
90%	16,8	16,9	18,8	16,7	15,9	16,2	16,2	16,4	16,6	15,8
80%	12,8	12,5	13,5	12,6	12,7	12,5	12,5	12,6	12,7	12,6
70%	10,4	9,9	10,6	10,0	10,5	10,5	10,5	10,2	9,9	10,5
60%	8,4	8,0	8,5	8,1	8,8	8,6	8,6	8,7	8,1	8,9
50%	6,9	6,5	7,2	6,6	7,5	7,3	7,3	7,1	6,8	7,6
40%	5,6	5,3	5,6	5,4	6,3	6,1	6,1	5,9	5,4	6,6
30%	4,4	4,2	4,4	4,3	5,2	5,0	5,0	4,8	4,3	5,5
20%	3,4	3,1	3,2	3,2	4,1	3,9	3,9	3,7	3,3	4,5
10 % с наименьшим доходом	2,0	1,8	1,8	1,9	2,7	2,5	2,5	2,4	2,0	2,6

Это только по официальным данным (!), доходы 10% населения высшей группы превосходят в 9,7 раз 10% низшей группы.

Прогрессивная ставка налогообложения прямым образом должна повлиять на не справедливое перераспределение доходов между гражданами, поддержать социальное равновесие, помочь сгладить неравенство между группами населения с разным уровнем доходов.

Уязвимым слоем населения плательщиков подоходного налога в нашей стране являются государственные работники социального сектора, особенно - образования, здравоохранения. Показатели статистики за 2013 год:

Таблица 3.

Заработная плата по видамэкономической деятельности по территории (сом).

	Баткен	Джалал-Абад	Иссык-Куль	Нарын	Ош	Талас	Чуй	г.Бишкек	г.Ош	Среднее по республике
Образование	7 286	6850	6739	8765	6667	7350	7140	10164	7355	7 591
Здравоохранение	8263	8645	8516	12426	8256	9132	9150	10637	7763	9 199

Кроме все аргументов в цифрах, о важности принятия прогрессивной ставки налогообложения в подоходном налоге, не малую роль играет его администрирование, отношение и принятие как правило данной методики расчетов самих граждан.

При написании данной статьи мной был проведен небольшой опрос граждан по вопросу прогрессивной ставки налогов, как они относятся к данной методике расчетов налога. Всего было опрошено всего 89 граждан. Возможно может вызвать сомнение и не доверие к такому незначительному объему анкетированию. Да, согласна, на эти результаты нельзя ссылаться, нельзя приводить как основательный довод. Но. При проведении моего личного опроса, важными были следующие факторы: - участиники анкетирования были непосредственные налогоплательщики подоходного налога, основная рабочая масса нашего общества, специалисты своего дела, проффесиональные кадры ценные в своих сферах деятельности.

Это работники 9 учреждений, 5 из них государственные, 4 частных организации. Что для меня и было важно 57% из опрошенных были работники которые имели опыт работы более 3-х лет, возрастом от 25 лет до 45 лет. В анкете было всего 15 вопросов, состоящие из основных классических данных и ключеных вопросов, т.е, как бы они отнеслись на введение в Кыргызстане прогрессивной процентной ставки налогов, вообще известно ли что это такое, для чего она употребляется (значения данного вида процентных ставок). Результаты опроса приведены в следующих диаграммах.

Хочу заметить что 94% опрошенных имеет высшее образование, из них 72% получают месячную заработную плату до 20 000 сом. Интересен и тот факт что 19% из 37% знающих о социальном значении не уверены что это справедливое налогооблажение, так же 18% из 63% отрицающих справедливость прогрессивной шкалы налогооблажения, на вопрос о введении её в Кыргызстане затруднились ответить однозначно.

Что же из этого следует, имея высший уровень образования, работая в государственных структурах и выплачивая не первый год подоходный налог, не все знают о прогрессивном налогооблажении столько, сколько необходимодля объективной оценки и формирования собственного мнения по введению прогрессивной процентной ставки налогов. Не полная информированность граждан, низкий налоговой культуры. Под определением “прогрессии” большинство граждан, понимают лишь “что придеться платить больше чем сейчас”, “почему я буду больше работать и за это больше платит налоги?” Получая отрицательную реакцию общественности, на тот или иной вопрос, нужно учитывать уровень осведомленности, проинформированности. Только тогда можно основательно опираясь делать выводы на общественном мнении.

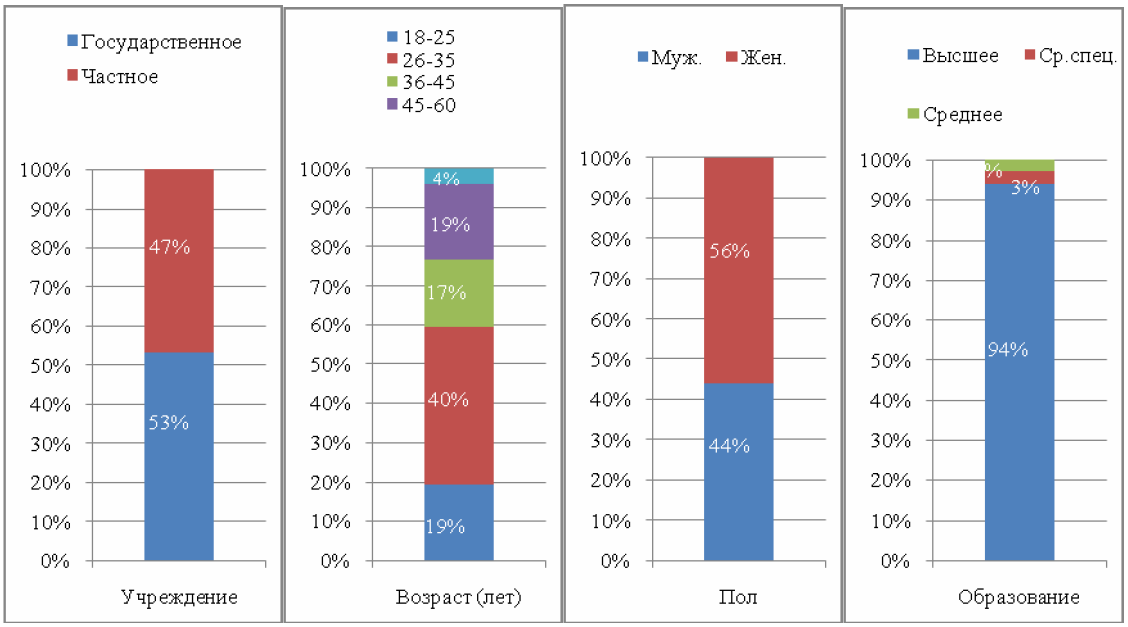

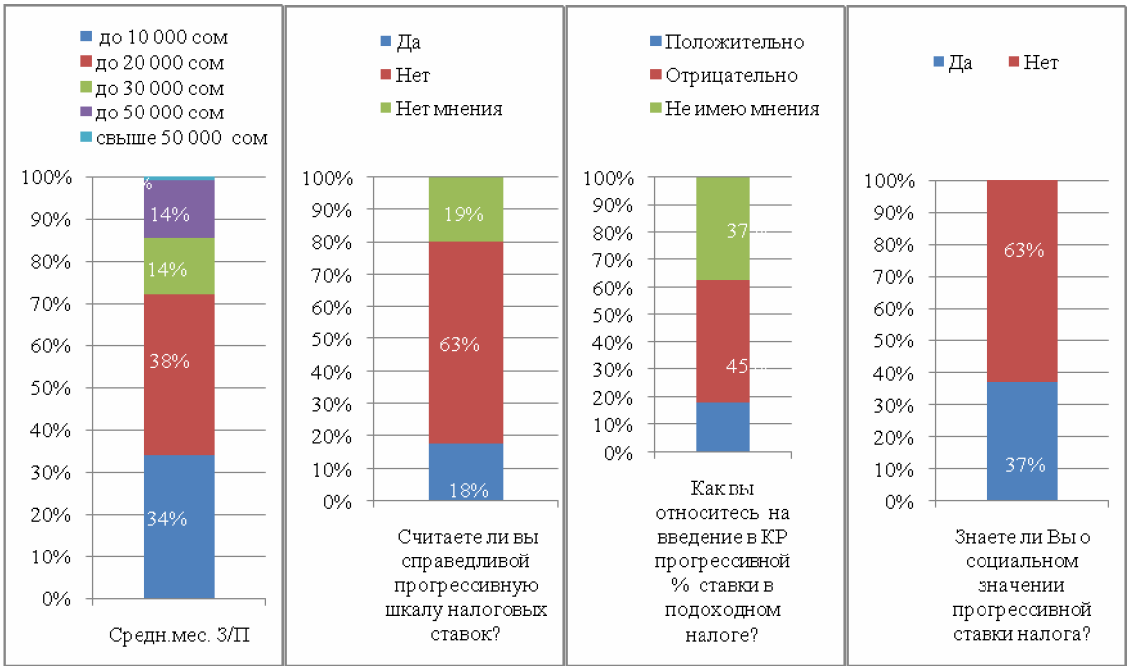

Литература

1. Векленко М.В. Научно-практическая конференция студентов и ученых с дистанционном участием. «Сибак». Статья «Экономическое обоснование эффективности введения прогрессивной шкалы налогообложения доходов физических лиц». СФ СГЭУ, -Сызрань, 2012.

2. Магомедов Е. «Сборник материалов второй научно практической конференции, посвященной вопросам применения Налогового Кодекса КР», КРСУ, -Б., 2010, стр.64-65.

3. Назаров В. «5 доводов против введения прогрессивного подоходного налога». Электронный ресурс: http://m.forbes.ru/article.php?id=64631

4. www.minfin.kg

5. www.sti.kg

А.Бекташева,
КТУ «Манас»

ПЕРСПЕКТИВЫ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ЕВРАЗИЙСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ СОЮЗЕ

В данной статье рассматривается перспективы и потенциал Кыргызской Республики в Евразийском Экономическом Союзе.
Ключевые слова: *Евразийский Экономический Союз, Кыргызстан, СНГ, Евразийская интеграция, Таможенный Союз, перспектива.*

Национальные государства постепенно утрачивают возможность самостоятельно справляться со сложными экономическими, социальными, экологическими, научно-техническими, политическими и другими проблемами. Они стремятся объединить свои усилия с усилиями других, часто соседних стран. Региональным сообществам легче противостоять новым вызовам XXI века.

И у Кыргыстана есть многолетний опыт и первую очередь это то,что он был с составе СССР. Затем ЭКО, СНГ, ЕврАзЭС, ВТО, ШОС.Новсякий союз начинается от понятийных восприятия , это можно рассматривать с философской, исторической стороны. Необходимость и эффективность союза можно узнать изучив на сколько люди живщие в одной территории тесно связаны друг с другом исторически, политически и географически. Кыргызская Республика географически находится в центре Евразии. Для нас как идея евразийства, о котором говорили ёщё мыслители начала XX века: Л.Н. Гумилев, Н.С. Трубецкой, П.Н. Савицкий, Г.В. Вернадский, так и развитие интеграционных процессов представляет большой интерес и особое значение.

В течение нескольких лет до момента подписания Кыргызстаном договора о присоединении к Евразийскому экономическому союзу в обществе шли разнообразные дискуссии. ЕАЭС в составе России, Беларуси, Казахстана начел функционировать с 1 января 2015 года. Кыргызстан станет полноправным членом объединения с мая этого года, в мае откроются границы между Кыргызстаном и Казахстаном.

Кыргызстан, принимая участие в интеграционном проекте несомненно, ставитсвоей целью достижение нового уровня развития экономики и общества. Как известно, Кыргызстан – небольшая страна с невысоким уровнем развития. Причем отстранчленов ЕАЭС по уровню экономического развития КР отстает очень сильно. Так, объем ВВП в Беларуси по сравнению с Кыргызстаном выше почти в 10 раз, в Казахстане – более чем в 30 раз и в России - в 311 раз. Производство ВВП на душу населения (по паритету покупательной способности) в Беларуси выше показателя Кыргызстана примерно в 6,6 раза, в Казахстане – 5,8 раза и в России –в 7,5 раза. Предполагается, что Кыргызстан станет частью создаваемого интеграционного объединения – Евразийского экономического союза с высокими темпами роста и модернизированной экономикой. У Кыргызстана есть для этого потенциал и природные ресурсы.

Кыргызстан распологает богатыми природными ресурсами, в числе которых железо, марганец, ванадий, алюминий, вольфрам, ртуть, олово, бериллий, тантал, висмут, ниобий, золото и серебро. Добыча золота на месторождении «Кумтор» составляет основу экспорта страны. По гидроресурсам страна занимает третье место среди стран СНГ после России и Таджикистана. В отраслевой структуре валовой добавленной стоимости сельское хозяйство занимает -20%, промышленность -23%. Наиболее развито металлургическое производство и производство готовых металлургических изделий, производство электроэнергии, легкая и пищевая промышленность.Основу экспорта Кыргызстана составляют восемь товарных групп (овощи и фрукты, табак, волокно хлопковое, неорганические химические вещества, электроэнергия, цемент, шифер, электрические лампы накаливания).

Основными партнерами Кыргызстана является страны СНГ.

Рисунок 1.Внешняя торговля товарами со странами СНГ и вне СНГ
(млн. долларов США)

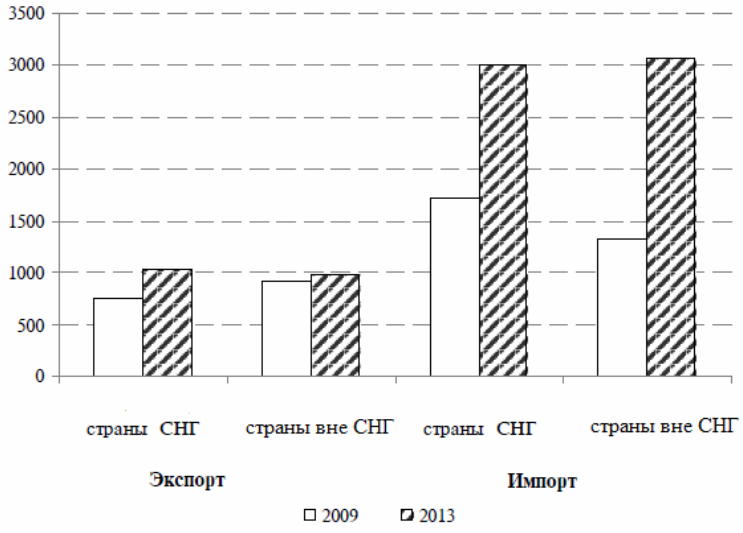

Источник: Национальный статистический комитет КР

А из стран СНГ основными торговыми партнерами являеся Россия и Казахстан.

Рисунок 2. Географическая структура экспорта Кыргызстана (млн. долл.США)

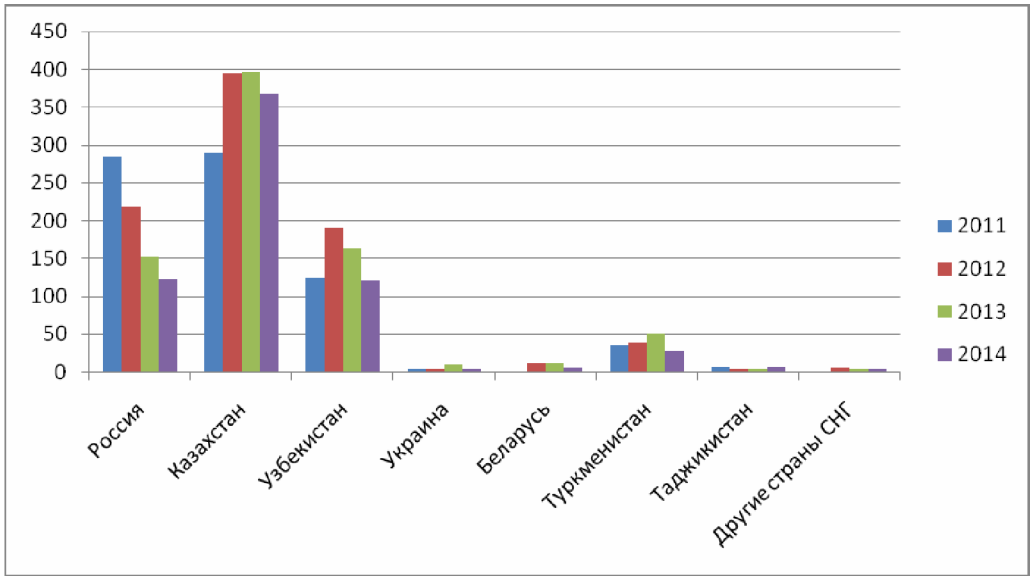

Источник:Национальный Банк Кыргызстана

Из рисунка 2 видно, что Кыргызстан экспортирует товар больше всегов Казахстан, затем в Россию,Узбекистан, Туркменистан, Беларуссию по убыванию. С Арменией у Кыргызстана торговля маленькая.

Рисунок 3 .Географическая структура импорта Кыргызстана (млн. долл.США)

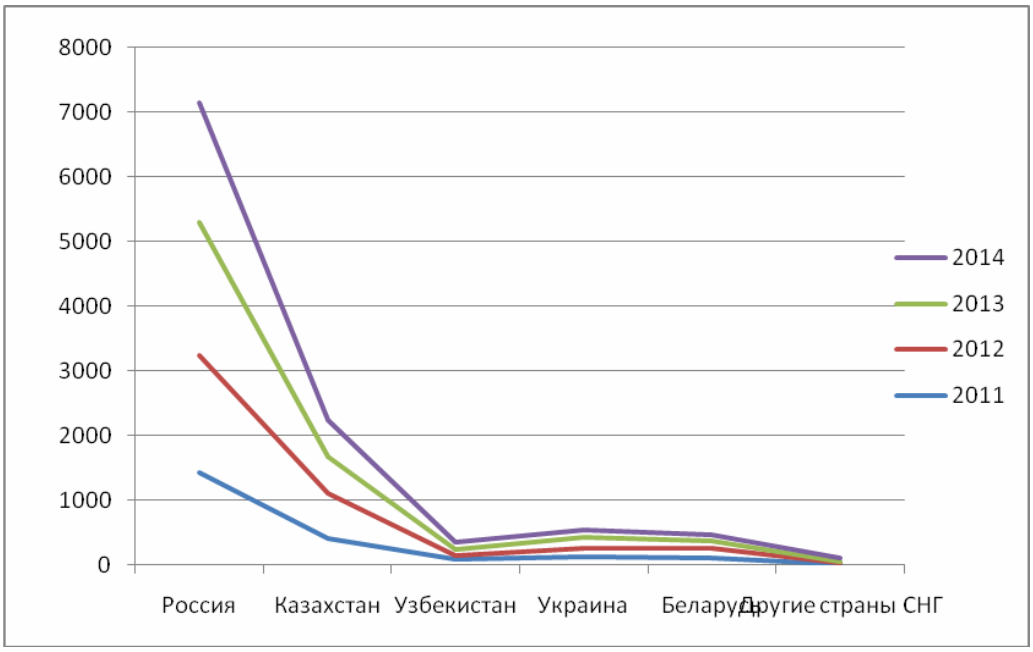

Источник: Национальный Банк Кыргызстана

Из рисунка 3 видно, что Кыргызстан импортирует в основном из России, Казахстана, Беларуссии, Украины.

Из выше показанных рисунков можно сделать вывод, что Кыргызстан тесно сотрудничает в торговле с Россией, Казахстаном и Беларуссией.

Экспорт КР в Россию:Хлопок-волокно – 72%;
Овощи и фрукты – 28%;

Импорт в КР из России: Нефтепродукты – 76%.
ЭкспортКР в Беларусь: Фасоль – 1,5%;
Хлопок – 3,3%;
Импорт в КР из Беларуси:Сахар – 65%.
Экспорт КР в Казахстан: Молокопродукты – 98%;
Мясопродукты – 89%;
Живые животные - 93%.
Импорт в КР из Казахстана: Пшеница – 98%;

Мука пшеничная – 75%.

Эти страны имеют важную роль для экономики Кыргызстана так как трудовые мигранты из Кыргызстана отправляются на работу в Россию (92%) и Казахстан (8%). А в 2013 году объем переведенных денег из России в Кыргызстан составил — $2.062 млрд. Доходы мигрантов формируют 29% ВВП. В 2014 году инвестиции из России составили 21 829,5 тыс. долларов США, а из Казахстана 46 713,6 тыс долларов США и они являются основными инвесторами из стран СНГ.

Эти страны являются членами Евразийского Экономического Союза, куда официально войдет страна в май месяце этого года.При этом предполагается, что Кыргызстан станет частью создаваемого интеграционного объединения – Евразийского экономического союза с высокими темпами роста и модернизированной экономикой, это позволит Кыргызстану выйти на качественно новый уровень, откроет широкие перспективы для экономического развития.

При присоединении Кыргызстана к Евразийскому экономическому союзук положительным последствиям можно отнести:

• **Доступ к более емкому рынку.**Интеграция в крупное региональное экономическое образование повлечет расширение рынка сбыта товаров, произведенных в Кыргызстане.

• **Рост прямых иностранных инвестиций.** Повысится инвестиционная привлекательность республики для организации соответствующих производств на ее территории, что создаст основу для роста ВВП и увеличения экспорта товаров, произведенных в КР. Снизятся риски и повысится предсказуемость долгосрочных инвестиций в экономику КР, в частности, в электроэнергетику и транспорт, так как экономические отношения в этих областях будут в значительной мере урегулированы на уровне ЕЭП.

• **Экономия на масштабе.** Инвесторы, принимая решение, будут иметь в виду более широкий региональный рынок и вкладывать капитал в масштабные проекты. Это позволит использовать экономию на масштабе, учитывать региональное разделение труда и даст возможность организации производства новых видов продуктов, которые ранее не производились в стране.

• **Рост использования новых технологий.**Будут внедрения новых технологий и ноу-хау.

• **Усиление конкуренции.** После того как КР войдет в союз появятся выгоды от динамических факторов,включающие повышение эффективности в результате возросшей конкуренции, большей специализации.

• **Более быстрое развитие секторов с высокой конкурентоспособностью.** В целом присоединение к ЕАЭС может привести (после принятия соответствующих мер) к увеличению экспортного потенциала республики на 20–22%.

• **Модернизация экономики страны.**Снижение тарифных и нетарифных барьеров приведет к увеличение объемов торговли между странами-участницами путем созданиядополнительной торговли. Вступление КР А ЕАЭС также приведет к гармонизацию политики, законодательства и институтов и вызывит динамические эффекты.

• **Приход крупных компанийсоздание филиалов.** При вступлении КР в интеграцию придут новые крупные компании из России, Казахстана и Белоруссии и будут открываться филиалы компаний в Кыргызстане, создавая новые рабочие места.

• **Создание агропромышленного кластера.**Присоединение КР к ЕАЭС может положительно сказаться на производстве и экспорте сельхозпродукции, текстильных изделий, стройматериалов, так как они станут более конкурентоспособными по сравнению с аналогичными товарами из КНР в связи с взиманием с последних ввозных таможенных пошлин по ставкам ЕТТ ТС и будут обладать большим рынком сбыта.

• **Возникновение новых отраслей.** Анализ конкурентоспособности по секторам Кыргызстана, показал, что востребованной на региональных рынках является продукция текстильной отрасли и сельского хозяйствав, но в составе союза условия рынка могут поменяться и будут необходимо развивать новые отрасли, приносящий прибиль КР в составе интеграции.

• **Стать частью союза с высоким уровнем жизни, высокими темпами роста, имеющего широкие перспективы для экономического развития.**В составе союза поднимать уровень жизни населения, будет обеспечено свободное передвижение рабочей силы, обмен опытов в различных отраслях и откроется пути качественному доступному образованию, услуг здравохранения и др.

В то же время, следует отметить, что для ускоренного развития КР в составе ЕАЭС необходимо осуществление соответствующей политики в рамках интеграционного объединения. В проекте Дорожной карты, подготовленной правительством совместно с ЕЭК, предусмотрен комплекс мер, включающий присоединение Кыргызстана к соглашениям, принятым в рамках ТС и ЕЭП, принятие соответствующих нормативных документов, укрепление инфраструктуры приграничных переходов, в том числе обустройство и техническое оснащение 15 первоочередных пунктов пропуска, обустройство внешней границы, модернизация материально-технической базы лабораторий, повышение потенциала таможенной, ветеринарной и других служб, обучение специалистов министерств и ведомств и др. Реализация указанных мер поряду направлений требует выделения значительных объемов финансирования. Россия выделила Кыргызстану $500 млн на развитие экономики, они пойдут на построение новых лабораторий по проверке сельхозпродукции, чтобы мы могли в короткие сроки получать сертификаты соответствия и вывозить нашу продукцию за границу.

Кыргызстан, вступая в ЕАЭС и старна ставит перед собой большие цели в среднесрочной и долгосрочной перспективе:

• обеспечение устойчивого экономического роста;

• проведение модернизации экономики;

• сокращение (или недопущение увеличения) разрыва в развитии с другими странами ЕАЭС.

В качестве подцелей, обеспечивающих достижение главных целей, можно выделить:

о создание рабочих мест и обеспечение высокого уровня занятости;

о привлечение прямых иностранных инвестиций;

о рост применения новых технологий;

о встраивание в международные производственные цепи;

о улучшение структуры производства.

В целом, вступление в ТС и ЕЭП соответствует основным стратегическим целям, намеченным в стратегии устойчивого развития страны.

Э. Дуйшенбаева,
КГТУ им. И. Раззакова

ОЦЕНКА ОБЪЕМОВ РЕАЛИЗАЦИИ ПРЕДПРИЯТИЯ КАК ФАКТОР ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТИ

Реализация продукции является связующим звеном между производством, распределением и потреблением. Любая продукция производится в конечном счете для потребителя, поэтому она должна быть не только изготовлена, но и реализована, т.е. доведена до потребителя и оплачена последним.

Вопрос оптимизации объемов производства коммерческих предприятий в современных условиях представляется особенно значимым и актуальным, так как в условиях рынка предприятия самостоятельно планируют свою деятельность и несут всю ответственность за риски, сопряженные с оценкой объемов спроса на рынке. Именно исходя из спроса на производимую продукцию и из необходимости обеспечения производственного и социального развития предприятия руководство компании планирует перспективные направления е развития.

Система хозяйствования, ориентированная на экономическую самостоятельность предприятий, на активное использование рыночных отношений, предъявляет ряд принципиально новых требований к работе объединений и предприятий, в частности, делает необходимым расчет альтернативных вариантов управленческих решений, их сравнительную оценку, выбор наиболее рациональных из них и определение последствий их реализации. Наибольшую важность при этом имеют финансово-экономические последствия предлагаемых решений, т.е. их воздействие на конечный финансовый результат – прибыль. В условиях перехода к рыночным отношениям объектом анализа является не просто производственный процесс, а получение заказа на производимую продукцию и ее оплата по согласованной с потребителем цене. При этом анализ производства и процесс изучения и оценки рынка (маркетинг) в равной мере влияют друг на друга. На начальном этапе перехода к рыночным отношениям, при не насыщенности рынка любой производитель может продать то, что он произвел.

Оценка объемов производства и реализации продукции в силу ответственности решаемых при этом вопросов должна выполняться поэтапно, с оценкой воздействия на компанию как внешних, так и внутренних факторов.

*Первый этап*планирования объемов продукции должен быть основан на маркетинговых подходах к оценке уровня спроса на рынке с одновременным анализом выполнения договоров предыдущего периода.

Второй этап сводится к выявлению дополнительных (по сравнению с предыдущим периодом) резервов использования всех видов ресурсов с целью оптимизации объема и структуры производства в планируемом периоде под наиболее выгодные предложения о заключении договоров.

На третьем этапе анализа реализации продукции выполняется оценка выполнения договоров по ряду параметров и размеров потерь в результате несвоевременного или неполного выполнения обязательств по договорам. При этом необходимо учесть влияние этих потерь на основные экономические показатели деятельности предприятия с тем, чтобы оценить результаты финансовой деятельности компании.

Четвертый этап состоит в установлении внутренних и внешних причин невыполнения договорных обязательств, что необходимо для дальнейшей выработки корректирующих мероприятий во избежание подобных отклонений.

План производства и реализации продукции — основной раздел плана предприятия; он определяет главные задачи, стоящие перед промышленным предприятием в планируемом периоде. Особое значение этого плана объясняется его влиянием на другие показатели плана и на решение главной экономической проблемы государства — создание в нём высокой материально-технической базы и обеспечение изобилия материальных средств. Ввиду особой значимости этого плана объем производства и реализации является одним из наиболее важных показателей, анализ которого выполняется в первую очередь при оценке деятельности компании, а также при разработке ее бизнес-плана (рис.1):

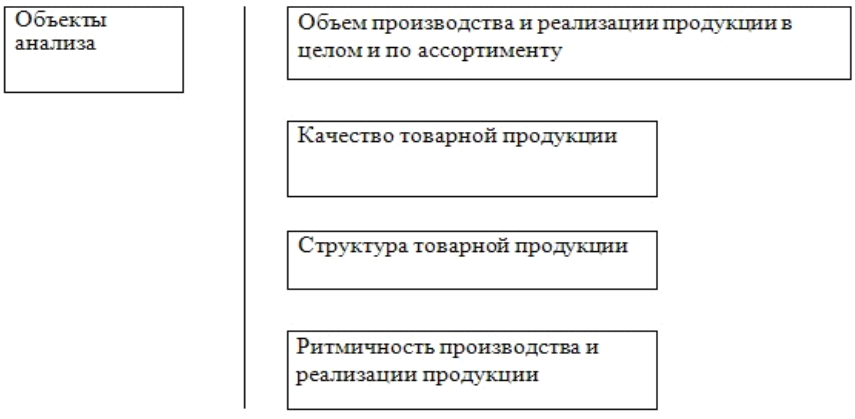

Рисунок 1. Показатели выпуска продукции предприятия

Основные задачи данного анализа направлены на оптимизацию объемов реализации продукции компании и состоят в следующем:

- изучение динамики выпуска продукции и ее реализации в денежном и натуральном выражении;
- выявление изменений в ассортименте продукции и определение их влияния на выпуск продукции в натуральном и денежном выражении;
- оценка ритмичности производства и реализации продукции, ее качества;
- комплексный и системный анализ факторов, оказывающих влияние на выполнение плана по производству и реализации продукции;
- выявление резервов дальнейшего увеличения объема реализации продукции и улучшения ее качества, обеспечения ритмичности производства и реализации;
- разработка мероприятий по использованию выявленных резервов.

Для характеристики объема производства и реализации продукции в стоимостном выражении используются показатели валовой и товарной продукции.

На сегодняшний день существуют эффективные формы реализации продукции, которые позволяют обеспечить как выполнение контрактов на поставку, так и оптимальное ценообразование на продукцию:

- реализация продукции собственными сбытовыми подразделениями предприятия;
- фирменная торговля;
- сбыт через посредников;
- сбыт через организаторов оптового оборота.

Изготовители, имеющие возможность реализации произведенной продукции крупными партиями, как правило, самостоятельно осуществляют ее реализацию. Это определяется желанием оптимизировать ценовую политику, стремлением уменьшить количество посредников, каждый из которых увеличивает цену, повышая риск снижения спроса на рынкена продукцию компании.

Вопросы оптимизации объемов производства актуальны и для компаний на рынке Кыргызской Республики. Так, один из представителей рынка прохладительных и алкогольных напитков – открытое акционерное общество «Арпа». «Арпа» является наследством нашего советского прошлого. Завод находится в г. Бишкек на месте предприятия купца Иванова, который в 1906 году основал первый в Центральной Азии пивоваренный завод. В 1997 контрольный пакет акций приобрели французы и завод переименован в АО «Арпа ВСІ ВВС». Компания производит качественное пиво, поддерживая партнерские отношения с рядом зарубежных стран. Так, основные компоненты, необходимые для производства пива - солод (пивной ячмень) и хмель - завозятся из стран ближнего и дальнего зарубежья. Большую часть потребностей крупных пивоваров в солоде удовлетворяет Текелийский солодовенный завод в Казахстане. Солод также везут из Германии, а хмелевые добавки - еще и из Китая, Австрии, Польши.

Анализ динамики объемов реализации основной продукции компании показывает несколько нестабильную картину (рис.2), которая вероятнее всего отражает влияние большого количества факторов как внешней среды, так и внутренних процессов.

Рисунок 2. Динамика объемов реализации ОАО «Арпа», тыс. дал.

В 2012 году доля ОАО «Арпа» на рынке стала уменьшатся. На это повлияла растущая популярность пива казахстанского производства с хорошими вкусовыми качествами и приемлемой ценой. Несмотря на низкие, по сравнению со среднерыночными, цены объем производства снизился в 2012 году.

В условиях нестабильности объемов сбыта, высокой конкуренции на рынке компания вынуждена бороться за каждый процент доли на рынке, за каждую единицу проданной продукции. В соответствии с этим встает естественный вопрос планирования и оптимизации объемов реализации продукции в данной компании.

Как один из методов эффективного управления объемом реализации компании целесообразно выполнять расчет точки безубыточности или порога рентабельности, который характеризует достижение такого объема продаж, при котором достигается окупаемость постоянных и переменных затрат. Например, расчет

точки безубыточности для 2012 года показал, что в наименее экономически удачном году необходимо было реализовать продукцию на сумму 24971,7 тыс. сом, чтобы покрыть все затраты.

Этот пример обозначает возможные для ОАО «Арпа» направления оптимизации объемов реализации продукции. С нашей точки зрения, для основных видов продукции, производимых ОАО «Арпа», наилучшей стратегией бизнеса является дифференциация: рыночная и продуктовая. Для повышения конкурентоспособности производимой продукции, увеличения выпуска продукции ОАО «Арпа» целесообразно расширить ассортимент и начать производство других сортов пива. Этот процесс будет связан с внедрением нового оборудования.

Положительный эффект на объемы реализации окажет эффективная ценовая политика, которая должна быть дифференцирована от цен конкурентов. Сбыт необходимо осуществлять по прямым договорам с клиентами соответственно их заказам.

Представляется, что перечисленные мероприятия стабилизируют объемы реализации продукции компании. С выпуском новой продукции предприятие не только улучшит свое финансовое положение и начнет вводить современную систему управления производством, но и предоставит дополнительные рабочие места для безработных граждан, осуществит ощутимое пополнение бюджета республики.

Литература

1. Баканов М.И. Шеремет А. Д. Теория экономического анализа, М.: «Финансы и статистика», 2007.
2. Организация, планирование и управление деятельностью промышленных предприятий / Под ред.Каменицера С.Е., Русинова Ф.Ф.- М.: Высшая школа, 2009.
3. Социальная статистика: учебник / Под ред. И.И. Елисеевой. - М.: Финансы и статистика, 2007.
4. Экономика и статистика фирм: Учеб. пособие / Под ред. С.Д. Ильенковой. -М.: Финансы и статистика, 2006.
5. Алексеева М.М. Планирование деятельности фирмы: Учебно-методическое пособие. – М.: Финансы и статистика, 2009.
6. Грузинов В.П., Грибов В.Д.Экономика предприятия: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2009.

Кубанычбек кызы Асел,
КГТУ им. И. Раззакова

АНАЛИЗ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ
(на примере ОАО «Бишкектеплосеть»)

Развитие предпринимательства сопровождается возрастанием роли бухгалтерской информации в сферах управления, контроля и анализа предпринимательской деятельности. Финансовый отчет дает информацию необходимую для управления предприятием, предупреждая негативные явления в ходе осуществления хозяйственной деятельности, для контроля за состоянием активов, капитала и обязательств хозяйствующего субъекта, анализа финансового состояния.
Ключевые слова: *информация, финансовая отчетность, бухгалтерская информация, учетные документы, финансы, субъекты, внутренние пользователи, ценные бумаги, хозяйственная деятельность*

В современных условиях правильное определение реального финансового состояния имеет огромное значение для самого предприятия. Ведь главной целью проведения финансового анализа является обеспечение устойчивой работы предприятия в конкретных экономических условиях. Также финансовое состояние предприятия отражает его конкурентоспособность в производственной сфере и, следовательно, эффективность вложенного собственного капитала. Итак, годовая финансовая отчетность содержит наиболее полную информацию о деятельности предприятия. Она позволяет всесторонне и глубоко провести анализ деятельности предприятия, вскрыть имеющиеся резервы ее улучшения, правильно оценить положительные и отрицательные тенденции в развитии производства и финансовом положении предприятия.

Отчетные показатели используются для анализа хозяйственной деятельности на отдельных участках производства, определения его положительных и отрицательных сторон, причин отклонений от плана, выявления внутренних резервов для повышения эффективности работы предприятий.

Методологически и организационно отчетность является неотъемлемым элементом всей системы бухгалтерского учета и выступает завершающим этапом учетного процесса, что обуславливает органическое единство формирующихся в ней показателей с первичной документацией и учетными регистрами. Информация о хозяйственных операциях, произведенных экономическим субъектом за определенный период времени, обобщается в соответствующих учетных регистрах и из них переносится в сгруппированном виде в бухгалтерскую отчетность. Такая процедура обобщения учетной информации необходима в первую очередь самому предприятию и связана с необходимостью уточнения, а в ряде случаев и корректировки дальнейшего курса финансово-хозяйственной деятельности конкретного предприятия.

Как известно, пользователями бухгалтерской информации являются собственники и должностные лица

компаний, а также физические лица, заинтересованные в сведениях о финансовом и имущественном состоянии организации, обладающие ограниченными знании о порядке формирования этой информации или не имеющие навыки ее использования.

В этом случае следует готовить финансовую отчетность таким образом, чтобы, не упрощая ее до популярной, представлять достаточно понятной.

Существует три категории субъектов, информация о бухгалтерском учете и финансовом состоянии компании которым весьма необходима: руководители предприятий, бухгалтерская и финансовая служба, производственные и другие подразделения организации. Условно эти лица можно назвать внутренними пользователями.

Внутренние пользователи используют информацию, содержащуюся в бухгалтерской документации, в целях оперативного управления.

Для заинтересованных пользователей информация бухгалтерского учета необходима с целью:

– оценки эффективности использования материальных, финансовых и трудовых ресурсов исполнительным органом юридического лица;

– определения дальнейшего развития предприятия, оценки целесообразности представления кредитных ресурсов;

– подтверждения надежности деловых связей;

– республиканские и местные органы власти (счетный комитет по контролю за исполнением республиканского бюджета, счетные комитеты по контролю за исполнением местных бюджетов), уполномоченные государственные органы (налоговые, финансовые, статистики и др.).

Таким пользователям необходима информация, содержащаяся в бухгалтерских учетных документах, для:

– контроля за полнотой и целевым использованием государственных средств;

– контроля за правильностью произведенных расчетов и выплат налогов и других обязательных платежей в бюджет;

– проверки соответствия представленных бухгалтерских документов действующему законодательству и принятым принципам и правилам ведения бухгалтерского учета;

– статистического сравнения и обобщения по отраслям.

Специалисты, работающие с финансовой отчетностью в странах ЕС, США и др., выделяют следующие группы пользователей, а именно:

- аналитики и советники, включая финансовых аналитиков, экономистов, статистиков исследователей, представителей профсоюзов, биржевых маклерских контор и других организаций, предоставляющих консультационные услуги, такие, как рейтинговые агентства, аудиторы и т.п.;
- поставщики и организации, предоставляющие кредиты в товарной форме;
- клиенты;
- конкуренты;
- население, включая налогоплательщиков, потребителей, а также общественные организации и группы заинтересованных лиц, такие, как общества защиты потребителей и окружающей среды, и т.п.;
- инвесторы, включая акционеров, держателей конвертируемых ценных бумаг;
- правительственные учреждения, включая налоговые органы, министерства и ведомства, осуществляющие надзор за торговлей и промышленностью, а также местные власти;
- кредиторы, включая держателей облигаций, а также кредиторов, предоставляющих краткосрочные обеспеченные и не обеспеченные займы и финансирование;
- работники.

Связь между учетом и отчетностью устанавливается лишь тогда, когда получаемые в учете итоговые данные вливаются в соответствующие отчетные формы в виде показателей. Составление отчетности – завершающий этап учета, информация о которой должна быть представлена за конкретный промежуток времени.

Цель финансовой отчетности является обеспечение заинтересованных лиц полной и достоверной информацией о финансовом положении, результатах деятельности и изменениях в финансовом положении индивидуальных предпринимателей и организаций.

Финансовая отчетность составляется предприятиями и организациями периодически в установленные сроки. Период, за который организация должна составлять бухгалтерскую отчетность, называется отчетным. Именно по этой причине составление бухгалтерской отчетности является завершающим этапом учетного процесса. В них содержатся совокупные сведения о результатах производственно-хозяйственной и финансовой деятельности предприятия, происходит обобщение накопленной учетной информации и представление ее в виде, удобном для заинтересованных лиц.

Таким образом, финансовая отчетность – это комплекс показателей, характеризующих результаты хозяйственной деятельности за отчетный период, полученный из данных бухгалтерского и других видов учета. Она представляет собой средство управления предприятием и одновременно метод обобщения и представления информации о хозяйственной деятельности.

ОАО «Бишкектеплосеть» обеспечивает покупку, распределение и продажу тепловой энергии в виде пара и горячей воды потребителям города. Выполняет весь комплекс работ связанных с эксплуатацией, обслуживанием, ремонтом трубопроводов и теплотехнического оборудования тепловых сетей. Осуществляет техническое обслуживание трубопроводов внутридомовых систем отопления и горячего водоснабжения, находящихся в общедолевой собственности владельцев квартир жилых домов.

По состоянию на 01.02.14 г. ОАО «Бишкектеплосеть» обслуживает 417 км тепловых сетей в г. Бишкек и эксплуатирует 19 насосных станций. Число присоединенных потребителей составляет более 96 тысяч абонентов на 01.02.2014 г.

Однако у данного предприятия имеется один существенный недостаток: тарифы на тепловую энергию не покрывают затраты на ее производство. По сравнению с величиной активов чистая прибыль от деятельности акционерного общества имеет практически нулевое значение и с каждым годом выражает тенденцию к уменьшению. В связи с этим встает вопрос о повышении тарифов на поставляемую данной компанией теплоэнергию.

Дело в том, что тарифы на тепловую энергию устанавливает Государственный департамент по регулированию топливно-энергетического комплекса, так как ОАО “Бишкектеплосеть” является государственным предприятем. Убытки акционерного общества покрываются также за счет средств государственного

бюджета. Такая деятельность, с точки зрения рыночного хозяйствования, является не самой выгодной, так как у предприятия:

- отсутствуют денежные средства на замену и реновацию тепловых сетей, а физический износ повлияет на рост потерь энергии, что в свою очередь отразится на качестве теплоэнергии;
- отсутствуют стимулы для дальнейшего развития и расширения предприятия;
- будут постоянно расти убытки из-за устойчивого роста цен на углеводородное сырье.

Руководству ОАО "Бишкектеплосеть" необходимо задуматься о повышении эффективности деятельности для дальнейшего развития для чего можно использовать следующие меры:

- увеличить тариф на тепловую энергию;
- сократить издержки на производство теплоэнергии;
- улучшить менеджмент, в частности эффективный учет тепловой энергии, и сократить дебиторскую задолженность;
- привлечь денежные средства (например, путем дополнительного выпуска акций или получением кредита) или инвестиции для ускоренной замены основных фондов, установки приборов учета теплоэнергии. Это, однако, может повлиять на стоимость тепловой энергии, так как расходы по обслуживанию долга лягут на себестоимость продукции. Эти меры необходимы при существующей иерархии руководства и схеме собственности. Наилучшим вариантом для создания стимулов к повышению рентабельности является конкуренция на рынке энергии.

У ОАО "Бишкектеплосеть" неплохая среднесрочная перспектива, и в ближайшее время предприятию кризис не грозит. Все, что требуется от руководства компании – внедрение анктикризисного управления предприятием в систему непрерывного менеджмента предприятия.

Литература

1. Бариленко, В.И. , Кузнецов, С.И. Анализ финансовой отчетности // Учебное пособие — М.: КНОРУС, 2005. 416с.;
2. Ковалев А. М. Финансы: Учеб. пособие - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 1999.
3. Любушин Н. П., Лещева В. Б., Дьякова В.Г. «Анализ финансово-экономической деятельности предприятия» : Учебное пособие для вузов – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999.
4. www.teploseti.kg
5. www.fsa.kg
6. www.finaudit-consulting.ru
7. mobile.studme.org
8. ru.wikipedia.org

İrfan DOĞAN
Kırgızistan–Türkiye Manas Üniversitesi

TAŞIMA MODLARINA GÖRE AB – ASYA TİCARETİ

ÖZET
Batı Avrupa'dan, Pasifik kıyılarına kadar uzanan mevcut ulaştırma ağları; denizyolu ve havayolu rotaları, demiryolları, karayolları ve iç deniz rotaları üzerindeki stratejik limanlardan oluşmaktadır. Her bir ulaştırma modu kendi yapısal dinamiklerinden kaynaklanan avantaj ve dezavantajlara sahiptir. Son yıllarda giderek artış gösteren AB – Asya ticareti ulaştırma modlarının mevcut altyapıları itibari ile zaman/maliyet denklemindeki yerlerine göre farklı taşımacılık modlarında gerçekleşmektedir.

GİRİŞ

1980'li yıllarda Japon endüstrisinin belki de tek temsilcisi olduğu Asya tipi üretim bugün Çin, Güney Kore, Singapur, Endonezya, Malezya ve Hindistan gibi ülkelerde de yer yer ve etkin bir şekilde görülmeye başlanmış ve bu ülkelerin ihracatlarında önemli iyileşmeler sağlanmıştır. Çin'de sanayi üretimi 10 yıl içinde 1.26 trilyon dolardan 4 trilyon dolara yükselmiş ve bu durum Çin'i dünyanın en büyük ihracatçısı haline getirmiştir. Nitekim 2013 yılında Çin, 2,2 trilyon doları bulan ihracat rakamı ile 28 üye ülkeden oluşan AB'den bile daha fazla ihracat yapmıştır. 2003 yılında 28,6 milyar avro olan AB-Hindistan ticaret hacmi 2013 yılında 72,7 milyar avroya ulaşırken en büyük 3. ticari ortağı AB olan ASEAN'ın bölgeyle olan ticareti 235 milyar dolarlık bir hacme ulaşmıştır. Yapmış olduğumuz bu çalışma AB ve Asya'daki en büyük 3 ticari partneri arasındaki ticaretin mevcut ulaştırma modlarına göre dağılımını ortaya koyacaktır.

1. Ab – Çin Ticareti

2000'li yıllar itibariyle Dünya ticaretinin çok önemli bir bölümünü AB ve Çin arasında yapılan mal alışverişi oluşturmaktadır. Öyle ki Çin, AB'nin ABD'den sonraki en büyük ticari ortağı, AB ise Çin'in en buyuk ticari ortağıdır. Çin'in 2001 yılında DTÖ'ye üyeliğiyle başlayan süreçten bu güne gelindiğinde AB'nin Çin ile zaten iyi olan ticari ilişkilerini daha da geliştirmek istediği bilinmektedir ve bu durum tek taraflı değildir. Nitekim 21 Kasım 2013 tarihinde her iki ülkenin de ortak katılımıyla kapsamlı bir AB-Çin yatırım anlaşması hususunda mutabakata varılmıştır. Yatırımların önündeki engelleri kaldırmaya yönelik olarak varılan mutabakat ile AB ve Çin pazarlarının yatırımcılar tarafından erişilebilirliğini karşılıklı olarak arttırılması ve mal ticaretine oranla duşuk oranda seyreden hizmet ticaretinin artması amaçlanmıştır (Euro Commission, 2014).

Genel Tespitler:

- AB – Çin ticareti son yıllarda önemli bir artış göstermiştir. AB, Çin'in en büyük ithalat ortağı olduğu

gibi, Çin de AB ihracatının en büyük artışı gösterdiği pazardır. Çin ve AB arasında yapılan günlük ticaret 1 milyar avroyu aşmaktadır.

- AB'nin Çin ile ithalatını oluşturan başat sanayi ve tüketim malları; çeşitli makine ve ekipmanlar, ayakkabı, tekstil ürünleri, mobilya ve oyuncaklardır. Çin'in AB ile ithalatını oluşturan belli başlı kalemler ise çeşitli makine ve teçhizatlar, motorlu araçlar, uçaklar ve kimyasallardır.

- AB – Çin dış ticaret dengesi AB aleyhine açığa işaret etmektedir. 2013 yılında AB'nin Çin ile yaptığı ticarette dış açık mal ve ürünlerde 131,2 milyar avroya tekabül etmektedir (Eurostats, 2014).

- AB – Çin ticaretinin %62'si denizyolu, %23'ü havayolu %0,4'ü demiryolları üzerinden gerçekleşmektedir (fiyat cinsinden).

- AB ve Çin arasında 2012 yılında gerçekleşen yük akışının yaklaşık 83 milyon tonu denizyolu taşımacılığı ile gerçekleşirken demiryolu ticareti ile taşınan yük miktarı 322 bin tonda kalmıştır. (Ziyadov, 2011; 13).

Dünyanın en buyuk ticaret hacmine sahip ülkesi olan Çin, aynı zamanda dünyanın en buyuk ikinci ekonomisine sahiptir. 2013 yılında %7,7 büyüme gösteren Çin ekonomisine dair öngörüler Çin'in önümüzdeki 10 yıl içinde dünyanın en büyük ekonomisi olacağı yönündedir. Bu öngörünün en temel dayanağı, Çin'in 2015 itibari ile 1.390.000.000 tüketiciden oluşacak devasa bir iç pazara sahip olacağı gerçeğidir. Özellikle 2001'deki DTÖ üyeliği ile başlayan süreçle birlikte büyük dış yatırımlar çekmeye başlayan Çin, 2009'da dünyanın en büyük ihracatçısı ünvanını, 2013 yılında ise en yüksek ticaret hacmine sahip ülkesi ünvanını elde etmiştir (Europe Comission, 2014).

Şekil 1.1. Mal Piyasasında AB – Çin Dış ticaret hadlerinin Yıllara Göre Değişimi (2004-2013)

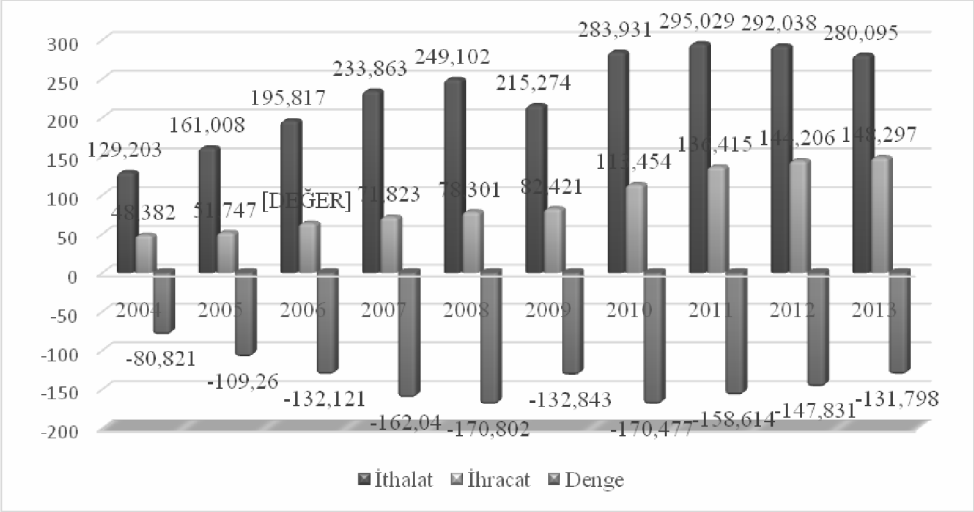

Kaynak: Euro Commission, 2014

Çin ve AB arasında yapılan ticaret günlük 1 milyar avroyu aşmaktadır ve iki ulke arasında dış ticarete konu olmayan emtia yok gibidir. Çok kısa bir zaman aralığında hayal edilemeyecek düzeyde birbirine yakınlaşan AB ve Çin aynı zamanda dünyanın hacmi en büyük ikinci ticari ortaklığını yürütmektedirler. Nitekim 2013 yılında ikili ticaret (mal ticaretinde) 428,1 milyar avro gibi devasa bir rakama ulaşmıştır. Çin, aynı zamanda AB ihracatının en hızlı büyüdüğü pazarlardan biridir. Nitekim AB'nin Çin'e ihracatı 2013 yılında %2,9'lük bir artışla 148,1 milyar avro seviyesine kadar ulaşmıştır. Buna karşın son 5 yılda AB'nin Çin'e ihracatı her ne kadar önemli bir artış gösterse de, Çin hala AB için en büyük tedarikçi konumundadır ve AB aleyhine ciddi bir dış ticaret açığı gözlemlenmektedir. Öyle ki AB, Çin'den 2013 yılında 279,9 milyar avroluk bir mal ithalatı gerçekleştirmiştir. (2012 verilerine göre %4'e tekabül eden 11,7 milyar avroluk bir azalma söz konusudur) Yine 131,8 milyar avroluk bir dış ticaret açığına denk gelen 2013 rakamlarında, 2012 rakamlarına göre %10,7'lik bir azalma söz konusudur (Eurostats, 2014). Genel olarak ofis ve telekomünikasyon ekipmanları, ayakkabı, giyim ve demir – çelik ürunleri AB aleyhine oluşan dış ticaret açığında önemli emtialar olarak ön plana çıkmaktadırlar.

Tablo 1.1. Taşıma Modlarına Göre AB – Çin Mal Ticaretinin dağılımı (2012)

Taşıma Modları	Toplam (milyar avro)	Payı
	434,5	100%
Denizyolu	268	62%
Havayolu	99,8	23%
Demiryolu	1,7	0,4%
Karayolu	31	7%
Diğer*	34	7,6%

Kaynak: Economic Commission for Europe Inland Transport Committee,Working Party on Transport Trends and Economics Group of Experts on Euro Asian Transport Links, Eighth session, 2013 (Eurostart verilerinden uyarlanmıştır).

AB ve Çin arasında gerçekleşen ticaretin önemli bir bölümünü denizyolu ticareti oluşturmaktadır. Bunun en önemli sebebi denizyolu taşımacılığının diğer taşıma modlarına göre daha ucuz olmasıdır. 2012 verilerine göre AB – Çin ticaretinin 268 milyar avroluk bölümü denizyolu ve yaklaşık 100 milyar avroluk kısmı ise havayolu ile gerçekleştirilmiştir. Demiryolu, karayolu ve diğer (kombine taşımacılık) modlar gerekli ticaret hacmini yakalayamamışlardır (Ziyadov, 2011; 13). Ancak özellikle son yıllarda Çin'in Batı bölgelerinin de endüstrileşmesi Çin açısından demiryollarının ehemmiyetini arttırmış ve denizyoluna göre çok daha tercih edilebilir bir taşıma modu olarak demiryollarını ön plana çıkmaya başlamıştır.

Tablo 1.2. Taşıma Modlarına Göre AB – Çin Mal Ticaretinin dağılımı (2012)

Çin'e İhracat (ton)	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
AB	21411,020	23274,661	26165,257	33074,129	32763,233	39613,680	40798,054
Denizyolu	19111,954	20728,822	24619,995	31248,911	30964,818	37950,799	39356,811
Havayolu	288,120	318,785	340,441	341,111	569,419	608,815	530,548
Demiryolu	209,788	191,385	133,802	261,741	194,569	122,269	83,205
Karayolu	1328,491	1632,918	984,050	1068,382	981,353	873,584	706,580
Diğer*	502,667	402,751	86,969	153,984	53,074	58,213	120,910

Çin'den İthalat (ton)	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
AB	59785,557	77151,711	67184,012	45118,355	53586,490	57031,662	49835,647
Denizyolu	50805,154	68217,326	59297,255	39191,688	47669,628	50039,458	43394,055
Havayolu	879,138	1098,632	900,961	810,505	1087,719	1016,595	914,957
Demiryolu	378,733	519,226	452,855	275,426	347,114	331,099	248,403
Karayolu	3172,514	3408,525	3119,978	2229,522	3138,398	3182,665	2524,283
Diğer*	4550,018	3908,002	3412,963	2611,214	1343,631	2461,845	2753,949

TOPLAM	81226,577	100426,32	93349,269	78192,484	86349,723	96645,342	90633,701

Kaynak: Economic Commission for Europe Inland Transport Committee, Working Party on Transport Trends and Economics Group of Experts on Euro Asian Transport Links, Eighth session, 2013 (Eurostart verilerinden yararlanılmıştır).

2012 yılı verilerine göre AB ile Çin arasında 90,6 milyon tonu bulan bir yük akışı gerçekleşmiştir. Bu yük akışının 80 milyon tonu denizyolu üzerinden gerçekleşmiştir. Havayolu ticaretinin toplam hacmi 1,44 milyon tonu bulmuştur. Havayollarının genel olarak katma değeri yüksek ancak düşük gramajlı yüklerin taşınmasında kullanıldığı düşünülürse bu rakam oldukta yüksektir. Zira havayolu taşımacılığı fiyat cinsinden AB – Çin ticaretinin %23'üne tekabül etmektedir. Şaşırtıcı olan demiryolu taşımacılığının blok yük ve katma değeri yüksek düşük gramajlı malların taşınmasında önemli bir getiri sağlama potansiyeli olmasına rağmen 2012 yılı itibariyle sadece 332,000 tonda kalmasıdır.

Stratejik bir Pazar olan Çin, uzun vadede önemini arttırma eğilimdedir. Her yıl 20 milyon Çin'li, 13.500 dolarlık orta gelir düzeyini aşmaktadır. Bu durum araba gibi bazı tüketim malları ve hizmet sektorunun ilerleyen yıllarda stratejik yatırım alanları olacağını göstermektedir ki, Avrupalı işletmecilerin stratejilerini bu yönde geliştirmeleri beklenmektedir. Her ne kadar Çin'in GSYİH'si yıldan yıla çok düşuk miktarlarda da olsa bir azalış trendine girdiyse de bu durum üretim ve ihracat odaklı büyüyen Çin ekonomisini de etkilememektedir. Nitekim önümüzdeki yıllarda küresel ekonomik buyumenin %90'ının AB dışında gerçekleşeceği ve yine bu oranın 3'te birinin sadece Çin'in ekonomik büyümesinden kaynaklanması beklenmektedir. (Euro Commission, 2014)

Daha iyi bir Pazar erişimi sayesinde ilerleyen yıllarda AB lehine ihracat rakamlarında bir iyileşme olması beklenmektedir. Nitekim son yıllarda dış ticaret hadlerinde AB lehine bir iyileşme söz konusu olsa da hala potansiyele erişilememiştir. AB'nin İsviçre'ye ihraç ettiği malların toplam değeri 216,3 milyar avro iken, Çin'e ihraç edilen malların toplam değeri 173,7 milyar avroda kalmıştır (Eurostats, 2014). ABD ile birlikte AB'nin en buyuk iki ticari partnerinden biri olan Çin'e yapılan ihracat, ABD'ye yapılanın yarısına denk gelmektedir. AB ve Çin'i birbirine bağlayacak kara köprülerinin kurulmasıyla bu tablonun değişeceğini öngörmek çok da zor olmayacaktır.

1. Ab – Hindistan Ticareti

AB ve Hindistan 2007 yılında serbest ticaret anlaşması imzalamak için müzakerelere başlamıştır. Gerek mal, gerekse hizmet sektörlerinde ticari akışı hızlandırmak adına alınan bu inisiyatif AB – Hindistan ticareti açısından hayati önem arzetmektedir. Gün itibariyle mal ve hizmetlerin dolaşımındaki kısıtlamaların kaldırılması, ve her iki pazarın birbirine yaklaşmasını öngören müzakerelerde son noktaya gelinmiştir. Gümrük vergilerinin %95'ini kapsaması beklenen serbest ticaret anlaşmasının imzalanması ile birlikte AB-Hindistan ticaret hacminin sürekli olarak artan bir ivmeyle büyümesi beklenmektedir. (Europe Commission, 2014)

Genel Tespitler:

- Hindistan AB'nin önemli bir ticari ortağıdır ve büyüyen küresel bir ekonomidir. Ülke 1 milyarı aşkın nüfusu ile büyük bir potansiyele sahiptir. AB ise Hindistan'ın en büyük ticari ortağıdır.

- 2003 yılında 28,6 milyar avro olan AB-Hindistan ticaret hacmi 2013 yılında 72,7 milyar avroya ulaşmıştır. (Eurostats, 2014)

- AB, Hindistan'dan tekstil urunleri, tıbbi malzemeler, çeşitli makine ve cihazlar, baz metal ve bakırdan yapılmış eşyalar, mineral yakıt, yağ ve ilgili materyalleri ithal etmektedir. Hindistan ise AB'den başta ulaşım araçları olmak üzere çeşitli makine ve teçhizatlar, kıymetli metal ve bakırdan eşyalar, kimyasallar, çeşitli mamül eşyalar ve yakıtlar haricinde bazı hammaddeler ihraç etmektedir. (Europe Commission, 2014)

- AB – Hindistan ticaretinin %56'sı denizyolu, %34'ü havayolu ve sadece %0,4'ü demiryolu üzerinden gerçekleştirilmektedir (fiyat cinsinden).

- 2010 yılı verilerine göre AB ve Hindistan arasında denizyolu üzerinden gerçekleşen yük akısı yaklaşık 18 milyon ton iken bu rakam demiryolu ticaretinde sadece 135,000 ton olarak gerçekleşmiştir (Ziyadov, 2011; 15-17)

Şekil 2.1. Mal Piyasasında AB – Hindistan Dış ticaret hadlerinin Yıllara Göre Değişimi (2004-2013)

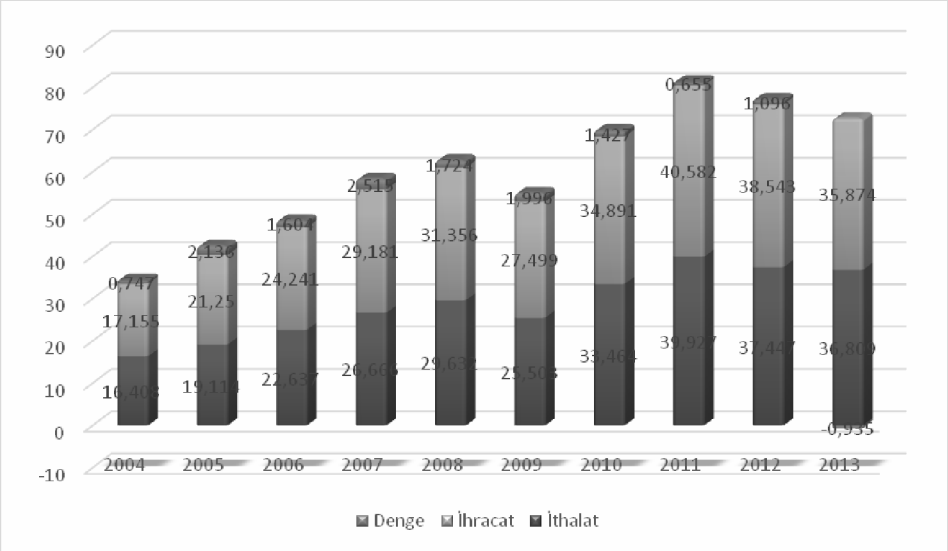

Kaynak:Euro Commission

AB, Hindistan açısından önemli bir tedarik merkezi ve pazardır. Nitekim Hindistan ihracatının içerisinde en buyuk pay AB'ye aittir. Aynı şekilde Hindistan, Çin'den sonra en fazla ithalatı yine AB'den yapmaktadır. AB ve Hindistan arasındaki toplam mal ticareti 2004'ten bu yana %100'un üzerinde bir artış göstererek 72,6 milyar avroya ulaşmıştır (Eurostats, 2014).

Son raporlara göre ikili arasında serbest ticaret anlaşmasının yürürlüğe girmesi halinde bu rakamın 2015 sonu itibariyle 155 milyar avro olarak gerçekleşmesi beklenmektedir (Euraktiv, 2013). Büyük bir potansiyele sahip AB – Hindistan ticari ilişkileri genelde dengeli bir şekilde gerçekleşmektedir. Son 10 yıl içerisinde her iki ulke aleyhine de çok fazla dış ticaret açığı gerçekleşmemiştir. Öyle ki son 10 yılda Hindistan lehine 0,7 milyar avro ile 1.1 milyar avro arasında gerçekleşen dış fazla, ilk defa 2013 yılında 0.9 milyar dolarlık bir açıkla negatif yöne kaymıştır. (Eurostats, 2014)

Tablo 2.1. Taşıma Modlarına Göre AB – Hindistan Mal Ticareti (2012)

Taşıma Modları	Toplam (milyar avro)	Payı
Denizyolu	38,4	56,6%
Havayolu	23,2	34,2%
Demiryolu	0,180	0,4%
Karayolu	2,7	4,0%
Diğer*	3,4	5,0%
TOPLAM	68	100%

Kaynak: Strategic Assessment of Euro-Asian Trade and Transportation, Ziyadov, T., 2011

(Eurostats verilerine göre düzenlenmiştir).

AB – Hindistan ticaretinin toplam değeri 68 milyar avrodur. Bu ticaretin 61,5 milyar avroluk kısmı deniz ve havayolu üzerinden yapılmaktadır. 6,2 milyar avroluk ticaret karayolu ve kombine ulaştırma modları üzerinden gerçekleştirilirken sadece demiryolu üzerinden gerçekleştirilen yük akışının değeri 180 milyon avroda kalmıştır. Zamanlama açısından denizyoluna, maliyet açısından havayoluna göre çok daha fazla avantajlı bir taşıma metodu olarak demiryollarının AB – Hindistan ticaretinde yeterli etkinliğe ulaşamadığını söylemek doğru olacaktır. Nitekim 2010 yılında AB – Hindistan hattında denizyolu taşımacılığı ile 26,5 milyon ton mal taşınırken bu rakam demiryolu ticaretinde sadece 135 bin tonda kalmıştır (Ziyadov, 2011; 15-17).

Tablo 2.2.Taşıma Modlarına ve Belli Yıllara Göre AB – Hindistan Mal Ticareti Hacmi (2005 -2010)

Hindistan'a İhracat	2005	2006	2007	2008	2009	2010
AB	8152,842	7530,722	7626,932	9362,030	11843,533	11137,183
Denizyolu	7195,466	6191,722	6763,211	8969,889	11169,178	10533,871
Havayolu	94,292	109,270	131,933	147,490	127,157	174,904
Demiryolu	115,076	186,672	78,425	77,278	61,176	63,628
Karayolu	449,547	337,619	477,007	365,974	375,853	300,030
Diğer*	298,461	705,439	176,347	74,399	110,169	64,750

Hindistan'dan İthalat	2005	2006	2007	2008	2009	2010
AB	12224,336	13173,284	17752,114	16232,743	13185,192	18542,230
Denizyolu	10823,395	11656,040	15397,533	14010,945	10420,142	15908,319
Havayolu	139,024	148,478	242,838	161,318	160,979	206,126
Demiryolu	47,467	51,450	73,346	39,879	31,408	71,170
Karayolu	333,103	386,659	363,956	363,770	250,126	345,166
Diğer*	881,347	930,657	1454,441	1656,831	2322,537	2011,449

TOPLAM	20377,178	20704,006	25159,037	25594,773	25028,725	29679,413

Kaynak: Strategic Assessment of Euro-Asian Trade and Transportation, Ziyadov, T., 2011

(Eurostats verilerine göre düzenlenmiştir.)

Hint ekonomisinin son yıllardaki çarpıcı gelişimi ve Hindistan'ın Kuzeye açılma siyaseti, ilerleyen yıllarda yeni taşıma modlarının kurulması konusunda Çin'e göre vasat kalan Hindistan'ın bu konuda girişimlerde bulunacağına dair işaretler sunmaktadır. Özellikle STA müzakereleri kapsamında ilerleyen yıllarda AB – Hindistan ticaretindeki artışın artarak devam etmesi beklendiği düşünülürse Hindistan'ın Kuzey bölgelerinde yeni ekonomik bölgelerin kurulacağını ön görmek zor olmayacaktır (İktisadi Kalkınma Vakfı, 2011).

1. AB – ASEAN Ticareti

AB ve ASEAN dünyadaki en gelişmiş bölgesel entegrasyon örnekleridir. Bu bağlamda 600 milyonluk ASEAN bölgesi ile 500 milyonu aşkın nüfusa sahip AB'nin ticari ilişkilerinin dünya ticareti içinde önemli bir yere sahip olması beklenmektedir. Bugun yapılan hesaplamalar neticesinde ASEAN'ın bir ülke olması durumunda dünyanın en buyuk 8. ekonomisina sahip olacağı saptanmıştır. Bu tespit, ASEAN'ın oldukça dinamik ekonomilerden oluşan bir ekonomik topluluk olduğunu göstermektedir. Nitekim ASEAN üyesi Endonezya aynı zamanda bir G20 uyesidir. Yine Singapur, Malezya, Tayland ve Filipinler gibi ülkeler ASEAN ekonomik bölgesinin başat temsilcileri durumundadırlar. AB, bu dinamik bölge ile ilişkilerini daha da geliştirmek istemektedir ve bu durum karşılıklıdır (Avrupa Birliği Turkiye Delegasyonu, 2012). Nitekim ASEAN uyesi bir ulke olan Singapurla başlatılan müzakerelerde 2013 yılında son viraja girilmiş ve taslak metin üzerinde mutabakata varılmıştır. ASEAN bölgesi ülkelerinden Singapur AB'nin en büyük 13. ticaret ortağı (mal ticareti) ve ASEAN'daki en büyük ticaret ortağıdır. Mal ve hizmetlerde AB-Singapur ticareti 2009-2001 yılları arasında yaklaşık %40 büyümüştür (Eurostats, 2014). Singapur'dan sonra Malezya, Vietnam ve Tayland AB'nin serbest ticaret anlaşması müzakerelerini başlattığı diğer potansiyel ticari ortaklarıdır. AB, bölgedeki diğer ortakları ile de STA'lar imzalamak için açık kapı bırakmakta ve bölgeye olan ilgisini günden güne arttırmaktadır.

Genel Tespitler:

- ASEAN, 2012 yılı itibariyle ABD ve Çin'den sonra toplam 235 milyar avroluk mal ve hizmet ticaretiyle AB'nin Avrupa dışındaki en buyuk 3. Ticari ortağıdır (Eurostats, 2014).
- AB ise ASEAN bölgesinin Çin ve Japonya'dan sonra en buyuk 3. Ticari ortağıdır.
- AB'nin, ASEAN'a ihraç ettiği başat ticari urunler çeşitli makine ve teçhizatlar, ulaşım araçları ve kimyasal maddelerden oluşan ürünler ağırdır. Aynı şekilde AB yine ASEAN'dan çeşitli makine ve teçhizatlar, ulaşım araçları ve tarımsal ürünlerin yanında tekstil ürünleri de ithal etmektedir. (Euro Commission, 2014)
- 2012 yılında AB – ASEAN ticaretinin 125,5 milyar avroluk kısmı denizyolu ve havayolu taşımacılığı üzerinden gerçekleştirilmiştir. Karayolu, demiryolu ve diğer kombine taşıma modları ile taşınan malın değeri ise 20 milyar avrodur.
- AB ve ASEAN arasında taşınan toplam 57,7 milyon ton yükün 53,7 milyon tonu denizyolu üzerinden taşınmıştır (Ziyadov, 2011; 16)

Şekil 3.1. Mal Piyasasında AB – ASEAN Dış ticaret hadlerinin Yıllara Göre Değişimi (2004-2013)

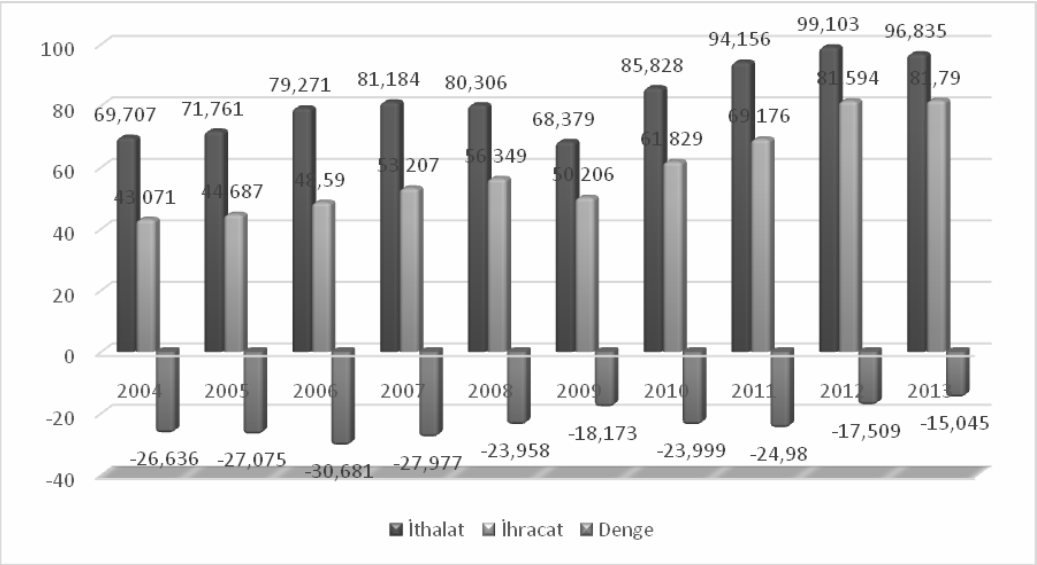

Kaynak: Euro Commission, 2014

AB'nin ASEAN'dan yaptığı mal ithalatı 2004 yılında 69,7 milyar avro iken, 2013 yılında 96,7 milyar avroya olarak gerçekleşmiştir. Yine aynı dönemde 43 milyar avro olan yıllık mal ihracatı 81,7 milyar avroya yükselmiş ve 26,6 milyar avro olan dış ticaret açığı 2013 yılına gelindiğinde 15 milyar avroya kadar duşmuştur (Eurostats, 2014). Çeşitli dalgalanmalara rağmen özellikle 2006 yılından itibaren dış ticaret hadlerinde AB lehine bir iyileşmeden bahsedilebilir.

Tablo 3.1. Taşıma Modlarına Göre AB – ASEAN Mal Ticareti (2012)

ASEAN'a İhracat	Milyon Ton	Milyar Avro
AB	19,7	60,6
Denizyolu	18,7	30,6
Havayolu	0,264	23,6
Diğer*	0,725	6,4

ASEAN'dan İthalat	Milyon Ton	Milyar Avro
AB	35	84,6
Denizyolu	32	41,8
Havayolu	0,228	29,5
Diğer*	2,9	15,1

TOPLAM	57.7	147

Kaynak: Strategic Assessment of Euro-Asian Trade and Transportation, Ziyadov, T., 2011

(Eurostats verilerine göre düzenlenmiştir).

AB – ASEAN ticaretinde ağırlıklı olarak rol oynayan taşıma modu denizyolu ve havayolu taşımacılığıdır. Bazı ASEAN üyesi ülkelerin doğrudan AB'ye ulaşacak kara bağlantılarına sahip olma olanakları coğrafi şartlardan dolayı pek mümkün değildir ancak çeşitli kombine taşımacılık yöntemleri ile bu dezavantaj aşılmaya çalışılmaktadır. Tayland ve Myanmar gibi ülkelerin son yıllarda demiryollarına yaptığı yatırımlar Pasifik bölgesi ülkelerini Avrasya'nın bir parçası haline getirebilir. Bu durum AB – ASEAN ticaretinin sahip olduğu potansiyele erişmesinde ciddi katkılar sağlayabilir.

SONUÇ

Çin – ASEAN - Hindistan ve AB arasındaki önemli ticari ilişkiler ticaretin hangi yöntemle yağılacağı sorununu beraberinde getirmiştir. AB ve Çin arasında gerçekleşen ticaretin önemli bir bölümünü denizyolu ticareti oluşturmaktadır. AB – Çin ticaretinin 268 milyar avroluk bölümü denizyolu ve yaklaşık 100 milyar avroluk kısmı ise havayolu üzerinden gerçekleştirilmiştir. Demiryolu, karayolu ve diğer (kombine taşımacılık) modları ise gerekli ticaret hacmini yakalayamamışlardır. Aynı tablo AB - Hindistan ve ASEAN ticaretinde de kendisini göstermektedir. AB ve Hindistan arasında denizyolu üzerinden gerçekleşen yük akısı yaklaşık 18 milyon ton iken bu rakam demiryolu ticaretinde sadece 135,000 ton olarak gerçekleşmiştir. 2012 yılında AB – ASEAN ticaretinin 125,5 milyar avroluk kısmı denizyolu ve havayolu taşımacılığı üzerinden gerçekleştirilmiştir. Karayolu, demiryolu ve diğer kombine taşıma modları ile taşınan malın değeri ise 20 milyar avrodur.

KAYNAKÇA

Avrupa Birliği Turkiye Delegasyonu.(2012).AB ve Singapur Arasında Çığır Açan Ticaret Anlaşması, Erişim, http://www.avrupa.info.tr/tr/bilgi-kaynaklari/haber-arsivi/news-single-view/article/ab-ve-singapur-arasinda-cigir-acan-ticaret-anlasmasi.html

Euraktiv. (2013). ‘’AB ile Hindistan Arasındaki Serbest Ticaret Anlaşması Son Etaba Girdi”, Erişim, http://www.euractiv.com.tr/ticaret-ve-sanayi/article/ab-ile-hindistan-arasindaki-serbest-ticaret-anlasmasi-son-etaba-girdi-026904

Europe Comission. (2014). Trade Policy by Countries and Regions: ASEAN – Trade Picture.

Europe Commission. (2014). Trade Policy by Countries and Regions: India – Trade Picture.

Europe Commission. (2014). Facts and figures on EU-China trade Did you know?

Europe Commission. (2014). Trade Policy by Countries and Regions: China – Trade Picture.

İktisadi Kalkınma Vakfı E – Bulteni.(2011).Avrupa Virliği ve Hindistan Arasındaki Serbest Ticaret Anlaşması Müzakereleri.

Ziyadov T. (2011). Strategic Assessment of Euro-Asian Trade and Transportation: Azerbaijan as a Regional Hub in Central Eurasia.

Канатбекова А.К.,
КГУСТА им. Н.Исанова

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ РЕКЛАМНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ КОМПАНИИ
(на примере ОсОО «Лина»)

Рекламная деятельность, рассматриваемая как сфера специализированного бизнеса, представляется весьма в перспективной области использования ее. Ключевым моментом здесь является, реклама как часть информационного потока и рассмотрение ее как области специализированного профессионального обслуживания, основным продуктом которой является специфическая услуга.
Ключевые слова: *логистика, реклама, рекламная деятельность, рекламные услуги.*

Реклама (от лат. *reclamare* — «утверждать, выкрикивать, протестовать») — часть маркетинговых коммуникаций, в рамках которой производится оплаченное известным спонсором распространение не персонализированной информации, с целью привлечения внимания к объекту рекламирования, формирования или поддержания интереса к нему. Как и в любой деятельности есть отрицательные стороны.

Сегодня реклама как объект изучения обладает огромной притягательной силой. Ее изучением в той или иной степени занимается целый ряд наук: журналистика, социология, психология, экономика, история, правоведение и др. Каждая из наук анализирует рекламную деятельность, используя с этой целью свою методологию, собственный понятийный аппарат. Все это говорит о многогранности рекламы как явления, находящегося «на стыке наук».

Рекламная деятельность как объект приложения **логистических усилий** рассматривается чрезвычайно редко. Известны только три работы (две из которых являются диссертациями), в которых эта тема в той или иной степени затрагивается. Связано это с несколькими причинами. [7]

Во-первых, логистика изначально ассоциировалась исключительно с материальными потоками и, соответственно, товарными ценностями материального характера. В рекламном же производстве собственно материальные потоки, безусловно, присутствуют, но играют далеко не главную роль в формировании конечного продукта..

Во-вторых, применение инструментария логистики оказывалось наиболее результативным в рамках крупных производственно-хозяйственных комплексов, которые практически не существуют в рекламной отрасли.

В-третьих, вопросы управления рекламой как самостоятельной деятельностью чрезвычайно редко рассматриваются не только отечественной наукой (таких работ практически нет), но и зарубежными учеными. Так, весьма авторитетные зарубежные издания по рекламному менеджменту [1], по сути, являются учебными пособиями, так как описывают в основном теоретические вопросы, не раскрывая при этом суть методов управления и организации работы рекламных фирм.

Кроме того, в работах, посвященных логистике [2], при определении сферы и границ ее компетенции (например, для распределительной логистики) относительно иных видов управленческой деятельности реклама всегда указывалась как элемент маркетинга, что с традиционной точки зрения, безусловно, справедливо.

Вместе с тем, использование принципов и инструментария логистики при управлении рекламной деятельностью вполне возможно и, более того, весьма целесообразно, если рассматривать рекламу как самостоятельную сферу бизнеса, деятельность, связанную с получением прибыли[3].

Здесь требуется сделать отступление. Иногда реклама рассматривается как одно из слагаемых информационного потока логистической системы, который опосредует движение материального потока и выполняет функции как бы согласования параметров выходного потока готовой продукции и платежеспособного спроса. Вероятно, такая позиция имеет право на существование и в какой-то мере справедлива, поскольку реклама действительно есть разновидность информации.

Более того, основное назначение рекламы состоит именно в передаче информации. Однако, с точки зрения использования логистического инструментария, эта

позиция малоперспективна, поскольку сегодня информационные потоки в рамках логистических систем обычно прочно ассоциируются с документационным обеспечением движения материальных потоков

Суть же рекламной информации совсем иная. Поэтому попытки исследовать, с единых методологических позиций рекламные и документационные потоки заранее обречены на провал. А уж управлять ими в рамках общей информационной подсистемы логистики вообще невозможно[4].

Таким образом, наиболее продуктивной как с научной, так и с практической точки зрения представляется ситуация, когда реклама в рамках логистики рассматривается не с позиции ресурсного подхода (то есть как часть информационного потока), а с позиции подхода деятельностного. В этом случае в качестве основного потока, в рамках рекламной деятельности, будет рассматриваться не информационный поток, а поток услуг, предоставляемый рекламными фирмами. Информационный же поток будет являться одной из форм воплощения, материализации таких услуг.

И действительно, ведь механизм рекламного бизнеса несколько отличается от прочих видов деятельности в сфере услуг. По сути, заказчик рекламы – рекламодатель – платит деньги не столько за создание конкретного рекламного продукта (видео, радио-ролика или объявления в газете), а за тот эффект, который он может получить от использования этого продукта.

То есть, за изменение, например, отношения к фирме, увеличение известности торговой марки, повышение лояльности к товарам фирмы после того, как рекламный продукт будет воспринят (иными словами, потреблен) покупателями. Другими словами, рекламодатель потребляет не рекламный продукт как таковой, но услугу по созданию этого продукта и изменению отношения покупателей товаров[5,6].

Вместе с тем, поскольку эффект рекламной деятельности главным образом зависит от качества рекламного продукта и реакции на него потребителей, то оба эти процесса (оказания услуги и создания продукта) находятся в диалектическом единстве и практически не могут существовать один без другого[8].

Однако, поскольку основная цель логистики предстает как достижение максимально возможного уровня потребительской удовлетворенности при условии соблюдения интересов всех участников производственного процесса и максимизации их выгоды, то возникает закономерный вопрос – на кого ориентироваться, стремясь к росту удовлетворенности: на рекламодателя или на потребителя продукции. Ответ здесь очевиден. Требования потребителей могут выступать в качестве необходимых ограничений, но ориентироваться необходимо на повышение удовлетворенности именно рекламодателя.

Таким образом, выбирается наиболее эффективный путь решения задач рекламной деятельности, а заранее сформулированное делегирование работ упрощает управление рекламной деятельностью.

Необходимо еще раз подчеркнуть целесообразность принятия в качестве объекта управления и оптимизации в рамках логистики рекламной деятельности не информационного потока, а всей совокупности экономических потоков, возникающих в процессе рекламного обслуживания субъектов рыночной деятельности. Предлагаемый подход к использованию принципов и инструментария логистики в рекламной сфере позволяет, с одной стороны, снизить непроизводительные издержки, а с другой – повысить удовлетворенность компаний-рекламодателей.

Литература

1. Батра Р., Майерс Джон Дж., Аакер Дэвид А. Рекламный менеджмент / Пер. с англ. - М.: Вильямс, 1999. -210-215 с.

2. Джонсон Дж. и др. Современная логистика / Пер. с англ. - М.: Вильямс, 2002.- 150-160с.

3. Долгов А.П., Козлов В.К., Уваров С.А. Логистический менеджмент фирмы: концепции, методы и модели: Учебное пособие. – СПб.:Бизнес-пресса, 2005. -427-430с.

4. Киршина М.В. Коммерческая логистика. - М.: Центр экономики и маркетинга, 2001. -95-100с.

5. Новиков О.А., Уваров С.А. Логистика: Учебное пособие. – СПб.: Бизнес-пресса, 1999.-79-84с.

6. Сергеев В.И. Логистика в бизнесе: Учебник. - М.: Инфра-М, 2001.- 46-51с.

7. Строгова Т.М. Логистика рекламных информационных потоков. – Самара: Изд-во СГЭА, 2000.- 41-50с.

8. Сергеева СЕ. Эффективный маркетинг - ключ к успеху компании. // Маркетинг в России и за рубежом. - 2008. - № 2. – . 63-66с.

Onur Erdoğan,
Kırgızistan–Türkiye Manas Üniversitesi

NEDEN TÜRKIYE`DE YATİRİM YAPİLMALİDİR?

Yatırım, belirli bir kaynağın ya da değerin, gelir sağlamak amacıyla kalıcı bir biçimde kullanılmasıdır. Tüketim kavramından temel farkı, kullanılan kaynak ya da değerin işlem sonunda tükenmemesidir. Yatırım harcamasının sonucunda ortaya çıkan yatırım, orta ve uzun dönemde getiri sağlamaya devam eder.
Dar anlamda yatırım, yatırım mallarının satın alınması şeklindeki yatırım harcamasıdır. Geniş anlamda ise verimliliğin artırılması amacıyla insan kaynaklarına yapılan harcamalar dayatırım olarak kabul edilmelidir

Resmen Türkiye Cumhuriyeti olarak bilinen Türkiye, Avrupa ve Asya arasında yer alan bir kıtalararası bir ülkedir. Ankara başkent olduğunu, ancak büyük şehir - İstanbul olduğunu. Özellikle genç ve enerjik insanlardan oluşan 2012 civarında 76 milyon nüfusu ile Türkiye'nin gelişen gayrimenkul piyasasında yararlanmak isteyen yatırımcılar için ülkenin çok cazip hale getirmektedir.

Türkiye yine gelişimi için yüksek potansiyeli hakkında konuşuyor 783,562 kilometrekare, eşit bir geniş toprakları kaplar. Geçen yılın son on yılda, Türk emlak piyasası önemli bir büyüme göstermiştir. Avrupa, Kuzey ve Güney Amerika ve nedeniyle son ekonomik kriz dünyanın birçok diğer bölgelerinde gayrimenkul piyasasında genel yavaşlama karşısında, istatistikler, Türkiye'de gayrimenkul piyasası göre 2011 yılmda% 18 oranında arttığını gösteriyor 2010 yılının aynı dönemi.

PWC ve Deloitte Danışmanlık gibi gibi tanınmış şirketler dünya çapında gayrimenkul yatırımlarının cazibesini üçüncü sıraya Türkiye'yi koyarak aynı anda, Avrupa gayrimenkul yatırım için İstanbul'un en cazip şehirlerinden biri seçildi. Yabancı yatırımcıların ilgi ısıtılır ve Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne potansiyel üyeliği konusunda devam eden müzakereler. Bu gerçek anlamlı Türkiye'de banliyö ve çare gayrimenkul dünyada yabancı yatırımcıların ilgi büyümesini etkilemiştir. Daha önemli gayrimenkul, ipotek hukuku kayıtlarında bir yasa dahil olmak üzere birçok makale ve mevzuat, değişikliği oldu, genel olarak Türkiye'de yabancıların gayrimenkul satın neposredsvtennoe etkisi vardı oturma izni, vergi kodeeks kanunu. Bu değişiklikler ve değişiklikler Türk gayrimenkul piyasasırın rekabet teşvik amaçlı olduğuna inanılmaktadır.

İyi verilerin dinamik demografik ve ekonomik kalkınma mümkün Türkiye giderek kendi iş veya gayrimenkul geliştirme ile ilgilenen yabancı yatırımcıların tercihi haline yaptı.

Kararlı bir ekonomi ve öngörülebilir enflasyon önemli ölçüde gayrimenkul sektöründeki yatırımcıların güvenini artırdı. Avrupa Birliği düzeyinde kendi standartlarını getirmek için bir çaba, basitlik ve şeffaflık sağlayarak kurallara ve uluslararası standartlara prosedürleri, çok daha yakın Türkiye. Ben uluslararası araştırma kabul Euromoney Ülke Riski (ECR) Araştırması, 2012, Türkiye 2012 yılında 8 puan 2002 yılında 48 puar arasındaki boşluğu azaltarak, risk açısından Avrupa Birliği'nin 27 üyesi ülkelerin 8 önüne geçti riskler.

Şu anda, 2010 yılında 34 yaşında nüfusun yaş ortalaması ile, 736.000.000.000 $ tutarında Türkiye'nin brüt ürün, yabancı yatırımlar için cazip nastoyaeschemu pazarında oldu.

bankalar ve ipotek şirketleri tarafından yerilen kredilerin boyutu da artmış ve 2011 yılında 68 milyar seviyesini aştı. Bu 2015 yılına kadar ipotek kredilerinin tutarı GSYİH'nm% 15 ulaşması beklenmektedir. 2010 yılında, Türkiye, turist sayısında tarihinin en fazla ziyaret edildi. Turistlerin fazla 28,5 milyon göstergesi ile, ülke, dünyanın en popüler yerlerinden sıralamasında 6"ncı sırada yer aldı. Turizm endüstrisinin yüksek oranlar çare gayrimenkul segmentinde satış ve kiralama için yüksek potansiyeline işaret etmektedir. Tüm turistler bir otel ya da bir ülke ikamet olup olmadığını, kalacak bir yere ihtiyacı olduğu gerçeğini etkiler.

Türkiye, ülkedeki ticaret ve diğer hizmetler yapan fazla 1,5 milyar insanın ultra-modern alışveriş merkezleri ve kullanışlı özellikler sunan, bir bölgesel ekonomik merkezidir. Bu büyük ölçüde ekipman ve ülkedeki altyapı düzeyi için gereksinimlertartmıştır.

Şu anda, 2010 yılında yaklaşık 34 yıllık bir yaş ortalaması ile, 736.000.000.000 $ tutarında Türkiye'nin brüt ürün, nüfus yabancı yatırımlar için cazip nastoyaeschemu pazarında haline gelmiştir.

bankalar ve ipotek şirketleri tarafından verilen kredilerin boyutu da artmış ve 2011 yılında 68 milyar seviyesini aştı. Bu 2015 yılına kadar ipotek kredilerinin tutarı GSYİH'nın% 15 ulaşması beklenmektedir. 2010 yılında, Türkiye, turist sayısında tarihinin en fazla ziyaret edildi. Turistlerin fazla 28,5 milyon göstergesi ile, ülke, dünyanın en popüler yerlerinden sıralamasında 6"ncı sırada yer aldı. Turizm endüstrisinin yüksek oranlar çare gayrimenkul segmentinde satış ve kiralama için yüksek potansiyeline işaret etmektedir. Tüm turistler bir otel ya da bir ülke ikamet olup olmadığını, kalacak bir yere ihtiyacı olduğu gerçeğini etkiler.

Türkiye, ülkedeki ticaret ve diğer hizmetler yapan fazla 1,5 milyar insanın ultra-modern alışveriş merkezleri ve kullanışlı özellikler sunan, bir bölgesel ekonomik merkezidir. Bu büyük ölçüde ekipman ve ülkedeki altyapı düzeyi için gereksinimleri artmıştır.

1 -Konut ve ofisler için güçlü iç talep

2-Ülkenin metropollerde eski binaların yıkım alanında pek çok yeni proje.

3-Binaların deprem direnci için yeni ihaleler inşaat kalitesi artar.

4-Turist ve yatırımcılar artırılması akış ofis tesisleri ve konut gayrimenkul için ek fırsatlar yaratmıştır. Türkiye GSYH büyüme açısından Avrupa'nın önde gelen ülkedir.

5-Mali ve bankacılık düzenlemeleri Kararlılık

6-Küresel reputitsiey ile İnşaat şirketleri

7-Arazi edinme ve bina byurokrativnost elde mortgage piyasası Güçlükleri Erişim

Mortgage kredileri tabi olmayan binanın eski tip, binaların yüksek bıı yüzdesi. Depremler yatırımcıları caydırmak olabilir, Türkiye'nin birçok yerinde günlük yaşamın bir parçasıdır.

Gelişen ekonomisi - daha fazla 800 milyar dolar GSYİH,% 5"ten fazla yıllık reel GSYİH büyüme tahminleri, ekonomi dünyanın en büyük 17. olan ihracatın önemli bir seviyede (o 2017 tarafından 14 yerleri ulaşması bekleniyor) 153.000.000.000 $ ulaşmıştır - tüm bu Türkiye'yi ideal bir ülke yapar gayrimenkul yatırım için.

Aktif ve genç nüfus - Türk ekonomisinin büyümesi için büyük destek - En iyi eğitim ve iş yeni hat açmak için fırsat aldı genç kuşak,% 60 içeren 76 milyondan fazla. Buna ek olarak, genç kuşak ve ebeveyn ev ayrılmadan önce kendi evlerini satın almak için istekli olduğu gerçeği ülke kurşun örf ve geleneklerini değiştirerek. Türk Emlak Derneği, Türkiye'de 2015 yılında konut arzının mevcut seviyesi hala yaklaşık 2,5 milyon konut sıkıntısı olacağını söyledi

Düşük vergiler ve faydaları - Her yatırımcı belli sektöre özel koşullar sunan ülkede yatırım yapmak istiyor. Türkiye'nin % 33 vergi korporatvnogo indirgeme ile % 20 arasında değişen alanda avantajlar sunmaktadır

Kapsamlı iç pazar - Türkiye sebebiyle eğitimli nüfusun yüksek potansiyeli, büyük bir pazar var. Chilo turist 2012 yılında 32.000.000 ulaştı. Bu gayrimenkul yatırım fırsatları için ideal koşulları oluşturur.

Altyapı - iyi gelişmiş hava, kara ve deniz taşımacılığı, enerji, gelişmiş teknolojik altyapısı, ulaşım ve iletişim alanında en son teknoloji güvenlik ve pribylnosit yatırım sağlamak için gelişmekte olan piyasalarda bir çok alanda önünde Türkiye'yi ön plana çıkardı..

KAYNAKÇA

https://tr.wikipedia.org/

ЖУРНАЛИСТИКА

Н. Маматкулова,
Кыргыз-Түрк Манас университети

ЭЛ АРАЛЫК МААЛЫМАТ АЙДЫҢЫ

Медианын коомдун жашоосундагы таасири тууралуу кеп болгондо, белгилүү деңгээлдер эскерилмекчи. Термин биринчи жолу 1972-жылы; медианын адамзат жашоосундагы таасирлери күчтүү болгон учур, (1920-1940) жана анын артынан медианын таасиринин чектүү болгон доору (1940-1960) жана артта калган медиа таасирлеринин болжолдогондой чектүү эместиги, балким күчтүү экендиги тууралуу ойлор күндемге келип баштады.

Бул контексттен караганда, массалык маалымат каражаттанынын таасирлерини ачыктоого багытталган түрдүү курамдар чыгарылды. Бул изилдөөлөрдү төмөнкүдөй тизмеде караса болот:

Алгачкы деңгээл, маалыматтын билүү жана билдирүү деңгээли. Андан ары экинчи деңгээл болгон маалыматты кабыл алуу деңгээлине өтөт. Үчүнчү деңгээлде тутумдарды өнүктүрүү деңгээлине жетет. Төртүнчү кадамда, болсо мамиленин өзгөрүү деңгээли.

Ушундайча, маалыматтын 5 түрдүү деңгээлде танынган таасирлери арасында күндемди белгилөө курамы кайсы деңгээлде ачыкталууда.

Бүгүнкү күндө миллиондогон маалымат каражаттары абдан чоң коомдук милдетти аткарууда. Коомдун бардык тарабында орду бар массалык маалымат каражаттарынын коомду кантип таасирлентип жаткандыгын изилдөө эң маанилүү, бирок, татаал иш.Булардын бир тобунун ошол замат жана учурунд аткарылуусу кыйын. Болбосо, такыр пайдасы жок.

Массалык маалымат каражаттарынын коомду маалыматтандырып, агартуучулук касиетке ээ болгон менен, ошол эле учурда, берген маалыматтары менен коомду багыттандырууда.

Медиа коомдук пикирди чагылдыргандай эле, аны калыптандыруучу да мүнөзгө ээ. Адамдар медиадан көргөн маалыматтарына толугу менен кошулбаса, колдобосо да, бул жерде медианын таасири жок деп айтканга болбойт.

Коомго жөнөтүлгөн бир кабар, ал коомду белгилүү бир өлчөмдө жана багытта өзгөрүүгө учуратууда.

Медиа сунган кабарлар жана маалыматтар менен коомго түрдүү темалардагы жана түрдүү окуялар тууралуу маалымат берип, белгилүү канааттардын жайылуусун камсыздап, бир топ репортаж же басма сөздөгү маалыматтары менен коомдогу түрдүү көз караштардын билдирилүүсүн, ачыкталышын камсыздоого аракет кылууда.

Маалымат каражаттары тууралуу 1980-жылдарда барган сайын күчөгөн пикирлер, массалык маалымат каражаттарынын күчтүү экендигин жактаган теория (Guz, 1996:981)

Бул пикирге таянсак, коомдук пикир пайда кылуу функциясын аткаруу менен бирге, бир топ курам жана моделдерден өтө көп пайдаланууда. Медиа коомдук пикирди пайда кылуудагы колдонулган курам жана теориялар, Көз карандылык курамы, Үнсүз калуу модели жана Күндемди куруу модели.

Кабар сүйлөмдөрү идеологиялык куралдар экенди тууралуу сындар азыркы күндө эң көп талаш-тартыш жараткан темалардын бири.

Медиалар өздөрүнө тиешелүү идеологиялык көз караштарына ылайык, кабарларды иштеп чыккандыгын жана карама-каршы көз карашты жактагандарды четтеткендигин айткан бул сындардын көйгөйү: башкы милдети коомду маалыматтандыруу болгон медианын, кабар берүүдөн да мурда кайсы бир тараптын маалымат жайылтуучу же, пропаганда жүргүзүүү органына айлангандай ролду аткарып жаткандыктары тууралуу ойлор. Кантсе да, бул суроонун обу жок деп айтуу кыйын.

Массалык маалымат каражаттарынын өздөрүнө бөтөндөрдү куруп жаткан абалы, кабар түзүлүшүндө “идеологиялык сүйлөмдөр” катары орун алууда. Идеологиялык процессте бир топ коддор иштелет жана ушундайча медиа сүйлөмдөрү курулат.

Массалык маалымат каражаттыр элдин атына, элдин чындыгы үчүн жана чындыкты издеп жаткандыгын, чындыкты чагылдыргандыгын ар бир мүмкүнчүлүктө белгилеп, маалымат жайылтуу милдеттерин аткарууда. Чындыктын изделишинде жылбас милдеттүүлөр болуп, керек болсо, жашоолорун да коркунучка салып, коомго окуяларды жана окуялардын артындагы, көрүнбөгөндөрдү билдирет.Чомскинин пикиринде жогоруда жазылгандарга медианын аңкоолору гана ишене алышат.(Chomsky, 1995:8)

Медианын экономика-саясаты боюнча изилдөөлөр жана маданий курамдарын жактырган изилдөөлөрда акыр-аягында кабарды идеологиялык курал катары көрүү жана кабарчылыкты расмий булактардын айткандарын жаңыдан иштеп чыгууда.(Inal, 1995:58)

Бул контексттен алып караганда журналистика кесиби бүгүнкү күндө акыйкат менен объективдүүлүктөн алыс болуусу үчүн сындалып, ишенимдерин эң жогорку деңгээлде жоготушкан.Кабардын идеологиялык маанини камтышы объективдүүлүк сөзүнүн теорияда гана бар, ал эми практикада жүзөгө ашыруу кыйын болгон процесс экендигинин далили.

Изилдөөбүздүн темасы болгон Азаттык (Free Europe/Liberty) радиосу Америка Кошмо Штатынын

маалымат каражаты. Америка Кошмо Штатынын идеологиялык булагы эмне? Системасынын негизги саясий идеологиясы демократия. Либералдык демократияда баардык адамдардын укуктары бирдей экендиги жана ар бир адамдын мамлекетти башкарууга катышууга акысы бар деп эмептелет. Булар чечимдерин рационалдуу түрдө адамдардын пайдаларына негиздеп беришет. Бул баалуулуктар медиа аркылуу кошумчаланат жана туура деп табылат.

Кабарлоо процессинде жүргүзүлгөң бир топ аракеттер, күрөштөрдү идеологиялык көз караштын багыты менен жорумдай алабыз.

Кабарларда бар болгон идеологиялык коддорду ачыктоо үчүн ал жакта бар болгон жашыруун түшүнүктөрүн анализдеп чечмелөө керек. Өзгөчө кабарларда иштелген жашыруун түшүнүктөрүн ачыктоосу үчүн идеологиянын кабарда өзүн көрсөтүү жолдорун деталдуу түрдө анализденүүсү зарыл. Жалпысынан сүйлөм анализи методу колдонулуп жасалган бул эмгектерде контент (сандык) анализи да жүргүзүлүш керек.

Медиа чындыкты жаңыдан курбайт ошол эле убакытта аны тааныйт. Чындык тил практикасы аркылуу колдоого алынып иштелип чыгууда жана сунулууда. Бирок, сунуу деген активдүү түрдө тандоо, сунуу куруу жана калыптандыруу ишин билдирет. Бир маани аны иштеп чыгуу жана маани берүү практикасы болуп эсептелет. Бул себептен медианын берген кабарлары жөн гана ачык айтылган маанилери аркылуу эмес, ошол эле учурда, балким андан да маанилүүрөгү, идеологиялык жактан анализ этилиши зарыл. түшүнүктүү маанисин эмес, анын идеологиялык негизиндеги маанисин анализдек керек Себеби, бул маалыматтардын максаты, чынында толугу менен идеологиялык бир калыптандыруу; тагыраак айтканда, маалыматтардын, табигый,же чындыктын дал өзү сыяктуу кылып көрсөткөн сунуу жолу.

Эл аралык радиолордун өнүгүү тарыхы

20-кылымда адамзат тарыхындагы эң кандуу окуялар болгон Биринчи жана Экинчи Дүйнөлүк согушту баштан кечирди. Булар эки согуш сыяктуу тарыхка терең таасир эткен согуштар тарыхта мурда болгон эмес. Бирок, ошол согушта, пропаганданын маанилүүлүгү сыяктуу эле, радио пропагандасы дат согуштун натыйжаларына: жеңүүгө, жеңилүүгө аскер күчтөрү сыяктуу эле, балким андан да таасирдүүрөк роль ойноду.

Эл аралык радио тарыхын негизинен 3 доорго бөлүп карасак болот.

Алгачкы доор 20-кылымдын 20-40-жылдары арасында. Эл аралык радиолордун пайда болуусу ушул доордо ишке ашкан. Бул доордун өзгөчөлүгү Нази пропагандасы жана анти Гитлер коалициясынын ортосундагы радиолордун согушу.

Фашисттик Германия жана анын Пропаганда министри Геоббелс пропагандага жана радиого жаңыдан маани жана ачылыш берген. Буларга жооп бергиси келген башка өлкөлөр да аябай чиелешкен, катуу пропагандалык согуштун ичине киришкен.

Мурун улуттук ганаи деңгээлдеги берүүлөрдү жасаган радиолор бул процесс ичинде эл аралык чыгарылыштарга өткөн.Азыр да таасирдүү болгон бир топ радиолордун тарыхы ушул доордо башталат. Алардын арасында изилдөө иште маалымат берип кете турган BBC Дүйнөлүк кызматы(British Broadcasting Corporation World) радиосу, Американын Үнү(Voice of America)радиосу, Орусиянын Үнү(Голос России), Түркиянын Үнү (Voice of Turkey VOT) жана башка бир топ радиолор.

Экинчи доор Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин башталат жана Чыгыш Европада социалисттик системанын кулаган 80-90-жылдарга чейин уланат. Согуш социалдык экономикалык системалардын арасындагы, тагыраак айтканда, эркин дүйнө менен СССР башында турган социалисттик системанын согушу болчу.

Бул учурда, эл аралык чыгарылыштар тездик менен өнүгөт жана айрыкча, каршы пропаганда. Согуш учурунда радио кабарчылык эңт маанилүү орунга келет жана Европанын өлкөлөрүнүн арасында саясий кагылышуулар, конфликттер үчүн көп колдонулган. Натыйжада, Экинчи дүйнөлүк согуштун чыгуусуна себеп болгон. Пропаганда согушунда комунизм жана фашизмдин курчушу үчүн маанилүү рол ойногон жана жаңы бир илимий даражага жетишкен (Jowet, 1999:203).

Айрыкча, бул доордо радио технологиялык тараптан өнүгүүгө жетишкен жана кеңири коомго уктуруугa жетишкен. Бул күчүн башка өлкөлөргө пропаганда жүргүзүү үчүн колдонгон.

Согуш жылдарында радио бир гана кол салган өлкөлөр тарабынан колдонулбай эле, Кол салууга учураган өлкөлөр, кол салган өлкөлө сыяктуу күчтүү технологияга ээ болбосо да, көз карандылыкттарына жетишүү үчүн радио берүүлөрдү колдонгон.

1945-жылдан кыйын 1989-жылга чейин сүргөн Муздак согушта эки тараптын өлкөлөрү да өз идеологияларын жайылтууда түрдүү пропаганда ыкмаларын колдонгон.

Бирок, бул доордо башкы роллду радио аткарган. 1989-жылдардагы капиталист жана социалист дүйнөнүн арасындагы дубалдардын кыйрашы менен дүйнө бир борборлуу системага карай кетти.

Үчүнчү доор 20-кылымдын аягынан азыркы күндөргө чейин сүрөт жана маалыматтын бир тараптуу агуусу , глобалдуу медиа империализми менен көңүлдү бурдурат. Эл аралык радионун өнүгүүсүндөгү бул доор СССРди тарашы менен башталган.

Abdullah KAYA,
Kırgızistan –Türkiye Manas Üniversitesi

KIRGIZİSTAN'DA TURİZM VE TURİZMİN EKONOMİYE KATKISI

Bu çalışmada Kırgızistan'daki turizmin yeri ve ekonomiye katkısı incelenmeye çalışılmıştır. Kırgızistan ekonomisinin kalkınmasında turizm sektörünün avantajlı bir sektör olduğunu tespit etmek amacıyla Kırgızistan'daki ödemeler dengesi istatistikleri kullanılarak turizmin Kırgızistan'daki yeri ve önemi anlatılmaya çalışılmıştır. Turizm sektörünün Kırgızistan ekonomisinin gelişmesinde önemli yollardan biri olduğu sonucuna varılarak, turizmin gelişmesinde karşılaşılan sorunlar tespit edilmeye, dolayısıyla sorunların giderilmesinde sektörün geliştirilmesi için önerilerde bulunulmuştur.
Anahtar Kelimeler: *Turizm, Kırgızistan, Ekonomi*

TURİZMİN EKONOMİK ETKİLERİ

Turizm, ekonomik faaliyetlerdeki çarpan etkisi ile ülke ekonomileri için en dinamik ve en önemli endüstrilerden biridir. Turizmin ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi etkileri arasında en çok ekonomik etkileri hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin turizmi geliştirme çabalarını hızlandırmaktadır.

Turizm, ödemeler dengesine etkisi, istihdam ve gelir yaratması, katma değerinin yüksek olması, alt ve üst yapıya olumlu etkileri ve diğer sektörlere etkisi nedeniyle özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından önemli bir sektör konumuna gelmektedir. (Roe, 2001:2).

Turizmin ekonomik etkisinin büyüklüğü aynı zamanda ülkenin ekonomik ve turistik çekicilikleri ile doğrudan ilişkilidir. Bu faktörler ekonomik etkilerin olumlu ya da olumsuz olduğunu da belirlemektedir.

Turizmin Olumlu Ekonomik Etkileri;

Turizmin makro düzeydeki ekonomik etkilerini direkt ve dolaylı olarak iki gruba toplamak mümkündür. (Erdoğan, 1996:206).

Turizmin ülke ekonomisi üzerine doğrudan yaptığı etkiler:

- Ödemeler dengesine yaptığı etki,
- İstihdama olan etkisi,
- Gelirin yeniden dağılımı üzerine yaptığı etki,
- Yatırım ve kalkınma üzerine olan etkileridir.

Turizmin dolaylı etkileri ise:

- Çoğaltan etkisi,
- Belirli ürünler için pazar üzerine yaptığı etkiler,
- Kamu yönetimleri üzerine olan etkileridir.

Bunlarla birlikte, turizmin ülke ekonomisi üzerindeki olumlu etkileri aşağıdaki alt başlıklardaki gibi özetlenebilir.

Dış Ödemeler Dengesi ve Turizm

Ödemeler dengesi, bir ülkenin belirli dönemde (genellikle bir yıl) toplam döviz girdilerini ve çıktılarını gösteren bir tablodur.

Uluslararası turizmin yarattığı döviz hareketleri, turist gönderen ülkenin döviz talebini, turist alıcı ülkenin de döviz arzını artırıcı bir rol oynamaktadır. Ancak, turizmin döviz arz ve talebini etkileyecek dış ödemeler dengesi üzerinde olumlu etkiler yaratması bazı şartlara bağlıdır. (Olalı ve Timur; 1986:39).

- Elde edilen dövizler için yapılan döviz giderleri ile döviz gelirleri arasındaki oran 1'den küçük olmalıdır.
- Gerçek değişim oranı 1'den küçük olmalıdır. Net turizm döviz kazançlarının, bu kazancı sağlamak için yapılan ve milli para ile belirtilen toplam giderlerden fazla olması gerekmektedir.
- Turizm sektörünün döviz kazancı payının, söz konusu ülkede turizm sektörü bulunmaması halinde getireceği dövizden daha fazla olmasıdır. Bu durum ancak:

Turizm sektörünün gerçek değişim oranının ihracat sektörlerinden yüksek olması veya bir bölgesel ürünün turistlere satılması sonucu sağlanacak dövizin, fiilen ihracatında getireceği dövizden fazla olması,

Turizm sektöründe elde edilen net döviz gelirlerinin diğer sektörlerde kazanılan ya da ithal ikamesi yaratan sektörlerde sağlanan döviz tasarruflarında fazla olması halinde söz konusu olabilir.

Ödemeler dengesi çeşitli kalemlerden oluşmaktadır. Turizm gelir ve giderleri "Diğer Mal ve Hizmetler Gideri" ve "Diğer Mal ve Hizmetler Geliri" içinde yer almakta olup etki göstergesi, ülkenin turistik gelir ve gider miktarıdır.

Özellikle gelişmekte ve kırsal ekonomiye dayanan ülkelerin ekonomik kalkınma ihtiyacından doğan ithalat fazlası dış ödemeler dengesinin devamlı açık vermesine ve ödemeler dengesi sorunlarının kronikleşmesine yol açmaktadır. İthal ikame yoluyla döviz tasarrufu sağlama uygulamaları bu ülkelerin iç pazar darlığı ve dış pazarlara ulaşmanın güçlüğü ile karşılanmaktadır.

Bu yüzden, turizm endüstrisi bir çok ülke için geliştirilmesi gereken önemli sektör olmaktadır. Bu noktada, sanayileşmek, ihracatı artırmak gibi uzun dönemli değişikliklere kıyasla daha kısa vadede olumlu etkileri

görülebilecek, turizm sektörünü geliştirme yoluyla ödemeler dengesi açıklarını kısmen veya tamamen kapatabilecektir.

Turizm ve İstihdam

Turizm sektörü emek-yoğun bir özelliğe sahiptir. Bu özelliği ile diğer sektörlere nazaran istihdam olanakları yaratmada göreceli bir üstünlüğe sahiptir.

Turizm doğrudan, dolaylı ve uyarılmış olmak üzere üç tür istihdam alanı yaratmaktadır. (İTO, 2007:28).

Doğrudan istihdam; Konaklama, yeme-içme işletmeleri, ulaştırma işletmeleri, seyahat acenteleri ve tur operatörleri gibi turizm işletmeleri personelini kapsamaktadır.

Dolaylı istihdam; Turizm endüstrisine gereksinim duyduğu mal ve hizmetleri veren sektörler ve turist harcamalarından yararlanan faaliyetlerdeki işler dolaylı istihdamı oluşturmaktadır. Örneğin, tarım, inşaat, el sanatları ve bankalar gibi sektörlerde turizmin gelişmesi ile birlikte sağlanan istihdamdır.

Uyarılmış istihdam; Doğrudan ve dolaylı istihdamla sağlanan gelirlerin harcanmasıyla ekonomide yaratılan ek istihdamdır.

Turizmin istihdama katkısının önemini ölçmek için bir ekonomide turizm sektörünün olmaması halinde istihdamın artması veya azalması durumunun bilinmesi gerekmektedir. Uluslararası turizm talebindeki artışa paralel olarak özellikle gelişmekte olan ülkelerde turizm sektörü ile ek istihdam olanağı yaratıldığı ve istihdam düzeyinde gözle görülür bir artış sağlandığı görülmektedir.

2006 yılı itibariyle turizm endüstrisi 234 milyon iş imkanı ve toplam istihdamın % 8,7'sini sağlamaktadır. 2016 yılında da 279 milyon iş imkanı ile toplam istihdamın % 9 oranı sağlanacağı beklenmektedir. (WTTC, 2007:6).

Ulusal Gelir ve Turizm

Turizmin bir ülke üzerindeki en belirgin etkileri ekonomik faaliyet hacminin genişleme ve canlılık kazanmasında görülmektedir. Turist harcamasının yanı sıra, yaratılan katma değer ile ülkenin milli gelirine katkıda bulunmaktadır.

Turistik tüketimlerin milli gelire oranı, bir ekonomide turizmin öneminin somut bir göstergesidir ve milli gelirde yarattığı payın oranıyla ölçülmektedir. Örneğin turizm yönünden gelişmiş ülkelerde turizm gelirlerinin GSMH'sı içindeki payları Malta'da % 13,2, Hırvatistan'da % 9,2, İspanya'da % 6,9 ve Yunanistan'da % 6,5'tir. Bunun yanında tamamen turizm endüstrisine dayanan ekonomileri ile karşımıza çıkan başlıca turizm merkezlerinin GSMH'daki turizm gelirlerinin payı daha büyüktür. Örneğin, Virgin Adaları'nda % 22,9, Barbuda'da % 24,3, Seychell Adaları'nda % 20,1, aldiv Adaları'nda % 34,2 ve Macau'da % 34,8'dir. (WTTC; 2007:23-25).

Turizm gelirlerinin başlıca özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür. (Barutçugil; 1988: 53).

Turizm geliri, uluslararası turizm olarak ele alındığında gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere döviz akımı şeklindedir. Bu da gelişmekte olan ülkeler için son derece önemlidir.

Düşük maliyetli ve alternatif değerlendirme olanakları sınırlı olan kaynakların turizm yoluyla değer kazanması ve gelir yaratması durumu olabilmektedir. Turizm geliri, ülkeler, bölgeler ve sektörler arasında daha adaletli bir gelir paylaşımı sağlamaktadır. Neticede, gelişme kaynakları sınırlı olan bölgelerin turizm gelirleri yoluyla faaliyet alanlarını genişletmesi, yeni kaynaklar yaratması sonucu milli gelirde artış sağlanmasıdır.

Kamu Gelirleri ve Turizm

Turizm, başta bölgesel kalkınmaya yaptığı katkılar, sağladığı gelir, yarattığı istihdam olanakları ve diğer etkilerinden dolayı devletin önemle üzerinde durduğu başlıca sektörlerdendir. (Yağcı, 2003:167).

Bunun yanında turizm, diğer ekonomik faaliyetler gibi, dolaylı ve dolaysız vergiler yolu ile kamuya gelir sağlamaktadır. Sektörün bileşik özelliğinden dolayı pek çok işkolundan gelen dolaylı ve dolaysız vergiler sözkonusudur. Bunlardan bazıları ayak bastı vergisi, bina ve arazi vergisi, gelir vergisi ve KDV gibidir.(Erdoğan, 1996:271).

Bunlarla birlikte, turizm sektörünün gelişmesine etki eden bazı teşvikler, alt ve üst yapı giderleri gibi devlet harcamaları da sözkonusudur. Yalnız bu tarz teşviklerin neden olduğu kayıplar, ileride ekonomiye fazlasıyla geri dönmektedir.

Kalkınma ve Turizm

Ekonomik kalkınma ve sosyal gelişme, bölgelerarası gelişme farklılıklarını en aza indirme amacını taşımaktadır. (Kozak ve diğ., 2000:91).

Bölgeler arası dengesizliğin giderilmesi ile birlikte günümüzde artan yoksulluk ile mücadelede turizm bir alternatif olmaktadır. Turizmin sürdürülebilir kalkınma kapsamında yoksulluğu ve gelir dağılımında dengesizliği azaltmada etkili olabileceği düşüncesinden yola çıkarak, zengin turizm arz kaynaklarına sahip ve değişen yeni turizm eğilimlerine yönelik yeni turizm ürünleri yaratılarak etkin bir turizm uygulaması sonucunda kalkınmaları ve gelişmeleri mümkün olabilmektedir. (Özdil ve diğ., 2008:60). Toplum temelli turizm organizasyonları buna örnek olabilir.

Yatırımlar ve Turizm

Bir bölgenin, yörenin veya ülkenin turizm talebini karşılayabilmesi için öncelikle alt yapı, ulaştırma ve yerel hizmetlerin tamamlanmış olması gerekmektedir. (Olalı ve Timur; 1986:116).

Bu noktada alt yapı yatırımlarının yapılması devletin toplumsal işlevleri arasında yer alması ile hem yerel halka hizmet vermekte hem de turizmin gelişmesine etki etmektedir.

Ulaştırma hizmetleri, turizmin ayrılmaz parçası olduğundan kamu ve özel sektörün de katkılarıyla gelişmesi ve çeşitlendirilmesi turizm açısından büyük önem taşımaktadır. Bunlarla birlikte turistik üst yapının geliştirilmesi de önem arz etmektedir. Turizmin gelişmesiyle artan yatırımların ülke ekonomisine sağlayacağı etkiler katma değer yaratması, yeni istihdam olanakları sağlaması ve gelir yaratması şeklindedir. (Usta, 2002:75).

Turizmin Olumsuz Ekonomik Etkileri;

Turizmin olumsuz ekonomik etkileri arasında, dış ülkelere bağımlılık oluşturması, ekonomik karlılığı azaltması, pahalılık ve enflasyona neden olması ve toplumun küçük bir kesiminden yararlanması nedeniyle, ekonomik eşitsizliğin artması gibi sonuçlar sayılabilmektedir. Özellikle turizmin geliştiği yörelerde, fiyat artışlarına ve talebi artırmak amacıyla yapılan kamu harcamalarında artışlara yol açarak bölgesel dengesizliklere neden olması gibi unsurlar, turizmin meydana getirdiği olumsuz ekonomik etkileri arasındadır. (Doğan, 2004:144).

KIRGIZİSTAN HAKKINDA GENEL BİLGİLER

31.Ağustos 1991 tarihinde Kırgızistan bağımsızlığını ilan etti. 5 Mayıs 1993'te de Cumhuriyet Anayasası kabul

edildi. Kırgızistan Orta Asya'nın merkezinde ve genel olarak Tengir-Too alanında yerleşmiştir. Kırgızistan kuzey ve kuzey-doğu tarafından Kazakistan, doğu ve güney-doğu tarafından Çin, güney-bat tarafından Tacikistan, batı tarafından Özbekistan ile komşudur. Ülkemiz batıdan doğuya 900 km, güneyden kuzeye 415km uzunluğundadır, toplam sınır uzunluğu 4508 km, ve dünyanın 39° ile 43° enlemleri arasında yerleşmektedir.

Kırgızistan dağlık bir ülkedir. Ülkenin %90'ına yakını deniz seviyesinden 1500 m üzerindedir, ortalama yüksekliği 2750 m, maksimum yüksekliği 7439 m (Jengiş zirvesi), en düşük 401 m'dir (Leylek ilçesi). İklimi kıtasaldır. Nehirlerin çoğu sulama için kullanılabilir ve enerjiye zengindir. Kırgızistan'da ortalama 80.000'den fazla dağlardan gelen temiz akarsu veya nehirleri bulunmaktadır. Ülkede göller alanı 6236km karedir. Kırgızistan alanı 198,500 km karedir. Nüfusu 5418.300'dür. Nüfusun %35'i kentlerde, %65'i kırsal alanlarda yaşamaktadır. Kırgızistan'ın yerli halkı olan Kırgızların ülke nüfusu içindeki oranı %52,6'dır. İkinci sırada %25,6 orana sahip olan Rus halkı gelir. Üçüncü büyük etnik unsur ise %13 orana sahip olan Özbeklerdir. Diğer etnik unsurların başta gelenleri ve genel nüfusa oranları şöyledir: Ukraynalılar %2.53, Almanlar %2.37, Tatarlar %1.64. bunların dışında etnik unsurların genel nüfusa oranları %1'in altındadır. Onların da başında Kazaklar, Uygurlar, Tacikler'dir. Nüfusun artış hızı %1.3'tür.

Kırgızistan Cumhuriyetinin resmi dili Kırgızcadır. Ulusal para birimi Som'dur. Kırgızistan toprakları 7 bölgeye ayrılır; Çüy, Batken, Oş, Talas, Narın, Calal-Abad ve Issık-Köl. Her bölge ilçelere ayrılır. Ülkede 40 idari ilçe ve 22 şehir vardır. İlçeler ise 429 köy (ayıl kengeşi) içerir. Cumhuriyetin başkenti Bişkek şehridir. Bişkek şehri ülkenin kuzey kesiminde yer alır ve 4 idari ilçeye ayrılır. Bişkek 1825 yılında kale olarak kuruldu, 1878'de şehir olarak kabul edildi. 1924 yılında Kırgız Otonom Bölgesinin idari politik merkezi oldu. 1926 yılında Frunze adı verilmişti, 1991 yılından itibaren eski Bişkek adını aldı (http://www.welcome.kg/ru/kyrgyzstan/region/development).

KIRGIZİSTAN TURİZMİ

Kırgızistan Cumhuriyetindeki turizmin tarihsel gelişimi hakkında bilgi vermek gerekirse, "SSCB döneminde" ve "SSCB'nın dağılmasından sonra turizm sektöründeki gelişmeler" başlıkları altında incelemek gerekmektedir.

SSCB Döneminde Turizm Sektörü

Isık-Köl sahilinde yer alan çok sayıdaki dinlenme ve sağlık tesisleri Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılına kadar eski Sovyetler Birliği'nin tatil turizmi merkezlerinden biridir. Bununla birlikte Celal-Abad şehrinden 5 kilometre uzaklıkta kuruluş tarihi 1928'e ait olan "Celal-Abad Kürü " de Sovyetler Birliği'nin sağlık turizmi merkezlerinden sayılmaktadır. Bu zamana kadar özellikle Orta Asya ve Sibirya bölgelerinden gelen yaklaşık 600.000 turist Kırgızistan'da 289 konaklama tesisinde tatil yapmıştır. Bunun yanı sıra, %85'ini Doğu Blok ülkelerinden gelen turistlerin yaklaşık 10.000'i oluşturduğu (geri kalanı Batı Avrupa ülkelerinden) dolaylarındaki turist ise özellikle dağcılık ve sağlık turizmine ilgi göstermiştir. (TİKA, Kırgızistan Ülke Raporu, 2005:71).

Kırgızistan bağımsızlığını kazanmadan önce, ülkede turizm hareketi Goskomturist Uluslararası Gençlik Turizm Bürosu (BMMT-Sputnik), Turizm ve Seyahat Konseyi ve Uluslararası Dağcılık Merkezi "Tien Shan" tarafından yürütülmekteydi. Bu çerçevede Goskomturist ülkeye gelen yabancı turistlerin ağırlanması, Uluslararası Dağcılık Merkezi uluslararası dağcılık, Sputnik Gençlik, Turizm ve Seyahat Konseyi ise iç turizmin organizasyonu faaliyetlerini yürütmekteydi. 1991 yılına kadar geçerli olan söz konusu yapıda devletin sübvanseye fiyatlarıyla yürütülen ulusal turizm hareketi daha çok sağlık, spor ve dinlenme olarak adlandırılmış olup, turizm kavramı daha çok yurt dışından gelen turistlerin hareketini karşılamak için kullanılmaktadır (TİKA, 2005:72).

SSCB'nin Dağılmasından Sonra Turizm Sektörü

Kırgızistan bağımsızlığını kazandıktan sonra turizm hareketinde büyük değişmeler gözlenmiştir. En önemlisi, Eski Sovyetler Birliği ülkelerinden yaz tatili amacıyla gençlik ve izci kamplarına gelen turist sayısında büyük azalmalar görülmüş, buna karşın iş amacıyla Batılı ve komşu ülkelerden daha fazla yabancı turist gelmeye başlamıştır. İlave olarak, Kırgızistan'dan da "bavul ticareti" amacıyla yurt dışına çıkan Kırgız vatandaşların sayısında bir sıçrama yaşanmıştır. Ülkeye 1995 yılının ilk 9 ayında 1200 yabancı turist gelmiş, buna karşın 42 000 Kırgız vatandaşı yurt dışına çıkmıştır. 1995 yılında eski Sovyetler Birliği ülkelerinden gelen turistlerden 1.6 milyon $, diğer yabancı ülke turistlerinden ise 3.1 milyon $ gelir sağlanmıştır (Kırgız Milli İstatistik Komitesi, 2001:15).

KIRGIZİSTAN EKONOMİSİNDE TURİZM SEKTÖRÜNÜN YERİ VE ÖNEMİ

Bütün ekonomik faaliyetler doğal ve insan gücü kaynaklarından yararlanmaktadır. Ancak hızlı ve yüksek gelir sağlama çabaları bu kaynakları zayıflatarak ekonomik sonuca ulaşmaktadır. Ülkenin sosyal ve ekonomik hayatına turizm sektörünün verebileceği pozitif potansiyel etkileri dikkate alınırsa, sektörün geliştirilmesi Kırgızistan Cumhuriyeti için aktüel ve önemlidir. Kırgızistan Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Askar Akayev'e göre:

"Turizm, hiç kuşkusuz Kırgızistan'ın ekonomik gelişiminin önemli ve başlıca faktörü olabilecektir. Turizm ülkeye gelir getiren güvenilir kaynak olmakta hem de ülkenin çeşitli bölgelerinde istihdam ve gelir sağlayacaktır".

Kırgızistan'ın turizm şirketleri genelde zengin yabancı müşteriye odaklanmıştır. Ancak genel turistik akını bütün dünyadaki öğrenciler, talebeler ve işçiler oluşturmaktadır. Ülkede turizmi geliştirmek ve ekonomisinde öncelikli sektörlerden biri haline getirebilmesi için orta seviyedeki gelire sahip olan tüketicilere odaklanarak, pahalı olmayan ve zevkli turları yaratması ve sunması gerekmektedir. Turizmi geliştiren İsviçre, Avusturya ve diğer kırsal ülkelerinin deneyimlerinden yararlanarak Kırgızistan öncelikle komşu ülkeleri olan Rusya Federasyonu, Kazakistan, Özbekistan ve Çin turistlerine yönelmesi gerekmektedir. Turizmin gelişmesinde Kırgızistan'ın Hindistan ile yabancı döviz teşviki konusunda yapılan anlaşmalar gerçek perspektifi vermektedir.

Kırgızistan'da turizmi geliştirme meseleleri bağımsızlığını kazandığı tarihten itibaren görüşülmekte ve mükemmel bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Çünkü diğer sektörler turizm gibi ülkede faaliyet gösteren sektörlere etki edemeyecek, orta ve küçük işletmelerin imkânlarını genişletecek hem de kırsal bölgelerde olmak üzere çok sayıda istihdam yaratacaktır. (Saprunova, 1997:89).

Tablo 1: Ülkeye gelen turist sayısı,

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Toplam gelen turist sayısı	514.4	604.6	703.5	771.4	537.1	852.8	826.1	888.0
Devlet sektörü	402.4	471.7	514.7	551.6	421.1	556.5	580.9	539.5
Özel sektör	112.0	132.9	188.8	219.8	116.0	296.3	245.2	348.5

Kaynak: Kırgızistan Ulusal İstatistik Komitesi, 2013

Ülkedeki turizm sektörünün gelişimine bağlı olarak yıldan yıla turist sayısında artış olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Gelen Turist Sayısı ve Turizmden Elde Edilen Gelir Hareketleri, 2010- 2013 yılları

Yıllar	Gelen Turist, Kişi	Turizmde Perakende Satıştan Elde Edilen Gelirler (Milyon $)	Oteller ve Restoranlardan Elde Edilen Gelirler (Milyon $)
2010	537.1	2307.3	2908.3
2011	852.8	2835.0	3674.9
2012	826.1	3594.7	5076.5
2013	888.0	4930.5	7211.1

Kaynak: Kırgızistan Ulusal İstatistik Komitesi, 2013

Tablo 2 incelendiğinde turizmden elde edilen gelirlerin büyük bir bölümünü konaklama ve yiyecek içecek işletmelerinin sağladığı görülmektedir. Uluslar arası turizmin Kırgızistan ekonomisine etkisini anlamak için ilk önce daha ayrıntılı olarak GSYİH'da turizmin payı, turizmde istihdam, yatırım payı gibi göstergeler de incelenmeli. GSYİH verileri son beş yıl içinde büyük artış göstermiştir.

Başka önemli bir gösterge ise turizmin sağladığı istihdamdır. Turizmde istihdam yoğunluğu birçok endüstri dalına göre daha yüksektir. Aşağıdaki tabloda KR'da istihdam istatistiği verilmektedir.

Şekil 1: GSYİH'da turizmin payı, %

Tablo 3: Çalışan Nüfus İstatistiği

	2009	2010	2011	2012	2013
Toplam Nüfus, bin kişi	5.120,5	5.166,4	5.217,5	5.252,0	5.303,8
İşsiz (bin kişi)	68,004	73,358	71,267	67,178	--
İşsizlik oranı %	8,1	8,3	8,2	8,2	--
Turizm sektöründe Çalışanlar	3641	4398	4065	3981	--

Kaynak: Kırgızistan Ulusal İstatistik Komitesi, 2013

Bununla birlikte sadece bu verilere değinmek yeterli olmayacağı için turizm sektöründe istihdamın dağılımını da incelemek gerekir.

Tablo4 : Turizm Sektöründe İstihdamın Dağılımı

Sektörler	2009	2010	2011	2012	2013
Otelcilik	3548	3641	4398	4065	3981
Sağlık ve dinlenme tesisleri	4756	4702	4638	4776	4204
Tur acentaları	880	946	970	1121	1109
Toplam	9184	9289	10006	9962	9294

Söz konusu tabloların verilerine göre turizm sektörünün istihdama katkısının büyük olduğu ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Günümüz küreselleşen dünyasında artan ulusal ve uluslararası ekonomik sorunların, özellikle serbest piyasa şartlarına geçiş sürecinde olan ülkelerde yaşanan ekonomik ve sosyal sorunların çözümünde ve sıkıntıların aşılmasında turizm endüstrisi, dinamik ve ekonomik özelliği ile öne çıkmaktadır.

Özellikle, Kırgız Cumhuriyeti gibi turizm potansiyel değeri yüksek ve kırsal bölge ekonomisine sahip olan bir ülke için turizm sektörü, hem bölgesel hem de ülkesel boyutta sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın sağlanmasında kilit rol oynayabilecek bir sektördür.

Kırgızistan'ın serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde olmasından kaynaklanan ekonomik ve sosyal sorunlarla birlikte, turizm sektöründeki mevcut sorunlardan dolayı, turizm sektörüyle tanınan ülkelerde olduğu gibi görülebilecek düzeyde ekonomiye katkıda bulunamamaktadır.

Turizm sorunlarının verimli çözümü Kırgızistan'a turist akımını büyük bir şekilde artırabilmekle beraber bir taraftan vergi bütçesini büyütecek, istihdam sağlayacak, diğer taraftan da bölgesel eşitsizliği ve dağılımı düzeltecektir. Bütün bunlar Kırgızistan'ın uluslararası turizm sektörüne giriş temelini hazırlayacaktır.

KAYNAKÇA

BARUTÇUGİL, İsmet S. (1988). Turizm Ekonomisi ve Turizmin Türk Ekonomisindeki Yeri. İstanbul: Beta Basım.

DOĞAN, H.Z. (2004). Turizmin Sosyo-Kültürel Temelleri. Ankara: Detay Yayıncılık.

ERDOĞAN, Harun. (1996), Ekonomik, Sosyal, Kültürel, Çevresel Yönleriyle Uluslararası Turizm. 2. bs., Ankara : Detay Yayıncılık.

İTO. (2007), Türkiye'de Turizm Ekonomisi. İstanbul: İTO Yayınları. No: 2007-69.

KOZAK, Nazmi., AKOĞLAN,Meryemve KOZAK, Metin. (2000). Genel Turizm. 4.bs., Ankara: Turhan Kitabevi.

OLALI, Hasan ve TİMUR, Alp. (1986). Turizmin Türk Ekonomisindeki Yeri. İzmir: Ofis Ticaret.

ÖZDİL, Tuncer, GÜNCE, Yılmaz ve DOĞAN, Demir. (2008). "Sosyolojik Düşünmenin Turizme Etkileri", Kırgızistanda Turizm Boyunca Bilim BerüününUçurdağı Abalı, Problemaları Cana Alardı Çeçüü Coldoru Uluttuk Turizm Kongresinin Materialdarı, 20 May, Bişkek, ss. 59-70.

ROE, Dilys, Penny Urguhart. (2001). "Pro-Poor Tourism: Hearnessing The World's Largest Industry For The World's Poor", IIED, Opinion, May.

SAPRUNOVA, V.B. (1997). "Turizm: evolutsiya, struktura, marketing", Moskva.

TİKA, "Kırgızistan Ülke Raporu", 2005.

USTA, Öcal. (2002). Genel Turizm. İzmir: Anadolu Matbaacılık.

World Travel & Tourism Counsil. (2007), Travel&Tourism Climbing to New Heights. The 2006 Travel & Tourism Economic Research. London.

YAĞCI, Özcan. (2003). Turizm Ekonomisi. Ankara:Detay Yayıncılık.

Plan deystviy dlya ustoyçivogo razvitiya gornıh territoriy, y.y., http://www.welcome.kg/ru/kyrgyzstan/region/development/197.html,

(Kırgızistan Ulusal İstatistik Komitesi) www.stat.kg

Yrd.Doç.Dr.Fazıl ŞENOL,
Öğr.Gör. Kımbat ASANOVA,
Şule ŞENOL,
Asel MAMATALİEVA,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

KONAKLAMA İŞLETMELERİ İÇİN TASARIMIN ÖNEMİ: KIRGIZİSTAN-BİŞKEK OTELLERİNDE BİR ARAŞTIRMA

Bu çalışma otellerde müşteri memnuniyeti ve rekabet üstünlüğü açısından son derece önem arz eden 'tasarım'konusu Kırgızistan yönüyle ele alınmıştır.
Dolayısıyla araştırmanın amacıoteller için tasarımın önemini tartışmak ve otellerde yapılan araştırma verilerine dayanarak ülkede tasarım konusunda otel yönetimlerinin düşünceleri, karşılaştıkları problem ve zorlukları tespit ederek çözüm önerileri geliştirmektir.
Araştırmayla elde edilen bulgulardan; konaklama işletmelerinin iç ve dış görünümünde ulaşılan estetiksel zenginliklerin konukların güvenli ve huzurlu tatil yapabilme ihtiyaçlarına yönelik olumlu çalışmalar olduğu, özellikle iç mekânlardaki tasarımların personel memnuniyeti ve onların etkin kullanımı açısından önemli olduğu, objelerin bir arada uyumlu kullanılması ve otelin tüm mekânlarında aynı estetiğin sağlanmış olması durumunda konukların kendilerini rahat ve güvenli bir ortamda hissetme duygusu yaşayacakları bunun da otele tekrar gelmelerinde önemli bir etken olduğu dolayısıyla konaklama işletmelerinde dekoratif ve estetik tasarımlara önem verilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.
Anahtar Kelimeler; *Kırgızistan, Konaklama Sektörü, Turizm, Otellerde Tasarım*

Literatür

Yüksek teknoloji, enerjinin etkin kullanımı, sağlıklı ortam ve çevresel duyarlılık konaklama işletmelerinin vazgeçilmez unsurlarıdır.Ancak son zamanlarda konaklama işletmelerinde tasarımının, müşteri memnuniyeti açısından önemli olduğu gerçeği otellerin tasarım konusuna daha fazla eğildiklerini göstermektedir. Estetik anlayışı ister eski olsun ister yeni olsun insanların doğuştan gelen güzelliğe karşı ilgileri otellerde tasarımı önplana çıkarmaktadır.

Günümüzde tasarım, çizim, tasarım ve dekorasyon bir birleriyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. İngilizceden "design" kelimesi "dizayn", Fransızca'dan "décoration" kelimesi "dekorasyon" olarakTürkçe'yegirmiştir. Türkçekelimeolantasarım; birsanat eserinin, yapının veya teknik ürünün ilk taslağı, desen, tasar çizim, tasarım olarak tanımlanmıştır.

Tasarım genel anlamda; düzen için planlama, bir faaliyet için gerekli olan şemaların veya planların hazırlanması süreci olarak da ifade edilmektedir Green'in (1974) yorumuyla tasarım "herkesin ilgili olduğu bir insan eylemidir, problem ve ihtiyaçların belirlenmesi ve öncelikle tespit edilmesi sürecidir" (Becer, 1999;Aksoy, 2001)

Tasarımın tarihi, M.Ö 1400' lerde yapılmış mağara resimlerine ve yazının bulunuş tarihine kadar uzanmaktadır. Tasarımın asıl çıkış noktası sanayileşme ve modern yaşama geçiş ile özellikle de fotoğrafin keşfine dayandırılır. Çünkü resim sanatı farklı bir yönde gelişme göstererek grafik, afiş, ürün katalogları vb. öne çıkmaya başlamıştır. Gazetenin ortaya çıkmasıyla reklam ve tanıtım önplana çıkmıştır. Fotoğrafin geliştirilmesi ve tipografinin önem kazanması ile özellikle afiş tasarımı ve dolayısıyla grafik sanatlar resimden ayrı, tasarımın birer dalı olarak ortaya çıkmıştır. 1919"da Almanya'nın Weimar şehrinde kurulan Bauhaus Okulu sanat ve tasarım alanında birçok yeniliğin öncüsü olmuş ve son yıllarda bu akımdan turizm sektöründe yararlanmaya başlamıştır.

Konaklama işletme tasarımı özellikle son dönemlerde ilgi çeken bir mimari sektör haline gelmektedir. Modern yaşamın vazgeçilmez bir öğesi olan seyahat tutkusunun sonucu olarak otel tasarımında gelişmeye başlayan yeni eğilimler, insanların tatilde geçirecekleri değerli zamanlarını en üst düzeyde deneyimlerle donatılmaya çalışılmaktadır.

Konaklama işletmesinin müşterilerinin daha bilinçli ve seçici olmaya başlamalarıyla beraber otel tasarımı da artık sadece çeşitli restoran, bar, lobi, sosyal etkinlik ve toplantı mekânları varyasyonları olarak algılanmanın ötesine geçmektedir. Bu gün konaklama işletmeleri tasarımı, geliştirme ve yenileme çalışmaları otel endüstrisinin ön sıralarında yer almak isteyen otelciler için artık büyük önem taşımaktadır. Gerek uluslararası markaların gerekse bireysel otellerin başarılı gelişiminde tasarım faktörünün göz ardı edilemeyeceği gerçeği daha inandırıcı gelmektedir (Eraslan, 2009).

Konaklama işletmesinde en maliyeti kalem dış cephe tasarımı olsa da binanın dış görünüşünü tasarlamak çekicilik ve reklam açısından çok önemlidir. Çünkü yapıya dışarıdan bakıldığında, iç mimari hakkındaki ilk fikir ve ilk izlenim de dış görüntüden yola çıkarak oluşmaktadır. Bu nedenle görsel tanıtımlarda fiziksek görüntü ön plandadır. Konaklama işletmelerin konumu mükemmel de olsa dış görüntü güzel olmayınca, konuklar üzerindeki etkisi de azalmaktadır. İyi bir konaklama işletmesi, insanın muhtelif hislerine cevap verebilecek niteliklere sahip olmalıdır. Bu bağlamda bir konaklama işletmesinin aşağıdaki teknik özellikleri yansıtması beklenir;

Görünüş (La vision): Konaklama işletmesi, renk, dekorasyon ve eşyaların düzenlenmesi yönünden dış

görünüşü ile olduğu kadar iç görünüşü ile de tatminkâr olmalıdır.

Koku (L'odorant): Konaklama işletmesinin yetersiz havalandırma sistemi ile veya mutfaktan salonlara, katlara ve odalara yayılmış yemek kokuları ile insan üzerinde rahatsız edici etkileri olmamalıdır.

Estetik (Le gout): Konaklama işletmenin restoranlarında insanı manen tatmin eden görünüş olmalıdır.

Dokuma (Le toucher): Konaklama işletmesinin muhtelif servislerinde müşterilerin yararlanmasına tahsis edilen mobilyalar kullanışlı olmalı, çarşaflardan diğer çamaşırlara varıncaya kadar her şey kusursuz, zarif ve temiz olarak hizmete konulmalıdır.

*Ses (L'ouire):*Konaklama işletmesi, modern hayatın durmadan tahrik ettiği sinirlere sükûnet verecek şekilde organize edilmiş olmalıdır.

Güven: Konaklama işletmesi, müşterilerine değişik bakımlardan kendi konutlarındaki kadar güvenilecek bir teşekkül olduğunu göstermelidir.

*Işık:*Konaklama işletmesi yetkili düzeyde ışıklandırılmış olmalıdır(Olalı, 1993).

Konaklama işletmelerinin özellikleri otel tasarımı konusunda uzmanlık isteyen bir mekân tasarımı olmasını gerektirmektedir. Mekân tasarımı; müzik, aydınlatma ve sıcaklık ile yerleşim planı, mimari tasarım ve iç mekân tasarımı şeklinde daha farklı kategoriler altında incelenebilir. Konaklama işletme tasarımının, geceleme isteğinden, heyecan duymaya kadar farklı etkilere sahip olduğu bilinmektedir. Ancak, genel mimari tasarımın konukların geceleme isteği üzerinde önemli bir etkiye sahip olmadığı, fakat iç mekân tasarımının daha güçlü pozitif etkiye sahip olduğu belirlenmiştir (Водчиц, 2005).

Dekorasyonun sözlük anlamı dekor yapma bir yeri süslemedir. Tüm mekânların konutların, otellerin, camilerin, sarayların vb. zevkli bir biçimde süslenmesi de dekorasyon konusuna girmektedir. Geniş anlamda dekorasyonsa bir mekânı gerekli ve süsleyici eşyalarla renk, doku ve biçim uyum sağlayarak çekici hale getirme sanatıdır. Kısaca dekorasyon, malzemenin ve rengin gerekli miktarda ve gereken yerlerde uyumlu kullanımı olarak tanımlanmaktadır. "Tasarımın amacı dünyayı değiştirmek değil, onunla birlikte yaşamak" diyen ünlü tasarımcı Eva Zeisel (1981) ise tasarımı, yaratılmak istenen bir ürünün zihinde canlandırılması, ortaya konulması ve denemesi süreçlerinden oluşan zihinsel bir faaliyet olarak tanımlamaktadır.

Dekorasyon deyimi, yirminci asrın başlarında ortaya çıkmıştır. Buna rağmen eski Mısır ve Romalılar, duvar ve tavanlarda yaptıkları resimlerle, eşyalarla süsledikleri mekânlarda yaşamışlardır. Selçuklularda ve özellikle Osmanlılarda camiler, hanlar, hamamlar, kervansaraylar, medreseler vb. binalarda göz kamaştırıcı bir o kadar da sade iç mekânlar oluşturmuştu.

Dekorasyon, iç süsleme (interrior) ve dış süsleme (exterrior) adı altında ikiye ayrılır. Dış süsleme, daha çok mimarlıkla ilgilidir. İç dekorasyon, insanların azami derecede rahat ve huzur içinde yaşayabilmesi ve iç mekânların çeşitli unsurlarının uygun bir şekilde bir araya getirilmesi anlamındadır.Dekorasyon, malzemenin ve rengin gerekli miktarda ve gereken yerlerde uyumlu kullanımı olarak tanımlanmaktadır. Dekorasyon yapacak olan kişiler şu konuları dikkate almalıdır:

- Odanın konumu, manzarası, ışık alma durumu,
- Odayı kullanacak misafirlerin özellikleri,
- Odanın kullanım amacı,
- Odadaki sabit, değiştirilemeyecek malzemelerin durumu (Mobilyalar, halılar, perdeler, vb.),
- Odanın dekorasyonuna harcanacak para ve gerekli zaman,
- Odanın hangi tarzlarda dekore (klasik, modern, otantik) edileceği gibi konular gözden geçirilmelidir.

Dekorasyonu iyi yapılmış olan otellerin, turistlerin dikkatini çekme konusunda daha başarılı olduğu bilinmektedir.Dekorasyon, aydınlatma, duvarların ve döşeme eşyalarının süslü görünüşü; otelde kalan misafirler üzerinde olumlu etki bırakması açısından önemlidir. Dekorasyon; kaba olmayan, keskin hatlardan uzak, kişilerin zihnini yormayan, zevk ve inceliği ifade eden bir yapıda olmalıdır. Otelin mekânlarında, malzemelerin uygun yerlerde ve görünüşte olması önemli bir unsurdur. Dekorasyonun önemi bu noktada artmaktadır. Bu nedenle otel işletmelerinde iç mekânlardaki düzenlemeleri daha çekici, güzel ve daha kullanışlı hale getirmek amacıyla yapılan dekorasyon faaliyetleri, otel için önemli işlevler arasında yer almaktadır.Dekorasyonda önemli olan perde, halı, duvar renkleri, mobilya ve diğer tamamlayıcı eşyalar denilen beş ana unsurun birbiriyle olan renk ve şekil uyumluluğu bir odanın çekici yada sıkıcı olmasına neden olur.Bireylerin yaşadıkları tüm olayların etkisi altında kaldıkları bir gerçektir. Her insan farklı dünya görüşüne ve dolayısıyla ruh haline sahiptir. Farklı renklerden hoşlanıyor olmaları bu nedenlere bağlanabilir (Волков,2004). Bu noktada renklerin dekorasyonda etkileri özellikle odalar, salonlar ve bunun gibi mekânların iç süslemesini yapan duvar rengi, kumaşlar, döşemeler, mobilyalar, perdeler ve süs eşyaları gibi çeşitli öğeler üzerinde olacaktır. Dolayısıyla renk seçimiisabetli yapılmadığı durumlarda sıradanlık söz konusu olur ve misafirlerin ilgisini çekilmez. Burada kullanılan malzemenin kaliteli olması da bir şey ifade etmez (Asanova, 2012).

Yatırımın ekonomikliği açısından yıldızlı otellerde amortisman giderlerinin yüksek olduğu ofisler, alış-veriş merkezleri ya da karışık amaçlı yapılar çekicilik açısından önem ifade etmemektedir. Dolayısıyla otel yatırımının karlılığı aşağıdaki 3 unsura bağlıdır;

- Yerinin (lokasyonunun) iyi ve özel olması
- Otelin iyi bir isminin olması
- Tasarım ve dizaynının çekici olması.

Son yıllarda beş yıldızlı otellerin dizaynında müşteri memnuniyetini arttırmak amacı ile önem verilen diğer bir hususta çevresel faktörlerdir. Bu doğrultuda otellerin iç havalarının kalitesine önem verilmekte ve otelde temizlik ve bakım için kullanılan çevreye zararlı maddelerin minimize edilmesine çalışılmaktadır.

Turizm, Kırgızistan ekonomisinin gelişmesinde önemli bir lokomotiftir ve ülke turizmin geleceğinden ümitvardır. Çünkü Kırgızistan'ınsahip olduğu turizm potansiyeli uluslararası turistleri ülkeye çekebilecek tarihi ve kültürel farkındalıklara sahiptir (Асанов, 2010:131)."Kırgızistan'da turizm sektörü, bağımsızlığını kazandığı 31 Ağustos 1991 tarihinden itibaren ekonomik kalkınmada önemli etkiler sağlayacak sektör olarak görülmekte ve kalkınma programına dahil edilmiştir (http://www.isguc.org).Ülke son yıllarda turizm alanında büyük gelişmeler göstermektedir. Denize kıyısı olmasa da yaz mevsimlerinde göl turizmi yapılmakta, ayrıca ülke dağlarla kaplı olması nedeniyle kış sporlarına bağlı turizm gelişmektedir. Kış sporlarından sonra doğa gezileri, termal turizm bakımından alternatifler sunmaktadır. (http://tr.wikipedia.org)

Kırgızistan'ın yatak kapasitesinin büyük bir bölümü Çüy ve Issık Köl bölgelerinde yer almaktadır. Bu konaklama tesisleri içerisinde en kaliteli ve uluslararası standartlara sahip olanlar ise başkent Bişkek'te faaliyet

göstermektedir (Akt. Şımarmaz, 2004:34-35).Ülkenin diğer bölgelerinde ise yeterli konaklama olanakları bulunmamasına rağmen, özellikle doğa ve yayla turizminin sürdürüldüğü ve Kırgız halkının geleneksel bozüyleri alternatif konaklama tesisleri olarak turistlerin hizmetine sunulmaktadır.

Ülke girişimci, sporcu, bilim adamı, macera dinlenmeyi sevenler ve İpek Yolu güzergahı ile ilgilenenlerin dikkatlerini çekmektedir (Öñóîîâ æá., 2010:4). Dolayısıyla ülkeye gelen yabancılar üzerinde konaklama tesislerinin estetiği ve tasarımı onların ülke tercihindeki önemli faktörlerden biridir. Kırgızistan'da uluslararası standartlarda konaklama işletmeleri var algısı oluşturabilmek için inşa edilen tesislerin estetik ve tasarımları önem arz etmektedir. Bunun da ötesinde ülkedeki konaklama işletmeleri kendine has yeni mimari tasarımlı yapılar geliştirmeli ve ülkeye farkındalık kazandırılmalıdır.

Kırgızistan'daki Konaklama İşletmelerinde Tasarım Üzerine Bir Araştırma

Metodoloji

Araştırmanın amacı, Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'teki konaklama işletmelerinin tasarım ve dekorasyonun ile ilgili faaliyetleri araştırmaktır. Bu bağlamda araştırmaya veri toplamak amacıyla oteller gezilerek, işletmelerin sahipleri, genel müdürleri veya ön büro müdürleriyle yüz yüze görüşülerek aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır;

- Konaklama işletmelerinin ne tür tasarımlama yöntemleribelirledikleri,
- Konaklama işletmelerinde tasarım konusunda yapılan yanlışlıkların neler olduğu,
- İşletmelerde tasarım kararlarında kimlerin etkili olduğu,.
- Konaklama işletmelerindeki tasarımın personellere sağladığı konforunneler olduğu.

Araştırmanın yöntemi olarak; gözlem ve mülakat yöntemi tercih edilerek otel yöneticilerine aşağıdaki sorular yöneltilmiştir;

1.Oteli inşa etmeden önce alan uzmanlarına danıştınız mı?

( ) Evet ( ) Hayır

Eğer cevabınız 'evet' ise, Danıştığınız uzman hangi yönde çalışmaktadır?

Eğer cevabınız ' hayır' ise, sizce uzmanlarla danışılmalı mı?

2.Ülkede otel tasarım uzmanını bulmanın zorluğu var mı?

( ) Evet ( ) Hayır

3.Otel inşası bittikten sonra, giderilmesi gerekli problemlerle karşılaştınız mı?

( ) Evet ( ) Hayır

Eğer cevabını 'evet' ise Bunlar ne tür problemlerdi?

4. Otelinizi dekore ederken uyumluluğuna mı yoksa kullanışlılığına göre mi seçim yaptınız?

( ) Uyumluğuna ( ) Kullanışlılığına

5. Otelinizin dekorasyonu hakkındaki son kararı kim verdi?

6.Otelinizin imar işlemini kim yaptı?

7.Otelinizde personelleriniz için kat hizmetleri ofisiniz var mı?

( ) Evet ( ) Hayır

8. Personeliniz işini verimli yapması için hangi şartları sağladınız?

9. Otelinizin tasarımından önce rakiplerin otellerini gezdiniz mi?

( ) Evet ( ) Hayır

10. Rakip otellere göre sizin otel dizaynınızın üstünlükleri nelerdir?

Araştırmanın evrenini Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te faaliyet gösteren konaklama işletmeleri oluşturmaktadır. Tasarım ve dekorasyon konusunda daha duyarlı olacakları ve sermaye yeterliliği açısından daha güçlü olmaları nedeniyle başkent Bişkek'te faaliyet gösteren ve 10 adet 4 ve 5 yıldızlı otele mülakat için müracaat edilmiş ancak sadece 5 yıldızlı 4 konaklama işletmesi olumlu cevap vermiştir. Ülkede toplamda zaten 5 tane 5 yıldızlı ve 9 tane de 14 yıldızlı otel mevcut olup bunların tamamı başken Bişkek'te faaliyet göstermektedir. İsimleri bizde mahfuz olan ve şehirdeki doluluk oranları en yüksek bu 4 otelde yapılacak araştırmanın sektördeki diğer otelleri temsil edeceği düşünülmektedir.

Araştırma Bulguları ve Değerlendirilmesi

Araştırmaya dahil olan otellerde mülakat şeklinde sorulan sorularımıza yine isimleri bizde mahfuz tutulan işletme üst düzey yöneticileri tarafından cevaplandırılmıştır. Kendileriyle yüz yüze görüşülerek yapılan mülakatta sorular; 1.Otel'de otelin genel müdürü, 2. Otel'de Yiyecek ve İçecek Müdürü, 3. Otel'de otel sahibi ve aynı zamanda müdürü, 4. Otel'de ise genel müdür tarafından cevaplandırılmıştır.

1.Otel'in yöneticisinin yöneltilen sorulara verdiği cevap;

"Biz otelimizi inşa etmeden önce tasarım alanının uzmanlarıyla istişare ettik. Uzman odaların yerleşimi, genel alanların tasarımı, iç tasarımı ve personellere sağlanacak mekanların konforu (rahat çalışma düzeni) üzerine yardımcıoldu. Kırgızistan'da otel tasarımı uzmanını bulmakta zorluklar çektik ve bulabilmek için çok zaman harcadık. Otelimizi inşa edip bitirdikten sonra bazı problemlerle karşı karşıya kaldık. Bunlar: mutfakla ile restoran arasındaki mesafenin uzaklığı, personeller için ayrı bir asansör yapılmamış olması, personellerin kullanabilecekleri mesela soyunma odaları ve duş alanlarının bulunmamasının eksikliğini hissettik. Otelimizin imar işleminde "Art Stüdyo" ile birlikte çalıştık. Otel tasarımında uyumluluğundan dada çok kullanışlılığına önem verildi. Otelin dekorasyonundaki son kararı Yönetim Kurulu verdi. İşletmemizde personellerin işini verimli yapması için onlara en iyi çalışma ve fiziksel ortam sağlanmaya çalışılmaktadır. Otelde kat hizmetleri için ofis, soyunma odasında yeterli kadar duş ve dolaplar, personellere ayrı asansör vb. gibi kolaylıklar bulunmaktadır. Biz otelimizi tasarımlamadan önce başka birkaç rakip otelleri gezmiştik. Rakip otellere göre bizim otelin dizayn taraftan üstünlüğü ulusal tasarımı ve rengi (kolorit) korumasıdır".

2.Otel'in Yiyecek ve İçecek bölümünün müdürünün yöneltilen sorulara verdiği cevaplar;

"Biz otelimizi inşa etmeden öncesinde tasarım uzmanlarıyla görüşmedik ancak bence oteli inşa ederken tasarım uzmanlarına danışılması gerektiğine inanıyorum. Çünkü işletme kurulup bittikten sonra bazı problemlerle yüz yüze kalınabiliyor. Bizim karşılaştığımız en büyük problemimiz mutfakla restoranarasındaki mesafenin uzaklığı oldu. Otelimizi inşa ederken en fazla kullanışlılığı üzerinde durduk. İşletmenin dekorasyonunda ise son kararı Otelin genel müdürü verdi".

3.Otel'in sahibi ve müdürünün yöneltilen sorulara verdiği cevaplar;

"Ben kendim inşaat mühendisi olduğum için birçok ülkede pek çok konut inşa ettik ama inşaa ettiğimiz bu otelimiz birikimlerimizin sonrasında ortaya çıkan en güzel tasarımlı yapımız olarak ortaya çıktığı kanaatindeyim. Otel kurmada tasarım uzmanlarını aramadık çünkü kendimizle birlikte çalışan ekibimiz vardı. Ancak alanında deneyimli tasarımcılardan görüş alınması kanaatindeyim. Örneğin ne kadar kendimiz alan uzmanı olsak da otelin banyo alanlarının fiziksek büyüklüğünün tespitinde yanlışlık yaptığımızı fark ettik. İşletmeni inşa ederken hem uygunluğa hem kullanışlılığına önem verdik. Otelin dekorasyonundaki son kararı işletme ortakları verdi ve kendimiz dekore ettik. Her katta kat hizmetleri için ofislerimiz bulunmakta ve şut sistemi kullanılmaktadır. Biz oteli inşa etmeden önceArabistan, Türkiye, İsviçre ve Amerika gibi ülkelerden yaklaşık on otel gezdik. Bizim otel genelde busenes otel olarak faaliyet göstermektedir. ".

4.Otel'in genel müdürünün yöneltilen sorulara verdiği cevaplar;

"Biz otelimizi inşa etmeden önce tasarım alanındaki uzmanlara danıştık. Odaların yerleşimi, genel alanların tasarımı, iç tasarımı ve personellerin bulunacakları alanların oluşturulmasına uzman görüşü sonrasında karar verildi. Bişkek'te alan uzmanı bulmak oldukça zor ve zaman alıcı. Otelimizi inşa edip bittikten sonra değiştirilmesi gereken problemlerle karşılaştık. Bunların biri personeller için ayrı bir servis asansörününyapılmamış olmasıydı. Biz otelin inşasında en çok kullanışlılığa önem verdik. Personeller için soyunma odası, duş ve dolaplar bulunmaktadır ve dolaysıyla kat hizmetleri ofisimiz vardır".

Tablo 1. Otellerin Tasarım Konusunda Verdikleri Cevaplar

Oteller	Soru 1	Soru 2	Soru 3	Soru 4	Soru 5	Soru 6	Soru7	Soru 8	Soru9	Soru 10
1.Otel	Evet	Evet	Evet	Kullanışlı	Yönetim kurulu	Art Stüdyo	Evet	HK ofisi	Evet	Ulusal koloriyi korumak
2.Otel	Hayır	Evet	Evet	Kullanışlı	Genel Müdür	--------	Hayır	--------	Hayır	--------
3.Otel	Hayır	Hayır	Evet	Uyumluluk	Kendileri	Kendi ekibi	Evet	Şut sistemi	Evet	Biznes Otel
4.Otel	Evet	Hayır	Evet	Kullanışlı	--------	--------	Evet	Personel odası	Evet	-------

Sonuç ve Değerlendirme

Turizmin gelişmesiyle birlikte dünyada konaklama işletmeleri kendi müşteri potansiyeli oluşturmak için, kendi sitillerini yaratıp, tasarımlarını geliştirmektedir. Bunda başarılı oldukları ölçüde de işletmen ve ülkenin turizm geliri yükselmektedir. Mevcut durumda Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'de faaliyet gösteren 5 yıldızlı otellerde yapılan bu araştırmadan çıkan sonuca göre otellerde nispeten tasarım yetersizlikleri bulunduğu ve işletmeler faaliyete geçtikten sonra önemli tasarım eksikliğinin ortaya çıkardığı problemlerle karşılaşıldığı görülmektedir. Burada en önemli problemin restoran ile mutfak arasındaki mesafelerin iyi planlanamamış olması önemli bir tasarım eksikliği olarak ortak bir sorun olarak gözüküyor olsa da esasen bizim gözlemlerimiz ve yine yöneticilerin beyanlarına göre Bişkek'deki otellerde önplan çıkan diğer bir tasarım yanlışlığı resepsiyonların tasarımlarında görülmektedir. Nitekim çoğu beş yıldızlı işletmelerin girişinde direkt olarak resepsiyon bulunmamaktadır. Misafirler otele girdikten sonra resepsiyonu bulmak için çaba ve zaman harcamaktadırlar. Bazı işletmelerde ise otel girişinde misafirlerin bol ışıklı ve ferah bir ortam şeklinde oluşturulması gereken lobi yerine daha çok loş ışıklı ve iç karartıcı bir gece kulübü havası yaratılmıştır. Dolaysıyla bu loş ortam misafirlerde otel hakkında ilk imajın oluşması açısından çok daha önemli olan resepsiyonun ağırlığınıve etkileyiciliğini, resepsiyon çalışanlarının şık görünüşü ve güler yüzlerini kamufle etmektedir.

Otellerin sorulara verdiği cevaplardan yine Bişkek'teki konaklama işletmelerinin çoğunda misafir asansörü dışında servis asansörü bulunmadığı ve bunun da otellerde bir eksiklik olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Çünkü bunun eksikliğinin personelihem çok yorduğu ve hem de işlerin yetiştirilememesi nedeniyle yeni işgücü ihtiyacını artırdığı görülmektedir. Kat hizmetleri ofislerinin personeli rahatlatacak şekilde düzenlenemediği, soyunma odalarında büyük eksiklikler bulunduğu sonucu çıkmaktadır. Personel dolap sayısının yetersiz ve dinlenme amaçlı mekanların oluşturulmadığı görülmektedir. Otellerin çok azında çalışan işletme personel için duş olanakları sunulmaktadır. Tüm gün ayakta olan hizmet personelinin sık sık duş alabilmesi ya da terleyen kıyafetini değiştirebilmesi personelin morali açısından önemli olduğu gibi ter kokusunun müşteriyi de rahatsız etmemesi kurumsal kültür açısından önemlidir. Bu araştırma genelde yıldızlı turizm işletmeleri olmalarına rağmen ülkede personelin temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde işletme sayısının az olduğunu göstermektedir. .

Bişkek'teki işletmelerin çoğunda işletme tasarımının, bölüm yöneticisinin fikrini alarak yapma yerine işletme sahibi tarafından dizaynedildiğini söylemek mümkündür. Elde edilen bulgular değerlendirildiğinde ülkede konaklama işletmelerinin tasarımlarına yönelik sunulabilecek önerilerşunlar olacaktır:

- İlk izlemin açısından tasarım ve dizaynı son derece önemli olan resepsiyonların işletme girişinde misafirin kolaylıkla yüz yüze kalabileceği şekilde yerleştirilmelidir.
- Servisin daha hızlı ve kolay olabilmesi için mutfak ve restoranın arasındaki mesafe en optimum şekilde planlanmalıdır.
- Mutfak tasarımı yapılırken personeli tehlikeye

sokmayacak ve iş güvenliği sağlayacak şekilde tasarlanmalıdır.

- Sonradan telafisi mümkün olmayan problemler yaşamamak için konaklama işletmesi tasarlanırken alan uzmanlarına danışılması gerekmektedir.

- Hizmetin aksamaması için asansör, kat ofisi, koridor genişliği, kapıların açılma yönü gibi profesyonel noktalara dikkat edilmelidir.

Kaynakça

ASANOVA, K.T. (2012). HOUSEKEEPING Управление и Организация. Bişkek.

BECER, E.(1999). İletişim ve Grafik Tasarım. Ankara: İkinci Baskı

ERASLAN,N.ÖRÜCÜ,Ö. (2009). Otel İşletmelerinde Mobilya ve Oda Tasarımı. Ankara: DetayYayıncılık.

OLALI, H. KORZAY, M.(1993). Otel İşletmeciliği. İstanbul: Beta Basım Yayım

ŞIMARMAZ, F. (2004). Kırgızistan'daki Seyahat Acentalarının Sorunları ve Çözüm Önerilerine Yönelik Araştırma.

АСАНОВ, У. Ред.кенеш Бараталиев ж.Б, (2010). Кыргызстандын географиясы. Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.

ВОДЧИЦ, С.С..(2005). Эстетика пропорций в дизайне.Москва: Техносфера

ВОЛКОВ, Ю.Ф. (2004). Интерьер и Оборудование Гостиниц и Ресторанов, Ростав-на-Дону, «Феникс»

УСУПОВ Т.С. (2010). Рекреация и Спортивно–Оздоровительный Туризм в Кыргызстане. Учебное пособие. Бишкек: КГУСТА

Web Adresleri

http://www.ttmd.org.tr/userfiles/dergi/dergi7.pdf

http://www.mobilyaadres.com/kitap-dergi/tasarim-ve-dekorasyon—4/

http://www.designcoholic.com/mimarlik/luks-ve-degisik-10-otel-tasarimi.html 1

http://tr.wikipedia.org/wiki/Grafik_tasar%C4%B1m

http://www.msxlabs.org/forum/kirgizistan/171574-kirgizistanda-gorulmeye-deger-yerler.html#ixzz30in8SZO8).

http://tr.wikipedia.org/wiki/K%C4%B1rg%C4%B1zistan_tarihi

http://tr.wikipedia.org/wiki/K%C4%B1rg%C4%B1zistan

http://www.frmartuklu.net/ulke-kulturleri/9544-kirgizistanin-tarihi-ve-kulturel-yapisi-deger-yargilar-orf-ve-adetleri.html

http://media.manas.kg/index.php/tr/component/content/article/133-manset-tr/510-boz-uey-k-rg-z-mimarisinin-en-iyi-oernegi

http://www.frmartuklu.net/ulke-kulturleri/9544-kirgizistanin-tarihi-ve-kulturel-yapisi-deger-yargilar-orf-ve-adetleri.html 06.04.2014

https://www.facebook.com/permalink.php?id= 155425797882540&story_fbid=413043225454128

http://www.isguc.org/?p=article&id=199&cilt=6&say%C4%B1=1&yil=2004

http://tr.wikipedia.org/wiki/K%C4%B1rg%C4%B1zistan

МАЗМУНУ

ТИЛ ИЛИМИ

Сыдыков А.Н. Этапы формирования кыргызской национальной письменности 3
Жамашова А. Элестүү этиштердин кыргыз-түрк тилиндеги айырмачылыктары 7
Mukarapova A.K. The ways of rendering Kyrgyz phraseological units into the Russian and English languages 9
Думанаева Н. К. Языковой статус газетных заголовков 13
Малькова Б.Ж. Функции прилагательных в английском язык 16
Эдилбекова Г. Сравнительный анализ системы глагольных времён в английском и русском языках 17
Акиф Шинаси Баштабак. Фразеологизмы в русском языке и работы относительно фразеологизмов в России 20
Усмамбетов Б. Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ат-түрк” эмгегинин түрк тилдеринде изилдениши 23
Emilbekova G. Expressing modality in English and Kyrgyz languages 26
Усмамбетов Б. Махмуд Кашгари жашаган доор жана анын “Диваны” 30
Жамашова А. Элестүү этиштердеги идиофонемалар .. 32
Секимова К.Т. Кыргыз тилине орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн лексико–семантикалык өзгөчөлүктөрү 35
Байниязов А. Антропоактуальный характер учебных словарей 37
Нургазина А.Б. Концепты «жизнь» и «смерть» в лирике А. Блока 39
Алтаева Д. Жардамчы атоочтор жана жандоочтор: жалпылыктары жана айырмачылыктары 41
Нургазина А.Б. К вопросу авторской модальности как категории индивидуальной поэтической картины мира 43
Турдубаева А.М. К.К.Юдахиндин “Кыргызча - орусча сөздүгүндөгү” абстрактуу маанидеги түшүнүктөрдү билдирген архаизмдер 45
Сыдыкова Ч.Т. Отражение категории родства в художественной литературе 47
Мамбаева С.К. Подготовка устных переводчиков в Кыргызстане 50
Mambaeva S.K. An invisibility of a translator 53
Алтаева Д. Жардамчы атоочтордун лексика-семантикалык топтору жана алардын сүйлөм ичинде берген маанилери 54
Баяндурбаш Юксел. Лингвистические традиции Кыргызстана и Турции и их роль для сравнительно-сопоставительного языкознания 57
Секимова К.Т. Кыргыз тилине орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүктөрү 60
Алипбеков А. Кара–Тегин өрөөнүндөгү Таңды–Кол, Вахыш, Лакшы, Гарым топонимдери жөнүндө сөз 63
Жаманкулова К.Т. Тотемизм байыркы кыргыз жазма эстеликтеринде 65
Алипбеков А. Кара-Тегин өрөөнүндөгү жер-суу аталыштарына араб тилинин тийгизген таасири 67
Жаманкулова К.Т. Кыргыз жазуулары кыргыз окумуштууларынын эмгектеринде 69
Алипбеков А. Биз колдонгон убакыт, мезгилдин аталыштары 70
Акбагышева Ш.А., Исаева Ж.К. О словообразовательном значении и описании смысловой структуры производных суффиксального типа 73
Курманалиева Т.Т. Махмуд Кашкаринин “Дивани лугати-т түрк” сөздүгүндөгү жана азыркы кыргыз тилиндеги ат атоочтор (Жактама ат атоочтор) 75
Акбагышева Ш.А., Исаева Ж.К. Стилистические проблемы теории речевой коммуникации 78
Рысбаева Г.К., Садыралиева Г.Э. «Культ» концептисинин лексикографиялык сыпаты жана казак тилиндеги культ концептисинин тилдик репрезентанттары 80

АДАБИЯТ

Акматова В.С. Кыргыз адабиятынын тарыхындагы Улуу эпоско байланыштуу акыркы айгай 84
Жаманбаева К. Коргоолдун күүчүлүгү жана башка өнөрлөрү 87
Акматова В.С. А.Токомбаевдин «Каты» же акындын «Манас» эпосу боюнча талашка негиз болгон көз карашы 89
Ногойбаева Г.А. Роза Карагулованын поэзия жанрында көркөм эстетикалык ачылгасы 92
Жаманбаева К. Коргоолдун ырчылыгынын калыптанышы 95
ABDICALİYEV B. EKİM DEVRİMİ ÖNCESİ ORTA ASYA VE KAZAKİSTAN’A GELEN SEYYAHLARIN ESERLERİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRME 97
Ибраимов К. “Манас” эпосунун вариантарында салттуулуктун сакталышы 101
Калдыбаева Э. Асанбек Стамовдун «Эгиз тал (Жүрөктөгү жалын)» чыгармасындагы элдик оозеки чыгармачылыктын берилиши 104
Алтан Өзер. “Кожожаш” эпосунда каарман жана жаратылыш идея катары берилиши 106
Озкай Туран. А.Осмоновдун патриоттук поэзиясы 109
Кулмамбетов Ж. Кыргыздын улуттук эпикалык өнөрү жана европалык типтеги театр 112
Абдыраманова А.Ш. О способах использования фольклора в творчестве Ш. Абдыраманова 116
Устабаева Г.К. Замана темасынын кыргыз поэзиясындагы эвалюсиясы жөнүндө 119
Абдыраманова А.Ш. Заметки о диалектизмах в прозе Ш. Абдыраманова 123
Ульмасова З. Исторический роман как отражение реальности жизни 127
Каныбекова А. «Согуш жана тынчтык» темасы Ашым Жакыпбековдун чыгармачылыгында 130
Ульмасова З. Развитие исторического романа в современной таджикской литературе 133
Каныбекова А.К. Кыргыз роман жанрынын өнүгүшү (60-70-жылдарда) 136
Кулмамбетов Ж. Кыргыздын улуттук эпиктеринин профессионализми 138
Исмаева Р.М. Дунганские героические сказки змееборческого типа (в аспекте связи со структурным изученем) 141

СОЦИОЛОГИЯ-ПОЛИТОЛОГИЯ

Абдужабаров Х.А., Аманбай кызы Ж. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишмердигине жарандардын катышуу өзгөчөлүктөрү 145

Садыбакасов И.А. Основные социально-экономические проблемы формирования квалификации рабочей силы в высших учебных заведениях КР 148
Качигулова А.А. Молодежь как социально-демографическая группа 151
Бейшеналиев А.Б. АКШ менен Кыргызстандын ортосундагы саясый кызматташтыктын соңку он жылдыгы 153
Жандолотова А. Основные направления гендерной политики Кыргызской Республики 156
Малдыбаева Н.С. Проблемы и развития маркетинговой деятельности малого и среднего бизнеса в Кыргызской Республике 158
Мухаммед Исмаил Каюмогли. Улуу Жибек Жолу диалогу: Борбордук Азия менен Түштүк Азия мамлекеттеринин кызматташтыгында - Афганистандын транзиттик жактан мааниси 160
Эргашев Р. Невербальные компоненты имиджа политического лидера 164
Мухаммед Исмаил Каюмогли. Кыргыз жана афган республикаларынын кызматташтыгында илим-билим жана маданий карым-катнаштардын ролу 166
Эгизбаев У. Основные теоретические подходы в определении роли и функций политической партии 170
Choong Y. Lee, Gulzat Maichinova. Strategic development of Kyrgyzstan through youth development programs 172
Arzykan Dhzanalieva. American and Kyrgyz Women during World War II 177
Султанбеков К.Ч. Монархическая форма правления: сущность, разновидности, достоинства и недостатки 181
Султанбеков К.Ч. К вопросу об «отрицательной» сущности древневосточной деспотии 184

ПСИХОЛОГИЯ

Матазимова Г. Педагогикалык карым-катнаш мугалим менен окуучунун өз ара аракеттенишүү процесси катары 187

ПЕДАГОГИКА

Абдыкадырова Г. Мектепте «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун окутуу проблемасынын изилдениш тарыхы 190
Баймахова А., Бекенова Ж. Психикалық дамуы тоқтап қалған балаларды оқытып, тәрбиелеудегі ерекшеліктер 192
Абдыкадырова Г. «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун мектепте окутуунун өзгөчөлүктөрү 194
Макиевский И.М., Тотошов Б.К., Болжирова Р.Ш. Домашние занятия для самостоятельной работы студентов БГУ по физвоспитанию 196
Тотошов Б.К. Формирование навыков и умений самостоятельных занятий по физвоспитанию студентов БГУ 198
Омуралиева К.С. Употребление форм имени числительного иностранными студентами при изучении русского языка как иностранного 201
Пак Т.П. Анализ системы повышения квалификации учителей английского языка в Кыргызстане 204
Кадыркулова М.Э. Использование интерактивных методов у студентов колледжа 206
Иманкулова Н.М. Вид речевой деятельности – устная речь 207
Бегункова Л.А. Приемы активизации лексического и грамматического материала на начальном этапе изучения русского языка как иностранного 209
Тулебердиев К.К. Трудовая активность школьников как педагогическая проблема 210
Кадыркулова М.Э. Использование интерактивных методов у студентов колледжа 212
Бошкоева Н.С. Обучение вопросительным структурам на занятиях английского языка 213
Ибраева М.Э. Кыргыз тилин башка улуттарга окутууда оозеки кепти өстүрүүдөгү усул-ыкмалар 215

ФИЛОСОФИЯ

Арзыматов Ж.С., Арзыматова Ч.Ж. Синергетика и новые стратегии научного поиска 217
Исмаилова Э.И. Монолингвизм и билингвизм: гармония или альтернатива? 220
Исмаилова Э.И. Современный специалист: формирование его компетенций 222

ЭКОНОМИКА

Нурманбетова Ж.Э. Аудит как форма мировоззрения 224
Молдобаева Г.А. Организационно – экономическая характеристика банковской системы Кыргызстана 226
Сажиде Йылмазел. Өкүмөттүк эмес уюмдардын өлкөлөрдүн туризм политикасына тийгизген таасири 228
Таалайбекова З.Т. Рынок кредитования в Кыргызстане 232
Черикov С.Т., Черикова Д.С., Шамыралиев Ж. Дж. Эколого-экономическая эффективность органоминерального удобрения из древесно-растительных отходов городского лесопаркового хозяйства 233
Беккелди уулу Ж. Направления и перспективы совершенствования рынка труда в современных условиях 235
Маматбекова К.Н. Небанковские финансово-кредитные учреждения в экономике КР 238
Жумаева А. Прогрессивная ставка налога… нужна она нам или нет? 240
Бекташева А. Перспективы Кыргызской Республики в Евразийском Экономическом Союзе 244
Дуйшенбаева Э. Оценка объемов реализации предприятия как фактор его эффективности 247
Кубанычбек кызы А. Анализ финансовой отчетности предприятия 249
İrfan DOĞAN. TAŞIMA MODLARINA GÖRE AB – ASYA TİCARETİ 251
Канатбекова А.К. Некоторые аспекты управления рекламной деятельностью компании 257
Onur Erdoğan. Neden Türkiye`de yatırım yapılmalıdır? 258

ЖУРНАЛИСТИКА

Маматкулова Н. Эл аралык маалымат айдыңы 260

ТУРИЗМ

Abdullah KAYA. KIRGIZİSTAN'DA TURİZM VE TURİZMİN EKONOMİYE KATKISI 262
Yrd.Doç.Dr.Fazıl ŞENOL, Öğr.Gör. Kımbat ASANOVA, Şule ŞENOL, Asel MAMATALİEVA. KONAKLAMA İŞLETMELERİ İÇİN TASARIMIN ÖNEMİ: KIRGIZİSTAN-BİŞKEK OTELLERİNDE BİR ARAŞTIRMA 267

ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

«БГУнун жарчысы» журналы кыргыз жана орус тилдеринде гуманитардык илимдер боюнча илимий макалалар: социология, политология, философия, укук, тарых, кыргыз тили жана адабияты, маданият таануу, информатика, педагогика жана психология; усулдук окуу куралдарын, библиографиялык баяндоолорду жана рецензияларды, республика боюнча илимий конференциялардын жана симпозиумдар тууралуу маалыматтарды жарыялоо менен авторлордон кол жазмаларга коюлуучу төмөнкү талаптарды эске алууну өтүнөт:

- Материалдарга рекомендация же рецензиянын болушу милдеттүү.
- Кол жазманын көлөмү бир басма табактан (40000 белги, аралыгы менен кошо) ашпоо керек.
- Кол жазма ак баракка 1 экз. компьютерге терилип 14-шрифт, 1,5 интервал менен басылып дискети менен кошо берилсин.
- Шилтеме алынган адабияттар материалдын акырында тизмеленип, библиографиялык көрсөткүчтөр өз эрежеси менен берилиши керек.
- Шилтемеде көрсөтүлгөн библиографиялык көчүрмөлөр так берилсин.
- Автордун аты-жөнү, материалдын аталышынан өйдө, баректын оң бурчунда берилет.
- Автордун аты-жөнү иштеген мекемесинин (бөлүмүнүн) аталышы, кызматы, окумуштуулук наамы, даражасы, толук адреси тууралуу маалыматтар өзүнчө бир баракка басылып, материалга тиркелип берилиши керек.
- Материалда таблицалар, схемалар жана сүрөт так жана даана аткарылып ал номерленип, материалдын кайсы жеринен орун алганы тууралуу көрсөтүлүшү зарыл.

Кол жазмалар жана башка материалдар авторлорго кайтарылып берилбейт.

Автор макаладагы негизги мазмунуна, фактыларга, келтирилген цитаталарга, статистикалык жана башка маалыматтардын, энчилүү аттардын так берилишине жооп берет.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ СТАТЕЙ

В журнале «Вестник БГУ» публикуются научные статьи по гуманитарным наукам: социологии, политологии, философии, праву, истории, филологии, информатике, культурологии, педагогике и психологии; учебно-методические материалы по гуманитарным дисциплинам; библиографические обзоры и рецензии, информация о научных конференциях и симпозиумах в республике и т.д. Авторами публикуемых материалов могут быть преподаватели, аспиранты и стажеры БГУ и других вузов, а также ученые, работающие в других отраслях народного хозяйства республики.

Присылаемые в журнал статьи должны отвечать следующим требованиям:

- иметь научный отзыв или рекомендацию руководителя кафедры или отдела;
- объем рукописи статьи не должен превышать 1 печатного листа (40 тысяч знаков, включая пробелы);
- рукописи должны быть выверены после компьютерного набора и подписаны автором;
- рукописи должны быть представлены в 1-м экземпляре в печатном (компьютерный набор) виде 14 шрифта через 1,5 интервала и на дискете;
- список использованной литературы дается в конце статьи в порядке упоминания в тексте, по всем правилам библиографического описания;
- все источники должны иметь библиографические ссылки;
- на отдельной странице следует дать авторскую справку с упоминанием Ф.И.О., места работы, должности, ученой степени, номера телефона; эти сведения нужно предоставлять с каждой новой статьей, направляемой в журнал;
- таблицы должны быть пронумерованы, озаглавлены и даны на отдельных листах;

Рукописи и иные материалы авторам не возвращаются.

Авторы несут ответственность за содержание материала, достоверность изложенных фактов, цитат, точность статистических данных, имен собственных и других сведений.

TO DATA OF AUTHORS OF ARTICLES

Scientific articles are published in magazine "Bulletin BHU" on the humanities: sociology, political science, philosophy, right, history, philology, computer science, cultural science, pedagogics and psychology; educational-methodical materials on humanitarian disciplines; bibliographic reviews, the information on scientific conferences and symposiums in republic etc. Authors of published materials can be teachers, post-graduate students and trainees of BHU and other universities, and also the scientists working in other fields of a national economy of republic.

Articles sent in magazine have to meet following requirements:

- to have a scientific response or the recommendation of the head of chair or department;
- the volume of the manuscript of article haven't to excee 1 printing paper (40 thousand signs, including blanks);
- manuscripts have to be verified after a computer set and are signed by the author;
- manuscripts have to be presented in 1 copy in printing (a computer set) and on a diskette;
- the type of the font 14 and 1,5 intervals have to;
- the list of the used literature is given at the end of article as a mention in the text,

Duly the bibliographic description;

- all sources have to have bibliographic references;
- on separate page it is necessary to give the author's inquiry with a mention First name, middle, last name, place of Work, position, a scientific degree, phone number; it is necessary to give these data with each new article directed to magazine;

o tables have to be numbered, entitled and given on single sheets.

Manuscripts and other materials don't be back to authors.

Authors maintenance should have responsibility bear of a material, reliability of the stated facts, citations, accuracy of the statistical data, proper names and other data.

For more detailed information to address in Publishing department, 18 office BHU after K.Karasaev. Ph.: (0312) 21-89-61

Редакциянын дареги:
722044. Бишкек шаары, Тынчтык проспектиси 27
К. Карасаев атындагы БГУ
Тел.: 21-87-11, 21-89-61.

Электрондук почта: vestnik_bgu@mail.ru

Редакцияга келип түшкөн материалдарды талкуулоо иретинде жарыялоого укуктуу. Кол жазмалар авторго кайтарылып берилбейт жана рецензияланбайт.

Редакторлор:
К.Ж. Качкынбаева, Г.К. Садырова

Тех. редактор: ***К.Ж. Качкынбаева***

Компьютердик калыпка салган:
Эрнис Талканов

Басууга 06.11.2015-ж. берилди. Офсет кагазы.
«Таймс» гарнитурасы. Форматы А4 (210х297 мм). Көлөмү 34,5 б.т.
Нускасы 500 экз. Заказ № 87.

«Жамаат-пресс» басмасында басылды.